DERLEYENLER

JÜRGEN KOCKA / ALLAN MITCHELL

19. YÜZYIL AVRUPASI'NDA BURJUVA TOPLUMU

iletişim

Derleyenler

JÜRGEN KOCKA - ALLAN MITCHELL

19. Yüzyıl Avrupası'nda Burjuva Toplumu

Bürgertum Band 1: Einheit und Vielfalt Europas
© 1995 Vandenhoeck & Ruprecht GmbH & Co. KG,
Jürgen Kocka, *Bürgertum Band 1, Einheit und Vielfalt Europas*, Göttingen baskısı (1988) esas alınarak Jürgen Kocka ve Allan Mitchell tarafından seçilen ve *Bourgeois Society in Nineteenth Century Europa* adıyla yayımlanan (Berg Pub., 1993) metinden Türkçeye çevrilmiştir.

İletişim Yayınları 2145 • Tarih Dizisi 95
ISBN-13: 978-975-05-1749-5
© 2015 İletişim Yayıncılık A. Ş.
1. BASKI 2015, İstanbul

EDİTÖR Kerem Ünüvar
KAPAK Suat Aysu
KAPAK RESMİ Pierre-Auguste Renoir, "Bal du moulin de la galette", 1876
UYGULAMA Hüsnü Abbas
DÜZELTİ Remzi Abbas
BASKI ve CİLT Sena Ofset · SERTİFİKA NO. 12064
Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi B Blok 6. Kat No. 4NB 7-9-11
Topkapı 34010 İstanbul Tel: 212.613 38 46

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 10721
Binbirdirek Meydanı Sokak, İletişim Han 3, Fatih 34122 İstanbul
Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58
e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

Derleyenler
JÜRGEN KOCKA - ALLAN MITCHELL

19. Yüzyıl Avrupası'nda Burjuva Toplumu

Bourgeois Society in Nineteenth Century Europe

ÇEVİREN *Uygur Kocabaşoğlu*

iletişim

İÇİNDEKİLER

İNGİLİZCE DERLEMENİN ÖNSÖZÜ 7

BİRİNCİ KISIM

Avrupa Toplumu ve Orta Sınıflar

1 AVRUPA MODELİ VE ALMANYA'DA DURUM
Jürgen Kocka 13

2 LİBERALİZM VE AVRUPA'DA ORTA SINIFLAR
Dieter Langewiesche 47

3 19. YÜZYIL AVRUPASI'NDA SOYLULUK VE BURJUVAZİ: KARŞILAŞTIRMALI BİR BAKIŞ
Werner Mosse 75

4 BATI AVRUPA'DA İŞADAMLARI VE BURJUVAZİ
Youssef Cassis 107

İKİNCİ KISIM

Almanya ve Britanya'da Orta Sınıflar

5 İNGİLİZ ORTA SINIFI ÖRNEĞİ
Eric Hobsbawm 129

6 İŞÇİ-SINIFI VE ORTA-SINIF DERNEKLERİ. BİR ANGLO-ALMAN KARŞILAŞTIRMA, 1820-1870
Christiane Eisenberg 153

7 19. YÜZYIL ALMANYA VE BRİTANYASI'NDA AHLÂKİ STANDARTLAR VE İŞ HAYATINDAKİ DAVRANIŞLAR
Richard Tilly 179

8 ONUR VE ORTA-SINIF KÜLTÜRÜ:
İNGİLTERE VE ALMANYA'DA DÜELLONUN TARİHİ
Ute Frevert 205

9 MÜLKİYET HAKLARI VE ALMANYA VE
İNGİLTERE'DE KADININ STATÜSÜ
Ursula Vogel 237

ÜÇÜNCÜ KISIM

Almanya ve Fransa'da Orta Sınıflar

10 FRANSIZ BOURGEOISIE VE
ALMAN *BÜRGERTUM*, 1870-1914
Hartmut Kaelble 267

11 19. YÜZYILIN SONLARINDA ALMANYA VE
FRANSA'DA KÜÇÜK BURJUVAZİ
Heinz-Gerhard Haupt 295

12 ALMAN VE FRANSIZ İŞLETMELERİNDE
OTORİTE İLİŞKİLERİ, 1880-1914
Patrick Fridenson 315

13 BURJUVA LİBERALİZMİ VE HALK SAĞLIĞI:
BİR FRANSA ALMANYA KARŞILAŞTIRMASI
Allan Mitchell 337

DÖRDÜNCÜ KISIM

Özel Sorunlar ve Perspektifler

14 BİR PARADİGMA OLARAK YAHUDİLERİN
"VERBÜRGERLICHUNG"U
Shulamit Volkov 357

15 1800'DEN SONRA ALMAN *BÜRGERLICHKEIT*:
SEMBOLİK UYGULAMA OLARAK KÜLTÜR
Wolfgan Kaschuba 381

16 İTALYAN "*BORGHESIA*"SI
Marco Meriggi 409

17 MACAR ORTA SINIFININ GELİŞMESİ:
BAZI DOĞU-BATI KARŞILAŞTIRMALAR
György Ránki 423

KATKIDA BULUNANLAR HAKKINDA NOTLAR 438

İngilizce Derlemenin Önsözü

Avrupa toplumu, 18. yüzyılın sonlarından beri, dinamizmini orta sınıfın üstlendiği, bir dönüşümden geçmiştir. Ancak bu toplumsal kategoriyi tanımlamak bir muamma olarak ortadadır. Tam olarak kimler orta sınıf sayılır? Ne gibi nitelikleri paylaşırlar? Ortak bir kültür tarafından mı tanımlanırlar? Gerçekte onları başkalarından ayıran nedir? Zaman içinde evrimleşen Avrupa uluslar topluluğu içinde ortak etkileri ne olmuştur?

Bunlar, Bielefeld Üniversitesi'ndeki İleri Araştırmalar Enstitüsü'nün (*Zentrum für Interdisziplinare Forschung*-ZIF), ortak projesinin ürünü olan bu antolojinin tartıştığı sorunlardan bazılarıdır. 1986-1987'de orada buluşan kırk kadar bilim insanı, İsrail ve Birleşik Devletler'in yanı sıra, on iki Avrupa ülkesinden ve dokuz farklı akademik disiplinden geliyordu – tarih, edebiyat, hukuk, antropoloji, siyaset bilimi, sosyoloji, psikoloji, sanat tarihi ve iktisat.

Bu karmaşık girişimin sonuçlarının tamamı, bizim bu çeviri için on yedi temsil edici makaleyi seçtiğimiz üç cilt halinde Almanca yayınlandı.* Her ne kadar diğer pek çok değerli katkı dışarıda bırakılmış olsa da, okuyucu en azından Bielefeld projesinin neyi hedeflediği ve ne gibi sonuçlara ulaştığı konusunda bir izlenim edinebilir.

Bielefeld grubunun üyeleri, haftalık seminerler, akşam konuşmaları, özel konferanslar ve formel olmayan temaslarla kendi bireysel araştırmalarını sundu ve tartıştı. Genel başlığın üç yönü sürekli göz önünde bulundurulduğu: (1) Orta sınıf toplumsal tiplerinin özgün nitelikleri kadar, onlara toplumsal türdeşlik sağlayan ortak payda; (2) orta sınıf değerlerinin ve çıkarla-

* J. Kocka (ed.), *Bürgertum im 19. Jahrhundert. Deutschland im europäischen Vergleich*, 3 cilt (Münih, 1988).

rının 19. yüzyıl Avrupa toplumunun yapısını ne ölçüde değiştirdiği; ve (3) Avrupa modelinin düzensiz gelişmesinde ortaya çıkan ulusal farklılıklar. Bu bağlamların üçüncüsündedir ki Alman tarihinin "kendine özgü yolu" (*Sonderweg*) konusunda görmezlikten gelinemeyecek bir soru ortaya çıktı. Bielefeld projesinin karşılaştırmalı çerçevesi, kendine özgü azılı Alman faşizmi olgusunda *Bürgertum*'un sorumluluklarıyla ilgili olarak son yıllarda tarih literatürünün önemlice bir kesimini işgal eden soruna kapsamlı bir açıklama getirmek için idealdi.

Almanca, Orta Avrupa kökenli olması ve kullanışlı sözcük dağarcığı nedeniyle Bielefeld'de bulunan bilim insanları arasında ZIF'in ortak dili muamelesi gördü. Böylelikle, *Bürgertum* kavramını İngilizceye çevirmek gibi bir zorluk ortaya çıktı. Açıkça, "orta sınıf" terimi bunun tam karşılığı olarak görülemezdi, zira bu terim küçük işadamlarını, büro çalışanlarını, daktilografları ve Almancada *Kleinbürgertum* (küçük burjuvazi) kavramıyla sınıflandırılan diğer benzer hizmet personelini çok geniş bir şekilde içeriyordu.

Bürgertum, (hem soyluluğu hem de Katolik ruhbanın üst kesimlerini ve küçük burjuvazinin çoğunluğunu dışarıda bırakan) daha elitist bir toplumsal kategori olarak anlaşılmak gerekir. Bu genişlik içinde Almancanın zengin sözcük dağarcığı, sanayi, ticaret, bankacılık ve iş hayatındaki yöneticilerle işverenleri içeren *Wirtschaftsbürgertum* (iktisadi burjuvazi) ile; avukatlar, yargıçlar, doktorlar, profesörler, Protestan ruhban, mühendisler, bilim insanları ve akademik eğitim görmüş kamu görevlilerini içeren *Bildungsbürgertum* [tahsille edinilen sınıf konumu olarak burjuvalık] arasında bir ayrım yapmaya olanak verir. Aynı zamanda Almanca terminolojinin, Fransızca ifadeler olan *bourgeois* ve *citoyen* (yurttaş) arasında kesin bir ayrım ortaya koymadığına işaret etmemiz gerekir. *Bürger*, bunlardan biri ya da diğeri ya da her ikisi anlamına gelebilir. Üstelik, İngilizce kullanımdaki "burgher" gibi, bu sözcük şehirde-yaşayanlar nosyonunu da verebilir. Almanca bir başka ön ekin devreye girmesi, söz konusu yurttaşlık kategorisini daha da genişletir ve devlet-yurttaşı (*Staatsbürger*) alanına taşır.

İncelenen ülkeler arasındaki kavramsal farklılıklar orta sınıfların tarihsel deneyiminde önemli farklılıkları yansıttığı için *Bürgertum, bourgeoisie, borghesia* vs. gibi kritik terimleri doğrudan "orta sınıf" terimine tercüme ederek ve böylelikle tarihsel semantiğin inceliklerini kaybetmek; ya da, her durumda, linguistik özgünlükleri tercüme etmeden cildin okunabilirliği konusunda engeller yaratmak gibi bir ikilemle karşı karşıya kaldık.

Sonunda, büyük ölçüde katkıda bulunanların dil kullanımının empoze ettiği bir ara çözüme ulaştık. Almanca *Bürgertum*, Fransızca *bourgeois* ve İtalyanca *borghesia* terimleri, İngilizce "orta sınıf" teriminden çok farklı toplumsal, kültürel ve siyasal imlemeleri olduğu için çeviri dışı bırakıldı. Bununla

birlikte, *bürgerlich* vs. gibi benzer terimleri "burjuvazi" olarak çevirdik. Böyle yapmamanın, cildin okunabilirliğini gereksiz yere azaltacağını düşündük.

Bugün İngilizce konuşan dünyanın historiyografik söyleminde oldukça yer edinmiş görünen, başlıca ticari, mali, sınai ve mülk sahibi orta sınıfların yukarı tabakalarını içeren "burjuvazi" teriminin, yalnızca sözcüğün "klasik" ya da "dar" anlamında kullanılması konusunda yazarlar arasında güçlü bir oydaşma oldu. Son olarak "orta sınıflar" terimi, incelenen olgunun nitelendirilmesinde genel ve geniş kapsamlı bir rol üstlendi.

Bielefeld araştırma grubunun temel bir sorunu, orta sınıfların, 19. yüzyıl Avrupası'ndaki resmi olmayan egemen toplumsal değerler sistemini ne ölçüde etkilediği ya da aslında belirlediği idi. Görünürdeki dağınıklığına rağmen, bu araştırma çizgisi, orta sınıf hayat tarzının, felsefe ve edebiyatta, sanat ve mimaride, toplumsal cinsiyet ilişkileri ve aile yapısında, giyim ve yeme alışkanlıklarında, okul ve oyunda ve pek çok diğer faaliyette meydana getirdiği değişiklikleri irdelemeyi amaçlayan araştırma ekibince görmezlikten gelinemezdi. Kuşkusuz, sınırlı sayıda makaleyi içeren bu antoloji, böylesi bir çeşitliliğin tüm havasını veremez; bunun için Almanca baskıya başvurmak gerekir.

Bielefeld projesi, toplumsal tarihin araştırılması ve yazılmasının uluslararası bir girişim olduğunu gösteriyor. Ayrıca, ulusal farklılıkların varlığını sürdürdüğünü de gösteriyor. Bu cilt, Avrupa deneyiminin büyük ölçüde Alman bakış açısından bir çözümlemesini sunmaktadır; ancak her durumun kendi duyarlılıkları vardır ve o tarihsel çeşitlilik varlığını sürdürmektedir. Bunların formülleştirilmesinde ve bakış açısında bu ciltteki makaleler hiç kuşkusuz daha ziyade Alman kökenlerini yansıtmaktadır. Yine de, aylar süren entelektüel alışverişten sonra, çok az bilim insanı, 19. yüzyılda orta sınıfın, her şeye rağmen, bölünmez ve hayati bir unsur oluşturduğu konusunda güçlü bir kanıya ulaşmadan Bielefeld projesinden ayrıldı.

Bu projeyi destekleyen pek çok kişi ve kurum arasında özellikle çevirinin ilk taslağı için Gus Fagan ve Adam Tooze'a ve son düzeltmeler için Adam Tooze ve Kati Koerner'e; dizini hazırlayan Allan Nothnagle'ye; baskı hazırlığındaki yardımları için Bernd Dornseifer'e; ve konukseverliği ve bu cildin yayınlanması konusundaki desteği için Bielefeld'deki Zentrum für Interdisziplinare Forschung'a teşekkür etmek isteriz.

JÜRGEN KOCKA - ALLAN MITCHELL

Berlin, Haziran 1992

BİRİNCİ KISIM

Avrupa Toplumu ve Orta Sınıflar

1

AVRUPA MODELİ VE ALMANYA'DA DURUM

Jürgen Kocka

1789 Devrimi'yle başlayan ve Birinci Dünya Savaşı ile sona eren dönem, çoğu kez orta sınıfın yüzyılı olarak tanımlanır. Bu ne anlama geliyordu? İddiaya göre yüzyıla damgasını vuran orta sınıfın özel olan yanı neydi? Onun büyüklüğü nereden kaynaklanıyordu; en çok sözü edilen başarısızlığı neydi? Burjuva toplumu (*Bürgerliche Gesellschaft*) bugün hâlâ kimileri için, değişik yönlerden, güçlü bir eleştirinin nesnesidir. Başkaları içinse uğrunda mücadele etmeye değen ve potansiyeli henüz gerçekleşmemiş olan özgür ve rasyonel bir toplum modeli olmayı sürdürmektedir ya da yalnızca hazin anılarda varlığını sürdüren geçmişe ait bir şeydir. Bu karşıtlık nasıl izah edilebilir? 19. yüzyılda Avrupa'nın diğer ülkeleriyle karşılaştırıldığında, Alman toplumunda, özel olarak *Bürgerlichkeit*'in olmadığı, Almanya'nın tarihinin 20. yüzyılda onu biçimlendirmeye devam eden bu eksiklikle nitelenebileceği doğru muydu?

Bürgertum'un kararsız birliği

Almanca *Bürger*'i ve onunla ilgili kavramları İngilizceye tercüme etmek zordur. *Bürger*'in, sözcüğün gerek sıradan gerekse bilimsel kullanımda, birbiri üstüne oturan ve birbirine karışan en azından üç farklı anlam düzeyi söz konusudur. Başlangıçta, geç ortaçağ ve erken modern çağda, onları kasabalılardan ve kırsal nüfustan ayıran belirli yasal ayrıcalıklara, yaşam biçimine ve statüye ve tüzel kişiliğe sahip şehir sakinlerini tanımlamak için kullanılmıştır. 19. yüzyıl Orta Avrupa'sında, şehir ve kır, şehirli ve diğer kasabalılar arasındaki farklılıkların ortadan kalkması oldukça uzun bir zaman aldığı

için, *Bürger*'in geleneksel anlamı, her ne kadar sürekli zayıflayan bir şekilde de olsa, varlığını sürdürmüştür.[1] İkinci olarak, özellikle geç 18. yüzyıl, 19. yüzyıl ve 20. yüzyıllarda *Bürger*, *Bürgertum*'a; *Wirtschaftsbürgertum* (işadamları, işverenler, kapitalistler, yöneticiler ve *rantiyeler*) ile çoğu kez *Bildungsbürgertum*[2] olarak anılanlara (avukatlar, yargıçlar, akademik eğitim görmüş kamu görevlileri, papazlar, gazeteciler, mühendisler vs.) göndermede bulunur. Genellikle soyluluk, küçük burjuvazi, alt sınıflar ve işçi sınıfı, köylüler, sanatçılar, askerler ve Katolik ruhban *Bürgertum* kavramına dahil edilmezdi. Kimi zaman, bu anlamda *Bürgertum*, yeterlilik aramaksızın, "orta sınıf" olarak tercüme edilebilir.[3] Ancak, "orta sınıf"tan farklı olarak *Bürgertum* genellikle alt orta sınıfı (*Kleinbürgertum, Mittelstand)* içerir ve çoğu kez burjuva elitleri dışarıda bırakır. *Bürger*'in üçüncü anlamı "yurttaş"tır ve de *bürgerlich* sıfatı, *civil* (toplumla ilgili) ya da hatta *civic* (şehirle ilgili) olarak; *bürgerliche Gesellschaft* ise "sivil toplum" olarak tercüme edilebilir. Almanca, diğer pek çok Avrupa dilinden farklı olarak *bourgeois* ve *citoyen* arasında kesin bir ayrım yapmıyor göründüğü için, bu karışıklık yalnızca bir semantik sorunu olarak görülemez. Daha ziyade, geç 18. yüzyıl ve 19. yüzyılda orta sınıfların ortaya çıkışıyla sivil toplumun ortaya çıkışı arasındaki karşılıklı ilişkiye, bugün artık görülemeyebilecek ama semantik düzeyde varlığını sürdüren bir ilişkiye, işaret eder.

19. yüzyılın ikinci yarısında *Bürgertum*, Almanya'daki ekonomik olarak etkin nüfusun yaklaşık yüzde dördünü oluşturuyordu ve aileleriyle birlikte tüm nüfusun (küçük bir artış eğilimiyle) yüzde beşini teşkil ediyordu.[4] Bu ciltteki *Bürgertum* terimi işte bu küçük azınlığı ifade eder.

---

1 Karş. M. Walker, *German Hometowns. Community, State and General Estate 1648-1871* (Ithaca, N. Y., 1971).

2 Kavramın gelişimi konusunda karş. U. Engelhardt, "*Bildungsbürgertum*". *Bergriffs und Dogmengeschichte eines Etiketts'* (Stuttgart, 1986); literatür üzerine bir çalışma için bkz. G. Hübinger, "Politische Werte und Gesellschaftsbilder des Bildungsbürgertums", *Neue Politische Leteratur* 32(1987), s. 189-220.

3 Bu, Eric Hobsbawm'un bu kitaptaki makalesinde verdiği hükümdür.

4 1846/49 ve 1871'deki Prusya için, J. Kocka, "Zur Schichtung der preussischen Bekölkerung währen der industriellen Revolution", W. Treure (ed.) *Geschichte als Aufgabe. Festschrift für Otto Büsch* (Berlin, 1988) içinde, s. 357-390'daki 1. ve 4. Tablo'ya bakınız. 1895 tahminleri için bkz. *Statistik des deutschen Reiches*, NF, Cilt 104 (1897), s. 608, 622; cilt 114 (1898), s. 3 F. *Bürgertum*'un anlamı konusunda tam bir oydaşma yoktur. Kimi zaman, özellikle 19. yüzyılın başları için, serbest çalışan ve hali vakti yerinde zanaatkârlar, küçük perakendeciler, han işletmecileri ve benzer kategoriler buna dahildir. Ancak yüzyıl ilerledikçe ve de burjuvazi daha önemli oldukça, *Bürger* kavramına kendi damgasını vurmuştur; bu küçük bağımsız çalışanlar *Bürgertum* kategorisinin sınırlarına geçmişler ve *kleinbürgerlich* (küçük burjuvazi) ya da *mittelständisch* (alt orta sınıf) şeklinde tanımlanmaya başlanmışlardır. Bu kitaptaki Heinz-Gerhard Haupt'un makalesiyle karşılaştırınız. Kimi zaman beyaz-yakalı çalışanlar *Bürgertum*'un bir parçası sayılmışlardır. Karş. J. Kocka, *Die Angestellten in der deutschen Geschichte 1850-1980. Von privatbeamten zum angestellten Arbeitnehmer* (Göttingen), 1981. Sanatçılar ve subaylar da sınırdadırlar. Tanım-

Geç 18. yüzyıl, 19. yüzyıl ve 20.yüzyıllarda *Bürgertum*'un tanımlayıcı özellikleri nelerdi? *Bürgertum*'a dahil olmayan diğer toplumsal kategorilerden, işadamları, *rantiyeler,* doktorlar, avukatlar, ruhban ve diğerlerini *Bürgertum*'dan farklı kılan ortak özellikler nelerdi? *Bürgertum*'un ortak paydası ve onu özel kılan şey (*differentia specifica*) neydi ve zaman içinde nasıl değişti?

Kuşkusuz, *Bürgertum* Marksist ya da Weberci anlamda bir sınıf olarak görülemez çünkü serbest çalışanları ve ücret karşılığı çalışanları ve daha da genel olarak piyasada farklı konumları olan kişileri içerir. Ayrıca, geç ortaçağ ve erken yakınçağın şehir sakinlerinden farklı olarak, 19. yüzyılın orta sınıfı, tüzel kişiliğe sahip bir grup/zümre (*Stand*) olarak da görülemez zira belirgin yasal ayrıcalıklara sahip değildir. Daha doğrusu, *Bürgentum*'un birleştirici ve tanımlayıcı nitelikleriyle ilgili olarak akla yakın ve tutarlı iki tez vardır.

Bireylerin, aralarında belirli bir bağlılık, ortak anlayış ve başka toplumsal gruplarla gerilim ve çatışma halinde olmaları durumunda, toplu eylem potansiyeli taşıyan toplumsal gruplar oluşturmaları genellikle daha olasıdır. Kendilerini başkalarından ayırarak kişi kimlik kazanır. Bu durum sınıfların tarihinde iyi bilinen bir şeydir. Aynı şey, 18. yüzyılın ikinci ve 19. yüzyılın ilk yarısında, ortak sorumluluk sonrası (*post-corporate*), yerel-üstü toplumsal formasyonlar ortaya çıktığında Orta Avrupa *Bürgertum*'u için de geçerlidir. Girişimciler ve kapitalistler, profesörler, yargıçlar, gazeteciler, yüksek rütbeli papazlar ve kamu görevlileri pek çok açıdan farklıydılar ama ayrıcalıklı aristokrasiden ve mutlak monarşiden kritik bir uzaklıkta duruyor olmaları müşterekti. Başarı ve eğitim, çalışma ve kendine değer verme ilkelerini vurgulayarak, çağdaş, seküler, ortak sorumluluk sonrası, kendi kendini düzene sokan aydınlanmış, *ancien regime*'in despotizmine ve ayrıcalıklarına itiraz eden pek çok *Bürger* tarafından desteklenen bir "sivil toplum" ortaya çıktı. Bu pek çok istisnaları olan karmaşık ve çok yönlü bir süreçti. Yine de

lar üzerine yapılmış bir araştırma H. Henning, *Das westdeutsche Bürgertum in der Epoche der Hochindustrialisierung 1860-1914. Soziales Verhalten und soziale Strukturen. Part. 1: Das Bildungsbürgertum in den preussischen West-provinzen* (Wiesbaden, 1972), s. 5-14'te görülebilir. Diğer eserler arasında, A. Meusel, "Bürgertum", *Handwörterbuch der Soziologie* (Stuttgart, 1959), s. 90-99; A. Meusel, "Middle Class", *Encyclopaedia of the Social Sciences* (1933), cilt 9 (1967), s. 407-415; L. Beutin, "Das Bürgertum als Gesellschaftsstand im 19. Jahrhundert", *Blätter für deutsche Landesgeschichte* 90 (1953), s. 132-165; H. Freyer, "Bürgertum", *Handwörterbuch der Sozialwissenschaften*, cilt 2 (Göttingen, 1959), içinde, s. 452-456; E. Fraenkel, "Bürgertum", E. Fraenkel ve K. D. Bracher (ed.), *Staat und Politik* (Frankfurt, 1971) içinde, s. 65-72; H. A. Winkler, "Bürgertum", *Sowjetsystem und demokratische Gesellschaft*, cilt 1 (Freiburg-im Breisgau 1966) içinde, 934-953. sütunlar; P. N. Stearns, "The Middle Class, Towards a Precise Definition", *Comparative Studies in Sociology and History* 21 (1979) içinde, s. 377-396; E. Nolte, *Was ist Bürgerlich?* (Stuttgart, 1979); H. Lübbe, "Aspekte der politischen Philosophie des Bürgers", R. Vierhaus (ed.), *Bürger und Bürgerlichkeit im Zeitalter der Aufklarung* (Heidelberge, 1981) içinde, s. 35 vd.; St. Strasser, *Jenseits des Bürgerlichen. Ethischpolitische Meditationen für diese Zeit* (Freiburg, 1982); A. Daumard, *Les bourgeois de Paris aux XIX siècle* (Paris, 1970), s. 352.

zuhur eden *Bürgertum*'un farklı alt-grupları, hasımları olan soyluluk, sınırsız mutlakiyet ve dinsel ortodoksluk karşısında bir dereceye kadar birleşiyordu. Bu temelde ortak çıkarlar, ortak deneyimler ile belirli ölçüde ortaya çıkan ortak ideolojileri ve kendi kendilerini anlama duygusunu paylaşıyorlardı. *Bürgertum*'un kendisi, değişik meslek gruplarını, sektörleri ve sınıf durumlarını içeren bir toplumsal grup ya da formasyon oluşturdu.

19. yüzyıl içinde bu farklılaşma çizgisi ve gerilim, yapısal gücünün önemli bir kısmını kaybetti ama büsbütün de ortadan kalkmadı. Bu durum, soyluluğun yasal ayrıcalıklarının yavaş yavaş yok edilmesi, anayasal yönetimin ortaya çıkışı ve orta sınıfların üst tabakalarıyla soyluluğun bir kısmı arasındaki artan yakınlaşmayla (*rapprochement*) ilgiliydi. Eş zamanlı olarak, 1800 civarında az çok var olan ama 19. yüzyılın ikinci çeyreğinde daha belirgin, çağdaşları tarafından daha açıkça algılanan ve hatta dramatize edilen bir başka farklılık ve gerilim çizgisi devreye girdi: Bu, *Bürgertum*'u "aşağı"dan, alt sınıflardan, yeni yeni ortaya çıkan işçi sınıfından ve genel olarak "küçük insanlar"dan ayıran bir çizgiydi. Bu insan kategorisi, çoğu zaman "küçükburjuvazi" olarak aynı kümede ele alınan ve asıl *Bürgertum*'dan farklı görülen, usta zanaatkârlar, küçük tacirler, han sahipleri ve büro memurlarını içeriyordu: 19. yüzyıl sonlarının sanayicileri, tacirler ve *rantiyeler*, avukatlar, yüksek memurlar. Profesörler, lise öğretmenleri, bilim adamları ve diğerleri arasında pek çok önemli farklılıklar bulunmasına rağmen, bunlar, "halk", "işçi sınıfı" ve de işçi hareketi karşısında kritik bir savunma çizgisini paylaşıyorlardı ve bu kendi anlayışları ve yaşama tarzları, toplumsal ittifakları ve siyasal bağlılıkları açısından o zaman çok şey ifade ediyordu.[5]

Bu nedenle, *Bürgertum* gibi ayırt edilir bir orta sınıf formasyonu, (ABD'de olduğu gibi) güçlü bir aristokratik egemenlik geleneğinin olmadığı, soylulukla orta sınıfların yukarı kesimleri arasındaki ayrımın (18. yüzyıl İngiltere'sinde olduğu gibi) erken kapandığı ve bütünleştiği ve orta sınıfın üst tabakalarıyla soyluluk arasındaki bütünleşmenin yeni bir bileşik elite dönüştüğü ve her iki "toplumsal cephe"nin (bugün Avrupa'nın pek çok yerinde olduğu gibi) sönümlendiği yerlerde daha az olasıydı. Ayırt edilir bir orta sınıfın varlığı, zaman ve yerine göre farklılıklar gösteren gruplara dayanır ve sosyolojik kavramlaştırmadaki ulusal farklılıklar bu çeşitliliği yansıtır. Orta sınıf söyleminin bir kıta Avrupası fenomeni olduğu, örneğin *Bürgertum*'u İngilizceye tercüme etmenin neden bu kadar zor olduğu ve *Bürgertum*'un tarihi üzerine artan Almanca literatürün Anglo-Amerikan dün-

5 Bu meseleleri ele alan Alman tarihinin en iyi sentezi H.-U. Wehler'in *Deutsche Gesellschaftsgeschichte*, cilt 1 ve 2'dir (Münih, 1987). İzleyen on yıllar R. Rürup, *Deutschland im 19. Jahrhundert 1815-1871*'de (Göttingen, 1984) ve Th. Nipperdey, *Deutsche Geschichte 1866-1918*, cilt 1'de (Münih, 1990); İngiltere, Fransa, Almanya ve Rusya'daki soylulukla burjuvazi arasındaki ilişkiler ise bu kitaptaki W. Mosse'nin makalesinde ele alınmıştır.

yasında gerçek bir paralelinin bulunmadığı bu arka plana bakarak daha iyi anlaşılabilir.[6]

Bürgertum tanımının içerdiği ikinci anlam onun kültürüne göndermede bulunur. Bu görüşe göre, *Wirtschaftsbürgertum* ve *Bildungsbürgertum*, ödül, tanınma ve etki iddialarının temellendirildiği özel bir yönü paylaşıyordu. Temelde bunlar çalışma konusunda pozitif bir tutumu, rasyonel hayat tarzına yönelişi ve bireysel olarak ya da örgütler ve kendi kendini yöneten girişimler bağlamında bağımsızlık yönünde temel mücadeleyi benimsiyordu. Dinden daha fazla, eğitim üzerine yapılan vurgu, kendileri ve dünya hakkındaki orta-sınıf görüşlerinin özelliğiydi. Aynı zamanda, eğitim (*Bildung*) birbirleriyle kurdukları iletişimin temelini oluşturuyor ve bu tür bir (klasik) eğitimi benimsemeyenlerden onları ayırıyordu. Bilime (*Wissenschaft*) ve özellikle müzik, edebiyat ve de sanatların estetik değerlendirilmesine büyük önem veriliyordu.

Burjuva kültürü için, belirli ideal bir aile hayatı temeldi: Aile kendi içinde bir amaçtı; duygusal bağlar ve temel sadakatlerle bir arada tutulan bir topluluktu. Koca ve babanın egemenliği altında rekabet dünyası ve kapitalizmden, siyaset ve kamudan korunan kutsal bir iç mekân, bir özel alandı –her ne kadar, orta sınıf anneye, "kültürel sermaye" de dahil aile hayatının kültürel yanlarını gelecek kuşağa aktarabilmek için yeterli zamanı kazandıran hizmetçilerin varlığıyla mümkün olsa da–. Burjuva kültürü yalnızca kasabalar ve şehirlerde gelişebilirdi. Esasen kırsal bir çevrenin temin edemeyeceği derneklerde ve kulüplerde, ziyafetlerde ve kültürel etkinliklerde bir araya gelinen akranlar bulunmalıydı. Eğer insan, *Bürgertum*'un onun kültürü tarafından tanımlanan özgünlüğünü ve birlikteliğini görürse, *bürgerliche*'in günlük hayatındaki sembolik biçimlerin önemini kavrayabilir: Sofra âdap ve tefrişleri, klasik edebiyattan yapılan alıntılar, unvanlar, âdetler ve giyim.[7]

---

6 İngiliz ve Amerikalı yazarlar genellikle, işadamlarını, profesyonelleri ve kamu görevlilerini tek bir kategori olarak ele alma konusunda pek az neden görürler. Eğer, değişik grupları içerecek kapsayıcı bir kavrama ihtiyaç varsa, o zaman "elitler", "varlıklılar" ya da benzer kategorileri ifade eden terimler kullanma eğilimi söz konusudur. "Orta sınıf" terimi özellikle kültür tarihi ile ilgilenen çalışmalarda daha sık kullanılmaktadır. Ancak "orta sınıf" ve *Bürgertum* eşanlamlı kavramlar değildir. Karşılaştırınız, St. M. Blumin, "The Hypothesis of Middle-Class Formation in Nineteenth Century America. A Critique and Some Proposals", *American Historical Review* 90 (1985), içinde, s. 299-338; M. P. Ryan, *Cradle of the Middle Class. The Family in Oneida Country, New York, 1790-1865* (Cambridge, Mass., 1981); J. S. Gilkeson, *Middle-Class Providence, 1820-1940* (Princeton, 1986). L. Davidoff ve C. Hall, *Family Fortunes. Men and Women of the English Middle Class 1780-1858* (Londra, 1987). Ayrıca, E. J. Hobsbawm'un bu kitaptaki makalesinde aktardığı kitaplara bakınız. Amerikan literatürünün mükemmel bir taraması için bkz. T. Göbel, "Ärtze und Rechtsanwälte in den USA 1800-1920. Der schwierige Weg zur Professionalisierung", *Geschichte und Gesellschaft* 16 (1990), s. 318-342.

7 Bay M. R. Lepsius, T. Nipperdey ve H. Bausinger'in, Kocka (ed.), *Bürger und Bürgerlichkeit im 19. Jahrhundert* (Göttingen, 1987) içindeki; W. Kaschuba'nun bu kitaptaki makalesi; P. Bourdieu, *La Distinction. Critique social du jugement* (Paris, 1979); E. François (ed.), *Sociabilité et so-*

Burjuva kültürü evrensel kabul iddiasındaydı. Soyluluk ve köylülük kültürlerinden farklı olarak onda *Bürgertum*'un toplumsal sınırlarının ötesine geçen bir içsel genişleme ve toplumun bütününe damgasını vurma eğilimi vardı. Diğer toplumsal grupların *Verbürgerlichung*'u (burjuvalaşması) burjuva kültürünün hayati bir unsuruydu. Eğitim sistemi, işyeri, kamusal hayat ve son olarak da düzenlenmiş boş zaman alanı burjuva kültürünün hegemonyacı gücünü ve çekiciliğini ifade edebileceği önemli alanlardı. Uzun dönemde hızla yayıldı ve sonuç olarak da –bu yayılma gerçekleştiği oranda– burjuva kültürü *Bürgertum*'u tanımlamaktan vazgeçti. Daha açık olarak, tüm toplum burjuva kültürünün damgasını yedi ve belirli bir *Bürgertum*'u teşhis etmek daha da zorlaştı. Batılı ülkelerin pek çoğunda günümüzdeki durum budur. Dolayısıyla *Bürgertum* kavramı, geç 18. yüzyıldan 20. yüzyılın ilk yarısına kadar toplumsal gelişmeleri çözümlemede belli başlı bir araç oldu ama günümüz toplumunun çözümlenmesinde daha az yararlı, aslında marjinal bir hale geldi.

Öte yandan, burjuva kültürünün *Bürgertum*'un ötesinde kolayca yayılabilmesini önleyen engeller vardı (ve [halen] vardır). Zira, burjuva kültürünün değer ve uygulamalarına tam olarak katılabilmek için belirli ekonomik ve toplumsal koşulların yerine gelmiş olması gerekir. Kişinin, asgarinin açıkça üzerinde istikrarlı bir geliri olmak zorundadır. Ekonomik açıdan hayat, görece güvence altında olmalıdır; güvence olmadan sistemli, rasyonel ve disiplinli bir hayat tarzı için gerekli uzun dönemli planlama yapılamaz. Aile içinde eş ve anne kadar çocuklar da, bir dereceye kadar, çalışma zorunluluğundan, aile bütçesine katkıda bulunma zorlamasından uzak kalmalıdırlar ki bu bütün alt sınıf ve pek çok alt-orta sınıf ortamlarında olanaksızdır. Yine, hizmetçilere sahip olabilme durumu merkezi bir konumda görünmektedir. Burjuva kültürü, (ev ya da apartmanda işlevsel olarak özel amaca tahsis edilmiş odalar şeklinde) bol *yer* ve kültür faaliyetleri ve boş zamanlar için bol *zaman* olmadan gelişemez. Kültür oyununda yer alabilmek ve onun kurallarına uyabilmek için bu tür koşullar sağlanmak durumundaydı (ve durumundadır) ve bunlar çoğunluğun erişemeyeceği şeylerdi (ve halen de öyledir). Bu durum, küçük burjuvazinin pek çoğundaki burjuva statüsünün neden oldukça kararsız ve sorgulanabilir olduğunu, köylülerin, işçilerin ve alt sınıf insanların niçin hiçbir şekilde *Bürger* olarak nitelenmediğini açıklar. Burjuva kültürü için evrensel talepler ve sınırlı erişilebilirlik arasındaki gerilim tipikti (ve tipiktir) ve bunun *Bürgertum*'un toplumsal sınırlarının ötesinde yayılma derecesi tarih boyunca değişiklik göstermiştir.[8]

---

cieté bourgeoise en France, en Allemagne et en Suisse 1750-1850 (Paris, 1986); F. H. Tenbruck, "Bürgerliche Kultur", F. Niedhardt vd.(ed.), *Kultur und Gesellschaft* (Opladen, 1986), içinde, s. 263-285'deki katkılarla karşılaştırınız.

8 Bu kitaptaki Haupt ve Eisenberg'in katkıları diğer toplumsal grupların burjuva kültürüne erişebilmelerinin sınırlarını ele almaktadır.

Bir kere daha, *Bürgertum*'un tarihsel, çevreye ve koşullara bağlı doğası açıkça görülür. Onun oluşumuna, kentsel ortamı veri kabul eden ve de her yerde var olmayan, ne her yerde rastlanan ne de yeknesak belirli bir kültür katkıda bulunmuştur. 18. yüzyıl Aydınlanması içinden çıkmış ve erken modern çağın kasabalarındaki şehir halkının ortak dünyalarında, onun özerklik, çalışma disiplini ve topluluk ideallerini edinmiştir. Aydınlanmanın etkisinin zayıf ve özerk kentli geleneğinin bulunmadığı yerlerde, Doğu Avrupa'da ve dünyanın Avrupa dışındaki pek çok yerinde, *Bürgertum* gibi kendi içinde tutarlı ve belirgin bir toplumsal formasyonun ortaya çıkması olasılığı çok azdı.[9] Öte yandan, verili bir toplumda burjuva kültürü ne kadar genel ve yaygınsa, belirli bir toplumsal grubu tanımlamak o kadar yetersiz ve *Bürgertum* gibi bir fenomeni açıkça nitelemek o kadar zordur.

İşverenler, kapitalistler, işletmeciler, avukatlar yüksek papazlar, doktorlar, yöneticiler ve diğer profesyoneller, ileri derecede farklılaşmış bütün modern toplumlarda görülebilirken, bunlar yalnızca az ya da çok kaynaşmış, belirgin bir toplumsal formasyon içinde ortaya çıkan ve daha sonra yok olan belirli tarihsel koşullar altında belirli bir şekil alırlar. *Bürgertum*'u araştırmak, onun oluşum ve gerileme sürecini araştırmak demektir. Böyle bir toplumsal formasyonun varlığının derecesi ülkeden ülkeye ve dönemden döneme farklılık gösterir. Bu durum, karşılaştırmalı araştırmalar için ilginç yollar açar.[10]

Bürgertum ve sivil toplum

Daha önce belirtildiği gibi, *Bürger* yalnızca kasabaların sakinlerine ve bir önceki bölümde ele alınan toplumsal formasyonlara ait kişilere göndermede bulunmakla kalmaz fakat ayrıca *Staatsbürger* (yurttaş) nosyonunu da anlamı içine alır. 1792'de bir Alman yazarın belirttiği gibi "Almanca'da *Bürger* söz-

9 Polonya'daki durum hakkında: W. Dlugoborski, "Das polnische Bürgertum vor 1918 in vergleichender Perspektive", Kocka (ed.), *Bürgertum im 19. Jahrhundert* cilt 1, içinde, s. 226-299. Rusya hakkında: M. Hildermeider, *Bürgertum and Staat in Rusland 1760-1870, Rechtliche Lage und soziale Struktur* (Köln, 1986).

10 "Bürgertum" nosyonu Avrupa kıtasının merkezi ve batı kesimleri ve ayrıca İtalya için çok uygun görünmektedir. Alman literatürünün taranması için bkz. J. Kocka, "La bourgeosie dans l'histoire moderne et contemporaine de l'Allemagne: Recherches et debates recents", *Le mouvement* 136 (1986), s. 5-27; Fransa hakkında: A. Daumard, *les bourgeois et la bourgeosie en France depuis 1815* (Paris, 1987); ayrıca bu ciltteki H. Kaelble'nin makalesine bkz. İtalya hakkında: P. March ve R. Romanelli (ed.), *Borghesie urbane dell'ottocento, Quaderni storici* 56 [1984]; bu kitaptaki M. Meriggi'nin makalesi; R. Romanelli ve M. Meriggi'nin J. Kocka ve A. M. Banti (ed.), *Borghesie europee dell'ottocento* (Venedik, 1989) içindeki makaleleri, s. 69-94, 161-186. Avusturya, İsviçre ve Macaristan'daki *Bürgertum* için aynı kaynaktaki E. Bruckmüller/ H. Stekl, A. Tanner ve G. Ránki'nin katkılarıyla karşılaştırınız. Ayrıca Orta ve Doğu Avrupa için: V. Bacskai (ed.), *Bürgertum und bürgerliche Entwicklung in Mittel und Osteuropa*, 2 cilt (Budapeşte, 1986).

cüğü Fransızca *bourgeois* sözcüğünden daha fazla bir şeydir ... ve daha fazladır çünkü bizim için, Fransızcada farklı adları olan iki şeyi aynı zamanda temsil eder. Bir yandan, *bürgerliche Gesellschaft*'ın yani Fransızca *citoyen*'in mensubu; diğer yandan belirli bir sanayi ve ticaretle uğraşan kasabaların soylu olmayan sakinleri (*gewerbe*) – yani *bourgeois* anlamına gelir".[11]

Geç 18. yüzyılın, esas itibariyle *Bürgertum* tarafından sürdürülen ve Aydınlanma'nın güçlü bir şekilde etkilediği kamusal tartışmalarında, *bürgerliche Gesellschaft* (sivil toplum) kavramı gelişti ki bu kavram *Staatsbürger* kavramının tam olgunluğa erişeceği gelecekteki toplumsal düzene işaret ediyordu. *Bürgerliche Gesellschaft*, mutlakiyetin, doğuştan gelen ayrıcalıkların ve din adamlarının manipülasyonlarının ortadan kaldırıldığı, herkes için yasal olarak düzenlenmiş bireysel özgürlüğün gerçek olduğu bir ekonomik, toplumsal ve siyasal düzen anlamına geliyordu. Bu, insanın toplumsal hayatını aklın standardına ve ekonomiyi yasal olarak düzenlenmiş rekabet temeline göre düzenleyen ve fırsatları başarı ve meziyet standardına göre dağıtan bir modeldi. Bir yandan devlet iktidarı anayasa ve yasa ile sınırlandırılacak, diğer yandan seçim yoluyla gelmiş, temsili organlar yoluyla ergin yurttaşların iradesine tabi kılınacaktı. Sanat, bilim ve dine büyük ölçüde özerklik tanınacaktı.[12]

Bürger hem yurttaş hem burjuva anlamına gelir ve de *bürgerlich* sıfatı aynı zamanda hem burjuva hem de sivil demektir. Bu semantik belirsizlik gerçek bir tarihsel ilişkiye işaret eder. İlk olarak, *bürgerliche Gesellschaft*'ın (sivil toplum) ortaya çıkmaya başladığı dönemde, bu modelle oluşum sürecinde bulunan *Bürgertum* arasında içsel bir bağ söz konusuydu. Burjuva çıkarları (her ikisi de sivil toplum modelinin merkezi unsurları olan) sivil yasaların ve anayasal bir devletin yaratılmasını talep ediyordu; bu yalnızca mülkiye-

11 C. Garve, "Versuche über verschiedene Gegenstande aus der Moral, der Literatur und dem gesellschaftlichen Leben", (1792), aktaran M. Riedel, "Bürger, Staatsbürger, Bürgertum", O. Brunner ve *vd.* (ed.), *Geschichtliche Grundbegriffe, Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, cilt 1(Stuttgart, 1972) içinde, s. 672-725.

12 Karş., U. Haltern, "Bürgerliche Gesellschaft. Theorie und Geschichte", *Neue Politische Literatur* 19 (1974), s. 472-488; 20 (1975), s. 45-49; U. Haltern, "Entwicklungsprobleme der bürgerlichen Gesellschaft", *Geschichte und Gesellschaft* 5 (1979), s. 274-292; U. Haltern, *Bürgerliche Gesellschaft. Sozialtheoretische und sozialhistorische Aspekte* (Darmstadt, 1985); R. Rürup, "Judenemanzipation und bürgerliche Gesellschaft in Deutschland" (1968), R. Rürup, *Emanzipation and Antisemitismus*, (Göttingen, 1984) içinde, s. 11-36; R. Rürup, *Deutschland im 19. Jahrhundert 1815 bis 1871* (Göttingen, 1984), s. 101 vd.; D. Grimm, *Recht und Staat der bürgerlichen Gesellschaft* (Frankfurt, 1987); Th. Nipperdey, *Deutsche Geschichte 1800-1866, Bürgerwelt und starker Staat* (Münih, 1983), s. 255 vd.; H.-Uwehler, "Wie bürgerlich war des Deutsche Kaiserreich?", Kocka, *Bürger und Bürgerlichkeit*, içinde, s. 243-280. J. Keane (ed.), "Despotismus und Demokratie. Über die Unterscheidung zwischen bürgerlicher Gesellschaft und Staat 1750-1850", Kocka (ed.), *Bürgertum im 19. Jahrhundert* cilt 1 içinde, s. 303-339. J. Habermas, *Strukturwandel der Öffentlichkeit. Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft* (Neuwierd, 2. Ed., 1965). [*Kamusallığın Yapısal Dönüşümü*, çev. Tanıl Bora - Mithat Sancar, İletişim Yayınları, 1997]

tin ve sermayenin korunmasını değil,[13] ayrıca, burjuva kültürünün ve insanın hayatını planlayabilmesinin önkoşulları olarak yasal güvence ve özerklik ihtiyacını gerektiriyordu.

Ortaya çıkmakta olan *Bürgertum*'un üyelerin –profesyoneller, akademisyenler, eğitimli kamu görevlileri, tacirler ve diğer *Bürger*– geç 18. yüzyıl ve erken 19. yüzyılda *bürgerliche Gesellschaft* fikrinin tartışıldığı ve yayıldığı localar ve okuma derneklerinde, güçlerinin üzerinde temsil ediliyor olmaları, *ancien régime*'in sonunu getirdi ve *bürgerliche Gesellschaft*'ın yolunu hazırladı. Ayrıntılar karmaşık olmakla birlikte, hiç kuşkusuz, burjuva kültürüyle erken liberalizm arasında açık bir etkileşim vardı ve bu durum sivil toplum programının yürütülmesine pek çok katkıda bulundu.[14]

Sivil toplumla *Bürgertum* arasındaki ilişki, yurttaşlığın kimlerden esirgendiği dikkate alındığında keşfedilebilir. 1848 öncesi dönemin sözlükleri ve kritik yazılarının (burjuva anlamında) *Bürger*'i, *Staatbürgerschaft* (yurttaşlık) pratik olarak gerçekleşmeye başladığında, *Staatsbürger*'in özü ve bir devletin uyruğu olarak değil de katılma hakkı olan *citoyen* (yurttaş) olarak düşünmeye başladıklarını görmek ilginçtir.

Aktif ve pasif seçme hakları gibi, tam katılma hakkının bütün önkoşullarının nasıl sağlanacağı konusundaki pratik soruya karşılık olarak 1827 tarihli *Krug'sche Lexikon*, rasyonellik ve bağımsızlığı öneriyordu. Bu, "onları eve bağlayan ve erkeğe bağımlı kılan doğal konumları nedeniyle kadınları; işverene bağımlı olmaları nedeniyle ücretlileri, başkalarının sadakasına muhtaç olan yoksulları" olduğu kadar "kıt akıllıları ve delileri" tam *Bürgerrecht*'ten (medeni haklar) dışlıyordu.[15]

Liberal sözcülerin görüşüne ve seçim yasalarının çoğunun kurallarına göre, tam yurttaşlık hakları mülkiyet ya da eğitime bağlıydı ki bu, söz konusu hakkın *Bürgertum* ve toprak sahibi köylüler ve çiftçilerle alt orta sınıfların hali vakti daha iyi olan kesimleriyle sınırlı olduğu anlamına geliyordu. Avrupa'nın büyük kesiminde geçerli olan sınırlı seçme hakları, özellikle de ye-

---

13 Karşılaştırınız, C. B. Macpherson, *The Political Theory of Possessive Individualism. From Hobbes to Locke* (Londra, 1971).

14 Liberalizm ve *Bürgertum*'la ilgili olarak bu kitaptaki Langewiesche ve Mitchell'in makalelerine bakınız. J. J. Sheehan, "Wie bürgerlich war der deutsche Liberalismus?", D. Langewiesche (ed.), *Liberalismus im 19. Jahrhundert. Deutschland in europäischem Vergleich* (Göttingen, 1988) içinde, s. 28-44. Localar ve okuma dernekleri için: R. Van Dülmen, *Die Geselschaft der Aufklärer. Zur bürgerlichen Emanzipation und aufklarerischen Kultur in Deutschland* (Frankfurt, 1986). Mükemmel bir sentez için: J. J. Sheehan, *German History 1770-1866* (Oxford, 1989). Liberalizm ve *Bürgertum* arasındaki benzerlik, esas itibariyle Güneybatı Almanya *Wirtschaftsbürgertum*'u, özel olarak da Basserman ailesinin tarihi olan L. Gall, *Bürgertum in Deutschland* (Berlin, 1989)'da aşırı vurgulanmıştır.

15 W. T. Krug, *Allgemeines Handwörterbuch der philosophischen Wissenschaften nebst ihrer Literatur und Geschichte*, cilt 1 (Leipzig, 1827), s. 346. Aynı şekilde Pierer, *Encyklopädisches Wörterbuch*, cilt 4 (1835), s. 483 vd.

rel düzeyde, orta sınıfın mülk sahibi ve eğitimli kesimine, "halk"ın bir parçası olmadıklarını, işçi sınıfından farklı olduklarını ve kendilerinin ayrı bir bütün teşkil ettiğini sürekli hatırlatan bir uyarı görevi görüyordu. Liberalizmin sosyalist ve muhafazakâr eleştirmenleri, kusursuz yurttaş ideolojik kılıfı altında burjuvazinin çıplak öz çıkarlarının açığa vurulmasının amaçlandığını söylüyor ve bu konuda haklı olduklarını düşünüyorlardı.[16]

Bürgertum ve *bürgerlische Gesellschaft* arasındaki ilişki ayrıca, bu *bürgerlische Gesellschaft*'a tam olarak mensup olmak için kişinin ne yapması gerektiği sorulduğunda da açıkça ortaya çıkıyordu. Almanya'da Yahudilerin tarihi, eksiksiz medeni hakların (*Staatsbürgerrechte*) elde edilmesinin, *Bürgertum*'a yükselmekle el ele gittiğini göstermektedir. İkincisi olmadan birincisini elde etmek çok güçtü. Yurttaşlar olarak tam eşitlik talebi, Yahudilerin ileri sürebileceği ve ancak dilleri, eğitimleri, toplumsal âdap ve âdetleri, temizlikleri ve giyim tarzlarıyla ancak *bürgerlich* olduklarında yavaş yavaş elde edebilecekleri bir şeydi.[17]

Aynı mekanizma işçilerin kurtuluşu için, Birinci Dünya Savaşı'na kadar yapılan ve proletaryanın yaşam biçimi onun burjuva kültürüne girmesini çok zorlaştırdığı için tam *Verbürgerlichung*'a dahil olmasına engel teşkil eden girişimlerde de yürürlükteydi.[18] Açıkça, *Bürger* ve *Staatsbürger* ve *Bürgertum* ile *bürgerliche Gesellschaft* arasındaki semantik ilişki, dilbilimsel tarihin bir rastlantısı değildi.

Bürgerliche Gesellschaft kavramı ütopik bir unsura sahipti ve pek çoklarının gözünde hâlâ da sahiptir. Aslında bu, insanın bu tarz toplumsal yaşama modelinde merkezi bir unsur, bir vaat, daha doğrusu, şimdiye kadar kısmen gerçekleşmiş bir beklentiydi. *Bürgerliche Gesellschaft*'ın eleştirisi *bürgerliche Gesellschaft*'ın kendisi kadar eskidir.

Fransız Devrimi'nin deneyimini göz önünde bulunduran ilk eleştirmenler, radikal bir Aydınlanma programının, eğer böyle bir şey fizik olarak mümkünse ve yapılabildiğinde, içinde gizlenmiş olabilecek aşırı gurur ve terör

16 Karşılaştırınız, Lorenz von Stein, *Geschichte der sozialen Bewegung in Frankreich von 1789 bis auf unsere Tage*, cilt 1, 1842 (Darmstadt, 1959) s. 476. Marx ve Engels'in eserlerindeki referanslar sayısızdır. Örneğin, Komünist Parti Manifestosu'nun 1. Kısmı (pek çok baskıda) bu arada K. Marx ve F. Engels, *Selected Works* (Londra, 1968); ayrıca "Class Struggles in France 1848 to 1850", Karl Marx, *Surveys From Exile, Political Writings*, cilt 2 (Harmondsworth, 1937) içinde, s. 35-142; F. Engels, "Socialism, Utopian and Scientific", Marx/Engels, *Selected Works* içinde, s. 399-433. Muhafazakâr kesimden H. Wagner "eski onurlu örgütlü *Bürgerstand*'ın ve onun artan bir şekilde bir yandan modern *Bürgertum*, diğer yandan proletarya içinde eriyişini" eleştirir. *Staats und Gesellschaftslexikon*, cilt 4 (Berlin, 1860), s. 366 içinde

17 Ayrıntılar için bu kitaptaki Volkov'un makalesine bakınız.

18 Bağımsızlığa sahip olmayış, piyasaya bağımlı güvensizlik, emeğin bedensel niteliği, düşük gelir, sıkışık yaşama koşulları ve de ailenin bütün fertlerinin aile gelirine katkıda bulunma zorunluluğu, 19. yüzyılda işçilerin gerçek bir *Verbürgerlichung* oluşturmasının önündeki engellerdi.

tehlikesine işaret ettiler. Başkaları, burjuva toplum modeline özgü olan temel çelişkiyi, özellikle de bunu gerçekleştirme girişiminde bulunulursa, lanetlediler. Bu eleştiri sosyalist ve komünist yorumcularda klasik ifadesini buldu ve işçi hareketinin tarihsel bir gücü haline geldi. Daha da eski ve daha az kavrayışlı olan muhafazakâr eleştirmen de burjuvayı yurttaşın arkasında görmek istedi. Ayrıca, muhafazakârlar, sürekli değişen ve her zaman yenilik arayışı içinde olan burjuva dünyasının gelenek dünyasına verdiği hasar ve yıkımdan şikâyet ettiler.

Buna Nietzsche'nin burjuva kültür düşmanlığı eleştirisi ve Gençlik Hareketi'nin 1900'ler ve sonrasında tipik olarak burjuva, mekanik ve ılımlı olan, her şeye yönelik eleştirisini de katabiliriz. Faşizm, onun krizinin bir ürünü olan *Bürgerlichkeit*'in en radikal inkârı olarak anlaşılmalıdır. Faşizmin yükselişinde ve zaferinde pek çok *Bürger*'in yardımcı olmuş olması ve onun yıkıcı sonuçlarından en fazla etkilenenin *Bürger* olmamasına rağmen. İçinde bulunulan zamanda, ilerleme konusunda yenilenen bir kuşkuculuk ve uygarlığın yeniden canlanan eleştirisi, "aydınlanmanın diyalektiği", Batı rasyonalizminin maliyetleri ve *bürgerliche Gesellschaft*'ın karanlık, en zayıf noktası konusunda insanın duyarlılığını keskinleştirmektedir.

Geleneksel olarak burjuva toplumu hakkında en etkili eleştiri olan Marksist eleştiri, başlangıç noktası olarak sermaye ile emek, burjuvazi ile proletarya arasındaki çatışmayı alır. Onun temel tezi kısaca şöyle özetlenebilir.

Daha önce tartışılmış olduğu üzere, burjuva toplumuna dahil olmanın ve kendini gerçekleştirmenin en önemli salahiyeti, bireysel bağımsızlığın garantisi olarak mülkiyete, kamusal tartışmaya katılımın ve karar vermenin önkoşulu olarak da eğitime bağlanmıştı. Bununla birlikte, kısa sürede anlaşıldı ki, bu evrensel taleple toplumsal gerçeklik arasında bir çelişki mevcuttu; ilk liberallerin umdukları gibi toplum, adil toplumsal bir ortama (*juste milieu*), az çok eşit ve bir ölçüye kadar burjuva bireylerinin (ya da ailelerinin) mülkiyet ya da eğitim konusunda büyük farklılıklar göstermediği bir topluma doğru gelişmedi. Aksine, kapitalizm ve sanayi devrimi, sermayenin yoğunlaşması ve büyük-ölçekli fabrikalarla birlikte gelişen şey, yeni bağımlılık biçimleri, yeni eşitsizlikler ve çatışma için muazzam bir potansiyel oldu.

Burjuva toplumuna giden yolda edinilmiş ayrıcalıklar ve mutlakiyetçi kontrol aşılırken, burjuva toplumu, burjuvazinin başat konumu işgal ettiği bir sınıf toplumu olarak gelişti. Ekonomik eşitsizlik ve bağımlılık artık ekonomik, siyasal, toplumsal ve kültürel hayatın tüm alanlarını, burjuva öncesi zamanlardan çok daha büyük bir güçle biçimlendiriyordu. Piyasanın özgür ve kendi kendini düzenleyen mekanizması ve rekabet, sosyo-ekonomik eşitsizlikleri ve bağımlılıkları, kendini yok edecek sonuçlar verecek şekilde

yoğunlaştırdı. Bir aşamada, bu kendini yok edici ortamdan daha iyi, burjuva sonrası, sosyalist bir toplum ortaya çıkacaktı.

Marksist yorumun çekici gücü azalmıştır. Son on yıllarda [1970'ler ve 1980'lerde], sosyalizm konusundaki yaygın hayal kırıklığı, burjuva toplumunun bu tür bir eleştirisine kuşkuyla yaklaşılmasının nedenlerini ortaya koymaktadır. "Modernite projesi"nin yeni eleştirisi ışığında, anti-kapitalist sosyalizm adeta *Bürgerlichkeit*'in başka yollarla devamından başka bir şey değilmiş gibi görünmektedir. Ayrıca, daha dikkatli bir sorgulama açıkça göstermektedir ki, en azından Almanya'da, bu eleştirinin iddia ettiği gibi böylesine kesin bir tahakküm hiçbir zaman var olmamıştır.

En önemlisi, sosyalist işçi hareketi tarafından benimsendiğinde ve gerçek bir meydan okuma olarak geliştiğinde, bu eleştirinin bir sonucu olarak, burjuva toplumu değişiklikleri devreye sokarak, kendini düzeltici önlemler alarak, var olmayı sürdürmeyi başarmıştır. Mülkiyet ve eğitim siyasal katılımın koşulu olmaktan çıkarılmış, demokratikleşme yaşanmış, refah devleti ortaya çıkmış ve sınıf çatışmalarını ele alan ve bunları düzenleyen yeni mekanizmalar icat edilmiştir.

Bununla birlikte, işçi sınıfı ve *Bürgertum* arasındaki ilişkide burjuva toplumlarının olanakları ve sınırlılıkları çok açık olarak görülmektedir. İşçi sınıfı hareketinin, etkili bir şekilde burjuva karşıtı politikaları yürürlüğe koyması, kısmen, burjuva hareketinin dinamiğini kendileri için benimsemeleri ve kendi ihtiyaçlarına uyarlamaları yoluyla burjuva geleneği tarafından şekillendirilmiştir. Bununla birlikte burjuva *verein* (örgüt), gelişen işçi sınıfının burjuva olmayan ortamına basit bir şekilde transfer edilemezdi. Ortaya çıkmakta olan işçi sınıfı hareketi, *Bürgerlichkeit*'in bir kısmını kendine kazanabilmek için burjuva olmayan stratejilerden yararlanmak zorundaydı. Ne ki aynı zamanda, burjuva ile proletarya arasındaki diyalektik ilişkide, burjuva toplumu repertuvarının, burjuva sonrası toplum modelinin ötesine geçmesini zorlayan yeni bir şey vardı: Burjuva sonrası temel değerler ve burjuva karşıtı bir strateji olarak grev, enternasyonalizm ve dayanışma.[19]

Burjuva toplumunun, sınıf çelişkisine vurgu yapan Marksist çizgideki geleneksel eleştirisinin daha az önemli olmaya başlamasıyla, son zamanlarda, burjuva toplumunun yükselişinin toplumsal cinsiyet ilişkileri üzerindeki etkilerine artan bir ilgi gösterilmiştir. Başlıca olgular yeterince rahatsız edicidir: Zira, burjuvazinin insanlığı özgürleştirişi büyük ölçüde onun erkek kesiminin yararınaydı. 19. yüzyılda, erkekle kadın arasındaki yasal, siyasal ve

19 Bu kitaptaki Eisenberg'in makalesi *Vereinsprinzip* (örgüt ilkesi) ve *Bürgertum* arasında mevcut olan özgün ilişkiyi gösterir ve bir burjuva başarısı olan *Verein*'in (örgüt), proletaryanın ihtiyaçlarına çoğu kez sanıldığından daha az uygun düştüğünü ileri sürer. Ayrıca, bu konuda H. Zwahr, "Konstitution der Bourgeoisie im Verhältnis zur Arbeiterklasse. Ein deutsch-polnischer Vergleich", Kocka (ed.), *Bürgertum im 19. Jahrhundert*, cilt 2 içinde, s. 149-186 da önemli bilgiler içerir.

toplumsal eşitsizlikler, pek çok açıdan artmıştır. Öte yandan, [19.] yüzyılın ikinci yarısında, kadınların eğitiminde bir iyileşme görüldü. Özgürleştirici iddialar geliştirildi ve esas itibariyle, her ne kadar zayıf olsa da, 20. yüzyılın sonlarında açıkça görünür hale gelen özgürleştirici ivmenin yolunu açmış olan bir burjuva kadın hareketi ortaya çıktı.[20]

Bununla birlikte, az çok çekingen bir şekilde 19. yüzyılda burjuva toplumunun temel ilkelerini izleyerek başlayan kadın özgürlüğü hareketinin, on yıllar sonra gelişme gösterdiği ve bugün hâlâ yeterli olup olmadığı; ya da kadınların tam olarak özgürleşmesinin zorunlu olarak burjuva toplumunun temel direklerinin çökmesine yol açıp açmayacağı konusunda bir tartışma vardır. Birinci görüş, burjuva toplumlarının iki bileşeninin, piyasanın dinamizmiyle eğitimin, uzun dönemde toplumsal cinsiyet açısından fark gözetmediği görüşü ile desteklenmektedir. Burjuva taleplerinin bireysel özgürlük ve eşitlik yönündeki evrensel karakteri, nihai olarak her türlü edinilmiş ayrıcalığı, bu ister sınıf, ırk ya da toplumsal cinsiyete dayansın, yok etme eğilimindedir. Öte yandan, kadınların eşit hak ve fırsat talebine direnenlerin 19. yüzyılda burjuva toplumunun temel ilkelerinin hayata geçirilmesiyle ortadan kalkmadığı açıktır. Aslında karşıt yönde bir eğilim söz konusuydu. Erken dönem kadın hareketi, işçi sınıfı hareketinin maruz kaldığı aynı türden katı bir dirençle karşılaşmıştır. İkinciler mülkiyete karşı bir tehdit olarak görülürken, birinciler aileye karşı bir tehdit, hasımlarının gözünde daha da güçlü bir tehdit olarak görülmüş olabilir. Toplumsal cinsiyet eşitliğine direniş, sistematik ifadeyle, burjuva toplumlarında içsel olarak var olan iki temel ilkenin bir sonucuydu (ve sonucudur): Bir yanda, (performans ve verimliliğin bir önkoşulu olan) artan toplumsal farklılaşma ve uzmanlaşma ve diğer yanda kendini gerçekleştirmenin üreme yeri olarak aileye atfedilen büyük önem.

Toplumsal alanların (örneğin üretimin, ailenin, siyasetin) farklılaşmasıyla ve bunlar içindeki uzmanlaşmayla (hayat boyu sürecek farklı kariyerlerin artışı, artan liyakat gereksinimi, profesyonelleşme) bireyler artan oranda ve sürekli olarak uzmanlaşmış faaliyetlerin biçimlerine bağımlı oldular. Bu durum, ekonomik faaliyette ve eğitimde, ev içindeki ve dışındaki çalışmada, üretimle üremede, erkekle kadın arasında daha tam ve daha güçlü bir farklılaşma gerektirdi. Ayrıca, burjuva toplumlarındaki ailenin, ekonomik, toplumsal ve kültürel devamlılığın bir kuşaktan diğerine aktarılmasını garanti eden temel kurum olduğu da açıktır; ve burjuva öncesi dönemden farklı ola-

20 Bu kitaptaki Vogel'in makalesiyle karşılaştırınız. Ayrıca, U. Frevert (ed.), *Bürgerinnen und Bürger. Geschlechterhältnisse im 19. Jahrhundert* (Göttingen, 1988). Burada ortaya konan görüş üzerine daha fazla ayrıntı için bkz. J. Kocka, "Einige Ergebnisse", *aynı yerde*, s. 206-209; farklı bir vurgu için bkz. U. Gerhard, "Andere Ergebnisse", *aynı yerde*, s. 210-214.

rak burjuva toplumlarında aile ayrıca, ekonomik ve kamusal alanlarda karşılaşılan kayıpların telafi edildiği bir alan olmuştur.

Burada, burjuva toplumunun değişik ilkeleri arasında, 19. yüzyılda üstesinden gelinemeyen temel bir çelişki söz konusudur. Bu, bir yandan evrensel özgürlük vaadi ile sorumluluk ve fırsat eşitliği; diğer yandan aileden beklenilenlerle sürekli artan verimlilik ihtiyacı ve uzmanlaşma arasındaki çelişkidir.

Çok eskilere giden, derinlere kazınmış ve ancak çok yavaş bir şekilde gücünü yitiren geleneklerin yanında bu çelişki, 19. yüzyılda kadın ve erkek arasındaki eşitsizliğin varlığını sürdürdüğü ve hatta daha da derinleştiği ve aynı zamanda bu eşitsizliğe karşı muhalefetin güçlendiği gerçeğine katkıda bulundu. Bu çelişkiye dair farkındalık zamanla arttı ve yavaş yavaş ve çok sonra, 20. yüzyılda, toplumsal cinsiyet ilişkilerinde köklü değişikliklere yol açan ve daha da açacak olan bir eylem saiki oldu. İşçi hareketi gibi (her ne kadar çok daha sonra ve şimdiye kadar işçi hareketinden daha zayıf) kadın hareketi de bu süreci etkili bir şekilde geliştirmiş ve burjuva toplumunun kimi ilkelerini sorgulamayı başarmıştır. Böyle bakıldığında kadının özgürleşmesi, burjuva toplumuna geçişin harekete geçirdiği bir dinamiğin gecikmiş bir sonucu gibi görünmektedir.[21]

Yükseliş ve çöküş: *Bürgertum*'un tarihinde evreler

Burada tartışılmakta olan olgunun başlangıcı, gelişme evreleri ve sonu hakkında ne söylenebilir? Keskin ayrım çizgileri söz konusu değildir; değişim normalliğin bir parçasıydı. Çok yaklaşık ve özet bir şekilde "orta sınıfın yüzyılı" üç ana döneme ayrılabilir.

Yükseliş

İlk evre 18. yüzyılın son on yıllarından 1840'lara kadar uzanır. Bu dönem, *Stände*'nin (feodal zümrenin) eski tüzel dünyasıyla ilişkili eşitsizliklerin (ve onları destekleyen yasaların) aşınmasıyla nitelenen bir dönemdi; bu aşınma, "aydınlanmış mutlakiyetin" tüzel-karşıtı müdahaleleriyle devrim öncesinde hazırlandı; yüzyılın başında "yukarıdan reformlar"la hızlandı ve (her ne kadar Ren'in solundaki topraklar, Ren Federasyonu, Prusya ve Avusturya'da çok büyük farklılıklar bulunsa da) 1815 ile 1848 arasında kimi duraksamalarla sonuca ulaştırıldı. Bu ilk evre bir kültür devrimine sahne oldu: 18. yüzyıl Aydınlanması, sekülarizmin ilerlemesi ve bu her iki sürecin bir ürünü olan, 19. yüzyılın başındaki –izleyen on yıllarda yeni üniversitelerin ve

21 Bu genel tema üzerinde bkz. U. Frevert, *Women in German History. From Bourgeois Emancipation to Sexual Liberation* (Oxford/New York, 1989).

yeni okulların kurulmasıyla çok yaygın etkileri görülecek olan– yeni-hümanist eğitim sistemi.

Mutlakiyetçiliğin kurumsal dönüşümü, 18. yüzyılın sonlarındaki yasal düzenlemelerle; 19. yüzyılın başında Güney ve Orta Almanya'da görülen anayasacılık ve Prusya'da iktidarın aristokrasiden bürokrasinin eline geçmesiyle yavaş, sınırlı, ama önemli bir gelişme gösterdi. Ayrı ayrı devletlerde siyasal bir devlet cihazının gelişmesi, Fransız Devrimi ve Napolyon tehdidini izleyen ulusal hareketler tarafından ortaya konan karşı çabalara rağmen gelişmesini sürdürdü. Sanayi öncesi kapitalizm, proto-sanayileşme sırasındaki ev ekonomilerinin gelişmesinden, eski zanaatların dönüşmesinden ve iç pazarın mal, işgücü, toprak ve sermaye için genişlemesinden açıkça anlaşıldığı gibi hızlı ilerleme kaydediyordu.

Bunlar, *Bürgertum*'un ortaya çıktığı ve biçimlenmeye başladığı, *bürgerliche Gesellschaft* kavramının geliştiği ve özellikle 19. yüzyılın başındaki reformlar sırasında ve sonrasında başlıca ilkelerinin yerleştiği on yıllardı. Ortaya çıkmakta olan *Bürgertum*'un başlıca endişesi eski güçlerle, özellikle de soylulukla arasına mesafe koymaktı. *Bürgertum*'un kendi içinde egemen olan *Wirtschaftsbürgertum*'dan ziyade, (ağırlıklı olarak resmi görevlilerden oluşan) *Bildungsbürgertum*'du. Birincisi henüz az gelişmişti; güçlü bölgesel farklılıklar gösteriyordu, pek fazla gücü ya da saygınlığı yoktu. *Bürgerliche Gesellschaft*'ın temel unsurları olan, çoğunlukla hükümetin başlattığı ve eski güçlerle uzlaşma temeline dayalı reformlar, genel olarak Alman *Bürger*'i tarafından olumlu karşılanıyordu. Bununla birlikte hedefler bunun çok ötesine geçti. Yönetimin hâlâ mutlak olan iktidarının daha istikrarlı bir şekilde sınırlandırılmasını; hâlâ varlığını sürdüren aristokratik ayrıcalıkların temelden kısıtlanmasını; ulusal birliği; kamusal hayatın her alanına daha fazla katılma hakkını ve ekonomide, toplumda ve devletin faaliyetlerinde çalışma, başarı, mülkiyet ve eğitim gibi burjuva standartlarının uygulanmasını talep ediyorlardı. *Bürgerliche Gesellschaft*'ın yavaş gelişimi, hâlâ kendisini ilerleme ve saldırı evresinde gören Alman *Bürgertum*'unun beklentilerinin gerisinde kaldı.[22]

---

22 En iyi araştırmalar, Wehler, *Deutsche Gesellschaftsgeschichte*, cilt 1 içinde, s. 202-217 ve cilt 2 içinde, s. 174-240'da bulunabilir. Ayrıca karşılaştırınız, H. U. Wehler, "Bürger, Arbeiter und das Problem der Klassenbildung 1800-1870. Deutschland im internationalen Verleigch", J. Kocka (ed.), *Arbeiter und Bürger im 19. Jahrhundert. Varianten ihres Verhaltnisses im europäischen Vergleich* (Münih, 1986) içinde, s. 1-28; R. Rürup, *Deutschland im 19. Jahrhundert 1815-1871* (Göttingen, 1984), s. 85-109; R. Vierhaus, "Der Aufstieg des Bürgertums vom späten 18. Jahrhundert bis 1848/49", Kocka, *Bürgertum und Bürgerlichkeit* içinde, s. 64-78; W Ruppert, *Bürgerlicher Wandel. Die Geburt der modernen deutschen Gesellschaft im 18 Jahrhundert* (Frankfurt, 1981). Ayrıca, O. Dann (ed.), *Lesegesellschaften und bürgerliche Emanzipation. Ein europäischer Vergleich* (Münih, 1981); U. Im Hof, *Das gesellige Jahrhundert. Gesellschaft und Gesellschaften im Zeitalter der Aufklarung* (Münih, 1982); H. Müller, *Vernunft und Kritik. Deutsche Aufklärung im 17.*

Zirveye ulaşma ve dönüm noktası

İkinci evre 1840'lardan 1870'lere uzandı. Bu otuz yıl, üç katlı bir krize tanıklık etti: Toplumsal çatışma (yoksulluk ve sanayi devrimi), (uzlaşma ile sonuçlanan) anayasal mücadele ve ülkenin "kan ve demir"le birleştirilmesi.

Bu dönemde yer alan sanayi kapitalizminin atılımı *Bürgertum* içindeki dengeyi, zenginliği, toplumsal konumu ve etkisi önemli ölçüde artan sanayici-imalatçı burjuvazi lehine değiştirdi. *Bildungsbürgertum* ve *Wirtschaftsbürgertum* şimdi daha eşit bir statüye sahipti; ilişkileri ve etkileşimleri yoğunlaşırken bu her ikisini de küçük burjuvaziden daha da uzaklaştırdı. 1840'ların toplumsal bunalımıyla, 1848/49 devrimiyle, 1860'larda işçi sınıfı hareketinin kesin olarak ortaya çıkışıyla ve de bu yılların demokratik-sosyalist eleştirisiyle alt toplumsal tabakalara karşı olan toplumsal cephe, burjuvazinin öz-bilincinde şimdi birincil önem kazanıyordu. Bu durum aristokratik ayrıcalıkların ve ortak hayatın kalıntılarının bu dönemde ufalanmasıyla daha da arttı. Birlik, özgürlük, haklar ve siyasal katılım konusundaki burjuva taleplerinin pek çoğu karşılanıyordu. Liberaller, 1860'lar ve 1870'lerde olduğu kadar, ne önce ne de daha sonra bu denli etkili olabilmişlerdir. Bu yıllardaki muazzam değişiklikler her ne kadar Prusya devletinin gözetimi altında gerçekleşmiş olsa da, ekonominin, toplumun ve kültürün *Verbürgerlichung*'u hızlı gelişme göstermeyi sürdürdü.

Her ne kadar monarşik-bürokratik-askeri hegemonya istikrarlı bir parlamentarizmle gerçekten kırılmamış; aristokratik ayrıcalıklar güvenilir bir şekilde ortadan kaldırılmamış olsa da, bu dönem, içsel olarak makul ölçülerde bütünleşmiş, öteki toplumsal gruplar ve sınıflarla olan ayrımı görece açık bir hale gelmiş, kültürel olarak ilerlemiş, siyasal olarak liberalleşmiş – gelişiminin yüksek noktasında bir *Bürgertum*'a tanık oldu; bu yüksek nokta, aynı zamanda bir dönüm noktası haline geldi.[23]

---

und 18. Jahrhundert (Frankfurt, 1986); B. Lutz (ed.), *Deutsches Bürgertum und literarische Intelligenz 1750-1800* (Stuttgart, 1974); H. H. Gerth, *Bürgerliche Intelligenz um 1800. Zur Soziologie des deutschen Frühliberalismus* (Göttingn, 1976); J. Reulecke, "Städtisches Bürgeretum in der deutschen Frühindustrialisierung", M. Glettler vd. (ed.), *Zentrale Städte und ihr Umland* (St. Katherinen, 1985) içinde, s. 296-311. L. Gall, 1848/49'a kadar bir yükseliş dönemi, 1880'ler/1890'lara kadar *Bürgertum*'da özellikle bir yükseliş ve bundan sonra yeni bir açılım evresi görür: L. Gall, "Die Stadt der bürgerlichen Gesellschaft - das Beispiel Mannheim", *Forschungen zur Stadtgeschichte. Drei Vorträge*, Gerda Henkel Lecture (Opladen, 1986) içinde, s. 55-71. Bununla birlikte Wehler belirleyici orta durağı (*caesura*), 1870'lerde *Bildunsbürgertum*'un gelişmesinde görür. Karşılaştırınız, H.-U. Wehler, "Deutsches Bildunsbürgertum in vergleichender Perspektive. Elemente eines 'Sonderwegs'?", J. Kocka (ed.), *Bildungsbürgertum im 19. Jahrhundert* IV. Kısım (Stuttgart, 1989) içinde, s. 215-237.

23 Wehler, Nipperdey, Rürup ve Sheehan'ın, yukarıda 5, 12 ve 14. notlarda anılan sentez çalışmaları dışında karş., L. Beutin, "Das Bürgertum als Gesellschaftsstand im 19. Jahrhundert", *Gesammelte Schriften zur Wirtschafts - und Sozialgeschichte* (Köln, 1963) içinde, s. 284-319; J. J. Shee-

Bürgertum savunmada

Bu evre 1870'lerden Birinci Dünya Savaşı'na kadar sürdü. İmparatorluğun ve anayasal monarşinin sağlam çatısı altında, güçlü bir şekilde gelişen kapitalizm ekonomik ve toplumsal ilişkiler ağına artan oranda nüfuz etti. Sanayinin büyümesi düzensizdi ve krizlere açıktı ama, genel olarak, olağanüstü başarıyla ilerliyordu; özellikle büyük-çaplı sanayi giderek daha önemli bir hale geldi. Bilim ve teknoloji toplumsal değişimin itici gücü oldu. İşçi sınıfında ve onun yeni beyaz-yakalı katmanında muazzam bir genişleme oldu. Eşzamanlı olarak tarım nüfusu azaldı; küçük, bağımsız üreticiler eksildi, sınıf gerilimi arttı, ekonomiye ve topluma devlet müdahalesi giderek daha yoğun bir hale geldi.

Bu pek çok açıdan *bürgerliche Gesellschaft*'tı. İnkâr edilemez bir şekilde kapitalist, dinamik, girişimci bir ekonomi, rekabet ve serbest pazar temeline dayanıyordu. Bireysel hakları, biçimsel eşitliği, iyi düzenlenmiş medeni hukuku garanti ediyordu. Anayasal yönetim, siyasal katılım, görece özgür ve renkli bir basın, kamusal hayatın işlevsel olduğu bir alan, eğitim, bilim ve sanatın görece özerkliği – bu unsurların tümü yukarıda tanımlanan burjuva toplumu modeline uygundu. Aynı şekilde birlikler/dernekler (*Vereine*), iyi gelişmiş yerel yönetim, aile hukuku ve dönemin retoriğine dayanan tümüyle burjuva aile ideali de böyleydi.

Öte yandan, Alman İmparatorluğu tam olarak gelişmiş bir *bürgerliche Gesellschaft* değildi. İki grup sınırlandırma söz konusuydu. İlk olarak, çok sayıda burjuva öncesi unsur kalmıştı. Her ne kadar çalışma ve başarı, tipik burjuva anlamında zenginlik, toplumsal statü ve güç sağlayabiliyor ve her ne kadar soyluluğun büyük kesimi kendileri için eğitimde ve ekonomik hayatta burjuva standartlarına açıkça sahip olabiliyorduysa da, aristokratlar, Saray, ikinci meclis, subay kadroları ve diplomasi yoluyla iktidar üzerinde ayrıcalıklı konumlarını koruyor ve kırsal kesimin kontrolünü sürdürüyorlardı. 1871'deki anayasal uzlaşı, siyasal sistemin istikrarlı bir parlamentarizme sahip olmasının önünü tıkıyordu. Anayasada ordunun baştan aşağı burjuva olmayan yetkilere sahip olması, askeri gelenekler, unvanlar ve değerlerin hiç de burjuva olmayan bir şekilde prestij hiyerarşisinde ve günlük hayatta yüksek bir itibar görmesine neden oluyor ve bu durum o dönemde pek çok kişi tarafından "toplumsal militarizasyon" olarak eleştiriliyordu.

Devletin ekonomiye ve topluma müdahalesi yavaş yavaş yoğunlaştı ve bu

han, *German Liberalism in the Nineteenth Century* (Chicago, 1978), 3-4. bölümler; H. A. Winkler, *Preußischer Liberalismus und deutscher Nationalstaat* (Tübingen, 1964); H. A. Winkler, *Liberalismus und antiliberalismus. Studien zur politischen Sozialgeschichte des 19. und 20. Jahrhunderts* Göttingen, 1979), s. 11-80; S. Na'aman, *Der Deutsche Nationalverein. Die politische Konstituierung des deutschen Bürgertums 1859-1867* (Düsseldorf, 1987).

bir kez daha, Alman toplumunun –özellikle Prusya'nın mutlakiyet döneminde bir niteliği olan– eski bürokratik yukarıdan kontrol sistemini pekiştirmeye yardımcı oldu. Bu gelenek özerk, kendi kendini yönetme talebine zıt; *bürgerliche Gesellschaft*'a uygundu. Liberal Friedrich Naumann, 1909 yılında bu durumdan "bir tarım devletinin siyasal kılığına bürünmüş sanayi toplumu. Bizim siyasal durumumuz, bir parça eski çiftlik binaları içinde kurulmuş modern bir fabrikaya benziyor. En modern makinalar eski çatı kirişlerinin altında duruyor ve demir putreller çamur duvarların içinden çekiliyor" şeklinde yakınıyordu. Liberal bakış açısına göre, eski burjuva öncesi kalıntıları ve yeni burjuva olmayan unsurlarıyla siyasal yapı, Alman *Bürgertum*'unu, kelimenin gerçek anlamında *Staatsbürger* olmaktan alıkoyuyordu. Liberal tarihçi Theodor Mommsen'in 1899 yılında *Vasiyetname*'sinde, her zaman "bir *Bürger* olmak istediğini" söylediğinde anlatmak istediği buydu. Ama Mommsen şöyle devam ediyordu: "bu bizim ülkemizde mümkün değildir..."

Bürgerliche Gesellschaft'ın tam olarak gerçekleşmesini engelleyen ikinci sınırlandırma kaynağı, o zamana kadar onun başlıca destekçisi olan *Bürgertum* tarafından eleştiriyle karşılanmasıydı. Başarıları arasında Reichstag seçimlerinde seçme hakkının erken demokratikleşmesi, nüfusun geniş kesimlerinin toplumsal hareketler ve kitle partileri aracılığıyla mobilize edilmesi, örgün eğitimin yaygınlaştırılması ve 1860'lardan itibaren hayat standardında artışlar sağlanması yer alıyordu. Dolayısıyla, *bürgerliche Gesellschaft*'ın programında, öz-gelişim, özgürlük ve siyasal katılım için fırsatlar, aslında onun destek temelinin ötesine yayılan, birer vaat olarak kaldı. Bu *bürgerliche Gesellschaft* modeli içinde evrensel olarak var olan iddia ile tutarlıydı. Bununla birlikte, bu gelişmeler her zaman, bu demokratikleşmeyi iki yanı keskin bir kılıç ve potansiyel bir tehdit olarak gören *Bürger*'i her zaman tatmin etmiyordu.

Bürgertum'un kendisi de değişmişti. Yeni *Bürger* tipleri (işletme yöneticileri, uzmanlar, memurlar) devreye girmiş ve *Wirtschaftsbürgertum* ve *Bildungsbürgertum* arasındaki sınır, yetişme, eğitim, iletişim ve mobilite açısından daha az belirgin bir hale gelmişti. *Bürgertum* ile soyluluk arasındaki geleneksel toplumsal engeller, büsbütün ortadan kalkmasa da, çok daha az önemli olmuştu. Giderek *Bürgertum*'u farklı kılan şey, kendi altındaki, daha az eğitimli ve varlıklı sınıf ve tabakalardan, *Mittelstand*'dan (orta zümre/orta sınıflar), işçilerden ve genel olarak "halk"tan ayrışmasıdır. 1870'lerden sonra milliyetçilik, bir tür "sol-kanat" ideolojisi olmaktan, esas itibariyle bir "sağ-kanat" ideolojisi olma yönünde değişmiştir. Wilhelm döneminde, parti liberalizminin gerileyişi, bu arada, yalnızca onun temel ilkelerinin ortak siyaset malzemesi olmasının kanıtı değil ayrıca giderek daha kendine özgü ve savunmacı ve çok daha az liberal olduğu gerçeğinin de bir kanıtıdır.

Bürgertum için, onun ilerici-özgürleştirici evresinde tipik olan ilerleme inancında tedricî bir zayıflama oldu. Ekonomi, teknoloji, bilim ve kültürel faaliyetlerde [*Bürgertum*] enerji ve kapasitesini ortaya koymayı sürdürdü. Ancak, 20. yüzyılın başında bu burjuva toplumunun, siyasal ve toplumsal açıdan, o ilk ortaya çıktığı dönemden çok farklı olduğu, o nedenle de başlangıçtaki ütopyacı unsurlardan çok uzaklaştığı gerçeği ortadadır. Bu programın hâlâ gerçekleştirilememiş olan unsurları –parlamentarizm, insan haklarının, özgürlük ve katılımın, özgürleştirme ve hoşgörünün evrenselleştirilmesi– *Bürgertum*'un çoğunluğunun güçlü muhalefeti karşısında, artık işçi hareketinin çeşitli kesimlerinin talepleriydi.[24]

"Burjuva devri bitmiştir. Şimdi neyin gelecek olduğunu kimse bilmiyor" diye yazıyordu Kurt Tucholsky 1920 yılında.[25] 1920'ler ve 1930'larda bu tür görüşler pek çoktu[26] ve bu görüşü destekleyen bazı tarihçiler de vardı.[27] Başkaları, Üçüncü Reich'ın felaketinden sonra ve 1960'lardaki reform hareketlerinin sözde yeni bir darbe indirmesinden önce, 1950'leri bir tür "burjuva toplumunun rönesansı" olarak görmüşlerdir.[28]

Öyle görünüyor ki, *Bürgertum*'un gerileyişi Birinci Dünya Savaşı'ndan çok

---

24 Wehler, "Wie Bürgerlich", s. 243-280 ile s. 281-287'deki D. Blackbourn'un yorumunu karşılaştırınız; G. A. Craig, *Germany 1866-1945* (Oxford, 1978), 5.-8. Bölümler, H. Rosenberg, *Große Depression und Bismarckzeit. Wirtschaftsablauf, Gesellschaft und Politik in Mitteleurope* (Berlin, 1967); H.-U. Wehler, *The German Empire 1871-1918* (Leamington Spa. 1985); F. Stern, *The Politics of Cultural Despair: A Study of the Rise of the German Ideology* (Berkeley, 1961); Stern, *The Failure of Illiberalism: Essay on the Culture of Modern Germany* (New York, 1972). Bir başka açıdan ama *Bürgertum* tartışmalarını içeren çalışma için bkz. M. Stürmer, *Das ruhelose Reich. Deutschland 1866-1918* (Berlin, 1983). F. Naumann'dan alıntı için bkz. Naumann, *Werke*, cilt 3 (Köln, 1964), s. 45; sık kullanılan Mommsen alıntısı için bkz. A. Heuss, *Theodor Mommsen und das 19. Jahrhundert* (Kiel, 1956), s. 282.

Karşılaştırınız, L. Beutin, "Das Bürgertum", s. 284-319; K. Vondung (ed.), *Das Wilhelminische Bildunsbürgertum. Zur Sozialgeschichte seiner Ideen* (Göttingen, 1976); M. Doerry, *Übergangsmenschen. Die Mentalität der Wilhelminer und die Krise des Kaiserreiches* (Weinheim, 1986); K. H. Jarausch, *Students, Society and Politics in Imperial Germany, The Rise of Academic Illiberalism* (Princeton, 1982).

25 *Politische Texte* (Reinbeck, 1971), s. 104.

26 Karşılaştırınız, H. Heller, "Rechtssaat oder Diktatur?", (1929), H. Heller, *Gesammelte Schriften* cilt 2 (Leiden, 1971 içinde, s. 443-464; R. Smend, "Barger und Bourgeoisie im deutschen Staatsrecht" (1933), R. Smend, *Staatsrechtliche Abhandlungen und andere Aufzätze* (Berlin, 1968) içinde, s. 309-325, 324; "Burjuva çağı sona eriyor ve biz yeni ve farklı bir çağın kapalı kapıları önünde duruyoruz. Burjuva geçmişimiz kulları yurttaşa dönüştürdü. Alman *bürger*'inin düşüncesini ve tipini yarattı ve böylelikle geleceğe önemli ve siyasal ve moral bir miras bıraktı. Bugün gençlik o mirası benimseyecek bir kafada görünmüyor... Onların, *Bürgertum*'un özel erdemleri bilhassa onun kararlılığı ve insanca tevazuyu birleştirme hasletine karşı bir duygusu yok. Bu birleşim, bugün çok bozulmuş olan liberalizmin ayırt edici özelliğidir."

27 Karşılaştırınız, H. Mommsen, "Die Auflösung des Bürgertums seit dem spaten 19. Jahrhundert", Kocka, *Bürger und Bürgerlichkeit* içinde, s. 288-315.

28 H.-P. Schwarz, *Die Ära Adenauer. Gründerjahre der Republik 1949-1957* (Wiesbaden, 1981), s. 445; ayrıca s. 417: "Twilight of Bourgeois Culture".

önce başlamıştı; 1920'lerdeki kriz ve nihayet faşizm ve İkinci Dünya Savaşı onu ciddi olarak gözden düşürmüş ve esaslı bir şekilde yok etmiştir. Kuşkusuz, *Bürgertum* gibi toplumsal formasyonlar bir anda ortadan kalkmaz; yavaşça değişirler ve başka yeni formasyon ve cepheler tarafından üstleri kaplanır. Kavram nesnel içeriğini ancak zamanla kaybeder. Bununla birlikte, günümüz çözümlemesi için *Bürgertum* kavramı, aristokrat-burjuva ayrım çizgisinin 1945'ten sonra tamamen ortadan kalkması; son on yıllarda burjuva-proleter ayrım çizgisinin azalan önemi ve yüzyılımızda burjuva kültürünün giderek artan yayılışı –belki de aynı zamanda "sulandırılışı"nın– ışığında artık aslında yararlı da değildir. Bugün daha ziyade yukarı, orta ve alt sınıflar, "elit"ler, "egemen sınıflar" ya da daha küçük toplumsal gruplardan söz etmek eğilimi vardır.

Sanayisi gelişmiş Batı ülkelerinde, mevcut durum bağlamında, *bürgerliche Gesellschaft* kavramını kullanmak anlamlı mıdır? Hiç kuşkusuz bu kavram Marksist çözümlemelerde polemik nedeniyle sık sık kullanılmaktadır. Ancak bu kitapta, kavram bu yolda kullanılmamaktadır. Ayrıca, *bürgerliche Gesellschaft*'ın ifade ettiği belirli merkezi unsurların –piyasa ekonomisi, sivil hukuk, temsili organlarıyla yasal ve anayasal devlet– bugün Batı toplumlarında varlığını sürdürdüğünden de hiç kuşku yoktur. Modelin diğer unsurları, bugün Wilhelm döneminde olduğundan daha fazla bir gerçekliğe sahiptirler zira, *bürgerlichkeit*'in kimi feodal, askeri ve son mutlakiyetçi sınırlamaları aradan geçen zaman içinde yok edilmiştir.[29] Modelin, Aydınlanmanın etkisiyle yaratılmış olan öteki unsurları yalnızca gelecek için bir umut olarak varlığını sürdürmektedir.

Ancak, toplumsal olarak müdahaleci devletin sürekli büyümesinin, ekonominin piyasa tarafından örgütlenmesine, toplumsal ilişkiler sistemine ve toplumsal birimlerin özerkliğine öylesine nüfuz etmiş ve bürokratik olarak onu dönüştürmüş olduğu, *bürgerliche Gesellschaft*'ın artık böyle bir sistemi nitelemek için uygun olmadığı da savunulabilir. Yine de, ekonominin ve toplumun, devletten çok ayrılmış öz-örgütlenmesi, 19. yüzyılda *bürgerlich* olarak tanımlanan toplumların merkezi özelliği idi. Sistem içinde çok temel bir yeri olan burjuva ailesi de önemli değişimler geçirmiştir. Başka temel süreksizliklerden de söz edilebilir. Ve bizim bugün hâlâ *Bürgertum* olarak adlandırmak isteyebileceğimiz şeyle, *bürgerliche Gesellschaft*'tan kalan unsurlar arasındaki uzaklık yalnızca artmıştır. *Bürgertum*'la *bürgerliche Gesellschaft* arasındaki, Wilhelm döneminde açılmaya başlayan mesafe, çok daha fazla genişlemiştir. Bu nedenle, *bürgerliche Gesellschaft* kavramının kullanımını 1789-1914 dönemiyle sınırlandırmamız daha uygun olabilir.

29 Karşılaştırınız, J. Kocka, "1945: Neubeginn oder Restauration?", C. Stern ve H. A. Winkler (ed.), *Wendepunkte deutscher Geschichte 1848-1945* (Frankfurt, 1979) içinde, s. 141-168.

Diğer Avrupa ülkeleriyle karşılaştırıldığında Almanya'nın durumu

Bir önceki bölüm 18. yüzyılın sonlarıyla, 19. yüzyılın başlarındaki Alman burjuva toplumunun gelişmesini üç ana döneme ayırmıştı: 1840'lara kadar devam eden uzun bir yükseliş ve saldırı dönemi; 1840'lardan 1870'lere kadar süren zirveye ulaşma ve dönüm noktası evresi; Birinci Dünya Savaşı'na kadar süren savunma ve ayrıklık dönemi. O zamandan itibaren, egemen olan eğilim, bir toplumsal formasyon olarak *Bürgertum*'un çizgilerinin çözülüp dağılması olmuştur.

Bu evreler yalnızca Almanya'ya özgü şeyler gibi görünmüyor.[30] Farklı koşullar altında, nüanslarla ve zaman içinde belirli sapmalarla benzer süreçler diğer Avrupa ülkelerinde de görülmüştür.

Wirtschaftsbürgertum

Batı Avrupa ile karşılaştırıldığında Alman *Wirtschaftsbürgertum*'u –kapitalistler, işadamları, girişimciler, tacirler vs.– geç gelişti; bununla birlikte, Doğu ve Güney Avrupa ile karşılaştırıldığında ise güçlü görünüyordu ve hiçbir şekilde geri değildi. Bu bir sürpriz değildir; yalnızca klasik görüşü desteklemektedir.[31] Daha az bilinen şey, Avrupa'nın ekonomik olarak daha geri bölgelerinde, özellikle Polonya, Çek ve Slovak bölgelerinde, Macaristan ve Rusya'da sermaye sahipleri, girişimciler ve işletme yöneticileri çoğu kez yabancı uyruklu kişilerdi: Sıklıkla Alman ve asimile olmamış Yahudiler. Doğu, Orta Avrupa'nın doğusu ve muhtemelen Güney-Doğu Avrupa'daki burjuvazinin "dışsallığı", kural olarak, onları ülkenin hükümetine son derece bağımlı kılıyor ve aynı zamanda, Batı Avrupa'da genellikle burjuva desteğine dayanan değişik ulusal hareketlere güçlü bir şekilde destek vermelerini önlüyordu.

İş hayatındaki insanlarla, entelijansiya, küçük burjuvazi ve kimi durumlarda da soyluluk arasındaki derin bölünmenin kökeninde bu ulusal dışsallık yatıyordu. Örneğin Rusya ve Polonya'da bu ikinci gruptakiler ulusal çoğunluğun bir parçasıydılar. Bu bölünme, Orta ve Batı Avrupa için kullanıldığı anlamıyla *Bürgertum*'a benzer kapsamlı formasyonların gelişmesinin yolundaki ciddi engellerdi. Bu ve daha pek çok açıdan, Almanya, su götürmez bir şekilde Batı'nın bir parçasıydı.[32]

30 Bu makalenin geri kalan kısmı Kocka'nın 3 ciltlik *Bürgertum im 19. Jahrhundert* çalışmasına dayanır; bu kitap için yalnızca bir kısmı tercüme edilmiştir.

31 Karş., A. Gerschenkron, *Economic Backwardness in Historical Perspective* (Cambridge, Mass., 1962).

32 Bu sonuçlar, G. Ránki, W. Dlugoborski, E. Kaczynska ve H. Zwahr'ın yukarıda not 31'de aktarılan katkılarına dayanır.

Wirtschaftsbürgertum içsel olarak daha da bütünleşmişti ve hem akademisyenlerden hem de profesyonellerden olduğu kadar –İngiltere ve Fransa'da olduğundan daha fazla– soyluluktan da daha açık bir şekilde ayrılmıştı. Her ne kadar Alman bölgelerinde yöresel girişimci grupları bulunuyorduysa da, İngiltere ve Fransa'da var olduğu gibi, sermaye ve bölgeler arasında keskin bölünmeler yoktu. Ayrıca İngiltere'de olduğu gibi, çok eskiden ticaret hayatına girmiş tacirlerle, yeni ortaya çıkan imalatçılar arasındaki gibi keskin bölünmeler de mevcut değildi.[33] *Wirtschaftsbürgertum*'un daha kapalı ve sınırlı olması gerçeği onun, diğer burjuva tabakalarına göre daha az olan ağırlığına ve Batı'dan, İsveç'ten ve İsviçre'den farklı olarak, daha erken oluşmuş, özbilince sahip ve kimi zaman az çok anti-kapitalist *Bildungsbürgertum* tarafından kendisine karşı çıkılmış olması gerçeğine de bağlı olabilir.

Bildungsbürgertum

Yine de *Bildungsbürgertum* kavramının yararlılığı konusunda kimi kuşkular vardır. Bu yeni uydurulmuş terim, yalnızca tarihçilerin geçmişe yönelik ve yapay bir inşası mıdır? 19. yüzyılda bu kavrama denk düşen toplumsal gerçeklik neydi?

Wirtschaftsbürgertum'un ortak paydası ve ortak bağı kuşkuya yer bırakmayacak bir şekilde şöyle tanımlanabilir: Üretim araçları mülkiyeti temeline dayalı ortak çıkarlar; ve işverenler olarak deneyimlerini biçimlendiren, kimi zaman ortak çıkar örgütlerinde ve baskı grupları bünyesinde birlik ve ortak hareket etmelerini sağlayan, bu konuda isteklilik yaratan rolleri. *Bürgertum*'un çok daha kırılgan, çok daha zayıf ortak paydasını –yani ortak toplumsal hasımlar ve paylaşılan bir kültür– daha önce tanımlama girişiminde bulunmuştum. Bununla birlikte, eğitimin kendisinin geliştirici etkileri ve onunla birlikte tanımlanabilir bir *Bildungsbürgertum* inşası daha az belirgindir. Ortak bir eğitim ne gibi ortak çıkarlar yaratmıştır? Ortak eğitim, kolektif hareket kapasitesinin temelini oluşturur mu? Kuşkuludur. 1900 yılı civarında Almanya'daki eğitimli ve profesyonel orta sınıf kendisini çok farklı siyasal kamplarda bulmuştur. *Bildungsbürger*'in eğitimiyle bağdaşmayan herhangi bir siyasal tercih kesinlikle söz konusu değildir. Bu, 1933'teki olağanüstü durum için bile geçerli görünmektedir.

Ayrıca, *Wirtschaftsbürgertum* ile *Bildungsbürgertum* arasındaki fark kimi zaman açık değildir ve problemlidir; kesiştikleri alan, 19. yüzyıl içinde giderek

33 Bu kitaptaki Cassis, Hobsbawm, Kaelble ve Tilly'nin makalelerini karşılaştırınız. Yöresel girişimcilik hakkındaki çalışmaların iyi bir örneği için bkz. H. Henning, "Soziale Verflechtungen der Unternehmer in Westfalen 1860-1914", *Zeitschrift für Unternehmensgeschichte* 23, (1978), s. 1-30.

artmıştır. Daha fazla sayıda girişimci akademik eğitim alırken, aynı zamanda hem *Wirtschaftsbürger* hem de *Bildungsbürger* olanların sayısı artmıştır.[34]

Bununla birlikte, bu kavram, Alman tarih literatürüne bir ölçüye kadar yerleşmiştir. Uluslararası karşılaştırmalar da, ayrıca, *Bildungsbürgertum* gibi bir şeyin Almanya, Avusturya ve İtalya topraklarında, Batı, Doğu ya da Kuzey Avrupa'da olduğundan daha fazla bir ağırlığa sahip olduğunu ve daha açık bir şekil aldığını göstermektedir.

Bu durum, İngiltere ile yapılan karşılaştırmalarda çok açıktır.[35] 19. yüzyıl İngiltere'sinde başat olanlar, avukatlar, yargıçlar, kilise mensupları, doktorlar ya da kamu görevlileri değil de işadamları, bankerler ve öteki girişimcilerdi. Yüzyılın ilk on yıllarında birinci gruptakiler daha ziyade eski düzenin bir parçası olarak görülüyordu; ortak akademik eğitime erişimleri yoktu ve dolayısıyla, böyle bir temel üzerinde, belirli kariyerlere üstün gelen bir öz-bilince sahip değillerdi. Yüzyılın sonlarına doğru, formel üçlü eğitimin giderek daha önemli olmaya başladığı doğrudur; ancak bu Almanya'dan tam bir yüzyıl sonraydı ve farklı bir biçimde gelişti. Dolayısıyla, İngiltere'de *Bildungsbürgertum*'un bir tür karşılığının değil de "profesyoneller" teriminin kullanılmış olması şaşırtıcı değildir. "Profesyonellik", *Bildungsbürgertum*'un düşündürdüğü gibi, genel bir eğitimsel arka planı değil de değişik uzmanlıkları ifade ediyordu.[36]

Doğu Avrupa'da da *Bildungsbürgertum* görülmez; Slav dillerinde terimin bir karşılığı yoktur. Kuşkusuz, başat bir *Wirtschaftsbürgertum* da yoktu; bununla birlikte asıl olmayan şey, Almanya ve Avusturya'da önemli olan, yüksek memurların, profesyonel akademisyenlerin ve diğer entelektüellerin, Almanya ve Avusturya'da oldukça erken gelişmiş olan akademik kurumlardaki gibi, güçlü ve ortak *eğitimsel* bir geçmişe dayanan bir arada olma özelliğinin bulanmayışıydı.

Doğu Avrupa'da eksik olan bir unsur, 18. yüzyılın sonlarında, Orta Avrupa memur sınıfını yaratan mutlakiyet ve Aydınlanmanın bir karışımının bulunmayışıydı. Ayrıca, yabancı egemenliğinin bir sonucu olarak, Doğu Avrupa'daki eğitimli insanlar genellikle yönetimin üst düzeylerinde yer edinemiyordu; modernleşme sürecinde eğitimin özel bir yeri yoktu. Eğer *Bildungsbürgertum*'un mensuplarını, Norveç, Çek, Slovak ve Finlandiyalı "entelektüeller"le karşılaştırırsak, Alman akademisyenlerinin daha yüksek

---

34 1900 civarında *Bildunsgbürgertum*'un siyasal heterojenliği konusunda karşılaştırınız, R. Vom Bruch, "Gesellschaftliche Funktionen und politische Rollen des Bildungsbürgertums im Wilhelminischen Reich", Kocka (ed.), *Bildungsbürgertum* (yukarıdaki 23. nota bakınız) içinde, s. 146-179.

35 Hobsbawm'un bu kitaptaki makalesiyle karşılaştırınız.

36 Karşılaştırınız, Kocka, "'Bürgertum' and professions in the nineteenth century: Two Alternative Approaches", M. Burrage ve R. Torstendahl (ed.), *Professions and Theory in History. Rethinking the Study of Professions* (Londra, 1990) içinde, s. 62-74.

bir toplumsal kökene sahip olduğunu, kendi safları içinden seçilme eğilimi içinde ve halktan daha uzak olduklarını görürüz. Doğu-Orta, Orta ve Kuzey Avrupa'nın bu küçük ülkelerindeki öğretmenler, papazlar, avukatlar, doktorlar ve teknisyenler burjuvazi ve bürokrasiye karşı, *Bildungsbürgertum*'un olduğundan daha mesafeli ve eleştireldiler. Bu ülkelerde, "entelijansiya" terimini kullanma eğilimi vardı ve hâlâ vardır.[37]

Karşılaştırmayı, 1870'lere kadar, Almanya'nın bütünleşik ve uzmanlaşmamış olan üniversite sistemine benzer bir geleneği olmayan, (devletin kontrolündeki üniversitelerde eğitim görmüş, kamu görevlileri de dahil) *Bildungsbürgertum*'dan ziyade (kamu görevlisi statüsü bulunmayan ve üniversite ile de zorunlu bağı olmayan) bir entelijansiyanın yer aldığı Fransa'ya da yaygınlaştırırsak, Orta Avrupa'daki durumun özelliği doğrulanmış görünür. Bir yanda, belirli bir oranda ekonomik gerilik ve bunun bir sonucu olarak *Wirtschaftsbürgertum*'un başat olmayışı; diğer yanda kökleri Aydınlanma ve yeni-hümanizmde olan ve son derece özgün ve bürokrasi etkisindeki değişik bir devlet formasyonuyla ilişkili son derece özel bir eğitim ve üniversite geleneği.

Bu, etkili ve öz-bilince sahip olan *Bildungsbürgertum*'un gelişmesinin Orta Avrupa'daki (ama İsviçre'de değil) arka planıydı.[38] Bu kitaptaki birkaç makalenin açıkça gösterdiği gibi, eğitim konusundaki yeni-hümanizmacı ilke *Bürgertum*'un kültürü üzerinde özel bir etki yaptı ve ona belirli bir renk kattı.[39]

37 Karşılaştırınız, N. Koestler, "Polnische Intelligentz als sozialgeschichtliches Problem. Ein Bericht über die polnische Forschung", *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 31 (1983), s. 543-562. "Intelligentsia" kavramı kimi zaman, örneğin Th. Geiger, *Aufgaben und Stellung der Intelligenz in der Geschichte* (Stuttgart, 1949), s. 4 ve devamında, s. 12 ve devamında olduğu gibi daha dar anlamda kullanılır (akademisyenleri, eğitim görmüş olanları ve *intelligentsia*'yı ayırır – sonuncular yaratıcı kültür alanında çalışanlardır). Bununla birlikte, genel olarak, "intelligentsia" terimi *Bildungsbürgertum*'dan daha geniş bir anlama sahip görünmektedir ve orta ve alt sınıf beyaz yakalı çalışanları da içerir. Örneğin Lenin, "...eğitimlilerin, profesyonellerin ve İngilizlerin dediği gibi beyin emekçilerinin, kol gücüyle çalışanlardan farklı" olduğunu yazar. Ayrıca bkz. J. Kuczynski, *Die Intelligenz. Studien zur Soziologie und Geschischte ihrer Großen* (Köln, 1987), s. 21-25. "*Intelligentsia*" kavramı, *Bildungsbürgertum*'da olduğu gibi, diğer burjuva gruplara bir yakınlık içermez; ama halka ve küçük burjuvaziye daha açık olmayı ifade eder. "Intelligentsia" ve "entelektüel" kavramları, eleştiri (*Bürgertum*'un eleştirisi de dahil) nosyonuyla *Bildungsbürgertum*'un olduğundan çok daha kolaylıkla ilişkilendirilebilir. "Entelektüel" kavramı konusunda, sözcüğün 19. yüzyıl sonlarından beri Fransa ve Almanya'daki kullanımıyla, işçi hareketini de içerecek şekilde, pek çok kanıtı için bkz. D. Bering, *Die Intellektuellen. Geschichte eines Schimpfwortes* (Berlin, 1982); O. Pascal ve J.-F. Sirinelle, *Les intellectuels en France de L'Affaire Dreyfus a nos jours* (Paris, 1986); Ch. Charle, *Naissance des intellectuels, 1880-1900* (Paris, 1990).

38 Bu durumun, geç 19. ve erken 20. yüzyıllardan daha çok, geç 18. ve erken 19. yüzyıllar için geçerli olduğuna yukarıda değinilmişti. 19. yüzyılın sonlarında *Bildungsbürgertum* burjuvazinin yükselişi ve sanayileşmeyle karşı karşıya kalmıştı ve muhtemelen, yalnızca artan uzmanlaşmanın genel eğitimi arka plana itmesi nedeniyle de değil, artan oranda bölünmüştü. Conze ve Kocka (ed.), *Bildungsbürgertum*'un önsözüne bkz., s. 25 ve devamı.

39 Bu kitaptaki Frevert'in (İngiltere ve Almanya'da düello) makalesine; ve M. Kraul ve Steinhauser'in yukarıda 29. dipnotta zikredilen makalelerine bakınız.

Katolik/Protestan anlaşmazlıkları

Almanya'da görülen özel dinsel-günah çıkarmaya ilişkin durumun da *Bürgertum*'un tarihi üzerinde bir etkisi oldu. Sekülerleşme –ve sonra– Avusturya'dan ayrılmanın sonuçları arasında, 19. yüzyılda çok tartışılan ve yalnızca çok yavaş bir iyileşme gösteren eğitimdeki Katolik gerilik; büyük bir Katolik azınlığın girişimciler ve kamu görevlileri arasında düşük temsili ve de genel olarak *Bürgertum* içinde Katoliklerin oranının düşük oluşu da vardı. Bunun bizatihi Katolik öğretinin herhangi bir özelliği ile değil, Almanya'da bir dizi yenilgi almış Katolikliğin tarihiyle ilgisi vardı.

Alman Katolikliğinin bu özel durumu, onun tarihini Katolik Fransa'daki burjuva toplumunun çok farklı tarihiyle karşılaştırdığımızda çok açık olarak görülür. Almanya'da yüzyılın ortalarından itibaren giderek keskinleşen günah çıkarmaya ilişkin çatışmanın Alman *Bürgertum*'unu zayıflattığı açıktır. Burjuvalar arasında çatışma ve farklı toplumsal sınıfların sınırlarını aşan din temeline dayalı koalisyonlar yaratarak, ekonominin, toplumun, devletin ve kültürün *burjuvalaşmasına* (*embourgeoisement*) bir sınır getirmiştir. Fransa'daki Katolik-Kilise Dışı Olanlar çatışması Fransız burjuva toplumunda benzer bölücü etkiler yapmış olabilirken, İngiltere'de pek çok *non-konformist* (dinsel muhalif) grup ve Yüksek Anglikanizm arasındaki farklılıklar girişimci ve imalatçı burjuvaziyi toplumun geri kalan kısmından ayırma ve kendi içinde bir ölçüye kadar birleştirme eğilimi göstermiştir.[40] Almanya söz konusu olduğunda Katolik *Bürgertum* hakkında, onların Lutherci ve reformcu karşıtlarına göre daha az bilgiye sahibiz.

Aristokrasi ile ilişkiler

Kaiserreich'in eleştirel tarihyazımına uzun süre "feodalleşme tezi" egemen olmuştur. Bu tez, *Bürgertum* üzerinde aristokratik (ya da yarı-aristokratik, yani *Junker*) yönetici grupların siyasal tahakkümü olduğunu ileri sürer. Aristokratik gruplar ile yüksek burjuvazi (*haute bourgeoisie*) arasında (evlilik ve diğer toplumsal temaslar ve aristokrasinin değerlerini ve yaşam tarzını taklit etme ya da benimseme yoluyla) meydana gelen bir yakınlaşma ya da hatta

40 Bu kitaptaki Hobsbawm ve Kaelbe'nin makaleleriyle karşılaştırınız. Ayrıca bkz. M. Baumeister, *Parität und katolische Inferiorität. Unter suchungen zur Stellung des Katholizismus im Deutschen Kaiserreich* (Paderborn, 1987); A. Raucher (ed.), *Katholizismus, Bildung und Wissenschaft im 19. und 20. Jahrhundert* (Paderborn, 1987); C. Bauer, "Der deutsche Katholizismus und die bürgerliche Gesellschaft", C. Bauer (ed.), *Deutscher Katholizismus. Entwicklungslinie und Profile* (Frankfurt, 1964) içinde, s. 28-53; D. Blacbourn, *Class, Religion and Local Politics in Wilhelmine Germany. The Centre Party in Württenberg before 1914* (Weisbaden, 1980); J. Mooser, "Katholik und Bürger? Rolle und Bedeutung des Bürgertums auf den deutschen Katholikentagen 1871-1913," yayınlanmamış tez, Bielefeld, 1896.

kaynaşmanın sonucu, zengin burjuvazi gerçek bir burjuva kültürünü temsil etmekten geri kalmıştır. Aynı dönemde, "feodalleşme"nin Almanya'da, diğer Batı toplumlarından daha keskin olduğundan ve özellikle Almanya'da kanıtlanabilir bir *Bürgerlichkeit*'in bulunmadığından söz edilmiştir.[41] Bu tez eleştiri almamış değildir.[42]

Bu tez kuşkusuz *Bürgertum*'un kendini toplumsal konuşlandırmasındaki temel kaymaya işaret etmesi açısından doğrudur. Eski güçlerden, özellikle soyluluktan saldırgan bir şekilde uzaklaşmak, yüzyılın ikinci yarısı boyunca giderek daha az önemli olurken, proletarya ve alt tabakalara karşı savunmacı bir barikat oluşturmak giderek daha belirgin bir hal aldı. Bu tez, Almanya tarihinde *Bürgertum*'un yenildiği ya da taleplerinin kabulünün kesintiye uğradığı kimi dönüm noktalarına –doğru bir şekilde– işaret etmektedir: 1848/49 devrimi, 1860'ların başında Prusya'daki anayasa tartışması, 1870'lerin sonlarında iktidarın yeniden yapılandırılması. Bununla birlikte, bu tez söz konusu olayları çoğu kez esas itibariyle burjuvazinin yenilgisi olarak yorumlamakta ve bunların aynı zamanda burjuva hareketi ve eski güçler arasında, her iki tarafın da tavizler verdiği, kimi kazanımlar elde ettiği ve birbirlerine daha fazla yaklaştıkları gerçeğine yeterli önemi vermemektedir.

Bu tez ayrıca, *Kaiserreich*'in, gerçekte aristokratik güçlerin ağırlığa sahip olduğu ve *Bürgertum*'un siyasal iktidara yükselişini engelleyen iktidar yapısının belirleyici yönlerine işaret etmek açısından da doğrudur. *Bürgertum*'la soyluluk arasında, asalet unvanına sahip olma, evlilik ilişkileri ve diğer yakın toplumsal bağların, Wilhelm döneminde, Mart-öncesi döneme göre çok daha sıkı olduğu konusunda da kuşku yoktur. Elbe'nin doğusundaki ayrıcalıklı büyük mülk sahiplerinin (*Junker*), aslında, soylulukla –yüzyılın başından sonra toprak satın almanın mümkün olduğu ve varlıklı burjuvazinin büyük bir kısmının mülk sahibi haline geldiği– bazı burjuva kesimler arasındaki birleşmenin bir ürünü olduğu da unutulmamalıdır. Örneğin, Friedrich Alfred Krupp'un (Essen yakınındaki) Hügel'de, 1890'lardaki yaşam tarzının,

41 "Feodalleşme tezi" (1904), M. Weber, *Gesammelte Aufsätze zur Soziologie und Sozialpolitik* (Tübingen, 1924), s. 390; F. Zunkel, *Der rheinisch-westfälische Unternehmer 1834-1879* (Köln, 1962; H. Rosenberg, "Die Pseudo-demokratisierung der Rittergutsbesitzerklasse" (1958), H. Rosenberg, *Machteliten und Wirtschaftskonjunktur* (Göttingen, 1978) içinde, s. 83-101; H.-J. Puhle, *Agrariche Interessenpolitik und preußischer Konservatismus im wilhelminischen Reich 1893-1914* (Bonn, 1975); Wehler, *Kaiserreich*, s. 129 vd.; G. A. Ritter ve J. Kocka (ed.), *Deutsche Sozialgeschichte 1870-1914*, 3. Baskı (Münih, 1982), s. 67 vd. pek çok kanıt vardır.

42 Eleştirel bir görüş D. Blackbourn ve G. Eley, *The Peculiarities of German History* (Oxford, 1984) içinde, özellikle s. 228 ve devamında; H. Kaelble, "Wie feudal waren die deutschen Unternehmer im Kaiserreich", R. Tilly (ed.), *Beitrage zur quantitativen deutschen Untermehmengeschichte* (Stuttgart, 1985) içinde, s. 148-174; D. L. Augustine Perez, "Heiratsverhalten und Berufswahl in den nihtagrarischen Multimillionärsfamilien in Deutschland vor 1914", yayınlanmamış tez, Berlin, 1983, s. 63 ve devamında bulunabilir. Olgunun Avrupa'da genel oluşu, A. J. Mayer, *The Persistence of the Old Regime* (Pirinceton, 1981)'de vurgulanıyor.

1848 öncesi dönemde hâlâ Essen'deki çelik fabrikası bitişiğindeki bir evde oturan babası Alfred'in yaşam tarzından çok farklı olduğu konusunda kimse kuşku duymamalıdır.[43]

Bununla birlikte, soyluluk ve yukarı orta sınıf arasında daralan mesafe ve aristokrasi ile *yüksek burjuvazinin* kimi kesimleri arasında yeni bir elit yaratan, giderek artan iç içe geçme (bu anlamda daha çok Amerika'ya benzeyen İsviçre dışında), bir pan-Avrupa fenomeniydi. Ulusal özellikler kendisini her iki toplumsal grubun bu bir araya gelişinin derecesi ve şekliyle ortaya koyuyordu. Kısaca, giderek artan bir şekilde Prusya tarafından belirlenen Almanya'daki gelişmede, üç özellik teşhis edilebilir.

İlk olarak, *Bürgertum* (her halde *Wirtschaftsbürgertum*) siyasal iktidarı, İngiltere ve Fransa'da olduğundan (ama Polonya, Macaristan ve Rusya'da değil) daha fazla soylulukla paylaşmak zorundaydı. 1860 ve 1870'lerdeki temel uzlaşmalardan sonra *Bürgertum*'un hedefleriyle soyluluğun hedefleri arasında çok keskin farklılıklar olmadığı ve *Bürgertum*'un bu iktidar bölünmesiyle işleri oldukça iyi idare ettiği akılda tutulmalıdır.

İkinci olarak, aristokrasi ile burjuvazinin üst tabakalarının bu iç içe geçmesi İngiltere, Fransa ve İtalya'da, burjuvazinin zaten Almanya, Avusturya, Rusya ve de Doğu-Orta Avrupa'nın geri kalan yerlerindekinden daha güçlü olduğu koşullarda meydana geldi. Fransa'da eski aristokratik "tabaka" [*estate*], Devrim'i atlatamadı; aristokratik *yüksek burjuva* elit, devrim-dışı Almanya'da olmayan *burjuvalaşmaya* doğru böyle bir itmenin sonucuydu. İtalya'da ilk patrisyen aristokrasi, Alman aristokrasisini niteleyen, monarşi ve büyük toprak sahipleriyle benzer türden bir ilişki içinde değildi. Ayrıca, yabancı egemenliğinin bir sonucu olarak, Alman-Prusya soyluluğunun sahip olduğuna benzer siyasal yönetim geleneklerine de sahip değildi. Kuzey İtalya'da feodalizm, İngiltere ve Fransa'da olduğu gibi ve çok daha uzun süren ve şehirle kır arasındaki ve dolayısıyla *Bürgertum*'la soyluluk arasındaki çok daha keskin bölünmeden sorumlu olan, Ren'in doğusundaki yerlerden farklı olarak, erken sona erdi. İngiltere'de burjuvazi ile aristokrasi arasındaki ayrım uzun bir süre bulanıktı; unvanlar yalnızca en büyük oğula geçiyordu ve kırsal aristokrasi çoktan daha ticari bir yönelim göstermeye ve az çok kentsel bir kafa yapısına sahip olmaya başlamıştı.[44]

Son olarak, karşılaştırma Almanya'daki aristokrasi ile *yüksek burjuvazi*'nin sembiyozunun (ortak yaşayışının), yalnızca feodalleşme tezinin ileri sürdü-

43 Karşılaştırınız, D. Baedeker, Alfred Krupp, *Die Entwicklung der Gußstahlfabrik in Essen* (Essen, 1912); T. Buddensieg (ed.), *Villa Hügel. Das Wohnhaus Krupp in Essen* (Berlin, 1984); W. Brönner, *Die bürgerliche Villa in Deutschland 1830-1890* (Düsseldorf, 1987).

44 Bkz. W. Mosse'nin bu kitaptaki makalesi. İngiliz soyluluğunun gücü ve kendini uyarlama yeteneği konusunda bkz. H.-C. Schröder, "Der englische Adel", A. von Reden-Dohna (ed.), *Der Adel im bürgerlichen Zeitalter* (Weisbaden, 1988) içinde.

günden daha az gelişmiş olduğunu değil, ayrıca Fransa ve İngiltere'de olduğundan daha geri olduğunu göstermiştir; ve belki de bu en sürprizli sonuçtur. Evlilik kalıpları, mobilite, yasal statü, siyasal etki açısından Almanya'daki aristokrasi ve *Grossbürgertum*, 19. yüzyıl sonunda ve 20. yüzyıl başında, Batı Avrupa'dan, İtalya'dan, Doğu-Orta Avrupa'nın kimi kesimlerinden çok daha keskin farklılıklar gösteriyordu.[45]

Bürgertum*'un etkisinin sınırlılıkları*

Almanya'da, en azından, Birinci Dünya Savaşı'na kadar *Bürgertum*'un daha varlıklı üyeleri, soyluluğun bazı kesimleriyle, Fransa, İngiltere ve diğer ülkelerde olduğundan daha az kaynaşmıştı. Kavramın daha önce kısaca tartışılan tarihinin göstermiş olduğu gibi, 19. yüzyıl sonunda ve 20. yüzyıl başında Almanya'da *Bürgertum*, Avusturya ve muhtemelen İtalya dışarıda tutulursa, komşu ülkelerdekinden çok daha açık bir şekilde resmedilmişti.

Bununla birlikte, bu durumu Almanya'da *Bürgertum*'un özel bir gücü olduğunun göstergesi diye ele almak yanlış olacaktır; aslında tam aksi söz konusudur. Evrenselleşmeye doğru olan eğilim, başka yerlerde olduğu gibi Almanya'da da burjuva kültürünün bir özelliğidir. Bu kültür çekici ve güçlüydü ve 19. yüzyılda Alman toplumunu, *Bürgertum*'un sınırlarının çok ötesinde, şekillendirmiştir.

Bununla birlikte uluslararası bağlamda, en azından Batı Avrupa ile yapılan karşılaştırmalarda, *Bürgertum*'un görece açık dışsal sınırları, onun görece sınırlı etkisine ve toplumun geri kalan kısmına şekil veren bir güç olarak davranma konusundaki görece zayıf kapasitesine denk düşüyordu. Aynen Almanya'da soyluluğun, İngiltere ve Fransa'ya göre, *yüksek burjuvaziyle* bağının çok daha az olması gibi, Almanya'daki *Bürgertum* da, küçük burjuvaziyi etkilemede Fransız burjuvazisine göre daha az başarılı oldu.[46] Almanya-İsviçre karşılaştırmasının gösterdiği gibi, İsviçre'deki beyaz yakalı çalışanlar (*Angestellte* - memurlar) o ülkenin *Bürgertum*'uyla Almanya'dakilerin olduğundan daha sıkı ilişki içindeydiler.[47]

Almanya'da 1914'ten önceki işçi sınıfının burjuvalaşmasının Batı Avrupa'dan daha sınırlı olup olmadığı hâlâ açık değildir; ancak muhtemelen öyleydi.[48] Wilhelm Almanya'sında işçi hareketinin, uluslararası standartlara göre, etkileyici büyüklüğü ve "sınıf çizgisi"nin keskinliği bu yöne işaret ediyor. Almanya'da şehir ve kır arasındaki fark, İsviçre, Fransa, İngiltere ve

45 Özellikle bu kitaptaki Cassis ve Kaelble'nin makaleleriyle karşılaştırınız.

46 Haupt'un bu kitaptaki makalesiyle karşılaştırınız.

47 5 ve 30. notlarda aktarılan koleksiyondaki M. Kõnig'in katkısıyla karşılaştırınız.

48 Bu kitaptaki Kaelble'nin makalesiyle karşılaştırınız.

muhtemelen Polonya'dan görece olarak daha keskindi; bu da ayrıca *Bürgerlichkeit*'in genişlemesi yönünde bir engeldi. Ve her ne kadar Almanya'da liberalizm, uluslararası standartlara göre, nisbeten burjuva niteliği taşıyorduysa da,[49] bu durum sonuç itibariyle *Bürgertum*'un alt ve çalışan sınıflara, ilkelerini benimsetme konusundaki görece yetersizliğinin bir göstergesidir. Öyle görünüyor ki, Alman *Bürgertum*'unun görece açık kimliği, Alman toplumunun genel olarak *burjuvalaşma*sındaki görece zayıf başarısına uygun düşmektedir.

Bürokrasi ve Bürgertum*'un devletle ilişkisi*

Almanya ve Avusturya'daki *Bürgertum* ve *burjuva* kültürü, diğer Avrupa ülkeleriyle karşılaştırıldığında, devletle olan özel ilişkisiyle nitelik kazanır.

Özellikle 18. yüzyılda ve 19. yüzyılın ilk yarısında, *Bildungsbürgertum*'un aktif nüvesini akademik niteliklere sahip çeşitli türden makam sahipleri oluşturuyordu. 1870'lere kadar Prusya'daki avukatlar ve noterler orta dereceli devlet memurlarıydı ve Protestan kiliselerindeki yüksek papazların yarı-resmi bir statüleri vardı. Her ne kadar 19. yüzyılın ortalarından itibaren bağımsız *Wirtschaftsbürger* ve profesyoneller Alman toplumunda giderek güçlendilerse de, resmi makam sahipleri toplumsal olarak müdahaleci konumlarını korumayı sürdürdüler; işlevleri ve önemleri arttı.

Alman toplumundaki kamu görevlilerinin özel konumları, sayılarının çok fazla olmasından, kendilerine gösterilen yüksek toplumsal saygıdan, siyasal güçlerinden, görece özerkliklerinden ve aralarındaki manevi bağlılıktan anlaşılabilir. Orta ve yukarı düzey kamu görevlilerinin insanların gözündeki tipik imajını, devletin onayladığı eğitimleri ve nitelikleri, her zaman yüksek ücretli olmasa da güvenli pozisyonları, iktidara ve devlete yakınlıkları, kamu yararına hizmet iddiaları ve bunu herhangi sivil bir kişiden daha iyi bilmeleri oluşturuyordu.[50]

Çok sayıda girişimci bu tür görevlilerden kendilerini kesinlikle uzak tutmaya çalışmıştır. Onlar iş hayatıyla ilgiliydi ve kâr peşinde koşuyordu, yaratıcı olmaya ve risk almaya hazırlardı, rekabete alışık ve iş başarmaya yatkın-

49 Karşılaştırınız, D. Langewiesche (ed.), *Liberalismus im 19. Jahrhundert. Deutschland im internationalen Vergleich* (Göttingen, 1988); ve bu cilde yaptığı katkı.

50 Karşılaştırınız, O. Hintze, "Der Beamtenstaat" (1911), O. Hintze, *Soziologie und Geschichte* (Göttingen, 1964) içinde, s. 66-125. Alman *Bürgertum*'u içinde kamu görevlilerinin göze çarpan konumları pek çok yerel çalışmada gösterilmiştir. Bkz. örneğin, H. Bühler, *Das beamtete Bürgertum in Göppingen und sein soziales Verhalten 1815-1848* (Göttingen, 1976), s. 28; "Akademik eğitim görmüş kamu görevlileri, çok ender olarak *Wirtschaftsbürger*'in kızlarıyla evlenirdi zira bu tür bağlantılar, çağdaşları tarafından, akademik eğitim görmüş bir görevlinin yarı-tüzel izzetinefsine (*Standesbewußtsein*) uygun görülmezdi." Ayrıca bkz. D. Wegmann, *Die leitenden staatlichen Verwaltungsbeamten der Provinz Westfalen 1815-1918* (Münster, 1969).

dılar; başarıları ve servetleriyle gurur duyuyorlar ve kişisel bağımsızlıklarıyla ilgileniyorlardı. Alman sanayileşmesi, kesinlikle hükümet yetkililerinin direktifi altına girmeden kapitalizmin kurallarına uyarak gerçekleşti. Devletin ve onun bürokrasisinin aşırı manipülasyonlarına karşı burjuva eleştirilerinin pek çok örneği ile tekrar tekrar karşılaşılır.[51]

Bununla birlikte, devletin yönlendirmesine uyma ve bürokratik mantaliteyi benimseme, Alman girişimcileri arasında diğer Batılı ülkelerde görüldüğünden çok daha yaygındı. Kamu yönetiminden türetilen bürokratik modeller (demiryolu sisteminin geliştirilmesi ve büyük çaplı sanayi girişimleri gibi) belli başlı özel iktisadi örgütleri, Fransa, İngiltere ve ABD'de olduğundan çok daha büyük ölçüde biçimlendiriyordu.[52] *Kommerzienrat* (Ticari Müşavir) bürokratik unvanı, Prusyalı girişimciler arasında pek revaçtaydı. Ancak yoğun araştırmalardan sonra verilir ve kişinin toplumsal konumunu, güvenilirliğini yükselten, iş konusunda başarı beklentisi anlamına gelen, devletin onayını gösteren bir mühürle ifadesini bulurdu. Devletin bu edimi, bunu kabul eden girişimci kitlesi içinde üst bir tabaka oluşturuyordu. 1900 yılında Friedrich Naumann, "Herr Baron denilmesindense, Herr Kommerzienrat denilmesini tercih eden bir nesilden" söz ediyordu. Sözcüğün sonundaki sonek *-rat* (müşavir), çok arzu edilen yüksek kamu görevlileriyle pâye eşitliğini düşündürüyordu.[53]

Alman girişimciler çok nadiren aşırı bir *laissez-faire* politikası talep ettiler. Aksine devletten pek çok şey beklediler. Kolektif bir yönlendirme onlara çok daha doğal geliyordu ve çok daha yararlarınaydı; her halükârda hızlı sanayileşme sürecine engel oluşturabilecek bireysel bağımsızlık ilkesine İngiliz meslektaşlarından çok daha az bağlı kaldılar. 1870'lerden sonra, müdahaleci devlete yavaş, çok erken ve başarılı geçiş, büyük işveren örgütlerinin zayıf direnişiyle karşılaştı. Karteller ve şirketler genellikle devlet yardımıyla oluşturuldu. Kimi yorumcular, "örgütlenmiş kapitalizm" ifadesini kullanmışlardır. Dolayısıyla girişimcilerle kamu görevlileri arasındaki tipik fark, diğer ülkelerden daha erken ve daha hızlı uzlaştırıldı.[54]

---

51 Karşılaştırınız, Zunkel, "Beamtenschaft und Unternehmertum beim Aufbau der Ruhr-industrie 1849-1880", *Tradition* 9 (1964), s. 261-276; Gall, *Bürgertum*.

52 Karşılaştırınız, J. Kocka, *Unternehmensverwaltung und Angestelltensschaft am Beispiel Siemens 1847-1914* (Stuttgart, 1969); J. Kocka, "Eisenbahnverwaltung in der industriellen Revolution, deutsch-amerikanische Vergleiche", H. Kellenbenz ve H. Pohl (ed.), *Historia Socialis et Economica* (Stuttgart, 1987) içinde, s. 259-277.

53 Prusya'daki Ticari Müşavirler'in tarihi üzerine yapılan ve O. Büsch ve benim tarafımdan yönetilen bir DFG araştırma projesinin sonuçlarına göre. Bu bilginin hazırlanmasını sağlayan Karin Kaudelka-Hanisch'e minnettarım.

54 Bu kitaptaki Tilly'nin makalesiyle karşılaştırınız. Ayrıca bkz. H. A. Winkler (ed.), *Organisierter Kapitalismus. Voraussetzungen und Anfänge* (Göttingen, 1974); G. A. Ritter, "Entstehung und Entwicklung des Sozialstaates in vergleichender Perspektive", *Historische Zeitschrift* 243

Profesyonelleşme süreci Avrupa'nın her yerinde ve (Kuzey Amerika'da) 19. yüzyılda gerçekleşti. Mensupları uzmanlık ve genellikle üniversite eğitimi almış ve bu temele dayanarak sundukları hizmet ne olursa olsun bunlar üzerinde tekelci bir kontrol talep eden, açıkça fark edilebilir uzmanlık kariyerleri yaratıldı. Bunlar kendileri için özerklik talep ediyorlardı ve profesyonel öz-yönetim ve çıkarlarını savunmak için başarılı örgütler yarattılar. Bu süreç değişik ülkelerde birbirine benziyordu, ancak Almanya'da herhangi başka bir ülkeden çok daha tartışmasız bir şekilde belirgin olan bu kariyer profesyonelleşmesi, devletin sağladığı ve örgütlediği üniversite öğrenimine dayanıyordu.

Örneğin İngiliz meslektaşlarına oranla Alman ve özellikle Prusyalı doktorlar, profesyonel olmayan ya da yalnızca yarı-profesyonel *Kurpfuscher*'lerin (şarlatanların) piyasada rekabet etmesini önleyen devletin kurallarına çok daha fazla güvenebiliyorlardı. İngiliz, İsviçreli ve İtalyan meslektaşlarından farklı olarak Almanya'daki profesyonel örgütlerin sözcüleri, statüleriyle ilgili talepleri haklılaştırmak istediklerinde yüksek düzeyli bir yetkiliye başvurabiliyorlardı.[55]

Alman *Bürgertum*'u ve Alman burjuva kültürüne ilişkin, devlete yönelik ve bürokratik nitelikli pek çok örnek verilebilir. Alman liberalizmi nadiren hükümete karşı bir tavır içinde olabilmiş ve Fransız liberallerinden farklı olarak Alman liberalleri düzenleyici ve müdahaleci sosyal devlete nadiren direnç gösterebilmiştir.[56] Prusya-Alman tipi gelişmenin bürokratik ve devletçi karakteri en açık bir şekilde, anayasal ve yasal sistemlerin uluslararası karşılaştırmasında, anayasacılığın devrimci bir temeli olmaması ve *Kaiserreich*'ın parlamentoculuğunu tıkayan yönetim yasasının erken gelişmiş olmasında kendini gösterir.[57]

Hayatın pek çok alanında bariz bir şekilde var olan toplumsal bürokratikleşmeye, 1871'de *Reich*'ın kurulmasından sonra, ordunun statüsünü yükselten, bir tür "toplumsal militarizasyon" da eklendi. Bunun belirtileri arasında, örneğin, aslında son derece bürokratik olarak örgütlenmiş "ihtiyat su-

---

(1986), s. 1-90; G. Schmidt, "Liberalismus und soziale Reform. Der deutsche und der britische Fall, 1890-1914", *Tel Aviver Jahrbuch für deutsche Geschichkei* 16 (1987), s. 212-238.

55 Karşılaştırınız, C. Huerkamp, "Ärtze in Deutschland und England. Gemeinsamkeiten und Unterschiede des ärtzlichen Professionalisierungsprozesses in 19. Jahrhundert", yayınlanmamış müsvedde, Bielefeld, 1986; C. Huerkamp, *Der Aufstieg der Ärtze im 19. Jahrhundert. Vom gelehrten Stand zum professionellen Experten. Das Beispiel Preußens* (Göttingen, 1985); yukarıda 30 ve 5. notlarda zikredilen, derlemeye H. Siegrist'in yaptığı katkı.

56 Bu kitaptaki Mitchell ve Langewiesche'nin makaleleriyle karşılaştırınız.

57 Karşılaştırınız, A. Ferguson, *Versuch über die Geschichte der bürgerlichen Gesellschaft*, ed. Z. Batscha ve H. Medick (Frankfurt, 1986), editörün notuna ve özellikle 30 ve izleyen sayfalara bakınız. E. Fraenkel, *Deutschland und die westlichen Demokratien* (Stuttgart, 1964); G. A. Ritter, *Deutscher und britischer Parlamentarismus. Ein vefassungsgeschichtlicher Vergleich* (Tübingen, 1962).

bay" rütbesine atfedilen önemin ve ayrıca da yüzyılın yarısından sonra İngiltere'de terk edilmiş olan düellonun, Almanya'da hem soyluluk hem de *Bürgertum* nezdinde ahlâk kurallarının temel unsuru olarak devam etmesi gösterilebilir.[58] Heinrich Mann'ın *Der Untertan* (Teba) adlı romanındaki Diederich Hessling tipinin, şişirilmiş hicvedici bir abartma olduğu kabul edilir. Monarşik-otoriter uyrukluk mantalitesi, Kuzey-Alman burjuva dinamizmi, saldırgan vatanseverlik ve özel hayatta ürkek dar kafalılığın birleşimi, kuşkusuz Wilhelm dönemi *Bürger*'inin stereotip bir özelliği değildi. Ancak, Berlin'den başka hangi Avrupa başkentinde bu tip, böylesine ikna edici bir şekilde tasvir edilebilirdi?

Bununla birlikte, Almanya'daki bu baştan aşağı bürokratik burjuva kültürünün ilerleme için büyük potansiyel taşıdığı gerçeğini de görmezlikten gelmemek önemlidir. Örneğin, yüzyılın sonlarında Alman şehirlerinin, her ne kadar daha az bürokratik bir geçmişleri olsa da, Amerikalı ve Britanyalı reformcular için bir model oluşturan burjuva öz-yönetimi, kaliteli kamu görevlilerinin bir başarısıydı ve bu başarıları büyük takdir toplamıştı.[59] Wilhelm döneminde dünya çapında etkili bir noktaya ulaşan, teknolojik ve bilimsel araştırmadaki Alman örgütlenmesi, esas itibariyle burjuva kamu görevlilerince, bürokratik yöntemleri kullanan resmi *Bürger* tarafından gerçekleştirilmişti. Almanya'da çiçek hastalığının oldukça erken bir dönemde "yukarıdan" devlet tarafından çiçek aşısı programının uygulanmasıyla pratik olarak kökünün kazındığı; oysa aynı sıralarda Fransa'da devlete karşı sürdürülen liberal direncin benzer bir önlemin alınmasını engelleyerek yaklaşık 100.000 insanın çiçekten öldüğü hatırlandığında insan, Alman gelişmesinin ve *Bürgertum*'un çok karakteristik bir özelliği olan "bürokratik geleneğin" gücü hakkında bir izlenim edinebilir. Bu gelenek, Reich'ın bir sosyal devlet oluşturmaktaki öncülüğü kazanmasına olanak vermişti.[60]

Bu devlete yönelik ve bürokratik nitelik, *Bürgerlichkeit*'in Alman varyasyonunu diğer Avrupa ülkelerindekinden, kimi zaman bir avantaj, kimi zaman da bir dezavantaj olarak farklı kılan en belirleyici özellikti. Ya da, bu devlete yönelik ve bürokratik nitelik, *Bürgerlichkeit*'in sınırlarının bir ifadesi miydi? Bunlar aşağı yukarı, Alman bürokratik devletine hayran olan, ama bunu *Bürgertum*'un ve onun kültürünün zayıflığına bağlayan Max Weber'in görüşüydü. Weber, unvanlarla, öğrenciler arasında bile söz konusu olan ka-

58 Bu kitaptaki Mosse ve Frevert'in makalesiyle karşılaştırınız.

59 Karşılaştırınız, J. Reulecke, "Formen bürgerlich-socialen Engagements in Deutschland und England im 19. Jahrhundert", Kocka, *Arbeiter und Bürger* içinde, s. 261-286.

60 Fransa ve Almanya'da çiçek ve veremle mücadele konusundaki farklılıklar için bu kitaptaki Mitchell'in makalesine bakınız. Alman gelişmesinin çok tipik bir özelliği olan "bürokratik geleneğin" yapısal koşulları ve diğer bazı sonuçları için bkz. J. Kocka, "Capitalism and Bureaucracy in German Industrialisation before 1914", *Economic History Review*, İkinci Seri, 33 (1981), s. 453-468.

riyer güvenliği endişesiyle, meslektaşlarının, ayrıca sosyal bürokratikleşmenin ve burjuva zayıflığının bir işareti olarak gördüğü, sosyal reform konusundaki devlete yönelik stratejileri tercih etmesiyle alay ediyordu. Ve aslında bu, kamu görevlilerinin toplumsal figürünün bağımsız, kendi ayakları üzerinde duran ve kendi örgütlerini kuran *Bürger* idealiyle az çok çelişen bir durum değil miydi? 19. yüzyılda pek çok kişi bunu tam da böyle görüyordu.

Eğer ansiklopedilerde ve 19. yüzyıldaki yazılarda *Bürger ve Bürgertum* tanımlarını gözden geçirirsek, kamu görevlisinin *Bürgertum*'un bir parçası olarak algılanmadığını görürüz; bu *Bildungsbürgertum* kavramına sahip olan modern tarihyazımına keskin bir tezat oluşturur. O zamanın dilbilimsel kullanımında *Beamte* (kamu görevlisi) ve *Bürger* kavramları arasında gerilim vardı.[61] Ve bu nedensiz değildi. Eğer gerçek bir *bürgerliche Gesellschaft* düşüncesinin bir parçası, sorumlu bir şekilde kendi kendini düzenleme kapasitesi ve devlet manipülasyonunu ve sosyal devleti reddetmekse, o zaman Alman *Bürgertum*'unun devlete yönelik karakteri, onun *Bürgerlichkeit*'inde hassas bir sınırı temsil ediyordu.

19. yüzyıldaki Alman gelişmesinin bir niteliği olarak, genel terimlerle "bir *Bürgerlichkeit*'in yokluğu"ndan söz etmek kuşkusuz doğru olmaz. Doğu Avrupa'daki gelişmelerle karşılaştırıldığında, Almanya'daki pek çok şey *Bürgerlichkeit*'in bir modeli olarak görülür. Ayrıca ek olarak, Batı, Güney ve Kuzey Avrupa ile yapılacak bir karşılaştırmada, şehirlerin güçlü öz-yönetimini, medeni hukuku, edebiyatı, bilimi, genel eğitimi ve pek çok başka şeyi hesaba kattığımızda Alman *Bürgerlichkeit*'i hakkında herhangi bir sorun yoktur.

Almanya'nın gelişmesinde çeşitli özgüllükler vardır ve bunlar tek bir kategori altında sınıflandırılamaz. Avrupa'nın başka bir yerinde boşuna aranacak, parlak ve çarpıcı *Bildunsbürgertum* olgusunda açıkça görüldüğü gibi, sınırlılıklar ve başarılar, eksikler ve fazlalıklar çoğu kez birbirine karışmıştır. Katoliklikle Protestanlık arasındaki gergin ilişkide *Bürgertum*'un konumu hâlâ daha yakından incelenmeyi gerektirmektedir.

Bununla birlikte, bir bütün olarak *Bürgertum*, kendi içsel parçalanmışlığına ve kesin olarak tanımlanabilecek sınırlara sahip olmamasına rağmen, 19. yüzyılda, Almanya'da başka yerlerde olduğundan daha açık bir şekil almıştır. Geleneksel biçimiyle feodalleşme tezi gözden geçirilmeyi gerektirmektedir.

61 Karşılaştırınız, M. Weber, *Wirtschaftgeschichte* (Münih, 1923), s. 271: "Nihayet, '*Bürgertum*'u sınıf (*ständisch*) anlamında, bürokrasi, proleterler ve her halükârda, konuyla ilgisi olmayan kişilerce varlıklı ve eğitimli kişiler, girişimciler, rantiyeler ve akademik eğitim görmüş ve sonuç olarak belirli bir sınıf (*standisch*) standardı ve toplumsal prestije sahip olan kişiler olarak aynı kümeye sokulan tabakalar olarak anlıyoruz". Başka örnekler de Henning, *Das westdeutsche Bürgertum*, s. 23 ve 31'de bulunabilir. Weber'in bürokratikleşme eleştirisi için onun *Gesammelte Aufsätze zur Sociologie und Sozialpolitik* (Tübingen, 1924), s. 390, 423 ve devamına bakılabilir; ayrıca, W. J. Mommsen, *Max Weber und die deutsche Politik 1890-1920* (Tübingen, 1974), s. 17, 94, 179 ve devamında daha fazla malzeme vardır.

Bununla birlikte *Sonderweg* tezi varlığını sürdürmektedir. *Bürgertum*'la soyluluk arasındaki ilişki, birincisinin zayıflığına ilişkin belirli özellikler ortaya koymuştur. Bir toplumsal formasyon olarak, görece net olan sınırları, toplumun geri kalan kısmını etkileme ve bütünleştirme kapasitesi açısından görece bir zayıflığa işaret etmektedir. Bu, Wilhelm dönemi Almanya'sındaki burjuva toplumunun, bir dizi, özellikle burjuva olmayan özelliklerinin kökenini oluşturmaktadır. Alman *Bürgerlichkeit*'inin bürokratik yönleri bu son derece kritik sınırlılıkların bir ürünüdür.

2

LİBERALİZM VE AVRUPA'DA ORTA SINIFLAR

Dieter Langewiesche

"Liberalizm" ve "orta sınıf" (*Bürgertum*) terimleri, 19. yüzyılda Avrupa'daki siyasal ve toplumsal gelişmeyi biçimlendirmede önemli rol oynayan, iki çok değişken olguyu ana hatlarıyla tasvir ederler.[1] Sivil toplum düşüncesinde (*bürgerliche Gesellschaft*) ortak ve görünüşe göre birleştirici iki hedefi paylaşırlar: Merkezinde kendinden sorumlu insan idealiyle bir sosyal ve siyasal modeller ağı olan liberalizm ile orta sınıfların bağımsız yurttaşlar toplumu için mücadele eden siyasal hareketi olarak liberalizm. Her ne kadar bu yaygın formül Avrupa liberalizminin temel inançlarını doğru bir şekilde özetlese de, bu düzenleyici düşüncenin belirli durumlarda nasıl bir teorik içerik kazandığını ve bu düşünceyi uygulamaya kimin sokmaya kalkıştığını görmek için somut tarihsel araştırma gereklidir. Liberalizmin herhangi bir yorumu ya da genel kavranışı, 19. yüzyılın başında bu kavramın orta-

1 Burada ele alınan ülkelere ilişkin genel gelişmeler konusunda genel bir bibliyografya vermeyeceğim çünkü böylesine geniş bir literatür içinden yapılacak herhangi bir seçki ancak keyfî olabilir. *Bürgertum* konusundaki bir tartışma için özellikle J. Kocka (ed.), *Bürger und Bürgerlichkeit im 19. Jahrhundert* (Göttingen, 1987) içindeki katkılara, özellikle de M. R. Lepsius, "Zur Soziologie des Bürgertums und der Bürgerlichkeit", s. 79-100'e bakınız. 1987 Şubat'ında, J. Kocka liderliğinde "Liberalism in the Nineteenth Century: Germany in a European Perspective" konulu bir sempozyum düzenleme olanağını bulmamış olsaydım Avrupa'daki karşılaştırmalı araştırmalar konusuna girme cesaretini gösteremezdim. Bu seminerdeki katılımcılara, her ne kadar onların bulgularından çıkardığım sonuçlar konusunda hepsi aynı fikirde olmasalar da derinden müteşekkirim. Ayrıntılı biyografilerle birlikte bu seminerde yapılan katkılar yayınlandı: D. Langewiesche (ed.), *Liberalismus im 19. Jahrhundert: Deutschland im europäischen Vergleich* (Göttingen, 1988). Avrupa liberalizminin genel değerlendirmesi için bkz. L. Gall (ed.), *Liberalismus*, (Köln, 1976). Kaynak malzemeleri için özellikle bakınız L. Gall ve R. Koch (ed.), *Der Europäische Liberalismus im 19. Jahrhundert*, dört cilt, (Frankfurt, 1981). Bu makalede Alman liberalizmi üzerine yapılan yorum (kaynakları ve bibliyografyasıyla birlikte) benim kitabım, *Liberalismus in Deutschland*'ı (Frankfurt, 1988) temel almaktadır.

ya çıkışından bu yana kapsadığı geniş spektrum dikkate alındığında tarihsel olarak kördür; ve toplumun orta tabakalarının belirli bir toplumsallaşması olarak *Bürgertum*'u ancak onun somut tarihsel gelişmesi içinde yeterince kavrayabiliriz.

Liberalizm ve *Bürgertum*'un böylesi bir tarihsel süreç olarak anlaşılması, bunların 19. yüzyıl boyunca değişken ilişkilerini belirleme görevini karmaşıklaştırabilir. Hiç kuşkusuz, herhangi bir tarihsel karşılaştırma yapmanın bizatihi içinde var olan zorluğu artırır. Aşağıdaki çözümlemede, Alman liberalizmi, karşılaştırmalar için temel vazifesi görecektir. Bu, elinizdeki kitapta tartışılan temel düşüncelerden birisi olan Alman özgünlüğü (*Sonderweg*) sorununu ele almayı, Almanya'nın karşılaştırılacağı ülkeler üzerinden önceden sonuçlara varmaksızın mümkün kılacaktır. Britanya, Fransa, İtalya, Macaristan ve zaman zaman İspanya, Hollanda ve Rusya'ya bakılacaktır. Almanya, genellikle "Almanya'nın Batı'dan farklılığı" çalışmalarında yapıldığı gibi Doğu-Batı modernleşme ekseninin özel yerine zamanından önce yerleştirilmeyecektir.

Çok sayıdaki olası karşılaştırma perspektifi içinden burada [yalnızca] üçü seçilmiştir: (1) Liberal hareketler ve örgütler hangi siyasal koşullar altında ortaya çıkmış ve gelişmiştir? (2) Bu hareketlere kimler katılmıştır ve bunlar kimlere karşı olmuştur? (3) Liberalizmi hangi siyasal ve toplumsal modeller tarif ve tasvir eder? Bu üç temel araştırma alanının her birinde uzun dönemli gelişme ve değişime –karşılaştırmalı perspektifle– bakılmalı [ve şu soru sorulmalıdır:] Alman liberalizminin saptığı temel bir pan-Avrupa liberalizm akımı mevcut mudur?

Faaliyet koşulları ve kalıpları

Liberaller siyasal olarak etkili olmak istediler. Bu nedenle onları esas itibariyle siyasal eylemlerine göre değerlendirmek uygun olacaktır. Kullanabilecekleri hareket biçimleri her Avrupa ülkesinde ciddi boyutta farklıydı ve 19. yüzyıl boyunca esaslı değişiklikler gösterdi. Yüzyılın ortalarına kadar, orta sınıfların eylem kalıbı içinde devrim vardı; ama liberallerin yoktu. Bu onları orta sınıf demokratlarından ve cumhuriyetçilerinden kesin bir şekilde ayırıyordu. Avrupalı liberaller, kendi sınırlı reform amaçları için ne istedikleri ne de yarattıkları devrimci hareketlerde –vicdan rahatsızlığı içinde de olsa– en fazla "kendi iradelerine rağmen devrimci" (Th. Schieder) oldular. Eğer bir devrim kaçınılmaz olmuşsa (kıta Avrupa'sındaki liberallerin bir kesimi, 1848'den önceki dönemde reform olasılıklarının en kötüsü olarak bunu esas itibariyle dışlamıyorlardı), o zaman devrimci süreci legalleştirerek mümkün olan en kısa sürede sona erdirmeyi hedefliyorlardı: Devrimci hak

olarak değil de parlamentonun tanımlayacağı anayasal değişimin bir sonucu olarak değişiklik.

Başka bir deyişle, liberal politika, her zaman çatışmaların kurumsallaşmasını ve rasyonel tartışma yoluyla düzenlenmesini hedefliyordu. Liberaller toplu hareketin, zaman zaman orta sınıf grupların katılımı ve desteği ile halk sınıflarının uyguladığı şiddete yönelen biçimlerini reddediyorlardı. Devletin, her şeye rağmen düzenlenmesi ve yasayla sınırlandırılmasını istedikleri zor kullanma tekelini en kararlı şekilde savunanlar arasındaydılar. Siyasal bir araç olarak şiddeti reddedişleri, onlarla sol arasında çok keskin bir ayrım çizgisi anlamına geliyordu ki bu da onların devrimci dönemlerde statükoyu savunan muhafazakâr ittifakın bir parçası olarak görünmelerine neden oluyordu.

Bununla birlikte bu reddediş yalnızca *juste milieu*'nun (ılımlı hükümet) toplumsal korkularının bir sonucu değil; fakat aksine, onların anayasal devlete olan modern bağlılıklarının bir sonucuydu. Liberal model kurumsallaşmış ve yasal olarak garanti altına alınmış siyasal katılımı gerçekleştirmeyi amaçlıyordu. Talepler, her türlü siyasal katılım biçimini reddeden mutlakiyetçi devlete olduğu kadar, "aşağıdan gelecek" güç de dahil, başka her türlü güç biçimini siyasal bir araç olarak görmeye de karşıydı.

Siyasal açıdan etkili olabilmek için liberalizmin bir kamuya ve kurumsal bir foruma ihtiyacı vardı. Bunların olmadığı ya da liberallerin buralardan dışlandığı yerde, liberal bir hareket ya hiç oluşamıyor ya da yer altına çekilmeye zorlanıyordu. Yer altına çekilmek, liberal hareketin kendini tarif ederken dayandığı fikirlerle çelişiyor ve onu soldan gelen rekabete karşı etkili bir şekilde kendini ortaya koymaktan alıkoyuyordu. Böylece liberalizmin güçlülüğü ya da güçsüzlüğü aynı zamanda kamu kurumlarının, devlet ve toplumdaki kamu alanının olgunluğunun bir yansıması oluyordu.

Demokratikleşmenin ilk evresi

Britanya'da 19. yüzyılın başında liberal hareketin gelişmesi için son derece uygun koşullar mevcuttu.[2] Britanya'da liberalizmin eylem için faaliyet alanı bize uygun bir karşılaştırma standardı sağlamakta, Avrupa liberalizminin farklı türlerinin ve bu spektrum içinde Alman liberalizminin işgal ettiği ye-

2 R. Muhs'un, Langewiesche, *Liberalismus* içindeki katkısına bakınız; ayrıca J. J. Sheehan, "Some Reflections on Liberalism in Comparative Perspective", H. Köhler (ed.), *Deutschland und der Westen* (Berlin, 1984) içinde, s. 44-57; W. J. Mommsen, "Preussen /Deutschland im frühen 19. Jahrhundert und Grossbritanien in der viktorianischen Epoche", A. M. Birke ve K. Kluxen (ed.), *Viktorianisches England in deutscher Perspektive* (Münih, 1983) içinde, s. 31-48; W. J. Mommsen, *Britain and Germany 1800-1914. Two Developmental Paths Towards Industrial Society* (Londra, 1986).

rin değerlendirilmesini mümkün kılmaktadır. Britanya liberalizmi kıtadaki emsallerinin herhangi birinden daha erken ve daha başarılı bir şekilde gelişti ve bu nedenle de Avrupalı liberaller için bir model vazifesi gördü. Geniş anlamda, 19. yüzyılın ilk üç çeyreğinde Britanya liberalizminin kendine özgü üç genel niteliği söz konusuydu.

Birincisi, 17. yüzyıldaki devrim bir ulus-devlete ve Parlamentonun merkezî konuma sahip olduğu bir yönetim sistemine yol açmıştı. Hükümet, Parlamentodaki çoğunluk tarafından oluşturuluyor ve ülkenin temel sorunlarına Parlamento karar veriyordu. Siyasal karar alma gücü parlamentoda toplanırken, yeni ortaya çıkan siyasal akımlar giderek ülkenin bütünüyle ilgili hedeflere yönelmek ve uzlaşmaya arzulu görünmek zorunda kalıyordu. Bu etkenlerin her ikisi de liberaller için hareket alanını genişletiyordu.

İkincisi, merkezî Parlamentoyu dengeleyen –Avrupa ile kıyaslandığında çok zayıf olan– devlet bürokrasisi değil, güçlü, merkez karşısında görece büyük bir özerklik kazanmış yerel yönetim birimleriydi. Britanya toplumu kendisini merkez karşısında görece büyük bir özerklik ve uzaklık kazanmış bulunan bu yerel yönetim birimleri vasıtasıyla yönetiyordu. Siyasal karar almanın bu yaygın özerkleşmesine, ayrıca dinsel hayattaki örgütsel çeşitlilik de katılmalıdır. Öz-yönetim biçimleri –burada geliştirilen ve uygulanan düzen kavramında olduğu gibi– itikadî alanın çok ötesine geçen bir öneme sahipti. Bu nedenledir ki Britanya partileri geniş ölçüde dinin etkisine açık olmuştur. Liberaller desteklerini esas itibariyle Anglikan Kilisesi'nin dışında, özellikle de *nonconformist*'ler ve ayrıca da Katolik cemaatin belirli kesimleri arasında buluyorlardı. Ancak diğer toplumsal etkenlerin siyasal tutumlarda daha fazla önem kazandığı 19. yüzyılın sonlarındadır ki Britanya liberalizminin bu itikadî kaleleri önemini kaybetmeye başlamıştır.[3]

Üçüncüsü, nüfus artışı, tarım devrimi, sanayi devrimi ve kentleşmenin başlaması gibi modernite yolundaki temel sosyo-ekonomik süreçler, Britanya'da kıtada olduğundan daha erken başlamıştır. 19. yüzyıl boyunca, değişik ölçülerde, diğer Avrupa devletlerinde olduğu gibi müdahale araçlarının henüz var olmadığı bir noktada toplum değişmeye başlamıştır. Britanya liberalizmi bu öncü olma durumundan iki şekilde yararlandı: Toplumsal olarak öz-örgütlenme düzeyinin yüksekliği, özellikle bağımsız bireyin siyasal inancın özünü oluşturduğu siyasal örgütlenmeleri destekledi; ikinci olarak da toplumun harekete geçirilişi, ilerlemeyi temsil ettikleri düşünülenleri güçlendirdi. Gücün Parlamentoda bu tür karma bir şekilde yoğunlaşması, güçlü yerel öz-yönetim ve zayıf bir devlet bürokrasisi; çoğulculuğu ve bireyciliği teşvik eden toplumsal değişim ve dinsel gelenek; 19. yüzyılın ilk üç çeyre-

3 Karş. K. D. Wald, *Crosses on the Ballot. Patterns of British Voter Alignment since 1885* (Princeton, 1983).

ginde Britanya liberalizmi için –karşılaştırmalı bir ölçekte kıtada mevcut olmayan– siyasal fırsatlar yarattı.

Fransa'da da ulusal bir parlamento vardı; ancak Britanya'dakiyle karşılaştırılabilecek türden bir parlamento pratiği yoktu.[4] Fransa'da iki partili bir sistem gelişmemişti ve 1830 Temmuz Devrimi'nden sonra hükümeti yönetenler, kralla olan ilişkilerine parlamentodaki güçler arasındaki açık olmayan ilişkilerden daha fazla önem veriyorlardı. Orta sınıf toplumunun büyük kesimlerinin bu tür bir yönetimsel uygulamadan kendilerini dışlanmış hissetmeleri, 1848 devriminde, *burjuvazinin* bile, "*burjuva* monarşisi"ne destek vermeyi reddetmesiyle daha açık bir hale geldi.

Parlamentodaki koşullar Fransız liberallerini, ulusal önderlik talepleri olan ayrı bir siyasi grup olarak açık bir profil oluşturmaktan alıkoyuyordu. Britanya'da yerel ve bölgesel öz-örgütlenme için var olan önkoşullar Fransa'da yoktu. Bir yanda merkezî yönetimin etkisi, diğer yanda önemleri ancak 1840'larda azalmaya başlayan ince bir yönetici kodamanlar tabakası tarafından kuşatılmış olan liberallerin, yerel ve bölgesel siyasette liberalizmi ister bir düşünce isterse uygulama anlamında toplumsal olarak yerleştirme konusunda çok az olanakları vardı. Bu düzeyde liberalizm, Fransız Devrimi'nden sonra kendisini "halkın gerçek partisi" olarak konumlandırmış olan daha güçlü bir rakiple, cumhuriyetçilikle karşı karşıya geliyordu. Liberallerin solunda, ama onlara da açık, güçlü bir *parti du peuple*'nin (halkın partisi) varlığı, liberalizmin birleştirici gücünü ve dolayısıyla siyasal hareket alanını sınırlandırıyordu.

Britanya, Güney ve Merkezî Avrupa ile karşılaştırıldığında, Fransa'daki liberalizm, bir anlamda, özel bir konum işgal ediyordu. Liberalizm için yerel, bölgesel ve ulusal düzeyde kendisini bağımsız ve ayrı bir siyasi akım olarak kabul edilir kılabilmek zordu. Bu zorluk 19. yüzyılda kamusal siyasal alanda varlığını sürdürüyordu ve bugün de tarihçi için hâlâ sorunlu olmaya devam etmektedir. Bu durum, hangi siyasal akımların liberalizm olarak ele alınması gerektiği konusunda tarihçileri bugün de bölen bir "kavramsal karışıklığa" yol açmıştır.[5] Bu belirsizlik aynı zamanda liberallerin, Birinci Dünya Savaşı'na kadar, orta sınıf partileri arasındaki parlamento koalisyonlarında kilit bir konum elde etmelerine olanak veren ileri derecede bir esneklik sergilemelerini sağlamıştır.

Bütün bu farklılıklara rağmen, hem Britanya hem de Fransız liberalizminin gelişmesi, başlangıcından itibaren, bütün siyasal güçlerce tartışmasız ka-

4 Üçüncü Cumhuriyet'e kadar liberalizmin gelişmesi konusundaki literatür için bkz. P. Aycoberry, H. G. Haupt, F. Lenger ve R. Hudemann, Langewiesche, *Liberalismus* içinde; en yeni çalışmalar için bkz. A. Jardin, *Histoire du libéralisme politique de la crise de l'absolutisme a la constitution de 1875* (Paris, 1985); L. Girard, *Les liberaux francais 1814-1875* (Paris, 1985).

5 Langewiesche, *Liberalismus* içinde, G. Krumeich'e göre.

bul edilen ulusal devletin varlığı tarafından kesin bir şekilde etkilenmiştir. Buna karşılık, 19. yüzyılın ilk üç çeyreğinde İtalyan, Alman ve Macar liberalizminin hareket alanı, her şeyden önce, ülkenin bir ulusal devlete sahip olmadığı ya da Macaristan'ın durumunda olduğu gibi, ulusal bağımsızlığın ulus-üstü Habsburg monarşisi içinde sürekli tehdit altında bulunduğu olgusunca belirlenmiştir.

Macaristan'da, 1830'lardan itibaren, devlet kurumlarında olduğu kadar ülkenin yönetici toplumsal tabakası soyluluk içinde de sağlam bir şekilde kök salmış, güçlü bir liberal hareket gelişmiştir.[6] Bu durum Macar liberalizmi için son derece elverişli bir siyasal hareket alanı yaratmıştır. Bu ayrıca Macar liberalizmini karşılaştırmalı bir çözümleme için özellikle uygun kılmaktadır; zira, geleneksel orta-sınıf liberalizmi imajına uygun düşmemektedir. Macar liberalizmi toplumsal kökenleri açısından kesinlikle burjuva değildi; ama aynı zamanda, kontluk arazileri üzerinde siyasal olarak örgütlenirken, "sivil-toplum" modeline de bağlanmıştı.

Macar liberallerinin Habsburg devletinin yukarı kademelerine erişimi yoktu. Bununla birlikte, Macaristan'da mutlakiyetçi iktidarın yaygınlaşmasına bir sınır koyan siyasal düzenin ikili yapısından başarılı bir şekilde yararlanılmıştır. Soyluluğun gücünün merkezî kalesi, kendileri için ileri derecede bir öz-yönetim imkânını muhafaza etmeyi başardıkları *Komitate*'lerdi (kontluk yönetimleri). Bu temel üzerinde kontluklar, Macaristan Diet'inin (Parlamento) toplanmadığı dönemlerde de varlıklarını sürdürmüşlerdir. 1820'lerde Diet, bir kez daha reform önerilerini ele aldığında aristokrasi, öz-yönetimdeki deneyimini geniş bir tartışmayı başlatmak için kullanmıştır. Gayri resmi çevreler, ayrıntılı tartışmalardan sonra yerel meclislerde karar tasarıları hazırlamışlar ve bunlar Diet'teki temsilciler tarafından savunulmuştur.

1848 devriminden önceki on yıl içinde, çok sayıda dernek etkin bir şekilde siyasal hedefler geliştirir, gazeteler ve ilk parti-benzeri örgütlerce desteklenirken, kamusal siyasal tartışmanın alanı önemli ölçüde genişletilmiştir. Bununla birlikte, aristokratik liberalizmin reform politikalarının potansiyel etkinliğini sağlayan şey kontluk kurumlarındaki soyluluğun üstün pozisyonuydu. Dolayısıyla, 1830'lar civarında kontlukların öz-yönetim politikalarından kaynaklanan şey, Batı ve Merkezî Avrupa liberalizmini iyi tanıyan ve onun modellerini benimsemiş bir aristokratik reform hareketiydi.

Her ne kadar 1840'larda farklı hedefleri olan gruplar ortaya çıkmaya başlamış olsa da, Macar liberalizmi için, soldan herhangi bir siyasal rekabet görülmedi. Bu büyük ölçüde, 1848 ve 1849'un devrim yıllarında liberalizmin, temelinde yasal eşitlik bulunan sivil topluma dayalı parlamenter bir devle-

6 Karş. A. Gergely ve I. Dioszegi, Langewiesche, *Liberalismus* içinde. Bunlar ayrıca Macaristan ve Batı Avrupa dilleri hakkında en önemli literatürün bir listesini içerirler.

tin Macar monarşisinin yerine geçmesi konusundaki istekliliğiyle ilgiliydi. Devrim sonrası dönemde Habsburg monarşisinin, Macar öz-yönetiminin kalelerini yıkma girişimi olgusu, Macar siyasal hayatını belirleyen temel deneyimlerden birisi oldu ve böylece 1867'deki Avusturya ile varılan uzlaşmadan (*Ausgleich*) sonra liberalizmin gelişmesine yol açtı.

İtalyan liberalizmi tamamen farklı koşullar altında ortaya çıktı.[7] Eski düzenin meşruiyeti Devrim ve Napolyon dönemlerinde parçalanmıştı ve 1815'teki hanedan restorasyonu bu meşruiyeti yeniden tesis etmeyi başaramadı. Katılım konusundaki toplumsal talepler artık bastırılamıyordu ama hiçbir devlet kurumu onlara açılmamıştı ve Lombardiya-Venedik'te oluşturulan gibi temsilciler meclisleri etkisiz kaldılar. Devleti görmezden gelen bu politikaya toplumun tepkisi, devlet dışı ve kimi zaman da devlete karşı faaliyetlerde yer almak şeklinde oldu. İtalya, gizli birliklerin ve cemiyetlerin, komploların ve devrim girişimlerinin klasik ülkesi haline geldi. Ama reform özlemleri daha fazla gazete ve derginin; dernek ve bilimsel kongrenin; ve hatta kreş ve okulun [ortaya çıkmasına], sayısının artmasına yol açtı.

Bu faaliyetlerin arkasında herhangi bir bütünleşmiş siyasal hareket yoktu. İki temel akım sivrildi. Birincisi, Mazzini'de karizmatik liderliğini bulan ve 1830'lardan sonra çeşitli devlet hanedanlarına karşı yalnızca devrimci bir güç tarafından yürürlüğe sokulabilecek üniter-cumhuriyetçi bir program geliştiren demokratlar oldu. İkincisi, hükümetle olduğu kadar hanedanlarla birlikte çalışmaya gayret eden liberallerdi (*moderati*). 1848'e kadar bunların temel hedefi birliği sağlamak değil, fakat ayrı ayrı devletlerde mevcut düzen temelinde ve Batı Avrupa modeline göre reform yapmaktı. Bununla birlikte bu reformları gerçekleştirme konusundaki başarısızlıkları nedeniyle liberaller, 1840'larda giderek umutlarını gelecekteki ulusal devlete bağlamaya başladılar.

Cumhuriyetçi demokratlarla monarşist liberaller arasındaki bu bölünme 1848 ve 1849 devrim yıllarında da devam etti. Her ikisinin de yenilgisi, *moderati* ve demokratların ılımlı kanadını bir araya getiren devrim sonrası liberalizminin yolunu hazırladı. Bu yeni liberalizm İtalyan ulusal hareketinin temel dayanağı oldu. Ancak bundan, devrimin başarısızlığından sonra, İtalyan liberalizmi, Britanya, Fransa, Macaristan ve diğer devletlerde yüzyılın ilk yarısında kurumsal eylem alanı haline gelen parlamentoya sahip olabildi. Bu durum –önce Kavour'un liderliği altında– liberal ulusal hareket tarafından desteklenen, yalnızca Piedmont-Sardinya'da İtalyan birliğini sağlayan

7 Karş. Langewiesche, *Liberalismus* içindeki M. Meriggi ve H. Ullrich'in (saklı bölgesel farklılıklara da işaret eden) katkıları; ayrıca H. Ullrich, "Bürgertum und nationale Bewegung im Italien des Risorgimento", O. Dann (ed.), *Nationalismus und sozialer Wandel* (Hamburg, 1978) içinde, s. 129-156.

güç haline geldi. 1859'dan sonra yavaş yavaş yaratılan ulusal devletin ortaya çıkmasıyla İtalyan liberalizmi, kurumsal koşullar nedeniyle onu öteki Batı Avrupa ülkelerindeki liberal hareketlerden geride bırakmış olan bir evrenin sonuna geldi.

Şimdiye kadar incelemiş olduğumuz Avrupa'daki gelişmelerin ışığı altında, Alman liberalizminin bir *Sonderweg*'inden söz etmenin bir temeli yoktur.[8] İtalyan *moderati*'si gibi, Alman liberalleri de, her şeyden önce, tek tek devletlerde reform talep ediyorlardı. 1840'lardan sonra liberal anayasal hareket, elit ulusçuluğunun kitle ulusçuluğuna dönüştüğü ölçüde, liberal spektrumu aşan geniş bir ulusal hareket haline geldi. Demokratlar –her ne kadar bu ayrım Fransa ve İtalya'da görülen yoğunlukta olmasa da– hem örgütsel hem de program olarak kendilerini liberallerden ayrıştırmaya başladılar.

1848-1849'daki devrim yıllarına kadar sol, güçlü bir rakip değildi; liberaller, tam da hükümeti ele geçirdikleri bir anda, tüm siyasal ve sosyal düzenin kontrolsüz devrimci kalkışmayla yıkılabileceği korkusuyla hareket alanlarının sınırlı olduğunu hissetmeye başladılar. Ancak bu da Almanya'ya özgü bir şey değildi. Benzer şeyler İtalya ve Fransa'da ve daha küçük ölçekte Macaristan'da da olmuştu.

Devrime kadar Alman konfederasyonundaki çeşitli devletler içinde liberallerin eylem koşulları o denli farklılıklar göstermişti ki, insan, Avrupa'daki tüm farklı durumların –kuşkusuz en aşırılar dışında– burada yansımasını bulduğunu düşünmeye zorlanıyor. Rusya'daki koşullar Almanya'da mevcut değildi. Britanya modeli ancak 1848'de gerçekleşmişti ve o zaman dahi, Alman aristokrasisi, devrimci olayların baskısıyla, parlamenter hükümet biçimini ve liberal yöneticileri yalnızca kısmen ve kısa bir süre için kabul edebildi. O zamana kadar, Almanya'daki [politik kurumsal] spektrum, merkezi parlamenter organların tümüyle reddinden ve eski korporatif organların korunmasından, modern katılımcı düşünceyi benimseyen ve çok ileri düzeyde yeterlilik gösteren parlamentoların varlığına kadar yayılıyordu.

Avrupa'nın başka yerlerinde olduğu gibi, Alman konfederasyonundaki liberalizm, egemen sistemin herhangi bir şekilde kurumsal katılmaya izin verdiği yerlerde merkezlerini kurdu. Buna, parlamentoya ek olarak yerel öz-yönetim organları da dahildi. Bunların Alman liberalizminin gelişmesi açısından önemleri, üzerinde çalışılmayı beklemektedir ama mevcut bilgilerimiz, bu durumda da, Almanya'daki koşulların karşılaştırma açısından ara bir po-

8 J. J. Sheehan, *German Liberalism in the Nineteenth Century* (Chicago, 1978) içinde (Birinci Dünya Savaşı'na kadar olan) araştırma ve bibliyografya; Langewiesche, *Liberalismus in Deutschland*. Reich kurulmadan önceki dönemde güçlü bölgesel farklılıklar üzerine H.-H. Brandt, W. Kaschuba, K.Koch, H. Obenaus, T. Offermann ve B. Vogel'in, Langewiesche, *Liberalismus* içindeki katkılarına bakınız.

zisyonu temsil ettiğini düşündürmektedir. Öz-yönetim Britanya'da olduğu kadar devletten uzak değildi; ancak 19. yüzyılın başındaki reform döneminde devlet kontrolünün yaygınlaşmasına rağmen, Almanya'da, İtalya ya da Fransa'da olduğundan daha fazla gelişmişti. Bu durum, Alman liberalizminin geniş nüfus içinde Fransa ya da İtalya'da olduğundan daha fazla desteğe sahip olmasına katkıda bulunmuş olabilir. Yerel yönetim düzeyinde öz-yönetim Macaristan'da da önemliydi ama, kuşkusuz aristokrasiyle sınırlıydı.

Din ve itikadî öz-yönetim sorunu, Avrupa'da liberalizmin ilk dönemlerdeki gelişmesinde ancak marjinal bir önem taşımış görünmektedir. 1850'lerden sonra liberal hareket alanını sınırlandıran, liberalizm ve Katoliklik arasındaki çatışma, devrim öncesi döneme teşmil edilemez. Dönüm noktası, seküler ve dinsel modellerin açık çatışmaya girdiği 1848/49 devrimidir. O zamana kadar liberalizm ve Katoliklik oldukça bağdaşır olduklarını kanıtlamışlardır. İtalya'da liberal hareketin bir kesimi Papa'nın federal ulusal bir devlet için birleştirici bir güç olacağını bile ummuştur. Bu umut da aynı şekilde 1848'de kırılmıştır. Almanya'da devrim yılları aynı şekilde liberalizm ve Katoliklik arasında, bir daha aşılamayacak olan yabancılaşmanın başlangıcını temsil etmektedir. 1848'e kadar, Almanya'daki durum –bir kez daha– itikadî olarak türdeş devletlerle, Britanya'daki itikadî ayrışıklık kıyasında ara bir pozisyon işgal etmiştir.

Alman liberalleri, Protestanlığın kendi kendini yöneten organlarından, Britanyalıların *nonconformist* gruplardan bulduğu destekten daha az destek bulmuşlardır. Almanya'nın Protestan kiliseleri, kurumsal hareket özgürlükleri devlet yetkililerince sınırlandırılan devlet kiliseleri olarak kalmışlardır.[9] 1848 öncesi liberallerinin bir kesiminin Protestan *Lichtfreuden*'de ve Alman Katoliklerinin Britanya'da var olan türden özgür-kilise kalesine bağladıkları umutlar sonuç vermemiştir. 1848'den sonra Alman liberalizmi saf bir Protestan fenomeni haline gelmiş ama bu, Protestan kilisesinin liberal olduğu anlamına gelmemiştir. Katolik devletlerden ve Britanya'dan farklı olarak, Almanya'daki Protestan kilisesi liberalizmin devlete doğru yönelişini teşvik etmiştir. Bu Almanya'ya özgü bir durum olabilir. Yine de, 19. yüzyılın ilk üç çeyreğinde Avrupa liberalizminin içinde geliştiği kurumsal hareket koşullarının geniş spektrumunda bir Alman *Sonderweg*'i görmezden gelinemez.

9 R. V. Tradden, N. Hope ve F. Eyck'in, W. Schieder (ed.), *Liberalismus in der Gesellschaft des Vormärz* (Göttingen, 1883) içindeki katkılarıyla karşılaştırınız; ayrıca (Belçika hakkında) J. Stengers ve (Britanya hakkında) R. Huhs'un Langewiesche, *Liberalismus* içindeki makalesine bkz.; ayrıca H. Maier, *Revolution und Kirche* (Münih, 1959) adlı önemli çalışmasına bkz. Hollanda'da liberalizm ve kilise 1860'tan sonra birbirine yabancılaşmışlardı; bkz. H. Daalder, "Niderlandische Liberale im 19. Jahrhundert - eine herrschende aber unorganisert Minderheit", H. Van der Dunk ve H. Lademacher (ed.), *Auf dem Weg zum modernen Parteistaat. Zur Ensttehung, Organisation und Struktur politischer Parteinen in Deutschland und den Niederlanden* (Melsungen, 1986) içinde, s. 37-58 özellikle s. 46 vd.

19. yüzyılın son otuz yılında incelenen ülkelerdeki koşullar ciddi olarak değişti. Almanya ve İtalya ulus-devlet oldular. Macaristan 1867 yılında Avusturya-Macaristan monarşisi içinde bir çeşit özerk devlet statüsü kazandı. Artık içinde ulusal karar verme merkezlerinin yer aldığı, Batı, Güney ve Merkezî Avrupa'daki siyasal eylem alanlarının bu ulusallaşması, siyasal eylem koşullarını tamamen dönüştüren temel bir toplumsal değişimle ilgiliydi. Hayatın her alanını etkileyen bu genel gelişme eğilimi, [siyasal] katılım olanaklarının demokratikleşmesi şeklinde tasvir edilebilir. Beslenme ve sağlıkta, konut ve ortalama ömürde, eğitim ve enformasyonda değişiklikler olmuştu. [Siyasal] katılıma talep daha da hızlı artarken insanların ilerlemeden pay alma imkânları genişlemişti.

Siyasal olarak etkin olmak için bu dinamiğe uymak zorunluydu. Avrupalı liberallerin bunu yapma konusundaki başarıları, bir ülkeden diğerine önemli ölçüde farklılıklar gösteriyordu. Siyasal "kitle piyasası"nda kendilerini ortaya koyabilme becerileri büyük ölçüde her ülkede onlara açık olan kurumsal yapılara bağlıydı.[10] Belirleyici olan iki etken söz konusuydu: Demokratik seçim hakkının mertebesi ve parlamentolaşmanın derecesi.

Seçme hakkının toplumsal kriterlere göre derecelendirilmesi ya da sınırlandırılması Avrupa liberalizminin siyasal amentüsünün bir parçasıydı. Tam seçim hakkı verilecek yurttaşlar ekonomik bakımdan güven içinde ve eğitimli olmalıydı. Pek çok kişi için, liberal yurttaş ideali, gelecek için bir model olmaktan başka bir şey değildi ve bunu elde etmek her bireyin göreviydi. Bununla birlikte o sırada, nüfusun büyük çoğunluğunu dışarıda bırakan bir filtre vazifesi görüyordu ve onları, mülkiyet ve eğitim yoluyla siyasal hayata katılmak için donanmış olanların gözetimine bırakıyordu. Bu liberal program 1848 devriminde ortaya konmuştu ama devrimin yenilgisi, demokratik seçim hakkı umutlarına bir son verdi. Yalnızca Fransa'da seçme hakkı korundu ve orada da her şeyden önce Bonapartist yönetime seçim yoluyla meşruiyet kazandırmak için kullanıldı. Ancak 1860'ların reformcu iklimindedir ki demokratik hakların daha fazla kullanımına imkân sağlayarak sivil toplumu genişletmeye ve meclisler aracılığıyla siyasal katılımı artırmaya dönük girişimler yapıldı.

Siyasal faaliyetin kurumsal koşulları açısından 1860'lar bir dönüm noktasıydı. Üstelik bu on yıl Almanya'da, onu yalnızca Batı'dan değil, fakat ayrıca İtalya ve Macaristan'dan da farklı kılan özel bir gelişme yolunun (*Sonderen-*

10 Bu, H. Rosenberg tarafından, *Grosse Depression und Bismarckzeit* (Berlin, 1967), s. 123'te kullanılan çok uygun bir formülasyondur. Bu, "kitle toplumu"na geçiş konusunda en ilginç araştırmalardan birisidir.

twicklung) başlangıcını oluşturdu. Almanya'da erkekler için genel oy hakkı (1867/71), tam bir parlamentolaşma olmadan demokratikleşmenin yolunu açtı. Diğer Avrupa ülkelerinde gelişmeler ters yönde oldu: Önce parlamentolaşma geldi ve daha sonra parlamentonun seçiminde katılımın tedrici demokratikleşmesi görüldü. Rusya'da her ikisi de mevcut değilken, yalnızca Fransa'da bunların her ikisi 1871 yılında eş zamanlı gerçekleşti – Bonapartist rejimin yerini parlamenter bir cumhuriyet aldığında erkekler için demokratik oy hakkı devam etti. 1860'lardaki Rus reformları aslında 18. yüzyılın sonu ile 19. yüzyılın başlarında Avrupa'daki reform atılımının bir parçası değildi; daha çok Avrupa bürokratik-mutlakiyetçi modernleşme geleneğinin bir parçasıydı.[11]

Toplumun parlamentolaşmadan bütünüyle siyasallaşmasının Almanya'ya özgü bu türü, liberalizmin gelişmesi için çok olumsuz koşullar yarattı. Liberaller, birbiriyle yarışan çıkarların etkisini hafifletme ya da bütünleştirmeyi başaramadan ileri derecede örgütlenmiş siyasal bir "kitle piyasası"yla uğraşmak zorunda kaldılar. Bu durum, Birinci Dünya Savaşı'ndan önceki dönemde Alman liberallerinin önündeki seçeneklerin, ya kimi zaman (Britanya, Fransa) ya da her zaman (İtalya ve Macaristan) hükümetlerinde yer almış olan Britanya, Fransız, İtalyan ve Macar liberallerinin ellerindeki seçeneklerden oldukça farklı olduğu anlamına geliyordu. Bu engellenmiş parlamentarizm, hem siyasal, hem de toplumsal olarak Alman liberallerinin birleştirici gücünü sınırlandırdı. Onların *Reich* seviyesindeki bu güçsüzlükleri, şehirlerde ve Baden ve Bavyera gibi devletlerdeki daha elverişli kurumsal katılım olanaklarıyla telafi edilmiyordu.

Hiç kuşkusuz 1860'larda başlayan bu özel gelişme yolunu, o dönemde yaşayanlar –her ne kadar Prusya'daki anayasal çatışmanın, siyasal sistemin istikbalindeki gelişmeler için dönemsel önem taşıdığının açıkça farkında olsalar da– öngöremezlerdi: Monarşi ya da parlamenter yönetim, militer ya da anayasal devlet. Alman liberalleri durumu açık bir şekilde kavrıyorlardı.[12] Bu çatışmanın sonucunu belirleyemiyor olmaları gerçeği, ne onların suçuydu ne de onların önderlik ettiği Alman ulusal hareketinin. Bu durum, liberallerin hareket alanını sınırlandıran, üç savaş atlatmış Alman ulusal devletinin yarattığı bir şeydi. Bunlar iç savaş değildi ama [Alman] devletleri arasındaki savaşlardı. Ne parlamento, ne de ulusal kamuoyu bunların izleyeceği yolu belirleyebiliyordu. Aslında, birleşme savaşları olarak bunlar, Alman ulusal devleti hedefini tehlikeye atmamak için parlamenter temsilcilerinden

11 Bibliyografya ile karş., D. Beyrau, Langewiesche, *Liberalismus in Deutschland* içinde; daha fazla ayrıntı için bkz. G. Schramm (ed.), *Handbuch der Geschichte Russlands*, cilt 3 (Stuttgart, 1983).

12 Bibliyografya ile karşılaştırınız, Langewiesche, *Liberalismus in Deutschland*, s. 94 ve devamı. Weber'den alıntı s. 169'dadır.

uzlaşma yolunda arzulu olmalarını isteyen Alman ulusunun çoğunluğu tarafından benimseniyordu.

Kuzey Alman Konfederasyonu ve *Reich*'taki ilk seçimler, Bismarck ve Alman egemenlerinin verebileceklerinden daha fazlasını isteyen partiler için çok az bir manevra alanı bulunduğunu tartışmasız bir şekilde ortaya koymuştu. Sol ya da Ulusal Liberal kanada mensup olmalarına bakılmaksızın, Alman liberalleri, 1867 ve 1871'de militer yollarla tırpanlanan temel anayasal önlemleri daha sonra kendi avantajlarına döndürebileceklerine inanarak umutlarını geleceğe bağlamışlardı. İzleyen on yıl, onların bu umutlarını destekler görünüyordu. 1866, modern Alman tarihindeki en önemli reformların yapıldığı bir dönemin, "liberal dönem"in başlangıcıydı. Sol-liberal eleştirmenlerin en kavrayışlılarından birisi olan Max Weber'in, 1917 yılında, geçmişe yönelik yazmış olduğu gibi Almanya, "bugün hâlâ varlığını sürdüren *Reich* kurumlarının çoğunu" bu döneme borçluydu.

Liberaller 1867 ve 1871'de uygun parlamenter kurumların oluşturulmasındaki başarısızlığın daha sonra tedricen düzeltilebileceğini ummuşlardı ama bu umutlar 1878/79'da sözde, "Reich'ın ikinci" ya da "içsel temelleri"nin atılmasıyla paramparça oldu. Artık liberaller özellikle de Ulusal Liberaller faka basmış olanlar diye görülüyorlardı. Ulusal devletin modern kurumlarının yaratılmasını mümkün kılan onların uzlaşma konusundaki gönüllülükleriydi; ama bu etkileyici reform başarısı şiddetle arzu edilen bir parlamentoculukla taçlandırılmamıştı. 1870'lerin sonuna gelindiğinde muhafazakârlar ve *kleindeutsch* ulusal devletiyle siyasi Katoliklik arasındaki –daha önce her iki tarafça da reddedilen– yakınlaşma, Bismarck'ın onların yardımlarına dayanarak, liberallerin Prusya'da ve *Reich*'da hükümet etme gücünü ele geçirme girişimlerine direnmesi noktasına varmıştı. Tedrici parlamentolaşma planlarının başarısızlığı, liberal politikaların başarısızlığından daha fazlası demekti; Almanya'nın modern devlet olma yolunda kendine özgü gelişme [tezini] (*Sonderentwicklung*) güçlendirmişti.

Almanya'daki bu gelişme ile birlikte giden çatışmalar, benzer ölçekte İtalya, Macaristan ve Batı Avrupa devletlerinde de görüldü ama parlamentolaşmadaki başarısızlık Alman toplumunu bu çatışmaları siyasal olarak düzenlemek için gerekli adımları atmaktan alıkoydu. Hükümete katılım konusundaki bu engellenmiş olanak, yalnızca Alman siyasal partilerinin birleştirici kapasitesini zayıflatmakla kalmadı fakat ayrıca "ilerici" olarak ele alınabilecek olan sınır çizgilerini yerinden etti. Bu sınır çizgileri, Almanya'da, incelenen diğer Avrupa devletlerindekilerden çok daha karmaşıktı. Sol liberaller gibi olanlar siyasal reform talep ediyor, reform görmemiş devlet yalnızca toplum üzerindeki sultasını güçlendireceği için toplumsal reformları reddediyorlardı. Ulusal Liberaller gibi olanlar yarı parlamenter devletle ve onun

muhafazakâr iktidar elitiyle daha istekli bir şekilde işbirliği yapıyor, devletin toplumsal politika girişimlerine daha sıcak bakıyordu. Almanya'da, solsağ siyasal spektrumunu aşan, sosyo-politik bölünmeler yaratan işte bu devlete olan uzaklık ya da yakınlıktı. Ancak yeni yüzyılın başından itibaren bu karmaşık bölünmeler –etkili bir muhalefet oluşturmayı güçleştiren bölünmeler– çözülmeye başladı.

Avrupa liberalizmi, Birinci Dünya Savaşı'ndan önce, artık gelişmesinin son evresine giriyordu.[13] Devletin bir toplumsal refah politikası olması ihtiyacı, toplumsal çıkarların farklılaşması, artan örgütlenme ve emperyalizmin kitlesel ideolojik birleştirme biçimi olarak ortaya çıkması Avrupalı liberalleri, geleneksel toplumsal modellerini değiştirmek gibi güç bir göreve zorladı. Almanlar bu görevde Avrupalı komşularından daha az başarılı değildiler. Avrupalı komşular, yeni toplumsal koşullara uyarlanma yeteneklerini yeni idari faaliyet biçimlerine dönüştürebilirken, bu olanak Alman liberalleri için hâlâ kapalıydı. Alman *Reich*'ının engellenmiş parlamentarizmi, liberallerin devlet ve toplum programlarının siyasal etkinliğini, Almanya'da diğer Batı Avrupa ülkelerinden ya da İtalya ve Macaristan'dakinden çok daha büyük ölçüde ve radikal bir şekilde sınırlandırdı.

Destekleyenler ve karşı çıkanlar

Siyasal liberalizm, sahip olduğu "yurttaş" düşüncesiyle "sınıfsız bir toplum vizyonu"[14] yarattı – özgür ve eşit bireyler toplumu için mücadele eden herkese yönelik bir vaat. Bu, önce *ancien régime* ve onun ayrıcalıklarından yararlanan herkese yöneltildi. Bununla birlikte ön saf, 19. yüzyıl boyunca, "sivil toplum" ideali, yasal, toplumsal, siyasal ve kültürel içerik kazandıkça az çok değişti. Avrupa liberalizminin tarihi böyle bir gelişmeyi sürekli teşvik etme girişimi olarak görülebilecekken aynı zamanda onu yönlendirmek ve sınırlandırmak girişimi olarak da görülebilir. Kimlerin liberalizmi kesin olarak desteklediklerı ya da karşı çıktıları, değişik Avrupa devletleri ve değişik zamanlarda ciddi farklılıklar gösteren bir şeydi. Ancak genel bir kural olarak, 19. yüzyıl toplumunda, liberal sivil toplum düşüncesi daha fazla benimsendikçe, bu idealin birleştirici gücünü o derece yitirdiği söylenebilir. Temel

13 Liberal düşüncenin tarihi konusunda oldukça çok sayıda karşılaştırmalı çalışma bulunmakla birlikte, kurumsal etkinlik yönüne odaklanan hemen hemen hiç yoktur. Bu bağlamda bkz. M. Bentley, *The Climax of Liberal Politics. British Liberalism in Theory and Practice 1868-1918* (Londra, 1987); D. White, *The Splintered Party. National Liberalism in Hessen and Reich 1867 to 1918* (Cambridge, Mass., 1976), s. 199-221; H. Pogge v. Strandmann, "Der nicht-so-merkwürdige Tod der liberalen Partei in England", K. Rohe (ed.), *Englischer Liberalismus im 19. und frühen 20. Jahrhundert* (Bochum, 1987), s. 171-195, 187 ve devamı.

14 J. S. Shapiro, *Liberalism and the Challange of Fascism. Social Forces in Britain and France (1815-1870)* (New York, 1964); Gall, *Liberalismus*, s. 27'den aktarılıyor.

düşüncelerindeki toplumsal bariyerler kaldırıldıkça, onu destekleyen gruplar toplumsal olarak daha sınırlı bir hale gelmiştir. Liberalizm daha "burjuva" olmuş; ama burjuvazi daha liberal olmamıştır. Liberalizm ağırlıklı olarak bir burjuva sınıf hareketi haline geldiğinde bile, burjuvazi onun arkasında, hatta çoğunluğunun bile arkasında birlik olmamıştır. Liberalizmin *burjuvalaşmasına* (*Verburgerlichung*) orta sınıfların de-liberalizasyonu eşlik etmiştir, bu aslında savaştan önce başlayan ama en yüksek noktasına Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra ulaşan bir süreçtir.

Büyük çaplı modern örgütlerin mevcudiyetinden önce, farklı toplumsal grupların taraftarı oldukları siyasal düşünce ve hareketlere verilen destek konusunda kesin veriler bulmak zordur. Parlamentoda ve hükümetlerde liderlik eden çevrelere bakarsak, toplumsal köken açısından Avrupa devletleri içinde çok büyük çeşitlilik olduğunu görürüz. Bu, her ülkedeki toplumsal gelişmenin farklılığı karşısında şaşırtıcı değildir. Bununla birlikte, hiçbir anlamda liberaller gelenekten kopmamışlardır. Toplumsal modelleri ve liderlik eden çevrelerin toplumsal kökenleri gibi, ani devrimci değişikliği reddetmeleri de bunun bir göstergesidir. 19. yüzyılın ortalarına kadar sanayi burjuvazisi bu çevrelerin bir parçası değildir.

Sanayileşmenin öncüsü Büyük Britanya'da bile, 1859'la 1874 arasında Avam Kamarası'nda yalnızca % 21 oranında Liberal üye vardı. Bunların da yarıdan fazlası toplumsal pozisyonunu toprak sahipliğine borçluydu; aristokrat olarak yetişmişler ve aristokratik bir hayat tarzı sürmüşlerdi.[15] Macaristan'da siyasetle uğraşabilenler yalnızca soylulardı. Burada "burjuva toplumu" en güçlü temelini, yeni ortaya çıkan (çoğunluğu Yahudi) tüccarların desteğiyle 1830'dan sonra bulmuştu. Liberal düşünceler, bir dereceye kadar geleneksel ve siyasetten uzak kalan şehirlerdeki kentli orta sınıf tarafından yaşatılıyordu.[16] Benzer şekilde İspanya'da, 1834'ten sonra görev yapan liberal parlamenterler ve hükümet üyeleri, militer elitler ve ticaret burjuvazisinden gelen küçük azınlıklarla birlikte esas itibariyle soylulardan oluşuyordu. Buna karşılık Katalonya'nın sanayi burjuvazisi siyasal olarak etkin değildi.[17]

İtalya'da anayasa öncesinde liberal hareket de modernleşmeci bir elite dayanıyordu. Kökenleri yine yukarı toplumsal tabakalardaydı – soylulukta, eğitimli profesyonellerde ve burjuvazide. Burjuvazi içinde tüccarlar, tarımsal kapitalistler ağırlıklıyken, sanayi burjuvazisi herhangi bir rol oynamıyordu. *Risorgimento* İtalya'sında orta sınıf ve aristokratik kökenli grup içinde si-

15 J. Vincent, *The Formation of British Liberal Party 1857-1868* (Harmondsworth, 1972), s. 41 ve devamı. Yazar, büyük işadamlarına ek olarak, profesyoneller de dahil % 8.6 yerel işadamlarının olduğunu söylüyor.

16 Karş., A. Gergely, Langewiesche, *Liberalismus* içinde.

17 Karş., J. Abellan, Langewiesche, *Liberalismus* içinde.

yasal ve kültürel elit (soylular, kamu görevlileri, askerler) ağırlıktaydı ve bir gelişme ideolojisi olarak liberalizmi savunuyorlardı. Bu Batı Avrupa modeli etrafında oluşturulmuş bir ideolojiydi ama onun gelecek vizyonu, her şeye rağmen, bir sanayi devleti vizyonu değildi.[18]

Hem Fransa'da hem de Almanya'da önde gelen liberal siyasal çevreler, incelenen diğer ülkelere göre daha fazla orta sınıftandı. Bu durum, 1848 yılında erkeklere tanınan yaygın demokratik oy hakkı temelinde seçilen ulusal meclislere ilişkin verilerle kanıtlanmaktadır.[19] Soyluluk herhangi bir rol oynamadı ama söz konusu olan orta sınıfların toplumsal yapısında önemli farklılıklar vardı. Frankfurt'ta en büyük grup *Bildunsbürgertum*'dan (eğitimli ve profesyonel orta sınıflar) geliyordu. Bunların çoğu devlet hizmetinde etkindi; ayrıca siyasal yelpazenin solunda olanların oranı da yüksekti. Öte yandan Paris'te egemen grubu oluşturanlar (Frankfurt'taki % 14'le karşılaştırıldığında % 30 dolaylarında) toprak ve hisse sahipleriydi. Ticaret ve sanayideki aktif işverenler, hem Fransa'da (% 11), hem de Almanya'da (% 8) yalnızca küçük bir rol oynuyordu.

Erken liberalizmin ortaya koyduğu liberal modelin şaşılacak etkinliği ve de ortaya koyduğu yüksek derecedeki sosyo-politik birleştirici güç, ülkelerinin toplumsal olarak egemen katmanlarında sağlamca yerleşmiş öncü çevreler söz konusu olmasaydı mümkün olamazdı. Liberal sözcüler belirsiz toplumsal tabakaların sonradan görmeleri değildi. Saygın bir toplumsal geçmişi, halkın gözünde itibarı olan kişilerdi. Değişim talep ettiklerinde adeta geleneğin bütün ağırlığı bu talebin arkasında duruyor gibiydi. Bu, değişime belirli bir istikrar getirmiştir. Bu değişime güvenilebilirdi zira "itibarlı toplum"un üyeleri tarafından takdir ediliyordu. "Burjuva" liberalizmi bunu sağlayamayabilirdi.

Liberalizmin [öncü çevreleri], seçkin bir toplumun yenilikçi kesimiydi – ilk liberal liderlerle ilgili bu niteleme, kuşkusuz bir soyutlamadır ve çeşitli Avrupa ülkelerindeki önemli farklılıkları göz ardı etmektedir. Önde gelen liberal çevrelerin burjuva-aristokratik özellikleri Britanya ve İtalya'da farklı şeyler anlamına gelebilir. Bu Britanya'da, veraset sisteminin kuralları nedeniyle üyelerinin bir kısmını sürekli orta sınıfa ittiği için aristokrasinin açık olduğuna işaret edebilir. Ayrıca, siyasal ağırlığı toplumsal elitleri kendine çeken Parlamento'nun önemli konumuna da işaret eder. İtalya'da burjuva-aristokrasi ittifakı ilkin, doğrudan ya da dolaylı olarak İtalya üzerinde bir yük

18 7 numaralı notta gösterilen literatürle karşılaştırınız.

19 İzleyen veriler için bkz. H. Best, *Die Männer von Bildung und Besitz. Struktur und Handeln parlamentarischer Führunsgruppen in Deutschland und Frankreich 1848/1849* (Düsseldorf, 1990). Almanya için Langewiesche, *Liberalismus* içindeki C. Dipper'in katkısına ve ayrıca Langewiesche, *Liberalismus in Deutschland*, s. 49 ve devamına bakınız. Sonuncu kaynak parlamento gruplarına göre ayırır; Best böyle yapmaz.

olan ve hem soyluluğu hem de burjuvaziyi siyasal güçsüzlük içinde tutan Habsburg yönetimine karşı yaratılmıştı. Kuzey İtalya'da soyluluğun çok önceden tarımcı kapitalist bir sınıf olduğu gerçeği burjuva katmanla bu işbirliğini kolaylaştırmıştır. Almanya'da bu türden burjuva-aristokratik ortak yaşam bir olasılık değildi. Toprak sahibi aristokrasi ekonomik olarak çok güvensizdi ve yeterince modern değildi. Mevcut siyasal sistem içinde orta sınıflarla siyasal bir işbirliği, onların siyasal gücünü artırmayacaktı. Alman aristokrasisi umutlarını, orta sınıflarla değil, monarşiyle yapılacak bir ittifaka bağlamıştı.[20]

Bu şekilde bir *estatism* Alman gelişmesinin genel bir özelliğiydi ve ayrıca erken liberalizmin gelişiminin niteliğini belirlemişti. Almanya'da liberal liderler, diğer Avrupa ülkelerinde olduğundan çok daha büyük ölçüde devlet hizmetinin bir parçasıydılar. Britanya'da kamu hizmetinde resmî bir pozisyona sahip olmak Parlamento'da bir sandalyeye sahip olmakla bağdaşan bir şey değildi. 1848 Fransa Ulusal Meclisi'nde kamu görevlileri milletvekillerinin % 20.5'ini oluşturuyordu. Bunlardan yalnızca % 12.6'sı devamlı memurlardı. Bununla birlikte, Frankfurt Parlamentosu'nda kamu görevlilerinin oranı % 55.8'ken, devlet hizmetinde devamlı olarak istihdam edilen milletvekillerinin oranı % 50.9'du. Bir başka örnek seçilirse, 1820 ve 1868 yılları arasında Württemberg'de, temsilciler meclisinde devlet görevlilerinin oranı % 20 ile % 50 arasında değişiyordu. Ayrıca, % 25 ile % 33 arasında değişen bir kesim, her ne kadar çeşitli mesleklerden geliyor olsalar da kamu sektöründe hizmet veren ve genellikle devletin gözetimi altında çalışan yerel görevlilerin yanı sıra, (% 21'e varan oranda) belediye çalışanları da vardı.

Devlet bürokrasisiyle seçilmiş meclisler arasındaki bu güçlü bağ, Frankfurt parlamentosu için de tipikti. Bununla birlikte Fransa'da, seçilmiş temsilcilerin dernekler ve çıkar örgütleriyle çok daha güçlü bağları vardı. Almanya'da bu tür toplumsal örgütler, devletin siyasal katılım imkânlarını ya reddettiği ya da sınırlandırdığı olgusunu telafi etme işlevi görüyordu.[21]

Resmî sıfatı olan kişilerin ne ölçüde burjuvazinin bir parçası olarak kabul edilebileceğine ilişkin farklı görüşler o zaman olduğu gibi yakın zamanların tarihsel tartışmalarında da yer alır. Almanya'da, reformları geleneksel toplumun dağılmasına çok katkıda bulunmuş olan üst seviye devlet bürokrasisinin bu ülkede sivil ve burjuva toplumunun ortaya çıkması için önemli bir rol

20 Bibliyografya ile birlikte karş., M. L. Bush, *The British Aristocracy. A Comperative Synthesis* (Manchester, 1984) ayrıca, Langewiesche, *Liberalismus* içindeki Meriggi, Muhs ve Dipper'in katkıları. 19. yüzyılda Alman soyluluğu hakkında bilgilendirici bir çalışma, H.-V. Wehler, *Deutsche Gesellschaftsgeschichte*, cilt 2 içinde, s. 297 ve devamında bulunabilir.

21 1848 için bkz. H. Brandt, *Parlamentarismus im Württemberg 1819-1870* (Düsseldorf, 1987), s. 67 ve devamı; diğer Alman devletleri hakkındaki literatür Langewiesche, *Liberalismus* içindeki Muhs'da bulunabilir.

oynadıklarına kuşku yoktur.[22] Açık olan bir başka şey de o zamanki Alman liberalizminin yönetici çevrelerinde devlet görevlilerinin oranının yüksek olduğudur. Toplumsal olarak bunlar *Bildungsbürgertum*'un (eğitimli orta sınıflar) bir hayli saygı duyulan bir kesimiydi ve geleneksel siyasal ve toplumsal düzenden kopmadan zamanın katılımcı taleplerine genel bir içerik vermekte tüm diğer toplumsal gruplardan çok daha muktedir olduklarını göstermişlerdir. 19. yüzyılın sonlarında esas itibariyle durum hâlâ böyleydi.

1874 ve 1912 arasında Reichstag'da akademik geçmişi olan Ulusal Liberallerin oranı, % 86'dan % 70'e, çok az gerilemiştir (sol liberaller arasındaki oran % 10 daha azdır). Bunların kamu hizmetindeki oranlarında, % 47'den % 24'e daha büyük bir düşüş vardı. Bu durum *burjuvalaşma* sürecinin bir sonucu olabilir. En büyük artış, devlet hizmetinde görev almayan eğitimli ve profesyonel orta sınıfın temsil edilişinde görüldü. Burjuvazinin oranı, Ulusal Liberaller için % 12'den % 16'ya ve sol liberaller için yaklaşık % 10'dan % 19'a çok küçük bir artış gösterdi.[23]

Aynı dönem içinde, Britanya liberalizminin parlamenter liderliğinin burjuva karakteri çok güçlenmişti. 1859'dan 1874'e kadar geçen süre içinde Avam Kamarası'ndaki, toplumsal konumları toprak sahipliğine dayanan Liberal üyelerin oranı % 49'du; bu oran 1914'te yalnızca % 6'ydı. Aynı dönem içinde burjuvazinin oranı % 30'dan % 40'a yükseldi. Muhafazakâr üyelerin toplumsal yapısında benzer bir değişiklik olmadı. 1892'de Muhafazakâr üyelerin % 25.9'u sanayi ve finans burjuvazisini (Liberaller % 44.2) temsil ederken, % 28.5'i büyük toprak sahiplerini (Liberaller % 8.1) temsil ediyordu.[24] Almanya'da olduğu gibi İtalya'da da toplumsal dönüşüm, eğitimli ve profesyonel orta sınıfın ulusal parlamentoda öncü rolü oynamasına yol açtı. Oysa Birinci Dünya Savaşı'ndan önceki yirmi yılda işverenler ve bankerler hâlâ parlamentodaki sandalyelerin % 5-7'sine sahipti.

Bununla birlikte, Almanya'dan farklı olarak, profesyoneller, özellikle de avukatlar sandalyelerin % 50'sine sahipken, kamu görevlilerinin oranı oldukça düşüktü (yalnızca % 7).[25] Macaristan'da burjuvalaşma süreci soyluluğu parlamentodaki başat rolünden uzaklaştırmadı ama onları alt meclisteki reform yasalarının sel gibi etkisiyle liberal "burjuva toplumu" modeline daha da yaklaştırmada etkili oldu.[26] Almanya'da olduğu gibi Hollanda'da da kamu görevlilerinin parlamentoda ve liberal parlamento grubunda güçlü bir

22 En yeni ve nüfuz edici araştırma için bkz. Wehler, *Gesellschaftsgeschichte*, cilt 2, s. 297 ve devamı.

23 Karş. D. Langewiesche, "Bildunsbürgertum und Liberalismus im 19. Jahrhundert", J. Kocka (ed.), *Bildunsbürgertum im 19. Jahrhundert*, daha başka veri ve bibliyografyayı da içeren cilt 4 (Stuttgart, 1989) içinde. Ayrıca bkz. Langewiesche, *Liberalismus in Deutschland*.

24 Bentley, *Climax*, s. 27 ve devamı.

25 H. Ullrich, Langewiesche, *Liberalismus* içinde.

26 Karş. Dioszegi, Langewiesche, *Liberalismus* içinde.

konumu vardı; ancak burada daha ileri bir parlamentolaşma evresi daha az demokratik bir seçim sistemiyle el ele gidiyordu.[27]

Böylelikle başat liberal çevrelerin burjuvalaşma süreci Avrupa'nın değişik ülkelerinde büyük farklılıklar gösterdi. Standart bir yol yoktu. Bununla birlikte, bu sürecin ulusal devlet evresi söz konusu olduğunda, Almanya'da özel bir gelişme yolunun (*Sonderentwicklung*) varlığından söz edilebilir. Öyle görünüyor ki, ulusal devletin kurulmasından sonra, yalnızca Alman liberalizmi, hem aşağıdan hem de yukarıdan muazzam bir çift yönlü baskıya maruz kaldı. Bu çift yönlü baskı sivil toplumun özgürleştirici hareketinin karşısına, devlet iktidarının parlamentolaşması gerçekleşmeden önce bir "kitle demokrasisi"yle çıkıyordu. Bu durum, liberalizmin toplumsal birleştirme gücünün, incelenen diğer Avrupa ülkelerine göre Almanya'da daha erken gerilediği gerçeğine büyük ölçüde katkı yaptı. Kuşkusuz, burada ancak çok kısa bir şekilde özetlenebilecek başka etkenler de söz konusuydu.

Reich'ın kurulmasından önceki dönemde Alman liberalizmi diğerleri arasında yalnızca bir taraf değildi. Ulusal hareketin kurumlaştırılmasıydı. *Kleindeutsch* bir ulusal devlet isteyen herkes, kendisini liberal orta sınıfların çerçevesini aşan bu hareketin bir parçası olmak zorunda hissediyordu. Ancak, bu olağanüstü durum 1870'lerde sona erdiğinde liberaller, her ne kadar 1912'de hâlâ (1871'de % 46; 1881'de % 37.8) halkın oyunun % 25.9'unu almış olsalar da sıradan partilerin statüsüne indirgenmişlerdi. Bu, liberal partilere ve onları destekleyenlere daha burjuva bir toplumsal profil sağlayan bir normalleşme süreciydi. Bu sürecin Almanya'da diğer Avrupa devletlerine göre daha erken başlaması ve daha hızlı gelişmesinin üç temel nedeni vardı.

İlk olarak, *kleindeutsch*-Protestan *Reich*'ının kurulmasını takiben Alman liberalleri Katolik nüfusu kaybettiler. Bu durum liberallerin, Protestan oylar üzerinde bir tekel kurmayı da başaramadan, *Reich*'ın nüfusunun yaklaşık üçte birine ulaşamamaları anlamına geliyordu. Protestan orta sınıfın oyları için muhafazakârlarla; Protestan işçi sınıfının oyları için de Sosyal Demokratlar'la yarışmak zorundaydılar. Sosyal Demokratlar oylarını (1871'de % 3.2; 1912'de % 34.8) artırmayı başaran ve katılımdaki gelişmeye (1871'de % 59; 1912'de % 84.9) ayak uydurabilen tek partiydi. Alman toplumunun giderek sekülerleşmesinden en çok yararlanan liberalizm değil, sosyal demokrasiydi. Öte yandan Fransa ve İtalya'da seküler-Katolik çatışması liberalizme ve cumhuriyetçi sola istikrar kazandırmaya yardımcı oldu. Gerçi bu itikadî ve toplumsal bölünmeler *Reich*'ın kurulduğu dönemde Almanya'da çoktan derin kök salmıştı ama Hollanda'da çok daha sonra gelişti ve ancak Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra en yüksek noktasına ulaştı. Britanya'da benzer bir şey olmadı. Her ne kadar zayıflamış olsalar da *nonconformist* kiliseler liberaller için bir destek üs-

27 Karş. Daalder, *Niederlandische Liberale*, s. 43 ve devamı.

sü olmayı sürdürdüler. 1866'da, Avam Kamarası'nın kimi üyelerinin desteğini ve İrlanda için *Home Rule*'a karşı çıkan kimi seçmenlerin desteğini kaybettilerse de, İrlanda sorunu nedeniyle Katoliklerin desteğine de sahip oldular.[28]

İkinci olarak, 1830'lara kadar liberalizm, toplumsal olarak geniş bir potansiyel destek alanına sahip, birleştirici bir hareketti. Bununla birlikte, liberalleri destekleyenlerin büyük çoğunluğu orta sınıflardan geliyordu. Yalnızca sayısal olarak önemli ve siyasal olarak yetkin bir orta sınıfın bulunmadığı ülkelerde, örneğin Macaristan'da ve daha az ölçüde İspanya'da, diğer toplumsal sınıflar, özellikle de soyluluk öne çıkıyordu. Bu istisnalar bir yana bırakılırsa, yalnızca bir toplumsal model olarak değil, fakat ayrıca siyasal olarak birleştirdiği daha geniş toplumsal çevre açısından Avrupa liberalizmi bir orta sınıf hareketiydi. "Orta katman" liberalizmin çekirdeğiydi.

Liberalizm, ulusal harekete rakipsiz liderlik sağladığı ülkelerde en geniş toplumsal cazibeye sahipti. Uluslaşmanın bu döneminde bunlar hem toplumsal hem de siyasal olarak 19. yüzyılın en güçlü hareketleriydi. Bu özellikle Almanya için doğruydu. *Reich*'ın kurulduğu dönemde, ulusal hareketin belli başlı örgütleyicileri ve düşünürleri liberallerdi. Bu sıfatla, siyasal kamusal alanı oluşturan bütün toplumsal katmanları özellikle de kentsel orta ve çalışan sınıfları kendine çekmeyi başarıyordu. Bununla birlikte 1848/49 devrim dönemi onlara, öngördükleri ulusal devlet kurulur kurulmaz öncü rollerini kaybedecekleri gerçeğini göstermişti. İlk kez olarak o zaman, içinde orta sınıf demokratlarının ve işçi sınıfı örgütlerinin yer aldığı farklılaşmış siyasal bir parti yelpazesi ortaya çıkmaya başladı ve bu durum onları giderek daha sınırlı bir burjuva ortama –böyle bir ortamla büsbütün sınırlandırmadan– itmeye başladı. 1848'de çoktan görünmeye başlamış olan bu süreç, 1871'den sonra geri döndürülemez oldu.

İtalya'da ve daha da fazla Fransa'da liberaller, Almanya'da yalnızca liberallerin erişim alanına giren bir üye bulma mücadelesinde cumhuriyetçiler ve demokratlarla yarışmak zorunda kaldılar. Dolayısıyla bu ülkelerdeki liberalizm, mülk sahibi ve eğitimli orta sınıf arasında çok daha fazla yoğunluk kazandı. Bu durum özellikle Fransa için geçerliydi. İtalya'da devrim sonrası liberalizm, demokratların bir kesimiyle olan bağlantıları sayesinde, demokratları destekleyen, zanaatkârlar ve şehirlerin daha alt toplumsal kesimlerini içeren toplumsal gruplara ulaşabildi.[29]

---

28 Hollanda için bkz. S. G. Taal, *Liberalen und Radicalen in Nederland 1872-1901* (Den Haag, 1980); İtalya ve Fransa için bkz. Ullrich, Krumeich ve Hudemann'ın Langewiesche, *Liberalismus* içindeki çalışmaları; Almanya için bkz. Langewiesche, *Liberalismus in Deutschland*; Büyük Britanya için bkz. Bentley, *Climax*; Wald, *Crosses*; D. W. Bebbington, *The Nonconformist Conscience. Chapel and Politics 1870-1914* (Londra, 1982).

29 Bibliyografya ile karş. Ullrich, *Bürgertum*; Haupt ve Haupt/Lenger, Langewiesche, *Liberalismus* içinde; Langewiesche, *Liberalismus in Deutschland*, s. 34 ve devamı, s. 113 ve devamı.

Üçüncü olarak, 19. yüzyılın sonunda, liberal partiler, her yerde aynı merkezî problemle karşı karşıya kaldılar: Toplumsal değişim, orta sınıflar içinde daha önce bilinmeyen farklılıklar yaratmış ve hızla yaygınlaşan ve siyasal olarak etkin bir işçi sınıfı doğurmuştu. Bu gelişmelerin bir sonucu olarak Avrupa liberalizmi, hiçbir yerde o eski birleştirici gücünü korumayı başaramadı. Liberallerin ağırlığını koyduğu bir ulusal devlet yaratma girişiminin sonuçlanmamış bir görev olarak geleceğe kaldığı Macaristan'daki başarısı en fazlaydı. Macaristan'da partiler, siyasal bölünmenin tüm öteki çizgilerini ikincil önemi olan mertebeye indirerek, siyasal hayatın temel meselesi etrafında birleştiler. Sınırlı oy hakkı ile birlikte bu Macaristan'da liberallerin siyaseten öncü rolünü korumalarını sağladı.[30]

Alman liberalleri bütünleşmenin yeni sorunları karşısında başarısız olmadılar ama, Avrupalı komşularından daha az başarılıydılar. Sanayileşmiş ülkeler arasında liderlik için Almanya'nın baş rakibi Büyük Britanya ile orta sınıf seçmen desteği için siyasal parti rekabeti konusunda yapılacak bir karşılaştırmanın yararlı olduğunu anlamak için siyasal sistemler ve kurumlarla, dinin oynadığı rolün öneminin küçümsenmemesi gerektiği bir kez daha vurgulanmaya değer.

Alman *Reich*'ında hem liberaller hem de muhafazakârlar Protestan orta sınıfın desteği için yarışırken, Katolik toplum her ikisi için de ulaşılmazdı. Bununla birlikte Britanya'da muhafazakâr ve liberallerin her birinin farklı destek üsleri vardı: *Nonconformist* ve Katolikler liberallere tutunurken, Anglikanlar muhafazakârları destekledi. Bu itikadî bağlar Britanya partilerinde daha fazla türdeşlik –parti bölünmelerinin felaketli sonuçlara yol açtığı bir seçim sisteminin de ayrıca teşvik ettiği bir türdeşlik– sağladı. Öte yandan Almanya'da partilerin yönetim sorumluluğundan dışlanmaları parti-bölünmeleri için daha büyük bir istek yarattı. Bu özellik, birleştirici kapasiteleri bir dizi bölünme ve yeni parti oluşumuyla sınırlandırılmış olan liberaller için de aynı ölçüde geçerliydi.

Alman liberallerinin artan sayıdaki işçi sınıfı oylarını kazanma yeteneğine baktığımız zaman bu farklılıklar daha da belirgindir. Her ne kadar İşçi Partisi 1890'lara kadar ortaya çıkmamış olsa da, Britanya işçi sınıfı, çok erken bir evrede, sendika ve kooperatif örgütlenmeleriyle, mesleki ve yerel düzeyde iyi örgütlenmiş, sağlam bir ağa sahipti. Örgütsel ve program olarak bağımsızdı; ancak ulusal seçimlerde ve Avam Kamarası'nda Liberaller'le birlikte çalıştı. Bu "Lib-Lab" [Liberal Parti-İşçi Partisi] koalisyonun Almanya'da bir karşılığı yoktu; böyle bir koalisyon kurma girişimleri başarısız olmuştu.[31]

---

30 Karş. Diószegi.

31 Karş. Langewiesche, *Liberalismus in Deutschland*; Büyük Britanya için bkz. J. Breuilly, "Liberalismus oder Sozialdemokratie? Ein Vergleich der britischen und deutschen Arbeiterbewegung

Almanya'da 1860'lar gibi erken bir dönemde bağımsız, siyasal bir işçi hareketinin ortaya çıkmamış olduğu gerçeği, bir kez daha Alman ulus-devletinin, liberallerin önderliğinde hazırlanan ama Prusya devleti tarafından "yukarıdan" gerçekleştirilen oluşumunun özgüllüğüne işaret eder. Bu durum, liberallerin bütünleştirici cazibesini ciddi olarak zayıflatmıştır. Alman liberalleri, Britanyalı meslektaşlarından farklı olarak, seçimlerde kendi hükümet programları çerçevesinde kampanya yürütmekte başarısız olmuşlardır. Aynı zamanda Almanya'daki demokratik oy hakkı, onlara yönelik orta sınıf desteğinin fazla bir ağırlık taşımadığı anlamına geliyordu.[32]

Bununla birlikte şehirlerde süreç tersine işliyordu. Britanya liberalizminin gerileyişi ve İşçi Partisi'nin yükselişi şehirlerde, ulusal düzeyden daha önce başlarken Almanya'da ulusal düzeyde başladı. Daha başlangıçta demokratik olmayan bir seçim sisteminin koruduğu Alman liberalleri, aynı zamanda yaygın bir toplumsal refah sistemi kurarken, belediye yönetimlerini burjuva egemenliğinin merkezleri olarak savundular. Toplumsal liberalizm Almanya'da yerel, Britanya'da ulusal düzeyde ortaya çıktı. Her ikisi de orta sınıf liberalizmine siyasal destek sağlamaları için işçileri kazanmaya kalkıştılar ve her ikisi de başarısız oldu. Bu başarısızlık Almanya'da daha erken görüldü. Bununla birlikte Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra her ikisi de hızla düşüşe geçerken farklılıklar azaldı. Burjuva toplumsal çevreleri liberal partilerden çekildiler ve bundan sonra ne işçi sınıfının oy desteğini sürdürmeyi ne de yeniden kazanmayı başarabildiler.[33]

Liberal modeller

Liberal düşünceler 19. yüzyılı biçimlendirdi ama onlara evrensel olarak geçerli bazı tanımlar verme konusundaki bütün girişimler başarısız oldu. Liberalizmin tarihi konusundaki kitaplar genellikle okuyucuların [kitabın] sonunda liberalizmin ne olduğunu anlayacakları umudunu ifade ederek başlar.[34] Bu yaklaşım çok uygundur zira liberalizmin ortaya koyduğu yakla-

---

zwischen 1850 und 1875", J. Kocka (ed.), *Europäische Arbeiterbewegungen in 19. Jahrhundert* (Göttingen, 1983) içinde, s. 129-166.

32 Diğer önemli farklılıklar için bkz. Breuilly, "Liberalismus"; bu ciltteki C. Eisenberg; G. Lottes, "Der industrielle Aulbruch und die gesellschaftliche Integration der Arbeiterschaft in Deutschland und England im viktorianischen Zeitalter", Birke/Kluxen, *Viktorianisches England* içinde, s. 61-78.

33 Büyük Britanya için bkz. Pogge von Strandmann, *Der nicht-so-merkwürdige Tod* (bibliyografya ile); Almanya'daki yerel liberalizm üzerine bkz. Langewiesche, *Liberalismus in Deutschland*, s. 202 ve devamı; savaş sonrası gelişmeler için bkz. Aynı kaynak, s. 242 ve devamı; M. Freeden, *Liberalism Divided* (Oxford, 1986).

34 En yeni genel araştırmalarda da durum budur: A. Arblaster, *The Rise and Decline of Western Liberalism* (Oxford, 1984). Başarılı kısa araştırmalar ayrıca şu kaynaklarda bulunabilir: E. K.

şımlar sürekli yeniden biçimlenir. Bunlar esnek bir biçimde farklı durumlara uyarlanmıştır ve liberalizmi benimseyen toplulukça kabul gören düşünce yelpazesi çok geniş olmuştur. Tam da bu uyarlanabilirlik ve tolerans derecesi liberalizmi, tanım için çok biçimli ve nüfuz edilemez kılmaktadır. Bununla birlikte, yine bu esneklik, onun "yeni dünyanın yaşam bünyesinde her tarafa yayılan bir unsur" (L. T. Hobhouse) olmayı nasıl başardığını anlamaya yardım etmektedir. Liberaller ilerlemenin durdurulamayacağına inanıyorlardı ve modernitenin –geleceğe doğru hızlı sıçramalardansa küçük adımlardan oluşan– dinamiğini haklılaştırıyorlardı. İlerleme, her birey için anlaşılabilir ve ulaşılabilir insanca bir standardı izlemeliydi.

Liberalizm için zaman, kaçınılmaz olarak çok daha fazla sayıda insan için, çok daha fazla mutluluk getirecek evrensel bir dosttu. İlerlemeye olan inanç, karanlık geçmişin altın çağını, gelecekteki cennet hayatını ve efsanevi bir ülke ütopyasını reddeden liberal bir tutku haline geldi. Bunların yerine bu dünyada, her toplulukta, insanlık için daha iyi bir hayat idealini yüceltiyordu.[35]

Bu ilerleme teorisinin merkezinde birey bulunuyordu. Devletin ve toplumun nasıl örgütlenmesi gerektiği sorusuna liberalizm çeşitli cevaplar veriyordu. Bu cevaplar devlet ve toplum içinde değişen sorunları yansıtıyordu. Liberal düşüncenin devrolunamayan özü, her zaman, toplumsal refah gibi kolektif önlemleri bile gerektirse, bireye karar verme özgürlüğünü sağlamaktı. Kolektif, bireye göre ikinci sırayı almalıydı; bu temel inanç, liberalizmi, meydana gelmiş olabilecek her türlü yaklaşma ve karışmaya rağmen, ulusçuluk ya da sosyalizm gibi diğer tüm gelişme ideolojilerinden farklı kılıyordu. Bu sınır çizgisi aşıldığında ve 19. yüzyılda, özellikle de ulusçuluğun emperyalizm evresinde olduğu gibi, kolektife öncelik tanındığında, liberalizm kimliğini terk ediyor ve liberalizm düşüncesinin algılayamayacağı bir başka ideolojinin bir parçası oluyordu.

Bireye ve onun özgürlüğüne odaklanan bu dünya algısı, 19. yüzyıl tarafından *bürgerlich* olarak anlaşıldı. Burada söylenmek istenen şey *Staatsbürger, citoyen*'di; *bourgeois* değildi. Bir önceki yüzyılın erken on yıllarında, liberalizmin siyasal anlamı yerleşirken, "liberalizm"[36]terimi, "sivil toplum" (*Staatsbürgergesellschaft*) idealiyle siyasal olarak neredeyse eşanlamlıydı. Bireyin özgürlüğünü sınırlandıran her şeye; mutlakiyet ve aristokratik yönetime, *estatist* ve itikadî ayrıcalıklara karşı çıkıyordu. *Staatsbürger* eşitlikçi bir gelecek

---

Bramsted ve K. J. Melhuish (ed.), *Western Liberalism. A History of Documents from Locke to Croce* (Londra, 1978); Gall/Koch, *Der europäische Liberalismus*, cilt 1, s. vii ve devamı.

35 Shapiro, *Liberalism*, s. 30. L T. Hobhouse, *Liberalism* (Londra, 1911), s. 46'dan alıntı, Shapiro, s. 20'de bulunabilir.

36 Karş. R. Vierhaus, "Liberalismus", Brunner vd. (ed.), *Geschichtliche Grundbegriffe*, cilt 3 (Stuttgart, 1982) içinde, s. 741-785; H. Peterson, "Liberal im britschen Englisch", Rohe, *Englischer Liberalismus*, içinde, s. 101-132.

vaadini temsil ediyor ve bu nedenle sınıfların ve belirli toplumsal katmanların sınırlarını aşan bir program olarak çekici bulunuyordu.

Bununla birlikte uygulamada liberal kavramı, pek çok alanda eşitsizliğe izin veren bir eğitim programıydı. Siyasal eşitlik değil, kanun önünde eşitlik derhal uygulamaya sokulmalıydı. Eşitsiz bir oy hakkı yoluyla liberaller devlet ve toplumun siyasal yönetimine katılmayı derecelendirmek istiyorlardı. Sivil toplum liberal ideali böylelikle burjuva eşitsizliğinin bir unsurunun araya girmesine izin veriyordu. 19. yüzyıl boyunca bu unsur, liberaller demokratik oy hakkıyla yaşamayı öğrendikçe ya ortadan kaldırıldı ya da azaltıldı. Ancak bunu teşvik etmek yerine gönülsüz bir şekilde kabul ediyorlar ve mümkün olduğu her yerde reddediyorlardı. Yine de, Avrupa liberalizmi, *bourgeois*'ya göre *citoyen*'in öncelik kazandığı ölçüde, yavaş yavaş toplumsal *Staatsbürger* kavramını genişletti.

Kadınlar devre dışıydı; bütün etkin liberaller erkekti ve sivil toplumlarını bir erkek toplumu olarak düşünüyorlardı. Çok azı kadınlar için oy hakkı talep etmiştir ve liberallerin çoğu bu meseleyi ancak kaçınılmaz olduğunda kabullenir. Her iki cins için yasal eşitlik bile 19. yüzyıl liberalizminin reddettiği bir şeydir. Liberal sivil toplum kavramının ana nosyonu sözleşme özgürlüğü, aile içinde sınırlandırılmalıydı. Liberalizm, kendi yasal eşitlik modelinden bu geri çekilişi cinslerin doğal ve ezeli-ebedi eşitsizliği düşüncesiyle haklılaştırıyordu. 19. yüzyılın büyük hukuki eserleri, örneğin 1900 tarihli Almanca *Bürgerliches Gesetzbuch*, liberallerin kendi hukuk anlayışlarına hep ataerkil bir yorum getirme niyetine tanıklık eder.[37]

Liberallerin ana siyasal hedefi, hukukun egemenliğini ve yurttaşların devlete katılımını garanti eden anayasal bir devletti. Anayasal devletin somut yapılandırılması konusunda evrensel olarak bağlayıcı bir model geliştirmediler. Ama, devlet ve yurttaş arasındaki ilişkiyi yasal olarak düzenleyecek güçlü bir parlamento ihtiyacı üzerinde genel bir anlaşma vardı. Liberallerin çoğu ayrıca hükümetin yapısını ve politikasını belirleyecek parlamenter bir yönetim biçimini de tercih ediyorlardı. Otokratik Rusya dışındaki belli başlı Avrupa ülkeleri arasında, parlamenter bir hükümet biçimi konusundaki liberal arzu Almanya'da en zayıftı.[38]

---

37 Karş., Almanya'nın ele alındığı çalışma için U. Gerhard, *Verhältnisse und Verhinderungen. Frauenarbeit, Familie und Rechte der Frauen im 19. Jahrhundert* (Frankfurt, 1978); U. Vogel, "Patriarchale Herrschaft, bürgerliches Recht, bürgerliche Utopie", J. Kocka, *Bürgertum im 19. Jahrhundert*, cilt 1 içinde, s. 406-438; U. Gerhard, "Die Rechtstellung der Frau in der bürgerlichen Gesellschaft des 19. Jahrhunderts", aynı kaynak içinde, s. 39-468; U. Frevert (ed.), *Bürgerinnen und Bürger. Geschlechtverhältnisse im 19. Jahrhundert* (Göttingen, 1988); D. Blasius, *Ehescheidung in Deutschland 1795-1945* (Göttingen, 1987). Sonuncusunda Avrupa'ya ilişkin gelişmelerin bibliyografyası vardır.

38 Karş., K. V. Beyme, *Die Parlamentarischen Regierungssysteme in Europa* (Münih, 1973), s. 431 ve devamı.

Devletin şekli açısından Avrupalı liberallerin ortak bir çizgisi yoktu. Parlamento tarafından denetlenen ve olağanüstü zamanlarda burjuva toplumu için "yedek bir anayasa" olarak işlev görebilecek kadar güçlü bir parlamentonun denetimini tercih etmek eğilimindeydiler. Fransa örneğinin gösterdiği gibi, ayrıca cumhuriyetle uzlaşmaya da istekliydiler. Liberallerin, cumhuriyetin burjuva toplumunun sosyalistlerce devrilmesine izin verebileceğine ilişkin korkusu 19. yüzyıl boyunca hafifledi ama liberallerin çoğunun hiçbir zaman büsbütün kurtulamadıkları bir korku olarak kaldı.

Liberallerin toplum modeli, devlet modelleri gibi, *bourgeois* değil *bürgerlich*'ti. Liberallerin sivil toplumu, eski toplumsal düzende gelişmenin önünde var olan engelleri kaldıracak ama bunların yerine sınırsız rekabet özgürlüğünü koymayacaktı. Liberalizmin geniş toplumsal tabanı, geleneği tümüyle ortadan kaldıran herhangi bir toplumsal modele karşıydı. 19. yüzyılın başında kimi Alman devletlerinde, 1848'den sonraki yeni mutlakiyetçi evrede Habsburg monarşisinde ve 1860'larda Rusya'da olduğu gibi, toplumsal reformların devlet bürokrasisi tarafından empoze edildiği durumlarda yarılmalar, bu reformların parlamento kanalıyla çalışan liberallerin belirledikleri ya da etkiledikleri durumlara göre daha büyüktü. Liberal gelişmeler yukarıdan reform yoluyla yaygınlaştırılabilirdi. Bununla birlikte, toplumun bürokratik modernleşmesinin siyasal katılımın liberalleştirilmesiyle birlikte gitmediği durumlarda, liberal reformlardan söz edilmemeliydi. Her türlü reformda sivil toplumun katılımının arzu edilmesi, toplumsal liberalizmi, liberalleştirmeden modernleştiren "yönetimsel" liberalizmden kesinlikle ayırıyordu.

Liberal toplumsal modellerin hepsi gelişmeyi ve ilerlemeyi savunuyordu ama liberalizm bir sanayileşme ideolojisi ya da sınıflı kapitalist sanayi toplumunun peygamberi olarak ortaya çıkmadı. Erken Avrupa liberalizminin toplumsal vizyonu, mülkiyet sahipliğinde büyük farklılıklar olmayan orta sınıf toplumuna yönelikti; çünkü böyle farklılıklar liberalizmin toplumsal uyum arzusuyla çatışacaktı. Bunlar liberalizmin gelecekteki eşitlerin sivil toplumu projesiyle bağdaşmayacaktı. Macaristan, İspanya ya da İtalya gibi ağırlıklı olarak tarımsal bir yapıya sahip olan toplumlarda erken liberallerin toplumsal modelleri gelişen tarım kapitalizmi anlayışı etrafında odaklanıyordu. Ticaret ve tarımın ileri derecede geliştiği ya da çoktan başat bir hale gelmiş olduğu Büyük Britanya, Belçika, Fransa ya da Almanya gibi ülkelerde erken liberalizm kendi içinde toplumsal modellerin çoğulculuğuna sahipti. Bu kapitalist sanayi modelini içeriyor ama asla onunla sınırlı kalmıyordu.[39]

39 Langewiesche, *Liberalismus* içindeki çalışmalardan İtalya: Meriggi; Macaristan: Gergerly; İspanya: Abellan; Büyük Britanya: Muhs; Fransa: Haupt, Haupt/Lenger ve Aycoberry; Belçika: Stengers (bütün bu çalışmalarda bibliyografya vardır; ayrıca karşılaştırınız, D. Langewiesche, "Gesellschafts und vefassungspolitische Handlungsbedingungen und Zielvorstellungen europaischer Liberaler in der Revolution von 1848", Gall, *Liberalismus* içinde, s. 162-186. ADC'nin

"Sınıfsız sivil bir toplum"a (L. Gall) ilişkin erken liberal vizyon, bütün liberal modeller gibi, sınıflı burjuva toplumu gerçekliğiyle bir arada yaşamaya oldukça müsait uzun dönemli bir reform programıydı. Bununla birlikte, yaklaşık yüzyılın ortalarına kadar, bu vizyonu gerçekçi olmayan bir ideoloji olarak tanımlamak yanlış olur. Bu ancak yüzyılın ikinci yarısındaki sanayileşme süreci içinde gerçekçi olmaktan çıktı. O zamana gelindiğinde bu toplumsal model liberaller tarafından savunulmuyordu; artık, değişmiş şekliyle, anti-semitizm gibi bazı liberal olmayan hareketlerin ideolojik silahının bir parçası haline gelmişti.[40] Avrupa liberalizmi, eski sınıf uyumu anlayışından uzaklaştı.

Fransa'da çok erken başlayan kooperatif programlardaki gerileyiş bunun bir göstergesidir. Avrupa'da büyük yoksulluk çağını sona erdiren sanayi gelişiminin dinamiği, liberaller arasında sosyo-politik müdahalenin artık gerekli olmadığı görüşünü teşvik etti. İlk kez olmak üzere şimdi, *laissez-faire* ekonomisi ve siyasal liberalizm –ikincisini hiç olmadığı kadar uygulamada daha burjuva bir hale getirerek– birbirine yaklaştı. Bununla birlikte, Manchester liberalizminin en yüksek noktasında bile, Avrupa liberalizminin ana akımı asla birleştirici anlayışını tamamen terk etmedi. Oy hakkının genişlediği bir çağda böyle yapmak liberalleri siyasal ilgisizliğe mahkûm edecekti.

Bununla birlikte, 19. yüzyılın sonunda toplumsal-liberal modellerde bir Rönesans yaşanması yalnızca seçim hesaplarının bir sonucu değildi. Tüm Avrupa'ya özgü bir fenomen olan "yeni liberalizm", bir toplumsal refah politikası yoluyla bireyin özgürlüğünü sağlama girişimiyle, erken liberalizmin toplumsal *taahhüdü* ile bağlantı kurmayı başardı.[41] Liberalizmin toplumsal olarak yenilenmesinin itici gücü, ağırlıklı olarak liberalizmin geleneksel platformu olan eğitimli sınıflardan geldi. Onlar, Avrupa liberalizminin, toplumsal anlayışını sanayi kapitalizminin koşullarına bağlamaya çalıştığı bir sırada, onun düpedüz bir burjuva liberalizmi şeklini almasını engellediler.

Araştırmaların mevcut durumu esas alındığında, Avrupa liberalizminin,

---

pozisyonu konusunda bkz. S. Schmidt, "Politik und Ideologie desbürgerlichen Liberalismus im Revolutionszyklus zwichen 1871 und 1917", *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 31, (1983), s. 24-37.

40 Macaristan için bkz Dioszegi; Almanya için bkz. S. Volkov, *The Rise of Popular Antimodernism in Germany* (Princeton, 1978); P. Kennedy ve A. Nicholls (ed.), *Nationalist and Racist Movements in Britain and Germany before 1914* (Oxford, 1981).

41 Macaristan için bkz. Diószegi; İtalya için bkz. Ullrich, "Bürgertum"; Fransa için bkz. Krumeich, ayrıca W. Logue, *From Philosophy to Sociology. The Evolution of French Liberalism 1870-1914* (DeKalb, 1983); Büyük Britanya için bkz. M. Freeden, "The New Liberalism Revisited", Rohe içinde, s. 133-154; Bentley, Britanya ve Almanya'nın karşılaştırması, S.-G. Schnorr ve K. Rohe, Rohe içinde, s. 223-268, 269-293; 13. nota bakınız; E. Feuhtwanger, "The Liberal Decline in Germany and Britain. Peculiarity or Parallel?", *German History*, No. 4, 1987, s. 3-15; Almanya için bkz. G. Hubinger, Langewiesche, *Liberalismus* içinde; Langewiesche, *Liberalismus in Deutschland*; ayrıca karşılaştırınız, K. Holl, vd. (ed.), *Sozialer Liberalismus* (Göttingen, 1986).

ana çizgileri aktarılan siyasal ve toplumsal anlayışına ek olarak ayrıca kültürel davranış için herhangi belirli normlar geliştirip geliştirmediğine ilişkin farazî bir değerlendirme yapmak bile olanaksızdır. "Belirli bir hayat-tarzı"[42] olarak *Bürgerlichkeit*, *Bürgertum* ve liberalizm çağından önce de vardı: İş ahlâkı, görev duygusu, ekonomik bağımsızlık, yaygın eğitim ve ailede kazanılan ahlâki değerlerin benimsenmesi yoluyla iyi oluşmuş bir kişiliğin kültürel gelişimi – 19. yüzyıl bu "orta-sınıf erdemleri" yaratmaktan ziyade miras olarak edinmişti. Liberal yurttaşlar bunları liberaller olarak değil de yurttaşlar olarak baş tacı ediyorlardı.

H. G. E. Paulus ya da Robert von Mohl gibi Güney-Batı Almanya'dan liberaller, otobiyografilerinde basitliği, tevazuu, tutumluluğu, çalışkanlığı, eğitim arzusunu, hayatlarının geri kalan kısmında sürdürdükleri bu erdemleri, ebeveynlerinin evinde nasıl öğrendiklerinin ayrıntılı tasvirlerini vermektedirler. Kendilerine olan saygıları ve farklı bir kültürel geçmişe sahip olan toplumsal katmanlar karşısındaki üstünlükleri bu erdemlerle beslenmişti. Kendilerini Aydınlanma'da geliştirilen pedagojinin başarılı örnekleri olarak sunarlar.[43] Ancak bu belirli hayat tarzının liberalleri muhafazakâr *Bürger*'lerden farklı kılmayı nasıl becerdiği henüz bilebildiğimiz bir şey değildir.

Almanların "liberal" sözcüğü ile hâlâ ilişkilendirdikleri davranışsal nitelikler –cömert, önyargısız– siyasal liberalizmin belirgin nitelikleri olarak görünmüyor. 19. yüzyıla kadar Britanyalıların kullandığı şekliyle "liberal" sözcüğü centilmenlerin sınıf niteliklerine işaret ediyordu. Zamanla, kazanılmasının belirli bir mevki ile sınırlı olduğu kabul edilen bu erdemler, "entelektüelliğin bir ürünü" olarak görülerek, giderek eğitimli orta sınıfa işaret eder hale geldi.[44] 19. yüzyıl Avrupası'nda aristokratik davranış kodunun ne ölçüde benimsendiği tayin edilemez.[45] Almanya'da burjuvazinin aristokrasiyi taklit etmesi, diğer Avrupa ülkelerinde olduğundan çok farklı bir şeyi gösteriyor

---

42 Lepsius, "Zur Soziologie des Bürgertums", s. 98; karşılaştırınız, F. H. Tenbruck, "Bürgerliche Kultur", *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, Sonderheft No. 27 (1986), s. 263-285; P. Münsch (ed.), *Ordnung, Fleiß und Sparsamkeit. Texte und Dokumente zur Entstehung der "bürgerlichen Tugenden"* (Münih, 1984); L. Gall, "'...Ich wünschte ein Bürger zu sein'. Zum Selbstverstandnis des deutschen Bürgertums im 19. Jahrhundert", *Historische Zeitschrift* 245 (1987), s. 601-623.

43 U. Zimmermann'ın yayınlanmamış bir yüksek lisans tezine, "Verhaltensweisen südwestdeutscher Liberaler in der ersten Halfte des 19. Jahrhunderts" e göre.

44 Petersen, s. 101 ve devamı, s. 128. Almanya için bakınız, U. Engelhardt, *Bildunsbürgertum. Begriffs - und Dokumentgeschichte eines Etiketts* (Stuttgart, 1986).

45 "Aristokratlaşmanın" çok ilham verici ama belki abartılı bir anlatısı A. J. Mayer, *Adelsmacht und Bürgertum* (Münih, 1988) içinde bulunabilir; karş. H. Kaelble, *Das aristokratische Modell im deutschen Bürgertum des 19. Jahrhunderts. Ein europäischer Vergleich*, daktilo metin (Bielefeld, 1987); J. Harris ve P. Thane, "British and European Bankers, 1880-1914: An 'aristocratic bourgeoisie'?" P. Thane vd. (ed.), *The Power of the Past*, (Cambridge, 1984) içinde, s. 215-234; F. M. L. Thompson, "British Landed Society in the 19th Century", aynı kaynak, s. 195-214.

olabilir. Almanya'da aristokratik hayat tarzının burjuva toplumu üzerindeki etkisi, devletin aracılığıyla aktarılmış gibi görünmektedir. Bu nedenledir ki aristokratik kültür, Prusya-Alman ulusal devletinde, diğer Avrupa devletlerinden daha da militer bir biçim almıştır.

Almanya'daki öz-bilince sahip liberal burjuvazinin temsilcilerinin bile bu devlet görevlilerinin ve askeri yetkililerin Alman devletinin üstünlüğü ve otoritesi konusunda ikna edilebildiği, elektrik mühendisliğinin sanayideki öncülerinden Werner Siemens'de kendini gösterir: "Her ne kadar hayattaki pozisyonumu kendi çalışmama borçlu olduğum konusunda her zaman belirli bir tatmin elde etmişsem de, yine de Prusya ordusuna ve böylelikle büyük Frederick'in devletine kabul edilerek yolumun kolaylaştırıldığını da her zaman minnetle teslim etmişimdir." 1830'larda, Siemens'in kariyerinin başlangıcında Prusya'nın büyük ölçekli sanayisi yoktu; dolayısıyla "askerlere, devlet görevlilerine ve aristokratik toprak sahiplerine karşı bir denge oluşturabilecek, hali vakti yerinde, eğitimli bir orta sınıf yoktu. Bu koşullar altında bir subayın Prusya'da saray çevresine ve böylelikle tüm toplumsal çevrelere girebilmesi çok büyük önem taşıyordu." Dünyaca ünlü bir girişimci olarak değil de, bir *bürgerlicher Offizier*, yani ihtiyat subayı olarak Siemens, bir Alman *Bürger*'i için toplumsal itibarın tacı olan bir şeyi elde etmişti: Saray topluluğuna kabul edilmek.[46]

Almanya'da liberal *Bürgerlichkeit*'ın ne ölçüde Prusya-militer özellikler kazandığı ve bunun daha geniş Avrupa ortamıyla nasıl kıyaslanabileceği, eldeki araştırmaların yetersizliği nedeniyle şu sırada doğru dürüst değerlendirebileceğimiz meselelerden değildir.

46 W. v. Siemens, *Lebenserinnerungen*, 1893 (Münih, 1966), s. 298 ve devamı.

19. YÜZYIL AVRUPASI'NDA SOYLULUK VE BURJUVAZİ: KARŞILAŞTIRMALI BİR BAKIŞ

Werner Mosse

Soyluluk ve burjuvazinin farklı Avrupa ülkelerindeki ilişkisi, belirli geniş kalıplara uyarsa da, büyük ölçüde iki grubun her ülkedeki ayırıcı özellikleri tarafından belirlenir. Soyluluğun doğası ve rolü esas itibariyle siyasal etkenlerin, bilhassa monarşi içindeki ilişkilerin bir ürünüyse de, *yüksek burjuvazi* (*Großbürgertum*) her şeyden önce ekonomik gelişmenin ürünüdür. Kuşkusuz her iki grup açısından da siyasal ve ekonomik etkenlerin etkileşimi söz konusudur.

Başlangıç tezleri

Burada ele alınacak olan dört ülkede, İngiltere, Prusya/Almanya,[1] Fransa ve Rusya'da, iki grubun doğası ve gelişmesini etkileyen başlıca etkenlere dönmeden önce, ortaya bazı genel önermeler koymak istiyorum:

1. 19. yüzyılda hem soyluluk hem de burjuvazi monolitik gruplar olmaktan çok ileri derecede çerçevesi belirlenmiş yapılara sahiptiler.
2. Her iki grubun üyelerinin büyük çoğunluğu, ne toplumsal ne de siyasal bir düzlemde ciddi ölçüde bir araya gelmişlerdi.
3. *Yüksek burjuvazinin* (*haute bourgeoisie*) görece küçük bir katmanı, soyluluğun kimi unsurlarıyla bir araya gelir ve etkileşirdi.
4. 19. yüzyıl boyunca gelişen bu etkileşimden, başlangıçta başat olan aristokratik unsurun sayı ve etkisi azalırken, burjuva bileşenin öneminin arttığı karma bir elit ortaya çıktı.

1 Bu terim, Almanya içinde Prusya'nın üstünlüğünü göstermek için kullanılmıştır. Ayrıca, bu makalede Almanya üzerine yapılan yorumlar esas itibariyle Prusya devletine aittir.

5. Giderek daha fazla zenginliğe dayanan bu yeni elit, hem aristokratik hem de burjuva unsurlardan oluşan ayrı bir kültür geliştirdi.
6. Yeni elitin değerleri, farklı eğitim kurumları ve sosyalizasyon süreçlerinde ifadesini buluyor ve bunlar kanalıyla aktarılıyordu.
7. Bundan dolayı, (plütokratik) yeni elitle, burjuvazinin çoğunluğu, bilinen burjuvazi arasında bir ayrım yapılmalıdır.
8. Soyluluğun önemli unsurları – ikinci derece asiller, asalet payesi verilen bürokrasinin geniş kesimleri, *noblesse d'épée* ve *declasse*'nin [kılıç soylularıyla ikinci derece soylular] bir kısmı da, genel olarak esaslı parasal kaynakları olanlarla sınırlandırılan yeni elitin dışında kalıyordu. Özellikle yüzyılın üçüncü çeyreğinden itibaren "kulüp"e giriş aidatı ve aboneliğini ödemeyi göze alabilen soyluların sayısı azaldı.
9. Aynı şekilde burjuvazinin de büyük kısmı, yani, ister zorunluluktan isterse tercih nedeniyle ekonomik iş sahipleri; esas itibariyle girişimci gruplardan gelen, ideolojik olarak bilinçli burjuvazi; dinsel ve etnik azınlıkların mensupları; taşralılar, ne kadar varlıklı olursa olsun ilk kuşak türediler; profesyonel mesleklerin elit üyeleri dışında kalanlarının tümü de dışlanıyordu.
10. Dolayısıyla üç unsur ayırt edilmelidir:
    a. bileşik bir elit (mevcut tartışmada onun burjuva bileşeni üzerine yoğunlaşacağız),
    b. bileşik elitin dışında kalan soyluluğun büyük kısmı, ve
    c. ayrıca elit dışında kalan burjuvazinin büyük kısmı.
11. Yeni bileşik elite paralel olarak, onunla yakından ilişkili olsa da aynı olmayan yeni bir yönetici sınıf gelişti.
12. Yerel ve kronolojik farklılıklarla bu model Avrupa'nın bütünü için geçerlidir; ancak tartışılacak olan nedenlerle, bu elit tam olarak İngiltere'de, daha az ölçüde Prusya/Almanya'da, –farklı nedenlerle– eksik bir şekilde Fransa ve Rusya'da gelişmiştir.
13. Her ne kadar kimi aristokratik ve burjuva unsurların az ya da çok plütokratik biçimlerde yakınlaşması pek çok ülkede görülürse de, bunun hızı ve kapsamı ekonomik gelişme, siyasal ortam ve söz konusu olan formasyonların özelliklerine göre büyük ölçüde değişiklik gösterir.
14. İdeal-tipik yakınlaşma süreci iki farklı evrede meydana gelir: Birincisi, zengin tüccar ve bankerlerden oluşan kentli patrisyenlerin aristokrasi içinde görece pürüzsüz asimilasyonu şeklinde olur. İkinci aşama, belli başlı sanayi işverenlerinin ve burjuva devlet memurlarının daha yavaş, daha sorunlu ve eksik bir şekilde gerçekleşen entegrasyonudur.

15. Bu yakınlaşma sürecinin mekanizması farklı toplumlarda ve farklı siyasal ortamlarda, bir ölçüde, "nihai ürün"ün doğası gibi, farklılıklar gösterir.
16. Burjuvazinin yukarı kesimlerinin "feodalleşmesi" kavramı yanıltıcıdır. *Haute bourgeoisie* unsurların, aristokrasiden kopya edildiği iddia edilen "gösterişli" hayat tarzı özünde aristokratik olmaktan çok plütokratiktir. *Gentry* (ikinci derecede asiller), askeri soylular ve asalet payesi verilmiş devlet memurlarının büyük kesimini içeren aristokrasinin çoğunluğu bu tür zevkleri göze alamayacak kadar yoksuldu. Soyluluğun tipik hayat tarzı, tutumluluğu, aslında Spartalılığı [mahrumiyete katlanmayı] çoğu kez erdem haline getiren bir zorunluluktu. Pek çok durumda ham maddelere sahip olan ya da işleten, kent arazisini geliştiren ya da toprak rantı elde eden yalnızca bir avuç varlıklı mülk sahibi, "prensler gibi" yaşamayı göze alabiliyordu.
17. Aynı şekilde, İngiltere'de "Edwardians" ile özdeşleşen yeni plütokratik hayat tarzı, burjuvazinin büyük kesiminin ulaşamayacağı bir şeydi.
18. Aslında "feodalleşme" adı altında geçen şey, esas itibariyle, küçük bir grup *haute bourgeoisie*'nin, zenginlik ve uygun sosyalizasyon yoluyla bileşik (plütokratik) elite girmesiydi.
19. Süreç içinde bu grup aslında araziye yatırım yapmak ve en azından kısmen şehir dışında yaşamak gibi, "aristokratik" olarak tanımlanabilecek, kimi nitelikler kazandı. Bununla birlikte yeni bileşik elit esas itibariyle görünüşte kentliydi.

Siyasal ortam

Aristokrasi ile burjuvazi arasındaki ilişkilerin içinde geliştiği siyasal ortam büyük ölçüde monarşi ve aristokrasinin gücü tarafından belirleniyordu. Bu anlamda durum değişik ülkelerde önemli farklılıklar gösteriyordu.

İngiltere

Burada belirleyici olgu, 15. yüzyılda, Güller Savaşı sırasında eski feodal soyluların (*noblesse d'épée*) kendi kendini büyük ölçüde yok etmesidir. Yeni Tudor Monarşisi, büyük ölçüde manastırların ya da asi soylulardan el konulan arazilerin bağışlandığı asalet unvanı olmayan kişilerden yeni bir soyluluk yarattı. Haçlı Seferleri ve Yüzyıl Savaşları'yla birlikte düşünülen feodal gelenek kayboldu.

17. yüzyılda *gentry*'yi [ikinci derece soylular] temsil eden Avam Kamarası ve ticari çıkarlar monarşik otoriteye meydan okudular. İç Savaşı takiben,

I. Charles idam edildi ve İngiltere askeri yönetim altında bir cumhuriyet oldu. Monarşinin restorasyonuyla sonraki Stuart kralları –sözde mutlakiyetçiler, Katolikler ve Fransa yanlıları– ile bazı Protestan, parlamentocu ve Fransa karşıtı soylular (ve ekonomik burjuvazinin unsurları) arasında yeni bir çatışma baş gösterdi. Nihayet 1688 "Şanlı Devrim"inden sonra İngiltere, kıtadaki monarşi modelinden ayrıldı.

18. yüzyıl içinde, sözde "Venedik Oligarşisi" diye adlandırılan küçük bir grup Whig kodamanı, zayıf ve –zayıflamakta olan– monarşi ile iktidarı paylaştı. 19. yüzyılın başlangıcı, neredeyse karşı konulmaz bir aristokratik yönetime tanık oldu. Daha sonra, –kıtadaki militarize olmuş hanedanlardan farklı olarak– çoktan tümüyle sivilleşmiş Kraliçe Victoria ve Prens Albert yönetimindeki monarşi bir *burjuvalaşma* sürecinden geçti. İngiltere'de, 19. yüzyılda, aristokrasi ile *haute bourgeoisie* arasındaki ilişkiler bu kendine özgü koşulların çerçevesinde gelişti.

Rusya

16. yüzyılın sonlarında eski boyar aristokrasisi IV. İvan tarafından, İngiltere'de Güller Savaşı sırasında olanları hatırlatan bir süreç içinde, neredeyse tümüyle ortadan kaldırıldı. 1613'te Rusya yeni bir hanedana –Romanoflar– sahip oldu. Boyar kalıntılarının etkisi daha da geriledi. Askerlik hizmeti gören ikinci derecedeki soyluların önemi arttı.

Büyük Petro, yeni hizmet soylularını, eski aristokrasinin kılıç artıklarıyla harmanlayarak ve Rütbe Cetveli (*Table of Ranks*) yoluyla "bürokratlaştırarak" Rus aristokrasisini yeniden oluşturdu. Artık toplumsal konum, sivil ve askerî hayatta ya da sarayda olsun, hizmet hiyerarşisinde elde edilen rütbeye bağlıydı.

Petro'yu izleyen zayıf yöneticiler, elit Muhafız Alayı'na dayanan yeni *noblesse d'épée*'nin siyasal bir güç olarak ortaya çıkmasını teşvik ettiler. Bununla birlikte, Muhafız subaylarının –Aralıkçılar [Dekambristler]–, 1825'te otoriteye başkaldırmalarından sonra, bir siyasal güç olarak *noblesse d'epee*, I. Nikola tarafından bertaraf edildi. Bu andan itibaren, İngiltere gibi Rusya da etkili bir askeri soyluluktan mahrum kaldı. Bununla birlikte, İngiltere'den farklı olarak, Rusya'nın güçlü bir otokratik monarşisi ve monarşiye ve devlete bağlı bürokratlaştırılmış soyluluğu vardı.

Fransa

Fransız soyluluğu, 16. yüzyıldaki Din Savaşları sırasında zayıflatılmış ama yok edilmemişti. 16. yüzyılda Richelieu tarafından –Mazarin ve XIV. Lou-

is'nin tamamladığı– bir operasyonla monarşi adına "ehlileştirilmişti". Bundan sonra Fransız aristokrasisi üç gruba ayrıldı: Eski *noblesse d'épée* [kılıç soyluları] monarşiye bağımlı bir saray-aristokrasisi haline geldi; ikinci derecede soylular, sivil, yasalara bağlı *noblesse de robe* [makam sahibi soylular]; ve giderek önemi artan *noblesse des hautes fonctions publiques* [yüksek kamu görevi sahipliği soyluları]. 1789 devrimi şu sonuçları verdi:

1. Kral ve Kraliçenin idamı. İngiltere'de olduğu gibi, Restorasyon hem zayıf hem de geçiciydi. 1830'daki "ikinci restorasyon" Britanya ile karşılaştırılabilecek bir orta-sınıf monarşisi oluşturdu;
2. Restorasyon ve Temmuz Monarşisi altında artan oranda etkisini kaybeden *noblesse d'épée*'nin kaçışı ve kısmen yok edilişi;
3. Soyluların ayrıcalıklarının kaldırılması ve toprak mülkiyetinin (kısmen yeni Napolyon soyluları lehine) geniş bir şekilde yeniden dağıtılması;
4. Bürokratik yöneticilerin yerini aldığı *noblesse de robe*'un ilgası.

Devrim sonrası Fransa, – 1830'dan sonra meşruiyeti kuşkulu zayıf bir monarşiye sahip oldu. Soyluluk zayıftı ve kendi içinde Meşruiyetçiler, Bonapartistler ve Orleancılar olarak hiziplere ayrılmıştı. Hem *noblesse de robe* hem de *noblesse des hautes fonctions publiques*'in yerine geçen bürokrasi, *fonctionnaires* (*fonksiyonerler*) olarak artan bir etki kazandı.

Prusya/Almanya

Prusya/Almanya'da "hiçbir şey olmadı". Kılıç soyluları hiçbir zaman –en azından Temmuz 1944'e kadar– iktidar sahipleriyle çatışmadı. Herhangi bir hükümdar sürülmedi ya da idam edilmedi. Monarşinin gücünü sınırlandırmaya kalkışan –"Batılı" standartlara göre geç kalmış– iki girişim, 1848/1849 ve 1861-1864'te kasvetli bir şekilde başarısız oldu. Sonuç olarak, Prusya/Almanya –eşsiz bir şekilde– hem güçlü bir monarşi hem de örselenmemiş askeri bir soylulukla baş başa kaldı. Bu militarize olmuş monarşide, militer soyluların başındaki Kral (ya da İmparator) aynı zamanda en yüksek askerî önderdi.

Monarşi ve kılıç soyluluğunun iki geleneksel gücüne, 18. yüzyılda, soyluların egemen olduğu ama burjuva unsurları da içine almaya hazır ve sürüp gitme eğiliminde güçlü bir bürokrasi[2] katıldı. Monarşi, *Schwertadel* ve (sivil) bürokrasi Prusya devletinin ve daha sonra da Alman İmparatorluğu'nun üç temel direği haline gelecekti. İngiltere ile karşılaştırıldığında, Fransa, Rusya ve Prusya/Almanya'daki durum son derece önemli farklılıklar gösteriyordu:

2 H. Rosenberg, *Bureaucracy, Aristocracy and Autocracy* (Boston, 1966), s. 151.

1. Otuz Yıl Savaşları'ndan sonra bir iç savaş söz konusu değildi;
2. Her türlü siyasal muhalefet sürekli başarısız olmuştu;
3. Hükümdarın yargılanması ve idamı söz konusu olmamıştı;
4. Militarize ve bürokratlaştırılmış bir soyluluk [mevcuttu];
5. Luther'ci kilisenin ve ruhbanın kaçınılmaz *Obrigkeitsfrömmigkeit*'i [sofuca sadakati] [söz konusuydu];
6. İngiltere'deki Independents, Hollanda'daki Kalvinistler vs. gibi militan dinsel muhaliflerin mevcut değildi. Bunun yerine, 1555 itibariyle, tartışmasız *cius regio, eius religio* [kimin yönetimi onun dini] prensibinin hâkimiyeti [söz konusuydu].

Monarşik kurumlar yalnızca Rusya ve Prusya'da siyasal üstünlük ve askeri bir temele sahiptiler. Bunlar İngiltere'de, Kral (Kraliçe), Lordlar ve Avam Kamarası arasındaki iktidar dengesiyle görece zayıftı. Fransa'da, Devrim'den sonra (ve özellikle 1830'dan sonra) daha da güçsüzdüler ve sonunda ortadan kalktılar.

Soyluluğun burada ele alınan her ülkedeki pozisyonunun güçlü ve zayıf yanları vardı:

1. Rusya ve Prusya'da soyluluk güçlü bir monarşiyle karşı karşıyaydı ve ona tâbiydi. Monarşinin altında ordu ve yönetimde (özellikle Prusya/Almanya'da ve daha az ölçüde Rusya'da) başat bir rol oynuyordu.
2. Buna karşılık İngiltere ve Fransa'da monarşik kurumların görece güçsüzlüğünden yararlanıyordu.
3. İngiltere'de soyluların ihtiyaçlarına uygun bir şekilde biçimlendirilmiş olan "temsili" sistemin benzersiz avantajlarına sahipti.
4. Değişik monarşilerde, soylu olmayanların yüksek yönetsel işlevlere kabul edilmesi, farklı ülkelerde ve farklı zamanlarda önemli değişiklikler gösteriyordu. Genel olarak askeri ve yönetsel kurumların sürekli genişlemesi ve de "orta-sınıf" becerilerine artan talep –nitelikli aristokrat adayların giderek azalmasıyla birleşerek– artan ölçüde soylu olmayanların yüksek askeri ve yönetsel görevlere kabul edilmesini zorunlu kılıyordu. Böylelikle, "aristokratik reaksiyon" dönemlerine rağmen, soyluların, sivil yönetimde en yüksek görevlerdeki sayısal ağırlığı giderek azaldı. Benzer bir eğilim, daha az belirgin olsa da, (elit Muhafız Alayları dışında) ayrıca yüksek askeri pozisyonlarda da gözlemleniyordu. Öte yandan, –biraz matematik ya da muhasebe becerisi gerektiren ve toplumsal prestiji düşük– "teknik" branşlar, topçuluk, istihkâm ve levazım, hiçbir zaman "genel bilgi sahibi" soyluluğun mensuplarına cazip gelmiyordu ve çok geçmeden soylu olmayanların egemenliği altına girdi.

Böylece, yükselen burjuvazinin içinde yer bulacağı –esas itibariyle monarşi ve soyluluk tarafından biçimlenen (ruhbanın rolü daha az önemliydi)– toplumsal çerçeve, ele alınan ülkelerde önemli farklılıklar gösteriyordu. Bu çerçevenin doğası, kararlı bir şekilde burjuvazi ile soyluluk arasındaki ilişkileri biçimlendirdi.

Ekonomik gelişme

Bu ilişkiyi etkileyen diğer bir dizi etken, ekonomik gelişmenin, kronolojisi, doğası ve büyüklüğüydü. Burjuvazinin önemli kesimlerinin gücünü, rolünü ve prestijini belirlemeye yardım eden de bu oldu. Avrupa'daki ekonomik gelişmeyi ve onunla birlikte hem proto-kapitalist sektörde etkin olan soyluluk kesimlerini hem de burjuvaziyi (esas itibariyle *haute bourgeoisie*) etkileyen başlıca iki etken vardı:

1. Coğrafi konum. Erken sermaye birikimi büyük ölçüde deniz aşırı (kolonyal) ticaret (daha az ölçekte olmak üzere uzun mesafeli kara ve nehir ticareti) ve denizciliğin bir fonksiyonuydu. Bu açıdan Avrupa'da, Atlantik kıyı şeridinden Urallar'a ve de Pasifik'e uzanan bir Batı-Doğu eğimi söz konusuydu. En geç 16. yüzyılın sonlarına gelindiğinde, hem Akdeniz hem de Baltık, daha önceki ticari önemlerinin çoğunu kaybetmişlerdi. Portekiz, İspanya, İngiltere, Fransa ve Hollanda coğrafi olarak iyi konumdaydı. Almanya (Hansa Birliği saman alevinden başka bir şey olmadığı için) daha az iyi konumdayken, Rusya dünya ticaretinin ana arterlerinden uzak kaldı.
2. Bununla birlikte coğrafi etken bir başka etkenle kesişiyordu: Montesquieu tarafından çoktan işaret edilmiş olduğu gibi, başarılı ticari faaliyet çoğu kez (her ikisi birlikte ya da birbirini dışlayarak olmasa da) dinsel ve etnik azınlıkların alanıydı. İyi bilindiği gibi, bundan bağımsız olarak, Kalvinist (bir dereceye kadar Yahudi) din etiği ile ekonomik motivasyon ve başarı arasındaki yakınlığa işaret edilmiştir. Tersine, Katoliklik ve belki daha az ölçüde Luthercilik. Anglikanlık ve Rus Ortodoksluğu da ekonomik performansın etiğini kabul etmez sayılmışlardır. Ticarete hevesli azınlık gruplarının varlığı, bir miktar dini hoşgörünün bulunması, zulme uğramış mültecilerin kolay kabul görmesi, (İngiltere ve Hollanda'da olduğu gibi) erken ticari gelişmenin teşvik edilmesine yardımcı olmuş; buna karşılık dinsel baskı (İspanya, Portekiz, Fransa'da olduğu gibi) ticareti geriletme eğilimi göstermiştir.

Prusya/Almanya, faydacı dinsel hoşgörü politikasıyla arada bir yer işgal etmiştir.

Eğer bu iki temel, coğrafi ve dinsel-etnik kriter, ele alınırsa, o zaman İngiltere ve de Hollanda, her iki açıdan da yüksek puan alarak, ticari (ve kapitalist) gelişme için açıkça en iyi konumdaydı. Coğrafi olarak iyi bir konumda bulunan İspanya, Portekiz ve Fransa (Katolik ülkeler), dinsel yobazlık nedeniyle coğrafi avantajlarını büyük ölçüde etkisizleştirmişlerdir. Prusya/Almanya, görece coğrafi dezavantajlarını, azınlıkların, mültecilerin ve ticari ve sınai olarak daha ileri ülkelerden gelen bireylerin ekonomik faaliyetlerini teşvik ederek, telafi etmiştir. Öte yandan Rusya, "umutsuz" coğrafi konumunu (I. Petro ve II. Katerina gibi hükümdarların az çok merkantilist tutumlarına rağmen) aşırı hoşgörüsüzlükle daha da kötüleştirmiştir.

Burjuvazinin (daha az ölçekte) soyluluğun gelişmesi ve bunlar arasındaki ilişkilerin evrimi, bu düşüncelerin ışığı altında görülmelidir – kentleşme derecesi, zanaat geleneklerinin gelişmişlik düzeyi ve merkantilist devletin müdahale derecesi ikinci derecede rol oynamıştır. Önce, ekonomik etkenlerin soyluluk üzerindeki etkisi ele alınacaktır.

İngiltere

16. yüzyılın sonlarında ve 17. yüzyılda, yeni (Tudor) soyluluğunun kimi mensupları, yün üretimi, arazilerin tarıma elverişli hale getirilmesi, deniz aşırı kolonizasyon ve denizcilik girişimlerinde inisiyatif göstermişlerdir. 18. yüzyıla gelindiğinde soyluluğun önemli unsurları kapitalist girişimciliğe soyunmuşlardı. 18. yüzyılın "tarım devrimi" iyileştirme amaçlı büyük sermaye yatırımlarını beraberinde getirmişti. Tipik olarak varlıklı kodaman, arazisini geniş çapta faaliyet gösteren çiftçilere uzun dönemli kiraya veriyor, elde ettiği rantın bir kısmını, yol ve kanal yapımı gibi "iyileştirmeler"e ya da arazisinde/arazilerinde bulunan doğal kaynakları işletmek için yatırıyordu. İlk kentleşmelerle birlikte, bazı durumlarda emlak geliştirme de işin içine katılıyordu. Genel olarak söylemek gerekirse, 19. yüzyılın başına gelindiğinde İngiliz soyluluğunun önemlice bir kesimi (özellikle daha zengin olan kesimi) kapitalist girişimciliğin bir çeşidiyle meşgul olmaya başlamıştı.

Fransa

Farklı olarak Fransız soyluluğu ilk ticari deneyimleri büyük ölçüde merkantilist devlete bırakmıştı. Din Savaşları'ndan ve Richelieu ve XIV. Louis'nin temizlik hareketlerinden selamete çıkarken geleneksel soyluluk hâlâ *noblesse d'épée* idi. Baskın olarak Katolik olan bu kesim ekonomik faaliyet-

leri hor görüyordu. Sınırlı bir *noblesse d'affairs* ancak Temmuz Monarşisi ve İkinci İmparatorluk döneminde ortaya çıkacaktı. *Noblesse de robe* ve *noblesse des hautes fonctions publiques*'den, esas itibariyle hukuki meselelerle ilgilenen birincisinin, tanım gereği, ticari ya da girişimcilik faaliyetleriyle ilgisi azdı. Öte yandan ikincisi, daha ziyade merkantilizm çağında ve yine İkinci İmparatorluk altında, her ne kadar doğrudan girişimcilik faaliyetlerine katılmasa da ekonomik (*bourgeois*) gelişmeyi aktif olarak teşvik ediyordu. Ancak yüzyılın ortalarından itibaren, Saint-Simoncu fikirlerin etkisi altında "girişimci" soylular ortaya çıkmaya başladılar. Faaliyetleri de temsil edici değildi. Genel olarak (daha çok askeri ve dini mesleklerle ilgilenen) Fransız soyluluğu esas itibariyle ticaretle ilgili değildi.

Prusya/Almanya

Alman ekonomik gelişmesinin durgunluğuna ayak uyduran Prusya soyluluğu, ticari faaliyetlerini büyük ölçüde tahıl, şeker, alkollü içki ve (daha çok ihracat için) tuğla üretimiyle sınırlandırmıştı. Bu esas itibariyle (pazara yönelik olsa bile), görece az sermaye yatırımı ve küçük mütedavil sermaye gerektiren birincil bir üretimdi. Böylelikle Britanya aristokrasisine mensup üyelerin ticari çıkarlarından nitelik olarak farklılık gösteriyordu.

1859 yılında Prusya devleti, madencilik faaliyetlerinde "Direktionsprinzip"i [işletme hakları tekeli] terk edince, esas itibariyle Silezya'da kimi kodamanlar, kömür üretimi alanına ve daha sonra da (değişik başarı düzeyinde) daha geniş farklı ticari faaliyetlere yöneldiler. Silezya soyluluğu ayrıca gıda sanayii, özellikle şeker üretimiyle de ilgilenmeye başladı. Aslında Silezyalı toprak sahipleri "sanayileşmiş aristokratlar" (*industrialisierter Großadel*) olarak tanımlanmışlardı ama bunlar hayli sıra dışı bir grup olarak kalacaklardı. Alman soyluluğunun büyük kesimi, ticaretten çok, askeri ve yönetsel kariyerlere yönelmeye devam ediyordu.

Rusya

Büyük Petro'nun zamanından itibaren Rus *dvoryanstvo*'su bürokratik, ("devlet hizmeti") soyluluğu olarak tanımlanmıştı. Bu nedenle çok katı bir hiyerarşik yapıya sahipti. "Kamu hizmeti" geleneğinde, inisiyatifin hemen hiç yer almadığı, büyük ölçüde kıdem ve alışılmış usullere dayalı bir sistem geliştirmişti. Risk alma ve sorumluluktan kaçma isteği kahrediciydi. 1861'e kadar yürürlükte bulunan serf emeğinin düşük verimliliği, Stroganov ve Demidov gibi ticari faaliyetleri tümüyle akamete uğratmamış olsa da, ekonomik gelişmeyi engelliyordu.

Ekonomik gelişme, Kırım Savaşı'ndan sonra büyük ölçüde devletin sponsorluğunda başladığında, bundan en çok yararlananlar yabancılar (yani Batılılar), uyruk değiştirmiş Almanlar ve azınlık gruplarının üyeleri, daha çok Eski İnanç sahipleri ve Yahudiler oldu. Çehov'un "Vişne Bahçesi" ya da Gorki'nin "Artamonov Ailesi"nde tasvir edilen eski serfler ya da köylüler de işverenlerin safına katıldı. Her halükârda etkin ekonomik gelişme yüzyılın son çeyreğine kadar gecikmiş oldu. Ekonomik motivasyondan ve deneyimden mahrum olan ve amansızca devlet hizmetine çekilen *dvoryantsvo*, her ne kadar mensuplarından birkaçı malikânelerinde şeker rafineleri, içki fabrikaları ya da cam imalathaneleri başlatmış ya da kereste ticareti yapmış olsalar da, hiçbir zaman ticarete yönelmiş bir grup olmadı.

Toplumsal farklılıklar

Değişik ülkelerdeki soyluluğun, zorunlu olarak hayli basit bir düzeyde olsa da, ekonomik pozisyonundaki belli başlı farklılıklar için bu kadarı yeter. Aristokrasinin diğer bazı özellikleri de ayrıca önemliydi.

İngiltere

İngiliz soyluluğu diğer ülkelerdeki soylulardan iki önemli niteliğiyle ayrılıyordu: Birincisi, *primogeniture* [ekber evlat] prensibinin katı bir şekilde uygulanmasıydı. Mülk ve unvana yalnızca en büyük oğul (ya da en yakın erkek akraba) sahip olabiliyordu. Geriye kalanlar (en yüksek soyluların çocukları bir kuşak boyunca "onursal unvanlar"dan yararlanabiliyor olsa da) soylu sayılmıyorlardı. Bunun etkisi soyluların en büyük oğul dışındaki evlatlarının soylu olmayanlarla, küçük görülmeden evlenebilmesiydi. Böylece asilzadelerin oğulları ya da kardeşlerinin zengin burjuvazinin çocuklarıyla evlenebilmesi kesinlikle mümkündü. Bu şekilde soylu olmayanların seçkin aileleriyle, soyluluk arasında yaygın bir akrabalık ilişkileri ağı kurulmuş oldu. Bir tanesi dışında bütün erkek çocukların "soylu olmayanlar"ın safına geçmesi, Britanya soyluluğunun kapalı bir grup olmasını önleyen etkenlerden birisiydi.

Diğer ayırıcı özellik, soyluluğun geçerli olan en alt düzey unvanı (arkaik nitelemeler *gentleman* ve *squire* bir yana bırakılırsa) olan *knight* (şövalye) kalıtsal değildi. Böylece şövalyelerin çocukları da soylu olmayanların saflarına katılıyor, özellikle de unvansız toprak sahiplerinin evlatlarıyla evlenebiliyordu. Bunun bir sonucu olarak, Britanya soyluluğunun hatırı sayılır miktarda unsuru sürekli olarak unvansız ve soylu olmayan toprak sahibi sınıfa, *gentry*'e geçmiş oluyordu. *Gentry* düzeyinde, soylu ile soylu olmayan top-

rak sahipleri arasındaki sınır muğlaktı. Aynı zamanda, tüccarlar, yargıçlar ve profesyonel kişiler, toprak satın alarak *gentry* sınıfına geçebiliyorlardı. Bunlar (daha büyük ihtimalle çocukları) yerel toprak sahiplerinin faaliyetlerine katılarak Parlamento'ya seçilme hakkını elde edebiliyorlar ve zamanla soyluluk unvanı kazanabiliyorlardı. Bu şekilde, özellikle soyluluğun alt mertebeleri yalnızca unvansız *gentry*'e açık olmakla kalmıyor fakat aynı zamanda tüccarların ve nihayet sanayicilerin de soyundan gelenler "zengin ve başarılı olabiliyorlardı."

Prusya/Almanya

Alman soyluluğu belirgin yöresel farklılıklarla ayırt ediliyordu.[3] Güney'in ve Batı'nın aristokratik aileleri arasında önde gelen hanedanlar, ya "Reichsstânde"nin (İmparatorluğun Mülkleri) yönetici soylularına mensuptu ya da özellikle Swabian ve Franconian bölgelerinde ve illerinde "Reichsritterschaft"ın (İmparatorluğun Şövalyeleri) üyeleriydi. Bir diğer önemli unsur "Stiftsfâhigkeit", yani her biri potansiyel olarak önemli zenginliklerin kaynağı piskoposluk bölgelerinin, manastırların ya da Şövalyelik düzeninin yönetimine irsi olarak katılma hakkıydı. Almanya'nın doğusunun, Prusya devletinin iç bölgesindeki "kolonyal" eyaletlerde küçük "reichsunmittelbare" arazileri [Alman İmparatoru'na tâbi araziler] yoktu. Güney-Batı'da çok önemli olan "Stiftsfâhigkeit", burada herhangi önemli bir rol oynamıyordu.

Güney-Batı ve Doğu soyluluğunun arasındaki bir diğer temel fark, birinciler ailelerinin büyüklüğünü sınırlandırma eğilimi içindeyken, ikinciler bunu yapmakta hemen hemen tümüyle başarısız oluyorlardı. Bunun sonucu Doğu'da yoksul bir soyluluğun, gerçekte "proleter soylular"ın ortaya çıkmasıydı. Çok sayıdaki Prusyalı *Landadel* [ikinci derecede arazi sahibi soylular] arasındaki mülk yetersizliği, İngiliz ya da Fransız soylularından farklı olarak Prusya soyluluğunun yalnızca küçük bir azınlığının güvenli bir ekonomik temele sahip olduğu anlamına geliyordu. Dolayısıyla hükümdarın karşısına bağımsız, öz-güveni olan bir güç olarak çıkamıyorlar ve soylu bir hayat tarzını sürdürmeleri ve köylülüğe gerilememeleri için tek çıkar yol olarak, subaylık ya da memurluk için tacın eline bakıyorlardı.

Genel olarak Prusya/Almanya soyluluğunun yapısı, İngiliz soyluluğunun zıddı olarak görülebilir:

1. Her ne kadar arazili mülklerde *primogeniture* yaygın olsa da bütün erkek çocuklar unvana sahip oluyordu. Bu durum, büyük ölçüde orduya

3 Aşağıdaki bilgiyi, Bielefeld Üniversitesi'nden Dr. Johannes Rogella von Bieberstein'a borçluyum.

ya da bir ölçüde yönetime kabul edilerek soyluluk iddiasını sürdürebilen topraksız bir soyluluk fazlası yaratıyordu. Devlet hizmeti talep ediyorlar ve genellikle de bu konuda tercih ediliyorlardı.

2. Britanya soyluluğundan farklı olarak, soylu ile soylu olmayan arasındaki sınır, *gentry* düzeyinde bile kesin hatlarla çiziliyordu. Bu tür aristokratik özellik iddiaları İngiltere'de, bilinmez değilse de, çok daha az yaygındı.
3. Soylu olmayanlarla evlenme, her ne kadar yalnızca soylu olmayan (ya da yeni soylu olmuş) yüksek yöneticiler ya da subay aileleri için kabul edilebilir idiyse de, hoş karşılanmıyor ve karısının statüsüne bağlı olarak aristokratik bir subayın kariyerini sona erdirebiliyordu. Ekonomik nedenlerle soylu olmayan zengin kadın mirasçılarla evlenme, hoş görülmüyorsa da, subayların Yahudi ailelerden kız alması dışında, kimi zaman bağışlanıyordu.

Kısaca, soylu ile soylu olmayan arasındaki çizgi, İngiltere'de olduğundan daha keskin ve daha kalıcıydı.

Fransa

Fransız soyluluğu, meşru bütün erkek çocukların unvanı kazanması açısından Almanlarınkine benziyordu. Bununla birlikte, 19. yüzyıl boyunca soylu olmayanların tedrici bir süreç içinde arazi piyasasından mülk edinebildiği ve böylelikle soylu olmayan zengin mülk sahiplerinin kırsal aristokratik topluma kabulünün kolay olduğu İngiltere ve Almanya'dan farklı olarak, Fransız devrimi, pek çok soylu mülküne ani ve sert bir şekilde el konulmasını beraberinde getirdi. (Yalnızca sınırlı miktarda arazi Napolyon ve Restorasyon Monarşisi döneminde iade edildi.) Devrim sonrası evrede eski aristokrasinin bazı kesimleri, Devrim sırasında kilisenin ya da aristokrasinin mülklerini ele geçirmiş olan soylu olmayan zengin *parvenu* (sonradan görme) ile birleşti. Her iki grup birlikte, gelirlerini hükümetin borçlanmasına uygulanan faizlerle birlikte arazi kiralarıyla takviye eden *grand notables*'ı (büyük kodamanlar) oluşturdular. Genellikle kendi yörelerinde en fazla vergi ödeyenler olan *grand notables*, aslında ağırlıklı olarak şehirlerde yaşayanlardı. Çocukları *grandes écoles*'lere devam ediyor, askeri ya da diplomatik hizmette kariyere sahip oluyorlar ya da inanmış Katolikler olarak kilise hiyerarşisine katılıyorlardı.[4] Bu grup içindeki siyasal farklılıklar güçlü toplumsal bağ-

4 A. J. Tudesq, *Les Grands Notables en France 1840-1849* (Paris, 1969), "Kodamanların gücü, her ne kadar kırsal alana dayanıyorduysa da, şehirlerde ve özellikle Paris'te etkiliydi" (s. 320); "Belediye başkanları, milletvekilleri, bölge ve semt encümen üyeleri; ağırlıklı olarak aristokratik ve

ların kurulmasına engel teşkil etmiyordu.[5] Aynı şekilde, eski toprak sahibi aristokratik ailelerin üyeleri, yeni, bariz bir şekilde toprak sahibi olan itibarlılar elitince massediliyordu. *Grands notables*, grup olarak Fransız siyasetinde Üçüncü Cumhuriyet günlerine kadar bir güç olarak varlığını sürdürdü. Nihaî çöküşleri, geleneksel olarak 1873'e tarihlenir.

Bu itibarlı kişilerin coğrafi temeli esas olarak periferide idiyse de, pek çok Parisli aristokratik aile Faubourg St. Germain'da inzivaya çekildi. Temmuz Devrimi'nden sonra Paris sosyetesi ve siyaseti, çok zenginler istisna edilirse, aristokrasinin mensuplarına giderek daha az yer bıraktı. Yüzyılın ortalarında Paris'teki Avusturya Büyükelçisi'nin hayıflandığı gibi, zenginler kamusal etki ve itibar açısından "soylu"ların yerini alıyordu. "Altmış yıllık devrimle henüz her şeyin hizaya getirilmediği diğer ülkelerde, burada Fransa'da olduğu gibi, Tanrıya şükür hâlâ ayrı sınıflar var ama burada para her şeydir ve ulusun hissiyatında Rothschild'ler ve Fould'lar, Montmorency'lerden ve Rohan'lardan önde gelir."[6]

Böylelikle, İngiltere ya da Rusya'da olduğundan farklı bir şekilde, Fransa'da soyluluk –ve özellikle eski aristokratik aileler– yüzyılın ortalarına gelindiğinde önemli bir toplumsal ve siyasal güç olmaktan çıkmışlardı. Meşruiyetçiler, Bonapartistler ve Orleancılar arasındaki, *ancien régime*'den arta kalanların keskin bölünmesiyle birleşen rekabet ve de Napolyon ve Louis-Philippe'in daha sonraki icraatları, aristokratik etkinin daha da zayıflamasına yardımcı oldu. Devrimi izleyen dönemde eski kılıç ve kamusal görev soyluları (İngiltere ve Prusya'dan farklı olarak), (hem yeni arazi sahipleri hem de yeni soylu yapılan) soylu olmayan grupların yeni bir dalgası altında boğuldular. Dolayısıyla soyluluk, bütünlüğünün, öz-güveninin ve etkisinin pek çoğunu kaybetti.

Rusya

Rus soyluluğu –özellikle Büyük Petro döneminden itibaren– melez ve amorf bir karaktere sahipti. Aslında en az dört farklı unsurdan oluşuyordu:

1. Normal olarak unvana sahip, Rurik ya da Gedimin'den gelme iddiası az ya da çok gerçek olan elit aileler grubu olan *znat*. Bunlar aslında, epey Tatar serpintisi de olan eski bölgesel prenslerin soyundan gelenlerdi.

meşruiyetçi mülk sahipleri, büyük topraklara sahip ya da kamu görevi yürüten burjuvazi, mevcut rejime sadık muhafazakâr tüccar – bunlar, kodamanlar toplumunu oluşturan üç kurucu gruptu" (s. 331).

5 *A.g.e.*, s. 331: "Maddi ve yerel çıkarların peşinde koşulması, daha büyük genel konulardan daha önemliydi."

6 E. Conte Corti, *The Reign of the House of Rothschild* (Londra, 1928) s. 335'te aktarıldığı gibi.

Genellikle Çarlık sarayına yakın toprak sahibi ailelerdi. Hangi ailelerin *znat*'a dahil olduğu soylu kamuoyunun karar vereceği bir meseleydi. Unvana sahip olan ailelerin tümü asla buna dahil değildi.

2. Normal olarak unvana sahip olmayan, soyluluğun taşradaki sicillerine girmiş, toprak sahibi taşra *gentry*'si.
3. Sayıları hızla artan ve geniş ölçüde nefret edilen, topraksız ve unvansız ve tipik olarak nesebi yeni bürokratik soylular.
4. Yoksul, (Gogol'un tasvir ettiği gibi) kaba, kültürsüz ve pek çok durumda köylülükten neredeyse ayırt edilemeyen dilenci *gentry* (*szlachta*).

Pek çok önemli açıdan Prusya soyluluğuna benzeyen *dvoryanstvo*, aslında heterojen, ortak kimlikten yoksun ve toplumsal grup olarak birbiriyle bağdaşmazdı. Aristokratlar, *gentry* ve bürokratlar arasındaki ayrım, bürokratların (*chinovniks*) başkenti St. Petersburg ve *gentry*'nin başkenti Moskova arasındaki asırlık rekabetle daha da büyüyordu. Her ne kadar Rütbe Cetveli yoluyla diğer grupların üyeleri sürekli saflarına katılıyorduysa da, *dvoryanstvo*, tipik olarak antı-kapitalist ve yeni burjuva unsurları kabul etmeme eğilimindeydi. Bununla birlikte, 19. yüzyılın son on yılında, bürokrasinin muhalefetine rağmen, kimi Moskovalı aristokratlarla, fabrika ve meslek sahipleri arasında bir yakınlaşma oldu. Daha yakın toplumsal ilişkilerle desteklenmeyen bu tamamen siyasal ittifak Duma döneminde daha da gelişti.

Soylulukla *haute bourgeoisie* arasındaki temaslar söz konusu olduğunda, bunlar, mensuplarının pek çoğu tarafından benimsenen ticari değerler, toprak sahipliğinin yarattığı ortak bağ, 19. yüzyılın sonlarına kadar merkezi bir bürokrasinin var olmayışı, yönetimin "yerelliği" ve Oxford ve Cambridge üniversitelerindeki ortak sosyalleştirme gibi, İngiliz soyluluğunun kendine özgü niteliği gereği, İngiltere'de en kolaydı.

Bu tür temaslar, Prusya soyluluğu, İngiltere'dekinden daha güçlü bir kast-ruhunu koruduğu için Almanya'da daha zordu. Prusya soyluluğu genellikle yoksul, militer, bürokratik ve bütün bu nedenlere bağlı olarak da –yine İngiltere'den farklı olarak– esas itibariyle anti-kapitalistti. Bununla birlikte zorunluluk nedeniyle, *Gymnasium*'da somutlaşan burjuva eğitim değerlerini ve öğrenci *Korps*'larında ortak üyeliği kabul ediyorlardı. Her halükârda, subay grupları ve bürokrasi benzer bir şekilde, titizlikle seçilmiş burjuva unsurlarla artan oranda eksiğini tamamlamak ihtiyacındaydı. Zıt nedenlerle, Fransa ve Rusya'da soylulukla *haute bourgeoisie* arasındaki temaslar, taraflardan birinin her seferinde yetersiz kalmasıyla, görece olarak daha seyrekti. Fransa'da, en azından 1830'lardan itibaren, ister "Fraubourg"da ya da taşrada olsun küçük cepler içinde tecrit olmuş soyluluk, kamu hayatında bir unsur olarak yoktu. Egemen olanlar, soylu olmayan *fonctionnaire*'ler ve taşralı avukatlardı.

Öte yandan Rusya'da, az gelişmiş olan ticaret burjuvazisiydi. Soylular ve soylu olmayanlar (Mikhael Bakunin, Peter Kropotkin, Alexander Herzen ya da Sofiya Perovskaya gibi) soyluluğun *déclasé* çocuklarının içinde yer aldığı heterojen *raznoçintsiy*[7] formasyonlarında, (Çernişevski, Dobroliubov ve ayrıca Pobedonotsev gibi) Ortodoks ruhban, küçük burjuvazi (*meşçantsvo*), küçük memurlar ve de daha yoksul *gentry* (Plekhanov) vs. bir araya geliyordu. Aslında esas temas noktası radikal inteligentsya idi. Yüzyılın sonlarına doğru, köylülük ve etnik ve dinsel azınlık gruplarından bir ticaret burjuvazisi ortaya çıktığında, o zamana kadar boyuna kadar borca batmış soyluluğun büyük kesimi tarafından küçümseniyordu. Rus ticari sınıfı, karşılaştırılan diğer ülkelerden çok daha fazla, iki yönden amansız saldırılara maruz kalıyordu: Solda radikal inteligentsya sağda muhafazakâr *gentry*. Daha önce sözü edilen Moskova'daki özel koşullar (ki bunlar da sırf siyasal düzeyle sınırlı kalıyordu) haricinde çok az kapsamlı yakınlaşma söz konusuydu.

Genelde, ele aldığımız farklı ülkelerde soylulukla burjuvazi arasındaki ilişkilerin gelişmesini çeşitli önkoşullar belirliyordu. Başlangıç tezlerinde özetlenen ana kalıp her yerde (Fransa ve Rusya'da henüz başlangıç halinde bir eğilim olarak) görülüyorduysa da ayrıntılar, farklılıklar gösteriyordu. Yalnızca İngiltere'de ve daha az ölçüde Prusya/Almanya'da tamamlanan bu yakınlaşma süreci, Fransa ve Rusya'da yalnızca ilkel biçimde gözlemlenir. İlk olarak, siyasal düzeydeki yakınlaşmayı ele alacağız.

Soylulukla burjuvazi arasındaki yakınlaşmanın ayrıntıları

Bariz bir şekilde aristokratik yönetici sınıfın, soylu olmayan, yani neredeyse tanım gereği, burjuva unsurların katılmasıyla sulandırılması yolunda genel bir eğilim vardı. Bu süreçte belirli aşamalar ayırt edilebilir. İhtiyatı elden bırakmadan, "Kondratiev çevrimi"nin "uzun seküler dalgaları"yla bir korelasyonun varlığını ileri sürmek mümkündür. Restorasyon dönemi genel anlamda soyluluğun üstünlük dönemiydi. "Liberal" yüzyıl ortalarında Avrupa siyaset sınıfına artan oranda aristokratik olmayan unsurların akımı oldu. "Büyük Depresyon" çağı, genel olarak söylemek gerekirse, soyluluğun reaksiyonuyla çakıştı. Yüzyılın sonlarından itibaren burjuva unsurlar üstünlüğü elde ettiler ve yeni bir "bileşik" yönetici sınıfın oluşumuna doğru olan eğilim hız kazandı. Bu genel parametreler içinde, değişik ülkelerdeki gelişmeler bir hayli farklılıklar gösteriyordu.

---

7 Rus sınıf yapısı dışındaki değişik kökenlerden gelen insanlar, Rus inteligentsyası. Bunlar orta, genellikle yüksek öğrenim düzeyleri ve devlet hizmetinde istihdam edilmemeleri olgusuyla farklılık gösterirler.

İngiltere

İngiltere'nin durumundaki bariz özellik, 17. yüzyıldaki siyasal gelişmelerin bir sonucu olarak aristokrasinin siyasal bir egemenlik kazanmış olmasıydı. Aynı zamanda, hızlı ekonomik gelişmenin sonucu olarak, mensuplarının pek çoğu kapitalist bir ruhla aşılanmıştı.[8] 18. yüzyılın ortalarına gelindiğinde, İngiltere, "ulusal çapta bir para ve pazar ekonomisi" haline gelmişti.[9] Özellikle, belirleyici olan tarım sistemi çoktan tümüyle kapitalistleşmişti. Toprak, esas itibariyle sınırlı sayıdaki çok büyük aristokratik toprak sahiplerinin elinde toplanmıştı. Bunlar arazilerini, tarım işçilerini, hizmetkârları ve küçük toprak sahiplerini çalıştıran kiracı çiftçilere kiralıyordu. Bu tarım işçileri topluluğu gelir açısından zamanla ücretli emeğe bağımlı hale geliyordu. Ülkeyi ziyaret eden yabancılar, İngiliz toplumunun esas itibariyle "burjuva" ve ticari niteliği karşısında hayrete düşüyorlardı.[10] Yönetici sınıf, sıkı bir şekilde kendi kendini devam ettiren 200 kadar Lord'un önderliğindeki, "büyük Whig ailelerinin düklük himayesi altındaki güçlü ve zengin bir akrabalık sistemi..."[11] olan toprak sahibi aristokrat oligarşisinden oluşuyordu. Kendileri de "ticari zihniyete sahip" olan yönetici aristokrasinin mensupları, ticaretin zengin ve yetenekli temsilcileriyle (ya da onların evlatlarıyla) ittifak kurmaya –aslında içlerine almaya– ve hatta onları siyasal önderleri olarak seçmeye hazırdılar. Gerçekten de İngiltere'nin siyasal tarihi, neredeyse, Pitt'ler, Peel'ler, Gladstone'lar, Asquit'ler ve bunlara eklenebilecek ticarileşmiş inteligentsyanın soyundan gelen Disraeli'nin, ticaret ve sanayinin yukarıya doğru hareketli evlatlarının, tarihi olarak yazılabilir.

Pitt'lerin durumunda, bir taşra ruhbanının oğlu, 17. yüzyılda yurt dışında muazzam servet kazanmıştı. Bir mülk satın alarak, Avam Kamarası'nda siyasi etkinliğin temellerini attı. Oğlu, aristokratik ilişkiler geliştirdi. Torunları, Oxford'da aristokratik arkadaşlar edindiler ve Whig oligarşisinin merkezindeki Lyttelton ve Grenville aileleriyle evlilik bağları kurdular. İlk Pitt, Diamond'un torunu ve torunun oğlu, başbakanlık makamını (bazı kesintilerle) neredeyse yarım yüzyıl işgal etti. Zengin Whig oligarşisi, siyasal liderliği, görece mütevazı imkânları olan bu burjuva kariyeristlere teslim etme konusun-

8 E. Hobsbawm, *Industry and Empire* (Frankfurt, 1969), s. 14: "Britanya'da kapitalist gelişmeye karşı direnç, 17. yüzyılın sonuna gelindiğinde etkili olmaktan çıkmıştı. Aristokrasinin kendisi, kıtadaki standartlara göre, aşağı yukarı bir 'burjuvazi' ve de iki devrim monarşiye uyumlu olmasını öğretmişti". Engels'in 1848'de kavrayışlı bir şekilde Karl Marx'a yazdığı gibi, "...İngiliz proletaryası aslında giderek burjuva oluyor, böylece ülkelerin bu en burjuvası, asıl burjuvazinin *yanı sıra* burjuva bir aristokrasi ve burjuva bir proletaryaya sahip olmuş görünüyor". Engels'den Marx'a, 7 Ekim 1858, *Marx-Engels Werke*, Cilt 29 (Berlin, 1973) içinde, s. 358.

9 Hobsbawm, *a.g.e.*, s. 26.

10 *A.g.e.*, s. 31.

11 *A.g.e.*, s. 32.

da hayli gönüllüydü. Büyük William Pitt'in Chatham Earl'ü olmasına karşılık, başbakan olarak onu izleyen ikinci oğlunun yalnızca William Pitt olarak kalışı belki önemlidir.

Lancashire'den bir çiftçi ailesi olan ve 18. yüzyıl boyunca tekstil sanayiinde hatırı sayılır bir servet edinen Peel'lerin durumu daha da tipiktir. Büyük Robert Peel (1750-1830), 18. yüzyılın sonlarında bir mülk ve Avam Kamarası'nda bir sandalye satın almıştı. Genç Pitt'in kayırmasıyla kalıtsal bir unvana sahip oldu. 1830'da öldüğünde bir buçuk milyon sterlinlik muazzam bir servet bıraktı. Büyük oğlu, Harrow ve Oxford'da elit eğitimi aldı ve 1834/5 ve 1841'den 1846'ya kadar yürüttüğü başbakanlıkla siyasi kariyerini taçlandırdı. Peel'lerin kariyeri hakkında önemli olan şey, siyasal elitin, bazı kesimlerinin yetenek ve zenginliğin karışımını, liderlik için yeterli bir nitelik olarak kabul etmeye hazır olmasıydı. Ayrıca, zenginliğin de siyasi kariyerin pasaportu haline çoktan gelmiş olması da dikkate değer. Artık aristokratik ilişkiler bir zorunluluk değildi. Aslında, ikinci Sir Robert Peel, Hindistan Ordusu'ndaki soyluluk unvanı verilmiş bir subayın kızıyla evlenmişti.

Son olarak, tahıl ticaretine giren ve hızla gelişen Liverpool limanında, kolonilerle (muhtemelen köle ticareti de dahil) ticaret yaparak büyük bir servet edinen bir İskoç kâhya ailesinden gelen Gladstone'ların yükselişinden söz edelim. 1816'dan 1827'ye kadar Parlamento üyesi olan John Gladstone, Peel'in yardımıyla kalıtsal soyluluk payesine yükseltilmiş ve 1851'de öldüğünde 600.000 sterlinlik bir miras bırakmıştı. Doğal olarak Eton ve Oxford'da okumuş olan beşinci oğlu, ünlü başbakan William Ewart Gladstone'du. Garip bir tesadüfle genç Pitt'in aile çevresinden toprak sahibi *gentry* ailesinden birisiyle evlendi.

Pitt'ler, Peel'ler ve Gladstone'ların yolu kamusal işler ve kalıtsal soyluluk aracılığıyla servet ve mülk edinerek büyük bir siyasal kariyere ulaşıyordu. Başlangıçta bu kalıp üç kuşağa yayılıyordu ama 19. yüzyılın ikinci yarısında Richard Cobden, John Bright, William Foster ve Herbert Asquit gibi kendini yetiştirmiş adamların kamu hayatında önemli bir pozisyona ve hatta devletin en yüksek makamlarına yükselmesine kadar giderek kısalmıştır.

Aslında, 18. ve 19. yüzyıllar İngiltere'sinde büyük toprak sahipleri ve aristokratlar siyaset sahnesine ne kadar çok egemen olmuş olsalar da, ticaret ve sanayiden gelen adamların gerçek iktidar pozisyonlarına yükselmesi için kararlı bir şekilde alan bırakmışlardır. Dolayısıyla, Britanya egemen sınıfı geleneksel toprak soylularıyla burjuva kariyeristlerin değişik derece ve eşitsiz oranlarda karışımından oluşuyordu.

Fransa

Fransa'da burjuva unsurların yönetici sınıfa yükselmesi, İngiltere'de olduğu gibi, uygun niteliklere sahip bireylerin eski soyluluk içine alınması yoluyla değil; fakat aksine, devrim öncesi *noblesse de robe*'un aracılığıyla olmuştur. Fransız sisteminde yeterli zenginliğe sahip adamlar, uygun makamların satın alınması yoluyla *robe*'a geçebiliyorlardı.

Aynı zamanda, 18. yüzyıl boyunca aristokrasinin iki ana dalı arasında sürekli bir yakınlaşma söz konusuydu. *Robe* mensupları yalnızca mülk satın almıyorlar fakat pek çok durumda onların çocukları *noblesse d'épée* ile evlilik ittifakına giriyorlardı. Askeri soyluların kimi üyeleri *bourgeois* tutumlarını benimserken buna karşılık *robe* mensupları aristokratik hayat tarzının, düello, avlanma, *de* öntakısını kullanma gibi kimi unsurlarını özümsüyorlardı. Aynı şey, Fransız soyluluğunun üçüncü dalı *noblesse des hautes fonctions publiques* için de geçerliydi. Yine de bunlar, aynı zamanda burjuva olarak tanımlanabilecek özelliklerini de koruyorlardı: Yoğun bir iş ahlâkı, giyimde ağırbaşlılık ve belirli eğitimsel nitelikler konusunda ısrarlı olmak.[12] *Noblesse d'épée*'nin genellikle küçük gördüğü belli başlı tüm sivil memurlar, soyluluğun iki sivil dalından seçilirdi ve bu memuriyetler burjuvazinin ya memuriyeti satın almak için gerekli olan giriş aidatını ödemeyi göze alabilecek ya da krallığın olumlu ilgisini çekmeyi başarabilecek olan mensupları için siyasal etki kazanmanın yoluydu. Bu yolla, zenginlik ya da yetenek siyasal etkiye dönüştürülebilirdi. Burjuva –hemen hemen– bir centilmen olabilirdi. *Ancien régime* altında bile, *robe* ve *noblesse des hautes fonction*'lar hem burjuvazinin hem de soyluluğun niteliklerine sahip, her ikisi arasında köprü görevi yapan, her ucu da görece açık gruplara dönüşüyordu.

Devrim, Temmuz Monarşisi altında Fransız siyasal hayatından etkin bir şekilde çekilen *épée*'nin etkisini ciddi olarak azaltır ve *robe*'u ortadan kaldırırken, *fonctionnaire*'lerin yükselişinin yolunu açtı. 1830'dan sonra yıldızı parlamaya başlayan, yeni doğmakta olan girişimci sınıf, hem düşük ücretli devlet görevlerini hem de siyasal faaliyeti küçük görüyor ve bu faaliyetlerin her ikisinin de başkalarına bırakılmasından memnun oluyordu. Yönetsel memuriyetler *fonctionnaire*'lere kalırken, siyasal etki geniş ölçüde büyük kodamanların (*grands notables*) faaliyet alanı oldu.

Devrim sonrası Fransız siyaseti, İngiltere'de işleri şekillendiren aristokratik damgadan yoksundu. Fransız meclisleri, İngiliz Parlamentosu'ndaki Kamaraların prestijinden ve dolayısıyla ticaret burjuvazisinin çocukları için çekiciliğinden büyük ölçüde uzaktı. Aynı şey, 19. yüzyıl Fransa'sının *kaleidescopic* (sık sık değişen) siyasetinin sunduğu ödüller için de geçerliydi. Bu-

12 Bkz. J. A. Armstrong, *The European Administrative Elite* (Princeton, 1973), s. 84.

na karşılık Fransa'da, en azından cazip drahomalar için çekiciliğini sürdüren bürokratik kariyerler, anti-bürokratik İngiltere'de çok az ilgi çekiyordu.

Sonuç olarak, Fransa'da, özellikle de Temmuz Devrimi'nden sonra, aristokrasi ile burjuvazi arasındaki ilişkiler asgariydi. *Patronat* (işverenlik/patronluk) kamusal işlere katılmayı (hukuki meslekler için bu kesinlikle doğru değildi) büyük ölçüde küçümsedi ve soyluluğun geniş kesimleri ayrıca kamusal hayattan etkin bir şekilde çekilmişti. Hakkında hâlâ görece az şey bildiğimiz siyasal etki için rekabet, dolayısıyla, her birinin ticari olmayan burjuvazinin bir parçası olduğu ileri sürülebilecek olan *fonctionnaire*'ler, taşralı avukatlar (özellikle de *maire-députés*), (*école normale* mezunu olan) *normaliens* ve mühendis-teknokratlar arasında geçmiş olmalıdır. Dolayısıyla Fransa, İngiltere'den önce ve daha eksiksiz bir şekilde, *bourgeois conquérant*'ın (burjuva fatihlerin) yurtluğu (çiftliği) oldu.

Rusya

Çok farklı bir genel ortama rağmen, Rusya'nın durumu Fransa ile kimi benzerlikler gösterir. Fransız *noblesse d'épée*'sinin 1790'la 1830 arasında kamusal işlevini yitirmesi gibi, 18. yüzyılda önemli rol üstlenmiş olan Rusya'daki benzerleri de, başarısız olmuş 1825 kalkışmasından sonra homojen bir *estate* (zümre) olarak gücünün yok edildiğine tanık oldu. Geriye yalnızca, siyasal etkiden mahrum, tek tek aristokratik ailelerle, borca batmış aynı derecede güçsüz toprak sahibi *gentry* kaldı. Eğer daha önce değilse, 1825'ten sonra, bürokratlaşmış hizmet soylularıyla nüfusun diğer katmanları arasındaki ilişkileri düzenleyen Büyük Petro'nun Rütbeler Cetveli oldu. Kaba bir genelleme olarak, yüzyılın ortalarına kadar bürokrasi basamaklarının en yüksek mevkileri (tümüyle değilse de) büyük ölçüde toprak sahibi soyluluğun mensupları tarafından dolduruldu. Daha sonra, toplumun diğer sınıflarından gelen görevlilerin ilerlemesi ve kendi içinden atama eğiliminin artmasıyla toprak sahibi soyluluğun hem askeri hem de sivil yüksek yönetim pozisyonlarındaki payı azaldı. Rus soyluluğu, *raznoçintsiy* içinden seçilerek ve hem soylu hem de soylu olmayanları, en yüksek düzeylerde kısmen irsi bir hizmet soyluluğu şeklinde birleştirerek "sınıfsız" bir hale geldi.

Öte yandan ekonomik burjuvazi, Rusya'nın genel ekonomik geriliğine uygun olarak, 19. yüzyılın ikinci yarısında ancak çok ağır gelişti. Sayısal olarak az, büyük ölçüde sevilmeyen azınlık gruplarının üyelerinden oluştuğu için zayıf ve 20. yüzyılın başlarından önce, kimi mensupları, (1848'de Avrupa'nın diğer kesimlerindeki olaylarla karılaştırıldığında) Rus halkının daha geniş kesimlerinin hareketlerine katılmaya başlayana kadar, kamusal işlerde etkili bir rol oynamak için devlet desteğine çok fazla bağımlıydı. Sah-

te-anayasal Duma rejimi altında, temsilcileri hem İlerici Parti'de ve "17 Ekim Birliği"nde kendilerini duyuruyorlardı. Profesyonellerin (avukatlar, doktorlar, öğretmenler, mühendisler ve istatistikçiler) oynadıkları daha önemli rol ve aristokrasi ve *gentry*'nin daha liberal kesimleriyle Cadet Partisi içinde yaptıkları işbirliği, burada ele alınamaz. Farklı Rusya ortamında, eğitimli halkın bazı kesimleri, entelektüeller burjuvalar ve kimi soylu toprak sahipleri *obşçestvo* denilen, esas itibariyle bürokrasiye ve daha kapalı bir şekilde otokrasinin kendisine yönelik koalisyon da birleşti.

Diğer taraftan, bir dizi nedene bağlı olarak çarlık rejimi, bakanlarını, özellikle maliye, eğitim, adalet ve kimi zaman haberleşme, ordu ve donanma bakanlarını, kısaca teknik bakanlıkları, çoğu üniversite profesörü ve mühendis olan uzmanlar arasından seçti. Bunlar papazların, çeşitli rütbedeki memurların, topraksız soyluların ve hatta kimi durumlarda tacirlerin çocuklarıydı. Farklı, "feodal-olmayan" kökenden gelen (evlilik bir yana, St. Petersburg sosyetesine kabul edilmeyen) adamlar böylelikle Rusya'da yüksek bakanlık görevlerini elde edebiliyordu. Rusya'da siyasal etki ve toplumsal prestij, İngiltere'den farklı olarak, kesinlikle birbirinden ayrıydı. Fransa'da olduğu gibi, zaten düşük prestije sahip olan aristokrasiye girmek hemen hemen imkânsızdı. Bu nedenle soylulukla ilişki göz önünde bulundurulan bir tutku değildi. Bürokrasinin en üst kademelerinin, şişirilmiş unvanlarıyla ve giyim tarzlarıyla daha fazla prestije sahip olduğu ileri sürülebilir. Stiva Oblonskiy ya da Konstantin Levin bir yana, muhtemelen Karenin, Kont Vronskiy'den daha fazla itibara sahipti.

Fransa'da olduğu gibi Rusya'da da, etkili bileşik bir bürokrasinin himayesi altındaki zayıf, bakiye aristokrasinin, görece zayıf ve siyasal ihtirası bulunmayan girişimci gruplarla yalnızca pek az temas noktası bulunuyordu. Aristokrasinin günleri geride kalmıştı; burjuvazininki ise henüz başlamamıştı. Öte yandan eğer, insan bürokrasiyi burjuvazinin bir parçası olarak görmeyi tercih ederse, o zaman Çarlık Rusya'sı, 1825'ten sonra esas itibariyle burjuvazinin yönetimi altındaki bir devletti ya da daha doğrusu, çeşitli toplumsal sınıflardan seçilen yönetici bir memur sınıfının yönetimi altında bir toplumdu. Bu açıdan, gerçekten de Rusya'nın erken bir dönemde ve ileri derecede bürokratikleşmiş bir sistem altında, güçlü burjuva özellikleri olan aristokrasi sonrası bir yönetici sınıf geliştirdiği iddia edilebilir.

Prusya/Almanya

Prusya/Almanya'nın gelişmesi, burada, çok farklı olan Britanya modeli ile karşılaştırılacak olan kimi çok bariz özelliklere sahiptir.

1. Prusya *Schwertadel*'i (kılıç soyluları), İngiliz benzerinden farklı olarak, kendini yok etmeyi başaramamıştır. Fransız ve Rus "meslektaşlar"ında olduğu gibi ortadan kalkmamış ve etkisi azalmamıştır. Aksine gelişmiş ve (her ne kadar giderek ehlileştirilmiş olsa da) monarşi ona hiçbir zaman ciddi olarak meydan okuyamamış, diğer toplumsal gruplardan gelen tehditleri de başarıyla geçiştirmiş ve onları kendisine avantajlı uzlaşmalara ustaca zorlamıştır. Monarşi (ve monarşinin halefleriyle) gerçekleştirdiği bu başarılı uzlaşmada, askeriyedeki pozisyonunu, yalnızca biraz sulandırılmış biçimde de olsa, Temmuz 1944'e kadar korumuştur.
2. Prusya-Alman soyluluğu, genişleyen askeri ve sivil pozisyonları doldurmaya yeterli olamadığı için, burjuva unsurların akınıyla istikrarlı bir şekilde tamamlanmıştır (muhtemelen "sulandırılmış"tır). Bununla birlikte birkaç husus, bu katılmayı, Büyük Britanya'daki benzer gelişmelerden farklı kılmaktadır:
   a. Etkili pozisyonları doldurmak için başlıca kaynak, İngiltere'de olduğu gibi toprak sahibi olma sürecinde bulunan zengin ticaret burjuvazisi değildi. Aksine, adaylar, ruhban, öğretmenler ve üniversite eğitimi almış diğer mesleklerden gelen topraksız "eğitimli" sınıflardan atanıyordu. Bu kaynaklar, artan oranda kendi kendini atama unsuruyla da tamamlanıyordu. Yüzyılın son çeyreğinde, İngiltere'deki kalıba gecikmiş bir yaklaşım olarak, ticaret burjuvazisi de, adayların seçileceği bir alan haline geldi.
   b. Britanya aristokratik yönetici sınıfı, "yeni" plütokratik elite dönüşme süreci içinde artan oranda ticari zenginlikten yararlandı. Aksine, Prusya/Almanya'nın ağırlıklı olarak askeri ve idari soyluluğu, toplumun özellikle zengini olmayan ve aynı anti-kapitalist eğilimleri paylaşan katmanlarından tamamlanıyordu.
   c. Hem Britanya hem de Prusya yönetici sınıfları orta-sınıf unsurlardan aday seçerken, bunu farklı koşullarda yapıyorlardı. Doğal üstünlüğünden emin olan, yumuşak başlı, *kayıtsız*, görece açık fikirli, toplumsal ve diplomatik becerilere sahip ve uzlaşmaya açık ve "ihtiyatlı-çekicilik" gibi ince bir sanatın özellikleriyle donanmış Britanya aristokrasisi, kural olarak, "yeni gelenleri" yarı yolda karşılamaya hazırdı. "Yeni adamlar"ın artan oranda özümsenmesi, paylaşılan ticari değerler, Britanya soyluluğunun daha önce tartışmış olduğumuz kendine özgü yapısı, elit okulların, kırsal hayatın ve sporun sosyalleştirici etkisiyle kolaylaştırılıyordu. Prusya-Alman soyluluğu –bıyık, monokl, filan– Britanyalı benzerlerinin esnekliğinden yoksundu. İngiltere'dekinden daha büyük ölçüde ve muhtemelen daha zoraki ve utangaç bir şekilde, soylu olmayan Prusso-Almanlar, aris-

tokratik meslektaşlarının, subay kardeşlerinin anlayış, tarz ve değerlerine uymak zorundaydılar. Subay kitlesi, aristokratik ahlâk kurallarının egemenliği altındaydı.

Hem İngiltere hem de Almanya'da, küçük ortağı aristokratik modelleri benimseyen burjuva unsur olan ilerici bir bileşik elitin oluşturulmasında, üslubu belirleyenin aristokratik unsur olduğu ileri sürülebilir. Ne ki, sonunda ortaya çıkan "karışım"ın çok farklı olması iki nedene bağlanabilir:

a. Britanya aristokrasisi ve *gentry*'si genelde savsaklayarak da olsa incelikli bir şekilde, yeni bir elit içinde siyasal gücü burjuvaziye ya da yeni soylu yapılmış unsurlara terk ederken; Alman soyluluğu aksine, sanayi burjuvazisinin unsurlarıyla siyasal-ekonomik bir "güç paylaşımı" anlaşması yapmıştır. Bunun altında Alman soyluluğu kimliğini (burjuvazi ile evlilik istisnai kalıyordu) korumuş ve siyasette ve yönetimde, ticarisınai sınıfların –genellikle– rekabet etmediği önder konumunu kendisi için saklı tutmuştur. Ordudaki görevlerin satın alınmasına ve sivil atamaların İngiltere Kilisesi'nin patronajıyla belirlenmesine son verilmesiyle, *Versorgunsprinzip* (yani aristokratik ailelerin mensuplarına iş bulunması prensibi) Britanya'da (koloni imparatorluğu dışında) yüzyılın ortalarından itibaren büyük ölçüde son bulmuştur. Bu andan itibaren soyluluğun –snopluk kayası üstünde güvenli bir şekilde yerini koruyan ayrıcalıklar dışında– geriye kalan ayrıcalıkları çok azdır.
b. Britanya toplumu ve onunla birlikte Britanya toplumsal eliti, Kraliyet Donanması'ndaki subayların görece yüksek prestiji bir yana bırakılırsa, sonuna kadar sivilken, kıtadaki toplumlar, en çok da Prusya-Almanya, "sivil" sektörde bile son derece militarize olmuştu. 19. yüzyılın başında milisteki karşılaştırılabilir durum ortadan kalkınca Alman patentli *Rezerveoffizier*'in Britanya'da benzeri yoktu ve ona atfedilen toplumsal prestij ortadan kalkmıştı. Toplumun militerleşmesi, gençliğinden itibaren silah kullanma eğitimi alan aristokrasiye "basit siviller" karşısında bir üstünlük kazandırma eğilimindeydi ki bu durum İngiltere'de mevcut değildi. Alman elitine giren burjuva unsurlar subay kadrolarıyla ve doğru ya da yanlış [bunu] aristokrasiyle özdeşleyen askeri değerleri istekle benimsiyorlardı.

Bu özelliklerin bir sonucu olarak, İngiltere'de olandan farklı bir şekilde Prusya/Almanya'da, en azından incelenen dönem içinde, siyaset ve yönetimin en üst düzeylerinde ticaretten az ve burjuvaziden de çok daha az sayıda insan görülüyordu. Almanya ve Avrupa'nın liberal evresinde Bamberg'ler,

Friedberg'ler, Friedenthal'lar ve Delbruck'ler; Camphausen'ler, Hansemann'lar ve Mevissen'ler gibi kısa sürmüş bir dönemin kanıtlarıydı. Bernhard Dernburg ve Walter Ratheneau'nun münferit ve huzursuz kariyerleri yalnızca Prusso-Alman siyasal sisteminin burjuva yabancılara (her ne kadar kimi önde gelen devlet adamları –Bismarck, Caprivi, Bülow, Bethmann-Hollweg– kısmen burjuva kökenli olsalar da) çok az yer ayırdığını gösterir.

Alt düzeylerde soylu olmayanların sürekli olarak sisteme dahil edilmesine rağmen, Alman soyluluğu ya da daha doğrusu soyluların egemen olmayı sürdürdüğü yeni elit, İngiliz benzerlerinden oldukça farklı bir şekilde, burjuva ilerleyişine büyük ölçüde direnç göstermiştir. İlginç bir şekilde kültürel egemenliği ile ölçülemeyecek olan siyasal egemenliğinin bir kısmından vazgeçmeyi bile istememiştir. Genel olarak, Britanya bileşik elitiyle olan karşıtlığı bundan daha fazla olamazdı.

Yeni elitin toplumsallaşması

Dört ülkenin hepsinde de, değişik oranlarda soylular ve soylu olmayanlardan oluşan yeni bileşik elitin toplumsallaşması ve bütünleşmesi için kurumlar yaratılmıştır. Ortak bir ideoloji, farklılıkları yok etmeye ve iki gruptan seçilenler arasındaki arta kalmış zıtlıkları gidermeye ve birbirine benzemeyen unsurları yeni elit içinde kaynaştırmaya yardımcı olmuştur. Bu yeni kurumlar, etkilerini, her şeyden önce sivil kamusal hayat alanında ve ancak çok daha az ölçüde, aristokrat ve burjuva subaylar arasındaki gerilimin devam ettiği askeriyede ya da genel olarak soylu olmayanların tempoyu belirlediği özel alanda kanıtlamak durumundaydılar. Her yerde, hem sivil hem de askeri devlet etkinliğinin genişlemesi, o zamana kadar soyluların alanına giren yerlere soylu olmayanların kabul edilmesini zorunlu kılarken, bunu sağlamak üzere tasarlanan toplumsallaşma süreçleri gerek genel ideolojik içerik, gerekse kimi belirli özellikler açısından farklılıklar gösteriyordu. Yeni bileşik elitin oluşumu farklı ülkelerde, farklı biçimlerde ve farklı kültürel çağrışımlarla gerçekleşti.

Fransa ve Rusya

Bu tür bütünleştirici stratejiler açısından, devrim sonrası Napolyon Fransa'sı ve çarlık Rusya'sında izlenen politikalarda kimi şaşırtıcı benzerlikler vardır. 19. yüzyılın ilk yarısında, Fransa ve Rusya'da, benzer bir şekilde, hükümetler, hem toplumsal kökenleri aşacak mezuniyet ağları kuracak ve hem de devlet hizmetinin uygun dallarına onlar için ayrıcalıklı ulaşım sağlayacak teknolojik ve teknokratik elit kurumlar yaratmışlardır. Aslında, eski öğrenciler arasında yaratılmış olan *esprit de corps* (birlik duygusu) onların ço-

ğu kez itibarlı kamusal kariyerlerinin sonuna kadar varlığını sürdürmüştür. Eski öğrencileri bir arada tutan şey kurumsal prestij, profesyonel yeterlikten gurur duymak ve yaygın "bizim oğlan" ağının sağlayacağı bariz faydalardır.

Fransa'da Devrim sırasında ve sonrasında yaratılan (*Ecole Polytechnique, Ponts et Chaussées* gibi) yeni kurumlar esas itibariyle askeri mühendislikle ilgiliyken, *École Normale Supérieure,* başlangıçta orta dereceli okullara, gelecekteki yönetici elitin eğitiminde uzmanlaşmış öğretmenler yetiştirmek için kurulmuştu. Gelecekteki kurmay subayların "formasyonu"na tahsis edilen St. Cyr'deki askeri akademiden de bu bağlamda söz etmek gerekir.

Rusya'da, gelecekteki diplomat ve yüksek memurlar için de benzer kurumlar (Tsarskoe Selo Lisesi, daha sonra *Alexander-Lyzeum*) yaratılmıştı. Özel hukuk bilgisi gerektiren üst düzey memurların eğitimi için, Polytechnique'in doğrudan bir taklidi olan İmparatorluk Hukuk Bilimleri Okulu kuruldu ve yüzyılın ikinci yarısında giderek etkili oldu.

Bir ya da iki kuşak içinde bu *grandes écoles,* Fransa'da ve daha az ölçüde Rusya'da devlet hizmetinin belirli dallarında eski mezunlardan sıkı dokulu bir "mafya" yaratmıştı ve bu ilişkiler giderek, özellikle demiryolu inşaatıyla ilgili olarak özel sektöre de yayıldı. Böylelikle, toplumsal köken farklılıklarını yakınlaştıran, yeterlik etiğine sahip, sayıca sınırlı bir uzmanlar meritokrasisi oluştu.

Bu tür kurumlar kamu hizmetinin belirli dallarında önemli uzman şebekelerinin temelini oluştururken, hükümet ve yönetimin bütününde yaygınlaşmadı. Bunlar, bütünleştirici kurumlar oldukları ölçüde –her şeye rağmen bunların asıl hedefi uygulamalı sosyal bilimlerde ya da daha geniş toplumsal mühendislikte genel eğitim vermekten çok yetkin uzmanlar yetiştirmekti– işlevleri ve etkileri sınırlı kaldı. Aslında her iki ülkede, genel, bütünleştirici kurumlar İngiltere ya da Almanya'da olduğu kadar zorunlu değildi. 19. yüzyılda Fransa güçlü bir aristokrasiden büyük ölçüde yoksundu; Rusya'da ise ortak sosyalizasyon kurumları aracılığıyla bütünleştirilmesi gereken bir burjuvazi "mevcut değildi". Prusya/Almanya ve İngiltere'deki durum çok farklıydı.

Almanya ve İngiltere

Almanya'da soylu ve burjuva unsurların yeni bir yönetici elit içinde toplumsal, kültürel ve ideolojik yönden karıştırılması için en temel kurum, hiç kuşku yok ki, stratejik olarak konumlandırılmış "Alte Herren"iyle (eski öğrenciler) elitist *Korps*'tu.[13] Fransa ve Rusya'daki *grands corps*'tan farklı ola-

13 Hem *Burschenschaften,* hem de az çok farklı kökenleriyle Katolik *Verbindungen,* zamanla artan ölçüde kendilerini, *Kösener Senioren-Conven-Verband* tarafından belirlenen katı *Korps* kalıbına uyarladılar.

rak, kurumların üyelikleri, ne teknik beceri ne de onları teşvik etme temeline dayanıyordu. Aslında var olan etik bariz bir şekilde anti-entelektüeldi. *Korps* sosyalizasyonunun, akademik çalışmayı tamamlamak için tasarlanmış hayatî içeriği, toplumsal hiyerarşiyle bütünleştirme ve *Mensur*'da (eskrim) cesaret ve öz-disiplin aşılayarak "karakter" geliştirmekti. Belirli bir muaşereti teşvik etmekten ayrı olarak, genç adamları (kontrollü da olsa) cömert alkol tüketimine alıştırmak için garip içki âdetleri tasarlanmıştı.[14]

Böylece *Korps*'daki "eğitim"in, örneğin ("işe yaramaz bilgi"ye saldırma örneğinde görüldüğü gibi) anti-entelektüellik ya da en azından entelektüel olmama gibi belirli "aristokratik" özellikleri vardı. Bunun temel kurumları aristokratik, militer düellonun değiştirilmiş ya da az çok sulandırılmış şekli, ayırt edici dürüstlük kuralları ve askeri cesaret erdemi, hiyerarşi ve "karakter"e yapılan vurguydu. Parasal ve cinsel küçük günahlar karşısında gevşek bir tutum da aynı sahte-aristokratik düsturun bir parçasıydı.

Yerine, "seçilen" aile nosyonunun konduğu irsiyet ilkesinin geniş çapta değiştirilmesinin yanı sıra, *esprit de corps*'u gerçek aristokratik tutumdan ayıran şey, kuralları, düzeni, kaba geleneği ve örgütlenmiş ritüelleri olan sıkı dokulu bir kurumsal yapıydı. Aynı zamanda, her ne kadar *Korps* üyelerinin büyük çoğunluğu burjuva olsa da, çok miktarda bira tüketmek dışında, bu yapının özellikle burjuva yönlerini belirleyebilmek zordur. Hem içki hem de müzik ritüelleri daha ziyade Orta Çağ öğrenci geleneklerinden kalmadır. Görüşüne saygı duyulması gereken Max Weber, *Korps* kültürünü hem özellikle Alman, hem de özünde plep kültürü olarak ele alıyordu. Onun görüşüne göre, bir zamanlar zararsız öğrenci şakaları olan şey, "aristokratik 'eğitim'in bir aracı olma iddiasıyla, kişiye devlette liderlik nitelikleri kazandıran..." toplumsal bir baş belası olmuştu.[15]

Weber'in işaret etmiş olduğu gibi, bunu isteyenler için *Korps* üyeliği, kamu hizmetinde başarılı bir kariyerden başka her şeyi de garanti ediyordu. Birkaç kaynağa dayanan Jarausch şu sonuca varır: "Eski *Korps* üyelerinin listesi, yüksek Alman toplumunun 'Kim Kimdir?'i gibidir. Eski *Korps* üyeleri kuşkusuz en fazla Prusya genel yönetim sistemi ve diplomatik hizmette ağırlık taşıyordu. Ancak devletin önde gelen bütün makamlarında ve sanayideki yüksek pozisyonlarda aşırı oranda temsil edilmişlerdir. *Regierungspräsidenten* (yöresel üst yöneticiler) ve *Landräte*'nin (bölge yüksek memurları) büyük bir kısmının aslında eski *Korps* üyesi olduğunu söylemek bir abartma olmayacaktır. Buna karşılık [o zamana kadar *Korps* öğrencilerinden, neredeyse ayırt edilemeyecek W. M.] *Burschenschaften*, hukuk, bilim ve sanatlarda

14 Bkz. K. H. Jarausch, *Deutsche Studenten 1800-1970* (Frankfurt, 1984), s. 61.

15 M. Weber, "Wahlrecht und Demokratie in Deutschland", M. Weber, *Gesammelte Politische Schriften* (Tübingen, 1971), cilt 3 içinde, s. 280 (bütün çeviriler yazarın), ayrıca bkz. s. 278.

yoğunlaşmıştı."[16] 1908 yılında *Korps*'un *Alten Herren*'inin tek başına 30.000, *Burschenschaften*'in ayrıca 11.000 kişilik, gerçekte korkunç bir şebeke olduğuna işaret etmeye değer. 1936 yılında yalnızca *Korps*'un örgütlenmiş *Alten Herren*'i neredeyse akıl almaz 180.000! sayısına ulaşmıştı.[17]

Toplumsal statü ve kalıtsal unsurların yanı sıra, üyelik için seçilmenin temel kıstası, adayın ebeveynlerinin zenginliği idi. *Korps* arasında bir prestij hiyerarşisi ve soylu olma ya da olmama ayrıntı vardı. Bununla birlikte, söz konusu olan az sayıda aristokrat dikkate alındığında, *Korps*'un büyük çoğunluğu –bu kategorideki yüksek memurların çocuklarını da hesaba katmaya hazır olunduğu sürece, ki bu tümüyle meşru olmayabilir– esas itibariyle *großbürgerlich*'ti (*yüksek burjuvazi*).

Böylece hem kurumlar hem de *Burschenschaften* özünde, *yüksek burjuvazi*'nin unsurlarını, "sahte-aristokratik" ritüeller ve davranış kurallarıyla toplumsallaştırmak ve dolayısıyla onları yönetici bileşik elit üyeliğine hazırlamak için tasarlanmış kurumlardı. Weber'e göre, kurum imgelerini kabul edenlerin benimsedikleri teamüller, "Almanya"nın egemen tabakasının: Bürokrasinin ve kuralları bürokrasinin koyduğu 'toplum'a kabul edilmek isteyen herkesin benimseyeceği form ve teamülleri" dikte ediyordu.[18] Dolayısıyla siyasal bakış açısından "Alman formları", "hatta en alt sınıflarına kadar bütün ulusa bir model olarak hizmet etmeye, Romance (Orta Çağla ilgili şövalyelik efsaneleri) ve Anglo-Saxon teamüllerinin yapmayı başardığı şekilde, onu kendine güvenen bir 'Herrenvolk'un dış *habitus*'unu oluşturacak hareketi şekillendirip birleştirmeye açıkça uygun değildi".[19] Kısaca, Alman bileşik eliti, dar sınıf-örtülü bir alt-kültürün, belki Weber'in iddia ettiği gibi o kadar da "plep" olmayan ama en iyi ihtimalle (piçleşmiş demek için) saf olmayan bir aristokratik kültür temeline dayanan kültürün ürünüydü.

Kuşkusuz Weber, Alman *Korps*'unu, benzer amaçlara hizmet eden, elit okulları (*public schools*) ve Oxford ve Cambridge üniversiteleri gibi benzer Britanya kurumlarıyla bilinçli olarak karşılaştırıyordu. Gerçekten de, "İngilizlerin 19. yüzyıldaki en dikkate değer başarılarından birisinin, yukarı orta sınıfa, eski yönetici aristokrasinin kimi geleneksel niteliklerini verecek bir eğitim biçimi geliştirmiş olmaları" haklı olarak iddia edilmiştir.[20]

Britanya'da modern elit okulları sistemi, Thomas Arnold'un Rugby'de öncü çalışmayı yapmasının ardından yüzyılın ortalarında geliştirilmiş, pek çok

16 Jarausch, *Students*, s. 69; yalnızca % 8'e ulaşan *Korps* içindeki önemsiz aristokratik üyelik konusu için bkz. s. 66.

17 *A.g.e.*, s. 191.

18 Weber, *Wahlrecht*, s. 282.

19 *A.g.e.*

20 E. L. Woodward, "The Foreign Service", J. E. McLean, *The Public Service and University Education*, Londra, içinde, s. 172.

eski elit okul benzer çizgilerde ıslah edilmiş ve birkaç yeni okul kurulmuştur. Islah edilmiş elit okullarının, yaklaşık aynı zamanda yeniden örgütlenen *Korps* gibi, temel işlevi, zengin ve giderek toprak sahibi olan *haute bourgeoisie*'nin evlatlarını henüz büyük ölçüde aristokratik olan yönetici elite katmaktı. Her iki sistem de temel hedefleri olarak "karakter" oluşturmayı ifade etmişler ama bu ortak hedefe ulaşmada radikal farklılıklar göstermişlerdir. Elit okul sisteminin okul çocukları için, *Korps*'un ise üniversite öğrencileri için tasarlandığı kuşkusuz hatırlanmalıdır. Bununla birlikte, kimi küçük çekincelerle, elit okullarının töresinin Oxbridge kolejlerinde okumanın temellerini attığı iddia edilebilir. Başka benzerlikler de vardır: Daha sonra kendisi kullanacağı otoritenin bir ön koşulu olarak emirlere itaat eden Alman "Fuchs", elit okullardaki ayrıcalıklı öğrencilere hizmet eden, onun üzerinde otorite sahibi "fag"e tekabül eder. Çok daha eski hizmet ve otorite ilkelerine sahip olan ve yatılı okul ortamında çok daha erken yaşta başlayan Britanya sistemi, daha fazla istismara müsaitti ve muhtemelen ikisi içinde daha zararlı olandı.

Bu iki tür kurumun bir jenerik benzerliği, her ikisinin de farklı şekillerde aristokratik kültür unsurlarının devamı ve kısmen bozulması oluşuydu. Bu durum daha önce *Korps* töresi olayında gösterilmişti. Britanya sisteminde bağlantı esas itibariyle "asalet" *gentility* kavramı ve "centilmen"in *gentleman* eğitimsel ve ahlâki idealince sağlanıyordu. Özgün olarak "centilmen" terimi, ortaklaşa *gentry* olarak bilinen, daha alt soyluluğun belirli bir katmanının mensuplarına işaret eden bir terimdi. Bununla birlikte Arnold'un eğitim sisteminin etkisi altında terim büyük ölçüde belirli bir toplumsal sınıftan bağımsızlaşmıştı. Bunun yerine, "gerçek centilmen" (hem "Şapel" hem de "oyun alanı" elit okul sisteminin hayati unsurları olduğu için) neredeyse eşit derecelerde Hıristiyanlık ve takım oyununa dayanan, başkalarına karşı nezaket ve terbiye ile ayırt edilir olmuştu. Özellikle spor, "nezaket" *cricket* olsun ya da olmasın "dürüstlük" kavramını getirmişti. Arnold'dan kaynaklanan eğitim ideali, biraz müstehzi ama pek de haksız olmayarak, "kas Hıristiyanlığı" olarak tanımlanmıştı. Bunun "karakter oluşturma" bileşeni –insanı Yunan yazarlardan ziyade Latin yazarlara vurgu yapıldığından kuşkulandırıyor– "Klasiklere" dayanıyordu.

Modern centilmen kavramının oluşmasında, "sadakat ve cesaret niteliklerinin korunduğu ama bunlara bencil olmama ve düşünceliliğin eklendiği" söylenmiştir.[21] 1844 yılında Shaftesbury Earl'ü, ıslah edilmiş Rugby'yi, ıslah edilmemiş Eton'a tercih ettiğini zira yeni neslin "daha soylu, daha derin ve daha katı; daha az incelik ve daha fazla gerçeklik; kırılgan bir 'onur duygusu' yerine, daha katı bir görev duygusu; kişisel zevk ve gösteriş için değil fa-

21 W. L. Burn, *The Age of Equipoise* (Londra, 1964), s. 259.

kat Tanrı'nın lütfu olarak gelen, onlarla birlikte ciddi sorumluluklar getiren adil bir pâye ve mülkiyet değerlendirmesine" sahip olması gerektiğini belirtmiştir.[22]

Bu ideal, en azından, bencillik, başkalarını, daha çok da zayıfları düşünmeme temeline dayanan aristokratik etiğin ciddi olarak değiştirilmesini gerektiriyordu. Toplumsal yapıyla ilişkisini kaybeden "centilmen" terimi, kaçınılmaz bir belirsizlik kazandı. "'Centilmen' kibar ya da hanedan statüsüne sahip bir aileye doğan; ya da buna ek olarak belirli bir şekilde davranan; ya da bu özelliklere sahip olmayan ama sahip olanlarla aynı hayat alışkanlıklarını uygulayan bir adam anlamına geliyordu."[23] Yabancı bir gözlemcinin "centilmen" idealini nasıl gördüğü, Hyppolite Taine'in 1872'de yayınlanan *Notes sur L'Angleterre* (*İngiltere Üzerine Notlar*) adlı eserinde tasvir edilir. Sürekli olarak ortaya çıkan ve özellikle karmaşık İngiliz düşüncelerini ifade eden o hayati sözcük "centilmen"in gerçek anlamını ararken Taine bunu Fransızca *gentilhomme* kavramıyla karşılaştırır: "Gentilhomme, zarafet, tarz, incelik, nezaket düşüncesini çağrıştırır; ince bir kibarlık, hassas onur meseleleri, şövalye bakış açısı, savurgan bir cömertlik ve parlak bir cesaret; bunlar Fransız yukarı sınıfının bariz özellikleriydi. Benzer şekilde, 'centilmen' İngiliz yukarı sınıfının tüm belirgin özelliklerini, ilk olarak ... büyük bir özel servet, çok sayıda hizmetçiler, belirli bir dış görünüş ve tavır, rahatlık ve lüks alışkanlıklarını ifade eder... Bunlara, daha gelişmiş kafalar için liberal bir eğitim, seyahat, enformasyon, iyi terbiye ve toplum içinde rahatlığı ekleyin... Ancak gerçek yargıçlar için, can alıcı nitelik yürektedir; ... gerçek bir 'centilmen' sahiden soylu bir adamdır ... yönettiklerine kendini sunmayı hatta feda etmeyi başarabilen dürüstlük sahibi bir tarafsız; yalnızca onur sahibi birisi değil fakat doğru düşünen ve doğası gereği doğru hareket eden, hatta iyi ilkeleri nedeniyle daha da iyi hareket eden, cömert güdüleri içine sindirmiş vicdan sahibi bir adam."[24]

Bu öz-tasvirler ve dış-değerlendirmeler temelinde Almanya ve İngiltere arasında iki temel farklılık noktası çok da güçlü bir şekilde vurgulanamaz. İlk olarak, kimi mutlu istisnalarla Alman *Korps-öğrenci* bir centilmen olmak için yetiştirilmemişti. Başkalarını düşünmek, dürüstlük ve aslında mertlik, kusursuz bir ahlâk kuralı olarak onun müfredatının bir parçasını oluşturmamıştır. İkinci ve en önemlisi olarak, Max Weber'in işaret etmiş olduğu gibi, Alman "form"u, onun dar sınıf temelinden ayrılamaz ve burjuvazinin geniş çoğunluğuna aktarılamazdı. Öte yandan "centilmen" kavramı – Eton, Harrow, Oxford ve Cambridge, herhangi bir Alman kurumundan top-

22 *A.g.e.*, s. 260.

23 *A.g.e.*, s. 259.

24 W. L. Guttsman, *The English Ruling Class* (Londra, 1969), s. 37'ye göre aktarılıyor.

lumsal olarak daha ayrık (*exclusive*) olsa da– nüfusun geniş kesimlerinin ortak malı olabilirdi ve giderek oldu. Öncü hareket, daha az ayrıcalıklılar için elit okulu formu, ortak idealin alt-orta ve hatta çalışan sınıflara yaygınlaştırılmasını sağladı.

Katı profesyonel tarafgirlikleriyle "derme çatma" Fransız ve Rus elitleri ve kurumlarından farklı olarak Britanya'daki benzeri hem geniş kapsamlı hem de (ya da genel bilgi/tecrübe aktaran türden) uzmanlaşmamıştı ve bunun sakıncaları kısa sürede görülecekti. Britanya sistemi entelektüelliği, uzmanlaşmayı ve bir ölçüye kadar profesyonel yetkinliği hor görüyordu. Olduğu kadarıyla böyle bir profesyonel eğitim, daha sonra, erken toplumsallaşma süreçlerinden, genel bilgi ve tecrübe aktarmanın, heveskârların, centilmen ve sportmenlerin şekillendirilmesi tamamlandıktan sonra meydana geldi. Mathew Arnold, *Kültür ve Anarşi*'de (1869) *–Bildunsbürger* pozisyonundan– Britanya soyluluğunu barbarlar, burjuvazisini kültürsüz cahiller olarak tanımlar. Dolayısıyla, babasının eğitim sisteminin kesin erdemlerine karşı, çeşitli açılardan ödenecek bir bedel vardı.

Sonuçlar

Sonuç olarak, İngiltere ve Prusya/Almanya'da, farklı nedenlerle olmakla birlikte daha az ölçüde Rusya ve Fransa'da, toplumsal ve siyasal süreçler, yeni bir bileşik elitin ve artan ölçüde soylu olmayan bir yönetici sınıfın oluşumu yönünde oldu. Burada ele alınan dört ülkenin tümünde de, çeşitli biçimlerde, soyluluğun unsurları ile *haute bourgeoisie*'nin kimi kesimleri, toplumun genel evrimine bağlı olarak esas itibariyle plütokratik (İngiltere); bürokratik (Almanya); siyasal (Rusya) ya da "karma", yani, eğitimli memurlar ve şehir temelli avukat-politikacılardan (Fransa) oluşan yeni bir bileşik yönetici elitin formasyonu yönünde hareket ediyordu. Genel olarak, soyluluğun etkisi gerilerken, burjuva unsurların henüz egemen olmadıkları yerlerde de önemleri artıyordu.

Soyluluğun bakiye değerlerinin, burjuva toplumunun ihtiyaçlarına ve zevklerine yakınlaştırılmasında, görmüş olduğumuz gibi, eğitim kurumları hayati bir rol oynadı. Bunların nesnel işlevi, özellikle İngiltere ve Almanya'da, ağırlıklı olarak burjuva toplumsal kökenli yeni elite, eski aristokratik toplumdan miras kalan değiştirilmiş bakiye değerlerin aktarılmasıydı. Devam eden bir süreç içinde burjuva ve soyluluk unsurları birbiriyle etkileşime girdi. Soyluluğun mensupları, ekonomik varoluşlarını sürdürmek için, burjuva toplumunun hayat tarzıyla uzlaşmak durumundaydı. *Haute bourgeois* unsurlar, eski yönetici sınıfın safları içindeki pozisyonlara girebilmelerini haklılaştırmak için, belirli aristokratik form ve değerleri kabul etmek zo-

rundaydı. Aynı süreç, daha az güçlü olsa da, Fransa ve Rusya'da da görülür. Oralarda, ister "Boche", isterse *çivonik*'e karşı olsun ortak nefretin birleştirici rol oynadığı yakınlaşma toplumsal olmaktan çok siyasaldı.

Soylu ve burjuva arasındaki karşılıklı etkileşim sürecinin ve bunun en yüksek mertebesi olan yeni bir karışımın ortaya çıkışının ideal-tipik tasviri burada incelenen ülkelerden değil fakat az çok farklı bir ortamdan gelir. Guiseppe di Lampedusa, *Leopar*'da Salina Prensi aristokrat Don Fabrizio ve yeni yetme köylü girişimci Don Calogero Sedára arasında, Prensin yeğeni Tancredi'nin, sonradan görmenin kızı Angelica ile evlenmesiyle pekişen sevgi-nefret ilişkisini anlatır: "Evlilik akdiyle ilgili toplantılar daha sık bir hale gelince, Don Fabrizio içinde Sedára'nın özelliklerine ilişkin garip bir takdir hissinin geliştiğini gördü... Prense çözümsüz gibi görünen pek çok sorun, Don Calogero tarafından bir anda çözülüyordu: Dürüstlük, doğruluk ve basit ahlâk kurallarının pek çok insanı bağladığı prangalardan özgür olduğu için, hayat ormanında bir filin özgüveniyle yürüyordu."[25]

Buna karşılık Don Calgero, kendi payına, Prensle olan ilişkilerinden (kısmen elinde olmayarak) etkileniyordu: "Don Calgero, ortak bir yemeğin zorunlu olarak şapır şupur yemek ve yağ lekeleri olmadığını; bir sohbetin it dalaşına benzemesi gerekmediğini, kadına öncelik tanımanın, inanmış olduğu gibi güçlülüğün değil güçsüzlüğün işareti olduğunu; kimi zaman 'Tek kelime anlamadınız' demektense, 'Kendimi iyi ifade edemedim' demeyle bazen daha çok şey elde edilebileceğini; ve bu tür taktiklerin benimsenmesinin yemeklerden, tartışmalardan, kadınlardan ve sorgulamalardan daha çok şey kazandırabileceğini yavaş yavaş anladı. ... Yine de, Don Calgero'nun bütün bu derslerden hemen yarar sağladığını iddia etmek acelecilik olacaktır; daha dikkatli tıraş olmaya ve sabun israfından daha az şikâyet etmeye başladı; ama o andan itibaren kendisi ve ailesi için, üç kuşak sonunda kaba köylüleri savunmasız *gentry*'e dönüştürecek sürekli bir zarifleşme süreci başlamış oldu".[26]

Aslında, Avrupa'nın çeşitli yerlerinde, soylulukla *haute bourgeoisie* arasındaki çizgi, özellikle 19. yüzyılın sonraki on yıllarında giderek akışkan bir hale geliyordu ve bu süreç Edward dönemi İngiltere'sinde en yüksek noktasına ulaşıyordu.[27] Geleneksel olarak güçlü bürokratik elitler tarafından yönetilen ülkelerde ve özellikle Prusya/Almanya'da, bu yakınlaşma, İngiltere'de olduğu gibi yeni bir plütokratik elit yaratmak yerine, Otto Hintze'nin pek yerinde olarak, "adlig-bürgerliche Amtsaristokratie" (kamu görevlerinin Aristo-burjuva soyluluğu)[28] diye işaret ettiği bir yakınlaşmaydı. Bu tanımlama,

25 G. Tomasi di Lampedusa, *The Leopard*, s. 95 (Münih, 1984 Almanca edisyonu).

26 *A.g.e.*, s. 97.

27 J. Stevenson, *British Society 1914-45* (Londra, 1964), s. 30.

28 O. Hintze, *Der Beamtenstand* (Leipzig,1911), s. 45.

19. yüzyılın ikinci yarısında çarlık bürokrasisine de uygulanabilecek bir tanımlamaydı. Fransa'da benzer sürecin doğası –özellikle Fransız soyluluğunun Üçüncü Cumhuriyet sırasındaki evrimi– aydınlatılmayı beklemektedir.

Yeni bileşik bir elitin oluşumu, denebilir ki, burjuvazinin zaferini, etkilerinin doruk noktasına ulaşmasını ifade eder. 1880'lerden itibaren "aşağı"dan gelen meydan okumayı hissetmişlerdi. Son olarak, Büyük Savaş'ın burada ele alınan değişik ülkelerin yönetici elitleri üzerindeki etkisi ciddi farklılıklar göstermiştir. Bununla birlikte, şu ya da bu şekilde, soyluluk ve burjuvazi arasındaki ilişkilerin çözülmemiş sorunu, ilk ve son olarak kesinlikle çözülmüştür.

Batı Avrupa'da İşadamları ve Burjuvazi

Youssef Cassis

Burjuva dünyasının önemli bir kısmının işadamlarından oluştuğu konusunda çok az kuşku vardır. Gerçekten de, dar bir tanım, yalnızca üretim araçlarının sahiplerini burjuva olarak ele alacaktır. Hatta daha geniş bir görüş kabul edilse bile, profesyoneller ve devlet memurları –Almanya'da *Bildunsbürgertum*– gibi daha geniş toplumsal kategorilerin, burjuva katmanının daha tam bir resmini çizebilmek ve böylece onların kilit pozisyonunu vurgulayabilmek için, genellikle işadamlarına katılması önemlidir.[1]

İşadamlarının önemi, *grande bourgeoisie* ele alındığında artmaktadır. Fransa'da, E. Beau de Loménie'nin *dynasties bourgeoises* ve efsanevi *deux cents familles* büyük bankacı ve sanayici ailelerinden ve toplumsal ve siyasal alandaki bağlantılarından oluşur.[2] Bu yazının amacı, bu büyük işadamlarının, Britanya, Fransa ve Almanya'daki burjuva dünyası içindeki özel yerini, Alman *Bürgertum*'unun Britanya ve Fransa'daki benzerlerinden ne ölçüde ayrıldığını saptamak ve eğer varsa, bu farklılıkların ne ölçüde Alman *Bürgertum*'unun kendine özgü özelliklerinden kaynaklandığını belirleyebilmektir.

Bu, burada ele alınacak olan ikinci noktayı öne çıkarmaktadır: *Bürgertum* ya da orta sınıf gibi kavramlar, genellikle burjuvazi olarak tanımlanan birta-

1 Almanya'daki bu farklılaştırmalar için, örneğin bkz. J. Kocka, "Bürgertum und Bürgerlichkeit als Probleme der deutschen Geschichte vom späten 18. zum frühen 20. Jahrhundert", *Bürger und Bürgerlichkeit im 19. Jahrhundert* (Göttingen, 1987) içinde, s. 21-63.

2 Özellikle bkz. E. Beau de Loménie, *Les responsabilités des dynasties bourgeoises* (Paris, yeni ed., 1977), 5 cilt; bu 1789'dan itibaren Fransa tarihinin bir grup etkili burjuva ailesi üzerinden tartışmalı bir yorumudur. Bu çözümlemenin siyasal imalarının eleştirisi için bkz. J.-N. Jeanneney, *L'argent caché. Milieux d'affaires et pouvoirs politiques dans la France de XX siècle* (Paris, 2. ed., 1984) içinde.

kım sosyo-profesyonel grupların aralarındaki ilişkileri çözümlemekte ne ölçüde yararlıdır? Sağlıklı bir çözümleme yapabilmek için değişik burjuva katmanları arasında ayrım yapmak zorunludur. Fransız tarihyazımı, muhtemelen 19. yüzyılda Fransız toplumunun daha burjuva niteliği nedeniyle bu yönde en ileri gitmiştir. Adeline Raumard'ı izleyerek tarihçiler, sosyal statü kadar, zenginlik düzeyi temeline dayanan ve *aristocratie financière* ile *haute bourgeoisie* ve *bonne bourgeoisie* ve daha alt düzeyde *bourgeoisie moyenne* ve *bourgeoisie populaire* arasındaki özgün durumları, kimi uyarlamalar yaparak birbirinden ayırmak eğilimindedirler.[3]

Britanya ve Almanya örneklerini ele alan araştırmacılar bu tür keskin ayrımlar yapmamışlardır. Britanya'da tarihçiler ve sosyologlar orta sınıfı, üst, orta ve alt orta sınıf olarak ayırırlar. Almanya'da, özellikle Almancadaki *Wirtschafts* ve *Bildunsbürgertum*'a ek olarak, *Großbürgertum, Bürgertum*'dan ve daha alt düzeyde *Kleinbürgertum*'dan ayrılabilir.[4] Bununla birlikte bu üç ülkede, ele alınan dönemde, aristokrasiden olduğu kadar, ekonomik burjuvazinin en üst katmanı ya da onun bir kısmını içeren yukarı sınıftan (Fransa'da *classes supériéures*, Almanya'da *Oberschicht*) söz edilir. Büyük iş çevrelerinin durumunda, esas itibariyle üst sınıfların bir parçası olan burjuvazinin en üst kademelerinin ele alındığından kuşku yoktur.

Büyük işadamlarının toplumsal pozisyonuyla ilgili bir dizi sorun, dolayısıyla onların aristokrasiyle ilişkileri etrafında döner. Bununla birlikte, yukarı sınıfların kompozisyonunun ister aristokrasi, burjuvazi, *Bürgertum* terimleriyle ya da başlıca büyük toprak sahipleri, büyük işadamları, üst düzey politikacılar, üst düzey memurlar ve en ünlü profesyoneller ve muhtemelen entelektüeller gibi sosyo-profesyoneller açısından çözümlenmesi tartışmalıdır. İkinci durumda yönetici sınıf ya da basit olarak elit terimi, *bourgeoisie*, orta sınıf ya da *Bürgertum* terimlerinden daha yararlı olabilir. "Elit" terimi, basit olarak, toplumsal hiyerarşinin en tepesinde ve kendi alanlarında iktidar pozisyonunda olanları ifade etmek için kullanılır. Yönetici sınıf terimi, ekonomik, siyasal ve yönetsel elitlerin toplumsal olarak bütünleşmesini ifade eder.[5] Bu geniş kavramlar ya da elitler arasında ya-

3 Adeline Daumard, *La bourgeoisie parisienne de 1815 à 1848* (Paris, 1963); ayrıca bkz. F. Braudel ve E. Labrousse (ed.), *Histoire économique et sociale de la France* (Paris, 1976), cilt III/2 ve IV/1. Yöresel bir çözümleme için bkz. J.-P. Chaline, *Les Bourgeois de Rouen. Une élite urbaine au XIXe siècle* (Paris, 1982).

4 *Bürgertum* kavramının kullanımı için kimi tanımlar konusunda bkz. U. Haltern, *Bürgerliche Gesellschaft. Sozialtheoretische und sozialhistorische Aspekte* (Darmstadt, 1985).

5 Bu konudaki teorik literatür çok geniştir. Özellikle bkz. R. Bendix ve S. M. Lipset (ed.), *Class, Status and Power* (Londra, 1967); R. Dahrendorf, *Class and Class Conflicts in Industrial Society* (Londra, 1961); R. Aron, "Social Class, Political Class, Ruling Class", *European Journal of Sociology*, I (1960), s. 260-82; A. Giddens, "Elites in the British Class Structure", P. Stanworth ve A. Giddens (ed.), *Elites and Power in British Society* (Cambridge, 1974) içinde.

pılacak seçim, esas itibariyle üst sınıf içindeki aristokrasinin gücüne bağlı olacaktır. Yüzyılın başında, üst sınıfların, aristokratik ve üst orta sınıf unsurların bir karışımı haline geldiği Britanya ve Fransa'da elit ya da yönetici sınıf nosyonu daha yararlı olabilirken, durum Almanya söz konusu olunca daha tartışmalıdır.

Toplumsal hiyerarşinin tepesindeki işadamlarının pozisyonu başlıca üç niteliğe sahip olunmasıyla sağlanır: Ekonomik güç, toplumsal prestij ve siyasal etki.[6] Bu üç niteliğin, en üst düzeyde birleşmesi, örneğin 19. yüzyılın ikinci yarısında Britanya ve Fransa'da finans aristokrasisinin karakteristik özelliği idi: Londra'da Lord Rothschild ve Lord Revelstoke; Paris'te[7] Alphonse de Rothschild ya da Rodolphe Hottinguer, muazzam zenginlikleri, günün büyük finansal operasyonlarındaki rolleri, yüksek sosyete içindeki ilişki ağları ve siyasal iktidara kişisel yakınlıklarıyla kesinlikle bu pozisyondaydılar. Bununla birlikte, ekonomik güç, toplumsal prestij ve siyasal etkinin derecesinde değişiklikler olabilir; bir niteliğin güçlülüğü diğerinin görece zayıflığını –yüksek toplumsal statünün gerileyen ekonomik pozisyonu telafi edebilmesi gibi–[8] telafi edebilir ve başka bileşimler de mümkündür.

Dolayısıyla, iş hayatındaki elitin toplumsal pozisyonunun çözümlemesi, üç düzeyde ele alınacaktır:

(1) Ekonomik düzey, gelir ve zenginliğe olduğu kadar firmanın türüne, firmadaki pozisyona işaret eder.
(2) Toplumsal düzey, toplumsal köken, eğitim, toplumsal hayat ve evliliğe bakarak algılanabilecek, üst sınıflarla bütünleşme derecesine işaret eder.
(3) Siyasal düzey, ister kişisel anlamda, isterse bir baskı grubu aracılığıyla siyasi iktidara yakınlığa işaret eder.

Britanya, Fransa ve Almanya'daki işadamlarının ekonomik, toplumsal ve siyasal niteliklerini inceledikten sonra yukarıda ifade edilen iki soruya döneceğim: Alman işadamlarının toplumsal pozisyonu, İngiliz ve Fransızlarınkinden önemli ölçüde farklılık gösteriyor muydu? *Bourgeoisie*, orta sınıf ve *Bürgertum* kavramları bu çözümleme için yararlı mıdır?

---

6 P. Bourdeu'nin terminolojisi, *capital économique, capital sociale, capital culturel* vs. gibi terminolojiler de kullanılabilir.

7 Sırasıyla Londra'da N. M. Rothschild & Sons ve Baring Brothers & Co. ve Paris'te De Rothschild Frères ve Messrs Hottinguer'in yöneticileri.

8 Örneğin 19. yüzyılın sonlarıyla 20. yüzyılın başlarında özel bankacıların durumu buydu.

Ekonomik güç

Burada ortaya çıkan ilk soru, bu üç ülkede iş hayatının örgütlenişindeki farklılığın, işadamlarının toplumsal pozisyonunun farklılığına yol açmış olup olmadığıdır. Yüzyılın başında, üretimin yoğunlaşması ve dev şirketlerin ortaya çıkışının Almanya'da Britanya'ya göre daha yüksek, Fransa'ya göre ise daha da yüksek bir düzeye ulaştığı iyi bilinmektedir. Bununla birlikte, büyük işadamları diye niteleyebileceğimiz kişilerin varlık temeli, aşağı yukarı aynıydı. Bankacılıkta, eski tarz aile ortaklığına dayanan bir finans aristokrasisi her üç ülkede de mevcuttu. Britanya, Fransa ve Almanya'daki en büyük anonim ortaklıklar halindeki bankalar, Birinci Dünya Savaşı'nın arifesinde, yaklaşık 100 milyon sterlinlik aktifleriyle, aynı büyüklükteydi.[9]

Tablo-1, 1907 yılında, Britanya ve Almanya'daki en büyük yirmi sanayi işvereninin listesini içerir –karşılaştırılabilir veriler, maalesef Fransa için mevcut değildir– ve var olan farklılıkları gösterir. Farklılıklar özellikle, Britanya şirketlerinin, –10 kadar şirketin 20.000 ya da daha fazla kişi çalıştırdığı– Alman işletmelerinin büyüklüğüne yaklaşamadığı demir, kömür ve çelik gibi ağır sanayilerde görülür. Bununla birlikte, Britanya'da 1905-1910[10] yıllarında 4.000'den fazla insanı istihdam eden 12 metal imalat şirketi ve 1913 yılında toplam 10.000'den[11] fazla kişi çalıştıran beş en büyük maden kömürü işleten maden kömürü ocağı işvereni vardı.[12] Fransa'nın durumu daha tartışmalıdır.

TABLO 4.1
1907 Yılında Britanya ve Almanya'da En Büyük Yirmi Sanayi İşvereni

	Britanya		
Sıra	*Şirket adı*	*Tahmin edilen çalışan sayısı*	*Sanayi grubu*
1	Fine Cotton Spinners and Doublers Association	30.000	Tekstil
2	Sir W. G. Armstrong Whitworth & Co.	25.000	Silah
3	Vickers, Sons & Maxim	22.500	Silah
4	Calico Printers Assoc.	20.495	Tekstil
5	John Brown & Co.	16.205	Gemi yapımı

9 1913'te London City ve Midland Bankaları'nın mevduatları 93.8 milyon, Lloyd Bankası'nın 91.5 milyon, Credit Lyonnais'in 89 milyon ve Deutsche Bank'ın 79 milyon sterlindi.

10 Bkz. J. Kocka ve H. Siegrist, "Die hundert größten deutschen Industrieunternehmen im späten 19. und frühen 20. Jahrhundert", N. Horn ve J. Kocka (ed.), *Recht und Entwicklung der Großunternehmen im 19. und frühen 20. Jahrhundert* (Göttingen, 1979) içinde, s. 55.

11 Christine Shaw, "The Large Manufacturing Employers of 1907", *Business History* 25 (1983), s. 42-60.

12 R. Church, *The History of the British Coal Industry. Cilt 3: 1830-1913: Victorian Pre-eminence* (Oxford, 1986), s. 400.

Sıra	Şirket adı	Tahmin edilen çalışan sayısı	Sanayi grubu
6	Metropolitan Amalgamated Railway Carriage & Wagon Co.	13.868	Taşıma araçları
7	Cooperative Wholesale Society	13.203	Yiyecek, içki, elbise, ayakkabı
8	J. & P. coats	12.700	Tekstil
9	Guest, Keen & Nettlefolds	12.451	Demir, kömür, çelik
10	Bleachers' Assoc.	11.280	Tekstil
11	Platt Brothers	10.600	Makina mühendisliği
12	Stewarts & Lloyds	10.000	Demir, kömür, çelik
13	United Alkali	9.049	Kimya
14	Pilkington Brothers	9.000	Cam
15	I. & R. Morley	9.000	Giyim
16	Harland & Wolf	8.500	Gemi yapımı
17	Workman, Clark & Co.	8.000	Gemi yapımı
18	Rylands & Sons	8.000	Tekstil
19	G. Kynoch & Co.	8.000	Demir, kömür, çelik
20	Palmers Shipbuilding & Iron Co.	7.500	Demir, çelik, gemi yapımı
–	Bradford Dyers	7.500	Tekstil

Almanya

Sıra	Şirket adı	Tahmin edilen çalışan sayısı	Sanayi grubu
1	Fried. Krupp	64.354	Elektrik mühendisliği
2	Siemens & Halske-Siemens-Schuckert-Werke	42.866	Elektrik mühendisliği
3	Gelsenkirchener Bergwerks-AG	31.252	Demir, kömür, çelik
4	Phoenix	31.100	Demir, kömür, çelik
5	AEG	30.667	Elektrik mühendisliği
6	Harpener Bergbau	26.000	Kömür
7	Ver. Königs-und Laurahütte	23.224	Demir, kömür, çelik
8	Gutenhoffnungshütte	21.657	Demir, kömür, çelik
9	Mansfeld'sche Kupferschieferbauende	21.283	Demir, kömür, çelik
10	Hibernia	19.212	Kömür
11	Deutscher Kaiser (Thyssen)	18.931	Demir, kömür, çelik
12	Von Giesches Erben	13.291	Demir, kömür, çelik (çinko)
13	Hohenlohe-Werke	12.367	Demir, kömür, çelik (çinko)
14	Felten & Guilleaume-Lahmeyer	11.760	Elektrik mühendisliği
15	Union AG	11.605	Demir, kömür, çelik
16	Oberschlsische-Eisenbahnbedarf AG	11.500	Demir, kömür, çelik
17	Kattowizer AG	10.968	Demir, kömür, çelik
18	Bochumer Verein	10.867	Demir, kömür, çelik
19	Deutsch-Luxemburgische	10.000	Demir, kömür, çelik
–	Rheinische Stahlwerke	10.000	Demir, kömür, çelik
–	Schles. AG f.Bergbau u. Zinkhüttenbetrieb	10.000	Demir, kömür, çelik
–	Borsig	10.000	Lokomotif

Kaynaklar: Almanya için, Kocka, Siegrist, "Die hundert größten Industrieunternehmen", s. 106-12. Britanya için, Shaw, "The Large Manifacturing Employers", s. 52-53. Devletin sahip olduğu Kraliyet Tersaneleri (25.000 çalışan) ve Kraliyet Levazım Fabrikaları (15.651 çalışan) ve Great Western (17.770 çalışan) ve North Eastern (10.000 çalışan) gibi demiryolu şirketleri dahil edilmemiştir.

Bununla birlikte, Horn ve Kocka'yı takip eden ve 1.000 ya da daha fazla[13] işçi çalıştıran büyük girişimleri dikkate alırsak, o zaman hiç kuşkusuz metalürjide büyük patronlar (*grand patronat de la métallurgie*) vardı; 1906'da 23 metal işleme fabrikası, 1.000'den fazla işçi istihdam ediyordu ve bunlar arasında Schneider ve Wendel gibi, Birinci Dünya Savaşı'nın arifesinde 15.000'den fazla işçi çalıştıran iki dev de vardı. Bu *grand patronat*'lar, tekstilde aile şirketlerinin varlığını sürdürmesine rağmen, 1.000'den fazla işçi çalıştıran 44 fabrikada varlığını devam ettiriyordu.[14]

Şirketlerdeki işadamlarının durumu, üç ülke arasında sosyal statü bakımından olduğu kadar işlevler açısından da kimi farklılıklar ortaya koyar. Fabrika müdürlerinin yürütücü rolünü değerlendirebilmek, bir şirketten diğerine görülen farklılıklar ve hatta aynı şirket içinde zamanla meydana gelen değişiklikler nedeniyle her zaman zordur.

İki kurulun, *Vorstand* ve *Aufsichtsrat*, birlikte var olması nedeniyle Almanya'da durum en basittir. Genellikle birincisinin, pek çok durumda stratejik kararlardan sorumlu bir yürütme organı; çoğu kez bir bankacının başkanlık ettiği ikincisinin görevinin ise, öncelikle birleşmeler sırasındaki mali meseleler olmak üzere, genellikle istişarî nitelikte olduğu kabul edilir.[15] Britanya ve Fransız şirketlerinde, temel görevi şirketin stratejik seçenekleri konusunda karar vermek olan, günlük rutin işleri ücretli müdürlere bırakan tek bir kurul vardır. Bu genel düzeyde Britanya ve Fransız kurullarının görevleri *Vorstand* ve *Aufsichtsrat*'ın az çok arasında bir yere isabet eder. Britanya kurulları, kural olarak, Fransız kurullarına göre (*conseil d'administration*) daha çok şirketin işlerini yürüterek, kimi durumlarda, özellikle de sanayide *Vorstand*'ın rolüne benzer bir rol oynarlar. Büyük silah imalatçısı Vickers'in yönetim kurulu örneğin, Krupp'un *Vorstand*'ına çok benzerdi; teknik, ticari, mali uzmanların yanı sıra yüksek düzey Donanma subayları ve kamu görevlilerinden oluşuyordu.[16] Öte yandan, Londra'daki bazı anonim şirketlerin yönetim kurullarının yerine getirdiği görevler *Aufsichtsrat*'ın görevleriyle aynı türdendi.[17]

---

13 N. Horn ve J. Kocka, "Introduction", Horn, Kocka (ed.), *Recht und Entwicklung* içinde, s. 1.

14 F. Caron, "Dynamismes et freinages de la croissance industrielle", Braudel ve Labrousse (ed.), *Histoire économique et sociale de la France*, Cilt IV/1 içinde, s. 263. Ayrıca bkz. P. Fridenson, "Die Arbeiterpolitik großer Unternehmen in Frankreich", J. Kocka (ed.), *Arbeiter und Bürger im 19. Jahrhundert* (Münih, 1986) içinde, s. 185-201.

15 Bkz. O. Jeidels, *Das Verhältnis der deutschen Großbanken zur Industrie* (Münih,, Leipzig, 1913). H. Pogge von Strandmann, *Unternehmenspolitik und Unternehmensführung: Der Dialog zwischen Aufsichtsrat und Vorstand bei Mannesmann 1900 bis 1919* (Düsseldorf, Viyana, 1978); W. E. Mosse, *Jews in the German Economy. The German-Jewish Economic Elite 1820-1935* (Oxford, 1987).

16 Bkz. C. Trebilcock, *The Vickers Brothers: Armaments and Enterprise, 1854-1914* (Londra, 1977).

17 Bkz. Y. Cassis, "Management and Strategy in the English Joint Stock Banks, 1890-1914", *Business History*, cilt 27 (1985), s. 301-15.

Bu farklılıklar toplumsal düzeyde kendisini nasıl oraya koyuyordu? Britanya'da, yönetim kurulu üyesi olan yöneticilerle, yönetim kuruluna katılmayan genel müdür de dahil, müdürler arasında, hem profesyonel hem de toplumsal olarak ayrım oldukça güçlüydü. Britanya şirketlerinin müdürleri, sıklıkla, şirket sahiplerinin ve ailelerinin çevresi dışından atanırdı. Daha aşağı bir toplumsal kökenden, genellikle alt orta ve orta sınıftan gelirler, çoğu kez bilimsel ya da teknik bir eğitime sahip olmaksızın şirkete erken yaşta girerler ve adım adım merdivenin tepesine yükselirlerdi. Bununla birlikte, yönetim kuruluna alınmadıkları sürece –ki bu emekli olduklarında, hizmetlerine karşılık mümkün olabilirdi– iş dünyasının elitine dahil edilmezlerdi.[18]

Almanya'da *Vorstand* ve *Aufsichtsrat*'ın üyeleri eşit bir toplumsal statüye sahip olur ve şirketleri kontrol eden ailelerin mensupları çoğu kez *Vorstand*'da yer alırdı: Dört farklı sanayi dalından birer örnek vermek gerekirse, Thyssen, Siemens, Hayer ya da Stollwerk'da durum buydu.[19] Sonuçta, ünlü ücretli işverenler Albert Ballin, Emil Kirdorf ya da Emil Rathenau'nun iyi bilinen durumlarında olduğu gibi, ücretli işverenler iş elitiyle daha bütünleşik ve iş âlemi daha birleşikti.[20]

Fransız müdürlerin, *–administrateurs*'den farklı olarak *directeurs*'lerin– durumu *Vorstand* üyelerinden çok Britanyalı müdürlerin durumuna yakındı; şu farkla ki, bunlar Britanyalı meslektaşlarından daha fazla yüksek öğrenim görmüştü. Özellikle sanayide bunların pek çoğu mühendisti ve *grandes écoles*'den mezun olmuşlardı.[21] Bu onları toplumsal olarak yöneticilere daha yaklaştırıyordu. Önde gelen kömür şirketlerinden birisi olan *Charbonnages d'Anzin'de,* 1910'da hem yönetim kurulu başkanı Champy hem de genel müdür Cuvinot, École Polytechnique'de okumuşlardı.[22] Bununla birlikte, ortak bir yüksek öğrenim, toplumsal farklılıkları tamamen ortadan kaldırmıyordu.

---

18 Örneğin bkz. D. C. Coleman, "Gentlemen and Players", *Economic History Review*, 2. Seri, cilt 21 (1973), s. 92-116.

19 1907 yılında Thyssen ailesinin üç üyesi, Deutscher Kaiser'in Gruben-Vorstand'ında; Friedrich Bayer, aynı adlı şirketin Vorstand'ındaydı ve Gebrüder Stollwerck'in Vorstand'ının tümü Stollwerck ailesinin üyelerinden oluşuyordu. 1912'de Carl Friedrich von Siemens, maaşlı müdür Alfred Berliner'in yerine geçerek Siemens-Schuckertwerke'nin Vorstandvorsitzender'i oldu.

20 Bkz. Kocka, "Les entrepreneurs salariés dans l'industrie alemande à la fin du XIXe et au début XXe Siècle", M. Lévy-Leboyer (ed.), *Le patronat de la seconde industrialisation* (Paris, 1979) içinde, s. 85-100.

21 Bkz. André Thépot (ed.), *L'ingénieur dans la société française* (Paris, 1985). *Administrateurs* ve *directeurs*'lerin rollerinin güzel bir örneği, J.-P. Daviet, "La Compagnie de Saint-Gobain de 1830 à 1939", 2. Cilt, Paris Üniversitesi I, doktora tezinde bulunabilir.

22 Odette Hardy-Henery, *De la croissance à la désindustrialisation. Un siècle dans le Valenciennois*, (Paris, 1984), s. 74-77.

İşadamlarının ekonomik gücünün nihai ölçüsü kişisel gelir ve zenginlikti. Ele alınan dönem içinde, üç ülkede işadamları açık ara en zengin sosyo-profesyonel grubu oluşturuyordu. Britanya'da 1870'lerin sonuna kadar toprak sahipleri en zengin grup olarak varlıklarını sürdürdüler: W. D. Rubinstein'a göre, 1858 ile 1879 arasında ölen milyonerlerin % 80'i bunlardı. 1900-1914 döneminde bunların payı % 27'ye düşerken, vefat etmiş milyonerlerin % 72'si işadamları, % 1'i ise profesyoneller ve kamu görevlileriydi.[23] 1912'de milyonerlerin % 25'inin toprak sahibi ve % 68'inin işadamı olduğu Almanya'da durum çok farklı değildi.[24] Fransa için benzer istatistikler mevcut değildir. Bununla birlikte, 1911 yılında Parisli bir işadamının ortalama varlığı 1.450.773 frank (58.031 sterlin), toprak sahipleri ve rantiyelerinki (*rentiers*) 334.650 frankı.[25]

İşadamları zenginlik açısından toprak sahiplerini geçmişlerse, diğer burjuva kategorilerinden de çok daha zengindiler. Örneğin Fransa'da yüksek kamu görevlileri 19. yüzyılın başında işadamlarından daha varlıklıydı. Yüzyılın sonuna gelindiğinde durum tamamen tersine dönmüştü: Üst düzey bir kamu görevlisinin ortalama varlığı, 1820'den 1911'e, 253.249 franktan, 431.621 franka, aynı dönemde bir işadamının varlığı ise, 189.643'ten 1.450.773 franka yükselmişti.[26] Akılda bulundurulması gereken bir başka ilginç nokta da, üç ülkede belli başlı servetlerin düzeyinin, toprağa dayanmayan en yüksek servetin 1914 yılında 11 milyon sterline ulaştığı Britanya'da biraz daha fazla olmakla birlikte, muhtemelen birbirine oldukça yakın olduğudur. 1911 yılında Almanya'da dört servet 5 milyon sterlin ya da daha fazlayken, Fransa'da en yüksek servet 2 milyon sterlinin (50 milyon frank) üzerine çıkmıştı.[27]

Büyük işadamları arasındaki farklılıkların karşılaştırılması, finans sektörünün baskın olduğunu ortaya koyar. Bu, toprak sahibi olmayan milyonerlerin % 52.1'inin ve toprak sahibi olmayan yarı-milyonerlerin % 50.3'ünün en büyük işadamlarının çoğunluğu oluşturduğu Britanya'da kesinlikle doğrudur. Bireysel düzeyde, 19. yüzyılda Britanya'daki en büyük servetlerin çoğunluğu ticaret ve finans alanındaydı. Çok az sayıda fabrika sahibi ya da "pamuk lordu" çok büyük servetlere sahipti; çoğu 100.000 sterlinden fazla bırakmamıştır.[28] Beklenmedik bir şekilde, Almanya'da sayılar

23 W. D. Rubinstein, "Modern Britain", *Wealth and Wealthy in the Modern World* (Londra, 1980) içinde, s. 60.

24 H. Kaelble, "Wie feudal waren die deutschen Unternehmer im Kaiserreich? Ein Zwischenbericht", R. Tilly (ed.), *Beiträge zur quantitativen vergleichenden Unternehmensgeschichte* (Stuttgart, 1985) içinde, s. 171.

25 Adeline Daumard, *Les fortunes françaises au XIXe siècle*, (Paris, 1973), s. 148.

26 *A.g.e.*

27 W. D. Rubinstein, "Introduction", *Wealth and Wealthy*, s. 19.

28 W. D. Rubinstein, *Men of Property. The Very Wealthy in Britain since the Inudustrial Revolution* (Londra, 1981), s. 56-116.

pek farklı değildi; D. Augustine'e göre, üçüncü sektörü, 6 milyon (300.000 sterlin) ya da daha fazla serveti olanlar, % 47 oranında işadamlarından oluşuyordu.[29] Bankerler (% 12.4'le) tek başına en büyük gruptu ve ağır sanayiciler, Britanya'daki meslektaşlarına yakın (% 13.5) bir oran ortaya koyuyorlardı.

Bu sayılardan, demir ve çelik sanayicilerinin davranışının rasyonalitesi konusunda nasıl bir sonuç çıkarılırsa çıkarılsın, iki ülkenin iş yapısındaki farklılıklar, işadamlarının zenginliğinin bu türdeşliği ile kısmen telafi ediliyordu. Maalesef Fransa için benzer sayılar mevcut değildir. Bununla birlikte, 1901 yılında, en büyük işadamlarının ortalama % 45.7'si (% 57.2'si yönetim kurulu başkanı ve başkan yardımcısı, % 38.1'i şirket yöneticisi ve % 14.3'ü üst düzey müdür) 2 milyon frank ya da daha fazla servet bırakmışlardır.[30]

Ekonomik sektöre göre yapılan bir sınıflandırmadan farklı olarak, benzer bir hiyerarşinin Britanya ve Almanya'da görülmesi muhtemeldir. Örneğin Britanya'da, banka genel müdürlerinin % 66'sı, ama banka yöneticilerinin (*directors*) yalnızca % 22'si, 50.000 sterlinden daha az servet bırakmışlardır.[31] Son olarak, milyonerlerin ve çoğunluğu banker ve Banque de France'ın bazı genel kurul üyelerinin (*régents*) Paris'te toplandığı dikkate alındığında,[32] bankacılık ve finansın Fransız milyonerlerinin büyük bir kesimini oluşturduğu yolunda açık bir işaret vardır.

Toplumsal prestij

Büyük işadamlarının toplumsal statülerinin değerlendirilmesinin, onların toplumsal kökenleri, eğitimleri, toplumsal hayatları ve evlilikleri üzerinden yapılmasına girişilebilir. İşadamlarının toplumsal kökenleri genellikle yukarı doğru toplumsal hareketliliklerine göre incelenir. Bizim amacımız açısından, ailenin iş hayatında eski mi yeni mi (toplumsal statünün önemsiz olmayan bir unsuru) olduğunun dikkate alınarak ve üst ve üst-orta sınıflar içinde bir sosyo-profesyonel gruptan diğerine geçişin sıklığını belirleyerek yapılması daha uygundur. İkinci durumda, üst düzey kamu görevlileri ya da politikacılar gibi diğer grupların, ne ölçüde iş hayatından devşirildiğini dikkate almak da ilginç olabilir.

---

29 Dolores L. Augustine-Pérez, "Wealthy Businesmen in Imperial Germany", yayınlanmamış makale, FU Berlin, s. 9-10.

30 C. Charle, "Intellectuels et élites en France (1880-1900)", Paris Üniversitesi I, doktora tezi, 1986, s. 449.

31 Y. Cassis, *Les banquiers de la City à l'époque édouardienne, 1890-1900* (Cenevre, 1984), s. 238.

32 Bkz. A. Plessis, *Régents et gouverneurs de la Banque de France sous le Second Empire* (Cenevre, 1985).

TABLO 4.2
İşadamlarının Toplumsal Kökenleri (%)

	İşadamlarının oğulları	*Üst düzey kamu görevlilerinin oğulları*	*Toprak sahiplerinin oğulları*	*Profesyonellerin oğulları*
Britanya	59	0	11	7
Fransa	52	10	0	16
Almanya	53	9	2	3

Kaynak: 33 numaralı nota bakınız.

Ülkeler arasında karşılaştırmalar her zaman zordur çünkü araştırmacılar tarafından seçilen örnekler ve kullanılan kategoriler her zaman birbiriyle bağdaşmaz. Yine de, kimi genel eğilimler görülebilir. Ve bu genel eğilimler üç ülkede birbirine çok yakındır; Tablo 4.2'de görüleceği gibi, burada ele alınan işadamları neslinin % 52 ile % 59 arasında bir kesimi işadamlarının oğullarıydı. Almanya ve Fransa'da geriye kalanların yaklaşık % 10'u, yüksek kamu görevlilerinin çocuklarıydı. İki kıta devletine göre çok daha küçük bir bürokrasiye sahip olan Britanya'da, bu kategoriye girenlerden % 10.6'sı toprak sahiplerinin oğullarıyken (ki bunların pek çoğu kamu görevlisiydi), yüksek kamu görevlilerinin oğullarının oranı % 0'dı. Almanya'da % 2 oranında toprak sahibi sınıflardan geliyordu; Fransa'da bu oran % 0'dı. Profesyonellerin oğullarının en fazla olduğu yer Fransa'yken (% 16) bunu (% 7.3'le) Britanya ve (% 3'le) Almanya izliyordu.[33]

Şirket içindeki değişik branş ve pozisyonlar düzeyinde bir karşılaştırma yapmanın çok ilginç olacağı açıktır ancak araştırmaların mevcut düzeyinde bu olanaksızdır. Bununla birlikte, T. Pierenkemper tarafından çalışılan Westphalia'lı ağır sanayicilerin ve C. Erickson tarafından çalışılan Britanya çelik sanayicilerinin oldukça benzerlikler gösterdiğine işaret edilebilir. Aşağı yukarı aynı dönemde, bunlar Almanya'da % 53; Britanya'da % 55 oranında işadamlarının çocukları; Almanya'da % 7, Britanya'da % 7-13 toprak sahiplerinin çocuklarıydı ve sırasıyla % 27 ve % 15-19 yüksek kamu görevlilerinin ve profesyonellerin oğullarıydı.[34]

33 Britanya'ya ait sayılar H. Perkins, "The Recruitment of Elites in Britain since 1880", *Journal of History*, cilt 12 (1978), s. 222-234'ten; Almanya'ya ait sayılar, H. Kaelble, "Sozialer Aufstieg in Deutschland, 1850-1914", *Vierteljahrschrift für sozial und Wirtschaftsgeschichte*, cilt 60 (1973), s. 41-71'den. Her ikisi de H. Kaelble, *Historische Mobilitätsforschung:Westeuropa und die USA im 19. und 20. Jahrhundert* (Darmstadt, 1978) içinde, s. 107-136'dan aktarılıyor. Fransa için bkz. M. Levy-Leboyer, "Le patronat français, 1912-1973", M. Levy-Leboyer, *Le patronat de la seconde industrialisation*, içinde, s. 142. Fransa için orta büyüklüktekileri (% 11.9) büyük işadamlarına (% 40.3) ben ekledim. 1901 yılında Fransız işadamlarının bir örneklemi için, C. Charle aşağıdaki sayılara ulaşıyor: İşadamlarının oğulları % 57.5 (büyük işadamları % 43.4, orta büyüklüktekiler % 14.1), üst düzey kamu görevlilerinin oğulları % 14.9, hukuk mesleği mensupları % 12.2; "entelektüel ve elitler", s. 68-69.

34 T. Pirenkemper, *Die westfälischen Schwerindustriellen 1852-1913* (Göttingen, 1979), s. 44; C. Erickson, *British Industrialists: Steel and Hosiery, 1850-1950* (Cambridge, 1959), s. 12.

Bununla birlikte, işadamlarının kendi içlerinden kadrolarını tamamlamaları, iş hayatında en yüksek pozisyonlara ulaşmada kişinin ailesinin hâlâ en iyi yol olduğu bir çağda çok da şaşırtıcı değildir. Bu durum bankacılıkta daha da belirgindir; Londra'daki özel bankalardaki bankacıların % 87'si bankacıların oğullarıydı.[35] Dolayısıyla bizim amacımız açısından aynı derecede açıklayıcı olan şey diğer sosyo-profesyonel grupların kadrolarını ne ölçüde işadamlarından oluşturduklarıdır.

Önce politikacıları ele alalım. Britanya'da, 1900 ile 1919 arasında Muhafazakâr Kabine üyelerinin yalnızca % 7.7'si işadamlarının oğullarıydı; siyasal elitin büyük kısmını (% 50) hâlâ toprak sahipleri oluşturuyordu.[36] Bununla birlikte, toprak sahipliği ile iş dünyası arasında, özellikle de finansal ve deniz aşırı girişimler arasında kurulmuş olan güçlü bağlar küçümsenmemelidir. Fransa'da 1914'ten önce Üçüncü Cumhuriyet'in bakanlarının % 26'sı işadamlarının oğullarıydı;[37] bu oran İmparatorluk Almanya'sında % 11.4'tü.[38]

Üst düzey memurlar söz konusu olduğunda, büyük işadamlarının oğulları Fransa'da, *Corps*'a bağlı olarak, % 11-24'tü; eğer orta büyüklükteki girişimler dikkate alınırsa bu oran % 20-36 oluyordu.[39] Bu oranlar Almanya için % 1.2 ve % 20.5'ti.[40] Britanya için karşılaştırılabilir veri mevcut değildir. Dolayısıyla, diğer elit gruplarının kadroya alınması, Fransa'da elitlerin daha burjuva karakterine sahip olmaları ve çevrim hızının daha büyük olması nedeniyle işadamlarının alınmasından daha fazla farklılıklar gösterir. Bununla birlikte bu sayılar genel bir eğilimi göstermenin ötesinde dikkate alınmamalıdır. Özellikle de çeşitli gruplar arasındaki kesişen alanlar ya da bir bütün olarak ele alındığında elit içindeki ayrım çizgileri hakkında hiçbir şey söylemez.

Eğitim gibi diğer göstergeler az çok yardımcı olabilir. Elit okullarındaki, özellikle de Eton ve Harrow gibi büyük elit okullarındaki eğitim, iki eski üniversiteden (Oxford ve Cambridge) bile daha fazla, yukarı sınıflara kabul edilmenin kriteri olarak ele alınabilir.[41] *Dictionary of Business Biography*'nin ilk dört cildindeki veriler temel alınırsa, 1840'la 1869 yılları arasında doğmuş işadamlarının % 12.7'si ve 1870'le 1899 yılları arasında doğmuş olanla-

35 Cassis, *Les banquiers de la City*, s. 116.

36 Perkin, "Recruitment of British Elites", aktaran Kaelble, *Historische Mobilitätsforschung*, s. 142.

37 J. Estèbe, *Les ministres de la République, 1871-1914* (Paris, 1982), s. 20-21.

38 M. Knight, *The German Executive 1890-1933* (Stanford, 1955). S. 45'ten aktaran Kaelble, *Historische Mobilitätsforschung*, s. 150.

39 Charle, "Intellectuels et élites", s. 68-69. İşadamlarının oğullarının en yüksek oranı *inspecteurs des finances* arasındaydı.

40 H. Henning, *Die deutsche Beamtenschaft im 19. Jahrhundert* (Stuttgart, 1984), s. 54.

41 E. Hobsbawm, *Industry and Empire* (Londra, 1968), s. 185.

rın % 17.2'si büyük bir elit okuluna devam etmişken, sırasıyla % 7.9'u ve % 12'si daha küçük bir elit okuluna devam etmiştir.[42]

Diğer taraftan, elit okulu kriteri, örneğin *City* (finans) ve sanayi arasındaki biraz daha kesin iç bölünmeler hakkında bilgi edinmemize olanak verir: 1890 ve 1914 yılları arasında bankacılık camiası mensuplarının % 74'ü bir elit okuluna devam etmiştir. 1905 ile 1925 arasında bu okullara devam eden çelik sanayicilerinin oranı % 31; 1886 ile 1916 yılları arasında devam eden Kabine üyelerinin oranı ise % 68'dir. Bütün bankacılar içinde Eton'a gidenlerin oranının % 45, Harrow'a gidenlerin oranının ise % 26 oluşu daha da açıklayıcıdır. Kabine üyeleri için bu oranlar sırasıyla % 51 ve % 19'dur.[43] Çelik patronları için veri bulunmaması belki kendi başına olası "daha düşük" eğitimin bir göstergesidir. Elit okullarının eski öğrencileri arasındaki güçlü *esprit de corps* ve "eski öğrenciler" ağının gücü dikkate alındığında bunun önemi vardır.[44]

Bu tür göstergeler Fransa ve Almanya için mevcut değildi. Britanya'daki elit okullarıyla aynı klasik eğitimi vermiş olmaları gerçeğine rağmen, Alman *Gymnasium*'undaki ya da Louis le Grand ya da Henry IV gibi Fransız *lycée*'lerindeki eğitim, kimi özel Katolik okullarındaki eğitim gibi, kesinlikle çok kendine özgü olmasına rağmen, yukarı sınıfla bütünleşmenin bir işareti olarak değerlendirilemez. Bunlar gelecekte iş, siyaset ve yönetim elitlerinin aralarındaki kaynaşmayı güçlendirmiş olsa da bu asla Britanya elit okullarındaki gibi olmamıştır. Almanya'da çeşitli yerel *Gymnasium*'lar, Fransız *lycée*'leriyle aynı düzeydeydi.[45]

Üniversite eğitimi, üç ülkenin hiçbirinde bir statü sembolü olarak ele alınamaz. Fransız *grandes écoles* söz konusu olduğunda, bunlar başlangıçta elverişsiz durumda olan insanlar için kuşkusuz tepeye ulaşma olasılığı sunuyorlardı ama banka ve sanayi hanedanlarının çocukları için oldukça gereksizdiler. Bu belki de, 1901 yılında *Qui êtes-vous?*'dan gelen işadamları örnekleminin neden sadece % 29'unun eğitimi hakkında ayrıntı verilmiş olmasının nedenidir. Bunlar arasında % 24.3'ü *École Polytechnique*'de ve % 27.7'si *Faculté de Droit*'da (Hukuk Fakültesi) okumuştur.[46] Bununla birlikte, işlet-

42 Christine Shaw, "Characteristics of British Business Leaders: Findings from the DBB, Anglo-Japanese Business History Conference"a sunulan bildiri, *Business History Unit*, London School of Economics, Ağustos 1986.

43 Bankacılarla ilgili tarihler Cassis, *Les banquiers de la City*, s. 121-129'da; çelik sanayicileri için Erickson, *British Industrialists*, s. 33'te; Kabine üyeleri için W. L. Guttsman, *The British Political Elite* (Londra, 1965), s. 102'de.

44 Bkz. T. W. Bamford, *Rise of the Public Schools: A Study of Boys' Public Boarding Schools in England and Wales from 1837 to the Present Day* (Londra, 1967).

45 Bkz. F. K. Ringer, *Education and Society in Modern Europe* (Bloomington, 1979).

46 C. Charle, "Les milieux d'affaires dans la structure e la classes cominante vers 1900", *Actes de la recherche en sciences sociale*, cilt 20/21 (1978), s. 87.

meciliğin artan karmaşıklığına bağlı olarak, Fransız iş elitinin üyeleri *grandes écoles*'e toplumsal statü kazanmaktan çok, gerekli profesyonel nitelikleri kazanmak için gitmişlerdi.

Ünlü çelik patronları ailesinin başı François de Wendel, 1894 ile 1898 arasında *École de Mines*'e (Maden Okulu) devam etmiştir.[47] *Grandes écoles*'ün öğrencilerinin profesyonel hayatları boyunca devam eden bir *esprit de corps* geliştirdiğine de dikkat edilmelidir: Örneğin, *polytechniciens* (politeknikçiler) ya da *inspecteurs de finance* (maliye müfettişleri) hem devlet yönetiminde hem de özel sektörde çalışıyorlardı.[48] Almanya'da, *Korps* ve *Burschenschaften* gibi aynı üniversiteye giden öğrencilerin, mezunlar da dahil ulusal bir ağ oluşturmasını sağlayan öğrenci kuruluşları dışında benzer bir şey mevcut değildi. Bununla birlikte öğrenci kuruluşları şimdiye kadar, çeşitli elit grupları arasındaki ilişki ağı açısından değil de, başta düello olmak üzere belirli uygulamalar ve toplumsal idealler açısından incelenmiştir. Bilhassa, bu kuruluşlardaki geleceğin işadamlarının varlığı açık bir şekilde değerlendirilmemiştir.[49]

Toplumsal hayat kişinin nerede çalıştığı ve yaşadığıyla doğrudan ilgiliydi. Bu anlamda, başta Fransa olmak üzere, başkentle taşra arasındaki fark küçümsenmemelidir. Paris, yalnızca *haute bourgeoisie*'nin ve yönetim kurulunda bir sandalyeye sahip olmanın büyük prestij sağladığı bankalar ve sigorta şirketleri gibi diğer kurumların merkezi değil fakat aynı zamanda hemen hemen eşit prestijli demiryolu, tersane ve su şirketlerinin de merkeziydi. Kömür, demir, çelik ya da gemi yapımıyla ilgili belli başlı Fransız sanayi kuruluşlarının merkez ofisleri, fabrikaları ülkenin çok uzak köşelerinde bile olsa, Paris'teydi. Örneğin Mines de Carmaux'nun merkez ofisi, kömür ocaklarından yaklaşık 600 kilometre uzaklıktaki Paris'te bulunuyordu;[50] 1910'da yönetim kurulu başkanı eski bir aristokrat olan Marquis de Solages ve başkan yardımcısı zengin bir tüccar ailesinden gelen Alfred Cibiel'di. Zenginlikleri ve yerel etkileri ne olursa olsun yerel sanayiler aynı ligde değildi.

İşadamlarının toplumsal prestiji açısından başkent ve taşra arasındaki ayrım, farklı şekilde de olsa, Britanya için de geçerliydi. Burada ayrım, Londra ile taşra arasında olmaktan daha çok City (Londra'daki finans merkezi) ile sanayi arasındaydı. Londra her zaman Britanya yüksek sınıfları için Paris'in

---

47 P. Fritsch, *Les Wendel, rois de l'acier français* (Paris, 1976), s. 139.

48 Bkz. T. Shin, *Savoirs cientifique et pouvoir social. L'école polytechnique 1794-1914* (Paris, 1980); E. Chadeau, *Les inspecteurs des finances au XIXe siècle (1850-1914). Profil social et rôle économique* (Paris, 1986).

49 Bkz. K. Jarausch, *Students, Society and Politics in Imperial Germany. The Rise of Academic Illiberalism* (Princeton, 1982).

50 Rolande Trempé, "Contribution à l'étude de la psychologie patronale: Analyse du comportement des administrateurs de la Sociétédes Mines de Carmaux vis a vis des mineurs (1856-1914)", *Le Mouvement Social*, Cilt 43 (1963), s. 53-91.

Fransızlara ifade ettiği anlamı ifade etmemiştir ve Britanya'da esas itibariyle taşrada yaşamak ve ara sıra başkenti ziyaret etmek, yukarı sınıf hayat tarzıyla bağdaşırdı ve onun bir özelliği idi. Ulusal ve taşra burjuvazisi arasındaki ayrım kuşkusuz Almanya'ya aynı şekilde uygulanamaz. Yine de, Ruhr sanayicileri en güçlü ve prestijli grup olarak varlığını sürdürürken, Almanya'nın başlıca iş merkezi olarak Berlin'in öneminin artması, özellikle de finans sektörünün başkentte yoğunlaşmasıyla yaratılan, iş hayatının sınıfları arasındaki yeni bölünmeler ayrıntılı bir araştırmayı gerektirir.

Büyük işadamlarının sürdüğü hayat tarzı, en görünür yönlerinin aristokrasiden ödünç alındığı ölçüde ve ayrıca burjuvazi içinde farklı olabilmek için, onun en yukarı –Fransız *aristocratie financiére*– kademesinin daha aşağı kademelerden ayrılmasını sağlamak üzere "aristokratik" olarak tanımlanabilir.[51] Bu "aristokratik" hayat tarzı, taşrada bir yeri olmakla birlikte, ancak başkentte yaşanabilirdi. Paris'te büyük işadamlarının çoğu sekizinci ve onaltıncı yönetim bölgelerinde (*arrondissements*); büyük iş aristokrasisi *konaklarda* (*hotel particulier*) yaşardı. Londra'da City aristokrasisinin pek çok üyesi başkentin en aristokratik bölgelerinde, Mayfair ve Belgravia'da otururdu ve bunların üçte birinin ayrıca şehir dışında evleri vardı. Parisli büyük işadamlarının çoğunun (% 80'den fazlası) birer ikinci rezidansları (*résidence secondaire*) bulunuyordu ve bunların % 34'ü şatoydu (*château*). Aynı olgu, zengin işadamlarının ve aristokrasinin Tiergarten yakınlarındaki muteber batı bölgelerinde yaşadığı Berlin'de de görülür; ayrıca şehir dışında bir eve sahip olmak bu düzeyde oldukça yaygındı.[52] Taşra burjuvazisi bu revaçtaki sosyetenin bir parçası olmaktan uzak tutulurdu.

Bu toplumsal hayatın bir parçasını da, her yerden çok Londra'da, üst sınıf statüsünün bir işareti olan centilmen kulüplerine (Carlton, Brooks, Athenaeum, Reform, Travellers, vs.) üyelik oluştururdu. Finans cemaati için bu alelade bir şeyken, yalnızca çok tanınmış taşra sanayicilerinin Londra kulüplerine üye olabildiklerini söylemeye gerek yoktur. Paris'in de kendi kulüpleri vardı; ve aristokrasi ve *aristocratie financiére*'in devam ettiği (Jokey Kulübü, Cercle de la rue Royale, Cercle de l'Union vs. gibi) eski kulüplerle, yeni işadamlarının devam ettiği (Automobile Club de Fransa, Bois de Boulogne vs. gibi) daha burjuva kulüpler arasında bir ayrım yapılabilir.

Berlin söz konusu olduğunda, bu tür kulüpler yoktu ve genel olarak Berlin, Paris ve Londra'ya göre daha az etkili bir toplumsal hayata sahipti. Bu-

---

51 Bu hayat tarzı, toprak unsurunu değil de parayı vurgulamak için aristokratik değil de plütokratik olarak da tanımlanabilir. W. Mosse'nin bu ciltteki makalesine bakınız.

52 Cassis, *Les banquiers de la City*, s. 289-296; C. Charle, "Intellectuels et élites", s. 472-485; E. Achterberg, *Berliner Hochfinanz. Kaiser, Fürsten, Millionäre um 1900* (Frankfurt a/Main, 1965), s. 43-47.

nunla birlikte Berlin finans aristokrasisi, mevsiminde hiç eksik olmaz ve büyük ölçüde aristokrasiye karışırdı.[53] Unvanlı işadamları saraya kabul edilirlerdi. Yine de, Britanya ve hatta Fransa'daki ısrarlı aristokratik önyargıya rağmen, Alman büyük işadamları, Britanyalı ve Fransız meslektaşları gibi aristokrasiyle çok iyi bütünleşmiş değillerdi.

İşadamlarıyla diğer elit gruplar arasındaki her türlü ilişki içinde evlilikler hiç kuşkusuz en önemlisiydi; aileler arasında kurulan ittifaklar birkaç nesil boyunca devam ediyor, en güçlüleri için ekonomik, toplumsal ve siyasal gücün en üst düzeylerinde müthiş ilişkiler ağı yaratıyordu.[54]

Britanya'da en çarpıcı özellik City aristokrasisiyle toprak sahibi aristokrasinin bütünleşmesinin derecesiydi: Londra bankacılık cemaati mensuplarının % 35'i aristokrasi ya da *gentry*'nin kızlarıyla evlendiler; eğer geleneksel olarak toprak çıkarlarına bağlı, ordu ve donanma subayları (% 12), üst düzey din adamları (% 12), üst düzey politikacı ve memurlar (% 3) gibi diğer gruplar da buna eklenirse oran % 60'a çıkıyordu. Ayrıca bir % 3 profesyonel ailelerin kızlarıyla ve yalnızca % 1 de sanayicilerin kızlarıyla evleniyordu.

Bu oranlardan daha önemli olarak, bankacılık aileleriyle toprak aristokrasisi aileler arasındaki evlenme ve içeriden evlenmelerin daha eksiksiz bir birleşmeye ve yenilenmiş bir elitin oluşmasına yol açtığı gözlemlenebilir. Sanayiciler, en azından ilk aşamada, genellikle bu ilişkiler ağı içine dahil değildi. Finans dünyasında tanınmış olan Yahudi ve Quaker azınlıklar, birinciler uluslararası Yahudi topluluğu, ikinciler ise tanınmış Quaker sanayici aileler arasında kendi hanedanlarını ve ilişki ağlarını geliştirdiler.[55]

Fransa'da C. Charle'nin rakamlarına göre, büyük işadamlarının % 54.5'i *fractions possédantes*'in (yani iş dünyasının), yüzde 21.8'i üst düzey kamu görevlilerinin ve % 10.9'u da profesyonellerin kızlarıyla evlenmişlerdir. İlginç bir şekilde, kamu görevlilerinin % 38.4'ü ve bakanların % 39'u da büyük işadamlarının kızlarıyla evlenmişler ve böylelikle Fransa'da sosyal köken bakımından zaten gözlenmiş olan daha geniş elit dolaşımını doğrulamışlardır. Bununla birlikte, Charle'ın ortaya koyduğu en ilginç nokta, yukarıya doğru hareketli olanların iyi bilinen evlilik yoluyla toplumsal yükselme stratejilerine ve eski yerleşik ailelerin içinden evlenerek toplumsal ve iş hayatına

53 Örneğin bkz. F. Stern, *Gold and Iron. Bismarck, Bleichröder, and the Building of the German Empire* (New York, 1977), s. 159-175.

54 Önemli olmalarına rağmen evliliklere ait veriler genellikle elde edilmesi en zor olanlardır. Fransa dışında, en üst işadamları için, çeşitli sektörleri ve dalları olduğu kadar ülkenin tümünü temsil edebilecek örneklem yoktur. Britanya için var olan veriler yalnızca bankacılarla ilgilidir; buna karşılık Almanya için iki tip veri bulunmaktadır: Birisi en zengin işadamları hakkında, diğeri Westfalia'lı *Kommerzienräte* hakkında. Bununla birlikte bu dağınık bilgilerden kimi önemli işaretler elde edilebilir.

55 Cassis, *Les banquiers de la City*, s. 241-288 ve "Bankers in English Socitey in the Late Nineteenth Century", *Economic History Review*, ikinci seri, cilt 38 (1985), s. 210-229.

ilişkin bütünleşmeyi pekiştirmelerine ek olarak, diğer sosyo-profesyonel elit gruplarının içine yayılma, bir üçüncü stratejiydi. Bu yayılma stratejisinin en üst kademelerinde bir ve aynı dünyada evlenmeler oluyordu. Charle'ın ifade ettiği gibi:

> *Les classements professionnels perdent leur sens au profit d'uneappartenance générique au monde, voire au "grand monde".* [Söz konusu olan insanlar, toplumun, aslında "yüksek sosyete"nin bir parçası olmaya başlayınca profesyonel sınıflandırmalar anlamsız oldu.][56]

Almanya'da, D. Augustine'in en zengin işadamlarına ilişkin verdiği sayılar temelinde, % 12'nin aristokrasinin kızlarıyla, % 62'nin işadamlarının kızlarıyla ve % 17'nin *Bildungsbürgertum* mensuplarının kızlarıyla evlendikleri görülüyor.[57] İşadamlarının kızlarıyla yapılan evliliklerin sayısı, dolayısıyla, Fransız iş âlemi ve Britanya finans camiasındakinden önemli ölçüde yüksekti. Ancak bu sayılar H. Henning tarafından Westfalya'da en tanınmış işadamları için elde edilen sayılardan daha da düşüktür – *Kommerzienrat* unvanına sahip olanlar, % 85 oranında iş âleminin kızlarıyla evlenmişlerdir (% 66'sı büyük, % 19'u orta ve küçük işler); yalnızca % 9.5'i bir *Bildungsbürgertum* üyesinin kızıyla evlenmiştir.[58] Dolayısıyla Alman büyük iş çevreleri, ister toprak sahibi aristokrasiden isterse diğer burjuva gruplardan olsun, Britanyalı ve Fransız benzerlerine göre daha fazla tecrit edilmiş görünmektedir.

Siyasal etki

İşadamlarının siyasal etkisini ölçmenin en yaygın yolu belki de onların parlamentodaki mevcudiyetlerine bakmaktır.[59] Ne ki bu her zaman anlamlı olmayabilir; zira bu mevcudiyetin siyasal olduğu kadar toplumsal anlamı da vardır. Örneğin bazı Britanyalı bankacılar, City'li bir banker olmaktan çok, *county*'lerinin *squire*'ları oldukları için parlamentodadırlar[60] ve parlamentoda bir sandalyeye sahip olmak Britanyalı başarılı işadamlarının en büyük toplumsal ihtiraslarından birisidir. Aynı şekilde, 20. yüzyılın başla-

56 Charle, "Intellectuels et élites", s. 350-394.

57 Augustine-Pérez, "Wealthy Businessmen", s. 12. Sayılar, olmayan ya da kesin olmayan durumları bertaraf etmek için yeniden hesaplanmıştır, sırasıyla % 13.7 ve % 36.5. Bütün durumlar dikkate alındığında % 31.1'i büyük bir işadamının kızıyla evlenmiştir, bir % 12.6'sının da çok muhtemeldir ki kayınpederleri işadamıydı, % 3.5 büyük toprak sahibinin kızıyla evlenmiştir ve % 8.3 *Bildungsbürgertum* mensubunun kızıyla evlenmiştir.

58 H. Henning, "Soziale Verflechtungen der Unternehmer in Westfalen 1860-1914", *Zeitschrift für Unternehmengeschichte*, cilt 23 (1978), s. 13.

59 Örneğin bkz. J. Turner, "The Politics of Business", Turner (ed.), *Businessmen and Politics. Studies of business activity in British Politics, 1900-1945* (Londra, 1984), s. 3.

60 Cassis, *Les banquiers de la City*, s. 317.

rında milletvekili olan Fransız işadamlarının pek çoğu yerel *kodamanlardı* (*notables*).[61] Diğer taraftan Almanya'da milletvekili pozisyonuna atfedilen statü, 19. yüzyılın son çeyreğinde prestijinin bir kısmını kaybetmiş görünmektedir ve bunun sonucu olarak işadamları açısından cazibesi azalmıştır.[62]

Birinci Dünya Savaşı'ndan önceki yarım yüzyılda her üç ülkedeki en karakteristik ortak özellik parlamentodaki işadamlarının sayısının genel olarak azalmış olmasıdır. Fransa'da İkinci İmparatorluk sırasında işadamlarının oranı, 1871'de yaklaşık % 25'ten % 14'e; 1893'te % 12.7'ye düşmüştür.[63] Alman Reichstag'ında 1890'da % 27 olan oran, 1918'de % 17.1'e gerilemiştir.[64] Britanya'da 1895'le 1906 arasında toprak sahibi olmayan milyonerlerin sayısı 31'den 22'ye,[65] City'li bankacıların sayısı 44'ten 22'ye düşmüştür.[66]

Bu düşüşün nedenleri her üç ülke için de aynıydı. Kimisi, iş hayatının parlamenter faaliyetlerle giderek daha az bağdaşmasını gerektiren modern girişimlerin gelişmesinden; diğerleri siyasal değişikliklerin özellikle de genel oy hakkının yaygınlaşması ve sosyalist partilerin gelişmesiyle işçi sınıfının yoğunlaştığı seçim bölgelerinde büyük sanayicilerin seçilmesinin giderek zorlaşmasından kaynaklanıyordu. 20. yüzyılın başında Almanya ve Fransa'daki en büyük iki sanayicinin, Krupp ve Schneider'in, kendi seçim bölgeleri olan Essen ve Le Cresusot'da sol kanat rakiplere karşı artık ne kendileri ne de temsilcileri için seçimleri garanti edebilmeleri önemli bir noktadır.[67]

Bununla birlikte, parlamentodaki işadamlarının sayısındaki azalışın temel nedeni, parlamentolarının gerçek gücü ne olursa olsun, büyük işadamlarının ülkenin ekonomik politikasını kendi iş çıkarları doğrultusunda şekillendirmek için daha etkili yollara sahip olmalarıydı. Bu parlamentoların, işadamlarının gözünde siyaset yapma konusundaki tüm önemlerini kaybettikleri anlamına gelmez. Yalnızca, işadamlarının kendilerinin bizzat orada bulunmak zorunda olmadıkları ama çıkarlarının savunulması için temsilciler kullanabilecekleri anlamına gelir. Her üç ülkede de işadamlarının örgütleri parlamentoda kulis yapıyorlar ve Britanya'dan daha çok Fransa ve Almanya'da güçlü ticaret örgütleri siyasi partileri ya da tek tek adayları finanse ettikleri seçim fonları kullanıyorlardı.[68]

---

61 Charle, "Intellectuels et élites", s. 679.

62 H. Jaeger, *Unternehmer in der deutschen Politik 1890-1918* (Bonn, 1967), s. 102.

63 Charle, "Intellectuels et élites", s. 678.

64 Jaeger, *Unternehmer in der deutschen Politik*, s. 47.

65 Rubinstein, "Modern Britain", s. 73.

66 Cassis, *Les banquiers de la City*, s. 321.

67 Jaeger, *Unternehmer in der deutschen Politik*, s. 91-92; J. A. Roy, *Histoire de la famille Schneider et du Creusot* (Paris, 1962), s. 87.

68 H. Kaelble, *Industrielle Interessenpolitik in der wilhelminischen Gesellschaft. Centralverband Deutscher Industrieller 1894-1914* (Berlin, 1967), s. 120-123; M. J. Rust, "Business and Politics in the

Ayrıca, parlamento dışında, yürütme gücüne doğrudan ulaşımı garanti eden başka etkileme kanalları vardı. Almanya'da büyük meslek örgütleri uygulamada Devlet'le iç içeydi.[69] *Verein Deutscher Eisen - und Stahl Industrieller, Langnam-Verein* ya da *Centralverband deutscher Industrieller (CdI)* gibi bunların en güçlüleri, devlet bürokrasisi tarafından yalnızca uzmanlıkları konusunda görüşlerine başvurulan kuruluşlar değil; özellikle de tarifeler ve sosyal sigorta politikaları gibi konularda karar verme süreciyle ilgili kuruluşlardı.[70]

Meslek kuruluşları Fransa'da Almanya'dan[71] daha az gelişmiş olsa da bunların en güçlüsü, *Comité des Forges* –demir ve çelik sanayicileri derneği– siyasi çevrelerle ve üst yönetimle son derece iyi bağlantılar içindeydi ve özellikle tarife politikalarının ve sosyal mevzuatın belirlenmesi meselelerinde son derece etkiliydi.[72] Ayrıca, Fransız üst düzey işadamları, politikacılar ve yüksek bürokratlarla birlikte çeşitli danışma komitelerinde ve parlamento komisyonlarında, özellikle de çoğu kez çoğunlukta oldukları ekonomik ve sosyal meseleleri ele alanlarda, çok iyi temsil ediliyorlardı.[73] Üstelik, Fransa'da diğer yerlere göre çok daha gelişmiş bir olgu olan kamu üst yönetiminden özel sektöre geçişler, *pantouflage*, iş, siyaset ve yönetim elitleri arasındaki kişisel ilişkileri güçlendiriyordu.[74] Britanya'da kişisel müdahale ve danışma, Fransa ve Almanya'ya göre daha az gelişmiş olan baskı gruplarının aracılığından, muhtemelen Britanya yönetici sınıfının daha türdeş ve bağlayıcı doğası nedeniyle daha etkiliydi.

Bununla birlikte, bütün işadamlarının siyasal güce ulaşabilirliği eşit değildi. Londra finans merkezinin (City) Britanya ekonomik politikasını biçimlendirmedeki daha güçlü etkisi, hiç kuşkusuz bankacıların Whitehall'a, sanayicilere göre daha doğrudan ulaşabilmeleri olgusuna bağlıydı.[75] Alman-

---

Third Republic: The Comité des Forges and the French Steel Industry 1896-1914", Doktora tezi, Princeton Üniversitesi, 1973, s. 356.

69 H.-U. Wehler, *Das deutsche Kaiserreich 1871-1918* (Göttingen, 1977), s. 90 ve devamı (*The German Empire 1871-1918*) adıyla İngilizce olarak da yayınlandı (Oxford/New York, 1985).

70 Bkz. F. Blaich, *Staat und Verbände in Deutschland zwischen 1871 und 1945* (Wiesbaden, 1979); W. Fischer, "Staatsverwaltung und Interessenverbände in Deutschland 1871-1914", H. J. Varain (ed.), *Interessenverbände in Deutschland* (Köln, 1973) içinde, s. 139-161; T. Nipperdey, "Interessenverbände und Parteien in Deutschland vor dem Ersten Weltkrieg", *Politische Vierteljahresschrift* 2 (1961), s. 262-280; D. Stegmann, *Die Erben Bismarcks. Parteien und Verbände in der Spätphase des wilhelminischen Deutschlands* (Köln, 1979).

71 Bkz. G. Lefranc, *Les organisations patronales en France* (Paris, 1976); ve R. F. Kuisel, *Capitalism and the State in Modern France* (Cambridge, 1981).

72 Rust, "Business and Politics".

73 Charle, "Intellectuels et élites", s. 686-691.

74 Bkz. C. Charles, "Le pantouflage en France (vers 1880 - vers 1980)", *Annales E. S. C.*, cilt 42 (1987), s. 1115-37.

75 Bkz. Cassis, "Bankers in English Society", G. Ingham (ed.), *Capitalism Divided? The City and Industry in British Social Development* (Londra, 1984).

ya'da, Ruhr ağır sanayicileri, ana örgütleri *bund der Industriellen* olan yeni hafif sanayicilerin temsilcilerinden daha güçlüydü ve hiçbir zaman, ağır sanayicilerin egemenliğinde olan eski CdI'nın etkisine meydan okuyacak bir konumda olmadı; yine de Birinci Dünya Savaşı'ndan önceki birkaç yılda işbirliği yaptılar.[76] Fransa'da finansçı ve sanayici Parisli büyük iş çevreleri, siyasal iktidara kuşkusuz en yakındı.

Dolayısıyla, biçimde olmasa bile, en azından işadamlarının siyasal müdahalesinin, "siyasal" olmaktan çok "teknik", kaçınılmaz doğası açısından, temel bir benzerlik söz konusuydu. İşadamları, ister bizzat, isterse temsilcileri aracılığıyla siyasette etkili olduklarında, çoğu kez hükümetin genel programı ve uluslararası ilişkiler gibi "yüksek politika"dan ziyade parasal ve tarife sorunları gibi, işleriyle doğrudan ilgili meselelerle uğraştılar. Onlar için önemli olan bu belirli hedefleri gerçekleştirmenin en etkili yolunu bulmaktı.

Sonuç

Ekonomik güç, toplumsal prestij ve siyasal etki açısından Alman işadamları, bu genel araştırmaya göre, Britanyalı ve Fransız meslektaşlarından çok farklı görünmüyor. Daha büyük girişimlerin başında olmuş olabilirler ama onların da aynı statüye sahip oldukları düşünülebilir. Kamuoyunun işadamlarına önemli ölçüde daha yukarı ya da aşağı bir itibar göstermesi, bir ülkeden diğerine değişiklik göstermiyor. Son olarak işadamları, her üç ülkede de, siyasal iktidarla temelde aynı tür ilişkiler içindedirler.

Bununla birlikte, ister aristokratik, isterse burjuva olsun diğer elitlerle olan ilişkilerde bir farklılık alanı söz konusudur. Kısaca belirtilirse, Alman iş elitinin, Britanya'ya göre aristokrasiyle ve Fransa'ya göre de diğer burjuva elit gruplarıyla daha az evlendiği söylenebilir. Diğer taraftan % 10-15 arasında bir farklılığın, istatistiksel olarak genellemeler yapmak için yeterli olmamasına rağmen, ülkenin egemen eliti içinde büyük işadamlarının pozisyonu farklı görünmektedir. Britanya ve Fransa'da iş hayatındaki sınıfların en üst kademeleri, egemen bir elit oluşturmak üzere diğer gruplarla birleşmiştir. Britanya'da City ve toprak aristokrasinin birleşmesi, daha da sonra en büyük sanayicilerin de katılmasıyla, genellikle *Establishment* [iktidarı elinde bulunduranlar][77] olarak anılan şeyi oluşturmuştur. Fransa'da Paris *aristocratie financière*'i, *grand bourgeoisie de robe* ile birleşerek, her ne kadar Britanya'ya göre "küçük ortak" olarak kalsa da eski aristokrasinin de işin için-

76 Bkz. Kaelble, *Industrielle Interessenpolitik*; H.-P. Ullmann, *Der bund der Industriellen. Organisation, Einfluss und Politik klein - und mittelbetrieblicher Industrieller im Deutschen Kaiserreich* (Göttingen, 1976).

77 Bkz. J. Scott, *The Upper Classes. Property and Privilege in Britain* (Londra, 1982).

de yer almasıyla *classes dominante*'ı (egemen sınıflar) oluşturdu. Bu iki grubu niteleyen şey, muazzam bir toplumsal birlik ortaya koymalarıydı: Mensupları aynı dünyaya aitti ve kimi zaman birbirleriyle akraba idiler.

Almanya'da böyle bir grup var olmamış görünüyor. Özellikle, Fransız ya da Britanya finans aristokrasisine denk bir Alman finans grubu söz konusu değildi. Britanya ve Fransa'da bankacılar, iş âleminin yukarı sınıflarla bütünleşen ilk grubuydu. Buna karşılık Almanya'da bankerler topluluğu büyük ölçüde Yahudi olduğu için egemen elit içine tam olarak kabul edilemiyordu. İmparatorluk Almanya'sında yeni bir elit oluşmuş olabilir ama bu yalnızca aristokrasinin *Großbürgertum*'la gücünü ve giderek aynı hayat tarzını paylaşması, toplumsal olarak bir araya gelmesi ve içeriden evlenmelerin daha sık görülmesi anlamındadır. İki grup, her ne kadar Britanya'da olduğu gibi tek bir toplumsal grubun oluşmasına varacak şekilde tam bir birleşme olmasa da, işlevsel olarak birleşmiş olabilir. Öte yandan, büyük Alman işadamlarıyla diğer burjuva elit grupları arasındaki bağlar, Fransa'da olduğu kadar yakın değildi. Yine de, Alman aristokrasisinin gerek sosyal gerek siyasal gücü dikkate alındığında,[78] tek bir egemen elitin oluşturulmasında daha yakın bağlar da yeterli olmayabilirdi.

Burada Fransız ya da Britanyalı büyük işadamlarının artık burjuva olarak nitelenemeyeceği söylenmek istenmiyor.[79] "Yüksek sosyete"nin bir parçası olduklarında ya da artan sayıda toplumsal sınıflar tarafından paylaşılan kültürel değerlerine belki küçük burjuvazi daha iyi bir örnek olsa da, hayat tarzlarıyla kesinlikle burjuvaydılar.[80] Yine de Alman *Großbürgertum*'unun[81] "feodalleştiği" tartışması, her ülkenin egemen elitinin yapısı içindeki farklılıkların bir yansımasıdır. Bu tartışma, Britanya ve en azından Fransa'da, büyük çoğunlukla burjuva olan çeşitli elit gruplarının ilişkilerinin daha ayrıntılı bir çözümlemesi lehine öneminin pek çoğunu kaybetmiştir. Benim başlangıçtaki, *bourgeoisie* ve orta sınıf terimlerinin, Fransız ve Britanyalı işadamlarının çözümlenmesi için elit ya da yönetici sınıf terimlerine göre daha az yararlı olabileceği, buna karşılık *Bürgertum*'un Almanya için uygulanabilir olmaya devam ettiği yönündeki önerimin nedeni budur.

---

78 H. Kaelble'nin bu ciltteki makalesine bakınız. Bu, Fransa'dan farklı olarak Alman *Bürgertum*'unun hâlâ aristokrasi ile iktidarı nasıl paylaştığını gösterir.

79 *Bürgertum*'a dahil olan grupların genel sorunları hakkında bkz. M. R. Lepsius, "Zur Soziologie des Bürgertums und der Bürgerlichkeit", Kocka (ed.), *Bürger und Bürgerlichkeit*, s. 79-100.

80 Fransız toplumunda işadamlarının pozisyonu için bkz. L. Bergeron, *Les capitalistes 1780-1914* (Paris, 1978), özellikle s. 143-163. 20. yüzyılın başındaki Fransız burjuvazisi için Braudel ve Labrouse (ed.), *Histoire économique et sociale de la France*, Cilt IV/1'deki A. Daumard'ın yazısına bakınız. Maalesef İngiliz burjuvazisinin bir tarihi ya da Britanya iş hayatının genel bir toplumsal çalışması hâlâ yoktur.

81 Konu hakkındaki en son tartışmalar için bkz. H. Kaelble, "Wie feudal". Bibliyografik ayrıntılar için 24 numaralı nota bakınız.

İKİNCİ KISIM

Almanya ve Britanya'da Orta Sınıflar

İNGİLİZ ORTA SINIFI[1] ÖRNEĞİ

Eric Hobsbawm

I.

"Orta sınıf(lar)" terimi, Britanya siyasal ve toplumsal söyleminde 1790'larla 1830'lar arasında bir zamanda, önce "alelade insanlar", "sıradan halk" ya da "halkın orta kademeleri"; daha sonra ise bu terimlere bir alternatif olmak üzere yerleşti. Bütün sınıf terminolojisine olduğu gibi, "rütbe", "tabaka" ve "derece" gibi, toplumdaki hiyerarşik üstünlüğün devamlılığını ve sadık astların, âlicenap üstlere "bağlılığını" vurgulayan geleneksel dili tercih eden siyasal ve toplumsal muhafazakârlar buna itiraz ettiler. Sınıf dili, tam da toplumsal gruplar arasındaki açılan mesafenin ve bunların çatışan çıkarlarının sözde ortak çıkarları arka plana ittiği bir sırada rütbe dilinin yerini aldı. Ekonomi politik çözümleyicileri, toplumsal sınıflandırmayı, ekonomik işlevle pekiştirdiler. 1834'e gelindiğinde Stuart Mill şunları yazabiliyordu:

> onlar, toplumun bu üç sınıf halinde farklılaşmasını, insanın değil de Tanrı'nın emri gibi düşündükleri sürece, toprak sahipleri, kapitalistler ve emekçiler ezeli [kavramları] çerçevesinde dönüp durdular.[2]

Bununla birlikte, yansız "orta sınıf" teriminin ima ettiği gibi, eski rütbe, tabaka ve derece dili, artık kıta ülkelerinde egemen olan, ideal kabul edilmiş

1 İskoçya'nın durumu o kadar farklıdır ki bu makalede bu ülkeye yalnızca tek tük göndermelerde bulunulmuştur. Kuzey ya da Güney İrlanda, bu dönemin çoğunda Birleşik Krallığın bir parçası olsa da, bilinen nedenlerle ele alınmamıştır.

2 Aktaran Asa Briggs, "The Language of Class in Early Nineteenth-Century England", Asa Briggs, John Saville (ed.), *Essays in Labour History* (Londra, 1966) içinde, s. 43-44.

estate ya da *Stände*'lere ayrılmış bir toplumun yansıması değildi. Alman *Bürgertum*'undan farklı olarak, İngiliz "orta sınıfları" (terim tekil olmaktan çok, çoğul halde kullanılır) ne *estate*'ler toplumunu tasfiye etmek, ne ulusal bir devlet inşa etmek, ne de bir piyasa toplumu kurmak sorunuyla karşı karşıya kaldı. 18. yüzyıla gelindiğinde İngiltere, hiçbir anlamda, hatta zengin, ticari kafalı aristokrasisiyle bile "feodal" değildi.[3] Ekonomisi tüm gerçek anlamlarda kapitalistti. 18. yüzyıl İngiltere'sinden, *ancien régime* olarak söz etmek mecazî bir dil kullanmaktır. Yalnızca bir örnek. "Handwerker"in dünyası, dilbilimsel olarak çoktan ikiye ayrılmıştı. "Master" (usta), "işveren"le eşanlamlı oldu; "journeyman" (kalfa) şimdi yalnızca vasıflı ücretli işçiye işaret ediyordu; işçiler arasında "trade" (zanaat) (*Gewerbe*), yetişen işçinin mesleği anlamına geliyordu; (İskoçya dışında) her yerde esnaf, genellikle perakendeci bir dükkân sahibiydi. Loncaların ve derneklerin dilinin büyük bir kısmı, örgütlü emeğin diline geçti. İngiltere'de, loncaların ücretli işçiler ve kapitalistler şeklinde kutuplaşmasından kaynaklanan "sendikaların öncülleri" 17. yüzyıla kadar izlenmiştir.[4]

Belki de toplumsal sınıflandırmanın eski biçimlerinin çözülüşü, bir yandan soyluluk ve *gentry*, diğer yandan "emekçi sınıflar" arasında kendi başına tek bir ara sınıf oluşması için yer bırakmıştır. Çok açıktır ki, sanayi öncesi yapıya sahip toplumlarda herhangi bir orta gruba mensup olma gerçeği, sıradan burjuva bilinci için yeterli bir temel değildir. Feodal (ya da hemen feodal sonrası) İskoçya'da[5] örneğin, 18. yüzyılın sonlarında, "arazi sahibi sınıflar", "emekçi sınıflar" ve hatta "işçi sınıfı" terimleri sıkça kullanılıyordu. "Şehirlerde beyinlerini ve sermayelerini kullanarak yaşayan ve çağdaşları tarafından birbirleriyle önemli herhangi bir ortak özellikleri olmayan kişiler şeklinde görülen":[6] avukatlar, papazlar, tüccarlar, öğretmenler, esnaf, makam sahipleri ya da sanayi işverenlerini "tanımlamaya yarayacak ortak çok önemli bir şey" yoktu.

Yine de bu ara gruplar içinde bir sınıf duygusu gelişti ve imtiyazlı sınıflara bölünmüş Britanya'da bu formülleştirilemezdi; zira siyasal sistem kamusal tartışmanın alanını ve çıkar gruplarının siyasi örgütlenmesini çoktan bir niteliği kavuşturmuştu. Britanya anayasası altında "kamuoyu", başlangıçta

3 Kaç aristokratik toplumda, Newcastle'lı bir kömür mavnasının sahibinin oğlu, avukat John Scott gibi soylu olmayan birisine, yalnızca basit olarak baron değil, Earl (Lord Elden) unvanı verilebilir? Daha alt *gentry*'nin unvansız akrabalarından kaçı, üç nesil içinde Irlanda soyluluğunun en alt mertebesi olan birinci baronluktan, Wellington Dükü rütbesine yükselebilir?

4 Bkz. George Unwin, *Industrial Organization in the Sixteenth and Seventeenth Centuries* (Oxford, 1904), car. VIII.

5 Bkz. E. J. Hobsbawm, "Scottish Reformers of the Eighteenth Century and Capitalist Agriculture", E. J. Hobsbawm ve diğerleri (ed.), *Peasants in History: Essays in Honour of Daniel Thorner* (Kalküta, 1950) içinde, özellikle s. 5-8.

6 T. C. Smout, *A History of Scottish People 1560-1830* (Londra, 1969) s. 363.

vergi ve ekonomi politikası konusunda yerleşik "arazi sahibi sınıflar"la çatışmaya giren ama daha sonra çalışan kesimin sınıf hareketlerini de kabul eden bir orta-sınıf bilincinin kuluçka makinesiydi. Daha genel reform ideolojileri, doğal olarak bu sınıftan çıkacak ya da dahası bu sınıfa kendilerini bağlayacaktı –terim Burke'ün *Thoughts on French Affairs*'inde (1793) kullanılmış görünüyor– "üst sınıflar"ın kendisi orta sınıfı kendi yanlarına çekmenin siyasal olarak zorunlu olduğunun farkındaydı. Bunlar "kamuoyunun gerçek ve etkin biçimini oluşturuyor" diye yazıyordu Earl Grey Kral'a, "ve bunlar olmadan *gentry*'nin gücü bir hiçtir." Ancak, onların kendi açısından bakıldığında, "evrensel olarak toplumun en akıllı ve en erdemli sınıfı olarak tanımlanan" (James Mill'in ünlü *Essay on Government*'ını [1820] anmak gerekirse) "orta tabaka", kendisinden daha fazla bir şeyi temsil ediyordu. Ilımlı bir Whig'ken ılımlı bir Tory olan Sir James Graham'dan aktarmak gerekirse, "çalışmanın zaruretinden ve ihtirasın şiddetinden kurtulmuş, boş zamanların avantajından yararlanan ve ne çıkar ne de tutkunun bozduğu; ne de aşağı tabakaların 'tutkuları' ve toprak sahibi sınıfların 'çıkarları'yla kararmış, salim kararlar oluşturmak için yeterli zekâya sahip bir kalabalık sınıf"tı. Dolayısıyla, çok şükür ki ortak yarar için, "kamuoyunun merkezi, hayatın bu orta tabakalarındaydı."[7]

Bununla birlikte hem teori hem de uygulama bu sınıf için bir ekonomik tanım ileri sürüyordu. Ekonomi politik, hayati ayrımın, Adam Smith'in bildiği gibi, çıkarları farklı olan toprak ve sermaye sahipleri arasında olduğunu görüyordu. Onun zamanından bu yana, çağdaşlarına devrimci gibi görünen ekonomik dönüşümler, iş sahibi sınıfların rolünü dramatik bir şekilde artırmıştı:

> Makine, orta sınıfı güçlendiren, kamuoyuna güç katan zenginliği yaratır; dolayısıyla makinenin yaygınlaşmasını kısaca ifade etmek, toplumun orta sınıfının artışından söz etmektir.[8]

Kısaca, genişleyen yeni sanayi alanlarındaki girişimciler ve özellikle imalatçılar, hem analitik hem de ampirik olarak orta sınıfın çekirdeği olarak görülüyordu. Ekonomik liberalizmin, bariz bir şekilde kuzeydeki bir yöneliş olan en önemli kamusal kampanyası, Anti-Corn Law League, muhtemelen bu özdeşleşmeyi pekiştiriyordu.

Yeni çalışmalar bunun yanıltıcı olduğunu göstermiştir. "Orta sınıflar"ın başlıca üç bileşeninden olan, ticaret ve finans zenginliği, büyük ölçüde Londra'da yoğunlaşmıştır ve imalatçıların kişi başına ve toplam zenginliğinden tutarlı bir şekilde çok daha büyüktür. Sanayiciler, yıllık geliri 3.000 ster-

7 Tümü Briggs, s. 43-44'te aktarılıyor.

8 *A.g.e.*, s. 57.

linin üzerinde olan her düzeydeki zenginler içinde azınlıktaydı.[9] Özet olarak, Britanya "dünyanın atölyesi" olduğu zaman bile, ticaret ve finans, burjuva zenginliğinin kalbiydi. Yine, 1832 Reform Yasası'ndan önceki dönemde profesyonel sınıflar, toprak sahibi soylularla birlikte, orta-sınıf reformcuların durmaksızın hücum ettiği "Old Corruption"ın (Eski Çürümüşlüğün) ganimetlerini paylaşıyorlardı. 1809 ve 1858 yılları arasında 500.000 sterlinden fazla olan bütün mirasların % 17'si ve 150.000 ile 499.000 sterlin arasında olan mirasların % 32'si, bu tür profesyoneller, askerler, denizciler, kamu yöneticileri, haklı olarak "tacın altındaki kâr ticarethaneleri" olarak adlandırılan, siyasal ve diğer tahsisatlar, yer ve arpalıklardan kaynaklanıyordu.[10] Bu, eşit sayıda sanayicinin bıraktığından daha fazlaydı. Sanayicilerin pek azı, arazileri hariç 707.000 sterlin bırakmış olan Maliye Bakanı Lord Eldon (1751-1838) kadar zengindi. Üstelik, hem ticari-finansal zenginlik hem de "Old Corruption"dan nasiplenenler –bunları *Beamtenstand* olarak adlandırmak yanlış olur– toprak sahibi yönetici sınıfa çok daha yakındı ve onun içine daha kolaylıkla kabul edilebiliyorlardı.

Bu nedenle sanayileşmenin yeni burjuvazisini, hayati "orta sınıf" olarak bir yana ayırmak mantıklıdır. Dışarlıklı (büyük ölçüde taşralı) oldukları için mensuplarının çıkarları yönünde daha fazla ilgi talep etmeye hakları ve yönetimle kişisel pazarlık yapmaya ise daha az şansları vardı. Yerel kodamanlar gibi halkın desteğini kolaylıkla harekete geçiremedikleri için, ticaret ve finansla paylaştıkları –Serbest Ticaret gibi– çıkar siyaseti uğrunda örgütlü baskı grubu haline geldiler. Büyük sanayi şehirlerinde, orta sınıfın Londra'da olamayacağı kadar, bir Alman gözlemcinin (Engels) görüşüne göre, "yalnızca manavlar ve çok az sayıda zanaatkârdan oluşan"[11] "küçük burjuvazi"den çok daha fazla öne çıktılar.

Öte yandan, "Old Corruption"ın profesyonel sınıfları, Devletin ve arazi sahiplerinin mülklerinde asalak oldukları için orta sınıf olarak ortak bir varlık gösteremezlerdi. Aslında onlar, rasyonel bir burjuva reformunun lağvetmek istediği ve 1832'den sonra "Old Corruption"ın [otuz sene pis kaldıktan sonra Herkül'ün bir günde temizlediği – ç.n.] Augean ahırlarının temizlenmesinde ve daha sonraki memur ve üniversite reformuyla büyük ölçüde lağvettiği şeyin bir parçasıydı. Böylece 1809-1829'da 15 avukat ve yargıç, öldükle-

9 W. D. Rubinstein, "The Victorian Middle Classes. Wealth, Occupation and Geography", *Economic History Review*, 30 (1977), s. 619.

10 W. D. Rubinstein, "The End of 'Old Corruption' in Britain, 1780-1860", *Past and Present* 101 (1983), s. 55-56, burada aynı yazarın "The Victorian Middle Class" s. 606-607'deki oranlarından daha düşük oranlar verilir. Rubinstein, 19. yüzyıl orta sınıfı hakkındaki bilgilerimize son zamanlarda en önemli katkıları yapmıştır.

11 F. Engels, "Die Lage der argeitenden Klasse in England", Karl Marx, Friedrich Engels, *Werke*, cilt 2 (Berlin, 1976) içinde, s. 250.

rinde 150.000 ile 500.000 sterlin bırakırken, 1850-1869'da yalnızca dört kişi aynı miktarı bırakabilmişti.[12] Orta sınıf dönüştü ve ağırlık merkezi, birkaç on yıl için, profesyonellerin yeniden yükselişi ve Devletin iş âleminde yeni bir etken oluşuna kadar iş âlemine kaydı.

II.

Rütbe ve mülkle sınıflandırmanın olmadığı yerde orta sınıfları aşağıdaki ve yukarıdaki sınıflardan ayıran çizgiler muğlaktı. Britanya'daki durumun iki özelliği bunları daha da belirsiz yapıyordu ama bunlardan birisi daha açık bir ayrımı kolaylaştırır görünüyordu.

Toplumsal yapı ile aslî bir bağlantısı olmayan aydınlatıcı etken, İngiltere ve Galler'deki resmi kurumlar arasında Anglikan Kilisesi'nin tekelci pozisyonuydu. (İskoçya'da, resmi ulusal Kiliseyi Kalvincilik oluşturuyordu.) Bu nedenle azınlık dinleri, her ne kadar 1828'den sonra güçsüzlükleri giderilmiş olsa da, topluca ayrımcılığa maruz kalıyorlar ve 1870'lere kadar kamusal hayatta etkili bir din eşitliği sağlanamıyordu. Gayri resmi Protestanlık ve Yahudilik (Katoliklik değil), iş hayatının dikkate değer fidanlıklarıydı. Bu dışlanma, gayri resmi dinin, iş hayatının önemli sektörlerinin, ekonomik liberalizmin ve siyasal reformun çıkarlarını birbirine bağlıyordu. Anti-Corn-Law League'in düzenlediği Dinsel Muhalif papazların halka açık toplantısı bunun tipik bir örneğidir. Aksine, 1860'ların parlamentolarında, her ne kadar bütün işadamları Dinsel Muhalif (*Dissenter*) değilse de, "Parlamento'daki Muhaliflerin hemen hemen tümü işadamıydı".[13]

Bu bir ölçüye kadar göz yanılmasıydı. Dinsel Muhalifler, orantısız bir şekilde güçlü de olsalar, işadamlarının azınlığını oluşturuyordu. Gayri resmi Protestanların çoğu –sayıları 1810-1850 arasında çok arttı– ne kadar gevşek tanımlanırsa tanımlansın, orta sınıflara dahil değildi. Bu tür grupların en büyüğü, Wesleyan Methodist'ler, muhtemelen pek çoğu olmasa da, 1880'lere kadar Muhafazakâr'dılar. İş âleminin kalesi olsa da, Liberal Parti'nin kendisi de aynı zamanda büyük Whig toprak sahibi soyluluğun kalesiydi.[14] Ve yine de, iş âlemi, muhalif din ve Liberalizm arasındaki bağlar yüzyılın sonunda zayıflayana kadar, sanayi devriminin çocuğu olan seferber olmuş bir burjuvazi imajının güçlenmesine yardımcı oluyordu.

Bununla birlikte bu sınıfın sınırları, iki nedenle, hemen hemen tanımla-

12 Rubinstein, "The End of 'Old Corruption'", s. 56.

13 John Vincent, *The Formation of the British Liberal Party, 1857-1868* (Harmondsworth, 1972), s. 73.

14 Vincent'e göre (s. 41), parlamenter Liberal Parti'nin 1859'dan 1874'e kadar olan dönemde şöyle bir toplumsal kompozisyonu vardı: 198 büyük toprak sahibi, 151 işadamı, (hukuk eğitimi görmüş) 84 avukat, 49 belirtilmemiş özel gelir, 20 diğerleri.

namazdı ve öyle olmak zorundaydı. Bu durum, "sınıf" ve "sınıf sistemi" terimlerinin, statü ve snopluk hiyerarşisi anlamına gelecek şekilde Britanya'ya özgü garip kullanımlarını da açıklayabilir. Toplumsal hareketlilik, "orta sınıf"ı, ona aşağıdan katılanlardan keskin bir şekilde ayırıyordu. 1911 yılında Fransız bir gözlemcinin belirtmiş olduğu gibi, orta sınıflar, "esas itibariyle toplumsal olarak yükselme sürecinde olan" ailelerden; "burjuvazi" oraya "ulaşanlardan" oluşuyordu.[15] Ya da, Unitarian bir papaz ve Serbest Ticaret savunucusunun 1835'te gözlemlediği gibi: "Orta sınıflarda neredeyse evrensel bir pozisyon belirsizliği görürüz. Herkes yükseliyor ya da düşüyor, ya da yükseleceğini umuyor ve düşeceğinden korkuyordu."[16] Bu, özellikle ücret için mevcut bedensel çalışmanın en mütevazı düzeyde orta-sınıf özlemleriyle bağdaşmadığı üzerinde anlaşılabilse bile, sınıf sınırlarının kaçınılmaz açıklığını ima ediyordu.

Orta sınıflarla üst sınıflar arasındaki sınır, "toplumsal bir sınıf olarak gerçekten ulusal önemi olan bir üst sınıfın hemen hemen varlığını yitirdiği 1950'lerden önce bile, eşit derecede geçirgendi... Pratik nedenlerle ona mensup olduğunu düşünenlerin büyük çoğunluğu ... orta sınıflar içine katılmıştı ve şimdi kendilerini 'üst orta sınıf' olarak görüyorlardı."[17]

Her ne kadar, doğum, toprak sahipliği ve bunlarla birlikte giden siyasal ve diğer ayrıcalıklarla tanımlanan geleneksel soyluluk ve *gentry* üst sınıfı, 19. yüzyılın sonlarındaki tarımsal bunalıma kadar durumunu koruduysa da dışarıdan üye kabul etmesiyle kötü bir ün saldı. 1760'la 1832 arasında asilzadelerin sayısı hemen hemen ikiye katlandı ve normal olarak eskiden asillik için zenginliğin önceden kanıtlanması gerekirken, kendini yetiştiren adamların ve hatta finansçı Samson Gideon (1699-1762) gibi oğlu baron yapılan ve 1789'da İrlanda'dan Lordlar Kamarası'na giren Yahudiler için bile soylu yapılma yolunda geniş bir alan bulunuyordu.[18] Yeni asilzadeler yaratılması Reform döneminde az çok yavaşladıysa da, 1890'lardan itibaren ciddi olarak hızlandı: 1830-1868 arasında yıllık ortalama dörtten, 1895'ten sonraki elli yılda, ortalama on ya da on bire yükseldi.[19] Üstelik yüksek aristokrasi ile iş âleminin makbul dalları arasındaki içeriden evlenmeler oldukça benimsenir oldu. 19. yüzyıl sonlarında Londralı bankacıların dörtte biri (bilgi olmayan durumları dışarıda bırakırsak üçte birden fazlası) eskiden aristokrasi dünyasına giren işadamlarının yapma eğiliminde oldukları gibi, fiili iş hayatından

15 Paul Descamps, *L'education dans les écoles anglaises* (Paris, 1911), s. 67.

16 Aktaran Norman Gash, *Aristocracy and the People: Britain 1815-1865* (Londra, 1979), s. 24.

17 G. D. H. Cole, *Studies in Class Structure* (Londra, 1955), s. 69.

18 Torunu, Sir Culling Eardley Bart (1805-1863) Eton'da ve Oxford Oriel College'de öğrenim gördü; *Evangelical Alliance*'ı kurdu.

19 W. L. Guttsman, *The British Political Elite* (Londra, 1968), s. 115.

ayrılmayı bile düşünmeden aristokrasinin kızlarıyla evlendi.[20] Fabrikalar ve demir imalathaneleri hiç kuşkusuz bankalara göre daha az kabul görüyordu ama kuzeydoğuda yaygın olduğu gibi toprak, maden ve finans mirasına konan ağır sanayi hanedanlarının esrarını çözmek kolay değildir.[21]

Doğumla [servet] temerküzü arasındaki bu devamlılığı belirlemeyi kolaylaştıran şey, soyluluk ve *gentry* arasında meşguliyeti esas alan kast-çizgisinin olmayışıdır. Her halükârda, *primogeniture* küçük oğulları ve diğer miras yoluyla arazi edinmeyenleri, aristokratik olmayan meşguliyetlerden ayırmayı zorlaştırmaktadır. Bununla birlikte, yasal olarak daha küçük *gentry* uzun zamandan beri soylu olmayanlarla birleşmişti ve aristokratların ailelerinin yasa karşısında soylu olmamaları ve dolayısıyla Avam Kamarası'na seçilebilme haklarının bulunması da önemliydi.

İngiliz soyluluğu ve *gentry*'si dolayısıyla unvanlı ve unvansız üyelere sahipti ve bunları aristokrat olmayanlardan ayırmak olanaksızdı. Üstelik bunlar, "aile ilişkileri nedeniyle asillik iddiasında bulunan varlıklı ya da yoksul bir sürü akraba" ile kuşatılmıştı[22] ve sonuçta bunlar orta-sınıf meşguliyet ve gelirlerinden uzak duruyorlardı. Zavallı Mrs. Marx, Argyll Dükü'yle ya da başka bir soylu aile ile uzak akrabalığında ısrar eden tek Victoria dönemi hanımefendisi değildi. Kısaca, kendini kanıtlamış soylular, Amerikalı, Yahudi ya da eğlence yerlerindeki kızlarla evlenip bir şey kaybetmezken, orta sınıfların büyük kesimleri, Victoria dönemi romanlarının gösterdiği gibi, "gentleman" ya da "lady" olmayan ya da "yeterince" olmayan birisiyle evlenerek kast yitirme terörünün sürekli baskısı altındaydı. Bu doğal olarak orta-sınıf ya da burjuva bilinçliliği duygusuyla birlikte gidiyordu. Bu durum, ne kadar uzak da olsa mavi kanlı (soylu) birisiyle akrabalığın olmadığı, ekonomik ya da toplumsal "eski" para ya da meşguliyetler karşısında "yeni", yukarı doğru hareketliliğin yakından ilişkili olduğu en kahredici uğraş ve koşullarda ve İngiliz toprak sahibi sınıflarıyla bağdaşmayan –Dinsel Muhalefetinki gibi– bir ortamda daha da bariz bir hal alıyordu.

Buna karşılık, yükselen orta sınıfın her katmanı, her yeni meslek, buraya şu ya da bu derecede yüksek statü elde ettiğini iddia ederek oturduğu toplumsal yükseliş kayası üzerindeki bir çıkıntıya, ideal-tipik ifadesi öz-güvenli "kibarlık" olan etiketini yapıştırıyordu. Gerçekten de yüzyıl boyunca "gentleman" sözcüğü, hanedan armasına hak kazanmış kalıtsal *gentry* üyesi olmanın geleneksel tüm çağrışımlarını kaybetti. Orta sınıf konumu sorgulanma-

---

20 Y. Cassis, "Bankers in English Society in the Late Nineteenth Century", *Economic History Review* 37 (1985), s. 224.

21 Anonim, *The Making of a Ruling Class: Two Centuries of Capital Development on Tynside*, Nihai Rapor, Seri VI (Newcastle-upan-Tyne, 1978), *tümü*.

22 G. D. H. Cole, *a.g.e.*, s. 62.

yan herhangi bir kişinin malı oldu. Bilinebildiği kadarıyla, sözcük (alay etme dışında) hiçbir zaman bedenen çalışanlar için kullanılmazdı ve (ticari iltifat dışında) eski küçük burjuvazi için de nadiren kullanıldı.

19. yüzyılın büyük kısmında, (1) yansız olarak "orta-sınıflar" denebilecek, yani nasıl tanımlanırsa tanımlansın, yukarıda soyluluk ve *gentry*; aşağıda emekçilere gölgesi düşen alt orta sınıflar arasındakiler; (2) bu topluluk içindeki belirli meslekî ya da diğer gruplar; (3) bu gruplar arasında, büyük ölçüde grubun yaş, zenginlik ve resmi tanınmışlığının bir fonksiyonu olan statü hiyerarşisine göre derecelendirilenler; ve (4) çeşitli biçimlerdeki "orta-sınıf bilinci" arasında ayrım yapılmalıdır.

Tek bir sınıf bilinci olduğu, ya da birinci (1) grup altındaki topluluğun bütün üyelerinin buna sahip olduğu varsayılamaz. Ne de tüm bilinçli orta-sınıf gruplarının kendi sınıflarını aynı şekilde tanımladıkları kabul edilebilir. Bununla birlikte, nadir istisnalarla, "orta-sınıf" mensuplarının hemen hemen tümü, 1880'ler sonrasına kadar, aşağıdaki nitelikleri paylaşırlar: (1) Boş zaman faaliyeti olarak bilerek yapılan seçim dışında bedenen çalışmazlar. Kadınlara gelince, bedenen çalışma ya da muhtemelen her türlü düzenli ücret karşılığı iş, onları "lady" statüsünün dışında bırakır; (2) normal olarak, ne kadar mütevazı olsa da, biraz mülk ve sermayeye sahip olmalıdırlar; (3) ev içi hizmetler için de olsa hemen hemen kesinlikle başkalarını ücret karşılığı çalıştırırlar; (4) kendileri, Devlet ve Kilise dışında herhangi bir ücretli işte çalışmazlar.[23] Tanrı'dan ya da Devlet'ten ücret almaları dışında orta-sınıfın (erkek) üyeleri özel girişimciliğe mahkûmdurlar; kâr elde edenler ya da bağımsız profesyoneller olarak hem kârları hem de profesyonellik ücretleri, vergi nedeniyle hâlâ aynı kefeye konur.

Bu beş temel kriter orta katman topluluğuna sosyo-ekonomik tutunma sağlıyor ve ek olarak, "Old Corruption" ganimet sisteminin sona ermesinden sonra orta sınıf statüsündeki kamu görevlileri dışında herkesi ideal-tipik-kapitalistle ilişkilendiriyordu. Tartışmasız orta sınıf statüsünde olan, yani 1855-1870 Memur Reformu'ndan sonra, İçişleri Yönetici Sınıf memurları, Hindistan ve kolonilerdeki hizmetlerdeki benzer memurlar son derece mütevazı idi. İçişleri 1870'lerde her yıl ortalama on ila on bir, Hindistan idaresi otuzla kırk arasında yöneticiyi göreve alıyordu: Ancak 1840 ve 1881 ara-

23 1842 yılında yeniden ihdas edilen Britanya gelir vergisi yalnızca beş genel gelir türü kabul ediyordu: (a) Arazi, ev vs.'ye sahip olmaktan kaynaklanan gelir; (b) toprağın kullanımından kaynaklanan gelir; (c) hükümet tahvillerinden sağlanan gelir; (d) iş vs.'den sağlanan gelir; ve (e) memurların ücretleri ya da "kamu daireleri"nden sağlanan gelir. Diğer ücret ve maaşlar için ayrı bir yer yoktur. Vergilendirilebildikleri durumlarda (d) tarifesi altında vergilendirilirler; ayrı bir bölüm olarak kaydedilmeleri ancak önem kazandıkları 1898'de olmuştur. Fakat (e) tarifesi o zamandan beri bunları da içerecek şekilde genişletilmiştir. J. C. Stamp, *British Incomes and Property* (Londra, 1920) 19. yüzyıl vergi geliri için standart bir rehberdir ve olağanüstü bir çalışmadır.

sındaki yıllık artış, avukatlarda 92, mimarlarda 135, inşaat mühendislerinde 155 ve muhasebecilerde 180 oldu.[24] Kısaca, orta sınıfın yalnızca resmi sektörü görece önemsizdi. Göreceğimiz gibi, geriye doğru bakıldığında bile, bir *Bildungsbürgertum*'dan kolaylıkla söz edilemez.

III.

Yaklaşık 1880'den sonra altı gelişme, İngiliz orta sınıflarının yapısını, konumunu ve hayat tarzlarını değiştirdi.

(1) İlk kez olmak üzere, zenginliklerinin kaynağı ne olursa olsun, burjuva zenginleri, aşağıdaki tablonun gösterdiği gibi, eski toprak sahibi zenginler elitine üstün geldi:

TABLO 5.1
Ölümünde 500.000 Sterlinin Üzerinde Bırakan Kişilerin Sayısı (1809-1914)*

Kaynak	*1809-58*	*1859-79*	*1880-99*	*1900-14*
Toprak	530	282	175	107
İmalatçılık vs.	49	124	208	244

(*) W. D. Rubinstein, "Wealth, Elites and the Class Structure of Modern Britain", *Past and Present* 76 (1977), s. 102 'deki Tablo I esas alınmıştır.

Aynı zamanda, asilzadeler, Avam Kamarası ve hükümetteki burjuva unsurların sayısında dikkat çekici bir artış oldu. Sanayiciler daha fazla önem kazandılar. "Ticaret ve sanayi", 1867 Reform Yasası'ndan sonra artmış olsa da, 1885'te her iki ana partideki parlamento üyelerinin yalnızca % 50'sini oluşturuyordu. 1906'da her ikisinde üçte ikiyi oluşturdular. 1886'dan önce kabinede her zaman çoğunlukta olan aristokratlar, bu tarihten sonra hep azınlıkta kaldı.[25]

Dolayısıyla, toplumsal piramidin tepesinde, "geleneksel olarak kabul edilmiş doğum ve para aristokrasisiyle, imalat ve arazi oligarşileri arasında görünür bir bozulma"[26] ve her ikisinin unsurlarından bir plütokratik oluşum meydana geldi. Burada yenilik, yeni bir şey olmayan, burjuva unsurların aristokrasi içinde asimile olması değildi. Yenilik daha ziyade toplumsal önem kriterinin topraktan paraya, doğumdan zenginliğe kaymasıydı: Kimi burjuvaları asimile eden bir soyluluktan, denebilir ki, eski soyluluğun yete-

24 W. J. Reader, *Professional Men: The Rise of the Professional Classes in Nineteenth Century England* (Londra, 1966), s. 96, 211.

25 Bkz. Guttsman, *a.g e.*, s. 38, 41, 82-83, 104.

26 T. H. S. Escott, *Social Transformation of the Victorian Age* (Londra, 1897), s. 202-203.

rince zengin üyelerini içine alan bir burjuvaziye geçildi. Aristokratlarla bu içeriden evlenme, daha önce işaret edilmiş olduğu gibi aktif iş hayatını bırakmayı gerektirmiyordu. Eşit derecede önemli olan bir olgu da, yüzyılın ortalarından itibaren topraksız bir geçmişten gelen işadamlarının, bir kısmının daha önce yapmış olduğu gibi, büyük toprak sahiplerine dönüşerek zenginliklerini taçlandırma konusunda ciddi bir girişimde bulunmamış olmalarıydı.[27]

1880'den sonra meydana gelen, eski ve yeni zenginliğin kaynaşmasını güçlendiren önemli gelişme –nedenlerini nasıl yorumlarsak yorumlayalım– Liberal Parti'nin bölünmesiydi. Bu durum sonuçta Muhafazakârları sermaye ve toprak arasındaki kaynaşmanın birleşik partisi haline getirecekti ki bu süreç iki savaş arasındaki döneme kadar tamamlanmayacaktır. En zengin ve en prestijli soylular, büyük Whig hanedanları, şimdi geleneksel olarak daha büyük ama ekonomik olarak daha az etkileyici yerel *squire*'ların partisi olan Tory rakiplerine katıldılar ve ticaret ve finans zenginleriyle ("City'nin çıkarları") ve özellikle de yerel imalatçılar dinsel muhalefetle ilişkili oldukları sürece 1930'lara kadar Liberal kalsalar da, sanayicilerin önemlice bir kesimi de aynı şeyi yaptı.

(2) İkinci bir gelişme, her ne kadar asıl önemi orta sınıfların eski ve yeni kuşaklarını birleştirmek ve bu sınıflar içinde yeni bir teşvik yolu açmak ve "üst orta sınıf" üyeleri için ortak bir formül geliştirmek olsa da, tepedeki sınıf kaynaşmasını güçlendirdi. Bu gelişme, orta dereceli özel okullarda ve üniversitelerdeki örgün eğitimdi. Bu tür bir sosyalizasyondan etkilenen sayılar mütevazı idi. 1900 yılında, tüm üniversiteler birlikte yalnızca 20.000 öğrenci ya da uygun yaş gruplarının % 0.8'ini içerirken, 1947 gibi geç bir tarihte bile *Independent ve Direct Grant Schools* (Bağımsız ve Doğrudan Burslu Okullar) yalnızca 81.000 öğrenciye sahipti.[28] Yine de rolleri giderek önem kazanıyordu ve orta sınıfların yerel ya da heveskâr üyelerinin çocuklarının devam edeceği orta dereceli okullar için bir model oluşturuyordu.

Kamusal bir orta öğretim sisteminin (1902'ye kadar) var olmadığı bir ortamda, yüzyılın ortalarında çeşitli özel okullar ıslah edilmiş ya da kurulmuştu. Bunların çoğu (başlıca Londra istisna edilirse) kırsal alanlarda bulunan

27 Rubinstein, "New Men of Wealth and the Purchase of Land in Nineteenth-Century England", *Past and Present* 92 (1981), s. 125-147. Aristokratik malikânelerin yasal olarak korunmasının bunu zorlaştıracağı iddia edilmiştir ve ayrıca burjuvazi içinde *primogeniture*'nin yokluğunun, işadamlarının meydana getirmiş olabileceği büyük değerlerin parçalanma eğilimini ortaya koyduğu ileri sürülmüştür. Bu doğru olsa da, 19. yüzyılda kimi ilk kapitalistlerin satın almalarla büyük toprak sahipleri mertebesine yükselmesini engellememiştir. Rubinstein kavrayışlı bir şekilde yeni toprak sahibi ailelerin pek çoğunun İskoç, Galli ve İrlandalı olduğuna işaret etmektedir: "bu belki de statü algılama konusunda İngiliz modelinden önemli bir farkı göstermektedir". (s. 133).

28 A. H. Halsey (ed.), *Trends in British Society since 1900* (Londra, 1972), s. 206; B. R. Mitchell, H. G. Jones, *Second Abstract of British Historical Statistics* (Cambridge, 1971), s. 217.

yatılı okullardı; çoğu öğrencisini geniş bir çevreden –kimi zaman bütün ülkeden– alıyor ve onları Anglikan dinsel ibadeti, klasik diller, spor ve fiziki idmanlar ve birkaç yıl süreyle tek cinsiyetli topluluğun güçlü hiyerarşisinin tecrit edilmişliği yoluyla yeni "gentlemen" tipine dönüştürüyorlardı. Her ne kadar bu okulların çoğu az çok nitelikli bilgi sağlıyorsa da, esas itibariyle yüksek ücret ödeyebilecek olanlar için tasarlanmıştı. Yerel öğrenciler ve halk sınıflarından gelenler, toplumsal ayrıklığı garanti edebilmek için dışarıda bırakılıyorlardı. Yanlış olarak *public schools* (kamu okulları) olarak adlandırılan bu okulların açıklanmayan amacı, aristokratik güveni kullanarak burjuva değerlerini güçlendiren bir eğitim vermekti. O dönem ki bir çalışmanın (1894) ifade ettiği gibi, "Aristokratlarımız ve varlıklı sınıflar, büyük ticari çıkarlarımızın yöneticileri ve imparatorluğumuzun yasa koyucuları olarak üzerlerine düşen sorumluluklara uygun düşen bir eğitimi alabiliyorlar"dı.[29]

Public schoool'ların çoğu saf orta sınıf kurumlardı. Her ne kadar bunların birkaç tanesi eski ve bazılarının da aristokrasiyle geleneksel bağlantıları – Harrow'un Whig'lerle, Eton'un hem Tory'ler hem de Whig'lerle–[30] vardıysa da bunları yeni burjuvaziyi *ancien régime* içinde massedecek girişimler olarak değil, yeni burjuvaziyi tutarlı bir sınıf haline getirmeye yönelik araçlar olarak görmek doğru olur. *Public school*'lar öylesine başarılı oldu ki, yüzyılın sonlarına doğru okulların Anglikan töresinden dışlanan dinsel gruplar benzer çizgilerde kendi okullarını oluştururken (Quaker ve Methodist'ler); diğer okullar, Clifton'un (1860'da kurduğu) Yahudi "evi"nde olduğu gibi, talebi karşılamak için Anglikanlıklarını yumuşattılar; okul o zamana kadar erkek çocukları Ordu'ya hazırlamasıyla tanınıyordu.

1800'den sonra erkek çocukları babalarının okullarına gönderme uygulaması da âdet haline geldi. Aynı şekilde eski öğrencilerin ya da "Old Boys"un (Bizim Çocuklar) örgütlenmesi ve yalnızca okulun geçmişteki ve mevcut üyeleri tarafından değil fakat (jenerik benzerlikleri nedeniyle) benzer bir kurumda okumuş herkes tarafından fark edilebilen bir toplumsal aidiyet göstergesi olarak "bizim okul kravatı" gibi araçlar geliştirdiler. Her iki uygulama da orta sınıf hayat tarzının bir parçası olarak sporun yüceltilmesiyle ilgiliydi. Genel olarak, sosyalizasyon eğitimin önüne geçti. Gerçekten de, profesyonel ve girişimci sınıflar için "yararlı" eğitim vermek amacıyla Faydacı (*Utilitarian*) Radikaller ya da başkaları tarafından yüzyılın başlarında yapılan çeşitli girişimler, standart *public school* modeli tarafından ya gölgelendi

29 *Hazell's Annuel for 1894. A Cyclopedic Record of the Men and Topics of the Day*, Dokuzuncu Yıl (Londra, 1894), s. 225-226.

30 19. yüzyıl öncesi soyluluk ve *gentry* öğrenimle öyle pek ilgili değildiler ve o zaman öğrenim orta dereceli okullardan çok özel öğretmenlere dayanıyordu. Eton ve Harrow'un dışında, *public school*'larda aristokratların öne çıkmışlığı yoktu.

ya da yutuldu. 19. yüzyıl Britanya'sında, *Realgymnasium* ve *Realschule*'un sistemli benzerleri yoktur.

İngiliz üniversitelerinin, yani Oxford ve Cambridge'in, soyluluk ve *gentry* ile daha yakın bağları ve dolayısıyla yüzyılın ortalarında ıslah edilinceye kadar, eğitimle çok az ilgileri vardı. Anglikan boyunduruğunu da kıran reform, onları bilim ve öğrenim açısından büyük değeri olan kurumlar haline dönüştürdüğü gibi burjuva elitini sosyalleştirmenin aracı haline de dönüştürdü. Toplumsal olarak, reforma tâbi tutulmuş eski üniversiteler, –esas itibariyle 1914'ten önceki on yıllarda Londra Üniversitesi'nin durumunda görüldüğü üzere, Faydacı Radikaller ve taşralı ticari elitler gibi– sınıf bilinci olan burjuvazinin kurumlarından, ya da küçük Galler Üniversitesi (1893) bir yana bırakılırsa, dört eski İskoç üniversitesinden daha önemliydi. Bunların mezunlarının elite girebilmesinin en kolay yolu Oxford ya da Cambridge'de biraz daha okumalarıydı. Anglikan ruhban dışında, eski İngiliz üniversitelerinin yeni ya da eski mesleklerin eğitiminde herhangi bir önemli rol oynamadığına işaret etmeliyiz. Bunlar, genellikle on beş, on altı yaşlarında babalarının ya da başkalarının yanında işe giren girişimciler için bile pek uygun değildi. Bu yalnızca kendini yetiştiren adamların ilk kuşağı için değil fakat, eğitim, kültür ve entelektüel meselelere yoğun ilgi gösteren Quaker'lar ve Unitarian'lar gibi eski iş geleneği olan aileler için de doğruydu.

İşadamlarının çocuklarını orta ve yüksek öğrenime kaydırmaları bu nedenle onların esasen elit statüsünü arayışları ya da buna ulaşmış olmalarına işaret eder. Youssef Cassis'in verdiği örneğin gösterdiği gibi, 1821-1840 arasında doğan kuşaklar için *public school* ve Oxbridge (Oxford-Cambridge) alışılmış; 1861-1880 arasında doğan kuşaklar için ise neredeyse evrensel hale geldi.[31] Sanayiciler için bu geçiş daha sonra oldu: 1865'te faal olan çelik sanayicilerinin yaklaşık % 10'u, 1909-1925 yıllarında faal olanların ise % 31'i *public school*'a gitmişti.[32] *Public school*'larda eğitim gören belli başlı sanayicilerin oranı devamlı ve 20. yüzyılda bariz bir şekilde arttı: 1960'larda bu oran % 57'lerdeydi.[33] Yine de, 19. yüzyıl sonunun nesli bir dönüm noktasına işaret eder. Quaker çikolata şirketinde, George Cadbury (1839-1922) hâlâ, 15 yaşında babasının yanında işe giriyordu. Şirketi devralan oğlu Laurance (1889-1982) ise, Leighton Park ve Cambridge, Trinity Koleji'ne gittikten sonra bu işi yapacaktı.[34]

---

31 Cassis, *a.g.e.*, s. 213.

32 C. Erickson, *British Industrialists: Steel and Hoisery* (Cambridge, 1979), s. 33.

33 Rubinstein, "Education and the Social Origin of the British Elites, 1880-1970", *Past and Present* 112 (1986), s. 163-207.

34 *Dictionary of Business Biography*, ed. D. Jeremy, Cilt I (Londra, 1985), s. 547 ve devamı, 554 ve devamı.

Bununla birlikte *public school* ve Oxbridge kimileri için sosyal statü edinilmesini tamamladıysa, başkaları için bunun elde edilmesinin bir aracı oldu. İktisatçı J. M. Keynes'in ailesi, başarılı bir Baptist gül yetiştirici ve taşralı Baptist bir vaizin sistematik yarışma sınavlarından geçip, mütevazı bir özel gelirle iki nesilde neler yapılabileceğinin güzel bir örneğidir. Maynard Keynes, Eton ve Cambridge, King's College'den çıktığında büyük anne ve babalarının mütevazı taşralı Dinsel Muhalefet dünyasından kalan tek şey (miras kalan para dışında) Keynes'in daha sonra "benim sınıfım, eğitimli burjuvazi" dediği şeye mensup olmanın gururuydu.[35] Bunlar, Alman *Bildungsbürger*'iyle karşılaştırılabilecek ilk kişilerdi.

(3) Ortaya çıkmakta olan bir plütokrasi ve elit, bir "üst orta sınıf"ı orta katmanların geriye kalanlarından ayırabilecek çeşitli araçlar, kısmen, "orta sınıf"a dahil olduğunu iddia edebilen ya da iddia etmek isteyen nüfusun hatırı sayılır artışına gösterilen tepkilerdi. Bu sınıfın büyüklüğünün gerçekçi bir şekilde tahmin edilmesi hemen hemen imkânsızdı zira, gelir vergisi ödeyenlerin gerçek sayısının saptandığı ve toplumu, esas itibariyle gelir ve statü derecesine göre meşguliyet temelinde "toplumsal sınıflar"a ayırmanın ilk girişimlerinin yapıldığı 1914'ün arifesine kadar resmen böyle bir girişimde bulunulmamıştı.

Bununla birlikte 1816 yılı için bir tarihçinin (Tarife D'ye göre gelir vergisine dayalı olarak)[36] yaptığı tahmin, o zaman orta sınıfların büyüklüğünü, –çiftçiler ya da rantiyeler ya da toplam erkek nüfusun % 3'ü dışarıda bırakılırsa– bekâr ya da aile reisi olarak 165.000-175.000 arasında gösteriyordu.[37] 1864 yılında vergi otoritelerinin Tarife D'ye göre belirlediği yılda 100 sterlinin üzerindeki vergi matrahlarının sayısı 250.000 ya da toplam erkek nüfusun % 2'si kadardı.[38] 1909-1910'da vergi verenlerin toplam sayısına ilişkin resmi tahmin, "*herhangi bir zamanda*[39] elde edilmiş en güvenilir rakam", 1.1 milyondu ki bu 1864 tarihi için Stamp's rakamlarıyla tutarlı görünmektedir. Bu % 5.6'ya tekabül etmektedir. Verilerin güvensizliği dikkate alındığında, bu tür tahminler, gelir vergisi ödeyen nüfusun ciddi olarak arttığını ima etmek dışında çok fazla ağırlık taşımayabilir. Bunu şöyle de anlayabiliriz, vergi yıllık 150 sterlinin üzerindeki (1894'ten sonra 160 sterlin) gelirlere uygulandığı için, "vergi veren sınıf, genel olarak anlaşıldığı şekliyle orta sınıfla he-

35 Robert Skidelsky, *John Maynard Keynes, Cilt I, Hopes Betrayed 1883-1920* (Londra, 1983), özellikle 1-3. bölümler.

36 Yukarıda 23 numaralı nota bakınız.

37 Norman Gash, *a.g.e.*, s. 21-22. Çok az sayıda kadının ticaret, sanayi ya da profesyonel kazançlar için gelir vergisi ödediğine hükmedebiliriz.

38 Aktaran, Stamp, *a.g.e.*, s. 434.

39 *A.g.e.*, s. 447-449.

men hemen aynıdır".[40] Daha sonraki tahminlerle karşılaştırma yapabilmek için, 1870'lerin hesaplamalarının, "üst ve üst orta sınıfı" % 4.46, "alt orta sınıfı" ise % 10.30 olarak gösterdiğine işaret edelim.[41]

Bariz değişiklikler arasında, ekonominin özel sektöründeki ücretli müdürlerin, her ne kadar büyük çaplı sanayi ve finans dışında yoğunlaşmanın (yani anonim şirket bankaların) aşikâr olduğu Almanya'dan muhtemelen daha az olsa da, arttığını görüyoruz. 1911 yılında çalışan nüfusun % 3-4'ü müdürler ve yöneticilerdi.[42] Eski ve yeni mesleklerde hatırı sayılır bir artış söz konusuydu ki belgelenmesi gerekmez. 1911 yılında bunların % 4'ün üzerine çıktığı ve bunun dörtte birinin "yüksek meslekler" olduğu kabul edilir. Bütün ücretlilerin neredeyse üçte birini oluşturan Devlet ve kamu hizmetlerinde de, çarpıcı bir genişleme olduğunu görürüz,[43] ve büro ve diğer beyaz yakalı çalışanlar en azından alt orta sınıf statüsü beklemiş olmalıdırlar. Gerçekten de yeni ücretli beyaz-yakalı işçiler ("büro memurları") şimdi, toplumsal ve siyasal hesaplarda eski küçük burjuva dükkân sahipleri, bağımsız zanaatkârlar ve küçük ustaların yerini alıyordu.

Bu gelişmelerin bazı yönleri açıklama gerektirir. Hem orta katmanlardaki sayısal büyüme hem de ücretli orta sınıfın yükselişi alışılmamış tanımlama ve sınıf kaynaşması sorunları getiriyordu. Emeğin mülk sahibi işvereni ya da bağımsız girişimci, artık kolaylıkla ideal orta sınıf tipi olarak görülemezdi. Ne de sayıları yüz binleri bulan bir katman, daha küçük ya da aristokrasi ya da Quakers gibi kurumsal olarak tanımlanan elitler için mümkün olan bir şeyi, kolayca kişisel temas kurarak ve aile ya da dernek bağlantılarını kullanarak ulusal bir grup kimliği oluşturma işini başarabilirdi. Eğitim ve ortak bir hayat tarzı giderek merkezileşiyor, güçleniyor ve gerçekten de, toplumsal olarak türdeş varoşlarda mekânsal ayrışmayı pekiştiriyordu.[44] Bu durum yeni alt orta sınıf için daha da geçerliydi.

Yeni orta ya da alt orta sınıfın ezici kitlesinin sınıf pozisyonları değişik derecelerde örgün eğitim üzerine oturuyor ya da bunu gerektiriyordu ve dolayısıyla kamusal bir ilk (1870-1891) ve orta eğitim (1902) sisteminin kurulmasını zorunlu kıldığı gibi daha yüksek profesyonel eğitiminin de yüksek

---

40 Rubinstein, "Wealth, Elites...", s. 109.

41 S. R. S. Szreter, "The First Scientific Social Structure of Modern Britain 1875-1883", Lloyd Bonfield vd. (ed.), *The World We Have Gained: Essays presented to Peter Laslett on his seventieth birtday* (Oxford, 1986) içinde, s. 337-354.

42 Temel kaynak, Guy Routh, *Occupation and Pay in Great Britain* (Cambridge, 1965). Ayrıca bkz. George Syers Bain, "Trades Union Growth and Recognition", *Royal Commission on Trade Unions and Employers' Associations, Research Papers* 6 (Londra, 1967) içinde, Tablo I, s. 5.

43 Mark Abrams, *The Condition of the British People 1911-1945* (Londra, 1946), s. 66-68.

44 Bkz. E. J. Hobsbawm, *The Age of Empire 1875-1914* (Londra, 1987), Bölüm 7: "Who's Who or the Uncertainties of the bourgeoisie".

öğretim kurumlarına kaymasını gerektiriyordu. Başarılan sınavların belgeleri ya da kamu sektöründe olduğu gibi yazılı yarışma sınavları giderek olağan bir hale geldi. Yeni genişletilmiş öğrenim ve profesyonel eğitim sistemi (yalnızca yerleşik orta sınıf zenginliği ve statüsüne sahip ebeveynlere hizmet eden *public school*'lardan farklı olarak) orta sınıfa aşağıdan katılma sağladığı gibi bir kabul edilme kriteri de getiriyordu. Bu dönem, 1881'den 1911'e sayıları % 250 artan gazeteciler gibi "kendi kendini yetiştiren profesyonellerin"[45] doğuşuna tanık oldu.[46] "Yazarlar"la birlikte sınıflandırılan gazeteciler, (1911'de toplumsal sınıf II'ye sokulan "gazete yayıncıları"ndan farklı olarak) sağlam bir şekilde orta sınıf statüsüne sahipti. Yine muhasebecilerin bu sınıfa dahil edilmeleri profesyonel örgütlerinin düzenledikleri sınavları geçmelerine bağlıydı.

Yüksek meslekler ve teknik kadrolar, kuşkusuz, büyük çaplı iş örgütlerinin ve hızla yaygınlaşan kamu yönetiminin iç içe geçtiği "örgütlü bir kapitalizmin" yükselişiyle ilgiliydi ve aynı zihinsel evrenin içinde yaşama eğilimindeydi. Hükümetin sanayiden (ve daha sonra üniversitelerden) yoğun bir şekilde eleman aldığı iki savaş bu ilişkiyi güçlendirdi. Thatcher dönemine kadar 20. yüzyıl Britanya'sının özelliğini oluşturan yeni tür bir girişimsel kadro yarattı.

Böylece, özel sanayi şirketlerinin en büyüğü, Imperial Chemicals, "hükümetle ortak yaşamlı (*symbiotic*) bir ilişki" yaşadı. Şirketin, Vergi Dairesi'nin memurlarını işe almak gibi bir geleneği vardı "ve hâlâ vardır".[47] Ancak, Paul Chambers (1904-1981) ve H. W. Coates (1882-1963) gibi söz konusu şirketin sırasıyla yönetim kurulu başkanı ve başkan yardımcısı olan kişiler, çok muhtemeldir, yüksek öğrenimlerini o zaman henüz fazla prestiji olmayan London School of Economics gibi yeni kurumlarda yarı-zamanlı öğrenci olarak ya da hatta Vergi İdaresi'ni iş hayatına geçmek için bırakan bir diğer tanınmış sima (Lord) Stamp (1880-1941) gibi, çocukken memuriyette kâtip olarak çalışarak yukarıya doğru yollarını açan kendi kendini yetiştirmiş kişilerdi.[48]

T. C. (Lord) Catto'nun (1879-1959) iş âleminden hükümete, oradan iş âlemine olan yolu da aynı derecede tipiktir. Kuzeyli alt orta sınıf bir ailenin bu kendi kendini yetiştirmiş oğlu –15 yaşında kâtip olarak işe başladı– Rusya'da faaliyet gösteren bir İskoç-Amerikan şirketinin başkan yardımcısıyken Birinci Dünya Savaşı'nda hükümetin yörüngesine sokuldu ve daha sonra ABD'deki Britanya gıda misyonunun başı oldu. Bu iş dünyası-hükümet fa-

45 Bkz. Hobsbawm, "The Fabians Reconsidered", *Laboring Men* (Londra, 1964) içinde, s. 250-271.

46 *Census of England and Wales*, cilt X (1911), Occupations, Tablo 26 (Parl. Papers, Cilt 78, 1913).

47 *Dictionary of Business Biography*, cilt I, s. 649, 706.

48 *Dictionary of Business Biography*, (1941-1950), s. 7-20.

aliyetleri ona yerleşik Anglo-Amerikan finans çevrelerinde altın fırsatlar sundu. Ayrıca ona Morgan Grenfell bankacılık şirketinin bir yöneticisi aracılığıyla bankanın sahip olduğu büyük bir Anglo-Hindistan ticaret evinin en üst görevini; ve daha sonra da, bu bağlantılar yoluyla büyük bir sigorta şirketinde yönetim kurulu başkanı olacağı bir yöneticilik görevini kazandırdı. İkinci Dünya Savaşı, öncelikle Hazine finans danışmanı ve yöneticisi ve (1944'ten kamulaştırılmasına kadar) İngiltere Bankası'nın yöneticisi ve başkanı olarak onu yeniden hükümet alanına çekti; daha sonra da iş hayatına geri döndü.[49] Bu tür olaylardan niceliksel sonuçlar çıkarılamayacak olsa da, bu yüzyılda Britanya girişimci burjuvazisinin yapısal değişimi üzerine ışık saçarlar.

(4) Orta sınıfın yaşadığı yerlerin ayrımının önemi ve de kamusal ve özel belirli bir orta sınıf hayat tarzının gelişmesine daha önce değinilmişti. Bu hayat tarzı, "rahat" bir geliri –Alfred Marshall yılda 500 sterlinin bir profesör için yeterli olduğunu düşünüyordu– bu dönemin plütokrasisi tarafından zengin sayılabilecek herhangi bir şeyi ya da gösterişçi tüketim yoluyla zenginliğin herhangi bir şekilde teşhir edilmesini gerekli kılmıyordu. Gerçekten de, daha mütevazı ve kesin olmayan bir gelirle, kesin, esas itibariyle kültürel statü göstergeleri ortaya konabildiği sürece bu hayat tarzına yaklaşılabilir ve sürdürülebilirdi. Orta sınıfın edebiyatla ilgili entelektüellerinin, özellikle iki savaş arasındaki özelliği olan, "kırsalda bir kulübe", son derece ucuz bir yaşama biçimiydi. Kırsal ya da yarı-kırsal tarzda "villa" ve varoşlarda oturmak gibi, bu da hiç kuşkusuz yüzyılın sonlarına doğru zenginler arasında popüler olan "yerli tarzda" bir kır evinde oturmanın çok zayıflatılmış bir yansımasıydı ve Sir Edwin Lutyens gibi yetenekli mimarlara servet kazandırmıştı. Ancak bunun ucuzluğu içinde oturanları itibarsızlaştırmıyordu. Bu açıdan yeni hayat tarzı, yerleşik ve müreffeh orta sınıfla heveskâr yeni alt orta sınıf arasında, birinciler ikincilere yukarıdan baksalar da, potansiyel bir köprü sağlamış oluyordu.

(5) Orta sınıfın hayat tarzıyla tanınması, öte yandan, büyük ölçüde bir orta sınıf olgusu olan kadınların eğitimi ve özgürleşmesiyle de yakından ilişkiliydi. Özgürleşme neredeyse kesin olarak kadının ailesinin statüsüyle olumlu bir şekilde ilişkilendiriliyor ve bir statü göstergesi de sağlamış olabiliyordu. Kadınlara oy hakkını savunan yaklaşık 700 kadar önde gelen eylemcinin (*activist*), 1913 yılında % 20'si üniversite öğrenimi görmüştü ve yaklaşık % 30'unun bir telefonu vardı.[50] Öte yandan, hem öğrenim hem de bedeni olmayan istihdam yolunun açılması, orta sınıf statüsünü yaratıyor ve güçlendiri-

49 *Dictionary of Business Biography*, cilt I, s. 616-620.

50 J. Park, "The British Suffrage Activists of 1913: An Analysis", *Past and Present* 115(1989), s. 147-162.

yordu.[51] Girilmesi sınırlandırılmamış mesleklerde kadınlar çoktan önem kazanmışlardı. Böylelikle gazetecilikteki sayıları, 1881 yılındaki 476'dan ya da % 8.3'ten, 1911'de 1.756 ya da % 14.6'ya yükselmişti. Kadınların, orta sınıfın dönüşümündeki rolü daha fazla araştırma beklemektedir ama açıkça burada sözü edilmeye değecek kadar önemlidir.

(6) Orta sınıfın dönüşümündeki son ve can alıcı bir gelişme de, 19. yüzyılın sonunda kendi başına ve bilinçli bir "işçi sınıfı" olarak görülmeye başlayan şeyin ortaya çıkmasıydı.[52] Yeni beyaz yakalı alt orta sınıf kendisini, orta sınıfın daha üst katmanlarıyla olan benzerliklerini vurgulamaktan çok işçilerle olan farklılıklarını vurgulayarak tanımlıyordu çünkü proletaryadan ayrılmak, üst katmanlardan kabul görmekten daha kolaydı. Daha genel olarak, varoluş açısından emekçi ve orta sınıflar kendilerini birbirlerine göre tanımlama eğilimindeydiler. Böylece yeni spor alanında orta sınıf, belirli oyunları (tenis, golf) tercih etmekten başka, amatörlüğü, yani hem spor yapacak boş zamanı hem de bu sporlarda yüksek standart tutturmayı, "gerçek" sportmenliğin ölçüsü haline getirdi. Olimpiyat Oyunları'nda olduğu gibi, profesyoneller yasaklandılar ya da (rugby'de olduğu gibi) ayrı kulüplere kovuldular ya da görünür bir şekilde tenis ve golfte olduğu gibi, mertebece düşük köşelerde tecrit edildiler. Buna karşılık Kulüp futbolu proletarya tarafından benimsenip ve dolayısıyla (1880'lerin ortasında) profesyonelleştirilince, *public school*'ların büyük çoğunluğu ve diğer orta sınıf okullar, (tipik olarak) Kulüp futbolunu kendilerini elit olmayanlardan ayırmanın bir aracı olarak gören birkaç en tepedeki elit okul (örneğin Charterhouse) dışında, rugby üzerinde yoğunlaştılar.

Kısaca, 19. yüzyılın başlarında orta sınıf kendisini ve değerlerini ilk başta toprak sahibi aristokrasi ve onun sistemi ile özdeşleştirirken, yüzyılın sonlarında aynı şeyi proletaryadan ayrı olduğunu vurgulayarak yaptı. Ve, orta-Victoria dönemine özgü mülkiyet ve çalışmaktan azade olma kriterleri yerine, orta sınıf mensubiyetinin kriteri artık, gelir, meşguliyet, eğitim ve hayat tarzı oldu.

IV.

Bu değişikliklerin ışığında, 1911 yılında, nüfusu iş-güç (meşguliyet) esasına göre toplumsal sınıflara ayırmanın ilk resmi girişimini ele alalım.[53] Bunun

51 J. M. Keynes'in babası gibi annesi de, taşralı Dinsel Muhalif bir ortamdan gelip üniversite öğrenimi gören öncü kadınlardandı: İkisi Cambridge'de tanıştılar.

52 Bu, Hobsbawm, *Worlds of Labour* (Londra, 1984) içinde, 10 ve 11. bölümlerde tartışılmaktadır.

53 *74th Annual Report of the Registrar General for Birth, Deaths and Marriages in England and Wales 1911*, Parliamentary Papers (1912-1913), cilt 13, s. XL-XLI.

amacı, "farklı sosyal mertebeleri elden geldiğince temsil edebilmekti". Sekiz sınıf belirlendi; son üç sınıf (tekstil işçileri, madenciler ve tarım işçileri) daha sonra birleştirilerek beş sınıflı hale gelen ve öyle kalan bir sistem oluşturuldu. I. Sınıf, "üst ve orta sınıf"tan oluşuyordu ve "işçi sınıfı"nın –yeniliğe dikkat edelim; "orta sınıf(lar)" ifadesinden farklı olarak tutarlı bir şekilde tekil olarak kullanılan bir terim– her unsurunu dışarıda bırakmak üzere tasarlanmıştı. Kasıtlı olarak "ücreti kâtiplerinkinden yüksek de olsa zanaatkârı" dışarıda bırakıyordu. III-VIII. sınıflar, "bir bütün olarak işçi sınıfını temsil etmek üzere" vasıflı, ara ve vasıfsız işçilerden oluşuyordu. II. sınıf, "orta sınıf ve işçi sınıfı arasında, ara bir sınıftı ve her iki sınıfın meşguliyetlerini içeriyordu. İşverenlerle müdürleri (menajerleri) ayırmak için bilgi yeterli değildi ve dolayısıyla "orta sınıflara mensup pek çok kişi, özellikle de işverenler" işçilerin arasına katılmıştı. Niceliksel olarak 1911 hesaplamaları güvenilir değildi ama kavramsal olarak değerliydi.

Bu şemanın dört özelliğine işaret edilebilir.

(1) "Üst" (yani aristokratik) ve "orta" sınıf arasında bir ayrım yapmayı reddediyor; her ikisini I.'nin altında topluyordu.

(2) Kimliği belirlenebilir tüm orta sınıfı, I.'nin altında toplama girişiminde bulunuyordu; zira, başka türlü belirlenemeyen, daha sonraki nüfus sayımlarında tasnif dışı bırakılan, "özel imkânları olan" kişileri olduğu kadar, bütün kâtip ve öğretmenleri açıkça buna dahil ediyordu. Bu girişim kısa sürede terk edildi. 1921'e gelindiğinde I. sınıf, "müreffeh sınıflar"a[54]indirgenmişti; yani başlıca kâtipler, öğretmenler ve benzerleri II. sınıfa transfer ederek ve böylelikle I.'yi meşguliyeti olan nüfusun % 12.3'ünden % 2.3'e düşürerek bir üst orta sınıf oluşturuldu. Aynı zamanda II. sınıf, içindeki işçi sınıfı unsurları bertaraf edilerek, alt orta sınıfın en alt mensuplarını, yani daktilografları 1931 yılında III. sınıfa transfer ederek vurgulanan bir hareketle, çok daha açık bir orta sınıf karakterine kavuşturuldu.[55]

Mantıksal olarak, beş sınıfı benimseyen piyasa ve kanaat araştırmacıları şişmiş olan III. sınıfı, alt orta sınıf (C1) ve vasıflı işçi sınıfı (C2) alt bölümlerine ayırdılar. Ayrıca, I. ve II.'yi yeniden geniş kapsamlı bir orta sınıf grubunda (AB'ler) ve yarı vasıflı ve vasıfsız işçileri de tek bir grupta (DE'ler) yeniden birleştirme eğilimine girdiler. Ancak bunlar daha sonraki gelişmelerdi. Aşağıdaki tablo bu bölünmelerin gelişimini gösterir:

54 S. R. S. Szreter, "The Genesis of the Registrar General's Social Classification of Occupations", *British Journal of Sociology* 35 (1984), s. 522-546.

55 *Registrar General's Decennial Supplement: England and Wales 1921, Kısım II, Occupational Mortality* (Londra,1938), s. 7.

TABLO 5.2
Britanya Toplumunun Beş-Sınıflı Bölünüşü
(meşguliyeti olan nüfusun yüzdesi olarak)*

Sınıf		*1911*	*1921*	*1961*
I	(A)	12.3	2.3	4
II	(B)	16.8	20.35	8
III	(C) (C1) (C2)	27.9	43.47	55
IV-V	(DE)	43.0	33.85	33

(*) Sayılar aile reislerini gösterir. Kaynak: D. C. Marsh, *The Changing Social Structure of England and Wales, 1871-1961* (Londra, 1965), s. 206.

Geriye dönük olarak bu sınıflandırmayı genişletme girişimleri yapılmıştır ama bunlar yararlı görünmemektedir.[56]

(3) 1911 sınıflandırmasının üçüncü özelliği, gerek mesleklere vurgu yaparak, gerekse 250.000 kadar "öğrenci"nin I. sınıfa dahil edilmesiyle, yani ilkokul sonrası herhangi bir öğrenim gören herkesi orta sınıfın potansiyel üyesi sayarak (daha sonra "öğrenciler" tasnif dışı bırakılmıştır), orta sınıf mensubiyetinin kriteri olan eğitim üzerinde ısrar etmesidir.

(4) Son olarak, diğer büyük çaplı girişimlerden farklı olarak, sanayiye karşı belirli bir yan tutma olduğuna zaten işaret etmiştik. Bu kısmen, 1911 yılında, işletmecileri işçilerden ayırmanın zorluğundan kaynaklanmış olabilir; ancak daha sonraki sayımlarda I. sınıfın azaltılması bankacıları, finans temsilcilerini, sigorta görevlilerini vs. üst sınıfta bırakırken, işverenlerin çoğunu ve işletmecileri II. sınıfa dahil etmiştir. Bununla birlikte, büyük ya da yarı-kamusal işverenler (yani, 1921'de gemi sahipleri, şirket yöneticileri, mal sahipleri, gaz, elektrik, otobüs ve tramvay gibi işletmelerin müdürleri) I. sınıf içinde gösterilmiştir.[57]

1911 sınıflandırması, daha sonra ortaya konduğu gibi, orta ve alt orta sınıflar arasında daha keskin bir ayrımın olduğunu düşündüren toplumsal ve ekonomik realitelerden daha çok, 20. yüzyıl başının siyasal realitelerini –üst ve orta sınıfların bütün kesimlerinin işçi sınıfına karşı oluşunu– temsil etmek niyeti taşır gibi görünmektedir. Bununla birlikte, ne kadar değiştirilmiş olursa olsun, beş sınıflı şemanın, piyasa ve kamuoyu araştırmalarının teme-

56 Karşılaştırınız, J. A. Banks, "The Social Structure of England as seen through the Sensus", R. Lawton (ed.), *Sensus and Social Structure* (Londra, 1978) içinde.

57 İşveren olmanın Sınıf I'e dahil olmak için birincil kriter olmadığı konusunda şüphe yoktur.

lini oluşturması gerçeği, bunun tümüyle gerçeklerden uzak olmadığını düşündürmektedir.

V.

Geriye, Britanya orta sınıflarının siyasal ve ideolojik çizgisini inceleme kalmaktadır.

Orta sınıf çok nadir olarak tek bir blok oluşturmuştur; ya da daha doğrusu, böyle göründüğü durumlarda bile, bu bir ölçüde azınlıkların seçim gücünü gizleyen Britanya seçim sisteminden kaynaklandığı kadar bu sınıfın kesimlerinden birinin kamu önündeki daha fazla görünürlüğünden kaynaklanmıştır. Nitekim Anglikan işadamları, her ne kadar Lancashire ve kuzeydoğudaki kimi sanayi bölgelerinde son derece önemli oldukları halde, Dinsel Muhalifler'den daha az görünürlerdi ve onlardan farklı olarak bir baskı grubu oluşturmaya ihtiyaçları yoktu. Üstelik eğer Victoria dönemi İngiltere Kilisesi, siyasi bir esprinin ifade ettiği gibi, "ibadet halindeki Tory partisi", bir baskı grubu oluştursa da, Anglikanların çoğu yalnızca pasif bir şekilde ülkenin resmi dinine, onun siyasal tarafgirliğini paylaşmak zorunda olmadan uyum gösteriyorlardı.

Yine de, orta sınıflar içinde önemli siyasal konsensüs olan dönemleri, olmayan dönemlerden ayırmak doğru görünmektedir. 1830'dan önce orta sınıflar bölünmüştü; en dinamik kesimleri reform ve serbest ticaret konusunda birbirine yaklaşmışken, ılımlı Muhafazakâr "Peel'ciler"in büyük çoğunluğu sonunda Liberalizme geri çekildi. 1830'la 1874 arasında bu sınıf, her ne kadar bu izlenim büyük Whig milyoner soylular ve vasıflı işçi sınıfı arasındaki liberal çizgi tarafından büyütülmüş görünse de Liberal olarak kabul edilmelidir. 1880'lerden itibaren Muhafazakârlığın üst, orta ve kesin olarak, yeni alt orta sınıfların bütün kesimlerinin, evrensel değilse bile tipik siyasal tercihi olduğu aynı derecede aşikâr görünmektedir. Bununla birlikte, 1886-1922 dönemi bir bölünme dönemiydi ve gerçek kaynaşma Liberal Parti'nin ve Serbest Ticaret'in 1931 yılındaki çöküşüne kadar gerçekleştirilememişti. Konsensüs dönemlerinde siyasal olarak muhalif orta sınıf, bölgesel, dinsel ya da hatta aile geleneklerinin bir arada tuttuğu tarihsel bir bakiye olarak bir tarafa bırakılabilir. Bunun örnekleri arasında, 1931'den sonraki Britanya Liberalleri, "Old Corruption"ın toprak çıkarlarıyla özdeşleştirilebilecek olan orta sınıf asalakları ve başka bir sınıfın partisini desteklediklerini bilerek Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra İşçi Partisi'nin orta sınıf destekçileri sayılabilir. 1830'dan beri geçiş dönemleri dışında orta sınıf konsensüsünü oluşturma yolunda bu çapta bir eğilim olmuştur. Britanya orta sınıfının mevcut siyasal bölünmüşlüğü ([tablodaki] AB'lerin % 40'ı 1987 yılında Muhafazakâr

olmayanlara oy vermişlerdir) geleceğin tarihçileri tarafından açıklanmayı gerektirmektedir.

Bununla birlikte, sınıfın içinde sektörel siyasal farklılıklar her zaman apaçıktı. Toplumda iktidarı elinde tutanların meslekleri, genel olarak, Muhafazakârdı; muhtemelen Liberallerin ağır bastığı dönemde bile. Parlamento'nun üniversiteli üyeleri için verilen oylara bakılırsa: Eski İngiliz üniversiteleri, muhalefet görmeden ya da büyük çoğunluklarla istikrarlı bir şekilde Muhafazakârları seçtiler. 1868'de temsil hakkı kazandıklarında Liberal olan İskoç üniversiteleri 1885'ten sonra sıkı Muhafazakârlığa geçtiler ki bu bariz bir şekilde Liberal olan bir ülkede oluyordu. Yalnızca, kendi kendini yetiştirmiş entelektüellerin kalesi Londra Üniversitesi güçlü ama başat olmayan Liberal oyları korudu.[58]

Kimi yöresel istisnalarla sanayi, Londra finans ve ticaret düzeninin büyük çoğunluğu ağırlıklı bir şekilde Tory'lere kayarken, 1874'ten sonra Liberal olarak kaldı. Daha önce Liberal olan ve seçmenleri tamamen iş çevreleri olan City, 1914'ün arifesinde % 75-80 oranında Muhafazakârlara oy verdi. Hindistan ve koloni yönetimlerinde çalışanların egemen olduğu üst düzey hükümet yetkilileri neredeyse kesinlikle Muhafazakârdı. Ekonomik olarak liberal ortodoksluklara bağlı ve bir dönem toplumsal reformu yönetmiş İçişlerinin üst düzeyi güçlü bir Liberal gruba sahipti.

Yine de "entelektüelleri" bir grup olarak ayırabilir miyiz? Bu konuda dış ülkelerdeki (Fransız, Rus ve Alman sosyalist hareketi - *Akademikerfrage*) tartışmalara ve Dreyfus Olayı'na rağmen muhtemelen hayır. En çok, E. M. Foster'in romanlarında olduğu gibi, burjuvazi içinde (*Bildungsbürgertum*'u ima eden) eğitimli ve kültürlü bir kesimle, para ve iktidar peşinde koşanlar arasında bir ayrım yapmaya başlayabiliriz. Bununla birlikte entelektüel orta sınıfın çoğu Liberal Parti içinde ya da yakınında olmuştur.

1914'ten önce sosyalizm için önemli bir destek yoktu. Gerçekten de 1911'deki I. sınıfın işçi hareketine ilgi gösteren yegâne kesimleri, aynı zamanda sendikalaşmaya da açık olan ve 1910 yılında ülkedeki beşinci en büyük sendikayı kurmuş bulunan ilkokul öğretmenleri gibi başlıca kamu hizmetindeki küçük rütbeli bedenen çalışmayan işçilerdi. Bu meslek kadrolarını kuşkusuz işçi sınıfı çocuklarından dolduruyordu. Bu durum, sözcüsünün ağzıyla, "orta sınıfın kendi sınıfı içinden öğretmenler – sığ yetiştirmenin önyargı ve kıskançlığından uzak erkek ve kadınlar temin etmesi" gerektiğini düşünen orta sınıfı umutsuzluğa düşürüyordu.[59]

---

58 Bkz. *McCalmont's Parliamentary Poll Book 1832-1918*, (ed.), J. Vincent ve diğerleri (Hassocks, 1971); H. Pelling, *Social Geography of British Elections, 1885-1910* (Londra, 1967), s. 419.

59 H. A. Glegg, *A History of British Trade Unions Since 1889, cilt II, 1911-1933* (Oxford, 1985), s. 3; W. R. Lawson, "John Bull and His School" (1908), aktaran A. Troop, *The Schoolteachers* (Londra, 1957), s. 147 ve devamı.

VI.

Almanya'daki durumla ilgili karşılaştırmalar yukarıdaki incelemeyle açıklığa kavuşmuştur. Bunların ayrıca belirtilmesine pek gerek yoktur. Bununla birlikte, son bir soru sorulabilir: Britanya orta sınıfları nereye kadar "bourgeoisie" ve 19. yüzyıl Britanya toplumu ne ölçüde bir "burjuva" toplumu sayılabilir?

Britanya, muhtemelen 19. yüzyıldaki herhangi bir ülkeden daha fazla, ücret için çalışan, genel kabule göre, çalışan nüfusunun % 70-80'ini kol işçilerinin oluşturduğu bir sınıfın başat olduğu bir ülkeydi. 1911'de çalışan nüfusun % 19'unu oluşturan[60] beyaz yakalı katmanın yükselişine kadar, muhtemelen başka herhangi bir ülkeden daha düşük bir düzeyde böyle bir katmana sahipti. Dolayısıyla, iş çevreleri ve sayıca daha az olan (1841 yılında, imalatçılar hariç, iş grupları sayıca meslek sahiplerinin iki katıydı) meslekler "orta sınıflar" içinde egemendi ve Britanya ekonomisinin dünyadaki olağanüstü egemenliği dikkate alındığında, iş çevreleri ayrıcalıklı bir şekilde orta sınıfların merkezini oluşturuyordu. Bunları klasik anlamda "bourgeoisie" olarak görmemek saçma olur. Britanya toplumunun "bourgeois" yapısı konusunda kuşkuya düşülmesinin nedeni ekonomik değil, toplumsal ve siyasaldır. Toplumsal olarak aristokratik değerlere ve siyasal olarak da, Britanya'nın ekonomik başarısının en üst düzeyde olduğu zaman bile, üstelik ülkedeki hâlâ en zengin grup olan toprak aristokrasisine boyun eğmekle suçlanmışlardır. Britanya ekonomisinin nihai gerileyişi, bu nedenle, yeterince "girişimci" ya da "sanayici" bir ruhun yokluğuna bağlanmıştır.

Burada bu tartışmaya girilmesi gerekmez. Şu kadarına işaret etmek gerekir ki, ekonomik ideoloji açısından, büyük toprak soylularını ekonomik burjuvaziden önemli ölçüde ayıran hiçbir şey yoktur ve ekonomik politika açısından, reform döneminden sonra daha fazla direnç gösterilmemiştir. Tahıl Yasaları'nın kaldırılmasından önceki dönemde neden çatışma olduğu, o çatışmanın doğasının ne olduğu ve 1832'den önce Britanya'nın ne ölçüde bir *ancien régime* olduğu önemli sorulardır. Ama cevaplar ne olursa olsun, reformların, çok önceden kapitalizm yolunu seçmiş bir toplumdaki ayarlamalar olduğu açıktır. Burada iddia edilmiş olduğu gibi, bu ayarlamalar burjuvazinin, soyluluk ve *gentry* geleneğinin unsurlarını orta sınıfın amaçları için uyarlayıp, değiştirip kullanmasını olanaklı kılmıştır. Britanya ekonomisinin gerileyişinin nedenleri girişimci değerlerine karşı snopça bir küçük görmede aranmamalıdır. Hiç kuşkusuz, eğer Alman ekonomisi gerilemiş olsaydı, birileri, Alman *Bildungsbürger*'inin ve *Beamte*'sinin girişimcileri kendi eşitleri olarak görme konusundaki isteksizlikleriyle suçlayacaktı.

60 G. S. Bain, *a.g.e.*

Kısaca, eğer 19. yüzyıl Britanya'sı bir "burjuva" toplumu değilse, böyle bir toplumun nerede bulunduğunu görmek zordur. Ancak Britanya, burjuvazisinin etkin egemenlik ve hegemonyasını, aristokratik sistemin resmen ortadan kaldırılması yolunda tamamlama ihtiyacını duymayan bir toplumdu. Bu sistem yalnızca tehlikesiz değildi, tam tersine, kitleleri kontrol etmek için yardımcı oldu. Yüzyıl ilerlerken, giderek daha açık olarak görüldü ki, burjuvazinin temel sorunu, nüfusun % 75-80'ini oluşturan ve siyasete egemen olma potansiyelini taşıyan işçi sınıfıyla nasıl baş edileceğinde yatıyordu. Britanya orta sınıfı, 1867 tarihli İkinci Reform Yasası'ndan önce emareleri ilk kez tartışılan bu sorunla karşılaşınca hiç de sınıf bilincine sahip olmadığı şeklinde bir görünüm ortaya koymamıştır.

İŞÇİ-SINIFI VE ORTA-SINIF DERNEKLERİ. BİR ANGLO-ALMAN KARŞILAŞTIRMA, 1820-1870

Christiane Eisenberg

Almanya'da bağımsız bir işçi sınıfı siyasal partisi kurma yolundaki ilk adım Ferdinand Lassalle'ın 1863'te kurulan Alman İşçilerinin Genel Örgütü'ydü (*Allgemeiner deutscher Arbeiterverein*). İkincisi, altı yıl sonra, 1869'da August Bebel ve Wilhelm Liebknecht tarafından kurulan Sosyal Demokratik İşçi Partisi'ydi (*Sozialdemokratische Arbeiterpartei*). Her iki durumda da inisiyatif liberal eğitim derneklerinin (*Bildungsvereine*) gayrimemnun üyelerinden geldi. Bu eğitim dernekleri, işçiler ve *Bürger*'in bir araya gelmesine olanak sağlamak üzere kurulmuştu ve bunların bağımsız bir işçi hareketinin ortaya çıkmasını önlemeye yardımcı olacağı umuluyordu.

Modern tarih araştırmalarında bu gelişme "burjuva demokrasisinden proleter demokrasisinin ayrılması" (Gustav Mayer)[1] olarak tanımlanmıştır. Şimdiye kadar bu ayrılmanın izahı her zaman, işçi sınıfı ile liberal *Bürgertum*'u ayıran esaslı farklılıklar üzerinden yapılmıştır. Ulusal toplumsal ve anayasal sorunların üst üste gelmesi bu ilişkiyi, elbette aynı dönemde İngiltere ile kıyaslandığında dayanılmaz bir baskı altına sokmuştur. İngiltere'de modernleşme bunalımlarının aynı anda ortaya çıkmaması fakat daha uzun bir dönemde meydana gelmiş olması gerçeği, işçilerle Liberal Parti'nin pek çok tekil sorun üzerinde işbirliği yapmasına ve 19. yüzyılın ikinci yarısı gibi geç bir tarihte seçim ittifakları oluşturmasına olanak vermiştir.[2]

1 G. Mayer, "Die Trennung der proletarischen von der bürgerlichen Demokratie in Deutschland 1863-1878", G. Mayer, *Radikalismus, Sozialismus und bürgerliche Demokratie* (Frankfurt, 1969), içinde, s. 108-178.

2 Karşılaştırınız, W. Schieder, "Das Scheitern des bürgerlichen Radikalismus und die sozialistische Parteibildung in Deutschland", H. Mommsen (ed.), *Sozialdemokratie zwischen Klassenbewegung und Volkspartei* (Frankfurt, 1974) içinde, s. 21; J. Kocka, *Lohnarbeit und Klassenbildung. Ar-*

Bununla birlikte, bu ayrımın, siyasal olarak ilgili işçilerin burjuva derneklerinden (*bürgerliche Vereine*) topluca ayrılmaları şeklinde kendini gösteren gerçek şekline çok az dikkat edilmiştir. Alman tarihçileri, *Verein*'in zümreleri (*estate/Stände*) ve sınıfları aşan bir örgütsel biçim ve başka bir ifade ile, bir çatışma arenası değil de bütün topluluğun örgütü olduğunu veri kabul etmişlerdir.[3] Ortaya çıkmakta olan işçi hareketinin, hiçbir şekilde *Verein* modelini reddetmediği de doğrudur. Ne de olsa Lassalle'in ilk sosyal demokrat partisi, *Arbeitverein* olarak adlandırılıyordu. Onunla ilgili olan sendikalar kendilerini *Zigarrenarbeiterverein* (Puro İşçileri'nin Derneği) ya da *Schneiderverein* (Terziler'in Derneği) olarak adlandırmışlardır. Tüketici kooperatifleri *Produktenverteilungsverein* (Dağıtım Dernekleri) olarak bilinirken; üretici kooperatifleri *Vereins-Weberei* (Dokumacılar Derneği) gibi adlar altında kurulmuştur. Eğer işçi sınıfı ve *Bürgertum*, genel olarak kabul edilen görüşe göre, kendi ayrı yollarına gitmişlerse, bu o zamana kadar *Verein*-tipi örgütlerde bir arada olmalarından değil, ona rağmen olmuştur.

Almanya bağlamında bu iddia ikna edici görünmektedir. Bununla birlikte, İngiliz-Alman [örnekleri] karşılaştırmalı bir çerçeveye yerleştirildiğinde inandırıcılığını kaybetmeye başlamaktadır. İngiltere işçi sınıfı ve liberal orta sınıfın başarılı işbirliği, onların *Verein*-tipi örgütlerdeki ortak örgütlenmeleri temeline dayanıyordu. Alman *Verein*'i gibi örgütler İngiltere'de de vardı. Ancak bunlar erken işçi hareketinde ya da genel olarak toplumsal hayatta herhangi merkezi bir rol oynamıyorlardı. İngiltere'de sendikalar, kooperatifler, tasarruf fonları ve çeşitli baskı grupları *Verein*-tipi örgütlerden çok daha önemliydi. Hem işçi sınıfı, hem de orta sınıf grupları bu örgütlenmeler içinde, *Verein*-tipi örgütlenmelerde olduğundan çok daha aktifti. Bu durumun aralarındaki dostça ilişkileri teşvik etmiş olup olmadığı dikkate alınması gereken bir sorudur.

İngiltere'deki bu farklı yapının ışığında, Almanya'da "proleter ve burjuva demokrasilerinin ayrılmasının" içinde oluştuğu örgütsel biçimi inceleyeceğim. Alman işçilerinin, siyasal parti bağımsızlığını oluştururken, orta sınıf *Verein*'den kopuşları ikinci bir olgunun; *Bürgertum*'la olan pek çok temel farklılıklarının bir sonucu muydu? Yoksa, *Verein*'in kendisi bir çatışma arenası mıydı?

Bu soruyu cevaplandırabilmek için, her şeyden önce, Almanya ve İngilte-

---

beiter und Arbeiterbewegung in Deutschland 1800-1875 (Berlin, 1983), s. 193 ve devamı. Bu tartışmanın historiyografik geleneği için bkz. B. Faulenbach, *Ideologie des deutschen Weges. Die deutsche Geschichte in der Historiographie zwischen Kaiserzeit und Nationalsozialismus* (Münih, 1980), s. 103 ve devamı.

3 T. Nipperdey, "Verein als soziale Struktur im späten 18. und 19. Jahrhundert", T. Nipperley, *Gesellschaft, Kultur, Theorie* (Göttingen, 1976) içinde, s. 185'e göre. Ayrıca, O. Dann (ed.), *Vereinswesen und bürgerliche Gesellschaft in Deutschland* (Münih, 1984) içindeki makalelere bakınız.

re'deki gönüllü örgütlerin gelişmesini anlatabileceğim bir temel üzerinde *Verein*'in, bir tanımını vereceğim. Ayrıca bunların her iki ülkede, sırasıyla işçi sınıfı ve orta sınıf için görece önemlerini saptamaya çalışacağım. Daha sonra bu arka plana göre, iki sınıf arasındaki ilişkileri belirli tip bir örgüt, *Bildungsverein* ya da İşçilerin Eğitim Derneği içinde ele alacağım. Hem *Verein* içindeki ilişkileri hem de onun toplumun geri kalan kısmıyla ilişkilerini inceleyeceğim.

Verein kavramı

Verein'e ilişkin Alman tarih araştırmaları bu örgüt biçimine çok geniş bir tanım uygulamıştır. Yasal terminolojiye basit bir şekilde uymadığı ve *Vereinsrecht* (dernekler yasası) kapsamına giren tüm bu örgütleri *Verein* olarak ele aldığı ölçüde, belirli amaçlar güden ve devletten bağımsız olan her türlü gönüllü örgütü kapsama eğilimindedir.[4] Bu tanım, Almanca terim *verein* ile İngilizce terim "gönüllü dernekler"in eşanlamlı kullanımına dayanmaktadır.[5] Bu tanım, her iki ülkede bulunan derneklerin sınıflandırmasını yapmak için herhangi bir kriter sunmadığından, karşılaştırmalı çözümleme yapmak amacı açısından yeterince kesin değildir. Dolayısıyla, aşağıda, *Verein*'i başka tür örgütlerden ayıran, onu gönüllü derneklerin özel bir biçimi olarak ele alan sosyo-politik bir *Verein* tarifiyle çalışacağım.[6]

Bu tanıma göre, *Verein*'in dört temel özelliği vardır. İlk olarak, biçimsel anlamda eşit kabul edilen bireyleri örgütlemektedir. Kararlar, "bir kişi, bir oy" temelinde alınır. Bu *Verein*'i limited ya da anonim şirketten (*Aktiengesellschaft*) ve bir dizi örgüt ya da girişimi bir araya getiren birlik ya da federasyondan (*Verband*) farklı kılmaktadır. İkinci olarak, *Verein* yalnızca sınırlı amaçlar güder. Bu onu, kamusal işlerde genel bir sorumluluk ya da yetki iddiasında bulunan siyasal partilerden ayırır. Üçüncü olarak, *Verein*'in üyeleri tarafından yürütülen faaliyetler, büyük ölçüde, onlarla sınırlıdır. Bu faaliyetler, toplumsal, kültürel ve çoğu kez siyasaldır ama, örgüt dışındaki

---

4 Karşılaştırınız, örneğin, W. Hardtwig, "Strukturmerkmale und Entwicklungstendenzen des vereinswesens in Deutschland 1789-1848", Dann (ed.), *Vereinswesen* içinde, s. 11; Nipperdey, "Verein", s. 174. Verein'in tanımı konusundaki genel problem için bkz. H.-F. Foltin, "Geschichte und Perspektiven der Vereinsforschung", H.-F. Foltin ve D. Kramer (ed.), *Vereinsforschung* (Giessen, 1984) içinde, s. 4 ve devamı.

5 Karşılaştırınız, D. L. Sills, "Voluntary Associations. Sociological Aspects", *International Encyclopedia of Social Sciences* 15 (New York, 1972), s. 36 ve devamı.

6 Karşılaştırınız, C. W. Gordon ve N. Babchuk, "A Typology of Voluntary Associations", *American Sociological Review* 24 (1959), s. 25; J. Raschke, "Soziale Bewegungen", *Ein Historisch-systematischer Grundriß* (Frankfurt, 1985), s. 234, 238; H.-D. Horch, *Strukturbesonderheiten freiwilliger Vereinigungen. Analyse und Untersuchung einer alternativen Form menschlichen Zusammenarbeitens* (Frankfurt, 1983).

insanlar üzerinde sürekli etki oluşturmak üzere tasarlanmamıştır. *Verein*, en çok bir tartışma ortamıdır ve etkisi iyi örnek olmaktır. Üyeleri toplumsal çevreyi sürekli olarak etkiledikleri ölçüde, kendilerini iş dünyası ve siyasetin rekabeti karşısında bulacaklardır. Böyle durumlarda stratejik ve iktidar odaklı hareket etmeye zorlanacaklar ve *Verein*'i bir kooperatife, sendikaya, kulise ya da siyasal partiye dönüştüreceklerdir. Dördüncü olarak, bu tür bir gelişmeye maruz kalınmadığı sürece, o zaman herkesin kabul edeceği bütüncül genel bir amaç belirlemek ya da kendi içinde böyle bir şeyi pekiştirmek zorunda kalınmayacaktır. Bu nedenle, *Verein* bürokrasisi zayıftır ve çoğunlukla ücret ödenmeyen yönetici personeli, kendi üyelerinin saflarından seçilebilir.

Her ne kadar tarihsel olarak, *Verein* ile sendikalar, kooperatifler, kulisler ve siyasal partiler arasında çok sayıda geçişken yapı var olmuşsa da, bu tanım genellikle *bürgerlicher Verein* olarak göndermede bulunulan, Almanya'da var olan örgüt tipini doğru bir şekilde tanımlamaktadır. Bu tip derneklerin örnekleri, koro toplulukları, jimnastik dernekleri, içkiyle mücadele dernekleri, toplumsal yardım dernekleri, atıcılık kulüpleri, eğitim dernekleri, siyasal kulüpler ve okuma dernekleridir. *Bürgerlich* (*bourgeois*) sıfatı, eğer mensupları tümüyle ya da esas itibariyle *Bürgerlich* ise, yalnızca bunlar için kullanılmaz. Bu tür derneklerde faaliyet gösteren burjuva olmayan katmanlar ya da *Bürgertum*'a muhalefetlerinin bir ifadesi olarak rakip dernekler kurmuş olanlar, örneğin, sosyal-demokrat koro dernekleri ve spor kulüpleri üyeleri *verbürgerlicht* olarak nitelenmeyi kabul etmek zorundadırlar.[7]

Bürgerlicher Verein ibaresi çoğu kez gevşek bir şekilde kullanılır. Bununla birlikte, bu uygun olmayan bir terim değildir zira tarihsel araştırmaların ortaya koyduğu gibi, Aydınlanma'dan beri *Bürgertum*'un en önemli siyasal-örgütsel yeniliği tam da bu tür örgütlerdir. *Verein*, eşitlik, bireysellik talebiyle, doğum ve statünün ayrıcalıklarını reddetme ve böylelikle zümrelerin (*estate*), loncaların ve geleneksel cemaatlerin gerilemesine katkıda bulunduğu ölçüde burjuva özgürlük talebini sembolize etmektedir. Açıkça evrensel yararlılığı nedeniyle, burjuva norm ve değerlerini alt-burjuva katmanlara ve özellikle de işçi sınıfına aktarmanın uygun bir aracı olduğu için ve de *Bürgertum*'u evrensel bir sınıf (*allgemeiner Stand*) olarak teşvik ettiği için de uygun görünmektedir.[8]

Bu bağlamda, *bürgerlich* teriminin kullanılmasının bir başka nedeni daha vardır. *Verein* teriminin üzerine oturduğu formel eşitlik ilkesi, *Bürger-*

7 Karşılaştırınız, örneğin, H. Bausinger, "Verburgerlichung - Folgen eines Interpretaments", H. Bausinger ve G. Wiegelmann (ed.), *Kultureller Wandel im 19. Jahrhundert* (Göttingen, 1973) içinde, s. 24-29; V. Lidtke, "Die kulturelle Bedeutung der Arbeitervereine", *a.e.g.*, s. 146-159.

8 Karşılaştırınız, Nipperdey, "Verein"; ayrıca Dann, *Vereinswesen* içindeki makaleler.

tum'un çıkarlarını iki şekilde teşvik etmeye yardımcı olmuştur. Aristokrasinin ayrıcalıklarını etkisizleştirmiş ve uzun bir dönem için büyük önem taşıyan, *Bürgertum*'un diğer alt sınıflar karşısındaki kendi maddi üstünlüğünün yeniden üretilmesini garanti etmiştir. Medeni hukuk sisteminin ortaya koyduğu gibi, formel eşitlik, bizzat kendileri maddi eşitsizlikle nitelendirilmeyen toplumsal ilişkilere uygulandığında yalnızca çıkarların dengelenmesi ya da eşitlenmesine yol açar.[9] Mülkiyet, öğrenim ve dolayısıyla boş zamana sahip olma olanağı, işçiler bu olanağa hiç sahip değilken ya da çok az sahipken, *Bürgertum*'un sahip olduğu şeylerdi; *Verein* burjuva egemenliğinin istikrara kavuşturulmasının uygun örgütsel biçimiydi. *Verein*'in bu maddi eşitsizliği telafi edecek hiçbir çare sunmadığı dikkate alındığında, işçi sınıfı çoğunluğu bile güçlerin örgütsel ya da genel toplumsal ilişkilerini değiştirecek hiçbir şey yapamazdı. Bunun için gönüllü derneklerin başka biçimleri, sendikalar, kooperatifler, kulisler ya da siyasal partiler gerekliydi. Bu ikinci tür örgütler, üyeleri arasındaki rekabeti askıya alıyor ve birleşik genel bir amaç oluşturuyorlardı. Mensupları arasında boş zamana sahip olan saygın kişiler bulunamaması eğilimi ortaya koyduklarından, bunların genel çıkarları dışarıya karşı ücretli ya da kimi zaman eğitilmiş kişiler tarafından temsil ediliyordu. Bu şekilde, sendikalar, işgücü piyasasında, üreticiler olarak işçilerin çıkarlarını savunuyorlardı. Tüketici kooperatifleri tüketicilerin çıkarlarını temsil ediyorlardı ve siyasal partiler ve kulisler, siyasal sistem karşısında ortak iradeyi kolayca anlaşılır hale getiriliyorlardı. Bu örgütler ekonomik, toplumsal ve siyasal gücü harekete geçirme yeteneğine sahiptiler. Bununla birlikte *Verein* sadece mevcut iktidar pozisyonlarını bir araya topluyordu.[10]

Sınıf farklılıkları, pek çok tarihçinin ileri sürdüğü gibi, yalnızca *Verein*'e girmenin sınırlandırıldığı durumlarda değil fakat ayrıca *Verein*'in mensuplarına herhangi bir toplumsal sınırlama uygulamadığı durumlarda da varlığını sürdürmüştür.[11] Dolayısıyla, işçi sınıfı ile *Bürgertum* arasındaki ilişkilerin çözümlenmesi için, sınıflar arasında var olan toplumsal güç farklılıklarının *Verein* dışındaki ekonomik ve siyasal örgütlerce telafi edilip edilmediği

9 Karşılaştırınız, D. Grimm, "Bürgerlichkeit im Recht", J. Kocka (ed.), *Bürger und Bürgerlichkeit im 19. Jahrhundert* (Göttingen, 1987) içinde, s. 169 ve devamı.

10 Bu kriterler temelinde siyaset sosyolojisi "önleyici grup"la (*Realverbände*) ve "teşvik edici gruplar" (*Willensverbände*) arasında ayrım yapar. Karşılaştırınız, V. K. Preuss, *Zum staatsrechtlichen Begriff des Öffentlichen, untersucht am Beispiel des verfassungsrechtlichen Status kultureller Organisationen* (Stuttgart, 1969), s. 170-172.

11 Bu husus *Verein*'in tarihsel incelenmesinde genellikle gözden kaçırılır. Örneğin, karşılaştırınız, Nipperdey, "Verein", 185-190, özellikle s. 185: "Verein içinde uygulanan toplumsal eşitliğin, yeni ve genel bir yurttaşlar sınıfı yaratma anlamında, toplumun tümünü birleştirici bir güç olarak kabul edilmesi yalnızca daha sonraki tarihçiler tarafından değil o dönemde yaşayanlar tarafından da benimsenmiştir."

ya da ne ölçüde edildiğini bilmek önemlidir. Aşağıda, *Verein* tipi derneklerin tarihsel gelişmesini ve Almanya ve İngiltere'de proletarya ve burjuva demokrasisi arasındaki ilişkide bu tip örgütlerin görece önemini çözümleyeceğim.

Verein'in gelişmesi

1841 yılında 1.4 milyon nüfusu olan Prusya eyaleti Westphalia'da, 1854'e kadar olan dönemde 600 *Verein* vardı.[12] Eğer bu rakamı Alman Konfederasyonu'nun – Avusturya bölgesi dışındaki bütünü için bir tahminde bulunmak üzere kullanırsak, o zaman 19. yüzyılın ortalarında 14.000 *Verein* sayısına ulaşırız. Sık sık tekrarlanmış ve bugün de doğru olduğu gibi, Almanya açıkça bir *Verein* ülkesiydi.[13]

Her ne kadar, daha önce açıklanmış olduğu gibi, *verein*'i *bürgerlich* olarak tanımlamak doğruysa da, bu örgüt biçiminin başarılı bir şekilde yaygınlaşmasından, Alman toplumunda *Bürgerlichkeit*'in de eşit ölçüde yaygınlaştığı sonucuna varılmamalıdır. 1800 ile Reich'ın kurulduğu 1871 arasındaki yıllar arasında durum kesinlikle böyle değildi. *Verein*'in başarısı, yeni, iddialı *Bürgertum*'un tercihlerine yalnızca kısmen bağlıydı. Bu ayrıca bu özel tip örgütün devlet tarafından teşvik edilmesiyle de ilgiliydi. Almanya küçük devletlerin bir konfederasyonuydu ve ekonomik yönden geriydi. Bu aydınlanmacı mutlakiyet dünyasında, yerleşik yapıların gevşemesi adına gönüllü örgütler kurulması yolunda inisiyatifi eline alanlar çoğu kez bizzat devlet görevlilerinin kendileriydi. Dışarıdan gelen bu dürtü olmadan, *Verein*'in gelişmesi yavaş olurdu. Kamusal destek, tarım ve sanayii teşvik eden örgütlere yönelikti ama sanatsal, bilimsel ve okuma dernekleri de bundan yararlanıyordu. Mart 1848'de[14] önce, her ne kadar öz-örgütlenme konusunda toplumun kapasitesinde önemli gelişmeler olmuşsa da, dernekler hâlâ "yukarıdan" kuruluyordu. Yoksulluk tartışmaları bağlamında bu dernekler artan bir şekilde ortaya çıkmakta olan işçi sınıfını içermek üzere kuruluyordu. Devlet görevlileri ve burjuva çevreleri devrimi önleme çabalarında işbirliği yapıyorlardı. Bu türden inisiyatiflerin en iyi bilineni, Prusya'da Çalışan Sınıfların Refahı İçin Merkez Örgütü (*Zentralverein für das Wohl der arbeitenden*

12 Westphalia'daki dernekler konusundaki tezi yakında yayınlanacak olan, Bilefeld'den Ursula Krey'den alınan yararlı bilgiler.

13 Karş. F. Klein, *Das Organisationswesen der Gegenwart* (Berlin, 1913), s. 65; R. Münch, *Die Kultur der Moderne*, cilt 2 (Frankfurt, 1986), s. 815: Almanya'daki gibi *verein*-tipi örgütler, "o boyutta Avrupa'da başka hiçbir yerde mevcut değildi."

14 Karş. U. Scheunder, "Staatliche Verbandsbildung und Verbandsaufsicht in Deutschland im 19. Jahrhundert". *Gesellschaftliche Strukturen als Verfassungsproblem. Intermediäre Gewalten, Assoziationen, Öffentliche Körperschaften im 18. und 19. Jahrhundert* (Berlin, 1978), s. 97-121; R. Dietrich, *a.g.e.*, s. 68 ve devamı; Nipperley, "Verein", s. 32 ve devamı.

Klassen) ve yerel düzeyde Berlin Çalışanlar Örgütü (*Berliner Handwerkerverein*) ve Hamburg'da İşçiler İçin Hamburg Eğitim Derneği (*Bildunsgesellschaft für Arbeiter*) idi.[15]

Otoriteler, her ne kadar, bu inisiyatifleri ele alarak derneklerin çoğalmasını garanti etmişlerse de, ayrıca faaliyetlerini sınırlandırmayı hedefleyen özel bir yasa da (*Vereinsrecht*) çıkarmışlardı. *Verein*, toplumsal, kültürel ya da yardım dernekleri olabilirdi. Otoriteler bunların siyasal partiler gibi herhangi bir başka tip örgüte dönüşmesini önlemeyi amaçlıyorlardı.[16] Pazarın bütünleşmesinin yavaş gelişimi, kamusal hayatın siyasallaşmasının düşük düzeyi ve diğer modernleşme süreçlerinin sınırlı olan kapsamı, 19. yüzyılın ilk üçte ikisinde Almanya'da gelişmenin bu yönde olmasına katkıda bulundu. Başka rekabetin olmaması nedeniyle, Alman toplumsal hayatında *Verein*, gönüllü derneklerin başat biçimi olarak kaldı. *Verein*'in yanı sıra, gönüllü olmaktan çok zorunlu karakteriyle loncalar, ortaklıklar, odalar, kredi kurumları ve şövalyelik düzenleri de vardı ve bunlar yerel prensin kontrolü altındaydı ve iktidar aygıtının ayrılmaz bir parçasıydı.[17]

Bu toplumsal bağlam içinde *Verein* mübalağalı bir ideolojik önem kazandı. Hem kabuklaşmış toplumsal yapıyı parçalamak hem de yeni bir toplumsal biçimi oluşturmak için en uygun organ olarak göründüklerinden, çok farklı siyasal inançlara sahip olan çağdaşlarının pek çoğu, bu dernek biçimini gelecek için bir umut olarak gördüler.[18] 1848 devrimine gelindiğinde, *Verein* modelinin kendine özgü belirli bir dinamik oluşturduğu açıktı. Dernek ve koalisyon kurmanın tam serbest olduğu bu dönemde, en ilerici siyasal hareketler bile, daha sıkı yapılanmış parti örgütlenmesi lehine *Verein*'in gevşek yapısından vazgeçmeye gönülsüz ve acizdiler. Açık bir şekilde siyasal iktidar peşinde olduğu ve bu nedenle de Alman Konfederasyonu'ndaki ilk siyasal parti kabul edilen demokratik Mart Merkez Örgütü (*Zentralmärzverein*) bile demokrasinin *Verein*'lerde olduğu gibi doğrudan olması gerektiği anlayışından kopamıyordu. Nitekim, Demokratlar, parlamento dışı derneklerle parlamento üyeleri arasındaki iletişimi kurumsallaştırdılar. Bununla birlik-

15 Karş. Reulecke, *Sozialer Frieden durch soziale Reform. Der Centralverein für das Wohl der arbeitenden Klassen in der Frühindustrialisierung* (Wuppertal, 1983); G. Hanf, "Handwerkerausbildung in Berlin während der Industrielen Revolution (1787-1873). Eine Untersuchung zur Frühgeschischte des beruflichen Schulwesens", Tez, Teknik Üniversite (Berlin, 1985), s. 174-192; J. Breuilly ve W. Sachse, *Joachim Friedrich Martens und die Deutsche Arbeiterbewegung 1806-1877* (Göttingen, 1984).

16 Karş. A. Hueber, "Das Vereinsrecht im Deutschland des 19. Jahrhunderts", Dann, *Vereinswesen* içinde, s. 115 ve devamı.

17 Karş. Scheuner, "Staatliche Verbandsbildung", s. 102, 108.

18 Karş. H. Stein, "Pauperismus und Assoziation. Soziale Tatsachen und Ideen auf dem westeuropäischen Kontinent vom Ende des 18. Bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts unter besonderer Berücksichtigung des Rheingebiets", *Internetional Review of Social History* 1 (1936), s. 22 ve devamı.

te parlamento üyeleri tek bir gruba değil, birkaç farklı parlamento grubuna mensuptular.[19] Kulis grupları, sendikalar ve kooperatifler gibi diğer iktidara yönelik örgüt tipleri 1848 öncesi dönemde ve devrim sırasında ortaya çıktı ama sayıları azdı. Siyasal partiler olduğu kadar bu tip örgütler de yüzyılın ortalarından sonraki hızlı sanayileşme döneminde artış gösterdiler. *Vereinsrecht*'in uygulaması gevşetildi.[20] Bu atılımda işçi hareketi başlıca katılımcıydı.

İngiltere'de de 18. ve 19. yüzyıllarda çok sayıda sanatsal, bilimsel ve eğitimsel dernekler, siyasal kulüpler, içkiyle mücadele dernekleri, yardım örgütleri ve benzer tip örgütler vardı. Almanya'da bu derecede var olmayan *nonconformist* dinsel örgütlerin örneğini izleyerek, bunlar kendilerini dernekler ya da örgütler olarak adlandırıyorlardı. İngiltere'deki gelişme, Almanya'dakinden önemli bir noktada farklı oldu ki, o da bu tip örgütlerin, o sırada var olan çok geniş bir gönüllü dernekler tayfının yalnızca bir kısmını temsil ediyor olmalarıydı. 17. yüzyılın sonlarından ve 18. yüzyılın başlarından itibaren bu tayf, Almanya'da ancak 19. yüzyılın ikinci yarısında oluşan, tüm siyasal ve ekonomik örgüt biçimlerini içeriyordu. İngiltere'de siyasal baskı grupları, 17. yüzyıldaki devrimlerin ardından kurulan parlamenter sistemle birlikte ortaya çıktı.[21] Modern sendikaların ve kooperatiflerin habercileri kısa bir süre sonra gelişti. Bunlar, üretimin ticarileşmesini ve modern tüketim toplumunun ortaya çıkmasını sağlayan 18. yüzyıldaki ekonomik canlılığın bir sonucuydu. Ekonomik baskı grupları gibi, İngiliz sendika ve kooperatif hareketinin ilk zirve noktası da 1820'lerde ve ileri derecede siyasallaşmış bir dönem olan 1830'larda ve 1840'larda ortaya çıktı.[22] Bununla birlikte modern siyasal partiler 19. yüzyılın ortalarına kadar zuhur etmedi.[23]

---

19 Karş. D. Langewiesche, "Die Anfänge der deutschen Parteinen. Partei, Fraktion undVerein in der Revolution von 1848/49", *Geschichte und Gesellschaft* 4 (1978), s. 350 ve devamı; W. Boldt, *Die Anfänge des deutschen Parteiwesens, Fraktionen, politische Vereine und Parteinen in der Revolution von 1848* (Paderborn, 1971) s. 162. Demokratik-sosyalist "Arbeiterverbrüderung" için bkz. F. Balser, *Sozial-Demokratie 1848/49-63. Die erste deutsche Arbeiterorganisation "Allgemeine deutsch Arbeiterverbrüderung" nach der Revolution*, cilt 2 (Stuttgart, 1975), s. 510.

20 Karş. K. Tenfelde, "Die Entfaltung des Vereinswesens während der industriellen Revolution in Deutschland (1850-1873)", Dann, *Vereinswesen* içinde, s. 55-114.

21 Karş. E. C. Black, *The Association. British Extraparliamentary Political Organisation 1769-1793* (Cambridge, Mass., 1963).

22 Sendika hareketi için bkz. C.R. Dobson, *Masters and Journeymen. A Prehistory of Industrial Revolution 1717-1800* (Londra, 1980); J. Rule, *The Experience of Labour in Eighteenth Century Industry* (Londra, 1981), s. 147 ve devamı; kooperatif hareketi için bkz. S. Pollard, "Nineteenth-Century Co-operation. From Community Building to Shopkeeping", A. Briggs ve J. Saville (ed.), *Essays in Labour History* (Londra, 1967), s. 74-112; 18. yüzyıldaki öncüler için bkz. N. McKendrick ve diğerleri, *The Birth of the Consumer Society. The Commercialisation of Eighteenth Century England* (Londra, 1982), s. 222-226; ekonomik baskı grupları için bkz. P. Hollis (ed.), *Pressure from without in early Victorian England* (Londra, 1974).

23 Karş. R. Stewart, *The Foundation of the Conservative Party 1830-1867* (Londra, 1978); J. R. Vincent, *The Formation of the Liberal Party* (Londra, 1976).

Aslında İngiliz gönüllü dernekleri arasında başat olan bir örgütsel form vardıysa, bu muhtemelen yardımsever dernekleriydi. Bunlar, hastalık, yaşlılık, cenaze ve diğer kaçınılmaz şeylerin masraflarını karşılıyorlardı. 1800 yılında bunlardan yalnızca Londra'da bin adet vardı. Resmi bir rapor, 1874 yılında toplam 4 milyon üyesi olan 32.000 dernekten söz etmektedir.[24] Yardımsever dernekleri semtlerde, zanaatlarda ve işyerlerinde kök salmıştı. Bunlar üyelerin kendileri tarafından gönüllülük esasına göre yönetiliyorlardı. Bunları eleştirenler aşırı derecede toplumsallaşmalarından yakınıyorlardı. 19. yüzyıl içinde bunların bir kısmı, yerel sınırları aşarak ve profesyonelce yönetilen örgütlere ve kimi durumlarda da ticari sigorta şirketlerine dönüşerek çok büyüdüler.

Yardımsever dernekleri İngiltere'de hükümetin herhangi bir özel ilgi gösterdiği yegâne derneklerdi; zira bunlar yoksul kesimden insanların dertlerini hafifletmek için teçhiz edilmiş görünüyorlardı. 1793 tarihli *Rose's Act*, kayıtlı derneklere belirli ayrıcalıklar sağlıyordu ve bu da onlara, emanet paraların zimmete geçirilmesine karşı kendilerini yasal olarak savunma olanağı veriyordu. İzleyen on yıllarda bunlara başka yasal avantajlar da sağlandı. Diğer tip dernekler, ya daha sonra ayrıcalıklar sağladılar ya da hiç sağlayamadılar; ancak devlet aygıtı görece zayıf olduğu için sınırlandırıcı yasal önlemlerle karşı karşıya kalmadılar. 1799 ve 1824/25 yılları arasında sendikalara karşı yürürlüğe giren *Combination Acts*, ölü doğmuştu ve Almanya'da var olduğu türden dernek kurma hakkını sınırlandıran bir şeyin İngiltere'de benzeri yoktu.[25]

Ana çizgilerini vermiş olduğum İngiliz derneklerini orta sınıf olarak nitelemek doğru değildir. Çeşitli gönüllü derneklerin üyeleri esas itibariyle orta sınıftan değil, aristokrasiden zanaatkârlar ve işçilere kadar bütün toplumsal katmanlardan geliyordu. Kadınlar da dışlanmamıştı. Almanya'daki *Verein* gibi, İngiliz gönüllü dernekleri de "eski dünya"nın, hiyerarşileri doğum ve rütbe ile belirlenen ve özel ve kamusal alan arasında ayrım gözetmeyen kurumlarından esas itibariyle farklıydı. Bununla birlikte Alman dernekleri bu eski kurumlara alternatif olarak bilinçli bir şekilde kurulmuş ve farklı yasal statüleriyle bunlardan ayrılmışken, İngiliz dernekleri pek çok durumda bu eski örgütlerin doğrudan varisleriydi. Bu farklılığın temel nedeni Almanya'da gönüllü derneklerin yükseldiği sırada eski kurumların hâlâ varlı-

24 Karşılaştırınız, P. H. J. H. Gosden, *The Friendly Societies in England 1815-1875* (Manchester, 1960). 1800 yılı için verilen sayılar S. Shipley, "Metropolitan Friendly Societies in the Eighteen-Twenties", Yüksek Lisans tezi, Warwick Üniversitesi, 1975, s. 47'den; 1874 için verilen sayılar P. H. J. H. Gosden, *Self Help. Voluntary Associations in 19th Century Britain* (New York, 1974), s. 74'ten.

25 Karşılaştırınız, D. George, "The Combination Laws Reconsidered", *Economic History, Economic Journal* 2 (1975)'in eki, s. 214-229.

ğını sürdürüyor olması gerçeğinden kaynaklanıyordu. Buna karşılık İngiltere'de geç orta ve erken modern dönemde ekonominin ve toplumun erken modernleşmesi nedeniyle bu eski kurumlar artık önem taşımıyorlar ve büyük ölçüde ortadan kalkmış bulunuyorlardı. Sonuçta, İngiliz dernekleri, selefleri olan kurumlar gibi, belirli çıkarların temsili karşısında gevşek bir tavır ortaya koyuyorlardı. Alman benzerlerinden farklı olarak, evrensellik iddiaları ya da temsil sorunlarıyla bunalmıyorlardı. Bu, en azından, ekonomik ve siyasal sistemi hedefleyen ya da iktidar pozisyonlarını savunan dernekler için doğruydu.[26]

İşçi sınıfı ve dernekler

İşte bu arka plana uygun olarak İngiltere'de, *Verein* prensibini aşan, yalnızca orta-sınıf değil fakat aynı zamanda işçi-sınıfı çıkar grupları gelişti. Sendikalar, kooperatifler ve destek fonlarıyla İngiliz işçileri, tüketici ve ücretliler olarak güçlerini artıran bir dizi örgüt yarattılar. Ayrıca, siyasal kulüpler, kitap kulüpleri, içkiyle mücadele dernekleri ve kültürel hedefleri olan başka *Verein*-tipi örgütler geliştirdiler. Bununla birlikte, bu dernekler, Almanya'dan farklı olarak, önemli bir rol oynamadılar. Almanya'da proleter ve burjuva demokrasisinin ayrıldığı kritik dönem olan 1860'ların ortasında, İngiltere ve Almanya arasında niceliksel farklar vardı.

İlk olarak, İngiliz işçi sınıfının kooperatif hareketi, uzun süren bir durgunluk ve gerileme döneminden sonra, 1860'ların ortasında yeni bir ivme yaşadı. İlk ivme, Robert Owen'ın destekçilerinin 1830'larda 500 kadar üretici ve tüketici kooperatifi oluşturduklarında yaşanmıştı. 1864'e gelindiğinde bunlar, 130.000 üyesi olan 364 kuruluş düzeyine yükselmişlerdi. Ve bu rakamlar yalnızca Kooperatif Toptancı Hizmeti (*Cooperative Wholesale Service*) içindeki yeni ortaya çıkan kooperatiflere aittir. Daha geniş hareketin gerçek boyutlarını tahmin edebilmek zordur.[27] İki kat fazla nüfusu olan Alman Konfederasyonu'nda, Schulze-Delitzsch'in önderliğindeki kooperatif federasyonuna göre, federasyonla yalnızca 97 tüketici örgütü yazışmalarda bulunmuştu: Bunların 7.700 üyesi vardı. Bu yıla ait tutanaklarda yalnızca yirmi üretici kooperatifinin kaydı vardır.[28]

26 M. Schlenke ve H. Hofmann'ın, *Gesellschaftliche Strukturen* içinde, s. 94'deki katkılarına bakınız; ayrıca bkz. A. M. Birke, *Pluralismus und Gewerkschaftsautonomie in England. Ertscehungsgeschichte einer politischen Theorie* (Stuttgart, 1978), s. 20.

27 1830'lara ait sayılar B. Webb (-Porter), *Die britische Genossenschaftsbewegung* (Leipzig, 1893), s. 44'ten; 1850'lere ait sayılar Gosden, *Self Help*, s. 185'ten; 1864'e ait sayılar C. R. Fay, *Co-operation at Home and Abroad. A Description and Analysis* (Londra, 1908), s. 292'den. On yılın sonunda sayılar hemen hemen iki kat arttı.

28 1848 yılı tüketici dernekleri ve üretici kooperatifleri için sayılar C. Eisenberg, *Frühe Arbeiterbewegung und Genossenschaften. Theorie und Praxis der Produktivegenossenschaften in der deuts-*

İkinci olarak, sendikaların gelişmesi karşılaştırıldığında, aradaki fark daha da büyüktür. 1860'ların başında Birleşik Krallık'ta 265 meslek örgütlenmişti. 1861 yılındaki ilk (tamamlanmamış) *Trades' Union Directory* (*Sendikalar Rehberi*), 400'den fazla yerde hemen hemen 2.000 örgütsel birimin listesini vermektedir. Bunların çoğunluğu yereldir ama bazıları da bölgesel ve ulusal federasyonların şubeleridir. Önde gelen bir yetkiliye göre, 1867 yılında örgütlü işçilerin sayısı yaklaşık 800.000'dir.[29] Buna karşılık Almanya'da 1860'ların başında yalnızca iki meslek örgütlenmişti: 1863 ve 1865'te, devrim sırasında zaten kurulmuş olan örgütlerin devamı olan, matbaa ve puro işçileri federasyonları yaratılmıştı. Bunlara ek olarak, madenciler ve birkaç tekstil ve metal işçisi, sendikal işlevler üstlendiklerini varsaymamız gereken yerel örgütler kurmuşlardı. 1848/49'da otuzdan fazla bu tür örgüt *Arbeiterverbrüderung* (İşçilerin Kardeşlik Derneği) ile yazışmıştı. Bununla birlikte diğer mesleklerin çoğunda, 1860'ların sonuna doğru sendikaların örgütlenebilmesi için Sosyal Demokrat ve Liberal Parti'lerin yardımı gerekmişti.[30]

1860'ların ortasında çok az Alman işçisinin, İngiltere'deki gönüllü yardım derneklerinde olduğu gibi, yardım fonlarına ulaşma olanağı vardı. Pek çok durumda fabrika işçilerinin, belediye otoritelerince düzenlenen şirket sağlık sigortası projelerine üye olmaları zorunluydu. Kimi durumlarda işçiler bu sağlık sigortası projelerinin yönetimine de katılıyorlardı. Bununla birlikte, yetkililerin, loncaların ya da işverenlerin otoritesine bağlıydılar ve kendi fonlarını özgürce kullanamıyorlardı.[31]

En önemli ve esas itibariyle işçilerin 1860'larda erişim sağlayabildikleri dernek tipi, burjuva himayesi altındaki eğitim dernekleriydi (*Bildungsverein*). Bu tür derneklerin 1830'larda da var olduğuna ilişkin kanıtlar vardır.[32] Bununla birlikte bunların çoğu, esasen 1844 yılında Silezyalı dokumacıların ayaklanmasına tepki olarak ortaya çıkmıştı. Devrim sırasında bu girişimleri koordine etmeye çalışan *Arbeiterverbrüderung*, 200 ile 250 arasında dernek-

---

chen Sozialdemokratie und den Gewerkschaften der 1860er/70er Jahre (Bonn, 1985), Ek A ve B; 1864 yılındaki tüketici dernekleri için sayılar E. Hasselmann, *Geschichte der deutschen Konsumgenossenschaften* (Frankfurt, 1971) s. 153'ten.

29 Karşılaştırınız, *United Kingdom First Annual Trades' Directory, 1861* (Londra, 1861), ikinci baskısı 1968; 1867'ye ait sayılar W. H. Fraser, *Trade Unions and Society. The Struggle for Acceptance 1850-1880* (Londra, 1974), s. 16.

30 Karşılaştırınız, C. Eisenberg, *Deutsche und englische Gewerkschaften. Entstehung und Entwicklung bis 1878 in Vergleich* (Göttingen, 1986), s. 234 ve devamında alternatif görüşlerin eleştirel bir tartışması da yer alıyor.

31 Karşılaştırınız, A. Dierecks, "Entstehung und Entwicklung der deutschen Krankenversicherung bis zum Jahre 1909", *Zentralblatt der Reichsversicherung*, cilt 8, (1922), sütun 121 ve devamı; Eisenberg, *Gewerkschaften*, s. 119 ve devamı.

32 Karşılaştırınız, Hardtwig, *Strukturmerkmale*, s. 43.

le yazışıyordu.[33] O günlerde Yetişkin Eğitim Dernekleri (*Fortbildungsverein*), Zanaat Dernekleri (*Handwerkerverein*) ve Meslek Dernekleri (*Gewerbeverein*) diye bilinen bu derneklerin tümü siyasal hedefler konusunda kesinlikle görüş birliğinde değildi; bunların çoğu devrimden sonra ya yasaklanmış, kendilerini feshetmiş ya da yeraltında belirsiz bir varlık sürdürmüşlerdir. 1859'dan sonra dernekler yasasının liberalleştirilmesiyle hareket bir canlılık yaşadı ve 1860'ların ortasına gelindiğinde yaklaşık 20.000 üyesi olan en az 25 eğitim derneği bir kez daha ortaya çıktı.[34]

Liberal orta sınıfın liderliği altında işçilerin eğitim dernekleri İngiltere'de de vardı. 1848 öncesi dönemde[35] Alman derneklerine model görevi yapan Mechanics' Institutes (Mekanik Enstitüsü) denilen kurumlar, Almanya'dan çok daha büyük ölçekte önce İngiltere'de ortaya çıkmıştı. 1820'lerin ortalarından önce İngiltere, Galler ve İskoçya'da bu tür 104 kuruluş bulunuyordu. 1841 yılında orta sınıf destekçiler 261 Mekanik Enstitüsü'nün listesini veriyorlardı; yüzyılın ortaları için verilen sayı ise 560 ile 677 arasında değişiyordu. 1850 yılında 677 derneğin üye sayısı 103.000 olarak veriliyordu.[36] Dolayısıyla, İngiliz eğitim dernekleri, ortalama olarak Alman benzerlerinden iki kat fazla üyeye sahipti. Bununla birlikte, İngiliz derneklerinin dünyasında Mekanik Enstitüleri görece daha az önemliydi. Orta sınıf teşvikçiler bir hayli rekabetle karşılaşıyorlardı. Yardımsever dernekleri, kooperatifler ve sendikalarda olduğu kadar pub'larda ve mahallelerde düzenli olarak toplanan Chartist ve Owenci sayısı bilinmeyen gayri resmi çevreler de kendilerini işçilerin eğitimine adamışlardı.[37]

Almanya ve İngiltere'deki derneklerin toplumsal önemindeki farklılıkların ışığında, her iki ülkede, bir yanda orta sınıf ve *Bürgertum*, diğer yanda işçi sınıfı arasındaki ilişkiler nasıl yapılanmıştı? İngiliz işçi sınıfının sahip olduğu görece yoğun ekonomik ve siyasal örgütler ağının etkileri nelerdi? Burada, işçi sınıfı ve orta sınıf, işçilerin *Verein*'lere sahip olduğu ancak yukarıda tartışıldığı gibi bu örgütlerin yoksun bulundukları gerekli kaynak, zaman, para

33 Sayılar, H. Schlechte (ed.), *Die Allgemeine Deutsche Arbeiterverbrüderung 1848-50. Dokumente des Zentralkomitees für die deutschen Arbeiter in Leipzig* (Weimar, 1979), dizinde "Arbeitervereine" ya da "Arbeiterbildungsvereine" altında.

34 Dernek sayıları, T. Offermann, *Arbeiterbewegung und liberales bürgertum in Deutschland 1850-1863* (Bonn, 1979), s. 515-522'den, Prusya'daki 200 derneğin üyelerine ilişkin sayılar F. Bandow ve K. Brämer, "Die Handwerker-, Arbeiter - und ähnliche Vereine in Preussen", *Der Arbeiterfreund*, cilt 4 (1866), s. 75.

35 Karşılaştırınız, J. Fallati, "Englische Arbeitervereine für Unterricht und Vergnügen", *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft*, cilt 2/2 (1845), s. 75-128.

36 Sayılar, T. Kelly, *George Birkbeck, Pioneer of Adult Education, in which is comprised a full and complete History of Mechanics' and Literary Institutions* (Londra, 1851, yeni baskısı 1969), s. VI ve devamından.

37 Karşılaştırınız, H. Silver, *English Education and the Radicals 1780-1850* (Londra, 1975).

ve bilgiyi telafi edemedikleri Almanya'da, işçi sınıfı ve *Bürgertum* arasındaki ilişkilere göre farklı bir ilişki içinde miydiler? İzleyen bölümde bu soruları, İngiltere ve Almanya'daki orta sınıfların teşvik ettiği işçi eğitim dernekleri (*Bildungsvereine*) örneğini kullanarak inceleyeceğim. Benim görüşüm, her iki ülkedeki *Verein*-tipi derneklerin çatışmaya gebe oldukları, ama İngiltere'de, Almanya'dan farklı olarak, bu çatışmanın daha geniş toplumsal çevreye yayılmadığı çünkü hem işçi sınıfını hem de orta sınıfı ilgilendiren derneklerin yalnızca marjinal bir toplumsal önemi olduğu yolundadır.

Arbeiterbildungsvereine ve Mekanik Enstitüleri

Mekanik Enstitüleri, orta sınıfın himayesi altındaki işçilerin eğitim enstitüleri, İngiltere'de esas itibariyle işçi sınıfının Chartism kanalıyla, özellikle orta sınıfa karşı kendi bağımsız siyasal hareketini oluşturmaya başladığı bir zamanda, 1830'lar ve 1840'larda kurulmuştu. Pek çok yerde işçiler yerel meclislerde ve okulların yönetim kurullarında bile sandalyeler için rekabet ediyorlardı. Buna karşılık Alman işçilerinin eğitim dernekleri var olan siyasal huzursuzluğa karşı bir tepki olarak ortaya çıkmadı; aksine bu tür bir huzursuzluğa karşı kendilerini önleyici bir önlem olarak gördüler. Pek çoğu, 1848 öncesi dönemde, yoksulluk tartışmaları sırasında, işçi hareketinden pek de söz edilemeyecek bir dönemde yaratıldı.

Her iki ülkede de, bu tür dernekleri kurmada inisiyatifi ele alanlar doktorlar, avukatlar, akademisyenler, gazeteciler, küçük burjuva ileri gelenleri, bankacılar, tüccarlar ve girişimciler oldu.[38] İngiltere'de siyasi inanç açısından bunların çoğu Liberaller, Whigler ve Radikallerdi; bazıları da tanınmış *nonconformist*'lerdi. Anglikan kilisesinin temsilcileri bu işe karışmamışlardı. Almanya'da da Katolik ve Protestan kiliselerinin önde gelen figürleri bu işe dahil değildi. Aslında, yüzyılın ortalarından itibaren Almanya'daki kiliseler kendi rakip derneklerini kurmaya başlamışlardı: Protestan *Jünglingsvereine* (Gençlik Derneği) ve Katolik *Gesellenvereine* (Kalfaların Derneği). Almanya'daki *Verein*'e hükümet desteğinin bir sonucu olarak pek çok şehir ve kasabada çok sayıda devlet ve belediye görevlisi işçilerin eğitimi işiyle ilgilendiler. Bununla birlikte İngiltere'de eğitim derneklerini kuranlar, orta-sınıf desteğini iyi karşılasalar da, çoğu kez işçilerin kendisiydi.[39]

38 Almanya için: Reulecke, *Centralverein*; Offerman, *Arbeiterbewegung*; İngiltere için: M. D. Stephens ve G. W. Roderick, "Science, the Working Class and the Mechanics' Institutes", *Annals of Science* 29 (1972), s. 351; K. Burkard, "Swischen Autonomie und Philantropie. Zu den Anfängen der Arbeiterbildung in England", *Archiv f. d. Geschichte des Widerstandes v. d. Arbeit*, cilt 2/3 (1980), s. 20.

39 İngiltere için: Stephens/Roderick, "Science", s. 351; J. F. C. Harrison, *Learning and Living, 1790-1960. A Study of the English Adult Education Movement* (Toronto, 1961) s. 59 ve devamı. Alman-

İngiltere orta sınıfının, Almanya'da *Bürgertum*'un eğitimsel hedefleri aynıydı: Saygınlık değer ve normlarını yerleştirmek ve yararlı bilgiyi aktarmak. Yine de, her iki ülkedeki yetişkin eğitiminin gündelik uygulamasında kimi farklılıklar vardı. Genelde bunlar temel farklılıklar değildi; ama işçilerle orta sınıfın ya da *Bürgertum*'un birbiriyle ilişkiye geçmesinin somut koşulları hakkında bize fikir vereceği için ele almaya değer.

Dikkate değer ilk fark, Alman *Verein*'in daha proleter bir üye yapısı olduğu gerçeğidir. Bu husus, dönemdaşlarının uygulamasında görüldüğü gibi, eğer biz yalnızca sanayi ya da fabrika işçilerini işçi sınıfından sayarsak özellikle daha dikkat çekici olur. 1841 yılında, ayrıntılı bilgiye sahip olduğumuz 41 Mekanik Enstitüsü'nde mensuplarının yalnızca % 46'sı "mekanik"ti; bir başka deyişle kol işçileri ve vasıflı fabrika işçileriydi. Bu % 46 içinde, çoğunlukta olan işçilerin yüksek kesimi, emek aristokrasisiydi. Diğer % 54 küçük fabrika sahipleri ve tüccarlar, büro memurları, profesyoneller, personelleriyle birlikte dükkân sahipleri, belirli bir mesleği olmayan genç adamlar ve kadınlardı.[40] Bir başka deyişle, orta sınıfın alt kademeleri güçlü bir şekilde temsil ediliyorlardı.

1864 yılında *Arbeiterbildungsvereine* üzerine yapılan bir araştırmada, usta zanaatkârlar, İngiltere'de olduğu gibi işçi olarak değil, "kendi hesabına çalışan kişiler" ya da işverenler olarak sınıflandırılmıştı. Karşılaştırmalı bir değerlendirme için eldeki verileri yararlı kılabilmek üzere bu sınıflandırmayı değiştirmek ve usta zanaatkârları işçi sınıfından saymak gereklidir.[41] Gerekli düzeltmeleri yaptıktan sonra, verilerine sahip olduğumuz 36 *Verein*'in üyelerinin yaklaşık % 78'inin işçi sınıfından geldiği sonucuna varılmaktadır. Bu, Mekanik Enstitüleri'ndeki orandan (% 46) bir hayli yüksektir. Her ne kadar üyelerin yalnızca % 2 ya da 3'ü fabrika işçileriyse de, Alman derneklerinin proleter karakteri İngiliz enstitülerinden daha güçlüdür.[42] Fabrika işçi-

---

ya için: Offerman, *Arbeiterbewegung*, s. 281; E. Dittrich, *Arbeiterbewegung und Arbeiterbildung im 19. Jahrhundert* (Bensheim, 1980), s. 138; D. Dowe, "Organisatorische Anflänge in der Rheinprovinz und in Westfalen bis zum Sozialistengesetz von 1878", J. Reulecke (ed.), *Arbeiterbewegung an Rhein und Ruhr. Beiträge zur Geschichte der Arbeiterbewegung in Rheinland-Westfalen* (Wuppertal, 1974) içinde, s. 60.

40 Üyelik yapısı konusundaki en önemli kaynaklar E. Royle, "Mechanics' Institutes and the Working Class 1840-1860", *The Historical Journal* 14 (1971), s. 310 ve devamında tartışılıyor.

41 Karşılaştırınız, Bandow/Brâmer, "Handwerkervereine", s. 77 ve devamı. İngiltere ve Almanya'daki usta zanaatkârların sınıflandırması konusunda bkz. E. J. Hobsbawm, "Soziale Ungleicheit und Klassenstrukturen in England: Die Arbeiterklasse", H.-U. Wehler (ed.), *Klassen in der europäischen Sozialgeschichte* (Göttingen, 1970) içinde, s. 53-65 ve Eisenberg, *Gewerkschaften*, s. 47 ve devamı. Bu sınıflandırma, Almanya'daki bağımsız ustaların çoğunun bir süre için kapitalist tüccarlara bağımlı olduğu sonucuna varan yeni araştırmalarla doğrulanmıştır. Ayrıca bkz. F. Lenger, *Zwischen Kleinbürgertum und Proletariat. Studien zur Sozialgeschichte der Düsseldorfer Handwerker 1816-1878* (Göttingen, 1986).

42 Oran tahminleri için bkz. Bandow/Brâmer, "Handwerkervereine", s. 79-81.

lerinin bu düşük oranı ayrıca, bu örgütlerin o dönemdeki adının, *Handwerkvereine* (Zanaatkâr Dernekleri), daha sonra tarihçiler tarafından kabul edilen addan daha uygun olduğunu düşündürmektedir. Fabrika sahipleri, tüccarlar, han sahipleri, teknisyenler, doktorlar, öğretmenler ve akademisyenler açıkça azınlıktaydı. Kadınlar ve genç insanlar, her halükârda *Verein*'i düzenleyen yasalarca dışarıda bırakılıyordu.

Toplumsal yapıdaki bu farklılıklar, derneklerin öğretim dışındaki programlarının farklılıklarını da açıklamaya yardımcı olur. Daha yüksek oranda alt orta sınıf üyelere sahip Mekanik Enstitüleri, bu orta sınıf destekçileri, açıkça burjuva değer ve normlarını (*Bürgerlichkeit*) yaymaya çalışıyordu. Bu çabalar kendisini, örneğin, "hitabet sanatı", "zamanın değeri" ve "insanların yücelmesinde güzel sanatların önemi" üzerine konferanslarda ortaya koyuyordu. Daha büyük Mekanik Enstitüleri, Rubens, Rembrandt ve Breughel'in eserlerinin teşhir edildiği, bir Alman ziyaretçinin itiraf ettiği gibi, "zevkin gelişmesine yardımcı olabilecek" sanat sergileri düzenliyorlardı.[43] Bununla birlikte Almanya'da, hemen hemen tümüyle kol işçileriyle meşgul olan "işçilerin burjuva dostları", açıkça *Verein*'in üyeleriyle aralarındaki toplumsal mesafeyi korumakla ilgileniyorlardı. Pek çoğu hâlâ kurumsal düşünme biçimine saplanmış görünüyorlardı.[44] Alman *Verein*'in kültürel içeriği esas itibariyle korolarda şarkı söyleme, festival ve benzeri etkinliklerde şiir okumayla sınırlıydı. Bu faaliyetler, burjuva önderliği altında ve onların kendi "zümre"lerinin (*estate*) sınırları içinde işçilere bir dostluk duygusu aşılamaya yarıyor ve bir yan etki olarak da siyasal tartışmaları önlemeye yardımcı oluyordu.[45] Mekanik Enstitüleri'nin, tümü de işçilere birey olarak yaklaşmayı hedef alan ve orta sınıfın kültürel ayrıklığından bir kopuşu ifade eden sanat sergileri ve diğer benzer girişimlerin Alman derneklerinde bir benzeri yoktu.[46]

Ülkeler arasındaki ikinci bir fark, dersler, konferans dizileri ve bireysel konuşmalardaki öğretim yaklaşımında görülebilir. Her iki ülkede de su-

43 Alıntı, Fallati, "Englische Arbeiter-Vereine", s. 97'den. Zevkin geliştirilmesi konusundaki genel çabalar konusunda bkz. Harrison, *Learning and Living*, s. 87 ve devamı; M. Tylecote, *The Mechanics' Institutes of Lancshire and Yorkshire before 1851* (Manchester, 1957), s. 309.

44 1848 öncesi bir örenek için bkz. J. Fallati, "Das Vereinswesen als Mittel zur Sittigung des Fabrikarbeiters", *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft*, Cilt 1 (1844), s. 748. 1870'lerde bazı *Bürger*'ler hâlâ "çok fazla öğrenim görmekten", bunun "hiç kimsenin pozisyonundan memnun olmayacağına" yol açacağı için korkuyorlardı. Alıntı, "Bemerkungen zur Bildungsfrage", *Concordia*, Cilt 6 (15 Aralık 1871), s. 65'ten.

45 Bu bağlamda, Max Weber'in, koro topluluklarının depolitize edici fonksiyonlarına ilişkin yorumlarına bakınız: "Geschäftsbericht", *Verhandlungen des Ersten Deutschen Soziologentages vom 19-22 Oktober 1910 in Frankfurt* (Tübingen, 1911), s. 57 ve devamı.

46 Bu izlenim, J. Reulecke, "'Kunst' in den Arbeiterbildungkonzeptionen bürgerlicher Sozialreformer im 19. Jahrhundert", E. Mai, ve diğerleri (ed.), *Kunstpolitik und Kunstförderung im Wandel der Sozial - und Wirtschaftsgeschichte* (Berlin, 1982) içinde, s. 84 ve devamında onaylanmaktadır.

nulan konular aynıydı. Bunlar, temel becerilerin öğretiminde tamamlayıcı bilgiler, coğrafya, tarih, edebiyat tarihi ve hitabet sanatından, yukarı doğru hareketli işçilere, beyaz yakalı işçilere ve bağımsız üreticiliğe aday olanlara yönelik daha mesleki konulara kadar yayılıyordu. Siyaset ve din her iki ülkede de dışarıda bırakılmıştı. Buna daha sonra geri döneceğim. Bununla birlikte, Alman *Verein* ile karşılaştırıldığında, Mekanik Enstitüleri'ndeki öğretim çok daha etkin bir şekilde düzenlenmişti. Bu düzenlemeler, 1830'lardan itibaren, görevi dersleri ve konferans dizilerini planlayıp koordine etmek olan bölgesel federasyonlar içinde yapılıyordu. Bu programlar daha sonra sürekli olarak istihdam edilen gezici öğretmenler tarafından öğretiliyor ve enstitülerin tümüne açık tutuluyordu. Öte yandan Almanya'da, federasyonların kurulmasına rağmen, 1860'ların sonlarına kadar derslerin koordine edilmesi diye bir şey yoktu. Almanya'da öğretmenler, çoğu kez, *Volksschule*'lerden (ilkokul) gelen, öğretici vasıfları herhangi daha ileri bir eğitim için tamamen yetersiz olan kişilerdi. Daha büyük kasabalarda ve şehirlerde çok sayıda iyi akademisyen vardı ama bunlar genellikle eğitim derneklerinde çalışmaya isteksizdiler. Mekanik Enstitüleri'nin kendi ilkokul eğitimi programlarında yer alan, öğrencilerin bireysel yeteneklerine göre farklı sınıf sistemi gibi bir şey Almanya'da mevcut değildi. Her yetenek düzeyindeki "öğrenciler", eğer yapılıyorsa, bir arada okutuluyorlardı.[47]

Mekanik Enstitüleri'nin ders programları, İngiliz eğitim sisteminin yetersizliklerini telafi etmeye yardımcı oluyordu. Dönemin gözlemcileri, haklı olarak, kendi kendine yeterli öğretim kurumlarının yaygınlığını, kamusal ilkokulların iyi gelişmemiş oluşuna bağlıyorlardı. Ne de olsa, 1840'ların başında okuma yazma bilmeyenlerin oranı (Alman devletlerindeki % 18'e karşılık) hâlâ % 41'di.[48] Teknik eğitim de, İngiltere'de Almanya'da olduğundan daha az kurumlaşmıştı. Oysa ki, kimi Alman devletleri, daha çok Prusya, sanayi ve ticaretin mutlaki teşvikinin bir parçası olarak mesleki ve teknik okullar kurmuşken, İngiltere'de mesleki eğitim, 19. yüzyılın ortasında hâlâ esas itibariyle şirketler tarafından yürütülüyordu.[49] Mekanik Enstitüleri'nin tamamlayıcı yetişkin eğitim programları, bilim ve edebiyat adamları arasındaki profesyonelleşme eğilimiyle uygun düştüğü için, kendi kendini örgütle-

47 İngiltere'deki öğretim uygulamaları konusunda bkz. Tylecote, *Mechanics' Institutes*, s. 308, 310 ve devamı; ayrıca bkz. Hudson, *Adult Education*, s. 175 ve devamı, Stephens/Roderick, *Science*, s. 354. Almanya'daki uygulama için bkz. K. Birker, *Die deutschen Arbeiterbildungsvereine, 1840-1870* (Berlin, 1973), s. 160, 172 ve devamı.

48 Karşılaştırınız, P. Flora, *Indikatoren der Modernisierung: Ein historisches Datenbuch* (Opladen, 1975), s. 65.

49 Karşılaştırınız, R. Schöfer, *Berufsausbildung und Gewerbepolitik in Deutschland. Geschichte der Ausbildung in Deutschland* (Frankfurt, 1981).

yen okullar, kamusal okul sisteminin görece geriliğine rağmen yeterli öğretmen bulabiliyorlardı. Bürokratik-mutlaki geleneğin olmamasına bağlı olarak, erken Victoria dönemi İngiltere'sinde akademisyenlerin kariyer yapısı, Almanya ya da Fransa'da olduğundan çok daha az katıydı. Dolayısıyla Mekanik Enstitüleri ve benzer kurumlar, iddia edilen yeterliği göstermede iyi bir fırsat olarak kabul ediliyordu.[50]

Her karşılaştırmalı çözümlemede Mekanik Enstitüler'in bu akademik niteliği çok göze çarpmaktadır; çünkü aynı şey Alman işçilerinin eğitim derneklerinde hiç yoktur. Alman *Verein*'indeki bu özelliğin önemli bir nedeni, Alman loncalarının kendine özgü geleneğidir.[51] 1848 devriminden önceki dönemde ve 1860'larda eğitim dernekleri, doğramacıların, terzilerin, kunduracıların ve diğer lonca şeklinde örgütlenmiş mesleklerin güçlü etkisi altındaydı. Daha önce sözü edilen 1864 yoklamasına göre, 30 örgütteki üyelerin % 40-44'ü kalfalar; % 30'u ise ustalardı. Usta zanaatkârların temel ve teknik eğitimlerinin yetersiz olduğu iyi bilinir. Ancak, kariyerlerinin en yüksek noktası olan loncaya girmek için gerekli sınavları geçtikten sonra bunlar, her türlü daha ileri mesleki eğitime ilgi göstermezler. Bu nedenle, verilerine sahip olduğumuz 19 dernekten yalnızca 5'inde çok az sayıda zanaatkârın derslere katılmış olması sürpriz değildir.[52] Artan ekonomik özgürlüğün toplumsal arka planı ışığında, usta zanaatkârlar için eğitim derneklerinin, bunların sağladığı toplumsal fırsatlar ve yerel düzeyde elde edecekleri etki daha fazla toplumsal prestij vaat ettiğinden, biraz cazibesi vardı.[53] Daha ileri eğitim konusunda ustalara göre daha fazla çıkarı olan kalfalar, çoğu kez sunulan eğitim fırsatlarından, olanakları olmadığı için yararlanamıyorlardı. Alman zanaatlarının geleneksel taleplerine uygun hareket eden bu kalfaların büyük bir kesimi, 1848'den önce ve 1860'larda yollara düşüyorlar ve elde edebildikleri, çoğu kez, *Verein*'e kısa bir ziyaret yapmak oluyordu. Bir *Verein* komitesinin üzülerek bildirdiğine göre, başka nedenlerin yanı sıra ayrıca bu nedenledir ki, "*Verein*'in her toplantısı ve her konferansı, mümkün olduğu kadar kendi içinde bir bütün olmalıydı", zira herhangi bir zamanda mevcut olanlar "önceki ya da sonraki eğitime bağlı olmaksızın anlatılanları öğ-

50 Karşılaştırınız, T. W. Heyck, "From Men of Letters to Intellectuals. The Transformation of Intellectual Life in Nineteenth Century England", *Journal of British Studies* 20/17 (1980/81), s. 158-183.

51 Alman ve İngiliz zanaat geleneklerinin farklılıkları ayrıntılı bir şekilde Eisenberg, *Gewerkschaften*, s. 26 ve devamında ele alınmaktadır.

52 Sayılar, Bandow/Brâmer, "Handwerker-Vereine", s. 79, 295'den (Tablo). Usta zanaatkârların yetişkin eğitimi konusundaki isteksizlikleri için bkz. K. Bücher, *Die gewerbliche Bildunsfrage und der industrielle Rückgang* (Eisenach, 1877), s. 35.

53 Ayrıca, G. Trautmann'ın, "Industrialisierung ohne politische Innovation. Staat, Parteien und 'soziale frage', Preußen-Deutschland zwischen 1857 und 1878" (Doktora Tezi, Heidelberg Üniversitesi, 1972) içinde, s. 153 ve 163'e bakınız.

renip anlayabilsinler"[di]. Devridaim oranı yüksek olduğu için, "düzgün ve sistemli bir eşgüdüm" hemen hemen imkânsızdı.[54]

Eğitim derneklerindeki iç çatışmalar

Alman ve İngiliz derneklerinin günlük uygulamasındaki bu farklılıklar abartılmamalıdır. Bu farklılıklar, özellikle de işçi sınıfı ile orta sınıf (burjuvazi) arasındaki ilişkiler söz konusu olduğunda, görülen benzerlikler kadar önemli değildi. *Arbeiterbildungsvereine*'de olduğu gibi Mekanik Enstitüleri'nde de sınıflar arasındaki ilişkiler çatışmaya müsaitti ve bariz bir şekilde umut kırıcıydı. Bu çatışmalar öyle boyutlara ulaşıyordu ki, bu işi başlatanların, alt sınıfları burjuva toplumu ile bağdaştırmak üzere eğitimi kullanma şeklindeki ilk niyetlerinin başarısız olduğu kabul edilmelidir. Bu deneyim, özellikle de her iki ülkede orta sınıfların tercih ettiği örgütsel yapı, *Verein*'in, pek çok açılardan işçi sınıfı için uygun olmadığının ortaya çıkması nedeniyle bir hayal kırıklığıydı.

İşçilerin ilk hayal kırıklıklarından birisi, kendileri için düzenlenen sürekli eğitimin onların altından kalkamayacağı türden bir şey olması gerçeği idi. Her iki ülkede, on saatten fazla bir iş gününden sonra gerekli çabayı gösteremeyeceklerini kısa sürede öğrendiler. Yavaş yavaş, "yorgun işçileri eğitmenin mümkün olmadığının" farkına varıldı. Eğitim gerçekten de çocuklukta, küçük yaşlarda ele alınması gereken bir şeydi. Hem Alman hem de İngiliz işçileri, özellikle de yüzyılın ortalarında, devletin "uygun okullar" açmayı, "temel görevleri" arasında görmesi gerektiğini talep etmeye başladılar.[55] Devlete ve onun çürümüş kurumlarına olan güvensizlik, Mekanik Enstitüleri'nde çok güçlü olan bu tutum, İngiliz işçilerinin gözünde yerini, yavaş yavaş, bir eğitim derneğindeki kendine yardımın sınırları olduğunun farkına varılması gerçeğine bıraktı.

İşçilerin başlangıçtaki hevesleri söndü. Ancak etkileri yönünden, bu hayal kırıcı deneyimden çok, iktidar ve otorite sorunları etrafında gelişen çatışmalar çok daha kalıcı oldu. Karma toplumsal bileşimleri dikkate alındığında, bu

54 P. D. Fisher, "Der Unterricht im Berliner Handwerkerverein", *Der Arbeiterfreund*, Cilt 1 (1863), s. 398. 1860'lar için: *Flugblatt vom ständigen Ausschuß des Vereinstags deutscher Arbeitervereine* (7 Temmuz 1865, yeni baskı Berlin, 1980), s. 3; *Allgemeine Deutsche Arbeiterzeitung*, Coburg, No. 144 (12 Ekim 1865), s. 794 (yeni baskısı Leipzig, 1977). İngiltere'de kalfaların seyahat etmeleri, eğitimlerin zorunlu bir parçası değil, fakat işsizlik problemiyle baş etmenin bir yoluydu. Karşılaştırınız, Eisenberg, *Gewerkschaften*, s. 78.

55 Alıntı, H. Schob'un *Social-Democrat*, sayı 61'deki (14 Mart 1889) mektubundan. İngiltere için bkz. R. Johnson, "Really Useful Knowledge. Radical Education and Working Class Culture 1790-1848", J. Clarke ve diğerleri (ed.), *Working-Class Culture. Studies in History and Theory* (Londra, 1979) s. 95; ayrıca bkz. H. Silver, *Concept of Popular Education. A Study of Ideas and Social Movements in the Early Nineteenth Century* (Londra, 1965), s. 293 ve devamı.

tür çatışmaların Mekanik Enstitüleri'nde daha yavaş gelişmesi beklenebilirdi. Ne de olsa, orta sınıfın bir kısmı, okul sıralarında işçi sınıfıyla bir araya geliyordu. Ayrıca, İngiliz enstitülerinde işçiler, herhangi bir finansal, akademik ya da resmi otoritesi olan orta sınıf temsilcileriyle çok ender olarak bir araya geldiler. Alman *Verein*'lerindeki durum da çoğu kez buydu. Mekanik Enstitüleri'nin pek çoğu, ayrıca örgütlerin liderliğine işçileri getirme girişimlerinde bulundular.[56] Yine de, bütün bu etkenlere rağmen, İngiliz derneklerinde, işçilerle orta sınıf arasındaki ilişkiler, genelde çatışmaya, Alman örgütlerindeki işçilerle *Bürger* arasındaki ilişkilerde olduğundan daha az açık değildi. Örgütlerin liderliğine işçilerin katılmasının çok az etkisi oldu ve önde gelen komitelerin orta sınıf üyelerinin daha fazla zaman, para ve beceriye sahip olması, burjuva kontrolü altında olan derneklere yalnızca daha fazla meşruiyet kazandırmaya yaradı. Modern işçi hareketi içinde geliştirilen, görev yapma döneminin sınırlandırılması, tam zamanlı ücretli görevliler istihdamı ve diğer telafi edici mekanizmalar, hem Mekanik Enstitüler'de hem de Alman eğitim derneklerinde bilinen şeyler değildi. Her iki ülkede de, derneklerin yönetim komitelerinde işçilerin etkili bir kontrolü olmadı. Her halükârda, herhangi bir anlaşmazlıkta, son sözü söyleyen burjuva patronlardı. Üyeler, "herhangi bir bağımsız eylem işareti" ortaya koyduklarında, "derneğin maddi varlığı tehdit altına giriyordu".[57]

Mekanik Enstitüleri'ndeki işçilerle orta sınıf üyeler ve Alman eğitim derneklerindeki işçilerle *Bürger* arasındaki güç ilişkileri, esaslı konulardaki çatışmalardan önce ve onlardan bağımsız olarak sorun oldu.[58] Sorun derslerin içeriği konusundaki tartışmalarda kendini açığa vurdu. Dernekler yetişkinlere yalnızca genel eğitim önerdikleri ve çocukluk ve gençliğin kaçırılmış fırsatlarını telafi etmeyi başaramadıkları için işçiler kendi işlerini ve kendi hayat durumlarını etkileyen sorunları tartışmak konusunda ısrar ettiler. Pek çok işçi, şikâyetçi olurken, "bir örümceğin kaç bacağı olduğunu değil" "işçinin sömürülmesine nasıl son verileceğini öğrenmek" istiyorlardı.[59] İngiliz meslektaşları "gerçekten yararlı bilgi" isterken, Alman işçileri "gerçek" ya da "doğru eğitim" talep ettiler. Her iki ülkede de bu, geleneksel liberal örgütle-

56 Karşılaştırınız, Tylecote, *Mechanics' Institutes*, s. 61 ve devamı.

57 Alıntı, "Nationalliberaler Arbeiter-Beglücker", *Demokratisches Wochenblatt*, sayı 12 (20 Mart 1869), s. 139'dan (yeni baskısı Leipzig, 1969). İngiltere için bkz. E. Yeo, "Some Practices and Problems of Chartist Democracy", D. Thompson ve E. Yeo (ed.), *The Chartist Experience. Studies in Working-Class Radicalism and Culture 1830-1860* (Londra, 1982) içinde, s. 345-380.

58 Bu, 1860'larda Leipzig *Arbeiterbildungsverein* içinde aktif olan ADAV'ın kurucularından birisi olan Julius Vahlteich tarafından onaylanmıştır: "Çatışma toplumsal sorun üzerine değil derneği kimin kontrol edeceği temel sorunu üzerineydi". J. Vahlteich, *Ferdinand Lassalle und die Anfänge der deutschen Arbeiterbewegung* (1904, yeni baskısı Berlin, 1978), s. 18. İngiltere için insan, Burkard, *Zwichen Autonomie und Philanthropie*'de anlatılan çatışmalardan aynı izlenimi ediniyor.

59 *Social-Democrat*, sayı 62'deki (30 Mayıs 1869) Gera'nın mektubundan.

rin dışarıda bırakmak istediği siyasal ve dinsel konuların da içerilmesi anlamına geliyordu.

Her iki ülkedeki derneklerde de orta sınıf ya da burjuvazinin yönetim hakkı önemli bir sorun oldu; çünkü üyeler ve görevliler, toplumda oy verme hakkı konusunda devam eden tartışmalardan kendilerini tecrit edemiyorlardı. Hem İngiliz orta sınıfı hem de Alman *Bürgertum*, işçilerin siyasete katılabilme hakkı için önce eğitilmeleri gerektiğini iddia ediyor; siyasete aklı eren işçiler ise tam aksini savunuyorlardı. Bunlar, kendileri için uygun bir eğitim fırsatı yaratabilmek için oy hakkına sahip olmaları gerektiğini ileri sürüyorlardı.[60] Alman eğitim derneklerinde bu çatışmalar 1860'larda, Prusya'daki anayasa tartışmaları sırasında liberal politikacıların oy hakkı konusunda gerçek kanaatlerini ortaya koyduğu ve bunu yaparken de pek çok işçiyi hayal kırıklığına uğrattığı bir sırada en yüksek noktasına ulaştı. O ana kadar derneklerde *Bürgertum*'un hegemonyası sorgulanmadan kabul edilmişti. Mekanik Enstitüleri'nde genel oy hakkı sorunu, enstitülerin kurulduğu, reform hareketinin işçileri ve orta sınıfı birleştirdiği 1820'lerden itibaren can alıcı bir sorun olmuştu. Hali vakti yerinde pek çok kişiye oy hakkı tanıyan 1832 Reform Yasası'ndan sonra, orta sınıfın hareketten çekildiği ve işçi sınıfının taleplerine hiç destek vermediği ya da çok az destek verdiği andan itibaren çatışma kronik bir hale geldi.

Eğitim dernekleri ve toplumsal çatışma

İngiliz ve Alman eğitim örgütlerinde, orta ve çalışan sınıfların ilişkileri, her durumda, uyumsuzluk ve çatışma ile nitelendiriliyordu. O zaman, İngiltere'de bu iç örgütsel farklılıklar derneklerin sınırları içinde kalırken, Almanya'da toplumun geneline yayılışını nasıl izah edebiliriz? Proleter ve burjuva demokrasileri arasında uzun süren bir kopuş neden yalnızca Almanya'da görüldü?

Bu bölümde, söz konusu farkın, İngiliz işçi sınıfının 1860 ve 1870'lerde alternatif örgütlenme modelleri yaratmalarından kaynaklandığını gösterme girişiminde bulunacağım. İşçiler ve orta sınıf arasındaki sınıf çatışmasının biçimini, bu tür alternatif örgüt tiplerinin varlığı ciddi olarak belirlemiştir.

İktisatçı Albert D. Hirschman'ın göstermiş olduğu gibi, örgütlerden hoşnut olmamak iki temel tepkiye yol açabilirdi: "Çıkış" ya da "söz". "Söz" çoğu kez, bu çatışmanın tırmanmasına (zira bir noktaya kadar protesto, daha

60 Almanya için: Offerman, *Arbeiterbewegung*, 4. Bölüm; A. Herzig, *Der Allgemeine Deutsch Arbeiter-Verein in der deutschen Sozialdemokratie. Dargestellt an der Biographie des Funktionärs Carl Wilhelm Tölcke, 1817-1892* (Berlin, 1979), s. 129 ve devamı. İngiltere için bkz. Johnson, "Really Useful Knowledge", s. 77.

sesli oldukça daha etkili olur), açık çatışmaya yol açarken; bir örgütten "çıkış" herhangi bir önemli rahatsızlık olmadan meydana gelebilirdi. Bir tepki biçimi olarak uyumu teşvik etme eğilimindeydi. Hirschman'ın, protestonun "çıkış"a göre maliyeti daha yüksek bir seçenek olduğu yolundaki gözlemi, bizim tartışmamız açısından çok uygundur. Protestoyu seslendirmek ve ortaya çıkacak çatışmayı göze almak, kendini adama, zaman ve para gerektirir. Bunun başarılı olup olmayacağı ise örgütün üyelerinin mevcut müzakere pozisyonlarına bağlıdır. Eğer, benzer programları sunan alternatif örgütler varsa, o zaman, Hirschman'a göre, çıkış protestoya tercih edilecektir.[61]

Yukarıda anlatılan İngiltere ve Almanya'daki gönüllü derneklerin tarihinin ışığında, Mekanik Enstitüler'in tatmin olmayan üyelerinin bu derneklerden ayrılma seçeneği vardı; çünkü başta sendikalar, kooperatifler ve yardım seven dernekleri gibi geniş bir alternatif örgüt seçeneğine sahip oldukları açıktı. Üstelik Robert Owen'in destekçileri ve Chartist'ler etkin bir şekilde üye kaydediyorlardı. Aynı şekilde açıktır ki, Almanya'da işçi eğitim derneklerinin üyeleri için bu tür alternatif örgütler yoktu. Onların tek seçeneği protestolarını seslendirmekti. Belirli bazı koşullar altında iki ülkedeki tepkiler Hirschman'ın iki ideal tipine uygun düşüyordu.

Kuşkusuz, bazı İngiliz işçiler, onların tatminsizliğini paylaşan kimi orta sınıf temsilcilerle birlikte, dernekleri hakkındaki eleştiriyi seslendirdiler. Bunu yapabilmek için, derneğin dergisi *Mechanics' Magazine*'i olduğu kadar başka gazeteleri de kullanabiliyorlardı.[62] Örgütlerin yürütme komitelerinde işçi katılımının artırılması, enstitülerin orta sınıf önderliğinin, dernek üyelerince yapılan eleştirilere bir tepkisi olarak değerlendirilmelidir. Bununla birlikte bu eleştiri, geniş ölçüde, enstitülerin bizzat kendisini ilgilendiren sorunlarla sınırlı kalıyordu. Bunlar, orta sınıfın doğrudan kendisine yönelik ajitasyonun bir parçası olmadı. Aksine, tatmin olmayan işçiler giderek oylarını ayaklarıyla verdiler. Dolayısıyla, örgütlerdeki işçi oranı azaldı.

1841 yılında, daha önce değinildiği gibi, işçiler, dernek üyeliklerinin % 50'den azını oluşturuyorlardı. Mekanik Enstitüleri'nin okuma odalarında ve kütüphanelerinde Chartist gazetelerin yasaklanması kitlesel bir çıkışı kışkırttı ama bu bile pek gösterişsiz bir şekilde oldu.[63] Mekanik Enstitüleri'ndeki çatışmalar, işçi sınıfı ile orta sınıf arasındaki daha geniş toplumsal ilişkiler üzerinde etkili olmadı. Her ne kadar kimi enstitülerin, sendikalara karşı hareket ettiği ve grev kırıcılığını teşvik ettiği yolunda bir kuşku vardıysa da, İngiliz işçi hareketi açık husumet yerine bariz bir ilgisizlikle tepki gösterdi. Enstitülerin orta sınıf destekçilerinden birisi, 1861 yılında

61 Karş. A. O. Hirschman, *Exit, Voice and Loyalty* (Cambridge, Mass., 1970).

62 Karş. Buckard, *Zwischen Autonomie und Philantropie.*

63 Karş. D. Jones, *Chartism and the Chartists* (New York, 1975), s. 41.

durumu tasvir ederken şunları yazıyordu: "Ziyafet, gelmeyen konuklar için hazırlanmıştı".[64]

Alman işçi eğitim dernekleri içindeki çatışmalar da siyasal olarak bilinçli işçilerin toplu çıkışıyla sonuçlandı. 1863 yılında, Leipzig, Hamburg, Berlin ve Maingau yöresindeki gayrimemnun üyeler, Ferdinand Lassalle'le işbirliği içinde eğitim derneklerinden kitlesel bir çıkış örgütlediler ve alternatif Genel Alman İşçileri Derneği'nin (*Algemeiner deutscher Arbeiterverein*) kurulması için bir bildiri yayınladılar. 1869 yılında proleter-sosyalist bir kanat, liberal Alman İşçi Dernekleri Federasyonu'ndan (*Verband deutscher Arbeitervereine*) ayrıldı ve bir yıl sonra Bebel ve Liebknecht'in kurduğu Sosyal Demokratik İşçi Partisi'nin (*Sozial demokratische Arbeiterpartei*) bir kesimini oluşturdu. Ancak İngiltere'den farklı olarak, bu toplu çıkış esnasında pek çok açık çatışma ortaya çıktı. Pek çok eğitim derneği, burjuva komitelerini devirmek amacıyla küçük saray darbeleri deneyimi yaşadı. Hermann Schulze-Delitzsch gibi Liberal Popülist "işçilerin dostları", proletaryanın davasına ihanet etmekle suçlandılar. Pek çok şehir ve kasabadaki işçiler, küçük bir burjuva eleştirmen azınlığı ile birlikte, kamuya açık konferanslar düzenlediler ve en sonunda siyaset ve dinin tabu konularını tartışacak ve burjuva vesayetini kıracak ulusal kongre hareketini başlattılar.[65]

Vereine'in gayrimemnun üyelerinin protestoları aslında çeşitli sorunları çözmekte pek işe yaramadı. Aksine, çok sayıda dernekteki açık çatışma, daha fazla işbirliğinin temellerini yıktı. Almanya'da proleter ve burjuva demokrasileri arasındaki kopuşun nedenleri için yalnızca işçilere bakmak yanlış olur. Özellikle de temsilcilerinin defalarca "burjuvaların ve akademisyenlerin, işçi sınıfına karşı dürüst ve tutumlarında ciddi oldukları sürece aramızda yerleri vardır"[66] diye tekrarladıkları hatırlanırsa. Alman *Bürgertum* da, (İngiltere'deki benzerleriyle karşılaştırıldığında) işçilerle işbirliğini yenilemeyi başaramayarak bu bölünmeye katkıda bulundu. Aslında bunların çoğunluğu, işçilerin kendi bağımsız örgütlerini kurmalarını önlemek için polisin ve mahkemelerin kullanılmasını onayladı.

Bu gelişmenin çok çeşitli nedenlerini burada tartışamam. Bunların en belirgin olanlarından bazıları Prusya'daki anayasal ihtilaflar, Bismarck'ın Alman Reich'ını "kan ve demir"le kurması ve Alman liberalizminin yapısal sorunlarıydı. Mevcut makalenin çerçevesi içinde, en ilginç olan şey, Alman toplumunda *Verein*-tipi derneklerin, *Bürgertum* adına herhangi bir alterna-

64 R. Elliot, "On the Working Men's Reading Rooms as Established in 1848 in Carlisle", *Transactions of the National Association fort he Promotion of Social Science* (1861), s. 676. Buradaki alıntı, Royle, *Mechanics' Institutes*, s. 305'ten.

65 Bu konu, Offerman, *Arbeiterbewegung*'da ayrıntılı bir şekilde ele alınmaktadır.

66 Leipzig'den gelen mektup, *Deutsche Arbeiter-Halle*, sayı 18'de (28 Eylül 1868), s. 74'te (yeni baskısı Berlin, 1980).

tif tepkiyi ya cazibesiz ya da olanaksız kılan tekelci durumuydu. İngiltere ile yapılacak bir karşılaştırma yalnızca bu iddiayı güçlendirmeye hizmet eder.

Hem Alman *Bürgertum*'unun liberal kesimi hem de İngiliz orta sınıfı, 1860'larda siyasal partiler kurma girişiminde bulundular. Ulusal Birlik (*Nationalverein*) 1859'da kuruldu. 1862 yılında Alman İlerici Partisi (*Deutsche Fortschrittspartei*) kuruldu ve Prusya anayasa tartışmalarının en yüksek noktasında bu partiden 1866 yılındaki ayrılmayla Ulusal Liberal Parti (*Nationalliberale Partei*) meydana geldi. Hemen hemen aynı sıralarda İngiltere'deki Radikal ve Liberaller, Liberal Parti'yi kurdular. Her iki ülkedeki liberal partilerin örgütsel yapısı, parti merkez komitelerinin ve yerel seçim bölgelerindeki organların görece birbirinden bağımsız olmaları gerçeğiyle nitelenebilir. Merkez komitesi seçimler arasında sürekliliği garanti eder. Ancak seçmenleri harekete geçiren yerel örgütlerdir ve bu durum, seçmenlerin oy verebilmek için önce kaydolmak zorunda oldukları İngiltere'de daha da önemlidir.[67] Bu bağlamda, işçilerin eğitim dernekleri yalnızca toplumsal istikrar için orta sınıf ya da *bürgerlich*'in endişelerini ifade etmiyor fakat aynı zamanda siyasal parti çıkarlarının bir ifadesi oluyordu. Bu durum, her iki ülkede gerçekleşen seçim reformlarından sonra özellikle önemliydi. İngiltere'de o yılki Reform Yasası, erkek işçilerin çoğunluğuna seçme hakkı verdi. Kuzey Alman Konfederasyonu'nda Bismarck, erkekler için genel oy hakkını getirdi ve 1871 yılında bu bütün Reich'a yaygınlaştırıldı. Oy hakkının genişlemesi olgusu karşısında her iki ülkedeki eğitim dernekleri, birkaç istisna dışında, işçiler partilerin yerel örgütlerinde temsil edilmediğinden, partilerin yerel kaleleri rolünü üstlendiler. Almanya'da önde gelen liberal politikacılar parti üyeliğinin sınırlı tutulmasından sorumluydular. 1859'da Ulusal Birlik kurulduğunda, işçilerin de katılmasını olanaksız hale getiren üyelik aidatı uygulamasını getirdiler. Siyasal olarak duyarlı işçiler yalnızca onursal üye olarak kabul ediliyor ve herhangi bir oy hakkına sahip bulunmuyorlardı.[68] İngiliz liberalleri arasında işçilerle içli dışlı olma konusunda aynı türden bir direnç yoktu. Yine de, yeni kurulan İşçi Kulüpleri'nde olduğu gibi, orta sınıfın temsilcileri işçilerle çalışmalara katıldıklarında, atmosfer son derece gergindi. Dolayısıyla İngiliz işçileri kendi rızalarıyla Liberal Parti'ye mesafeli durdular.[69]

---

67 İngiltere için bkz. Vincent, *The Formation*, s. 82 ve devamı; Almanya için bkz. G. Eisfeld, *Die Entstehung der liberalen Parteien in Deutschland, 1858-1870. Studie zu den Organisationen und Programm der Liberalen und Demokraten* (Hannover, 1969).

68 Bu olay hakkında bkz. R. Aldenhoff, *Schulze-Delitzsch. Ein Beitrag zur Geschichte des Liberalismus zwischen Revolution und Reichsgründung* (Baden-Baden, 1984), s. 128 ve devamı.

69 Karşılaştırınız, H. J. Hanham, "Liberal Organisations for Working Men, 1860-1914", *Bulletin of the Science of the Study of Labour History* 7 (1963), s. 7. "The Working Men's Clubs (İşçi Kulüpleri) Mekanik Enstitüleri'nin ıslah edilmiş halefleriydi.. Bunlar işçilere ve daha yüksek toplum-

Dolayısıyla her iki ülkedeki liberal partiler için, eğitim derneklerinin başarısızlığı, orta sınıf ve işçi sınıfı bireyleri arasında artık herhangi bir kurumsal temas olmadığı anlamına geliyordu. Bununla birlikte, bu durum İngiliz Liberal Parti'si için, Almanya'daki İlericiler ve Ulusal Liberaller için olduğundan daha az ciddi bir kayıptı zira İngiltere'de bu temas noktaları esas itibariyle gereksizdi. Eğitim örgütlerinin yardımıyla işçileri seferber etmek yerine İngiliz liberalleri işçi sınıfıyla sendikalar, kooperatifler ve yardımsever dernekleri kanalıyla işbirliği yapmayı tercih ediyorlardı. İngiliz liberalleri bu ilişkide, Liberal Parti onların taleplerini dikkate alıp, onları parlamentoda temsil ettiği ölçüde onunla işbirliği yapmaya hazır olan işçi örgütleriyle ortak güç kullanma konusunda uzlaşmak zorundaydı. Bu işbirliği biçimi Liberal Parti'nin yararınaydı çünkü işçi hareketinin yetkililerinin yardımıyla işçileri blok halinde seferber edebilecekleri anlamına geliyordu;[70] ve bu onların mevki sahibi adamların partisi olarak hareket etme özgürlüğünün kaybolmasını telafi ediyordu.

Hem işçilerin, hem de burjuvazinin çıkarlarına hizmet eden bu ince çözüm, 19. yüzyılın son on yıllarında sendikalarla Liberal Parti arasındaki seçim ittifakının temelini teşkil ediyordu. Bu Almanya'ya uygulanabilir bir durum değildi zira bağımsız işçi sınıfı örgütleri ya mevcut değildi ya da gelişmemiş bir durumdaydı.

Almanya'da 1860 ve 1870'lerde *Bürgertum*, işçileri tek tek saflarına katmak ya da onları liberal hareketle birleştirmekten tümüyle vazgeçmek seçenekleri karşısında kalmıştı. Muazzam siyasal çaba gerektirdiğinden, birinci seçenek, İngiltere'de olduğu gibi Almanya için de gerçekçi değildi. Eğitim derneklerinin dağılmasından sonra, mevki sahibi adamların partisi için, önceden uygun bir şekilde hazırlanmamış herhangi bir işçiye ulaşmak zordu. Dolayısıyla, (muhafazakâr partiler için olduğu gibi) İlericiler ve Ulusal Liberaller için açık olan tek seçenek ikincisiydi.

Sosyal reformcu Freiher von der Goltz'un sözcükleriyle, "toplumsal sorunun, hakkında az konuşulduğu sürece gündemden düşeceğini hevesle kabul eden" sivil toplumun "geniş çevreleri" de, işçi sınıfını harekete katma konusundaki her türlü girişimin terk edilmesini kolayca benimsediler.[71] Ortaya çıkmakta olan işçi hareketinin ileride önemli bir unsur olacağının farkına

---

sal pozisyonu olan kişilere birbirlerini daha iyi tanıma ve büyük ulusal önemi olan konularda görüşlerini paylaşma fırsatı vermek amacıyla kurulmuştu": H. Solly, *Working Men's Social Clubs and Educational Institutes* (Londra, 1904, yeni baskısı New York, 1980), s. 87.

70 Karşılaştırınız, Hanham, "Liberal Organisations"; işbirliği uygulaması konusunda bkz. R. Harrison, *Before the Socialists. Studies in Labour and Politics, 1861-1881* (Londra, 1965).

71 Frh. V. d. G(oltz), "Die Theilnahmslosigkeit der Gebildeten an der Arbeiterfrage", *Concordia*, No. 13 (25 Mart 1876), s. 51. Ayrıca bkz. A. H(eld), "Der Liberalismus und die sociale Frage III", *a.g.e.*, sayı 20 (13 Mayıs 1876), s. 80.

varan o liberal politikacılar için bile, onu elden geldiğince küçük ve önemsiz bir rakip olarak ele almak makul görünüyordu. Bu açıdan bakıldığında liberal basında sosyal demokrasi ve işçi sendikalarına karşı yöneltilen saldırılar ve hareketin resmen bastırılmasının burjuvazi tarafından onaylanması, *Bürgerlichkeit*'teki bir yetersizliğin ifadesi değil, fakat daha ziyade burjuva iktidar pozisyonunun uzun süre devam ettirilebilmesi için benimsenen rasyonel bir stratejinin sonucuydu.

Sonuç

Modern Alman tarihi, proleter ve burjuva demokrasilerinin 1860'lar ve 1870'lerde ayrılmasını, Almanya'nın moderniteye giden özel yolundaki (*Sonderweg*) bir kilometre taşı olarak yorumlar. Bu görüşe göre, Alman Reich'ının kurulduğu dönemde işçi sınıfının siyasal bağımsızlığının temellerinin atılması, eğer işbirliği yapmayı başarabilselerdi, *Kaiserreich*'ın demokratikleşmesini gerçekleştirebilecek olan o toplumsal güçler arasındaki bölünme husumete yol açmıştır. *Bürgertum*, sosyal demokrasi tarafından geleneksel güçlerle ittifak yapmaya zorlandığı için demokratik bir güç olarak zayıflamıştır. Alman işçi hareketi ise, *Kaiserreich*'ın sonuna kadar kendisini kurtarmayı başaramadığı siyasal bir yalnızlığa düşmüştür. Bu görüş, Alman İmparatorluğu'nda *Bürgertum* ve işçi sınıfı arasındaki ilişkilerin, eğer bağımsız bir işçi partisi kurulmamış olsaydı, daha az gergin ve daha az zorlayıcı olacağını ileri sürmektedir. Bu yorumda, sosyal demokrasinin erken ya da kimi tarihçilerin ifade ettiği gibi prematüre bir şekilde ortaya çıkışına çok önem atfedilmiştir.[72]

Bu makalede söz konusu yorumu değerlendirme girişiminde bulundum. Bununla birlikte, İngiltere ve Almanya'nın karşılaştırılması, bunun bizzat kendisinin Almanya'daki çatışmanın bir nedeni değil, sonucu olduğunu göstermektedir. Bu durumun daha önemli nedenlerinden birisi, *Verein*-tipi derneklerin sahip olduğu toplumsal tekeldir. Bu durumun Almanya'nın özel nitelikleri kataloğuna eklenip eklenmeyeceği, yalnızca iki ülke arasında yapılan karşılaştırma ile karar verilemeyecek bir hususdur. Yine de, *Verein* ile, her ne kadar üyeleri hem işçi hem de *Bürger*'den oluşan özel bir örgütlenme biçiminin Almanya'da başat olduğu gerçeği ortada duruyorsa da, bu örgütlenme biçimi iki sınıf arasındaki ilişkilerin geliştirilmesinde başarılı olmamıştır. Biçimsel eşitlik ilkesine dayanan bu dernekler yalnız işçi sınıfı ile *Bürgertum*

72 H. Grebing, *Der "deutsche Sonderweg" in Europa 1806-1945. Eine Kritik* (Stuttgart, 1969)'e göre, s. 119: "Almanya için, liberal reform hareketi ile işçi hareketi arasında, 1860-1870'lerde işbirliği yapılmış olması, hiç kuşku yok ki, Alman hukukunda siyasal bir düzen kurulmasına yol açmış olabilirdi."

arasında var olan farklılıkları yeniden üretmiş ve Alman uygar toplumundaki bölünmelere katkıda bulunmuştur.

Verein-tipi örgütler en çok, dolaylı bir şekilde, birleştirici bir güç olarak hizmet edebilirdi. Yüzyılın sonunda, işçi sınıfı içinde çok sayıda bağımsız sosyal kulüp, koro dernekleri, spor kulüpleri ve diğer kültürel dernekler ortaya çıktığında olan buydu. Bunların içinde geliştikleri proleter çevre Sosyal Demokratik Parti'nin birliğini ve işçi sendikaları ve kooperatif hareketlerini hızlandırdı. İşçi sınıfının bağımsız ekonomik ve toplumsal örgütlerinin oluşumuna destek veren işleviyle bu dernekler, işçi sınıfı ve *Bürgertum* arasındaki örgütsel farklılaşmayı, İngiltere ve modern Alman toplumundaki örneklerde açık olarak görüldüğü gibi, teşvik ettiler; oysa bunun aksi, sınıflar arasındaki işbirliği için bir önkoşuldu.

19. YÜZYIL ALMANYA VE BRİTANYASI'NDA AHLÂKİ STANDARTLAR VE İŞ HAYATINDAKİ DAVRANIŞLAR

Richard Tilly

Dürüstlük standartları ve iş hayatındaki davranışlar, bir arada, son zamanlarda *Bürgertum* üzerine yapılan araştırmaların, –bu araştırmalar başka şeylerin yanında "kapitalistçe davranış ve *Bürgerlichkeit* arasındaki ilişkileri" inceler– çerçevesine kolaylıkla oturur.[1] Bu bölümde, kapitalizm ve *Bürgerlichkeit* arasındaki ilişkilerin ilginç yönlerini gösterebilmek için 19. yüzyıl Alman işverenlerinin iş ahlâkını inceleyeceğim. Bu amaca uygun olarak, "işverenler", girişimlerin başları, tüccarlar, bankacılar, sanayiciler, simsarlar ve satıcılar olarak tanımlanmıştır; dönemin sonuna gelindiğinde bu kategori işletme müdürlerini ve bölüm yöneticilerini de içerir. "İş ahlâkı"ndan, iş hayatındaki dürüstlüğü, kişinin sözleşmelerine bağlı kalmasını, esas itibariyle Werner Sombart'ın "iş ahlâkı", "güvenilirlik" ve "sözleşmelere bağlı kalma" (*Vertragstreue*) dediği şeyleri anlıyorum. Sombart için iş ahlâkı daha geniş burjuva erdemlerinin bir parçasıydı ve halkın gözünde dürüstlük ve saygınlık ifade eden burjuva davranış kalıbını ima ediyordu. Kişinin başkalarına dürüst görünmesi ya da onlar tarafından böyle algılanması çok önemliydi.[2]

Bu tanımlar üzerine inşa edilerek, bu makale aşağıdaki soruları cevaplandırmaya çalışacaktır:

(1) İş hayatındaki davranışın ahlâki standartları 19. yüzyıl boyunca değişti mi?

1 J. Kocka, "Einleitung", J. Kocka(ed.), *Bürger und Bürgerlichkeit im 19. Jahrhundert* (Göttingen, 1987) içinde, s. 7-20, burada s. 9.

2 W. Sombart, *Der Bourgeois* (Münih, 1913), s. 135 vd. [*Burjuva*, çev. Oğuz Adanır, Doğu Batı Yay., 2008].

(2) Farklı türden işverenler ya da ekonominin farklı dallarındaki işverenler, farklı davranış kalıpları ya da ahlâkla özdeşleştirilebilir mi; eğer böyle ise bunlar açıklanabilir mi?
(3) Bu tür uzun-dönemli değişimler ya da farklılıklar burjuvalaşma eğilimleri ya da bunun tersiyle ilişkilendirilebilir mi?
(4) Gözlenen eğilimler ne ölçüde Alman toplumuna özgüydü? Bu olasılık, diğer ülkelerle karşılaştırılarak ikna edici bir şekilde kanıtlanabilir mi?

Bu makale 19. yüzyılda Almanya'da iş hayatındaki davranışlara yakından bakacak ve bunun iş hayatı dışındaki toplumsal gruplarla etkileşimini inceleyecektir. Daha sonra, Alman iş hayatındaki davranışların kendine özgü olup olmadığı sorununu, 1870-1914 döneminde Büyük Britanya ve Almanya'da sermaye piyasasındaki kurum ve davranış kalıplarını karşılaştırmalı olarak inceleyerek çözmeye çalışacaktır. Bazı önemli ama hâlâ çözülmemiş soruları kısaca özetleyerek son bulacaktır.

İş ahlâkı ve yeni kurumsal ekonomi

İş ahlâkı sorunu genel toplumsal öneme sahiptir. Ekonomik davranış normları, iktisatçılar ve Yeni Kurumsal Ekonomi (ya da İşlem Maliyeti Ekonomisi) diye adlandırılan şeyi araştıran iktisat tarihçileri için artan ilgi konusu olmuştur. 1981'de Douglass North şunları yazıyordu:

> Neo-klasik iktisat teorisi insanların kendi çıkarı için nasıl hareket ettiğini açıklayabilir. ... Bedava elde edilen şeyler sorununun bir sonucu olarak, bireysel çıkarın önemsiz olduğu grup faaliyetlerine neden katılmayacaklarını açıklayabilir. ... Bununla birlikte, ... hesap edilen öz-çıkarın, harekete getirici etken olmadığı davranışları açıklayamaz. Neo-klasik teori, istikrarı açıklamakta da aynı ölçüde başarısızdır. İnsanlar, kendi çıkarları için toplumun kurallarından kaçınabilecekken, neden bu kurallara uyarlar? ... Gerçekten de yeni neo-klasik dünya bir orman olacaktır ve hiçbir toplum yaşanabilir olmayacaktır.[3]

Bizim şu andaki endişemize daha da uygun olan, tanınmış Amerikalı bankacı, David Rockefeller'in 1979'daki bir ifadesidir:

> Özgür bir toplumda her bireye bağımsız düşünme ve hareket etme olanağı veren ahlâki bir temel kaçınılmazdır. Etik değerler olmadan özgür toplum

3 D. North, *Structure and Change in Economic History* (New York, 1981), s. 11. Ayrıca bkz. D. North ve R. Thomas, *The Rise of Western World. A New Economic History* (Cambridge, 1973).

bir orman olacaktır. ... Etik ilkeler, serbest girişimle iş camiasını bir arada tutan tutkaldır. İş hayatı karşılıklı güven ve başkalarının sözlerini tutacaklarına olan inanç üzerine kuruludur. İnsan toplumunun kalbi olan piyasa bunlar olmadan varlığını sürdüremez.[4]

Çok yakın zamanlara kadar, "yöntemsel bireyciliğin" varsayımlarıyla özdeşleşmiş ve ekonomi politiğin sorunlarına kendini kaptırmış olan "safkan" iktisatçılar, bu tür ifadeleri ideolojik, muhtemelen ikiyüzlü; ifade edilmemiş olsa da bariz hedeflerden bir sapma, en çok, yüce değerlere bir çağrı olarak değerlendireceklerdir. Böyle bir pozisyona karşı Alexander Field, Rockefeller'in ifadesini, istikrarı, ekonomik faaliyetin norm ve kuralları üzerinde geniş bir oydaşmaya, kendi başına neo-klasik bireyci fayda maksimizasyonu ile açıklanamayacak olan bir oydaşmaya dayanan piyasa ekonomileri hakkında doğru bir gözlem olarak kabul etmektedir. Dolayısıyla Field, ekonomik davranışın normlarının nasıl ortaya çıktığının açıkça izahını acil bir zorunluluk olarak görmektedir.[5]

Burada tartışılacak olan iş ahlâkı olayı, ilgiyi ekonomik meselelerde, yani açık ve zımni sözleşmelerin yerine getirilmesinde, dürüstlük sorunu üzerine odaklamaktadır. Dürüstlüğün, güven yarattığı, aslında genel olarak ticari faaliyetin temelini teşkil ettiği için önemli ekonomik bir boyutu vardır. Sorunun klasik teorik çözümlemesi, 1970'te George Akerlof tarafından, Amerikan ikinci el araba piyasasını ele alırken ortaya atılmıştır.[6] Bu "limon piyasası"ndaki kritik değişkenler ürün kalite farklılıkları ve satıcılarla alıcılar arasında bu farklılıklara ilişkin bilginin asimetrik dağılımıdır. Satıcının bilgi yönünden avantajı –satıcılarla alıcılar arasında serbest rekabet varsayıldığında– adil ya da dürüst olmayan, fiyat farklılıklarının kalite ya da değer farklılıklarına tekabül etmediği bir pazarlık durumu yaratmaktadır. Başka davranışsal kuralların olmadığı durumda, değer ve fiyat arasındaki farklılığın varlığını sürdürmesi, "iyi" ürünleri satanların piyasadan çekilmesine yol açmakta; piyasanın kendisi gerilemekte ve tümüyle yok olabilmektedir.

Bu tez, her ne kadar işin doğası gereği kimi işaretler var olsa da, kalitenin önemli rol oynadığı tarihsel piyasa geliştirme olaylarına uygulanabilir. Yüksek kaliteli ürünleri kararlı bir şekilde düşük değerlendirilen satıcılar, kalitesiz ürünleri satın alanlarda da olabileceği gibi, fiyat ve ürün kalitesini dü-

---

4 Aktaran A. Field, "Microeconimics, Norms and Rationality", *Economic Development and Cultural Change* 32 (1984) içinde, s. 683-711, burada s. 686.

5 Field, *Microeconomics*, s. 702, ayrıca *a.g.e.*, "What is Wrong with Neo-classical Institutional Economics. A Critique with Special Reference to the North Thomas Model of pre-1500 Europe", *Explorations in Economic History* 18 (1981)içinde, s. 174-198; ayrıca bkz. North, *Structure*, s. 47.

6 G. Akerlof, "The Market for Lemons. Quality. Uncertainty and the Market Mechanism", *Quarterly Journal of Economics* 84 (1979), s. 488-500.

zenleyen kurallar talep edeceklerdir. Etkili kuralların olmadığı durumlarda, bundan etkilenen satıcılar ve alıcılar işlem yapmaktan vazgeçeceklerdir. Dolayısıyla normal tarihsel yorum, kuralların geliştirilmesine vurgu yapacaktır.[7] Her halükârda, Yeni Kurumsal Ekonomi, burada genelleştirilmiş bir yorum ortaya atmaktadır. Düşük kaliteli ürünlerle ilişkilendirildiği için itibar kaybına uğrayan yüksek kaliteli ürünlerin satıcıları söz konusudur ve itibar bir firmanın sermayesinin (ve beklenen benzer-rantlar) bir parçası olduğuna göre, itibardan kaynaklanan zararlar yatırımın gerilemesine yol açmaktadır. Genel olarak ifade etmek gerekirse, böylelikle yatırım faaliyeti, bir anlamda, iş hayatının kurallarının devam edeceği beklentisini yansıtacaktır. Sermaye yatırımı ne kadar büyük olursa, olumlu beklentiler daha güçlü olacak ama ayrıca sürdürülebilir koruyucu kurallara olan ihtiyaç daha fazla olacaktır. İş hayatında dürüstlükle sermaye birikimi böylece el ele gidecektir.[8]

Avrupa iktisat tarihi, iktisadi gerilikle iktisadi meselelerde ahlâksızlık arasındaki ilişki konusunda kimi genel, doğrulayıcı kanıtlar sunmaktadır. Hollandalıların iş ahlâkının ve sözleşmeye bağlı kalma konusundaki güvenlerinin İngiltere'ye göre daha iyi olduğuna inanılmaktadır. Bununla birlikte, 18. yüzyıla gelindiğinde İngiliz iş hayatındaki dürüstlük standartlarının daha yüksek ve diğer Kıta ülkelerinden daha fazla güven yaratıcı mahiyette olduğu kabul edilmektedir. Benzer şekilde, 19. yüzyılın başlarında Hamburglu tacirlerin iş ahlâkının Almanya'daki diğer yörelerden ciddi olarak ileride olduğu gözleniyordu.[9] Zira, Alexander Gerschenkron, 19. yüzyılda Doğu Avrupa'nın ekonomik geriliğinin oralarda hâkim olan "iş hayatındaki dürüstlük standartlarının sınırsız düşüklüğüne" bağlı olabileceğini ifade eden bir Doğu-Batı farklılığından söz etmiştir.[10] Daha genel olarak, 19. yüzyıl boyunca, sabit sermayenin artan öneminin ve mali kurumlara emanet edilen özel birikim düzeyinin artışının iş sözleşmelerinin yerine getirileceğinin, yani yüksek iş ahlâkı standartlarının korunacağının güçlü bir göstergesi olduğu düşünülebilir.

---

7 Sanayi öncesi bir olay için bkz. Avner Greif, "Reputation and Coalitions in Medieval Trade: Evidence on the Maghribi Trades", *JEH* 49 (1989) içinde, s. 857-882.

8 Bu konuda bkz. B. Klein, "Self-Enforcing Contracts", *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft* 141 (1985) içinde, s. 594-600 ve özellikle H. Albach, "Vertrauen in der ökonomischen Theorie", *a.g.e.*, 136 (1980), s. 2-11. Albach burada itibar sağlayan iyi ürünlerle olumlu deneyimler, Akerlof'un öngördüğü sonucu değiştirebileceğini ileri sürüyor.

9 Sombart, *Bourgeois*, s. 162, 167-193; W. Ruppert, *Bürgerlicher Wandel. Studien zur Herausbildung einer nationalen deutschen Kultur im 18. Jahrhundert* (Frankfurt, 1981), s. 59, 84.

10 A. Gerschenkron, *Economic Backwardness in Historical Perspective* (Cambridge,1962), s. 19, 22. 20. yüzyılın ekonomik olarak azgelişmiş ülkelerinde, 18. ve 19. yüzyıllarda Avrupa'nın geri bölgelerindekini hatırlatan düşük iş ahlâkı standartları gözlenebilir. Bu konuda bkz. K. Borchardt, *Europas Wirtschaftsgeschichte. Ein Modell für Entwicklungsländer?* (Stuttgart, 1967), s. 13 ve devamı.

Bu tür kanıtlar, kuşku yoktur ki, korelasyonlardan başka bir şey ifade etmez; nedensellik ifadesi değildir. Üstelik, ne zaman, nasıl ve hangi koşullar altında etkili normların geliştirildiği meselesi de hâlâ açıklığa kavuşmamıştır. Muhtemelen hukuk ve yasal kurumların tarihi bunun cevabının verilmesine yardımcı olabilir. Zira, bir yanda pazara yönelik sanayileşmenin gelişmesi, diğer yanda "burjuva" hukuk normlarının genel kabulü, aslında devlet tarafından müeyyideye bağlanması, 18. yüzyıldan beri Avrupa iktisat tarihinin bariz bir yanıdır. Kuşku yok ki, normlar yasalarla aynı şey değildi. İş ahlâkı, işadamları arasında genel olarak paylaşılan temel nosyonları yansıtıyordu; buna karşılık yasal normlar yalnızca belirli yasal müeyyidelerle –daha sonra devletin zorlayıcı gücüyle– desteklenen şeyleri içeriyordu. Davranışsal normların yasallaşması, bu normların müeyyide olmadan artık genel kabul görmeyeceği zamanda ve yerde ortaya çıkması sık görülen bir olaydı. Kuşkusuz, toplumların ve ekonomilerin her zaman gerekli uygun yasal normları tam da bunlara ihtiyaç olduğu anda yaratmadığı dikkate alınmalıdır. Üstelik burjuva hukuk çerçevesi, hiçbir şekilde piyasadaki bireysel davranış normlarının tüm tayfını kapsamadı ve ticaret ya da işgücü ilişkileri gibi önemli alanlar açıkta kaldı. Yine de hukuk tarihi, davranışsal normların tarihsel olarak ele alınışında önemli bir referans noktası olarak ortadadır.[11] Gerçekten de, pek çok soru için yegâne sistemli kaynak malzemesini temin eden odur. Yasal ve fiili davranış normları arasındaki bağ ve *de jure* ve *de facto* ahlâk arasındaki olası farklılık, kendi başına ilgiyi hak eder çünkü Almanya'daki yasal düzenlemelerin girişim davranışlarını olumlu bir şekilde etkilediği ve böylesi elverişli bir bağlamın Almanya'ya özgü bir durum ortaya koyduğu varsayımı yalnızca böyle bir inceleme yoluyla sınanabilir.

19. yüzyılda iş ahlâkının gelişmesi üzerine

Bir önceki bölüm, iş hayatının davranışsal normlarının sanayileşme sürecinin önemli bir parçası olduğuna inanmamızın kimi nedenlerini ileri sürmüştü; ancak bunu belgelemek kolay değildir ve burada yalnızca bir başlangıç yapılabilir. Dolayısıyla bu bölüm, tezler formüle etmek ve bunları somut örneklerle gösterme girişiminde bulunmaktan başka bir şey yapmayacaktır. Bu, genel sorunun önemini göstermeye ve gelecekteki araştırmaların yararlanabileceği kaynaklara işaret etmeye yetecektir.

Önce zaman içindeki değişim ve iş hayatında dürüstlük davranışlarında-

11 D. Grimm, "Bürgerlichkeit im Recht", Kocka, *Bürger* içinde, s. 149-188. Ayrıca bkz. Pl. Landau'nun yorumu, *a.g.e.*, s. 189-195. Bir yanda normların yasalaştırılmasıyla güçlendirilmiş müeyyideler arasında, diğer yanda davranışlar arasında açık bir korelasyonun bulunmaması North ve diğerlerinin NIE'deki tarih yorumunun en ciddi zayıflıklarından birisidir.

ki uzun dönemli eğilimler üzerine birkaç söz. Yukarıda ileri sürüldüğü gibi, ben uzun dönemli tedrici iyileşme tezine, yani iş hayatında dürüstlüğün arttığına inanıyorum. Sanayileşme sırasında piyasa ilişkilerinin genişlemesi ve derinleşmesiyle, ortak iş kurallarınca yönetilen ekonomik faaliyet alanı – özellikle sözleşmelere uyulma iradesiyle– büyümüştür. En azından, (kabul edildiği üzere) iş hayatının tarihine ilişkin dağınık ve eksik belgelerden, ticaret odası raporları ya da ticaret hukukuna ilişkin çağdaş yorumlardan insan böyle bir izlenim edinmektedir. Sözleşmelere uyulmaması ya da güveni kötüye kullanma konusundaki şikâyetler artış eğilimi göstermezken, paraların geri ödenmesi, ya da hayal kırıklığına uğramış alıcıların kötü mallarının değiştirilmesi, sabit fiyat uygulanması, marka etiketi ve ayrıca uzun süreli kredi anlaşmaları gibi "dürüst" iş uygulamaları daha yaygınlaşmış görünmektedir.[12] Bu izlenim sayı ile ifade edilemez, ancak elde mevcut göstergelerin sıradan bir gözden geçirilişi, "iyimser" görüşü destekler.[13]

Birbiriyle ilişkili iki değişiklik, iş hayatındaki dürüstlüğün uzun dönemde iyileşmesine katkıda bulunmuştur. Birincisi, iş hacmindeki büyüme, giderek girişimcileri her ayrı ticari işlemi sonuna kadar istismar edilmesi gereken bir kerelik fırsatlar olarak değil de daha kârlı girişimlerin bir parçası, uzun soluklu sermaye birikim sürecinin yapı taşları olarak görmeye yönlendirmiştir. Bu değişen tutum, ekonomide sabit sermayenin görece artan önemi ve ayrıca büyük çaplı işletmelerin öneminin artmasında niceliksel ifadesini bulmaktadır.[14] İkincisi, iş hacmindeki devamlı artış, yerleşik büyük firmaların, kendi başarılarına katkıda bulunan ve daha istekli, yukarıya doğru hareketli ra-

12 Yer darlığı literatürün burada kapsamlı bir şekilde ele alınmasını sınırlandırmaktadır. Aşağıda kendimi uygun kanıtları aktarmakla sınırlandıracağım. Firma tarihleri, muazzam ve muhtemelen çözülemeyecek temsiliyet sorunları yaratmaktadır; ancak metindeki eğilimlerle ilgili ifade muhtemelen taranan kaynakların bu özelliğine bağlı değildir.

13 Şimdi "beyaz-yaka suçu" olarak yaftalanabilecek kimi veriler bu bağlamda kullanılabilir. Örneğin, her ne kadar kayda geçmiş suçların payı, bilinmeyen toplam suça göre artıyorsa da, her 100.000 nüfusa (*Vermögensdelikte*) düşen olay sayısı, 1800 ile 1914 arasında değişmemektedir: 1887-1890 yıllarında ortalama 475; 1905-1913 yıllarında ortalama 480. Buna karşılık bu toplamlar içinde sahtekârlığın payı azalmaktadır. Bu sayılar dönem içinde yıllık parasal işlem düzeyindeki muazzam artışla karşılaştırılabilir. Bu büyümenin bir göstergesi olarak Prusya Bankası ve Reichbank'ın kişi başına düşen yıllık ciroları ele alındığında 1870-74 ve 1910-13 arasında % 563'lük bir toplam büyüme görülür. Buna karşılık, aynı dönem içinde, bu bankaların bilançoları, –dürüst olmayan işlemlerin bir göstergesi olarak ele alınabileceği tartışılabilir olan– şüpheli alacakları % 20 azalmış göstermektedir, *Verwaltungsbericht der Preußischen Bank*, 1870-1875; *Verwaltungsbericht der Reichsbank*, 1910-13.

14 Bkz. R. Tilly, "The Growth of Large-Scale Enterprise in Germany since the Middle of the Nineteenth Century", H. Daems ve H. Van der Wee (ed.), *The Rise of Managerial Capitalism* (Löwen, 1974) içinde, s. 145. Ortalama istihdam süresinin 19. yüzyılda, en azından 1870'ten itibaren artmış olması da muhtemeldir; zira istikrarlı bir ilişkiyi sürdürme isteği muhtemelen karşılıklı olarak artmıştır. ABD'ye ilişkin kanıtlar için bkz. Susan Carter ve Elizabeth Savoca, "Labor Mobility and Lengthy Jobs in Nineteenth Century America", *Journal of Economic History* 50 (1990) içinde, s. 1-16.

kipler –"gayrimeşru" rekabet– tarafından tehdit edilebilecek standart ve uygulamaları yasallaştıran (ve böylelikle devletin zorlayıcı gücüyle müeyyideye bağlanan) kuralların konulması ve sürdürülmesi yönündeki beklentilerini güçlendirmiştir. Mevcut uygulamanın yasallaştırılması, her ne kadar kaydedilen norm ihlallerinin sayısında kesin bir artışa yol açsa da, böylelikle "iyi" iş standartlarının yaygınlaşmasını kabule zorlayabilirdi.[15]

Devletin zorlayıcı gücünün harekete geçirilmesine göndermede bulunulması, dikkatimizi, muhtemelen 19. yüzyıl boyunca önemi artmış olan girişimci faaliyetlerinin bir hedefine, devlete yöneltmektedir. Biraz önce sözü edilmiş olan yasal müeyyidelere genel ilginin artmasına ek olarak, iş hayatında dürüstlük, iki özel açıdan daha devletle ilgiliydi: Vergi mükellefiyetleri ve özel kayırma ve ayrıcalıklar elde etme arzusu.

19. yüzyılda işadamlarının vergi ahlâkına yakından bakarsak, bir iyileşme ya da açıkça yükselen standartlardan söz etmek mümkün değildir. Örneğin, Prusya'da, 1890'larda çok sayıda vergi kaçırılması olayı gün yüzüne çıkmıştı; ve bu kesinlikle emsalsiz bir keşif değildi. Kuşkusuz vergi dürüstlüğü, işadamlarının erdemlerinin özünde var olan bir şey değildi; ne Almanya'da ne de Büyük Britanya gibi diğer burjuva ülkelerinde. İlginçtir ki, Almanya'da vergi ahlâkının ve vergi kaçırmanın en keskin eleştirisi devlet memurlarından, yani başarılı vergi kaçırma olanağı konusunda en küçük bir fırsata sahip olmayan bir sosyo-ekonomik gruptan gelmiştir.[16]

19. yüzyıl içinde, özellikle 1870'ten sonra, devlet faaliyetinin yaygınlaşmasıyla birlikte, girişimcilerin devlet kaynaklarını dürüst olmayan bir şekilde harekete geçirme şansı artmıştır. Girişimciler, yalnızca ulusal düzeyde değil, özellikle de yerel düzeyde, hiç kuşku yok ki bu şansı kullanmışlardır.[17] Bu hususun belgelenmesi kaçınılmaz olarak sınırlıdır ama, varlığından kuşkuya düşülecek kadar da yetersiz değildir. Almanya'da, iyi kurulmuş ve bir hayli saygı duyulan bir devlet bürokrasisinin varlığı sayesinde, kârlı suiistimal olanakları bu dönemde diğer sanayi ülkelerinin çoğundan daha sınırlıydı.

Bununla birlikte, iş ahlâkı standartları sürekli bir şekilde değişmedi ya da gelişmedi; ne de bu değişiklikler ekonominin ve toplumun tümüne eşit olarak dağıldı. Tabir caizse, dalgalanmalar ve yeniden kötü yola sapmalar oldu

---

15 Diğerleri arasında bkz. J. Molsberger, "Wirtschaftskriminalität und Wirtschaftsordnungen", Institut für Wirtschaftspolitik an der Universitat Köln (ed.), *Wirtschaftspolitische Chronik* 25 (1976) içinde, özellikle s. 182-185.

16 F. Meisel, *Britische und deutsche Einkommenssteuer. Ihre Moral und ihre Technik* (Tübingen, 1925, özellikle s. 119 ve devamı. Meisel'e göre, büyük toprak sahiplerinin "vergi ahlâkı" kentli işadamlarınınkinden hiçbir şekilde "daha iyi" değildi.

17 Burada bizi ilgilendiren baskı grubu faaliyetleri aracılığıyla gerçekleştirilen kolektif hedefler değil bireysel kazançlardır. Silah işiyle ilgili kazançlar için Krupp tarihi öğreticidir. Bkz. W. Boelcke, *Krupp un die Hohenzollern in Dokumenten* (Frankfurt, 1970).

ve her şeyden önce bizim ilgimizi hak eden bu tür değişikliklerdir. Sanayileşmenin yaygınlaşması ve onunla birlikte giden pazar ilişkileri, o zamana kadar ayrı olan grupları birbiriyle daha sıkı ilişkiye soktu: Çiftçi köylülerle küçük tacirler, zanaatkârlarla tüccarlar, özel tasarruf sahipleriyle bankacılar, vs.

Bu bağlamda Fritz Redlich, "işin iç yüzünü bilen" farklı gruplar ve onların ahlâki kuralları arasında bir "fikir ayrılığı"ndan söz eder.[18] Bu tür fikir ayrılıkları, az ya da çok kamuoyu önünde ve değişen sertlikte, birbirine karşıt tartışmaları kışkırttı. Bu tartışmalar çoğu kez, pek muhtemeldir ki, yasama yoluyla ve devletin aracılığıyla, muhtemelen en güçlü grubun ve yine muhtemelen birbirinden farklı kuralların bir sentezi şeklinde bir dizi normun genel kabulüne ya da yerleşmesine yol açtı. Hiç kuşku yok ki, bu tür fikir ayrılıkları, tesadüfi olaylardan çok yapısal sosyal ve ekonomik güçleri yansıtıyordu. Bir yanda, teknik yenilikler, ekonominin belirli dallarındaki girişimciler için büyük kâr fırsatları yaratıyor ve bunlar güçlü bir arz (yani, finans hizmetlerinin artan arzı) tepkisini çağırıyordu. Diğer yandan, bu tür fırsatların ortaya çıkışı ve arzdaki artış, hızla yükselen taleple çakışıyordu. Başarısızlıklar, iş hayatında suiistimaller ve hoşnutsuzluklar ortaya çıkabiliyor ve bunlar bu tür piyasalardaki kurumların, kuralların ve normların tartışılmasını gerektiriyordu. Düşündüğüm ilişkiyi göstermek için birkaç somut örnek yardımcı olabilir.

Öyle görünüyor ki, 18. yüzyıla gelindiğinde büyük Alman ticarethaneleri tarafından yürütülen geniş ölçekli ticarette sahtekârlık ve dürüst olmayan uygulamalar oldukça seyrek görünür olmuştu zira artık tüccarlar arasındaki ilişkiler standartlaşmış ve rekabet tarafından "yönlendirilir" (ya da kontrol edilir) bir hale gelmişti.[19] 19. yüzyıla gelindiğinde, bu konuda, büyük ölçekli işlemler görece daha az tartışma yaratır görünmektedir. Bununla birlikte, büyük ve küçük çaplı ticaret arasında önemli farklılıklar vardı. Küçük çaplı ticarette, öyle görünüyor ki kısmen az bulunur alıcının bilgisizliği ve deneyimsizliğinin ve kısmen de muhtemelen bu tür piyasalarda iş yapan satıcıların kısa dönemli kâr beklentilerinin bir sonucu olarak sahtekârlık daha sık görülüyordu. Örneğin, Doğu Westfalya iplik ticaretinde küçük satıcılar sık sık şüpheli uygulamaları nedeniyle suçlanıyor ve –yalnızca Westfalya'daki değil Almanya'nın her yerindeki– sığır ticaretinde küçük tacirlerle hileli işlemlerin el ele gittiğine inanılıyordu.[20]

---

18 F. Redlich, *Der Unternehmer. Wirtschafts - und sozialgeschichtliche Studien* (Göttingen, 1964), s. 191 ve devamı.

19 Ruppert, *Bürgerlicher Wandel*, s. 50 ve devamı, s. 84 ve devamı; A. Hasenclever, "Josua Hasenclever", *Rheinisch-Westfalische Wirtschaftsbiographien*, cilt 1 (Münster, 1932) içinde, s. 379 ve devamı.

20 J. Mooser, *Ländliche Klassengesellschaft 1770-1848* (Göttingen, 1984), s. 285; R. Wirtz, "Sozialer Protest in Baden 1815-1848. Determination, Motive und Verhaltensmuster", H. Volkmann ve J. Bergmann (ed.), *Sozialer Protest* (Opladen, 1984) içinde, s. 48.

Perakende ticaret de, küçük işadamlarının sahtekârlık ve hileli uygulamalarından, en azından güçlü rekabetin markaların gelişmesine yol açıp, sabit fiyat uygulayan büyük mağazaların yaygınlaşması ya da örneğin yiyeceklerin saflığının bozulmasına karşı hükümet müdahalesinin etkili olmaya başlamasına kadar tekrarlanan şikâyetlerle damgalanıyordu.[21] Bununla birlikte büyük ölçekli ticaretteki uygulamalarda, özellikle protesto edilen (ödenmeyen) poliçelerde ya da ödemelerden yapılan kesintilerde bölgeler arası farklılıklar oluyor ve bu da yanlış anlamalara ve çatışmalara yol açıyordu. Daha sonra bunlardan, bütün Almanya'yı kapsayan, ortak bir ticaret kanununun çıkarılması için uyumlu çabalar ortaya çıktı.[22] Hiç kuşku yok ki, bu çabalar tek tek işadamları ya da işadamı gruplarının – diğer firma grupları ve işadamları aleyhine kendi özel karşılaştırmalı avantajlarını sağlama yönünde etkileme girişimlerini de içeriyordu.[23]

Çok daha problemli olan, tüccar kapitalistlerce örgütlenen sanayilerde, özellikle de yerleşik girişimcilerin küçük, atılgan, hırslı firmaların rekabetini hissetmeye başladıkları durumlardı. "Aachen ve Iserloh'daki dikiş iğnesi imalatçıları ve Elberfel-Barmen'deki iplik satıcıları" diye yazıyordu Friedrich Zunkel, "fiyat indirimlerini 'finanse edebilmek' için mallarının tartı ve sayılarında hileli manipülasyonlara başvuruyor ve Gladbach ve Elberfeld'deki kumaş imalatçıları, aynı nedenlerle dokuma ve boyama sürecinde iyi ve kötü kaliteli ipliği karıştırıyorlardı".[24] 1830 ve 1840'larda, hızla sanayileşen Ren-Westfalya bölgesinde "her türlü sağlam ticari gelenekten yoksun, kaybedecek hiçbir itibarları olmayan ve büyüyen pazardan artan pay almak için her yola, hatta gayrimeşru yollara başvurarak savaşmaya hazır yeni bir korsan girişimci türünün ortaya çıktığını öğreniyoruz".[25] Benzer şikâyetler sanayi böl-

21 Ruppert, *Bürgerlicher Wandel*, s. 59; K. Bücher, *Die Entstehung der Volkswirtschaft*, cilt 2 (Tübingen, 1920), s. 220, 226, 304 ve devamı; F. Blumenroth, "Leonhard Tietz", *Rheinische-Westfalische Wirtschaftsbiographien*, cilt 7 (Münster, 1960) içinde, s. 53; H.-H. Teuteberg, "Der Kampf gegen die Lebensmittelverfalschung", *a.g.e.*, içinde ve G. Wiegelmann (ed.), *Unsere Tägliche Kost. Geschichte und regionale Prägung* (Münster, 1986), s. 371 ve devamı.

22 Hukuk tarihi içinde bu konuları tartışan yaygın bir literatür mevcuttur; bkz. V.a. M. Apt (ed.), *Gutachten der Ältesten der Kaufmannschaft von Berlin über Gebräusche im Handelsverkehr*, 3 cilt (Berlin, 1900-1914); G. Meyer, *Der Handelsbrauch, insbes. sein Verhältnis zu den dispozitiven Gesetzesbestimmungen* (Erlangen, 1928); V. Pöhls, *Darstellung des gemeinen Deutschen undes Hamburgischen Handelsrechts für Juristen und Kaulfleute*, 3 cilt (Hamburg, 1832); H.-H. Graul, *Allgemeine Geschäftsbedingungen und Handelsbräuche* (Halle, 1932); W. Silberschmidt, *Die Entstehung der deutschen Handelsgerichte* (Leipzig, 1894); R. Von Ihering, *Gesammelte Aufsätze aus den Jahrbüchern für die Dogmatik des heutigen römischen und deutschen Privatrechts*, cilt 1 (Jena, 1881); K. Goetz, *Handelsgewohnheitsrecht und Handelssitte* (Krefeld, 1913).

23 J. Deparade, *Die Kodifikation von Handelsgebräuchen durch die Industrie - und Handelskammern und ihre Bedeutung für den Handelsverkehr und die Rechtsentwicklung* (Magdeburg, 1927).

24 F. Zunkel, *Der Rheinische-Westfalische Unternehmer 1834-1879* (Köln, 1962), s. 38.

25 H. Henning, *Sozialgeschichtliche Entwicklungen in Deutschland von 1815 bis 1860* (Paderborn, 1977), s. 28; P. Borscheid, "Westfalische Industriepioniere in der Frühindustrialisierung", K.

gesi Silezya'dan da geliyordu. 1820 yılında bir hayli saygın Breslau'lu tüccar Eichborn aşağıdakileri not ediyordu:

> Silezya keten ticareti yeniden canlanacaktır, çünkü son zamanlarda İngilizler artan rekabete fiyatları kırarak, kötü kumaş dokuyarak ve düşük kaliteli ürünler göndererek tepki vermektedir; buna karşılık köşeye sıkışmış Silezyalıların yeniden yüksek kaliteli mallar çıkarmaya başladıkları dikkat çekmektedir. Ancak kabaran sipariş defterlerinin onları eski özensiz yollara saptırmayacağı umut edilebilir; zira o zaman inisiyatif yeniden İngilizlere geçecektir. Bütün bunlar benim eski tezimi, yani keten ve kumaş imalatçılarının kalite kontrolünü sağlayacak ortak bir kuruma ihtiyaç duyduklarını çünkü genel olarak tüccarların, uzun dönemli sonuçlarını dikkate almadan acilen kâra yönelme eğiliminin bulunduğunu ve az sayıdaki vicdan sahibinin ise kötü dokuma ve düşük kaliteli şeyleri önlemeye güçleri yetmeyeceği tezimi doğrulamaktadır.[26]

Daha da büyük bir gerilim, bir yanda zanaatkârların ahlâk kuralları, diğer yanda –büyük ölçüde ticari gelenekler ve standartlarla biçimlenen– sanayi girişimcileri arasındaki fikir ayrılıklarında görülür. Henüz yeni bir alan olan sanayi-işgücü ilişkileri de doğal bir çatışma merkeziydi: Ayarı bozuk paralarla ya da malla ödeme, "trampa sistemi", ücret kesintilerini gizlemek için başvurulan bir girişim olabilir ve olmuştur. İşçiler –işlem maliyetlerini çalışanların omuzlarına yüklemenin bir yolu olan– bu tür uygulamaları yazılı olmayan sözleşmelerinin ihlali ve dolayısıyla ahlâk dışı bir davranış olarak görüyorlardı. Bu özel alanda hükümetin müdahalesi bir çözüm getirdi: Trampa sistemi yasa dışı sayıldı ve daha da önemlisi ücret ödemelerinde uygun para arzının iyileştirilmesi için önlemler alındı.[27] Açık olmayan husus, sözü edilen bu uygulamaların aslında, kimi çağdaşlarının düşündüğü gibi, yeni, atılgan, yukarı doğru hareketli işadamlarıyla yakından ilgili olup olmadığıdır. Örneğin Doğu Westfalya keten sanayiinden elde edilen kimi kanıtlar bu görüşü desteklemektedir.[28]

Bir diğer eski, çatışma yüklü sorun, her ne kadar bunlarla sınırlı olmasa da, dağınık ev-tipi sanayilerde, düşük standartlı nihai ürünlerin dağıtımını

Düwell ve W. Köllmann (ed.), *Rheineland-Westfalen im Industriezeitalter*, cilt 1: *Von der Enstehung der Provinz bis zur Reichsgründung* (Wuppertal, 1983) içinde, s. 159, 174; H. Blumberg, *Die Deutsche Textilindustrie in der Industriellen Revolution* (Berlin, 1965), s. 135; W. Köllmann, *Sozialgeschichte der Stadt Barmen im 19. Jahrhundert* (Tübingen, 1960), s. 140.

26 K. Von Eichborn, *Das Soll und Haben von Eichborn and Co. in 200 Jahren* (Münih, 1928), s. 291.

27 Zunkel, *Unternehmer*, s. 41 ve devamı; R. Tilly, *Financial Institutions in Rhineland, 1815-1970* (Madison, 1966), s. 22 ve devamı; R. Strauss, *Die Lage und die Bewegung der Chemnitzer Arbeiter in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts* (Berlin, 1960), s. 81.

28 Mooser, *Klassengesellschaft*, s. 71.

karşılayabilmek için ücret kesintilerine gidilmesiyle ilgiliydi. Kusurlar her zaman açık olarak görülemediği için bu uygulama çoğu kez sözde kalite bozukluklarının, ücret kesintileri için bir mazeret olarak kötüye kullanıldığı inancının ortaya çıkmasına yol açmıştı. İşçiler, 18. yüzyıl gibi erken bir dönemde, kendi paylarına, o zaman şart koşulan farklılığı kendilerine mal etmek için daha az iplikle dokuma yaparak buna mukabele ettiler. Bu işverenlerin işçilere karşı özellikle kaba bir meydan okumasıydı ve işverenlerin, piyasada canlılığın olduğu dönemlerde işçilerin belirli bir yoğunlukta düşük kaliteli ürünler çıkarma yoluna gittikleri yönündeki şikâyetlerini de not etmek ilginçtir.[29] Bu tür olaylar dikkate alındığında ekonomik çıkarların ahlâki konularla iç içe geçtiği görülür, çünkü bu tür davranışlar, oportünistçe bile olsa *ekonomikti*. Benzer bir bocalama, örneğin, erkeklerin yerine kadınları istihdam etmek, işgücünün bir kısmına yol vermek ya da ücret kesintileri yoluyla işverenlerin işgücü ilişkilerinin mevcut kalıbını değiştirme girişimlerine de işaret eder. Bu tür girişimler zaman zaman şiddetli protestolara neden olmuştur. Bu tür ihtilaflarda bariz bir şekilde maddi çıkarların varlığı, farklı ahlâki standartlar konusundaki fikir ayrılıklarını ortadan kaldırmamıştır. Örneğin, dünya piyasa fiyatlarına yönelen ve fason iş yapan tüccarlarla, yerel yiyecek fiyatlarına endekslenmiş, evlerinde çalışan işçilerin birbirinden farklı ekonomik çıkarları, neyin ahlâken doğru olduğu yolundaki farklı görüşleri kolaylıkla karışık bir hale getirebiliyor ve büyütebiliyordu. 1821 yılında Eupen'de, yün kırpıcılarının işverenlerinin makinelerini parçaladıkları ve aynı zamanda onları ayarı düşük para ile ödeme yaparak dürüst olmamakla suçladıklarında durum buydu. Benzer bir şekilde Krefeld ipek işçileri 1828 yılında, "cani" olarak nitelendirdikleri işverenlerinin ücretleri kısmak için başvurdukları toplu eyleme karşı greve gittiler. Ve 1830 yılında Aachen kumaş fabrikası işçilerinin şiddetli protestolarına, düşük kaliteli iş gerekçesiyle işverenlerin ücret kesintilerine gitmeleri neden olmuş ve bu haksız ve utanç verici olarak görülmüştü.[30]

Burada iki nokta önemlidir. Birincisi, sanayi işverenlerinin, barışçı sanayi ilişkileri ve yüksek işgücü prodüktivitesi genellikle birlikte gittiği için, işçilerine adil davranma konusunda çıkarları vardır. Bu çıkar, işverenleri, ücretler, çalışma saat ve koşulları konusunda açık ve insaflı kurallar koyma ve

29 J. Kuczynski, *Geschichte des Alltags des deutschen Volkes, cilt 3: 1810 bis 1870* (Köln, 1982), s. 163 ve devamı; Köllmann, *Sozialgeschichte Barmen*, s. 141; K. Ditt, *Industrialisierung, Arbeiterschaft und Arbeiterbewegung in Bielefeld 1850-1914* (Dortmund, 1982), s. 15.

30 D. Dowe, *Aktion und Organisation. Arbeiterbewegung, sozialistische und Kommunistische Bewegung in der preußischen Rheinprovinz 1820-52* (Hannover, 1970), s. 26 ve devamı; R. Tilly, "Protest and Collective Violence in Germany during Modernization", yayınlanmamış metin, 1978. Ayrıca bkz. A. Herzig, "Vom sozialen Protest zur Arbeiterbewegung. Das Beispiel des märkisch-westfalischen Industriegebietes (1770-1865)", Volkmann/Bergmann (ed.), *Sozialer Protest* içinde, s. 253 ve devamı.

bunlara uyma konusunda güdülendirilmiş olmalıdır. Bu tür kurallar sanayileşmenin ilk evrelerinde sık sık görüldüğü gibi, nerede ve ne zaman mevcut değilse, yukarıda değinilen örneklerde olduğu gibi, kolaylıkla işçilerin protestosuna neden olabilirdi. Adil kuralların olmayışının ayrıca, örneğin vasıfsız işçilere ihtiyaç duyulduğunda ya da işgücü arzı fazla olduğunda görüldüğü gibi, kısmen rasyonel boyutları bulunabilirdi. Bununla birlikte, işveren ideolojisinin rolü; hepsinden önce işçilerin doğaları gereği ciddiyetten uzak, güvenilmez ve oportünist oldukları ve yalnızca aşırı yoksulluğun çalışmak için yeterli teşvik sağladığı yolundaki inançları da çok fazla gözden kaçırılmamalıdır. İşverenler bir dereceye kadar, iyi tasarlanmış eğitim ve disiplin araçlarıyla çalışanlarına çaba ve tutumluluk gibi burjuva erdemlerinin aşılanabileceğine inanırlardı.[31] Bununla birlikte her iki durumda da, bir "sınıf bakışı" egemendi ve bu işçilere eşit ortaklarmış gibi muamele edilmesini cesaretlendirmiyordu. Bunun yerine, egemen görüşün, çalışma ilişkileri ve verimlilikte muhtemelen önemli iyileşme fırsatlarının kaçırılmasını garanti ettiği yolunda bir spekülasyonda bulunulabilir. Ayrıca, uzun ömürlü, daha büyük işletmelerin, özellikle faaliyetleri görece çok sayıda *vasıflı* işgücü gerektiren işletmelerin bu tür fırsatları daha az kaçırdıkları üzerine tahmin yürütülebilir, ama sağlam kanıtlar mevcut değildir.[32]

İkinci nokta, devlet bürokrasisinin ve eğitimli orta sınıfın, muhtemelen o kendine özgü katman, *Bildungsbürgertum*'un "anti-kapitalist" tutumuyla ilgilidir. Bu tutum, 18. yüzyılda Ren Wupper vadisinde, her ne kadar liberal ilkelere sahte bağlılık gösterse de, bir bürokratın, Jakobi'nin, oldukça tutucu, "kendi ellerinde biriktirdikleri giderek büyüyen servetlerle tüccar sınıfının kaba davranışından tiksinme" duygularında görülebilir.[33] 1828'de Krefeld'deki on dört büyük ipekli imalatçısı, ortak bir ücret kesintisi kararlaştırıp ilan edince, bir anda halkın, özellikle de bu eylemi yalnızca adil olmayan bir yeniden dağıtım aracı değil aynı zamanda suç ve kovuşturulması gereken bir eylem sayan hükümet memurlarının sert tepkisiyle karşı karşıya kaldılar.[34] Bununla birlikte devlet memurlarının tutumu tarihsel olarak sürekli olmadı; bu tür çatışmacı deneyimler yaşanması, değişikliği ve o tür pozisyonları tehlikeye attı. Bir yandan memurlar, ekonomik iddialarının man-

31 Büyük Britanya için: S. Pollard, "Die Fabrikdisziplin in der Industriellen Revolution", W. Fischer (ed.), *Die soziale Frage* (Stuttgart, 1967) içinde, s. 159 ve devamı. Almanya için bkz. H. Scherer, Fabrikdisziplin in der Frühindustrialisierung, mit bes. Berücksichtigung der rheinisch-westfalischen Schwerindustrie, Diplomarbeit Universität Münster, 1968; W. Köllmann, *Friedrich Harkort*, cilt 1 (Düsseldorf, 1964), s. 65-68.

32 Scherer, *Fabrikdisziplin*, s. 49 ve devamı.

33 H. Kisch, *Die hausindustriellen Textilgewerbe am Niederrhein vor der industriellen Revolution* (Göttingen, 1981), s. 224, 226.

34 29 numaralı nota bakınız.

tığı kusursuz görünen işveren-girişimcilerce alınan pozisyona sempati gösterir göründüler; en azından protestolar şiddet tehdidiyle ilişkilendirilince bürokratlar varlıklı işverenlerin sıkıca arkasında durdular. Diğer yandan devlet memurları çalışma hayatıyla ilgili protestoları gördüler ve bunların reform ihtiyacına dikkat çektiğini ileri sürdüler. Bunun farkına varan ve trampa sistemine, çocuk çalıştırılmasına karşı çıkan ve işçilere yardım desteğinin düzenlenmesi için hükümetin müdahalesini savunan Friedrich Harkort gibi, 1848 devriminin bir sonucu olarak bunun farkına varan piyasa liderleri de vardı.[35]

Sanayi işverenlerinin işçilerine karşı tutumlarındaki değişikliğe yardım eden bir başka etken, Alman işçi hareketinin 19. yüzyılın ikinci yarısındaki artan gücünden kaynaklanır. Sanayideki çalışma ilişkileri konusundaki karşı karşıya gelme ve protestolarda dönemin çıkar çatışmaları, birbirinden farklı adalet düşünceleriyle iç içe geçmişti. Protestoları ve grevleri başlatan, 1880'lerde işverenlerin ek bir kışkırtma unsuru olan tümüyle uzlaşmaz tutumlarından kaynaklanan maden grevlerinde görüldüğü gibi, bizzat işveren eylemlerinin *keyfiliği* idi. *Kaiserreich* döneminde pek çok başka grevin temelinde güçlü bir adil olmayan muamele duygusunun bulunduğu görülmektedir. Örnekler arasında, inşaat işverenlerinin yazılı olmayan anlaşmaya (Augsburg, 1899) uyma konusundaki başarısızlıkları; sendika üyesi olduğu için işine son verilen işçiler, ya da işyerinde siyasal ya da sendikal faaliyete karşı önlemler uygulanması yer almaktadır.[36]

19. yüzyıl içinde sanayi işverenleri giderek, işçileriyle, adil ve dürüst muameleyi hak eden ekonomik ortaklar olarak çalışmayı istiyorlardı. Ancak bu hak işçiye birey olarak tanınıyor; işverenler, çalışma ilişkilerinin kolektif karakterinin ve buna uygun kolektif örgütlerin kabul edilmesi yönündeki işçi taleplerini reddediyorlardı.[37] Bu reddediş, 1914'ten önce Alman ekonomisinin belirli bölgelerinde "işlevini yerine getiremeyen davranışlara", belki de "örgütlü kapitalizm" sistemi içinde bir çelişkiye yol açmış olabilir. Her ha-

35 Bkz. H. Volkmann, *Die Arbeiterfrage im preußischen Abgeordnetenhaus 1848-1869* (Berlin, 1968).

36 Katkıları için bkz. I. Fischer, "Maurer-und Textilarbeiterstreiks in Augsburg, 1899-1914" ve I. Costas, "Arbeiterkämpfe in der Berliner Elektroindustrie 1905 und 1906", her ikisi de K. Tenfelde ve H. Volkmann (ed.), *Streik. Zur Geschichte des Arbeitkampfes in Deutschland während der Industrialisierung* (Münih, 1981) içinde, özellikle s. 78 ve devamı, 83 ve 101 ve devamı; W. Köllmann (ed.), *Der Bergarbeiterstreik von 1889 und die Gründung des "Alten Verbandes" in ausgewählten Dokumenten der Zeit* (Bochum, 1969).

37 İş hayatı ve işçi hareketi tarihinden pek çok kaynak bunu belgelemektedir. Örneğin, H.-J. Rupieper, "Die Herausbildung der Industriearbeiterschaft im 19. Jahrhundert. Das Beispiel M.A.N., 1857-1914", J. Bergman ve diğerleri (ed.), *Arbeit, Mobilität, Partizipation, Protest* (Opladen, 1986) içinde, s. 216 ve devamı; H.-P. Ullmann, "Unternehmerschaft, Arbeitgeberverbände und Streikbewegung 1890-1914", Tenfelde/Volkmann, *Streik* içinde, s. 195. Bu ikinci görüşe göre işverenler 1890'larda işçi birliklerini kalıcı kurumlar olarak görmeye başladılar ve karşı bir önlem olarak kalıcı işveren dernekleri kurdular.

lükârda, çalışma hayatına ilişkin sorunlara hukuken hemen hemen hiç dokunulmadığı için, gelişen (*bürgerliche*) hukuk sisteminin pek bir işe yaramadığı bir alandı bu. İlginçtir ki, sanayileşmenin erken döneminde, Prusya'daki "sanayi meslek mahkemeleri"ni (*Gewerbegerichte*) kurumlaştırma gibi uygun yasal mekanizmaları geliştirme konusunda birkaç girişim yapılmıştır. Ancak bunlar, muhtemelen Alman işçileri ve işçi hareketi artan oranda kolektif çözüm arayışı içinde olurken, bireysel iş akitlerinin çözümüne yönelik olmaları nedeniyle başarısız olmuştu.[38]

Belki de iş hayatındaki dürüstlük sorununu incelemeye, finans, özellikle de bürokrasinin sıkı denetimine tâbi örgütlü kıymetli evrak dünyasından daha uygun bir alan yoktur. Bu örgütlü kıymetli evrak borsaları kısa sürede kolay ve çabuk kazanç umudu taşıyan, durumu daha az iyi olanların, küçük burjuvazinin, küçük işadamlarının ilgisini çekti. 1830'lar gibi erken bir tarihte, demiryolları tahvil ve hisse senedi listelerinden söz ediliyordu.[39] Zunkel'e göre, 1850'lerin sözde "küçük girişim patlaması"nda, Ren-Westfalya projelerinde vahşi bir spekülasyon ortaya çıktı. Fiilen gereken sermaye ihtiyacı ve gerçek uzun-dönemli kâr olasılığı yerini, acil spekülatif kâr beklentilerine bıraktı. Aracıların pek çoğu, çabuk kazanç peşinde koşma çılgınlığını istismar etmeye ve hileye başvurmaya, satışlarda içeriden anlaşmalar yapmaya ve büsbütün sahtekârlığa hazır olduklarını kanıtladılar. İzleyen iflaslar yalnızca birkaç hileli yapının değil girişimlerin çoğunun sarsıldığını ortaya çıkardı ve kurbanlar arasında birkaç saygın bankacı ve iyi tanınan fabrika sahibi de bulunuyordu.[40]

Bu olgu asla Ren-Westfalya bölgesiyle sınırlı değildi;[41] aslında 1870'lerde daha geniş bir cephede kendini tekrarladı ve bu defaki hamle 1870 yılında

---

38 Şu makalelere bkz. "Arbeitsvertrag" (Ee. Loening), "Arbeitsvertragsbruch" (R. Loening), "Arbeiterschutzgesetzgebung" (von Landman) ve "Gewerbegerichte", *Handwörterbuch der Staatswissenschaften* (Jena, 1909) içinde, s. 594 ve devamı, 1165-71, 1176-91, 880-90; L. Puppke, *Sozialpolitik und soziale Anschauung frühindustrieller Unternehmer in Rheinland-Westfalen* (Köln, 1966), s. 4; R. Bahr, *Beiträge zur Ertwicklungsgeschichte des Gewerbegerichts* (Leipzig, 1904); K.-H. Schloßstein, *Die westfalischen Fabrikengerichtsdeputationen. Vorbilder, Werdegang und Scheitern* (Frankfurt, 1982).

39 H. Leiskow, *Spekulation und öffentliche Meinung in der 1. Hälfte des 19. Jahrhunderts* (Jena, 1930); S. Spangenthal, *Die Geschichte der Berliner Börse* (Berlin, 1903), s. 39-41, 55, 88 ve devamı.

40 Zunkel, *Unternehmer*, s. 52 ve devamı, 58 ve devamı.

41 H. Rosenberg, *Die Weltwirtschaftskrise 1857-1859* (Göttingen, 1974), özellikle s. 56, 98 ve devamı, burada "çoğu kez erdemleri açısından haklı olarak övülen o sağlamlık ve iyi ahlâk örneği Prusya bürokrasisindeki dolandırıcılıklardan..." söz etmektedir. Skandallar, bir kontrol mekanizması olarak hükümetin sıkı ayrıcalıklar tanıma politikasının etkinliği konusunda kuşkulara yol açmıştır. Ayrıca bkz. H. Bulberg, "Die Finanzierung der Neugründungen und Erweiterungen von Industriebetrieben in Form der Aktiengesellschaften während der fünfziger Jahre des 19. Jahrhunderts in Deutschland, am Beispiel der preußischen Verhältnisse erläutert", H. Mottek ve diğerleri (ed.), *Studien zur Geschichte der industriellen Revolution in Deutschland* (Berlin, 1960), s. 165 ve devamı, özellikle 174, 176.

anonim şirketler yasasının liberalleştirilmesiyle güçlendirilmişti. 1873 yılında hileli demiryolu finansman planlarının Eduard Lasker tarafından açıklanmasıyla, Alman kamuoyunda senet ve tahvil borsasına karşı şiddetli bir eleştiri dalgası görüldü.[42] 1873'te piyasadaki canlılığı senet ve tahvil borsasının çöküşü izledi ve bunu izleyen büyük bunalımda, özellikle de finansçıların iş ahlâkı üzerinde odaklaşan eleştirileri daha da derinleşti. Bu deneyimin, işin içinde olan bir finans işvereni Ren'li önder işadamı Gustav Mevissen tarafından aktarılan öyküsü özel bir öneme sahiptir.

> Bu bankacılık çevreleri, çarpıcı, çok esnek bir ahlâka sahipti ve sahiptir. Herhangi bir iyi *Bürger*'in, kişisel alanda vicdanen kabul etmeyeceği belirli türden manipülasyonlar bu kişiler tarafından akıllı şeyler, yaratıcılığın bir kanıtı gibi onaylanmaktadır. İki ahlâk arasındaki çelişki uzlaştırılamayacak kadar büyüktür. Benim deneyimime göre, Avrupa'da Yüksek Finans'ta olduğundan daha zayıf, daha ciddiyetten uzak bir ahlâk yoktur. Ahlâki standartlardaki bu zayıflık büyük ölçüde, ahlâksız ve hileli muamelelerin gizlendiği ve böylelikle kendilerinden başkasının bu dalavereleri çözemeyeceği bir beceriklilik ve marifet üzerine bina edilmiştir; ayrıca, işlerini yürütürken öylesine gizli, dolambaçlı, dolaylı bir ajan ve aracılar zinciri kullanırlar ki, dışarıdan olan hiç kimse ne işin başını görebilir ne de işin sahibiyle ajanı birbirinden ayırabilir. Gerçekten de dışarıdan birisinin bu ormana nüfuz edebilmesi ve Yüksek Finans'ı güdülendiren hedefleri ve bu hedefleri gerçekleştirmek için kullandıkları, ahmak ahaliyi başarıyla aldatanlar da dahil, araçları teşhis edip anlayabilmesi çok enderdir. Bu hedefler ve kurallar alışılmış ticarete ve sanayi üretimine egemen olan iş ilkelerinden çok uzaktır.[43]

Başka şeylerin yanında bu alıntı, dışarıdaki yatırımcıların içeridekiler tarafından sömürülmesine dikkatleri çekmektedir. Bu tür ahlâk dışı muamelelerin örnekleri bu dönemde artıyor ve iş ahlâkı konusunda geniş bir tartışmayı başlatıyordu.[44] Bu tartışmayı, 1870'lerin "Büyük Bunalımı"nın özel bir sonucu olarak görmek de mümkündür. Bunun başlattığı ahlâka dikkat çeken ilgi, olumsuz yönde etkilenen görece çok sayıdaki kişiden geliyordu. Ekonomik liberalizme yönelik artan eleştiri, sürpriz olmayacak bir şekilde, kaybedenlerden oldukça destek görüyordu. Bunlar arasında, yeni kurulmuş ve kısa sürede tasfiye edilmiş anonim şirketlerin hisselerine abone olanlar, gerile-

---

42 Bkz. H. Rosenberg, *Große Depression und Bismarckzeit*, (Berlin, 1967), özellikle s. 70 ve devamı; ve G. Mork, "The Prussian Railway Scandal of 1873. Economics and Politics in the German Empire", *European Studies* 1 (1971) içinde, s. 35-48.

43 Aktaran J. Hansen, *Gustav von Mevissen. Ein rheinisches Lebensbild, 1815 bis 1899*, cilt 1 (Berlin, 1966), s. 781 ve devamı.

44 *A.g.e.*, cilt 2, s. 598 ve devamı.; M. Lövenfel, *Das Recht der Actien-Gesellschaften. Kritik und Reformvorschläge* (Berlin, 1879).

yen kentsel emlak piyasasındaki vurguncu spekülatörler ve 1870'lerin sonlarında sayıları her yıl 10.000 artan iflas etmiş çok sayıda kurucu ve işadamı vardı.

Sanayileşmenin erken evrelerinde, borçları ödeyememe durumu ve iflaslar açıkça ahlâksızlığın bir kanıtı olarak ele alınıyordu. Zunkel'e göre, borçlarını ödeyemeyen bir kişi, yeteneksiz, ahlâkı düşük bir kişi olarak görülüyordu.[45] Geleneksel akıl, bir yandan ödenmemiş borçlarla başarısızlık, diğer yanda yeni kurulmuş genç, özellikle ekonomik canlılık sırasında konjonktür gerilemelerinden kurtulabilecek kadar yeterli kaynağa sahip olmayan girişimler arasında oransız ölçüde bir ilişki kuruyordu. 1850'lerin Alman dokuma sanayilerinin, bu türden, o yılların keyifli ekonomik canlanışına kendini kaptırmış, çok sayıda "dolandırıcı-türü" girişime sahne olduğu söyleniyordu.[46] İflas edenler listelerinde "genç" firmaların orantısız bir şekilde yer alışı, aynı zamanda, *Kaiserreich* döneminin "yüksek sanayileşmesi"nin bir özelliği olarak da gösteriliyordu.[47]

Bununla birlikte, iflas etmiş girişimcilerin iş ahlâkı ile uzun ömürlü girişimlerin liderlerinin iş ahlâkı arasında bir fark olup olmadığı sorusu –kanıtların yetersizliği nedeniyle– cevaplanmış değildir. Bu bağlamda, Gerhard Hahn'ın Rheineland'da 1890-1913 dönemi için yaptığı iş hayatında başarısızlık araştırmasının, dürüst olmayan uygulamalardan çok, büyük ölçüde yanlış kararlar verilmesi ya da defter tutma gibi temel iş becerilerinin olmamasına bağlı olduğu görüşüne işaret etmek ilginç olacaktır. Üstelik çağdaş işadamları, iflas etmiş meslektaşlarını ahlâk açısından olumsuz, terimlerle eleştirir görünmemektedir.[48] Yine de, Hahn'ın, iflas etmiş "gelenek sahibi" işadamlarının, alacaklılarını tatmin etmek için diğerlerinden daha fazla çaba gösterdiğini kaydettiği doğrudur ve bu durum geleneksel davranış normlarına daha güçlü bir bağlılığın kanıtı olarak alınabilir.

Bu noktada, 19. yüzyıl boyunca Alman iflas kanunlarının daha az cezalandırıcı ve geleneksel olarak işteki başarısızlıkla birlikte giden bazı ahlâki ayıplamaları azaltmış olduğuna işaret etmek gerekir. Yasal işlemlerin kendisi ussallaştırılmış, hızlandırılmış ve iflas etmiş olanın saygınlaştırılması kolaylaştırılmıştır. 1855 tarihli Prusya İflas Yasası ile dikkate değer bir atılım yapılmıştır ve bu o zaman 1877 tarihli İmparatorluk İflas Yasası'nın teme-

---

45 Zunkel, *Unternehmer*, s. 67; Th. Nipperdey, *Deutsche Geschichte 1800 bis 1866. Bürgerwelt und starker Staat* (Münih, 1983), s. 208.

46 Blumberg, *Textilindustrie*, s. 235.

47 Bu konuda bkz. F. Gehrmann, Konkurse im Industrialisierungsprozeß Deutschlands 1810-1913, Tez. Münster, 1973, özellikle tek tek girişimlerin ele alındığı ekler; A. Wirminghaus, "Statistik der Konkurse", *Handwörterbuch der Staatswissenschaften* (Jena, 1909), s. 104 ve devamı.

48 G. Hahn, *Untersuchungen über die Ursachen von Unternehmermißerfolgen (besonders im rheinischen Industriegebiet)*, Tez. Köln, 1956, s. 49 ve devamı.

lini teşkil etmiştir. İşadamları, özellikle ticaret camiasının liderleri, bu yasanın çıkması için yapılan görüşmelerde aktif bir rol oynamışlardır; ancak onların toplu kanaatleri, söylendiğine göre, çoğu kez hukuk eğitimi görmüş devlet bürokrasisinin görüşleriyle karşı karşıya gelmiş ve nihai ürün her iki grubun katılımını yansıtmıştır.[49] Böylelikle, iş hayatının önemli bir alanını düzenleyen hukuki normlar, iş âleminin ve bürokrasinin bakış açılarının karışımını temsil ediyordu. Bu, *Kaiserreich*'da seyrek görülen bir karışım değildi.

İş hayatının liderleri ve diğer toplumsal grupların davranışsal normları arasındaki olası farklılıkları ele alan bu çalışmayı toparlamak için, bir yanda tüccarlar ve bankacılar (ya da kredi açanların), diğer yanda kırsal üreticilerin ilişkilerini kısaca ele alacağız. 19. yüzyılın ilk yarısında bu bağ, yalnızca tarım ürünleri değil proto-endüstriyel ürünleri de üreten yerel üreticilerle, alacaklılar arasındaki bir bağdı. Tefeci borç verme oranlarına ve borç bağımlılığının gelişmesine ilişkin şikâyetleri aktaran kimi yol gösterici malzeme Doğu Westfalya keten sanayiinin tarihinden elde edilebilir.

> Ticari krediyle ilgili özel yasal müeyyideler, iplikçi ve dokumacıların kendi ürünlerini elden çıkarmada önemli sınırlamaları temsil ediyordu. 1791 tarihli loncaları Kontrol Yasası'na göre, alacaklıların, borçluları üzerinde münhasıran satın alma hakları vardı; bu kuralın ihlali 10 Reichstaler para cezası ya da "bunun karşılığı olan hapis cezasını" gerektiriyordu. Ve dokumacılar, krediyi güvence altına almak için tasarlanmış bir başka kurala göre, mallarını lonca pazarında satmak zorundaydılar.[50]

Farklı ahlâki standartların geçerli olup olmadığı belirsizdir. Örneğin, borçlular sık sık,

> katı küçük kredi olaylarını, yüksek faiz oranlarını, aleyhlerine olan geri ödeme koşullarını ya da mülklerine el konulması düzenlemelerini alacaklılara

yöneltme girişiminde bulunuyorlardı.

> Daha olası bir intikam şekli, alacaklılarını değeri olmayan bir hak talebiyle karşı karşıya bırakmak için büyük borçlanmalara gitmekti.[51]

---

49 Bu konuda bakınız, Gehrmann, *Konkurse*, Bölüm II, s. 68 ve devamı; Hahn, *Untersuchungen*, s. 24 ve devamı, 28 ve devamı; W. Uhlenbruck ve diğerleri (ed.), *Einhundert Jahre Konkursordnung 1877-1977. Festschrift des Arbeitskreises für Insolvenz und Schiedsgerichtswesen e. V Köln zum einhundertjährigen Bestehen der Konkursordnung vom 1. February 1877* (Köln, 1977); C. Hahn (ed.), *Die Gesammten Materialien zur Konkursordnung und dem Einführungsgesetz zu derselben vomn 1. February 1877* (Berlin, 1881).

50 Mooser, *Klassengesellschaft*, s. 293 ve devamı.

51 *A.g.e.*, s. 305.

19. yüzyılın ikinci yarısında sanayileşme ve şehirleşme, sömürülmeleri bir hayli yatırım ve bunu finanse etmek için de kredi gerektiren köylü üreticiler için, kâr fırsatları yarattı. Pek çok kırsal bölgede bu tür krediyi harekete geçirebilmek hatırı sayılır sürtüşme ve çatışmalara yol açtı. 1850'lerden itibaren katı tarımsal finansman uygulamalarını eleştiren ve tefeci faizlerinden şikâyet eden pek çok rapor vardır. Standart kaynaklar –özellikle de *Verein für Socialpolitik*'in raporları– ihtiyatla karşılanmalıdır ama yerel kredi dağıtıcılarına yönelik kınamalarda gerçek payı olduğu görülmektedir. Bu tefeciler, tabir caizse, "yarı-banker"ler, kırsal kredi temininde bir boşluğu dolduruyorlar ve sık sık geçici tekel durumlarını, köylülere kişisel kredi vererek ve bundan kaynaklanan borç bağımlılığını faiz gelirini artırmak ve en sonunda yerel arazi mülkiyetini kendi lehlerine yeniden düzenlemek için kullanarak vicdansızca davranıyorlardı.[52] Bu koşullara karşı önemli bir kolektif tepki kredi kooperatiflerinin, özellikle Raiffeisen kredi bürolarının kurulması oldu. Kırsal nüfusun kolektif yükümlülüğü olan dernekler içinde örgütlenmesi tek tek üyelerinin kredi statüsünü iyileştirdi. Yerel koşullar ve birbirlerinin kredi alabilme durumları hakkında bilgi sahibi olmaları kredi maliyetlerini –esas itibariyle riziko primlerini– ciddi olarak azaltabiliyordu. Çok kısa sürede olumlu sonuçlar alındı. 1875 gibi erken bir tarihte Prusya araştırma komisyonunun raporu,

> çoğunluğu (kooperatif) derneklerin üyesi olan küçük çiftçilerin kredi koşulları, çok yakın zamana kadar acınacak durumda olan ve çoğunluğu küçük çiftçilerden oluşan derneklerin kredi koşullarında, şimdiden esaslı bir iyileşme getirmiştir,[53]

diye yazıyordu. Komisyon, kooperatiflerin toplumsal yapısını şöyle nitelendiriyordu:

> Derneklerin liderleri, kural olarak, hali vakti iyi ve eğitimli olanlardır. Yerel yoksulların ve ihtiyaç içinde olanların başat olduğu genel kurullar, örgütün devamlılığını sağlamak ve özellikle de kredinin, liderlerin hali vakti yerinde olan elitten seçilmesine bağlı olduğu konusunda yeterince gerçekçidirler. Yörenin belediye başkanı, papazı, vergi tahsildarı, daha iyi durumda olan çiftçiler, yargıçlar ya da jürilere seçilenler, öğretmenlerle birlikte dernekleri yöneten ve kredileri dağıtan kişilerdir. Kırsal alanda çoğu kez olduğu gibi, her ne kadar kesin yetki resmen, yalnızca pek az dernek bir giriş aidatı talep ettiğinden hemen hemen herkesin katılabileceği genel kurula ait olsa da, işleri yürü-

52 W. Pieper, *Der landwirtschaftliche Ersatzbankier Süddeutschlands*', *Bankhistorisches Archiv* 4 (1978), s. 68-70.

53 *Bericht der Enquete-Kommission über die Raiffeisen'schen Darlehnskassen-Vereine, im Auftrag des Ministeriums für die landwirtschaftlichen Angelegenheiten Preußens (1875)*, Staatsarchiv Münster.

tenler topluluğun daha akıllı ve daha varlıklı üyeleridir. Bu derneklerin çoğu üyelik için başvuran herkesi kabul etmekte; bir üyenin kredi alıp alamayacağı durumu kredi için başvurduğunda düşünülecek bir şey olmaktadır. Bu oldukça riskli örgüt ya da üyelik yapısına rağmen, şikâyetlerin kanıtlandığı yalnızca bir tek somut durumdan, belediye başkanının aday gösterdiği son derece yeterli bir kişiye rağmen, borç işlerini kontrolde ciddiyetten uzak davranan ve bu nedenle oldukça popüler olan bir adamın seçildiği durumdan haberdar olduk.[54]

Bu kooperatiflerde üyelerin oluşumu ve işlevi, burjuva ve köylü unsurların tipik bir karışımını yansıtmaktadır. Sıkı kuralların konulması ve hayata geçirilmesini, tefeciliğe karşı mücadeleyi ve kredi alan köylülere çiftliklerini daha etkin, daha rasyonel bir şekilde yönetmeleri için yapılan özendirmeleri burjuva olarak görebiliriz. Belki daha az burjuva ve köylü değerlerine daha iyi uyum sağlayan şey, egemen olan kooperatif ilkesinin bizzat kendisiydi; belki de ayrıca, kooperatiflerin yerel elite ek bir toplumsal kontrol sağlama fırsatı yaratmasıydı.[55]

Girişimci davranışı ve kolektif normlar. Sermaye piyasası koşulları, 1870-1914, üzerine odaklanarak Britanya ile bir karşılaştırma

Girişimci davranışını ve davranışsal normlarını dönemlendirme girişimleri zor ve basit çelişkiler riski taşır; ama yine de tarihsel anlatılarda yararlıdır. Bu bağlamda ekonomik dalgalanmaların tarihine ve özellikle 1870'lerdeki olaya bakmaya değer. Yıllar önce Hans Rosenberg o yılların ekonomik ikliminde değişimin toplumsal ve siyasal sonuçlarını "Büyük Bunalım" adı altında tartışmış ve daha sonra Hans-Ulrich Wehler ekonomik bunalımla "kamu hayatının ve siyasal işlerin genel olarak de-liberizasyonu" arasındaki ilişkileri vurgulamıştı.[56]

Wehler'in genel olarak Alman *Bürgertum*'unun tarihinde bir dönüm noktası olarak düşündüğü Büyük Bunalım sırasında, kabul gören girişimci davranış kalıpları içinde değişiklikler yer almış ve bunlar yeni yasal normlara yol açmıştı. Önemli kurumsal dönüm noktaları, Reichsbank'ın kurulması (1875), İmparatorluk İflas Yasası (1877), Anonim Şirketler Yasası (1884), hisse senedi ve tahvil piyasasında vergi uygulamasının başlatılması (1881,

54 *A.g.e.*

55 Bkz. H. Faust, *Geschichte der Genossenschaftsbewegung* (Frankfurt, 1977), özellikle s. 273, 280 ve devamı.

56 Rosenberg, *Große Depression*; H. U. Wehler, "Wie bürgerlich war das Deutsche Kaiserreich?", Kocka, *Bürger* içinde, s. 243-280, burada s. 271.

1885) ve düzenleyici Hisse Senedi ve Tahvil Borsası Yasası'ydı (1895). Bu değişiklikler burada ilgimizi çeker çünkü işadamlarının bireysel özgürlüğünü sınırlandıran normların yasal statü kazandığı müdahalelere işaret eder.

İş hayatı davranışları arasında kolektif normların "zaferi", benim kanımca 19. yüzyılın tipik Alman karakteristiğidir; bu nokta aşağıda, Almanya ve Büyük Britanya'daki sermaye piyasası değişiklikleri çerçevesinde ele alınacaktır. Bu tartışma bankalarla sanayi girişimleri arasındaki ilişkilere, her şeyden önce büyük Alman bankalarının Britanya'dakilere göre sanayi ile daha yakın ilişkiler kurduğu ve daha riskli yatırımları finanse ettiği şeklindeki bilinen hikâyeye değinecektir. Yer darlığı burada bir iki uygun noktadan fazlasına değinmeyi önlemektedir ve okuyucu daha da gelişen bir literatüre yönlendirilecektir.

1870'lerde Almanya'daki tartışmanın temel konularından birisi, çok belirsiz ve çok liberal bulunan 1870 tarihli anonim Şirket Yasası'dır. Kritik reform önerileri 1873 gibi erken bir tarihte görülmüş; ancak konuya ilişkin resmi tartışmalar 1876 tarihli hükümet memorandumuyla başlamıştır.[57] Prusya Ticaret Bakanlığı'nın görüşü açısından, mevcut uygulamanın en birinci kötülüğü, "yeni anonim şirketleri destekleyenlerin, onları çabuk kâr elde etmenin bir yolu olarak görmeleri ve hedeflerine ulaşınca da kendi kaderlerine terk etmeleri" gerçeğinde yatıyordu.[58] 1884'e kadar devam eden bu tartışmaların ve görüşmelerin ayrıntıları burada aktarılamaz.[59] Asıl sonuç önemliydi ve aşağıdaki noktaları içeriyordu:

(1) Şirketin kuruluşuna ilişkin bütün sözleşme ve anlaşmaları kamuya açık tutarak yatırım yapan hissedarı korumak.
(2) Şirket faaliyete geçmeden önce, bütün hisselerin kaydedilmesi ve bunların % 25'inin nakit olarak ödenmesi yoluyla hissedarların korunması.
(3) Hissedarlar genel kurullarının, denetleyici bir kurul (*Aufsichtsrat*) yaratılarak ve ödevleri ayrıntılı olarak belirlenerek, hissedarların korunması.

---

57 Bu konuda, W. Schubert ve P. Hommelhoff (ed.), *Hundert Jahre modernes Aktienrecht. Eine Sammlung von Texten und Quellen zur Aktienrechtsreform 1884* (Berlin, 1985)'deki yararlı belgelere bakınız. Memoranduma ilişkin yazışma, rapor ve temel veriler, Deutsche Zentralarchiv Merseburg, Rep. 120, II a, A XII 5 içindedir. Bunlar kısmen, E. Engel tarafından kullanılmıştır: *Die erwerbsfahigen juristischen Personen insbes. Die Aktiengesellschaften im preußischen Staat* (Berlin, 1876).

58 Schubert/Hommelhoff, *Aktienrecht*, s. 9. R. Von der Borght, *Die Bewährung der Actiengesellschaften in Deutschland auf den veschiedenen Gebieten ihrer Tätigkeit* (Halle, 1883), özellikle s. 11, 16.

59 Schubert/Hommelhoff, *Aktienrecht*, N. Horn, "Aktienrechtliche Unternehmensorganisation in der Hochindustrialisierung (1860-1929). Deutschland, England, Frankreich und die USA im Vergleich", Horn ve J. Kocka (ed.), *Recht und Entwicklung der Großunternehmen im 19. und frühen 20. Jahrhundert* (Göttingen, 1979), s. 123 ve devamı.

(4) En küçük hissenin 1.000 mark olarak belirlenmesi ve bu hisseler tümüyle ödenmeden bunların alım satımının yasaklanarak, "kuşkulu" şirket tehdidine karşı koruma sağlanması.
(5) Başka bir dizi kuralla, girişimin devamlılığının sağlanması ve alacaklılarının korunması.

1884 Yasası'nın açık bıraktığı birkaç nokta 1895 tarihli Hisse Senedi ve Tahvilat Borsası Yasası'nda ele alınmıştı; buna göre, borsada alınıp satılmak üzere hisse senedi çıkaran şirketler genel finansal ve ticari durumlarını gösteren ayrıntılı bir rapor yayınlamak zorundaydılar ve şirketin yöneticileri bunun doğruluğundan yasal olarak sorumluydular.

İş hayatının temsilcileriyle, –arada çoğu, ekonomik liberalizmi devlet güdümünde yumuşatmanın ya da değiştirmenin savunucusu haline gelmiş– devlet bürokrasisi arasındaki ilişkiler, şirket kurmayı zorlaştıran, daha sıkı, daha muhafazakâr bir anonim şirket yasasına yol açtı. Daha istikrarlı ve sosyal adalet açısından eleştiriye daha az açık bir kurumsal iş ortamı yaratma adına, iş hayatının temsilcilerinin bizzat kendileri, bireysel girişimcilerin özgürlüğünü sınırlandırma pahasına yasal kuralların sıkılaştırılmasına rıza gösterdiler.[60]

Britanya'da 1870-1914 döneminde anonim şirket konusunu, 1856 ile 1862 yılları arasında (daha önceki yasayı sistemleştiren) görece liberal yasalar düzenliyordu ve 1870 tarihli Kuzey Alman Konfederasyonu Yasası'yla karşılaştırılabilirdi. Bununla birlikte, kamusal ya da yarı-kamusal tartışmalara rağmen, atılan adımların pek azı reform yönündeydi. Yeni kurulan şirketlerin sözleşmelerinin kamuya açık olmasını zorlayan bir yasa 1900'e kadar yürürlüğe girmedi. Ve derhal aşırı sınırlandırıcı bir yasa olarak görülen bu yasa, 1907 ve 1908 yasalarıyla zayıflatıldı ve Britanya ve Almanya yasal düzenlemeleri arasındaki açıklık bir kez daha genişledi.[61]

---

60 Ayrıca bkz. N. Reich, "Auswirkungen der deutschen Aktienrechtsreform von 1884 auf die Konzentration der deutschen Wirtschaft", Horn/Kocka, *Recht und Entwicklung* içinde, s. 255 ve devamı. Farklı bir değerlendirme: B. Grossfeld, "Die rechtspolitische Beurteilung der Aktiengesellschaften im 19. Jahrhundert", H. Coing ve W. Wilhelm (ed.), *Wissenschaft und Kodifikation der Privatrechts im 19. Jahrhundert*, cilt 4 (Frankfurt, 1979), s. 249. Ek olarak, T. Raiser, "Sozialer Wandel durch Recht dargestellt am Beispiel der AG", M. Rehbinder ve H. Schelsky (ed.), *Zur Effektivität des Rechts* (Düsseldorf. 1972) içinde, s. 414 ve devamı.

61 Bu konuda, P. Cottrell, *Industrial Finance, 1830-1914. The Finance and Organization of English Manufacturing Industry* (Londra, 1980), bölüm 3, özellikle s. 54 ve devamı. 1884 tarihli Alman Anonim Şirketler Yasası'nın İngiliz parlamentosunun 1899-1900 çalışmalarında bir rol oynamış olduğu söylenir. İlginçtir ki, saygın ve başarılı bir şirket kurucusu olan Edwin Chadwick, boşuna olsa da sürekli olarak anonim şirketlerin daha sıkı denetlenmesini talep etmiştir. Bu konuda bkz. Cottrell, *Industrial Finance*, s. 59-64. Bu limonlar için piyasa çözümlemesi (not 6) manuğına denk düşmektedir. Ayrıca bkz. F. Lavington, *The English Capital Market* (Londra, 1921), özellikle s. 214-218.

Britanya sisteminin karşılaştırmalı bir diğer eksikliği, Hisse Senedi ve Tahvil Borsası'nın örgütlenişinde, acente ve simsar sisteminde yatıyordu. Londra Hisse Senedi ve Tahvil Borsası'nın hemen hemen tüm üyeleri borsa işinde uzmanlaşmışlardı. Bunun bir sonucu olarak, müşterilerinin Hisse Senedi ve Tahvil Borsası arenasının dışındaki uzun dönemli başarılarıyla pratikte hiç ilgilenmiyorlardı. Bu tutum, borsa işlemlerini alışılmış banka işlemleriyle birleştiren Alman meslektaşlarının tutumundan kesin olarak farklıydı.[62]

Bu, Alman hisse senedi ve tahvil borsalarını yöneten yasal düzenlemelerle ilgiliydi. 1881 ve 1895 hisse senedi ve tahvil borsası vergileri sayesinde, çok büyük bankaların piyasa pozisyonu, küçük bankalara ve özel bankerlere bakarak ve özellikle de büyük sanayi şirketlerinin finansal işleri ile borsa ve özel yatırımcılar arasındaki aracılık açısından görece güçlendirilmişti.[63] "Büyük bankaların" borsa aracısı olarak hisse sahipleri adına vekâleten oy verebilmesi gibi araçlarla desteklenen çözüm yolu, finansmanına yardımcı oldukları şirketlerin denetleyici kurullarında onlara pozisyonlar sağlıyordu.[64] Bu sıkı fıkı bağlantılar bankacılarla sanayi girişimcilerinin çıkarları arasındaki uyuma katkıda bulunuyordu: Hisse senedi ve tahvil borsası işi böylelikle bireysel muameleler bütününden daha fazla bir şey, uzun dönemli, süregiden bir ilişkinin bir parçası oluyordu.

Almanya'da bu işbirliğinin güçlenmesinin sonucu, riskli yatırımları ve yeniden örgütlenmeleri (yani şirketlerin birleşmesini), özellikle de büyük çaplı girişimleri destekleyen bir sanayi finansmanı sisteminin gelişmesi oldu. Bu faaliyetin bir parçası, yüksek getiri sağlayan ama aynı zamanda yüksek risk taşıyan şirket hisseleri üzerinde canlı bir ticaretin ortaya çıkmasıydı. Büyük bankaların kendileri çeşitli alanlara yatırım yapma politikası izlediklerinden, kendi yatırımcılarına ve hissedarlarına çeşitlendirilmiş yatırım paketleri, görece riskli yatırım projelerinin tek başına olduğundan daha az tehlikeli görünebileceği portföyler sunabiliyorlardı. Bu yolla, başka türlü olsa ertelenebilecek ya da terk edilebilecek riskli yatırım projeleri finanse edilebiliyordu.[65]

Büyük Britanya'da çok farklı bir durum görüyoruz: Almanya'dan fark-

62 Lavington, *Capital Market*, s. 183 ve devamı, s. 213 ve devamı; E. V. Morgan ve W. A. Thomas, *The Stock Exchange. Its History and Functions* (Londra, 1962); R. C. Michie, "Options, Concessions, Syndicates and the Provision of Venture Capital, 1880-1913", *Business History* 23 (1981) içinde, s. 147-164; ve aynı kişinin "The London and New York Stock Exchanges, 1850-1914", *Journal of Economic History* 46 (1986) içinde, s. 171-87.

63 J. Riesser, *Die Deutschen Großbanken und ihre Konzantration* (Berlin, 1910), s. 464 ve devamı; M. Pohl, *Konzantration im deutschen Bankwesen 1848-1980* (Frankfurt, 1982).

64 Riesser'e ek olarak ayrıca Reich, *Auswirkungen*'e bakınız.

65 W. P. Kennedy ve R. Britton, "Portfolioverhalten und wirtschaftliche Entwicklung im späten 19. Jahrhundert. Ein Vergleich zwischen Großbritannien und Deutschland", R. Tilly (ed.), *Beiträge zur quantitativen vergleichenden Unternehmensgeschichte* (Stuttgart, 1985), s. 45-93; Tilly, *German Banking*.

lı olarak, Londra sermaye piyasasında yerli sanayi girişimlerinin hisselerine az ilgi gösteriliyordu. Sabit faiz yükümlülüğünün sorumluluğu Almanya'ya göre daha büyüktü; ve bu Britanya'daki girişimlerin iş risklerinin görece daha büyük bir kısmını kendilerinin karşılamaları gerektiği anlamına geliyordu. Yüksek risk taşıyan sanayi sektörleri, Londra sermaye piyasasında, Berlin'dekinden daha az temsil ediliyordu.[66] Britanya sermaye piyasasındaki klasik başarısızlık öyküsü elektrik sanayii ile ilgiliydi. 1880'lerde kurulan yeni şirketler, öyle görünüyor ki anî spekülatif kârlara yönelmiş, sağlam örgütsel temeller geliştirmeyi başaramamış ve asıl kaybedenler, "dışarıdaki" hissedarlar olmuş ve onlarla birlikte Britanya sermaye piyasası tümüyle sanayinin bu dalından uzaklaşmıştı. Britanya'da o zaman kaçınılmaz olarak ortaya çıkan boşluk yabancı şirketler tarafından doldurulmuştu.[67] Bu gelişme Britanya sermaye piyasasının kurumsal yapısını yansıtıyordu. "İçeridеki destekçiler" ya da şirketi "kuranlar" ve birlikte çalıştıkları Hisse Senedi ve Tahvil Borsası tacirleri, potansiyel hissedarlara göre önemli bir bilgi avantajı elde ediyorlardı. Ancak, bu destekçiler, hisselerini sattıkları girişimlerin uzun-dönemli iş hedeflerini geliştirmeyi nadiren takip ediyorlardı. Onlar bu tür destekleri "vurgun", "sonuna kadar sağılması gereken bir inek" olarak görüyorlardı. İnsan ne geleceği ne de onun getireceklerini görebiliyordu. Sonuç olarak, "destekçiler, borsa ve yatırımcılar, iyi zamanlarda dalgalanma 'cinnet'ine destek vermeye hazır bulunuyor ama canlanma sona erince, pek çoğu zayıf olan bu yaratılmış şirketler, yatırımcılar gibi, tek başlarına kalıyorlardı".[68] Pek çok düzenbaz destekçi, dürüst olanlarla karışmıştı; iyi düşünülmemiş projeler, görece ahlâksız bir finans basını tarafından destekleniyordu.[69] "Girişimin uzun dönemli gelişme potansiyelini görebilen, titiz" güçlü kurumlar yoktu ve bu nedenle daha az umut veren projelerin piyasaya girmesini önleyecek engeller kurulmamıştı. Bu tür kısa dönemli Hisse Senedi ve Tahvil Borsası kârlarına yoğunlaşmanın ve borsa faaliyetleriyle sanayinin uzun dönemli bağlantılarını kuran bankaların olmayışının bedeli,

66 Tilly, *German Banking*, özellikle s. 128 ve devamı; J. B. Jefferys, *Business Organisation in Great Britain 1856-1914* (New York, 1977), Ek E.

67 W. Kennedy, "Institutional Response to Economic Growth. Capital Markets in Britain to 1914", L. Hannah (ed.), *Management Strategy and Business Development* (Londra, 1976), s. 169 ve devamı; I. C. R. Byatt, *The British Electrical Industry, 1875-1914* (Oxford, 1979); H. A. Shanon, "The Limited Companies of 1866-1883", E. M. Carus-Wilson (ed.), *Essays in Economic History* (Londra, 1954), s. 385.

68 Cottrell, *Industrial Finanse*, s. 187, 189; Kennedy, *Institutional Response*; Lavington, *Capital Market*, s. 217 ve devamı.

69 A. E. Harrison, "Joint-Stock Company Flotations, 1882-1914", *Business History* 23 (1981) içinde, s. 176 ve devamı; D. Porter, "A Trusted Guide to the Investing Public. Harry Marks and the Financial News 1884-1916", *Business History* 28 (1986), s. 1-17; J. Armstrong, "Hooley and the Bovril Company", *a.g.e.*, s. 18-34. Ernst Terah Hooley, bu dönemde, bir hayli başarı sağlamış kötü şöhretli prototip bir müteşebbisti.

"en az risk taşımanın ötesinde, sanayi için kalıcı bir menkul değerler piyasasının" gelişmemesi oldu.[70]

Buna karşılık, para ve sermaye piyasası işlerinde bireysel girişimcilerin faaliyet özgürlüğünü ciddi olarak sınırlandıran kurumları ve yasal normları bizzat Alman işadamlarının kendileri talep ediyor ve elde ediyorlardı. Britanya'da iş hayatının liderleri arasında çok daha bireyci bir *laissez-faire* egemendi. Bireysel girişimin ve serbest rekabetin olumlu gücüne bu işadamlarının ve ayrıca kamu yararını temsil eden parlamenterlerin güveni, en azından yüzyılın sonuna kadar, bir değişikliği önleyecek kadar güçlüydü.[71]

Britanyalı girişimcilerin bireyci normlara bağlılığı, sermaye piyasası işleriyle sınırlı değildi; genel bir olguydu. Bu tutum, yakın zamanlarda, Ulrich Wengenroth tarafından, 1870'le 1914 arasında Britanya çelik sanayiinde etkili bir çıkar grubu örgütleme başarısızlığının ardındaki başlıca neden olarak gösterilmişti: "Ele alınan dönemde, Britanya çelik sanayiinin asıl özelliği, bireysel girişim özerkliğini ulusal karteller çerçevesinde bir piyasa gücü haline getirecek kolektif araçlara feda etmek konusundaki açık isteksizlikti". Almanya'daki gelişmelerle yapılan bariz karşılaştırma Wengenroth'u, Almanya'da 1870'lerde ve 1880'lerde ağır sanayinin çok daha istikrarsız durumu kolektif, ortak eylemi gerekli kılar, özellikle büyük bankalar bunu zorlarken, Büyük Britanya'daki girişimcilerin, görece tatmin edici piyasa durumu sayesinde, en azından 1900'ler civarında, bireysel özerkliklerini sürdürmelerini haklı gösterebildikleri sonucuna ulaştırmıştı.[72] Kolektif normlara karşı bu farklı tutum, böylelikle daha çok Gerschenkron'un "gerilik sendromu" anlamında sanayi gelişiminin bir özelliği olarak görülür.[73]

Alman ve Britanya sermaye piyasaları arasındaki karşılaştırma iş ahlâkı ile iş hayatındaki davranışlar arasında iki düzeyde bir bağlantı olduğunu göste-

70 Kennedy, *Institutional Response*; ve onun "Economic Growth and Structural Change in the United Kingdom, 1870-1914", *Journal of Economic History* 44 (1982), s. 105-114; R. Tilly, "Financing Industrial Enterprise in Great Britain and Germany in the Nineteenth Century", H.-J. Wagener ve J. W. Drukker (ed.), *The Economic Law of Motion of Modern Society* (Cambridge, 1986), s. 123 ve devamı.

71 Cottrell, *Industrial Finance*. Sıkı hükümet kontrolü konusunda –özellikle Almanya ile karşılaştırıldığında– benzer bir isteksizliğin şirketlerin iflas ve tasfiyesi sorununun bir karakteri olduğu gösterilebilir. 1880 ve 1890'larda *London Economist*'te Britanya Hukuku üzerine eleştirel değerlendirmelere bakınız.

72 U. Wengenroth, *Unternehmensstrategien und technischer Fortschritt. Die deutsche und die britische Stahlindustrie 1865-1895* (Götingen, 1986), özellikle bölüm VI.

73 Wengenroth'un çelik sanayii için bulguları muhtemelen Britanya ekonomik hayatının diğer alanlarına da uygulanabilir; aynı yöne işaret eden sanayi örgütlerinin tarihi konusunda en son katkılar için: R. P. T. Davenport-Hines, "Trade Associations and the Modernization Crisis of British Industry 1910-1935". J. Turner, "Servants of Two Masters. British Trade Associations in the First Half of the 19th Century", yayınlanmamış makaleler, Tokyo Business History Conference, Ocak 1987; J. Zeitlin, "From Labour History to the History of Industrial Relations", *Economic History Review* 40 (1987) içinde, s. 159-84.

rir. Birincisi, işadamlarının, işlerini yürütürken kolektif, ortak düzenlemeleri kabul etmeleri ya da hatta bunu desteklemeye istekli olmalarının önemli ekonomik ve toplumsal sonuçları olmuştur; bu isteklilik ekonomik ilişkilerin yapılandırılmasında, bireysel burjuva bağımsızlık ideali ve kolektif örgütlenmenin artan ekonomik yararlılığı arasında bariz bir çelişkiyi ortaya koyar. İkincisi, iş hayatının kendini kabul ettirmiş liderlerinin iş hayatının normlarının yasal olarak düzenlenmesini getiren görüşme ve tartışmalarda başat bir rol oynadıklarına ilişkin güçlü kuşku, kısa dönemli, bireysel fayda maksimizasyonuna yönelik oportünistçe davranışların, özellikle yeni, denenmemiş yukarıya doğru hareket etmeye çalışan girişimciler arasında özellikle belirgin olduğu; Almanya'da, ekonomik sistemi kurumsal, ortak kurallardan çok daha az etkilenen Britanya'ya göre çok daha başarılı bir şekilde bastırılıp kontrol edildiği yolundaki ikili çıkarsamayı destekler.

Sonuç

Ekonomik başarı, bağımsızlık ve serbest rekabetin olumlu bir şekilde değerlendirilmesi, hiç kuşku yok ki, "iş ahlâkı"nın bir parçasıdır ve burjuva erdemleri ya da *Bürgerlichkeit* diyebileceğimiz şeyin özünde vardır. Bu bir dizi değer, iş hayatındaki işlemlerde dürüstlüğü ima eder; zira aksi halde girişimci başarısının hiçbir genel meşruluğu olmayacaktır. Dolayısıyla böyle bir ahâk, bir toplumsal grup olarak Alman kapitalist iş hayatı önderlerinin kapsamlı bir nitelendirmesinin bir parçasıdır. Bununla birlikte ondan daha fazla bir şeydir. Ekonomik davranışın genel olarak kabul edilen kurallarına bağlı olmak anlamında dürüstlük, piyasa ekonomilerinin gelişmesinin temel bir zihinsel önkoşuludur; Almanya gibi "burjuva" ülkelerinde sanayileşmenin nasıl ve neden ortaya çıktığının açıklanmasına yardımcı olur.

Yine de, iş ahlâkı nosyonu, cevaplanmamış, çözülmemiş pek çok soru ortaya koyar. Bir kere, iş hayatındaki bir dizi davranış kuralının toplumsal olarak farklı etkileri sorunu vardır. 19. yüzyıl "burjuva toplumu" içinde, gelir dağılımı ve fırsat açısından önemli farklı özellikler ortaya çıkmış ve varlığını korumuştur. Veri kabul edilen bir dizi davranışsal normun, toplumsal ve ekonomik eşitsizliği sürdürmenin gizli, sonuçta devletin zorlayıcı gücüne dayanan araçları olarak kabul edilip edilemeyeceği sorusu pekâlâ sorulabilir. Bu açıdan bakılınca, kurallar ve normlar, ayrıca iş ahlâkı, fırsatların eşitsiz dağılımını haklı kılmak isteyen araçlar olarak görülebilir; sosyal gruplar arasında sözde *de jure* fırsat eşitliğinin sürdürülmesinin, gerçek *de facto* eşitsizliğin devamını güçlendirdiği düşünülebilir. O zaman, burjuva toplumunun "rasyonel" ekonomik özü, iş ahlâkının, büyük ölçüde ikiyüzlü bir ideoloji olup olmadığı sorgulanabilir. Kesin bir hükme varmak için burası uy-

gun bir yer değildir, ancak retorik sorumuzun cevabı "evet" olursa, o zaman en azından, bu çelişkinin burjuva toplumunun bizzat kendisinin bir parçası olduğu ileri sürülebilir.[74]

Bir diğer çözülmemiş sorun, Sanayileşme Çağı'nda ekonomik davranış kurallarındaki bariz uluslararası farklılıklar ve zaman içinde meydana gelen değişiklikler ve bunların nedenleriyle ilgilidir. Burjuva değerlerini yaratan ülkelerdeki ekonomik gelişmeler eş zamanlı değil, zaman içinde farklı yapılarda ve değişik başarı düzeylerinde olmuştur. 1870'lerdeki "İkinci Sanayi Devrimi" boyunca ve büyük çaplı girişimlerin ortaya çıkışı ve artan devlet müdahalesine bağlı olarak, "burjuva" şeceresi ya da niteliği tartışılabilecek, yeni kurallar ve normlar gelişmiştir. Burada girişilen Britanya ile Almanya arasındaki karşılaştırma, Alman girişimcilerin, yasa tarafından desteklenen kolektif kurallar lehine, karar verme özerkliklerinden vazgeçme konusunda, Britanya'daki meslektaşlarına göre daha gönüllü olduklarını güçlü bir şekilde düşündürtmektedir. Bunun Almanya'daki güçlü devlet bürokrasisi geleneği ile ilgili olduğu tahmin edilebilir. Bununla birlikte, mevcut kanıtlar çerçevesinde, Alman işadamlarının Britanyalı işadamlarından daha az "burjuva" olup olmadığı ya da Alman *Bürgerlichkeit*'in basit olarak iş hayatında daha fazla kolektif kurala ve işbirliğine açık olduğunu ima edip etmediği cevaplanmamış bir soru olarak ortadadır.

74 Bkz. D. Rüschemeyer, *Bourgeoisie, Staat und Bildungsbürgertum*. "Bürgerlichkeit" üzerine karşılaştırmalı araştırma için "ideal-tipler", Kocka, *Bürger*, s. 101-120'de.

Onur ve Orta-Sınıf Kültürü: İngiltere ve Almanya'da Düellonun Tarihi

Ute Frevert

19. yüzyılda düello: Feodal bir kalıntı ya da burjuva pratiği?

Bugün, 20. yüzyılın sonunda, onur nosyonunun arkaik bir tınısı var. O artık revaçta olan bir sözcük değildir. Son zamanlarda Almanya'da siyasal amaçlarla onu yeniden canlandırma girişimleri başarılı olmamıştır. Avusturya otoritelerinin Bavyera Başbakanı'na bütün devletin "onuruna" hakaret ettiği için yapılan [düello] davetinin geri çekilmesini önleme girişimleri hazin bir retorik düzeyinde kalmış; Schleswig-Holstein'in müteveffa başbakanının "onur sözü", gazetecilerin ve polisin yürüttüğü soruşturma karşısında ufalanıp gitmişti. Buna karşılık, düello nosyonu hâlâ çok popülerdir. Hemen hemen her gün gazetelerde söz düelloları, tenis düelloları, şirketler arasındaki düellolardan söz edildiğini okuruz – bu tür ilişkilerin hareket alanı hemen hemen sınırsızdır. Bütün bu durumlarda söylenmek istenen şey, iki kişi ya da kurumun birbirlerine karşı güçlerini sınadıkları, prestij, güç, ya da kâr vaat eden bir zafer için yarıştıklarıdır. Bununla birlikte bu düelloların klasik düello ile çok az ortak noktası vardır zira söz konusu olan onur değil, rekabet ve karşılaştırılabilir başarıdır.

Onur nosyonunun anlamını yitirmesi böylelikle, düello düşüncesini bayağılığa indirgemektedir. Onur artık söz konusu olmadığında "düello" toplumsal önemini yitirmektedir. Sözcüğün hâlâ yaygın bir şekilde kullanılıyor olması olgusu, her ne kadar hiç kimse gerçek deneyimi yaşayamasa ya da yaşamak istemese de, modern insan için bile garip bir inanıştır.

Bu makalede, "onur" ve "düello" terimlerinin anlamında meydana gelen değişiklikleri ya da bu değişikliklerin sosyolojik-tarihsel nedenlerini in-

celemeyi düşünmüyorum.[1] Giriş mahiyetindeki kısa açıklamalarım yalnızca, yüz yıl önce, Alman gündelik hayatının bir parçası olarak sorgusuz kabul edilen tutum ve davranış kalıplarından bugün bizim ne kadar uzak olduğumuzu göstermek içindir. Çağdaşları için bile "burjuva yüzyılı"[2] olarak bilinen 19. yüzyılda, onur ve düello toplumsal hayatın kabul edilen bir unsuruydu. Bunlar, Wagner kültü ve Schiller festivalleri gibi Thomas Mann'ın "burjuva atmosferi" dediği şeyin bir parçasıydı. Düelloyu burjuva olmayan bir şey olarak nitelemek ya da onu Alman toplumunda[3] sosyal bir anakronizm olarak devam eden feodal kalıntıların bir diğer unsuru olarak kaale almamak; onu somut bir olgu olarak görmezden gelmek ve onun bir burjuva örfü olarak önemini göz ardı etmektir. Bu ayrıca, "burjuva atmosferi"nin, ya da daha modern bir kavram kullanmak gerekirse, "burjuva kültürü"nün yanlış bir yorumu ve bu kültürün tipik zıtlık ve çelişkilerinin gözden kaçırıldığı bir yorum olacaktır.

Bu çelişkiler yalnızca burjuva toplumunu bir bütün olarak nitelemekle kalmaz, fakat, Max Weber örneğinde açık olarak görüldüğü üzere, kendisini bireylerde de ortaya koyar. Her ne kadar Max Weber'in kendisi, en yüksek ifadesini *Satisfaktionsfähigkeit*'de (yani düello ederek tatmin sağlayabilen), bulan o tipik "Alman görgü kuralları"nın keskin bir eleştiricisiyse de, kendi kişisel onuru söz konusu olduğunda yine de bu uygulamaya başvurmakta tereddüt göstermemiştir. Düelloyu açıkça desteklemiş, öğrenci eskrim kulübüyle sıkı ilişkilerini sürdürmüş ve bir ihtiyat subayı olarak askeri rütbesinden gurur duymuştur. 1910 yılında, burjuva kadın hareketi eylemcilerinden birisi olan Marianne Weber, bir gazete makalesinde hakaret gördüğünde, derhal "karısının onurunu" bir düello ile savunmaya hazır olduğunu açıklamış ve yalnızca hasmının daveti reddetmesi sayesinde fiilen çatışmaya girmemişti.[4]

Weber bu toplumsal örflere yalnızca kişisel olarak bağlı değildi; çalışmalarında da bunlara pek çok ilgi göstermiştir. Toplumsal grupları, sınıfları,

---

1 Daha ayrıntılı bir döküm için bkz. Uto Frevert, *Ehrenmänner. Das düel in der bürgerlichen Gesellschaft* (Münih, 1991); ayrıca bkz. Frevert, "Bourgeois Honour: Middle Class Duellists in Germany from the late 18th to the Early 20th Century", R. J. Evans/ D. Blackbourn (ed.), *The German Bourgeoisie* (Londra, 1991) içinde, s. 255-292.

2 1920 yılında Kurt Tucholsky yazıyordu: "Burjuva çağı bitmiştir, şimdi neyin geleceğini hiç kimse bilmiyor". Kurt Tucholsky, *Politische Texte* (Reinbeck, 1971), s. 104. Thomas Mann 1933 yılında 19. yüzyılı "burjuva çağı" olarak niteledi. Thomas Mann, "Leben und Grösse Richard Wagners", Mann, *Wagner und unsere Zeit* (Frankfurt, 1986) içinde, s. 63.

3 H.-H. Wehler, *Das deutsche Kaiserreich 1871-1918* (Göttingen, 1973), s. 163'e göre.

4 Marianne Weber, *Max Weber. Ein Lebensbild* (Heidelberg, 1950), s. 473 ve devamı. Weber'in öğrenci derneklerine ve Alman onur töresine ilişkin tutumu, Max Weber, "Wahlrecht und Demokratie in Deutschland" (1917), Max Weber, *Gesammelte politische Schriften* (Tübingen, 1958) içinde, s. 266-272'de görülebilir.

katmanları yalnızca maddi çıkarların bir arada tutmadığını veri olarak kabul ediyor, siyasetin hiçbir şekilde rekabet halindeki ihtiyaçların rasyonel bir şekilde tartışılmasıyla sınırlı kalmadığını ve gücün ekonomiden daha fazla bir temeli olduğunu savunuyordu. *Ständisches Prinzip* (*Stand* ya da "estate" prensibi) temeline dayalı toplumsal düzeni, piyasa güçleriyle eşit düzeyde görüyor, birincisinin, ekonomik olarak koşullanan sınıf ilişkilerini olduğu kadar toplumsal gerçekliği de biçimlendirdiğini düşünüyordu. Bu prensip, bir *estate*'in (zümre) üyelerinden, onları diğer gruplardan farklı kılan belirli bir yaşam davranış şekli talep ediyordu. Bu "yaşam davranışı"nın, *estate*'in onurunu ve üyelerinin kimler olacağını belirlemedeki can alıcı önemi, Weber'e göre, *estate*'lerin bütün "örflerin" koruyucusu olmasıydı: "Hayatın her türlü "biçimlenişi", kendini hangi biçimde ortaya koyarsa koysun, *estate*'ler tarafından ya belirleniyor ya da korunuyordu."[5]

Satisfaktionsfähigkeit, düello yoluyla insanın kişisel onurunu onarma hakkı, Weber tarafından, *ständisch* onurunu koruma ve güçlendirmeye yarayan o örf, biçimlendirme ya da sembollerden birisi olarak ele alınıyordu. Düello, hem onurun en saf ifadesi hem de onurlu bir kişiliğin ve yaşam davranışının nihaî kanıtıydı. Sonuçları ne olursa olsun, onurda, bireysel davranışın en yüce standardını görüyordu. Kişi yalnızca onuru için yaşamıyor; onu korumak için ölmeyi göze alıyordu.

Bununla birlikte bütün *estate*'ler onuru bu şekilde vurgulamayı ve korumayı zorunlu görmüyorlardı. Weber'e göre, düelloyu öneren bu sembolü yaratanlar ve bu yolla onurunu korumak için *estate* mensubiyetini bireysel hak ve istekliliğe bağlayanlar subaylar ve eğitimli sınıflardı. Dolayısıyla Almanya'da askeri ve sivil elit için düello, bu tabakanın toplumsal bütünleşmesini güçlendiren ve onun diğer *estate*'ler karşısındaki "mesafesini ve ayrıklığını" (Weber) garanti eden bir örf haline geldi. Bu kendine özgü çevreye kim kabul edilmek istiyorsa, onur sembolünün önerdiği kuralları benimsemek zorundaydı. Kuşkusuz mülkiyet ve zenginlik zorunluydu ama kabul edilmeyi sağlamak için yeterli değildi çünkü onur "normal olarak çıplak mülkiyet iddiasıyla çelişiyordu".[6] Biçimsel askeri ve eğitimsel nitelikler, buna uygun bir hayat tarzıyla bir cevher kazanmalıydı. Kişinin profesyonel kariyerindeki başarı ve yeterlilikten çok daha fazla bir şeyler gerektiren, onuru beraberinde getiren, kolektifi olduğu kadar onun bir parçası olan bireyi de yücelten ve "soylulaştıran" yalnızca bu davranıştı.

Estate'lerin yapısıyla ilgili bir fenomen olarak onur, açıkça bir sınıfa atfedilebilecek bir şey değildi. Bu elitin, tatmin sağlayabilen, düello onuru, yalnızca ekonomik güce göre tanımlanan bir sınıfın toplumsal örfüne hasredi-

5 Max Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft* (Tübingen, 1972), s. 637.

6 *A.g.e.*, s. 635.

lemezdi. Aslında, Alman orta sınıfının kendisi, *Bürgertum*, çok değişik kariyer ve mülkiyet sahibi gruplarıyla, Marksist ya da Weberci sınıf modeline göre yeterli bir şekilde tanımlanamazdı. Burada kişi ekonomik olmayan kriterleri kullanmaya zorlanmaktadır. Kültürünü ya da hayat tarzını[7] çözümleyerek *Bürgertum*'un iç tutunumu ve dışsal sınırlarını ortaya koyma girişiminde onun onur nosyonu ve onurlu davranış zorunlu çıkış noktaları verir.

Bununla birlikte bu makale yalnızca Almanya'daki *psychologie bourgeoise*'nin (Adeline Daumard) incelenmesine bir katkı değildir. İngiltere ile yapılan karşılaştırma ayrıca, Alman burjuva-aristokratik elitinin onur sembolünün ulusal bir özellik olup olmadığı ya da ne ölçüde olduğunu saptamaya yarayacaktır. Ne de olsa, 19. yüzyılın ortalarından itibaren "onur noktalarını" yöneten örfler İngiltere'de, Almanya'da olduğundan daha farklı bir şekilde gelişmiştir. Görev, her iki ülkedeki elitin farklı toplumsal ve kültürel profilini dikkate alarak, bu farklılıkları açıklamaktır.

Eğer kişi düelloyu feodal bir kalıntı olarak görme eğilimindeyse, o zaman, bunun İngiltere'de erken ortadan kalkışı İngiliz toplumunun ileri burjuva karakterinin bir göstergesi, buna karşılık Almanya'daki gelişme, bu ülkedeki burjuva kültürünün zayıflığının (*Defizit an Bürgerlichkeit*) ek bir kanıtı olarak ele alınacaktır. Bu tez, sosyal bilimci Lujo Brentano, İngiltere'de düellonun gerileyişini, İngiliz orta sınıflarının toplumsal ve siyasal hegemonyasının bir sonucu olarak açıkladığında ve kıtada düello prensibinin "giderek benimsenişini, Alman *Bürgertum*'unun cılız karakterine" bağladığında 1909 gibi erken bir tarihte ortaya atılmıştı.[8] Bu yorum, 1700 ile 1850 arasında İngilizlerin düelloya karşı çıkışını ele alan ve 19. yüzyılın ortalarında "dürüstlük kuralları"nın yerini "Hıristiyan ticaret kuralları"na bırakmasının İngiliz orta sınıfının artan öz-bilincinin bir sonucu olduğunu ileri süren bir araştırmayla İngiltere'de de destek bulmuştu.[9] Sosyal demokrat August Be-

---

7 *Bürgertum*'u onun kültürü üzerinden tanımlama girişimleri modern tarihçilerin bir icadı değildir. 1919 yılında Tucholsky '*Bürger*'i 'kültürel (*geistige*) bir sınıflandırma olarak tanımlamıştı. "Kişi doğumu nedeniyle değil, mesleği nedeniyle hiç değil; karakter olarak burjuvadır': Tucholsky, *Texte*, s. 87. Fransız, İngiliz ve Alman orta sınıfları hakkındaki modern çalışmaların çoğu değerler, hayat tarzı ve davranış kalıpları üzerine yoğunlaşır. Örneğin bkz. H. Henning, *Das westdeutsche Bürgertum in der Epoche der Hochindustrialiserung 1860-1914* (Wiesbaden, 1972); A. Daumard, *Les bourgeois de Paris au XIXe siècle* (Paris, 1970), s. 352; P. Stearns, "The Middle Class. Towards a Precise Definition", *Comparative Studies of Society and History* 21 (1979) içinde, s. 377-396 özellikle, s. 385. Daha kavramsal bir yaklaşım J. Kocka, (ed.), *Bürger und Bürgerlichkeit im 19. Jahrhundert* (Göttingen, 1987) içinde, özellikle s. 42-48'de bulunabilir; H. Bausinger, "Bürgerlichkeit und Kultur", Kocka, *Bürger und Bürgerlichkeit*, s. 121-142. Ayrıca, Nipperdey'in aynı cilt, s. 143-148'deki yorumuna bakınız.

8 L. Brentano, "Über die Duelfrage", *Mitteilungen der Deutschen Anti-Duel-Liga* 29 (1909), s. 2-7.

9 D. T. Andrew, "The Code of Honour and its Critics. The Opposition to Duelling in England 1700-1850", *Social History* 5 (1981), s. 409-434, özellikle s. 431 ve devamı; H. Perkin, *The Origins of Modern English Society 1780-1880* (Londra, 1974), s. 271 ve devamı.

bel'in 1896'da yakındığı, "soylulardan daha büyük hevesle düellolar yapan" ve "aristokrasinin zarafetini ve havasını taklit eden, 'bitmiş iş'" diye yakındığı burjuva öz-güveninin Almanya'da bulunmayışı sonucuna varılabilir.[10]

Bununla birlikte çağdaş hükümler her zaman hedefi tutturamıyordu ve hemen hemen her zaman yalnızca bir tek değil bir dizi tarihsel doğru vardı. 19. yüzyılda aristokrasiden uzak duran toplumsal çevrelerin ortaya koyduğu düello hevesi, basit bir feodalleşme tezinin bu yakınlığı izah edip edemeyeceği konusunda kimi kuşkular yaratmıştır. Diğer yandan, İngiliz orta sınıfının toplumsal, siyasal ve kültürel başatlığı, kesinlikle yüzyılın ortasında düellonun İngiliz elitinin kibar davranış kuralları arasından çıktığı bir dönem için, tarihçiler arasında tartışmalı bir konudur.

Almanya'da düellonun gelişimini, Alman *Sonderweg*'i ya da Alman *Bürgertum*'unun kültür ve onurundaki kusurların bir kanıtı olarak kullanabilmek için, önce, düello fenomeninin her iki ülkenin toplumsal ve tarihsel ortamında daha dikkatli bir şekilde incelenmesi zorunludur.

Erken modern dönemde düello

Düellonun İngiltere ve Almanya'da kesin olarak ne zaman başladığı açık olmadığı gibi, onun Orta Çağlar'da kaydedilen, yargılamaya konu olan ya da olmayan çeşitli şekillerdeki teke tek çatışmalarla ilişkisi de belli değildir. En azından 16. yüzyılın ikinci yarısında "düello" terimi İngiliz ve Alman dillerinde kullanımdaydı ve 17. yüzyılın başlarında düellonun ilk kez resmen yasaklanışına ilişkin belgesel kanıtlar mevcuttur.

İngiltere'de, I. James, 1613 yılında, bir çağdaşının 1606 yılında ifade ettiği gibi, "bu günlerde askerler ve onur sahibi adamlar arasında" meydana gelen ve "bir adamın maruz kaldığı hakareti temizlemesine" hizmet eden "özel meydan okuma ve çatışmaları" yasakladı.[11] Kral bu uygulamanın "centilmenliğin nitelikleriyle" bağdaşmadığını açıklıyor ve dövüşenleri genel hukuka havale ediyordu. Kral aynı zamanda, başsavcı Francis Bacon'a, örnek olacak bir kovuşturma başlatması için çağrıda bulunuyordu.[12] Nitekim, üç yıl sonra Bacon, soylu bir subay olan Gervase Markham'a, düelloya hazırlık yaptığı için ağır bir para ve hapis cezası uyguladı. İkinci derece soylu olan Markham'ın suçu, üstü olan bir Lordlar Kamarası üyesini kışkırttığı ve yalancılıkla suçladığı için ağırlaştırılmıştı. Bacon'a göre *gentry* mensupları yal-

10 *Stenographische Berichte über die Verhandlungen des Reichstags IX. Legislaturperiode, IV Session 1895/97*, cilt 3 (Berlin, 1896), s. 1809.

11 L. Bryskett, *A Discours of Civil Life* (Londra, 1606), s. 65, aktaran F. Billacois, *Le duel dans la société française des XVIe-XVIIe siècles*, (Paris, 1986), s. 51.

12 L. Stone, *The Crisis of the Aristocracy 1558-1641* (Oxford, 1966), s. 247 ve devamı.

nızca "ikinci derece soylular"dı ve Markham Lordlar Kamarası'na üye olabilen bir asilzadeye hakaret ettiği için iki kez suç işlemişti. Her halükârda, herhangi bir cinayet şekli gibi düello "yasanın doğrudan ihlaliydi ... ve yargının yok edilmesi eğilimi taşıyordu".[13]

Bununla birlikte, ne kralın onaylamaması ne de onun savcısının katılığı, İngiliz soylularını düellodan vazgeçmeye ikna edebildi. Fransızların etkilediği yeni onur kuralları, çatışmaları kontrol altına almak ve düzenlemek için benimsenen bir olanak sunmuş görünüyordu. Gazete haberleri, özel mektuplar ve resmi açıklamaları kanıt olarak alan Lawrence Stone, asilzadelerin karıştıkları şiddetli anlaşmazlıkların 1580'le 1640 yılları arasında ciddi olarak azaldığı sonucuna varıyor. Ne ki, aynı süre içinde meydan okumaların ve düelloların sayısı önemli ölçüde artmıştır. 17. yüzyılın ilk yirmi yılında, dört asilzadeden birisi düelloda hayatını kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya idi.[14] Orta ve alt soyluluğun mensupları da bu yeni onur kuralını benimsemişler; kral ve mahkemeler toplumsal farklılıkları belirsizleştiren bu uygulamayı önlemek için ellerinden geleni yaptıkları halde, düelloyu kendi aralarındaki ve "eşitlik koşulları altında" (Stone) yukarı soylulukla olan ihtilaflarını çözme aracı olarak kullanmışlardır.

Düello, 17. ve 18. yüzyıllar boyunca varlığını sürdürdü. Donanma Bakanı Samuel Pepys'nin günlüğü, 1660'lardan itibaren, soyluların onurlarını kılıçla korudukları pek çok olaydan söz eder. Pepys ayrıca, yetkililerin buna karşı "bazı iyi yasalar" yapacakları umudunu da ifade eder.[15] 1713 yılında, yukarı soyluluğun iki üyesi arasındaki ölümcül bir düellodan sonra Avam Kamarası bu uygulamanın en iyi bir şekilde nasıl önlenebileceğini görüştü ama uygun yasal önlemler konusunda bir anlaşma sağlayamadı.[16] Her halükârda, toplumsal elit düello kuralına bağlı kaldığı ve bir hakarete düello davetiyle meydan okumamayı korkaklık saydığı sürece yasalar ve emirnameler etkisiz kaldı. Üstelik mahkemeler de genellikle töre hukukuna göre düelloyu cinayet olarak cezalandırma konusunda isteksizdi; böyle bir hüküm verilse bile kral sık sık bunları affediyordu.

Kıtadaki durum da benzerdi. Alman devletlerinde soylular onurlarına saldırıldığında ya da öyle olduğunu düşündüklerinde düelloya başvuruyorlar ve burada da krallar ve prensler bu uygulamayı durdurmak için fermanlar yayınlıyorlardı. 16. yüzyıl sonlarından itibaren Alman devletlerinin tü-

13 *The Works of Francis Bacon*, J. Speeding (ed.), cilt 13 (Londra, 1872), s. 103-115. Aktarılanlar s. 108 v e 112'den.

14 Stone, *Crisis*, s. 770.

15 *The Diary of Samuel Pepys*. H. B. Wheatley (ed.), cilt 2 (Londra, 1893), s. 299, 311 ve devamı, aktarılan s. 312'den; cilt 7 (Londra, 1896), s. 47.

16 R. Baldick, *The Duel. A History of Duelling* (Londra, 1965), s. 71 ve devamı.

mü, hem düello davetini hem de fiilen düelloya katılmayı yasaklayan emirnameler ve kurallar çıkardılar.[17] Bu emirnamelerin yayınlanış sıklığı ve ayrıca Alman hükümdarların düello uygulamasını kısıtlama istekliliği bunların etkisizliğinin kanıtıdır. 1714 yılında *Württemberg Prensliği'nin Düelloya Karşı Emirnamesi*'nde belirtildiği gibi, hükümdarlar uyruklarının "intikam almayı bize, ülkedeki en yüksek otoriteye, bize Tanrı tarafından verilen ve görevi herkesin malı, canı ve onurunu korumak olan bu otoriteye bırakmak yerine kendi ellerine almaları" olgusuna güceniyorlardı.[18] Devletin yasal otoritesi gibi zor kullanma tekeli de sorgulanmamalıydı ve adaleti kendi başına yerine getirmenin her şekli suç, potansiyel olarak istikrarı bozucu sayılıyordu.

Alman devletlerinde düellonun çapı ve sıklığı hakkında çok az şey biliyoruz ve bunların nedenleri ve katılan kişiler hakkında da benzer bir bilgisizlik söz konusudur. Onurlarını kıranlara tepki göstermede bu yolu kullananların büyük çoğunluğunun soylular olduğu görülüyor; ancak 17. ve erken 18. yüzyıllardan (pek azı günümüze ulaşmış) birkaç emirname ve mahkeme kaydı soylu olmayanların da düelloya başvurduklarından söz etmektedir. 1660 yılında Hamburg'da yayınlanan bir emirnamede, 'soylu olmayan zümreden insanlar', üstlerinin örneğini izleyerek düelloya başvurmaktadırlar – dolayısıyla bu yıkıcı kötülüğe karşı daha ciddi ve katı bir şekilde hareket edilmesi gereklidir" denilmektedir.[19] Lippe prensliğinin 1688 yılına ait belgeleri zanaatkârlar ya da soylu olmayan memurlar arasında iki düello olayından söz etmekte; 1769 yılında Bremen'de ise iki berber çırağı anlaşmazlıklarını çözmek için kılıçlarını çekmektedirler.[20] Saxon Herzog Johann Georg'un üniversite şehri Jena'dan söz ederken onaylamayarak aktardığına göre öğrenciler de "kendi tatminlerini elde etmekten" hoşlanmaktadırlar.[21]

Düelloya başvurma eğilimi silahların kolay temin edilmesiyle güçleniyordu. Hem İngiltere'de hem de Almanya'da silah taşımak özgün olarak soyluluğa *–par excellence* askeri zümre– özgü bir ayrıcalıktı. Orta çağlarda bu ayrıcalık üniversitelerinin mensuplarına da tanınmış ve daha sonra, belediye ve üniversite otoritelerinin yanı sıra devlet de bu ayrıcalığı geri almak isteyince, öğrenciler tarafından inatla savunulmuştu. 16. yüzyıldan itibaren kılıç öğrenci giyim kuşamının bir parçası haline gelmiş ve öğrenci çevrelerinde olduğu gibi şehrin hemşerileri (özellikle kalfalar) ve memurlar arasında-

17 Karşılaştırınız, Prokowsky, *Die Geschichte der Duellbekämpfung* (Bonn, 1965), s. 34 ve devamı.

18 Hoch –Fürstlich– Württembergisches Edict, Wider die Duellen, 1714, Hauptstaatsarchiv, Stuttgart, A59 Bü21. Bu emirname aynı haliyle 1724, 1736 ve 1738'de tekrarlanmıştı.

19 Aktaran Prokowsky, *Duellbekämpfung*, s. 60 ve devamı.

20 Staatsarchiv Detmold, L 86 no. 183, 825; Staatsarchiv Bremen. Ratsakten 2-D. 17.c.6.

21 "Dual Mandat und Verordnung. Woranch alle und jede auf Sr. Fürstl. Durchl. Gesamte Universität Jena befindliche Studiosi uns sonst männinglich daselbst sich gehorsamst zu achten, Eisenach 1694", Hauptstaatsarchiv Stuttgart. A 202 Bü 2534.

ki onur çatışmalarını çözmede kullanılır olmuştu. 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bütün Alman üniversitelerinde, öğrencilerin "kimi pervasız aptallar, vahşi intikam yoluyla bizden nafile onur elde etmek istediklerinde yaralanmayı önlemek için" eskrim okulları bulunuyordu.[22]

Eskiden soyluların çocuklarının eğitiminin bir parçası olan şey, şimdi *Bürgertum*'un çocuklarına da açık hale gelmiş ve Prusya Kralı II. Friedrich bu toplumsal yayılmayı, soyluluğu güçlendirmek için, boş yere önlemeye çalışmıştı. Soylu olmayan öğrencilerin "üniversitelerde kılıç taşımalarını" yasaklayan 1750 tarihli emri, soyluların çocuklarının bu ayrıcalığı sürdürmelerine izin verirken, eskrim ve düellonun, toplumsal kökenleri ne olursa olsun öğrencileri diğer burjuva gruplardan ayıran yerleşik akademik kültürün bir parçası olmasını engelleyememişti.

Eskrim, her ne kadar Almanya'da sahip olduğu öneme hiçbir zaman ulaşamamışsa da, 17. ve 18. yüzyıllarda İngiliz üniversitelerindeki öğrenci hayatının da bir parçasıydı. 1770'lerde Oxford'da bir eskrim okulu vardı. Jonathan Swift'e göre, 18. yüzyılın ilk yarısında dans, binicilik, Fransızca öğrenme ve İtalya'ya seyahatin yanı sıra, eskrim de "iyi eğitim"in zorunlu bir unsuruydu.[23] Bununla birlikte, "kendini korumanın soylu sanatı" Oxford ve Cambridge'de giderek moda olmaktan çıktı. Onun yerini, av, binicilik, kürek gibi kır sporları ve 18. yüzyılın ortalarından sonra İngiltere'de pek popüler olan kriket gibi takım sporları aldı.[24] Almanya'dan farklı olarak kılıç hiçbir zaman öğrenci giyim kuşamının bir parçası olmadı.

İngiliz aristokrasisi ayrıca, toplumsal ayrıcalıklarının dışsal bir göstergesi olarak kılıç taşımayı giderek terk etti. Karl Philipp Moritz 1782 yılında İngiltere'de seyahat ettiğinde "sokakta" kimsenin kılıç taşımadığına işaret ediyordu. Yalnızca aristokrasinin bir arada olduğu saray sosyetesinde kılıç taşımak hâlâ yaygın bir uygulamaydı. Yirmi yıl önce Prusyalı subay Archhenholz benzer bir gözlemde bulunmuş ve İngilizlerin kılıç kullanmayı giderek daha az öğrendiklerini, nitekim düellolarda kılıcın yerini tabancanın aldığı-

22 Bir üniversite eskrim hocasının reklamı, aktaran, H.-W. Prahl ve I. Schmidt-Harzbach, *Die Universität* (Münih, 1981), s. 66. Ayrıca bkz. "Das Waffentragen auf Deutschlands Hohen Schulen", *Zeitschrift für historische Waffen und Kostümkunde* 9, (1921), s. 58-68; R. Ve R. Keil, *Geschichte des Jenaischen Studentenlebens von der Gründung der Universität bis zur Gegenwart, 1548-1858* (Leipzig, 1858), özellikle s. 61 ve devamı, 95 ve devamı, 108 ve devamı, 170 ve devamı, 250 ve devamı.

23 Jonathan Swift, "A Dissertation on Good Behaviour and Good Education", *The Prose Works of Jonathan Swift*, H. Davis (ed.), cilt VIII, s. 138-139; John Locke 1690 yılında, "eskrim ve büyük ata binmek genel olarak bir centilmeni yetiştirmenin özellikleri olarak görülür" diye yazmıştı; "Some Thoughts Concerning Education", *The Works of John Locke*, cilt 9 (Londra, 1823) içinde, s. 193.

24 D. Rothblatt, "The Student Sub-Culture and the Examination System in early 19th Century Oxbridge", L. Stone (ed.), *The University in Society*, cilt 1 (Princeton, 1974) içinde, s. 247-303, özellikle s. 256 ve devamı; V. H. H. Green, "The University and the Social Life", T. H. Aston (ed.), *The History of the University of Oxford*, cilt 5 (Oxford, 1986), s. 309-358, özellikle s. 339 ve devamı. (Düellodan hiç söz edilmiyor.)

nı eklemişti.[25] Pek çok talep edildiği anlaşılan özel düello tabancalarının ortaya çıkışı bunu doğrulamaktadır.[26] Bu sırada Almanya'da kılıçla yapılan düellolar hâlâ daha yaygındı.

Aydın kamuoyunda düello

18. yüzyılda gazetelerin ve yayıncılığın muazzam artışı, düellonun daha fazla halkın dikkatini çekmesi anlamına geliyordu. Eskiden dedikodu, vaaz ve kamusal fermanların konusu olan bir şey, şimdi edebiyatın olduğu kadar çok sayıda yayının, broşürün ve makalenin günlük konusu haline gelmişti. O zamana kadar esas itibariyle dramatik bir araç olarak kullanılan sahne de, şimdi sık sık eylemin merkezinde yer alıyordu. Covent Garden'daki Kraliyet Tiyatrosu'nda, 1773 yılında *Düellocu* adıyla bir oyun sahnelenmiş; bir general ve yüksek soyluluğun bir mensubu alay konusu yapılmıştı. Aşırı derecede duygusal onur nosyonu ve düello çılgınlığı olan bu kişi akranları tarafından bile kaçık bir karakter olarak görülmüş ve çok daha düşük statüdeki genç bir subay onu yerli yerine oturtmuştu: "Onur duygusunun, sitem etme konusundaki acelecilik ya da haklı olmayan serzeniş korkusunda yeri yoktur". Generalin, "Şu anda onurlu bir adam, düelloya başvurmadan akıbetini nasıl destekler?" şeklindeki retorik soruya, "İyi huyuna danışarak, sevgili generalim" cevabını vermiştir.[27]

Aristokrasinin ahlâkını ve alışkanlıklarını şiddetli bir şekilde eleştiren oyun, 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren düelloya ve onun altında yatan onur simgesine karşı yükselen muazzam bir kamusal kampanyanın bir parçasıydı. 1784 yılında William Jackson'un düelloyu hâlâ saygı duyulması gereken "evrensel tutkular"dan birisi ve herhangi bir yasa tarafından bastırılamayacak bir şey olarak gördüğü doğrudur. Belirli bazı kusurlar yalnızca rencide edilenler ve bunu yapmaya teşvik edilenler tarafından "her türlü yasadan önce gelen ve yasanın üstünde olan, açlık ya da şehvet kadar sabırsız bir arzu" tarafından uygun şekilde ödetilebilir.[28] Bununla birlikte edebiyatçı çağdaşlarından pek çoğu farklı kanaatlere sahipti. Yine 1784 yılında üniversite hocası Richard Hay, ıslah edilmiş eğitimin, her türlü intikam duygusunu bastırmaya ve "erdemli Onurun", kişiyi haklı neden olmadan silaha başvurmaya yönelten "bencil ve dejenere Onur'un yerini almasına" yardım edebi-

25 C. P. Moritz, *Reisen eines Deutschen in England im Jahr 1782*, O. Zur Linde (ed.), (Berlin, 1903), s. 50; J. W. v. Archenholz, *England und Itailen*, cilt 3 (Leipzig, 1787), s. 45 ve devamı.

26 J. A. Atkinson, *Duelling Pistols and some of the Affairs they Settled* (Londra, 1964), s. 37 ve devamı.

27 W. Kenrick, *The Duellist. A Comedy* (Londra, 1773), s. 80.

28 W. Jackson, *Thirthy letters on Various Subjects*, cilt 1 (Londra, 1784), yeni baskı: (New York, 1970), s. 6, 12 ve devamı.

leceğini iddia ediyordu. Erdeme dayanan bir onur toplumun yasalarıyla çatışmaya girmeyecekti.[29]

Düellonun yasaya, dine ve akla aykırı olduğu, 18. ve 19. yüzyıllarda çok sık tekrarlanan harcıâlem bir eleştiri olarak, dönemin ansiklopedilerinde ifadesini bulan bir duyguydu. Yine de, 1788 tarihli *Chambers' Cylopedia*'da şunu görüyoruz:

> Aynı zamanda bu saçma göreneğin, bir dereceye kadar modern âdabın olağanüstü nezaketi ve hatırşinaslığına atfedilebileceği ve de bir adamın diğerine karşı saygılı ilgisinin, halen toplumsal ilişkileri antikitenin en uygar ülkelerinde olduğundan çok daha makul ve edepli bir hale getireceği kabul edilmelidir.[30]

Yüzyılın başında doktor ve polemikçi Bernard Mandeville, benzer bir şekilde, çok okunan *Fable of the Bees* (*Arıların Fablı*) adlı kitabında düellonun, yukarı sınıfın uygar davranışları ve görgüsünün incelmesinde son derece olumlu bir etkisinin olduğunu kabul ediyordu. Mandeville'e göre, onursuz bir davranışın hesabını vermeye davet edilme ve muhtemelen bunun cezasını hayatıyla ödeme beklentisi, yüksek sosyetedeki o kişileri yerlerinde tutuyor ve "Avrupa'da aksi halde küstah ve katlanılamaz olacak insanları, binlerce terbiyeli ve kibar beyefendi" haline getiriyordu.[31]

Bununla birlikte düellonun karşıtları, onur simgesinin, zamanla en küçük bir görgü kuralının bozulmasını bile hakaret olarak gösterilebilecek bir titizliğe dönüştürdüğünü ve böylelikle sayısız düelloya potansiyel yarattığını savunuyorlardı. "Sahte onur" dışsal şeylerle ilgiliydi ve iddia edildiğine göre, kaynağını bireyin kendisinde bulan "gerçek onur"la pek bir ilgisi yoktu. Aydınlanmanın rasyonalizmi ve püriten hareketin tutkulu içselliği, yüksek sınıfların âdet ve davranışlarını, rasyonel ya da Hıristiyan erdem ve ahlâkına dayalı ve her türlü yapay üslup kazandırılmış kültürün erişemeyeceği yeni model bir burjuva onuruyla karşılaştırarak eleştiriyordu.

Almanya'da düelloya karşı olan iddialar da benzer düşüncelere dayanıyordu. 1746 yılında yazan vaiz ve "dünyanın aklının kamusal öğretmeni" Georg Friedrich Meier'e göre, onur "erdemin bir gölgesiydi" ve yalnızca erdemli davranışla savunulabilirdi.[32] 1750 yılında von Justi onu destekliyordu:

---

29 R. Hay, *Three Dissertations on the Pernicious Effects of Gaming on Duelling and on Suicide* (Cambridge, 1812), s. 83-176, alıntılar s. 17'den. Ayrıca, 18. ve 19. yüzyıllarda düellonun İngiliz eleştirmenleri üzerindeki yaygın tartışmalar için Andrew, Code, v. a., s. 416 ve devamına bakınız.

30 E. Chambers, *Cyclopaedia or a Universal Dictionary of Arts and Sciences*, cilt 2 (Londra, 1788), "Düello" maddesi. 1755 ve 1892 arasındaki İngiliz ansiklopedileri konusundaki yardımları için Ulrike Spree ve Williband Steinmetz'e müteşekkirim.

31 B. Mandeville, *Die Bienenfabel (1714)* (Berlin, 1957), s. 194 ve devamı; alıntı s. 195'ten.

32 G. F. Meier, *Gedanken von der Ehre* (Halle, 1746), s. 225, 313.

> Bizim onurumuz bize bağlıdır ve yalnızca bizden gelir ve biz kötü ya da ahlâka aykırı bir eylemde bulunmadıkça ki düello bunlardan birisidir, onurumuzu koruruz; zira, kim onurlu adam olmak isterse ve kim böyle biri olarak bilinmek isterse, o kişi ortak barışa ya da Tanrı'nın ve vatanın yasalarına aykırı olan herhangi bir işe girişmez.[33]

Eğer kişinin içindeki onur üçüncü bir kişinin eylemiyle yaralanamaz ve azaltılamazsa, o zaman erdemli adama "iyi adı"na yapılan saldırı, o kişiyi mahkemeye götürerek korunur.

Evrensel onur nosyonunu tanımlamaya yönelik bu girişimler belirli bir zümreye (*estate*) bağlı herhangi bir onur kavramını reddediyor ve bazı durumların bir kişinin düello etmesini gerektirebileceği düşüncesini kabul etmiyordu. Olsa olsa, subayların profesyonel olarak belirlenen ve sivillerin onur standardına göre yeterince ölçülemeyecek son derece hassas bir onur duygusu olabileceği kabul edilebilirdi. Ama temel pozisyon şuydu: "Onur konusunda her zümre (*estate*), bir diğeri gibi, en yüksek olduğu kadar en düşük iddiada bulunabilir."[34]

Bu ilke uygulamada her zaman geçerli değildi. Geç 18. yüzyıl Prusya yasası, yurttaşlarına farklı onur standartları uyguluyordu. "Köylü zümresinden olan kişilere" ya da zanaatkârlar ve meslekleri de içermek üzere toplumun aşağı mertebelerine yönelik hakaretler, "daha yukarı burjuva zümrelerindeki" kişilere yönelik hakaretlere göre daha katı bir şekilde cezalandırılıyordu. Soylulara ve üst düzey devlet yetkililerine yönelik hakaretlere, "daha yukarı burjuva zümrelerine" uygulananın iki katı ağırlıkta cezalar uygulanıyordu.[35] Bu farklı derecelerdeki cezaların altında yatan ve *estate* düşüncesi tarafından belirlenen, yukarı toplumsal katmanlar arasındaki onur nosyonunun daha alt tabakalara göre daha gelişmiş olduğuydu. Bu nedenle soyluluk içindeki bir hakaret, köylüler ve zanaatkârlar arasında görülen bir hakarete göre daha ciddi ve daha önemliydi.

Tam da bu nedenledir ki Prusyalı yasa koyucular, hangi toplumsal düzeyde olursa olsun, *Bürgerstand* içindeki şiddetli anlaşmazlıkları düello olarak ele almayı reddediyorlardı. Düellonun yalnızca, belirli bir statü grubunun (*estate*) üyeliği ile ilgili olarak yüksek derecede gelişmiş onur duygusuna sahip adamların tek bir çatışmada silaha başvurması halinde var olabileceği söyleniyordu. Bu tür bir onur, bu manevi sorumluluğu kendileri için de

---

33 J. H. G. v. Justi, *Deutsche Memoires oder Sammlung verschiedener Anmerkungen*, cilt 1 (Viyana, 1750), s. 81.

34 "Über die Ehre", *Monatt. sschrift von und für Mecklenburg* 2 (1789), sütun 658-666: Alıntı sütun 663'ten.

35 "Über Injurien, Hausrecht. Notwehr und Duelle nach preußischem Rechte" (Berlin, 1827), s. 173.

talep eden kimi orta sınıf adamların çok öfkelenmesine rağmen yalnızca soylulara ve subaylara ihsan edilmişti. 1791 yılında adı bilinmeyen bir "akademisyen" bir makalede, burjuvazinin subaylara ya da soylulara haklarını bildirmeye yeterli sayılmamasının kabul edilemez olduğunu açıklıyordu. Aristokratik-militer *point d'honnoeur* (düello) ya "bütün statü gruplarına açık yapılmalı ya da tümüyle terk edilmelidir; kılıcın herkes tarafından taşınması toplumsal davranışı geliştirme eğilimi gösterecek" ve subayların şiddetli saldırılarını bastıracaktır.[36]

Bu noktada, Almanya'daki düello tartışmalarında, hemen hemen yalnızca "eğitimli sınıflar"dan insanların sürdürdüğü tartışmalarda, belirli bir tereddüt vardı. Her ne kadar, bir yandan düelloyu siyasal, dinsel, ahlâki ve rasyonel nedenlerle kabul etmiyorlarsa da, diğer yandan soyluluğun düelloda "öz çıkarcılığını" kutlamasını, kendi narin benliklerini geliştirmesini'[37] olduğu kadar, sınırlandırma olmadan kendi kişiliklerinin bütünlüğünü savunma haklarına da imreniyorlardı. Burjuva onuru ve de mahkemelere başvurma kişinin böyle "kendi kültürünü geliştirmesine" çok az yer bırakıyordu. Kişinin içinde konumlanan burjuva onuru, son derece özel bir şey haline gelmişti ve onun dışsal ifadesi, kendini mahkemelerde savunmaya indirgenmişti. Aynı zamanda, 1847 yılında Prusya *Diet*'inde konuşan Renli tacir Gustav Mevissen tarafından önerildiği şekliyle, burjuva onurunun evrensel tanımı, her türlü toplumsal farklılıkları ortadan kaldırıyor ve bireyin toplumsal fark görme ihtiyacını tatmin etmesine hiçbir yer bırakmıyordu.[38]

Burjuva kamuoyunda bu konudaki ayrılmanın çapı, 19. yüzyılın bir ansiklopedisine bakılınca doğrulanır. Her ne kadar düello hakkında yazılan makale ve broşürlerin çoğunluğu olumsuz bir görüş benimsemiş olsa da, 1847 tarihli liberal *Staatslexikon*, düellonun "iyi etkileri"ni övüyor ve şunları vurguluyordu:

> bağımsız kişisel onurun ve bağımsız olarak yerleşmiş bir onur kuralının egemenliği, bu onurun savunulması için bir şevk ve cesur, erkekçe bir karakterle birleşince tüm modern kültürümüzün en harika yönlerinden birisini oluşturur ve aynı zamanda siyasal despotizme... ve materyalizm ve bayağılığın utanç verici egemenliğine karşın güçlü bir savunma olur.[39]

---

36 "Besonderheiten des sogenannten militärischen Points d'honneur". *Journal von und für Deutschland* 8 (1791), s. 155-157.

37 S. C. Schmid, *Über die Duelle* (Landshut, 1802), s. 3, 28.

38 Mevissen, burjuva onurunu, burjuva toplumunun yasa ve ahlâk kurallarıyla uyumlu "ulusun genel onuru" şeklinde tanımlama girişiminde bulunmuştu. E. Bleich (ed.), *Der Erste Vereinigte Landtag in Berlin 1847*, cilt 2 (Berlin, 1847), s. 202.

39 C. Welcker, Madde: "Infamie", "Ehre", "Ehrenstrafen", C. V. Rotteck ve C. Welcker (ed.) *Das Staats Lexikon*, cilt 7 (Altona, 1847), s. 377-404; alıntı s. 390'dan.

Yirmi sene sonra, Hermann Wagener'in muhafazakâr *Staats-und Gesellschafts-Lexikon*'u düelloyu "onurun meşru müdafaası" olarak tanımlıyor ve cüretle açıklıyordu:

> Mutlak, her şeye kadir devletin, onuru ve bireyin hakkını alt etmesine izin vermeyeceğiz ve bu nedenle biz her insanın kendi alanının ve kendi onurunun savunucusu ve temsilcisi olan, kendisi tarafından belirlenen yetki, hak ve ödevine sıkı sıkıya sarılacağız.[40]

Dönemin İngilizce ansiklopedilerinde bu türden savunmalara rastlamayız. 1860 yılında *Chamber's Encyclopaedia*, "bu uygulama kamuoyunun kademeli işleyişiyle gözden düşmüş ve bu ülkede muhtemelen nihai olarak ilga edilmiş olarak görülebilir" diye yazabiliyordu. 1877 yılında *Encyclopaedia Britannica* düelloyu "İngiltere'de terk edilmiş" bir şey olarak tanımlıyordu. "İngiliz toplumunda artan akıl ve insanlığın bir sonucu olarak, feodalizmin en son kalıntısı" nihayet yeryüzünden yok olmuştu ve bu, Kıta'daki duruma bakarak büyük bir gelişme olarak ele alınıyordu.[41] 1884 yılında Victoria döneminin bir vakayinamesinde, "düello sisteminden toptan vazgeçilmiş olması", "gerçek uygarlığın hızlı gelişiminin bir kanıtı" olarak yorumlanıyor ve gururla şunlar ekleniyordu: "Şu saatte İngiltere'de düello, büyü ya da cadı yakma sıkıntıları gibi, modası geçmiş bir saçmalık ve barbarlık olarak görülecektir".[42]

Almanya'da "uygarlığın zaferi" oldukça farklı bir şekilde görülüyordu. İmparatorluğun en popüler ve en etkili tarihçisi Heinrich von Treitschke, 1894 yılında, 19. yüzyılın ilk yarısındaki İngiliz aristokrasisi için şunları yazıyordu:

> Alman soyluluğu yoksul ama şövalyeliğini korurken, eski onur nosyonları ve ortak önyargı paranın gücüyle darmadağın edilmişti. Ticaretin rüzgârı bütün ülkenin hayatının içine dolmuştu. Toplumun dağılmasına karşı nihaî ve kaçınılmaz savunma, düello, kullanımdan kalktı ve kısa süre sonra da tamamen yok oldu. Çok geçmeden kılıç ve tabancanın yerini at kamçısı aldı ve ilkelliğin bu zaferi, aydınlanmanın büyük başarısı olarak kutlanıldı.[43]

Treitschke, İngiltere'de onur kuralını bozan şeyin kapitalizm ve ticaret olduğunu söylüyordu ve iddiası Lujo Brentano'nun on beş yıl önceki teziyle paralellik gösteriyordu. Bununla birlikte Brentano bu "bozulmayı" olum-

40 H. Wagner (ed.), *Staats - und Gesellschafts-Lexikon*, cilt 23 (Berlin, 1867) madde: "Zweikampf", s. 199 ve devamı, alıntı s. 200'den.

41 *Chamber's Encyclopaedia*, cilt 3 (Londra, 1860), madde: "Duel", s. 692; *The Encyclopaedia Britannica*, cilt 7 (Edinburgh, 1877), s. 511-515.

42 J. McCarty, *A Short History of Our Time* (1884), aktaran J. R. Reed, *Victorian Conventions* (Athens, 1976), s. 146.

43 H. V. Treitschke, *Deutsche Geschichte im Neunzehnten Jahrhundert*, cilt 5 (Leipzig, 1894), s. 480.

lu olarak görüyor ve burjuva prensiplerinin aristokratik prensiplere galebe çalışını açıkça olumlu karşılıyordu. Bu açıklamanın, İngiliz yukarı sınıfının yapı ve mantalitesine yeni bir kavrayış getirip getirmediği şimdi inceleyeceğim bir şeydir.

İngiliz centilmenleri ve onların onur töresi

1824 yılında Londra'da, *İngiliz Düello Töresi. Onurun Yasaları ve Centilmenliğin Karakteri Hakkında Bir Referans* adıyla bir kitap yayınlandı. Bu kitap hem, düellonun meşruiyetini açıklama girişiminde bulunduğu genel okuyucuya, hem de düellonun yaygın olduğu toplumsal çevrelere yönelikti. Onurlu bir çatışmanın kurallarını koyarak yazar, "centilmenlerin saflıklarını ve uzun zamandır kabul edilmiş onur yasalarını korumayı" hedef alıyordu.[44] Soyluluğun ister sivil, isterse asker olsun, bütün erkek üyelerini, onurunu korumaya muktedir sayıyordu.

Bununla birlikte bu tanım, yazarın kendisinin karşılamaya niyetli olmadığı kimi sorunlar ortaya koyuyordu. Almanya'dan farklı olarak İngiltere'de *primogeniture* (ekber evlat) prensibi, soyluluğun açık sınırlara sahip olmadığı anlamına geliyordu. Her ne kadar bu prensip o sınıfın devamlılığını ve birliğini garanti etme niyeti taşısa da, aslında onu diğer sınıflardan ayıran engelleri de yok etmek eğilimi taşıyordu. Eğer yalnızca en büyük erkek evlat babasının unvanına ve mülküne sahip olabiliyorsa, erkek kardeşleri özgün sınıfları dışında kendilerine bir yer bulmak ve hayatlarını başka şekilde kazanmak zorunda kalıyorlardı. Yine de, değerler, eğitim ve davranış normları açısından içinden geldikleri ailenin toplumsal çevresine bağlıydılar. Soyluluğun bu "mertebesi indirilmiş" oğulları arasında iki dünya bir araya geliyordu – toprak sahibi elitin dünyası ve profesyoneller, subaylar, dinsel ve kamusal görevliler dünyası.

Kuşkusuz miras hakkına sahip olmayan bu evlatların (resmi olmayan) centilmen unvanını talep etmeye hakları vardı; tıpkı zenginliklerini Londra'nın büyük ticari şirketlerindeki ticari ve finansal işlemlerine borçlu olan ve toprak çıkarlarıyla pek çok ilişkisi bulunan burjuva tüccar ve bankerlerin olduğu gibi. *Gentry* sözcüğünün etimolojisinin düşündürdüğü gibi, *gentry*'nin erkek mensupları, unvan sahibi olmayan toprak sahipleri de centilmenler çevresine dahildi. Başka bir deyişle centilmen unvanı belirli bir sınıfın malı değildi; ama belirli bir hayat tarzına, toplumsal normlar, inanç ve davranış kalıplarının az ya da çok kesin, bütününe işaret ediyordu. Hiç kuşku yok ki bu tür bir hayat tarzı sağlam bir ekonomik temel gerektiriyordu – centilmenlerin emirlerine amade para ve zamana ihtiyaçları vardı. Orta sını-

44 *The British Code of Duel* (Londra, 1824), s. 74.

fın büyük kısmı gibi, daha alt toplumsal tabakalar da bu nedenle centilmen sayılamazlardı. Geriye kalan, tuzu kuru toprak sahibi elit ve tam bir ekonomik güven içinde yaşayan orta sınıf kesimleriydi.[45]

Her şeyden önce bir centilmenin hayat tarzı, boş zaman ya da serbest zaman gerektiriyordu. Her gün geçimi için mücadele etmek zorunda kalan ve boş zamana sahip olmayan insanlar, dolayısıyla gerçek bir centilmenin katıldığı faaliyetlerde yer alamıyor; av, at yarışları, kamu görevi, dostlara yapılan uzun ziyaretler gibi ve diğer pek çok hoş eğlence biçimine katılamıyordu. Bu aristokratik boş zaman geçirme kültürü çok katı görgü kurallarıyla bir arada tutuluyor; katılanların büyük bir titizlikle uymak zorunda oldukları kesin kurallar içinde biçimleniyordu. Bu kuralları bozan bir centilmen, artık centilmen değildi. Eğer kumar borcunu ödeyemiyorsa, bir sonraki oyuna davet edilmeyeceğini kesinlikle biliyordu. Öte yandan, eğer terzisinin faturasını ödeyemiyorsa bu durum, centilmen arkadaşları tarafından, kuralların bozulması olarak görülmüyordu. Centilmence davranış kuralları yalnızca kendi toplumsal grupları içinde uygulanıyordu ama bu grup içinde bunlara da harfi harfine uyulması gerekiyordu.

Centilmen, cömert ve becerikli bir şekilde kendi günlük orta sınıf hayatının ayrıntıları üzerine çıkarabilirken, diğer centilmenler arasındaki konumuna çok dikkat etmeliydi. 1790'da bir yazarın söylediği gibi: "Hayattaki konumu, ama özellikle davranış biçimi, kişiyi centilmen unvanına sahip kılıyorsa, o kişi karakterini mutlak surette lekesiz tutmadan varlığını sürdüremez".[46] İleri derecede gelişmiş bir davranış töresi, herhangi bir "leke"nin onurlu bir şekilde temizlenebilmesini sağlıyor ve o centilmene eşitleri arasında bir şövalye gibi ve kusursuz bir zarafet içinde davranma yükümlülüğü getiriyordu. Eğer bunlara uymayı başaramazsa derhal sonuçlarıyla karşı karşıya kalıyordu: Bir hanımefendiye uygun olmayan bir söz ya da bir başka centilmene yönelik bir hakaret, kural olarak, bir düello daveti anlamına gelecekti.

Düello, hakarete uğrayan tarafa, kişisel dürüstlüğüne yönelen herhangi bir saldırıyı, hayatı pahasına da olsa, püskürtecek cesaret ve onur duygusuna sahip olduğunu gösterme fırsatı veriyordu: Onurlu bir adam olarak kabul edilmiş oluyordu. Rencide edenin de ayrıca, onur tutkusuna sahip olduğunu ve davranışının muhtemel ölümcül sonuçları da dahil bütün sorumluluğunu üstlenmeye istekli olduğunu gösterme şansı vardı. Düellonun sonun-

45 Karşılaştırınız, L. Stone ve J. C. Fawtier Stone, *An Open Elite? England 1540-1880* (Oxford, 1986), s. 164 ve devamı, 277 ve devamı; Perkin, *Origins*, s. 217 ve devamı. Ayrıca, E. J. Hobsbawm'in bu ciltteki katkısına bkz. İngiliz centilmeninin edebi sunuluşu hakkında karşılaştırınız, P. Mason, *The English Gentleman. The Rise and Fall of an Ideal* (Londra, 1982); ayrıca D. Castronovo, *The English Gentleman. Images and Ideals in Literature and Society* ((New York, 1987).

46 S. Stanton, *The Principles of Duelling* (Londra, 1790), aktaran Atkinson, *Pistols*, s. 24.

da, eğer hayatta kalmışlarsa, her iki taraf da "temizlenmiş" olacaklardı. Her ikisi de karakterlerini ve onurlarını sınava sokmuşlardı ve şimdi artık birbirlerine alışılagelmiş saygıyla davranabilirlerdi. Kazananlar ya da kaybedenler yoktu, eski ortaçağ "ilahi adaletinden" farklı olarak çatışmanın sonucu asıl anlaşmazlığın doğruluğu ya da yanlışlığı sorununu belirlemiyor, çatışmalar bu yolla çözülmüyordu. Daha doğrusu, çatışan tarafların kişisel etkileşimiyle hükümsüz kılınıyordu.

Bu karmaşık toplumsal çerçevenin güzel bir örneği, 1762 yılında Londra yakınlarında Avam Kamarası üyesi ve gazete sahibi John Wilkes ile Earl Talbot arasındaki düelloydu. Talbot, Wilkes'in gazetesindeki kimi ifadelerle hakarete uğramış ve bunların Wilkes'in kendisine ait olduğunu ileri sürmüştü. Wilkes, "tamamen özgür ve bağımsız özel bir İngiliz centilmeni olarak" statüsünü ileri sürerek konu hakkında herhangi bir açıklama yapmayı reddetmişti. Bu itibarla, "aslında rütbe, varlık ve yetenek yönünden benim üstüm, ama yalnızca onur, cesaret ve özgürlük açısından eşitim olan hemcinsim bir uyruğun keyfi iradesine boyun eğmeyi" reddediyordu. Bununla birlikte Talbot'a düello hakkı tanıyor ve eğer yaşarsa düellodan sonra suçlamalarına cevap vereceğini bildiriyordu. Ve aslında böyle de oldu. Kimsenin vurulmadığı ilk atışlar yapıldıktan hemen sonra, suçlayıcı makalenin yazarının kendisi olduğunu kabul etti. Buna karşılık, Talbot cesareti için onu kutladı; "ve her yerde, kendisinin Tanrı'nın yaratmış olduğu en soylu insan olduğunu açıklayacağını söyledi. Daha sonra şimdi iyi dost olabileceklerini ve bir hana giderek birlikte bir şişe *claret* içmeyi arzu ettiğini ifade etti ve bunu pek çok kahkaha ve neşe içinde yerine getirdiler".[47]

Wilkes için olay, "özel bir İngiliz centilmeni" olarak, daha yüksek rütbeli bir kişinin meydan okumasına karşı kendi kişisel dürüstlüğünü savunma fırsatıydı. Düello durumunda, farklı toplumsal konumdan gelen her iki adam da eşit değerde olduklarını gösterdiler. Her ikisi de onurlu adamlar olarak hareket ettiler. Tek bir çatışma eylemi yalnızca hakareti ortadan kaldırmadı; soylu lordun onurunu da iade etti – ayrıca iki centilmen arasında bir köprü kurdu ve rütbe, zenginlik ve güç yönünden aralarında var olan toplumsal farklılıkları aşan bir dayanışma da yarattı. Bunlara ek olarak, centilmenleri düello yapmaya muktedir olmayan tüm öteki adamlardan farklı kılıyor ve "iyi toplum"un üyesi olmanın görünür bir sembolünü ortaya koymuş oluyordu.

18. yüzyılın sonlarıyla 19. yüzyılın başlarında düelloyu savunanlar için, bu açık ayrım çizgilerinin kaybolmaya başlayacağı korkusu sürekli bir endi-

47 J. P. Gilchrist, *A Brief Display of the Origin and History of Ordeals; Trials by Battle; Courts of Chivalry and Honour, and the Decision of Private Quarrels by Single Combat: Also, a chronological Register of the Principal Duels Fought from the Accession of his Late Majesty to the Present.* (Londra,1821), no. 68-76'dan aktarılıyor.

şe kaynağı oluyordu. Subay Stanton, 1790 yılında yukarı toplumsal konumdaki adamlar için düello prensibinin "hayattaki konumları onları centilmen olarak sınıflandıran kişilerin altına inmek için düşünülmediği konusunda etkilemeye" çalışıyor ve centilmen olmayan birisiyle düelloya başvurmama konusunda uyarıyordu. *British Code of Duel*'ın (*Britanya Düello Tôresi*) yazarı, 1824 yılında, bir düello ayarlanmadan önce her iki tarafın da centilmenler sınıfına dahil olduğunun belirlenmesi gerektiğini tavsiye ediyordu.[48] Bununla birlikte, Stanton'un kendisinin de belirttiği gibi, centilmenin tanımı, nesnel kriterlerden, "hayattaki konum"dan daha çok, "hayattaki davranış"la ilgili olduğundan, bu davranışın önemli bir sembolü olan düelloyu, bir centilmenin toplumsal konumunu elde etmek için bir araç olarak kullanmak mümkündü.

Aslında, 1820'lerde centilmen olarak konumunu düello ile ifade etmek, artık yalnızca soyluluğa ait bir şey değildi. 1763 ile 1821 yılları arasında kamuoyunun dikkatini çeken en önemli düellolların, 1821 yılında bir listesini yapan subay Gilchirst, 344 düellocu arasında yüksek aristokrasi mensubu görece çok az kişinin adını sayıyordu – bunlar arasında, başbakan William Pitt (1798) ve Wellington Dükü (1829) gibi tanınmış kamusal figürler yer alıyordu. Düellocuların pek çoğu unvanı olmayan kişiler, subaylar, gazeteciler, avukatlar, doktorlar, öğrenciler, kilise yöneticileri ve aktörlerdi. Bu tanınmış çevrede ayrıca işadamları da vardı: 1784 yılında, Ascot'un onu borcunu ödememekle suçladığı bir içki imalathanesinin burjuva sahibi, bir aristokratla düello yapmıştı. 1820 yılında bir kahvehanede patlak veren anlaşmazlık, bir tüccarla, varlıklı bir centilmen arasında tabanca ile yapılan bir düello ile sonuçlanmıştı.[49] 1812 yılında, tüccar ve esnaf arasındaki meydan okumalarla ilgili birkaç dava ile uğraşmak zorunda kalan yargıç Lord Ellenborough, "tezgâhla ticarethane arasındaki bu sahte şövalyeliğe bir son verme zamanının geldiğini" haykırıyordu.[50]

Aristokrat Ellenborough'nun sahte ve taklitçi şövalyelik olarak aşağıladığı şey, aslında, orta sınıftan adamların en yüksek toplumsal çevrelere mensup olma girişimleriydi. Ancak bu toplumsal karışımın gerçekten, *Edinburgh Encyclopaedia*'nın 1830 yılında varsaydığı ve umduğu gibi, "büyüklerin artık onurlu sayılamayacak bir uygulamayı" reddedip etmeyecekleri tartışmalı olmaktan uzaktır.[51] İngiliz toplumunda, 19. yüzyılın sonuna kadar aristokrasinin sahip olduğu tüm iktidar pozisyonları, onların kapalı bir kast olmasına değil de aksine, bir dereceye kadar açıklık ve uyarlanabilme gösterdikleri gerçeğine dayanıyordu. *Primogeniture*'nin kurbanı olan "aşağı doğru hare-

48 Stanton, *Principles*, Atkinson, *Pistols*, s. 23; *British Code*, s. 23'ten aktarılıyor.

49 Gilchrist, *Brief Display*, s. 172 ve devamı, s. 320 ve devamı.

50 Andrew, "Code", s. 433'ten aktarılıyor.

51 *The Edinburgh Encyclopaedia*, cilt 8 (Edinburgh, 1830), s. 181.

ketli" soylularla "yukarı doğru hareketli" burjuvalar, aristokratik hayat tarzının unsurlarını korudukları ya da kazandıklarında, bu yalnızca aristokratik modelin çekiciliğini ve bütünleştirici gücünü gösteriyor ve aristokrasinin varlığının devam etmesine yardımcı oluyordu.

Bununla birlikte düello, toprak sahibi elitin pek çok diğer üsluplaştırması gibi, yalnızca 19. yüzyılın ortalarına kadar varlığını korudu ve sonra oldukça hızlı bir şekilde öldü. Yüzyılın ikinci yarısında, burjuva ve soylu centilmenler artık anlaşmazlıklarını Hyde Park ya da Wimbledon Common'da değil ama mahkemelerde çözüyorlardı. 1890 yılında Oscar Wilde ve Lord Queensberry arasındaki anlaşmazlık, elli yıl önce, hiç kuşku yok ki bir düello ile sonuçlanırdı. Oğlunun Wilde ile olan homoseksüel ilişkisine karşı çıkan Queensberry Londra'daki bir kulüpte Wilde'a alenen hakaret edince, Wilde mahkeme yoluna gitti. Her ne kadar Wilde'ın biyografisini yazan, olayı 1918'de düello diliyle –"meydan okuma", "ölümcül çatışma", "kavga", "ölüm düellosu"– aktarsa da, iki rakip arasında teke tek bir vuruşma artık bir seçenek değildi. Bu olayı sonuçlandırmak için düello daha göze çarpıcı ve havalı bir yol olsa da ceza mahkemesinde skandal bir duruşmadan daha az üzüntü kaynağı olacaktı. Hazırlık safhası da daha az kaba olacaktı; yargılama sona ermeden birkaç ay önce Queensberry, eğer oğluyla bir kez daha birlikte görürse Wilde'ı fiziki şiddetle tahdit etti. Wilde, "Queensberry kurallarının ne olduğunu bilmiyorum ... ama benim kuralım, kişisel şiddeti görür görmez ateş etmektir," şeklinde cevap verdi.[52]

Bu tür "kurallar'ın artık klasik onur töresiyle ortak pek fazla bir yanı yoktu. Aksine, Treitschke'nin, uygar toplumu tehlikeye atarcasına kılıç ve tabancanın yerini kamçının aldığı yolundaki küçümseyen ifadesini akla getiriyordu. İngilizler arasında düellonun, "iyi giyimli insanlar arasındaki bencillik ve görgüsüzlüğün" etkisini kırmak üzere yeniden uygulanmasını tercih eden kanaatler de vardı.[53] Bununla birlikte, aynı zamanda, Paris'teki İngiliz konsolos yardımcısının 1891 yılındaki bir düelloda destekçi olduğuna ilişkin haberler üzerine kamuoyunda öfke de yükselmişti: Olay parlamentoda tartışılmıştı.[54] Tiyatroda profesyonelce sahnelenen düellodan hâlâ zevk alınıyordu ama gerçek hayatta düello meşruiyetini kaybetmişti. Victoria çağı centilmeni onur töresini reddetmiş ve daha uygar bir duruş benimsemişti. 1891 yılında bir İngiliz gazeteci şunları söylüyordu: "İngiltere'de düello 'centilmence' hale gelince öldü."[55]

---

52 F. Harris, *Oscar Wilde. His Life and Confessions*, cilt 1 (New York, 1918), özellikle s. 186 ve devamı. Wilde hakkındaki bilgi için Gabriel Motzkin'e müteşekkirim.

53 "Why not Revive Duelling?", *Evening News and Post* (11 Ağustos 1891), C. A. Thimm, *A Complete Bibliography of Fencing and Duelling* (1896), yeni baskı (New York, 1968), s. 417 ve devamından aktarılıyor.

54 Karşılaştırınız, Thimm, *Bibliography*, s. 457 ve devamı, 479 ve devamı.

55 Thimm, s. 467'den aktarılıyor.

Kuşkusuz bu, bir açıklama değil, tasvir edici bir yorumdur. İngiltere'de düellonun ölümünü açıklayan tartışmalar oldukça zayıf temellere dayanıyordu ve hâlâ dayanmaktadır.[56] Çağdaşlar, ya kamuoyunun ağırlığına ya da subaylar arasındaki düellonun, 1840 yılında Alman modeline göre, askeri onur mahkemelerinin yardımıyla önlenmesini öneren Kraliçe'nin kocasının müdahalesine işaret ediyorlardı. Her ne kadar bu öneri kabul edilmemiş olsa da, 1844 yılında Askeri Ceza Kanunu'na düelloya daveti, ordudan çıkarılmayla cezalandıran ve "onurlu bir adamın kişiliğine uygun" bir özür dilemenin yeterli olacağını öneren kimi maddeler eklenmişti.[57]

Bununla birlikte, Alman örneğinin göstermiş olduğu gibi, kamuoyu, özellikle de ilgili toplumsal grubun kanaati, düelloyu kaçınılmaz gördüğü sürece daha sert cezaların bir etkisi olmadı. Bir meydan okumaya cevap vermeyen bir centilmen, başka centilmenler tarafından korkak ve onursuz sayıldığı ve "iyi toplum"dan dışlandığı sürece, daha sert ceza tehdidi, düello uygulamasının devam etmesini önleyemezdi.

Prens Albert yalnızca yasanın etkisini değil fakat aynı zamanda ordunun İngiliz toplumundaki rolünü de gözünde büyütmüştü. Victoria'nın kocası askeri düellonun ortadan kalkmasıyla uygulamanın sivil hayatta da sona ermesi için ilk adımın atılmış olacağını varsayarken Alman deneyimini düşünmüştü. Bununla birlikte İngiltere'de ordunun toplum üzerindeki etkisi Almanya'da olduğundan, özellikle de Prusya'dan çok daha zayıftı. Daha 1782 yılında Karl Philipp Moritz, Londra sokaklarında askerlerin olmayışına şaşırmıştı: "Subaylar işten çıkınca, üniforma değil sivil kıyafetler giyerler ve yalnızca şapkalarındaki kokartla fark edilirler".[58] İngiltere'yi ziyaret eden bir

56 Bu açıklamalar konusunda zorlananlar yalnızca çağdaşları değildi. Daha sonraki tarihçiler de herhangi bir açıklama sunmazlar; pek çok olayda böyle bir şey için gerek bile duymazlar. O. F. Christie, *The Transition from Aristocracy 1832-1867* (Londra, 1927), s. 22 ve devamı, 130 ve devamı ile birlikte, centilmen idealindeki değişikliğe ve düellonun oynadığı anahtar role ilk işaret edenlerden birisi olan W. L. Burn, *The Age of Equipoise. A Study of the Mid-Victorian Generation* (Londra, 1964): "İngiliz centilmeni için düello zorunlu olmaktan çıkınca, bir centilmeni neyin oluşturduğu kavramı değişti" (s. 259). Bununla birlikte o, "yüzyıllarca bir centilmenin özel işareti olan bir uygulamanın böyle aniden neden sona erdiği" konusunda herhangi bir neden söylemez (s. 258). V. G. Kieman, *The Duel in European History. Honour and the Reign of Aristocracy* (Oxford, 1989), s. 221 ve devamında herhangi bir ikna edici açıklama sunulmaz. "Parasal tatmin"e yapılan gönderme (s. 131, 199), maddi olmayan değerlere yapılan gönderme, maddi olmayan değerlere bağlı olan centilmen kavramıyla çelişkiye düşmektedir. Perkin, *Origins*'da aristokratik centilmen idealinin (ve düellonun) "kapitalist orta sınıfın" gerçek toplumsal hegemonyasını yansıtan "girişimci ideali" ile yer değiştirdiğini savunmaktadır (s. 271-288). Andrew, "Code", benzer bir tez ileri sürmektedir. Her ikisi de (Stone ve Fawtier Stone'un, *Open Elit*'te göstermiş oldukları gibi), orta sınıfın önde gelen kesimlerinin kendilerini aristokratik kültüre uyarlamaya hazır oldukları ve yalnızca 19. yüzyılın sonlarına doğru girişimcilerin toplumsal etki kazandıkları gerçeğini gözden kaçırmaktadır.

57 Karşılaştırınız, T. Martin, *The Life of His Royal Highness The Prince Consort*, cilt1 (Londra, 1880), s. 169-172; *Hansard's Parliamentary Debates*, 3. Seri, cilt 73 (Londra, 1844), sütun 811 ve devamı.

58 Moritz, *Reisen*, s. 39, 50.

diğer seyyah, Carl Gottlob Küttner, 1792 yılında askerlerin halk arasında "az saygı" gördüğünü ve "herhangi özel bir statü grubu" teşkil etmediklerini haber veriyordu.[59] Aslında ordunun büyük bir kısmı Britanya Adaları'nda bulunmuyor fakat İrlanda, Hindistan ya da diğer kolonilerde görev yapıyordu. Bu, Avrupa'nın en büyük deniz gücünü oluşturan ve nizami orduyu ikinci dereceye indiren donanma için özellikle doğruydu.

Kamusal hayatta askeriyenin sınırlı varlığı kadar, sivil siyasal sistemin içine erken girmiş olmasının, subayların "iyi toplum"da marjinal değilse bile, o zaman kesinlikle biçimlendirici bir rol oynamadığı olgusuna katkıda bulunuyordu. İngiliz subayı, kendisi bir model olmak yerine, bir balıkçının tavırlarını benimsemişti. Orduya girişlerini para ile satın alan aristokrasinin genç oğulları, onur ve kişisel dürüstlük temeline dayalı centilmence bir ideali kendileriyle birlikte taşıyorlar ve onu profesyonel yeterlikten çok, onurlu kişiliğe değer verilen bir tür amatör aristokratik töre haline getiriyorlardı.[60] Hiç kuşkusuz bu töre bir ordunun subaylarından beklediği karakter özellikleriyle ileri derecede uyumluydu: Cesaret, yiğitlik ve hayatlarını ulus, kral ve ülke için feda edecek koşulsuz bir bağlılık. Bu karşılıklı takviye İngiliz subaylarının neden sık sık düelloya başvurduklarını açıklamaya yardımcı olur; bununla birlikte, onların kendilerini önce centilmen, daha sonra asker olarak gördükleri de unutulmamalıdır.

Aynı şey, Almanya'daki benzerlerinden farklı olarak, düello konusunda bağımsız bir gelenekleri olmayan öğrenciler için de geçerlidir. Alman öğrenci dernekleri düelloyu "akademik özgürlüğün" bir parçası olarak görürken, onur nosyonu, geç 18. ve erken 19. yüzyıl İngiliz öğrenci hayatında herhangi önemli bir rol oynamıyordu. Her ne kadar Oxford ve Cambridge'de düello bilinmeyen şeyler değildiyse de,[61] öğrenciler aynı sınıfa mensup akademik olmayan vatandaşlarından farklı davranmıyorlardı. Aristokratik burjuva elitin bir üyesi sıfatıyla centilmen olarak onurlarının söz konusu olduğunu düşündüklerinde tabancalarına davranıyorlardı ama özellikle öğrencilere özgü bir onur töresi yoktu.[62]

Dolayısıyla İngiltere'de onur töresinin temelinin dönüşmesi ve düellonun erken ortadan kalkmasının nedeni, toplumsal elitin tipik toplumsal-

59 C. G. Küttner, *Beyträge zur Kentniss vorzüglich des Innern von England und seiner Einwohner*, No. 2 (Leipzig, 1792), s. 100; No. 5 (Leipzig, 1973), s. 68.

60 Karşılaştırınız, G. Harries-Jenkins, *The Army and Society 1815-1914* (Londra, 1980), s. 1 ve devamı; *Parliamentary Debates*, cilt 73, sütun 803 ve devamı, 824 ve devamı.

61 Konuları öğrenci çevreleri etrafından dönen 18. ve 19. yüzyıl romanlarına yapılan göndermelerde bu açıktır. Örneğin bkz. J. G. Lockhart, *Reginald Dalton. A Study of English University Life* (1823) (Edinburg, 1846), s. 331 ve devamı; ayrıca bkz. M. R. Proctor, *The English University Novel* (1957), yeni baskı (New York, 1977), s. 1, 37, 62 ve devamı, 73.

62 Karşılaştırınız, V. A. Huber, *Die englischen Universitäten* (Kassel, 1840), yeni baskı (Aalen, 1969), cilt 2, s. 444 ve devamı.

laşma biçimlerinde, yazılı olmayan centilmence davranış kurallarını öneren ve izleyen çevrelerde aranmalıdır. Bu elitin soyluluk ve *gentry*'yi içerdiği gerçeği ve bunun Almanya ile karşılaştırıldığında görece açık ve akışkan bir sosyal formasyon oluşu kendi başına düellonun toplumsal değeri konusunda çok az şey söyler. Bu toplumsal elite kabul edilme onun kültürünü ve davranış standartlarını benimseme koşuluna bağlıydı. Toprak sahibi sınıfların hegemonyası devam ettiği sürece, ki tarihsel araştırmaların kanıtlarına göre 1880'lere[63] kadar devam etmiştir; dışarıdakilerin onların hayat tarzı ve sosyo-kültürel normlarına ilişkin eleştirilerine kulak verilmemiş ya da elitin kendi içinde kabul görmemiştir. O nedenle, düelloya karşı kamuoyunun çoğunlukla olumsuz tutumunun bu değişikliği getirmiş olması pek olası değildir.

Değişimin gerçek temellerinin yer aldığı kurum, yüksek soyluluk ve *gentry*'nin olduğu kadar profesyonellerin, kilise yöneticilerinin, subayların, bankerlerin ve zengin tüccar çocuklarının centilmen olarak eğitildiği İngiliz elit okul (*public school*) sistemiydi. Bu özel yatılı okullar, 1864 yılında onlar hakkında bir rapor hazırlayan hükümet komisyonunun gözünde, "İngiliz centilmeninin karakterini biçimlendirmede belki de en büyük paya sahipti. "Söz konusu okullar öğrencilerini öz-denetim; özgürlüğe olduğu kadar düzene, kamuoyuna ve kamu ruhuna saygı anlayışıyla yetiştiriyordu.[64] Kural olarak, formel bilgi aktarma, sözcüğün teknik anlamında öğrenimle daha az; gelecekte siyaset, toplum ve kültür hayatında işgal edecekleri önemli pozisyonlara uygun toplumsal alışkanlıklar kazandırmakla daha çok ilgiliydiler. 1865 yılında "İngiltere'nin büyük okulları" üzerine yapılan bir araştırma bunları" atletik terbiye ve İngiliz centilmeninin yiğit, âlicenap ruhunun yetişme alanları" olarak tanımlıyordu.[65]

Bununla birlikte, İngiliz centilmeninin, bu yiğit ve âlicenap ruhunu toplum içinde sınava sokmadan önce, tek tek öğrencileri yeknesak ve disiplinli kolektivitenin ortak hamuruyla yoğuracak, hiyerarşik ve katı bir şekilde örgütlü bir kurumda uzun bir çıraklık geçirmesi gerekiyordu. Yeni kurulan ya da 1820'lerden sonra ıslah edilen özel okullarda bireysellik ya da zihin bağımsızlığına çok fazla değer verilmiyordu. Genç öğrencilerin daha yaşlı öğrencilerin astı ve onların emirlerine tabi olduğu, onlara hizmet-

63 Stone ve Fawtier Stone, *Open Elit*, s. 292'ye göre; E. J. Hobsbawm, *Industry and Empire* (Harmondsworth, 1969), s. 80 ve devamı.

64 B. Simon, *The Two Nations and the Educational Structure 1780 to 1870* (Londra, 1974), s. 312'den aktarılıyor; Ayrıca bkz. G. Best, *Mid-Victorian England 1851-1875* (New York, 1972), s. 162 ve devamı, 246 ve devamı.

65 B. Simon, "Introduction", B. Simon ve I. Bradley (ed.), *The Victorian Public School* (Dublin, 1975) içinde, s. 4'ten aktarılıyor; E. C. Mack, *Public Schools and English Opinions since 1860* (1941), yeni baskı (New York, 1973).

çilik ettiği karmaşık bir öz-yönetim sistemi, merhametsiz bir ceza ritüeli ve öğrenciliğe kabul töreniyle birleşerek, bir cemaat duygusu ve toplumsal uyumu teşvik ediyordu. Giderek popüler hale gelen kriket ve futbol gibi takım oyunları ayrıca bireyi esas itibariyle daha büyük grubun bir parçası olarak görme eğilimini güçlendiriyor ve tek tek öğrenciler kendi kişisel çıkarlarını ve bireysel ihtiyaçlarını kolektifin çıkar ve ihtiyaçlarına tabi kılmaya alışıyordu.

Bu tür bir elit okul eğitiminin geliştirdiği değerler, düelloda ifadesini bulan onur töresinin toplumsal temellerini ortadan kaldırıyordu. Onurunu korumak için teke tek çatışma bireyi duygusal olarak öne çıkarıyordu. Düelloda söz konusu olan şey, bir bireyin bir başka birey tarafından sorgulanan onuruydu ve onuru sorgulanan birey saldırganla silahlı çatışmaya girerek onurunu yeniden sağlamak zorundaydı. Düello, ileri derecede ritüelleştirilmiş iletişim biçimlerine dayanıyordu; ne ki bu biçimlerde ifadesini bulan şey kolektivite değil, mutlak bireycilikti. 19. yüzyıl İngiliz elit okul sisteminde grubun ya da kolektif düşüncenin önceliği, bu bireycilik prensibiyle taban tabana zıttı ve muhtemelen İngiliz toplumsal elitinin davranışında gözlenen değişikliğin ortaya çıkmasında belirleyici bir öneme sahipti.

Yüzyılın ikinci yarısında, okullarda ve üniversitelerde sportmenlik kültü ne denli çok uygulama bulduysa, öğrencilerin toplumsal konumlarındaki etkileriyle, centilmenlik imajı, en görünür ifadesini düelloda bulan aristokratik eşitlik idealinden o derece uzaklaştı. Spordan farklı olarak düelloda önemli olan şey yarışma ya da göreli başarı, birincilik, ikincilik değil fakat kişinin bireysel onur duygusunu herkese gösterebilme cesaretiydi. Korku ya da intikam duygusu, aileyi ya da yasayı düşünmek – bunların düelloda yeri yoktu. Önemli olan tek şey, zafer ya da yenilgiyle ölçülebilecek başarı değil, kişinin bireysel varlığıydı.[66]

Eğer, elit okul sisteminin aktardığı kamusal ruh duygusu ve başarıya yöneliş, 19. yüzyılda İngiliz centilmeninin davranış kurallarını dönüştürdüyse ve son derece bireyci düello prensibinin kendini ortaya koyabildiği koşulları zamanla ortadan kaldırabildiyse, o zaman bu sürecin burjuva değerleri ve hükümleriyle özdeşleştirilip özdeşleştirilemeyeceği sorusu sorulmalıdır. Almanya örneği, "burjuva" başarısıyla, "aristokratik" onur arasında öyle basit bir çatışmanın varlığı konusunda bizi uyarmaktadır.

66 H. Schöffler, *England das Land des Sports* (Leipzig, 1935)'de spor ve düello arasındaki temel fark gözden kaçırılmıştır. Schöffler, İngiltere'de boksun 18. yüzyılda düellonun yerini aldığını ileri sürmektedir. Bu yanlış çok etkili olmuş, bir dizi modern spor tarihinde tekrarlanmıştır. Bu noktayı bana işaret etmiş olduğu için Christiane Eisenberg'e müteşekkirim. İngiliz elit okullarındaki spor-kültü konusunda bkz. J. A. Morgan, *Athleticism in the Victorian and Edwardian Public School. The Emergence and Consolidation of an Educational Ideology* (Cambridge, 1981).

Düello ve Alman *Bildungsbürgertum*

18. yüzyılın sonlarında Almanya'da *Bildunsbürgertum* (eğitimli, profesyonel orta sınıf) kendi hayat tarzı için uygun bir teori ve pratik aramaya başladı. Eski kurumsal *Stadtbürger*'in hayat tarzından ve düşüncesinden ve davranışları dekadan ve gayriahlâki bulunarak genellikle reddedilen soyluluğun özentisinden kendini uzaklaştırdı. Soyluluğun günahlarına; kumarına, yiğitliğine, gösteriş düşkünlüğüne, kozmopolit âdabına kuşku ile baktı. Yine de kendilerine olan güvenleri, kozmopolit davranışları ve özenli bir şekilde kendilerini sunuşlarıyla soylulara imreniliyordu. Tüm aydınlanmacı eleştiriye rağmen aristokratik kültür *Bildunsbürgertum*'a bir hayli çekici gelmeye devam ediyordu. Bu çekicilik, örneğin, Goethe'nin 1795'te yayınlanan *Wilhelm Meisters Lehrjahre*'sinde ifadesini bulur. Bu romanda, Wilhelm bir işadamı olan kayın biraderine, "evrensel, denilebilirse, kişisel bir inceliğe sahip olan" soyluların yararlandıkları avantajları bir bir anlatıyordu. *Bürger*'in kişiliği iş dünyasıyla doluyken, soylu birisi, maddi güdülerden ve endişelerden bağımsız bir "kamusal kişi" olarak hareket edebilir ve etmelidir. Bir "soylu" mal değil kendini üretir ve bu işte ileri derecede bir mükemmeliyete erişir: "Zira, sarayda ya da kampta onun figürü, onun şahsı, sahip olduklarının bir parçasıdır –ve bu en gerekli parça olabilir– bunlara değer vermesi için ve bunu yaptığını göstermesi için yeterli nedenleri vardır".[67]

Aristokratik davranışın kuralları ve altta yatan aristokratik onur kavramı tarafından belirlenen bu parlak kişilik teşhiri, yeni *Bürgertum* için çok çekiciydi. Onlar da kamusal hayata ve iletişime vurgu yapıyorlardı; ama bu durumda söz konusu şey statü gruplarının (*estates*) sınırları içinde kalmamalı, "eğitimli" olan herkese açık olmalıydı. Üstelik, burjuva kamusal hayat kavramı, bu hayata katılanların eninde sonunda kendilerini "kişilik" olarak keşfedebileceği ve bu duygunun kamusal olarak ifade edilebileceği norm ve değerleri de beraberinde getiriyordu. Bununla birlikte, ince görünüşün biçimlerini bünyesinde toplayan bir soyludan farklı olarak *Bürger, Bildung*'a (eğitim) dayalı bireysellik kültürünü teşvik ediyor ve öz-yetkinlik çabasında birey üzerinde duruyordu. Burjuva ideali, noksansız (erkek) kişiliğin, yetenek ve becerilerin sonuna kadar kullanılabilmesini sağlayacak bir eğitimin geliştirilmesiydi. Bu eğitim, açıkça kişinin meslek gereksinmelerinin ötesine geçen bir dizi bilgiyi içermeliydi. Ayrıca, fiziki egzersiz yoluyla güçlü ve disiplinli bir vücuda sahip olmanın yanı sıra kültürel, siyasal ve ekonomik sorunlarla ilgilenecek bir eğitim gerekliydi. Yeni hümanist eğitim kavramı bu "mükemmellik" arzusunu da benimsemiş ve okullarda ve 19. yüzyılın ıslah edilmiş üniversitelerinde buna uygun bir kurumsal çerçeve yaratmıştı.

67 J. W. Goethe, *Wilhelm Meister's Apprenticeship*, çev. Thomas Carlyle (Londra, 1899), s. 250-251.

Eğitimli burjuva bireyi, artık "burjuva koşulları"nda elde edilemeyecek olan bir "bütünlüğe" özlem duyarken, "saf", her halde maddi olmayan, özsaygıya dayalı aristokratik onur kavramı, çekici bir alternatif sunmuş görünüyordu. Başlangıçtan itibaren burjuva entelektüeli, *Bürgertum*'un ticari ve toplumsal hayatın içine çekilmeye karşı direndi ve eğitim ve kültürlü kafa temeline dayalı bireysellik hakkı talep etti. Bireysellik konusundaki bu belirgin talep, işlevsel farklılaşma, işbölümü rol çeşitliliğine büyük önem veren ekonomik, teknik ve toplumsal modernleşme sürecinin karşıtıydı.

Bir hakaret, bu burjuva bireyini yalnızca –aile reisi, koca, profesyonel ve yurttaş olarak– belirli bir rol bağlamında değil, fakat daha çok, her ne pahasına olursa olsun savunulması gereken tüm kişiliği bağlamında tehdit ediyordu. İktisat profesörü Adolph Wagner, 1895 yılında işveren ve Reichstag milletvekili Baron von Stumm-Halberg tarafından düelloya davet edildiğinde, bu daveti belirli koşullar altında kabul etmeye hazırdı; zira bu meydan okumayı başlatan anlaşmazlık, siyaset ve kanaat sınırlarını aşmış, kişisel farklılıklar alanına girmişti.[68] Eğitimli çevreler arasındaki toplumsal etkileşimde günlük olarak yaşanan ve *Bildungsbürgertum* arasında egemen olan kültürel modellerce pekiştirilen, bireysel ve kişisele yapılan bu abartılı ama "dürüst" vurgu, hakarete uğrayan onurun bir devlet mahkemesinde onarılmasına izin vermiyordu. Bir birey olarak kendini ciddiye alma ve "bütün hayatının düzeyini"[69] yükseltme ayrıcalığı için *Bürger*, gerekirse hayatını ve kolunu bacağını verebiliyordu.

Düelloyla ilgili bu hayranlık, yalnızca onun içinde var olan "bireysellik düşüncesi"yle ilgili değildi, fakat ayrıca bunun erkeklikle olan bariz ilişkisinden de kaynaklanıyordu. Düellocuların kendileri ve vuruşmayanların onlar hakkında anlattıklarından açıkça görülür ki düello, erkekliğin seçkin bir sembolü olarak algılanıyordu. Öz-bilinçli erkeklik onuru için kişinin hayatını feda etmeye hazır olmayı ima ediyordu. Düello, cesaret, mertlik, güç, beceri, sertlik, istikrar ve öz disiplin gibi her erkeğin kişiliğin envanterine dahil olan erdemlerin simgesiydi. Thomas Mann'ın 1924'te yayınlanan romanı *The Magic Mountain* (*Büyülü Dağ*) rafine bir kafa kültürüne dayanan kişilikle maddiyat arasındaki gergin ilişkinin klasik bir formülleştirilmesini verir. Rakibi Nafta ile düellodan kısa bir süre önce aydın hümanist kahraman Settembrini şöyle der:

> İşin kaçınılmaz doğası, ilkelliğini, fiziki mücadele özelliğini korur ve bir adam ne kadar uygar olursa olsun, herhangi bir gün ortaya çıkabilecek olan

68 A. Wagner, "Meine Duellangelegenheiten mit dem Freiherrn von Stumm", *Die Zukunft* 10 (1985), s. 408-427, özellikle s. 442.

69 R. Scheu, "Duel und kein Ande", *Die Fackel* 196 (1906), s. 5-12. Her ne kadar bu yazı müstehzi olsa da, yazar düellonun "bireyci düşüncesi" konusunda haklıydı: "En önemli düşünce kişinin borçlu olduğu tatmin değil fakat kişinin kendine atfettiği önemdi" (s. 9).

bu tür bir olasılığa hazır olmak onun görevidir. Kendini, kolunu, kanını bu idealin hizmetine sunamayacak olan, kim olursa olsun bu ideali hak etmez. Ne kadar entelektüelleşmiş olsa da adamlığını korumak bir adamın görevidir.[70]

Beden ve zekâ, yapmakla düşünmek arasındaki bu sıkı ilişki, fiziki güçle entelektüel faaliyetin birbiriyle kaynaştığı eril karakter imajıyla uyumluydu. Düelloda erkekler, savaş dışında fiziki güç, cesaret ve mertlikten giderek soyutlanan bir toplumda herkese kendilerinin erkek olduklarının kanıtını gösteriyorlardı. İşin bu yanı, Alman eğitim doktrininde bireycilik kültünün aynı zamanda en sıkı destekçileri olan "entelektüelleşmiş" akademik kişiler için özellikle çekiciydi.

Düello Alman akademik kişilerin, İngiltere'de bilinmediği ölçüde, toplumsallaşma süreçlerinin bir parçasıydı. İngiliz turistler, Alman öğrencilerin kendi aralarındaki garip düello uygulaması karşısında şaşırıyorlardı. "Düello, dünyanın herhangi başka bir ülkesinde olduğundan çok daha fazla Alman üniversitelerinde geçerliydi. Bu kurumlarda iki ya da üç yıl geçirmiş ve pek çok düelloya girişmemiş olmak modernleşmenin nadir bir örneğidir; ve bir onur olarak görülmekten ziyade öğrenci tarafından ruh yoksulluğu olarak görülür".[71] Çoğu kez bu şaşkınlık, İngiliz centilmeni William Howitt'in 1843 yılında tanımladığı olguda gördüğü gibi, "İngiliz kafasındaki en büyük tezatla karışıyordu". Her ne kadar kendisi Alman öğrencilerin düello aşkını övmekten çok uzak idiyse de, Howitt, Alman öğrenci hayatını, onu İngiltere'den olumlu anlamda farklı kılan "şiirsel bir hoşluk" olarak görmekten de uzak durmuyordu.[72]

Düello aslında, 19. yüzyılda Alman öğrencilerin kendileri için talep ettikleri ve üniversiteye ve devlet otoritelerine karşı şiddetle savundukları "akademik özgürlüğün" önemli bir parçasıydı. Düellonun yerel öğrenci derneklerinde (*Landsmannschaften*) ve 19. yüzyılın başında eski birliklerin yerini alan ve akademik onuru sürdürmenin bir aracı olarak düelloya sıkı sıkıya sarılan öğrenci birliklerinde (*Burschenschaften*) eski bir geleneği vardı. Öğrenci onur mahkemeleri önünde zorunlu duruşma gibi yollarla düelloların sayısını sınırlandırma girişimlerinde bulunuldu. Bu mahkeme, meydan okumanın haklı olup olmadığına karar verecek ve hem düellonun yönteminin daha titiz bir şekilde düzenlenmesine hem de onurlu bir şekilde yerine getirilmesine karar verecekti. Bununla birlikte, Amerikalı gözlemci Hen-

70 Thomas Mann, *The Magic Mountain* (Harmondsworth, 1979), s. 699. [*Büyülü Dağ*, çev. İris Kantemir, 2 cilt, Can Yayınları, 2005]

71 H. E. Dwight, *Travels in the North of Germany in the Years 1825 and 1826* (New York, 1829), s. 49.

72 W. Howitt, *Life in Germany, or Scenes, Impressions and Everyday Life of the Germans* (Londra,1849), s. v-x.

ry Dwight'ın 1829 yılında gözlemlediği gibi, öğrenci dernekleri aynı zamanda üyelerine düello etme yükümlülüğü getirdikleri ölçüde "düellonun büyük fidanlıkları"ydı.[73] 1887 yılında bir dernek üyesinin sözcükleriyle, *Mensur* (öğrenci düellosu), aynı zamanda, "kişisel cesaretini yükseltip çelikleştirerek öğrencinin güçlü erkekliğini" geliştirecekti. Bu, "erkekçe gözü peklik" ve "erkekçe iradenin kaba korkaklığa galebesini" kafalara yerleştirecekti. Kılıç, "Alman öğrenci ruhunun ve lekelenmemiş erkekçe onurunun bir sembolüydü".[74]

19. yüzyılın sonunda her iki Alman öğrenciden birinin bir öğrenci derneğinin üyesi olduğunu hatırladığımızda, bu "erkekçe onurun" ve onun düelloda ifadesini bulmasının yaygın ve muazzam etkisi hakkında bir fikir edinmiş oluruz. Bununla birlikte, akademik onur ve öğrenci düellosu, onu üniversiteler dışındaki düellodan ayıran kimi özellikler gösteriyordu. Bunlar, düelloyu bir oyun, bir tür kültürlü dalaşma olarak gören barok geleneğin önemli bir unsurunu koruyordu. Özellikle *Mensur*, pedagog Friedrich Paulsen'in 1902 yılında ifade etmiş olduğu gibi, "fiziki sistem üzerinde iradenin belirli bir egemenliğinin gösterilebileceği" bir tür vuruşma ya da fiziki idman olarak görülüyordu.[75] Akademik onurun kurumsal yönetimi *ständische* tanımlarını benimsiyor ve derneklerin "bizim oğlanlar" diye bilinen eğitimli orta sınıf "Philistine"leri arasında egemen olan ileri derecede bireyselleşmiş, ideolojik olarak yüceltilmiş onur nosyonuyla pek az bir şey paylaşıyordu. Yine de akademik kültür düello uygulamasını aktarmakta ve güçlendirmekte önemli bir rol oynuyordu. Gelecekteki *Bildungsbürger* için onuruna yapıldı diye algılanan küçümsemeye yön veren "Yorum"un zeminini hazırlıyor ve alışkanlıklarını aşılıyordu.

Bu kurumsal ve ideolojik arka planın ışığında, düello istatistiklerinde, akademik kişilerin ve subayların, dövüşenlerin en büyük kesimini oluşturması bir sürpriz değildi.[76] Pek çok yasal, tıbbi ya da bilimsel anlaşmazlık bir meydan okumaya zemin hazırlıyordu. Uzlaşmaz siyasal farklılıklar, bir ormanın açık alanında, şafağın aydınlığında, en azından onurlu bir şekilde halledilebiliyordu. Sol liberal tıp profesörü ve Prusya Diet'inin üyesi Rudolf Virchow, 1865 yılında başbakanın doğru sözlülüğünden kuşku duyunca, her ne kadar ne Diet'in başkanı ne de üyelerin çoğu söz konusu ifadeyi hakaret

73 Dwight, *Travels*, s. 51. Ayrıca bkz. Keil, *Geschichte* ve K. H. Jarausch, *Deutsche Studenten 1800-1970* (Frankfurt,1984), s. 38, 48, 59 ve devamı; W. Hardtwig, "Studentische Mentalität - Politische Jugendbewegung - Nationalismus. Die Anfänge der deutschen Burschenschaft", *Historische Zeitschrift* 242 (1986), s. 591-628, özellikle s. 591 ve devamı.

74 G. Pusch, *Über Couleur und Mensur* (Berlin, 1887), s. 11, 25.

75 Wagner, "Duellangelegenheiten", s. 424; F. Paulsen, *Die deutschen Universitäten und das Universitätsstudium* (Berlin, 1902), s. 485.

76 Bkz. Frevert, *Ehrenmänner*.

olarak görseler de, Bismarck profesörü düelloya davet etti.[77] Dört yıl sonra Prusya savaş kabinesinin başı Korgeneral von Manteuffel, izlediği politikaya karşı Berlin'deki mahkeme yetkilisi Carl Twesten'in eleştirisini kişisel hakaret olarak kabul etti. Düello talep etti ve Twesten bunu reddetmedi. Liberal yargıç daha sonra meslektaşları tarafından üç ay hapis cezasına çarptırıldı. Mahkeme kararında, "böyle yapmakla kendi statü grubunun (*estate*) diğer üyelerinin saygısını yitireceğini varsaymak mantıklı olacağından" Twesten'in kendini düellodan kaçınamama zorunda hissetmesini hafifletici bir koşul olarak kabul etti. *Berliner Volkszeitung* çok farklı bir çizgiyi benimsedi ve burjuva-liberal yargıcı sert bir eleştiriye tabi tuttu. Düellodan beş gün sonra gazete şu kanaatte idi:

> Her şeyden önce, Herr Twesten'e açıkça bildirmek isteriz ki, çok ciddi olarak ve bir an için onun mükemmel karakterini bir yana bırakırsak, kendi statü grubunun (*estate*) onurunu korumayı başaramamıştır! Bu provokasyona, en güçlü olanın yasasının barbarlığından ne mutlu ki kurtulmuş olan *Bürgertum* sınıfına mensup olmanın kendisi için bir onur olduğunu ifade ederek karşılık vermeliydi.[78]

Hem mahkemenin hem de gazetenin hükmü, *Bürgertum*'un onuru kavramına göndermede bulunuyordu ama *Bürgertum*'un "ortak onuru"nun (*Standesehre*) birbirine zıt tanımlarına ulaşıyorlardı. Twesten'in meslektaşları, statü grubunun (*Standesgenossen*) diğer mensuplarının onun onurunu savunması gerektiği varsayımını paylaşıyorlardı. Bununla birlikte, gazeteci, onun davranışını, "uygar bir statü grubunun onuruyla" bağdaşmaz buluyordu. "Statü grubu", kendi onurunun nasıl savunulacağı konusunda açıkça ayrılığa düşmüştü. *Bürger*'in aydın, yasaya saygılı *habitus*'uyla kendini beğenme zorlaması arasındaki bu çelişki pek çok erkek bireyin gönlünde çözülmemiş olarak kalıyordu.

Siyasal yönlendirme açık bir rehberlik yapamıyordu. Düello, yalnızca feodal geleneklerin muhafazakâr mirasçılarının tekelinde değildi ve Alman orta çağlarının "şövalyece" erdemlerine özlem duyanlar yalnızca romantikler olmuyordu. Modern toplumun liberal ve sosyalist öncüleri de düelloyu talep ediyor ve onda tatmin buluyordu. 1896 yılında August Bebel, militarizm ve düello tehdidine karşı ateşli nutuklarından birini söylediğinde, Prusya Savaş Bakanı, Bebel'in kendi "partisinin azizinin" bile teke tek bir çatışmada öldüğünü ona hatırlatıyordu. Bir aşk meselesi yüzünden Ferdinand Lasalle'in 1864'te yaptığı düellodan önce, muhafazakâr ve aristokratik kanaatlere sa-

77 *Stenographische Berichte des Preußischen Abgeordnetenhauses*, cilt 3 (Berlin, 1865), özellikle sütun 2250 ve devamı.

78 A. Kohut, *Das Buch berühmter Duelle* (Berlin, 1888), s. 101, 104.

hip olduğundan kimsenin kuşku duyamayacağı Heinrich Heine, 1841 yılında işadamı Salomon Strauss ile tabanca düellosu yapmıştı.

İnsanın kişisel onurunu düello yoluyla onarma konusundaki isteklilik, 19. yüzyılda, belirli bir siyasal görüş ya da belirli bir sosyal çevre ile sınırlı değildi. Geç 18. yüzyılın kanun koyucularının düellonun temelini teşkil eden onur nosyonunun, yalnızca soylular ve subaylar arasında var olduğuna ilişkin varsayımları gibi, 1820'lerden sonra yargı da "onura ilişkin tutumlar ve düello etme yeteneğinin değiştiğini" kabul etmişti. *Bürgertum*'a mensup kişiler arasındaki düellolar bu nedenle düello yasalarına uygun olarak değil de tehdit ve cinayet suçuyla cezalandırılıyordu.[79] 1848 öncesi dönemde yasal olarak düelloyu düzenleme girişiminde bulunan Bavyera hükümeti, kişiyi düello etmeye zorlayan onur duygusunun artık yalnızca soylular, subaylar, askeri okul öğrencileri, komisyon üyeleri ve üst düzey memurlar arasında değil fakat aynı zamanda doktorlar, avukatlar, belediye başkanları, işadamları ve sanatçılar arasında da görülebileceği gerçeğini kabul etmeye zorlanmıştı. Yüksek öğrenim, yüceltilmiş bir onur duygusuyla eşanlamlı görünür hale gelmiş ve o zamana kadar "statü grupları ve zümrelere has ayrımları" bozma eğilimi göstermişti.[80]

Onur nosyonunun bu aristokratik çözülmesi –ya da burjuvalaşması– yüksek öğrenim kurumlarıyla sınırlı değildi. Almanya'da İngiltere'den daha görünür ve Alman toplumu üzerinde çok daha önemli etkileri olan askeriye de eşit derecede önemli bir rol oynuyordu. Parlamento denetiminin dışında, başkomutan sıfatıyla yalnızca krala tâbi olan, devlet içinde devlet olarak ordunun, aralarında düellonun da gururlu bir yer tuttuğu titizlikle korunan bir dizi ayrıcalığı vardı. Birinci Dünya Savaşı'ndan hemen önce Prusya Savaş Bakanı düellonun "tamamen onurlu bir temeli" olduğunu iddia ediyor ve onu cesaretin bir kanıtı olarak görüyordu. Sürekli bir şekilde düelloyu eleştiren Reichstag'ı, ordunun onur duygusunu yok etmek ve subay kadrolarının ortak kimliğini sabote etmekle suçluyordu.[81] Kayzer I. Wilhelm 1874 yılında orduda ne "silah arkadaşlarından birisinin onurunu anlamsız bir şekilde kırabilecek" ne de "onurunu savunmaya gönülsüz bir subaya" tolerans göstereceğini açıklıyordu.[82]

79 H. Gräff ve diğerleri, *Ergänzungen und Erläuterungen des Preußischen Criminal Rechts durch Gesetzgebung und Wissenschaft*, ilk kısım (Breslau, 1842), s. 513 ve devamı.

80 Hauptsstaatsarchiv Munich, Staatsmat. No. 579 ve 2450; meclis toplantısı tutanakları, 24 Nisan 1914.

81 Geheimes Staatsarchiv Berlin-Dahlem, Rep. 84a, No. 8037; Savaş Bakanı v. Falkenhayn, 22 Nisan 1914.

82 K. Demeter, *Das deutsche Offizierkorps in Gesellschaft und Staat 1650-1945* (Frankfurt, 1965), s. 290'dan aktarılıyor. Düello Prusya ordusunun tekelinde değildi, H. Rumschöttel, *Das bayrische Offizierkorps 1866-1914* (Berlin, 1973), s. 145 ve devamında gösterildiği gibi Bavyera ordusunda da popülerdi.

Her ne kadar hem bakanlar hem de hükümdar askeri onur nosyonunun abartılması ve kötüye kullanılmasına karşı uyarıda bulunuyorlardıysa da aynı zamanda düellonun subay kadrolarına ait olduğunu ve üyelerinin onurlu davranışını garanti etmede önemli bir rol oynadığını açıkça belirtiyorlardı. Kanunen yasaklanmış ve ağır cezalara tâbi kılınmış olsa da askerlik töresi düellonun gerekliliğini talep ediyordu. Eğer bir subay teke tek vuruşmadan kaçınırsa ya da düello daveti yapmayı reddederse, onurlu adamlar çevresinden kendini ayırmış olur ve ordudan ayrılması gerekirdi. Öte yandan eğer bir düelloya karışır ve bu ortaya çıkarsa, hükümdarın affından kuşku duymamakla birlikte, askeri mahkeme ile karşı karşıya kalırdı.

Subay kadrolarının artan burjuvalaşması ve özellikle de *Bürgertum* içinden atanan ihtiyat subayların sayısının artışı, askeri onur biçimlerinin artan bir şekilde burjuva çevrelerde yaygınlaşmasını sağladı. Askeri komisyonlardaki avukatlar, doktorlar, yayıncılar, memurlar ve profesörler askeri nişanlarını sivil hayatta teşhir etmekten geri kalmıyor ve bunun için pek çok fırsat da buluyorlardı. Bu tür toplumsal çevreler içinde bilimsel ve askeri onur kuralları, patlayıcı bir karışım oluşturuyor ve her ne kadar pek çok düello kan akıtılmadan sona erse de, hayatlara mal oluyordu.

Yine de her düello, özellikle de tabanca kullanımının artışıyla yaşam için gerçek bir riski temsil ediyordu. Hiçbir düellocu onur alanını canlı ve ayakta terk edeceğinden emin olamazdı. Kendisini, kural ve düzenlemelere rağmen, sonucu belirsiz olan tehlikeli bir oyuna kaptırmıştı. Bu öldürücü oyun, hem tutku hem de soğukkanlılık gerektiriyordu. Katılana "kendisini" kayıtsız şartsız ortaya koyma olanağı verirken, en ileri düzeyde öz-disiplin gerektiriyordu.

1847 ve 1867'de yayınlanan, düelloyu savunan iki ansiklopedi, Alman *Bürgertum*'una özgü olan bu koşulsuz öznellik iddiasına işaret ediyordu. *Bürgertum* adına düelloyu bir kendine aşırı güvenme ve bireyin kendi onurunun devlet kural ve müdahalesinin var olduğu bir başka alana terk etmek yerine bireyin kendi onuru için ortaya çıkma özgürlüğü olarak övüyordu. Ayrıca, onuruna hayatından ve kol ve bacaklarından daha fazla değer veren idealizm ve kişisel cesareti takdir ediyordu. Onların görüşüne göre düello, giderek maddi çıkarların belirlediği, yönetsel bir korse içine tıkılmış, bireyselliğe ayrılmış alanı sınırlandıran topluma bir direniş unsuru içeriyordu. Wagener'in *Staats und Gesellschaftslexikon*'undaki düello maddesi, "dünya olduğu gibi devam ettiği sürece, savaş ve düello, ulusların çöküşünü ve bireylerin maddi çıkarlar, kişisel korkaklık ve akılsızlık bataklığına saplanmasını önlemenin aracı olarak kaçınılmaz ve vazgeçilemez olacaktır" diye sona eriyordu.[83]

83 Wagener, cilt 23 (1876), s. 200.

Burjuva toplumu ve düello

Bu savunmacı iddiaları "burjuva olmayan" şeklinde tanımlamak yanlış olur. Kuşkusuz *Bürgerlichkeit* anti-militarist, sivil, yasaya saygılı ve akılcı olmaktan daha fazla bir anlam taşır. Alman *Bürgertum*'unun öz-algısı, *Bildung* kavramı temeline dayalı ve değerleri maddi olmaktan çok ideal ve hedefi özmükemmeliyetçi birey öznesini model aldığı sürece burjuva *habitus*'u kararsız ve aristokratik kişi kültüne açık kalacaktı. Bu tür unsurlardan bir tanesi düelloydu. Bireye yaptığı radikal vurgu, ruhla bedeni uzlaştırması, dıştan gelecek sınırlamaları dikkate almamasıyla düello kültürü, *Bildungsbürgertum*'un hayat tarzına kabul edilmek için ideal ölçülerde uygundu. Üniversitelerde ve askeriyede sağlam bir temele dayanarak, hiçbir şekilde kişinin gönülsüzce uyum sağladığı manasız bir gelenek değildi. Tam tersine, *Bürgertum*'un erkek mensubuna kişisel bütünlüğünü, onurunu ve erkekliğini kanıtlama fırsatı veriyor ve bunu estetik olarak sahnelenen *fait total* olarak yapıyordu.

Bu anlamda Almanya'yı İngiltere'den farklı kılan şey, her şeyden önce, orta sınıf formasyonu içinde resmen eğitim görmüşlerin başat rolü ve *Bildung*'un, *Bürgertum*'un hayat tarzı ve öz-algısında işgal ettiği özel yerdi. İngiliz elit okullarının müfredatları Alman *Gymnasium*'undakilerle benzer olsa da ve her ne kadar her iki sistemin merkezinde klasik kurallar yer alsa da, Alman *Bildung* nosyonu İngiltere'de hiçbir zaman sahip olmadığı toplumsal, kültürel ve siyasal bir önem taşıyordu. Düellonun *phenomenology*'si (görüngübilimi) bu kavrama mükemmelen uyuyordu. Ayrıca, düello ile ilişkilendirilen onur nosyonu Alman *Bildungsbürgertum*'u arasında istekli bir kabul görüyordu zira onun statüye önem veren gurup karakterine ve özellikle entelektüel ve toplumsal bilinçliliğine denk düşüyordu. Bunlara ek olarak, devletle olan sıkı ilişki ve *Bildungsbürgertum* arasında devlet görevlilerinin yüksek oranı, onların özel, diğer toplumsal katmanlardan onları ayıracak, daha yüceltilmiş bir onur kavramına sahip olmalarına ek bir güç katıyordu.

İngiltere'de ne hizmet edenlerini soylulaştıran ve onları diğer toplumsal gruplardan ayıran her şeye kadir bir devlet, ne de bağımsız ve toplumsal olarak etkili bir *Bildungsbürgertum* vardı. Eski toprak sahibi elitin sosyo-kültürel hegemonyası ve onun yukarı doğru hareketli orta sınıfa ve mirastan mahrum kalan soylulara görece açık oluşu, bu elit tarafından özümsenen orta sınıf katmanın (sanayiciler de dahil profesyonel ve ticari sınıflar) kendi burjuva kültürlerini geliştirememelerine yol açtı. Bunun yerine, yukarı sınıfın standartlarını benimsiyor, onun kültürel tarzını ediniyor ve onurunu savunma meselesi ortaya çıkınca tabancaya uzanıyorlardı. Dolayısıyla İngiltere'de düello, Almanya'dan farklı olarak, gerçek bir burjuva profili elde etmekte ba-

şarılı olamadı. İngiliz orta sınıfı düelloyu tam olarak kurumlaştıramadı; yalnızca onu taklit etti.

Bu biçimsel kabul ediş düellonun toplum tarafından benimsenişini, Almanya'da olduğundan çok önce kaybetmesi olgusuna katkıda bulundu. 19. yüzyılın ortalarında İngiliz eliti farklı bir onur kavramı ve onu savunmanın farklı bir yöntemi üzerinde görüş birliğine vardığında toplumun geri kalan kısmından bir direniş görmedi. Almanya'da olduğu gibi, düellonun özel bir yere sahip olduğu ordu kendi askeri geleneklerini sivil topluma kabul ettirecek güce sahip değildi. Ne de İngiliz üniversiteleri, dernekler tarafından beslenen ve canlı tutulan, en yüksek ayrıcalıklarından birisi olarak düelloya tutundukları belirli bir öğrenci onur töresine sahipti. Almanya'da düelloyu canlı tutan iki en güçlü kurum, İngiltere'de daha az bir toplumsal ağırlığa (ordu) ya da farklı bir yapıya (üniversite) sahipti. Böylelikle, 1843 yılında İngiltere'de kurulan Düelloya Engel Olma Derneği, güçlü bir muhalefetle karşılaşmadı. Tam bir yıl sonra 349 üyesi vardı ve bunların çoğunluğu soylular, üst subaylar ve parlamento üyeleriydi. 1850 yılında dernek, düellonun büyük ölçüde ortadan kalktığını haber verebiliyordu.[84]

Almanya'da Düello Karşıtı Birlik ancak 1902'de kuruldu ve Birinci Dünya Savaşı deneyimi olmasaydı başarılı olup olamayacağı sorgulanabilir. "Sivil" Weimar Cumhuriyeti'nde bile hâlâ burjuva subaylar ve profesyoneller arasında meydan okumalar ve düellolar oluyordu. 1934 gibi geç bir tarihte Göttingen'de bir tarih profesörü, bir meslektaşı tarafından onurunun öylesine kırıldığını düşündü ki onu düelloya davet etti.[85]

Almanya'da "düello derneği"nin (Norbert Elias) şaşırtıcı devamlılığı, feodal yapıların ya da güç ilişkilerinin daha güçlü etkilerinin bir sonucu değildi; fakat Alman *Bürgertum*'u içindeki belirli toplumsallaşma biçimlerinden kaynaklanıyordu. İngiltere'den farklı olarak Almanya'da düello kültürünün "iki ideal tipi" vardı – zümreci (*estatist*) ve burjuva. Ordu ve üniversitelerde zaten mevcut feodal (*ständisch*) gelenek, bireysel *Bildung* üzerine yapılan gerçekten burjuva vurgu ile birleşerek potansiyel olarak patlayıcı bir karışım ortaya çıkarıyordu. Bu karışım, toplumsal ve siyasal değişimin bir sonucu olarak Alman toplumunda feodal unsur gerilediğinde bile düellonun varlığını sürdürmesini sağlıyordu.

---

84 Karşılaştırınız, *Parliamentary Debates*, cilt 73, sütun 833 ve devamı, 1018; Demeter, *Das deutsche Offizierkorps*, s. 302 ve devamı; *The Fourth Report of the Association for he Discouragement of Duelling* (Londra, 1850).

85 R. P. Ericksen, "Kontiniutät konservativer Geschichtsschreibung am Seminar für Mittlere und Neuere Geschichte", H. Becker ve diğerleri (ed.), *Die Universität Göttingen unter dem Nationalsozialismus* (Münih, 1987), s. 219-245, özellikle s. 229.

MÜLKİYET HAKLARI VE ALMANYA VE İNGİLTERE'DE KADININ STATÜSÜ

Ursula Vogel

"Kölelik yasası modern dünyanın bütün ilkeleriyle çelişen bir canavardır. ... Her evin hanımı dışında yasal köle kalmamıştır."
– J. S. MILL, 1869, ABD'de köleliğin kaldırılmasından sonra[1]

"Evlilikte sevgi, kocanın karısı üzerindeki zorunlu Herrschaft'ı *kolaylaştırmaya yarar".*
– CARL VON ROTTECK, 1846[2]

Özgürlük ve mülkiyet

Mülkiyete sahip olanların toplumu (mülkiyet sahiplerinin toplumu) - burjuva toplumu

Bu makale, modern burjuva toplumunun (*bürgerliche Gesellschaft*) liberal öz-algısındaki belirli bir çelişkiyi inceleyecektir. 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren geliştiği şekliyle burjuva düşüncesinin merkezi itici gücü, "feodalizmin" kurumsal gelenekleriyle radikal bir şekilde karşı karşıya gelişiydi. *Manor* sistemindeki kişisel bağımlılık kalıntılarına, lonca sisteminin sınırlandırıcı yapısına ve de her şeyden çok aristokrasinin yararlandığı ayrıcalık

1 J. S. Mill, *The Subjection of Women, The Collected Works of John Stuart Mill*, cilt 21 (Londra, 1984) içinde, s. 323.

2 Carl v. Rotteck, "Familie, Familienrecht", C. V. Rotteck ve C. Welcker (ed.), *Das Staats-Lexikon. Encyclopädie der sämtlichen Staatswissenschaften für alle Stände*, 2. Baskı, cilt 4 (Altona, 1846) içinde, s. 598.

ve kamusal otoriteye karşı çıkıyordu. O zaman biz, toplumsal cinsiyet ilişkileri alanında 19. yüzyılın sonlarına kadar hemen hemen hiç değişmeyen benzer kişisel yönetimi (*Herrschaft*) nasıl açıklayacağız?

Modern hukukun diğer alanlarından çok daha fazla *Cermen* ortaçağ geleneklerinin esnekliğine tanıklık eden bu *Herrschaft*'ın özel biçimleri burada mülkiyet hakkına referansla incelenecektir. Kadınlarla ilgili olarak, burjuva özgürlük ve eşitliğinin evrensel temel ilkelerinin, 19. yüzyıl Alman toplumundaki diğer dezavantajlı gruplara uygulanan sınırlamalardan daha kalıcı ve daha temel olduğunu göreceğiz. Dolayısıyla bu özel çelişkinin hâlâ *Bürgerlichkeit*'in normatif modeliyle bağdaşıp bağdaşmadığını ve nasıl bağdaştığını kendimize sormak zorunda kalacağız. Toplumsal cinsiyet eşitliği, özgürleştirici sürecin devamlılığında gecikmiş ama hâlâ entegral bir moment olarak mı anlaşılmalıdır? Kadınların belirli dezavantajlarını, örneğin, "eşitsiz hak kuşatması" gibi, bağımlı ücretli işçileri etkileyen dezavantajlara uygulanan aynı terimlerle tanımlayabilir miyiz? Ya da, evlilik ve aileyi, doğaları gereği özerk bireyin hakları üzerine sınırlar koyan toplumsal ilişkilerin kendine özgü biçimleri olarak ele almamız mı gerekecek?[3]

Bu soruların ortaya koyduğu çerçeve içinde *Bürger* ve *bürgerlich* –ve benzer bir şekilde özgürlük ve tahakküm (*Herrschaft*)–nosyonları, Locke, Adam Smith ve Kant geleneğinin liberal siyaset teorisi temel varsayımlarına göndermede bulunacaktır. Onların düşüncelerinin temel ön kabulleri, rasyonel varlıklar olarak bütün insanları ilgilendiren doğal özgürlük düşüncesi içinde aranmalıdır. Hem bir hak, hem de kendi kaderini tayin etme kapasitesi olarak tanımlanan bireyin özerkliği, bir yandan, evliliğin kurulmasından devletin örgütlenmesine kadar bütün toplumsal birliktelik biçimlerinin metodolojik başlangıç noktası, sözleşme ve rızanın paradigması olmaya hizmet eder. Bu özgürlük anlayışı, öte yandan, liberal düşüncenin iktidar ilişkilerinin meşruiyetini ve pozitif hukuk tarafından empoze edilen bağımlılığı değerlendirir.

Bu makalenin ana odak noktası olacak Alman özel hukukunun (*Privatrecht*) normatif yapısı içinde, eşit özgürlük temel ilkesi, kendini evrensel olarak haklara sahip olma kapasitesi düşüncesiyle ifade eder. Her insanın hukuki bir kişi, yani hak ve yükümlülüklerin taşıyıcısı olarak kabul edilmesiyle bu kavram modern hukuk sisteminin temeliydi. Bu nedenle kalıtımsal statü ve atfedilen haklar üzerine kurulu geleneksel hiyerarşik düzene karşıtlığı içeriyordu. Eichhorn'un *Alman Özel Hukukuna Giriş*'inin (*Introducti-*

3 Karşılaştırınız, K. M. Grass ve R. Koselleck, "Emanzipation", O. Brunner ve diğerleri (ed.), *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, cilt 2 (Stuttgart, 1975) içinde, s. 153-197; D. Grimm, *Recht und Staat in der bürgerlichen Gesellschaft* (Frankfurt, 1978), s. 11-50 [alıntı s. 33];O. Kahn-Freund, "Matrimonial Property Law in England", Kahn-Freund, *Selected Writings* (Londra,1978) içinde, s. 163 ve devamı.

on to German Private Law), yurttaş (*Staatsbürger*) sözcüğüne verdiği anlam buydu: "En son hukuk düzenlemelerinin kimisi, statülerinin özel toplumsal mertebe ilişkilerini dikkate almaksızın belirli bir ulusun bütün mensuplarına tanınan haklara sahip olma genel kapasitesinden söz eder".[4]

Özel hukukun burjuva modelinde, sivil toplum kendisini zorlayıcı tahakkümün olmadığı bir alan olarak görür.[5] Bireylerin kendi kişisel özerkliklerini her türlü kişisel, keyfi güce karşı korumada başarılı olup olamayacakları, kesinlikle özel mülkiyetin kabulüne ve güvenliliğine bağlıdır. Liberal değerler evreninde özgürlük yalnızca özel sahip olma – kişinin hem şahsına hem de mallarına ilişkin haklarıyla sırf yakından ilişkili değil son tahlilde onunla özdeştir.

Aşağıdaki tez için can alıcı nokta buradadır: Kişinin mülkiyeti üzerinde *tasarruf etme* konusundaki sınırsız özgürlükle liberalizm, bireyi bir yurttaş olarak nitelendirir ve bu suretle sivil toplumun tam üyelerini, yönetilmek ve savunulmak ihtiyacında olanlardan ayırır. Örneğin Locke, siyasal iktidarın (çocuklar ve köleler üzerindeki) babaca ve despotik güce karşı (yurttaşlar üzerindeki) belirleyici özelliklerini tam da bu kritere göre formülleştirir: "Pederşahi güç ancak azınlığın çocuğu kendi malını idare edemez kıldığı zaman; siyasal güç, mülkiyet insanların kendi kontrolünde olduğunda; ve despotik güç hiç mülkiyete sahip olmayanlar üzerinde vardır".[6]

Alman özel hukukunda hukuki kişinin (*Rechtsperson*) statüsünü benzer varsayımlar tanımlar. Haklar konusundaki pasif kapasite (çocuklar da dahil) bu sıfatları nedeniyle bütün insanlar için geçerlidir. Fakat, yalnızca bu ilk ve temel unsur, bu hakları kullanma kapasitesiyle, yani, yasal olarak geçerli eylemleri yerine getirebilme ve kişinin kendi adına yükümlülük altına girebilme kapasitesiyle birleşirse, ancak o zaman birey yurttaş (*Staatsbürger*) statüsü konusunda hak iddia edebilir.[7] Göreceğimiz üzere, kadınların sahip olmadığı, mülkiyeti kullanma haklarında ortaya çıkan, bu ikinci hukuki etkendi.

Alman ve İngiliz evlilik hukukunun karşılaştırılması, erkek ve kadın arasındaki güç ve bağımlılık ilişkilerinin mülkiyet eşitsizliği aracılığıyla yürü-

4 Aktaran, M. Riedel, "Bürger, Staatsbürger, Bürgertum", *Geschichtliche Grundbegriffe*, cilt 1 (Stuttgart, 1972) içinde, s. 705.

5 Karşılaştırınız, Grimm, *Recht und Staat*, s. 122 ve devamı; C. B. Macpherson, *The Political Theory of Possessive Individualism* (Oxford, 1962), 5. ve 6. bölümler; A. Ryan, *Property and Political Theory* (Oxford, 1984); D. Schwab, "Eigentum", *Geschichtliche Grundbegriffe*, cilt 2, s. 89 ve devamı; Schwab, "Arbeit und Eigentum. Zur Theorie ökonomischer Grundrechte im 19. Jahrhundert", *Quaderni Fiorentini per la Storia del Prensiero Giuridico Moderno*, no. 3-4 (1974-75) s. 515 ve devamı, 523.

6 John Locke, *Two Treaties of Government* (Londra, 1962), s. 410.

7 Karşılaştırınız, G. Beseler, *System des gemeinen deutschen Privatrechts*, 4. ed. (Berlin, 1885), s. 217 ve devamı; R. Huebner, *A History of Germanic Private Law* (Londra, 1918), s. 41 ve devamı.

tüldüğünü anlamamıza yardımcı olacaktır. Eğer başlangıç noktamız olarak 1794 tarihli Prusya Medeni Kanunu'nu seçersek, bu, konunun tüm Alman evlilik içi mülkiyet sistemlerini temsil edici bir örnek oluşturduğu anlamına gelmez. Evliliğin hukuki yapısındaki bölgesel ve yerel âdetlerin karmaşıklığı ve kafa karıştıran çoğulculuğu herhangi bir genellemeyi engeller. Kimi açılardan, Prusya yasası, ileri yasama niyetlerinin olağanüstü merkezileştirilmesini yansıtır. Bununla birlikte, bir bütün olarak alındığında, hukukun burjuva-liberal kavramlarının bir manifestosu olarak anlaşılamaz. Hukuki eşitliğe dayalı genel bir yurttaşlık kavramı yönünde ilkeler geliştirmiş olduğu doğrudur; ancak bu kavramsal çerçeveyi, hiyerarşik toplumsal düzenin mirasını yansıtan farklı hukuki statülerin geleneksel nosyonlarıyla doldurmuştur. Bu farklılıklar arasında aileye özgü statü hâlâ bireylerin hak ve yükümlülüklerini belirleyen temel bir kategori hizmeti görüyordu.[8]

18. yüzyılın sonuna gelindiğinde kadınların henüz eşit medeni haklar eşiğine ulaşmamış olmaları onları hâlâ diğer dezavantajlı gruplardan ayırmıyordu. Aslında açıklanması gereken şey, diğer grupların hukuken özgürleşmesini hedefleyen erken 19. yüzyılın liberal reform programlarında kadının, özellikle de evli kadının bağımlı koşullarından hemen hemen hiç söz edilmeyişidir. 1807'den sonra medeni ve mülkiyet haklarının tedricî genişlemesi, liberal düşüncelerin özgürleştirici potansiyelini doğruluyordu. Bu kendini, kişisel köleliğin kaldırılması, toprak mülkiyetinin feodallikten çıkarılması ve Yahudilerin ve yabancıların hukuki topluma katılmasında kendini gösteriyordu. Buna karşılık kadının hukuki durumu, 19. yüzyılın sonuna kadar özgürleşme sürecine kapalı kaldı.

Kadının çok gecikmiş özgürleşmesi yalnızca Alman toplumunun bir özelliği miydi? Bu durum, Almanya'da burjuva liberalizminin özel karakteri ve gelişmeye sahip olduğu varsayımını doğruluyor muydu? İngiliz Genel Hukukunda (*Common Law*) kadının durumu perspektifinden bakılması bu sorulara yardımcı olacaktır. Bizim karşılaştırmamızın, bu kitabın diğer bölümlerinde ifade edilen gözlemlerle de uyumlu olduğunu; en azından 19. yüzyıl başlarında Almanya'daki koşulların basit gerilik kategorileriyle ya da "*Bürgerlichkeit*'deki belirli bir zaafla" tanımlanamayacağını göreceğiz. Aksine, İngiltere ile yapılacak karşılaştırma paradoksal bir sonuca işaret etmektedir. Burada, (erkek) yurttaşlarına Avrupa'da başka hiçbir yerde bulunamayacak derecede yüksek siyasal ve ekonomik özgürlükler tanıyan bir toplum, evlilik ve aile hukukunda Orta Çağlar'ın hiyerarşik düzeninin hemen hemen dokunulmamış bir devamlılığını ortaya koymaktadır.

---

8 Karşılaştırınız, R. Koselleck, *Preussen zwischen Reform und Revolution* (Stuttgart, 1967), s. 52 ve devamı; H. Conrad, *Individium und Gemeinschaft in der Privatrechtsordnung des 18. und beginnenden 19. Jahrhunderts* (Karlsruhe, 1956).

Bununla birlikte 19. yüzyılın ikinci yarısında bu görünürdeki paradoksal karşılıklı ilişki önemli ölçüde değişecekti. İngiltere'de liberal bir kamuoyu, kadınların mülkiyet haklarını siyasal gündeme soktu. Öyle ki, cinsiyetler arasındaki, evlilik yasalarıyla perçinlenmiş güç ilişkilerinin liberalizmin vat ettiği ön kabulleri kötü bir şekilde yansıttığı tartışmaları yalnızca kadın hareketi tarafından da ileri sürülmüyordu. Bu tartışmalar, modern hukuk biliminin ve siyaset teorisinin en etkileyici çalışmalarıyla ortaya konan çağdaş uygarlığın eleştirilmesinde stratejik üstünlük sağlayan bir nokta haline geliyordu. Tarihsel ilerlemeyi "statüden sözleşmeye" geçiş olarak gören anlayış, Maine, Dicey ve John Stuart Mill gibi yazarların evlilik kurumunun son derece anakronik karakterini teşhir etmelerine olanak verdi. Ve, bireyci değerlerin ve düşünce biçimlerinin, özellikle de Benthamcı faydacılık ve klasik ekonomi politiğin etkisi altında daha da yaygınlaşması, evli kadının mülkiyet hakları üzerindeki arkaik sınırlamaların kamusal bir skandal olabilmesinin daha başka nedenlerini de ortaya koyuyordu.[9]

Buna karşılık Almanya'da liberal doktrinler "muhafazakâr" endişelere daha sıkı bağlı kalmış görünüyordu. Düzen endişesine önceki bağlılık, ailenin eski haline getirilmesi için güçlü kanaat akımlarında yansımasını buluyordu.[10] Kadınların hukuki özgürleşmesi söz konusu olduğunda, Rotteck'in *Staatslexicon*'u gibi Alman liberalizminin standart metinlerinin sunabileceği çok az şey vardı. 19. yüzyıl Alman liberalizmi üzerine çok daha sonraki literatürün başat temasının ileri anayasal prensiplerin benzemezliği ve bir arada varoluşuyla, bir yanda, toplumsal ilişkilerin geriye dönük bir modeline, öte yanda (yani, bu araştırmanın genişleyen alanına dahil edildiği ölçüde) toplumsal cinsiyetin liberal algılarına özel bir güçle uygulandığı görülebiliyordu.[11]

---

9 Karşılaştırınız, A. V. Dicey, *Lectures on the Relation between Law and public Opinion in England During the Nineteenth Century* (Londra, 1905), s. 369-396; H. S. Maine, *Ancient Law. Its Connection with the Early History of Society and Its Relation to Modern Ideas*, 2. ed. (Londra, 1863), s. 157 ve devamı. İngiltere'deki kadın hareketinin ilk evreleri için, karşılaştırınız, L. Holcombe, *Wives and Property. Reform of the Married Women's Property Law in Nineteenth Century England* (Oxford, 1983).

10 Karşılaştırınız, S. Buchholz, "Eherecht zwischen Staat und Kirche. Preußische Reformversuche in den Jahren 1854-1861", *Ius Commune*, özel sayı, no. 13 (Frankfurt, 1981) içinde, s. 1-122; Buchholz, "Preußische Eherechtsreform im Vormärz (1830-1844)", *Ius Commune*, özel sayı, no. 15 (Frankfurt, 1981) içinde, s. 150-188; D. Schwab, "Familie", *Geschichtliche Grundbegriffe*, cilt 2, s. 291 ve devamı; ayrıca aşağıdaki not 47 ile karşılaştırınız.

11 Karşılaştırınız, W. Schieder, "Probleme einer Sozialgeschichte des frühen Liberalismus in Deutschland", Schieder (ed.), *Liberalismus in der Gesellschaft des Deutschen Vormärz* (Göttingen, 1983) içinde, s. 9-21. Zaten Gall'in 1975 tarihli programatik yazısı, erken liberalizm modelini, sanayi öncesi *ständisch* toplumunu "patriarkal temeller üzerinde" yeniden inşa ederek bu sorunun uygunluğunu ileri sürüyordu: Karşılaştırınız, L. Gall, "Liberalismus und bürgerliche Gesellschaft. Zu Charakter und Entwicklung der liberalen Bewegung in Deutschland", Gall (ed.), *Liberalismus*, 2. ed. (Frankfurt, 1980) içinde, s. 176. Yine de, geçen on yılın araştırmalarında top-

Hemen hemen istisnasız bir şekilde 19. yüzyıl Almanya'sındaki liberal düşünürlerin, toplumsal cinsiyeti, doğal bir kategori olmak dışında bireyci hukuk ilkelerinin evrenselci imaları karşısında etkili bir şekilde tecrit ettiği bir strateji izlediklerini gözlemleyebiliriz. Bu kalıp, liberalizmin Hıristiyan ve Cermen evlilik kavramlarının örnek alınacak anlamını yücelttiği ve eşitsizlik ve hiyerarşi üzerine kurulu sevgi ve cemaat nosyonlarını onayladığı zaman pekiştirilmiş oluyordu. Normatif çözümleme alanında da burjuva ideallerinin aslında bünyesinde var olan çelişkilerle karşı karşıya kalıyoruz. Bu çelişkiler patriarkal düşünce geleneklerinin yalnızca tarihsel direnişinin bir sonucu muydu? En azından, toplumsal gelişmenin ileri bir evresinde çözülebilir oldukları düşünülebilir miydi? Ya da onun temel prensiplerinin evrensel imalarını engelleyen bu sınırlılıklar, *Bürgerlichkeit*'in normatif modelinin ayrılmaz bir parçası mıydı?[12]

Sahiplik ve güç

Alman özel hukukunda kadınların mülkiyet hakları

"Özel yasalar ya da geçerli irade açıklamalarıyla değiştirilmedikleri sürece, her iki cinsiyetin hakları eşit sayılmalıdır."
– ALR, I, 1§ 24

"Evlilik birliğinin başı kocadır ve evliliğin ortak meselelerinde onun iradesi geçerlidir."
– ALR, II, 1§ 184

Aydınlanmanın yasal düzenlemeleri içinde Prusya Medeni Kanunu, toplumsal cinsiyet eşitliği genel prensibini açıkça ifade eden yegâne kanundur. Ancak bu hukuki belgenin ilgili pasajları, burada da kadının pek çok açıdan hâlâ özel kanunlara tâbi olduğu konusunda kuşkuya çok az yer bırakmaktadır. Eşitlik prensibi, cinsel vesayet kurumunun (*Geschlechtsvormundschaft*) etkileriyle zayıflatılmaktadır. Bu kurum özgün olarak Cermenik "munt"tan – patriarkal lordun hanesinin bütün mensupları üzerinde sahip olduğu, pek çok ilkel ulusun hukuki göreneklerinde varlığını sürdüren, o mutlak güçten

lumsal ve ideolojik sorunların oldukça yaygınlaşmış olmasına rağmen, toplumsal cinsiyet ve onun liberalizmin teori ve siyasetiyle olan ilişkisi şimdiye kadar hemen hemen hiç dikkate alınmamıştır: Ayrıca karşılaştırınız, L. Gall ve R. Koch (ed.), dört ciltlik seçme metinler: *Liberalismus im 19. Jahrhundert* (Frankfurt, 1981).

12 Bu sorunlar daha geniş bir bağlamda, U. Frevert (ed.), *Bürgerinnen und Bürger. Geschlechtverhältnisse im 19. Jahrhundert* (Göttingen, 1988)'de tartışılmaktadır.

türemiştir. Tarihsel gelişme içinde, özellikle Hıristiyan doktrinlerinin etkisi altında, bu patriarkal güç mutlak niteliğini yitirmiştir. Gerçekten de, tek bir kadınla ilişkide, 19. yüzyılın başından itibaren yalnızca bir formalite olarak kalmıştır. Bununla birlikte, evlilikteki vesayetle (*Ehevogtei*) varlığını sürdürmüş ve burada kişisel yönetim ve koruma ilişkisi olarak o özgün ikili niteliğinin unsurlarını korumuştur.[13]

Evli ve evli olmayan kadının hukuki statüsü arasındaki farkın, en azından bunun *status quo* adına genellikle ileri sürülen ve tüm kadın cinsine atfedilen doğal zayıflık ve korunma ihtiyacı iddiasının giderek temelsizleşen doğasını ortaya koyduğu için gözden kaçırılmaması önemlidir. 19. yüzyılda, bekâr kadına erkeklerle tam eşit medeni haklar ihsan edilirken, evlilik alanında kadının hukuki bağımlılığını garanti etmek ve eğer istenirse –bu da bir başka düzendir– hukuki bağımsızlık statüleri onlara oy verme hakkını tanırken, kategorik olarak bütün kadınları siyasi yurttaşlık haklarından dışlamak için değişik ve daha incelikli meşrulaştırma düzenekleri yardıma çağrılmıştır.

Benzer türden birbiriyle çelişen eğilimler de zaten Prusya yasasında görülebilir. Kişi ve mülkiyet haklarını genel olarak ele alan bölümlerde metin tipik bir şekilde "dullar ve evde kalmışlar"dan söz etmektedir. Bunlar, belirli açılardan, örneğin, geçerli sözleşme yapabilme ve vasiyetle ilgili tasarruf kapasitesi açısından "erkek kişiler" gibi ele alınmalıdır (ALR, I, 5§ 23). Kadınların büyük çoğunluğu bu tür hakları ancak olağanüstü koşullarda talep edebileceklerdir. Nitekim, sözleşmelerle ilgili kurallarda aşağıdaki ifadeyi buluruz: "Çocukların sözleşmeleri babanın iktidarına tâbi olacaktır; aynı şekilde evli kadınlar kendilerine uygun bağlamda ele alınacaktır" (I, 5, §9-25).

"Uygun bağlam" evlilik ve aile hukukudur. Yalnızca burada kadının sivil statüsü hakkında ayrıntılı ve kapsamlı hükümler buluruz. Bu hükümler, *Herrschaft* tarafından kurulan, bir "birlik" olarak evlilik tanımı üzerine inşa edilmektedir. Evlilik birliğinin başı olarak yasanın kocaya verdiği yetki-

13 Almanya ve İngiltere'de evlilik hukukunun tarihi için karşılaştırınız, M. Weber, *Ehefrau und Mutter in der Rechtsentwicklung* (Tübingen, 1907)(yeni baskı, Aalen, 1971); H. Thieme, "Die Rechtsstellung der Frau in Deutschland", *Recueils de la Société Jean Bodin*, cilt 12 (1962), s. 351-376; D. Schwab, "Gleichberechtigung (der Geschlechter)", A. R. Erler ve diğerleri (ed.), *Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte HRG*, cilt 1 (Berlin, 1971), s. 1696-1702; W. Ogris, "Munt, Muntwalt", *HRG*, cilt 3, 1984, s. 750-762; H. Coing, *Europäisches Privatrecht*, cilt 1 (Münih, 1985), s. 224-245; U. Gerhard, "Über die Voreingenommenheit der Jurisprudenz als dogmatischer Wissenschaft", K. Hausen ve H. Novotny (ed.), *Wie männlich ist die Wissenschaft?*, (Frankfurt, 1986), s. 108-126; F. Pollock ve F. W. Maitland, *The History of English Law before the Time of Edward I*, 2. baskı (Cambridge, 1968), cilt 2, s. 363-447. Prusya Medeni Kanunu hakkında karşılaştırınız, H. Hattenhauer (ed.), *Allgemeines Landrecht für die Preußischen Staaten von 1794* (ALR) (Frankfurt, 1970); H. Conrad, "Die Rechtsstellung der Ehefrau in der Privatrechtsgesetzgebung der Neuzeit", J. Engel ve H. M. Klinkenberg (ed.), *Aus Mittelalter und Neuzeit* (Bonn, 1957) içinde, s. 253-262; U. Gerhard, *Verhältnisse und Verhinderungen. Frauenarbeit, Familie und Rechte der Frauen im 19. Jahrhundert* (Frankfurt, 1978), s. 154-189.

ler kadını kendi özel hukuki alanında tecrit etme yetkisine sahipti. Bu kuşatılmışlık içinde kadının, hiç kuşkusuz, belirli hak ve yükümlülükleri vardı. Ancak dışarıdaki dünyada (yani, üçüncü kişilerle ilişkilerinde) bu haklarını yalnızca kocasının temsil edici aracılığıyla kullanabilirdi. Evliliğin mülkiyet hak ve yükümlülükleri içindeki patriarkal yapısını izlemeye girişirken bizim temel endişemiz işte yasanın getirdiği eşitsizliğin bu çelişkili ve keyfi niteliği olacaktır.

Bireysel özgürlüğün ilk ve kaçınılmaz önkoşulu –kişinin kendi şahsı ve emeği üzerindeki, kendi kapasite ve kaynaklarını özgürce kullanma hakkı bile– evlilik bağının formülleştirilmesinde yetersiz bir şekilde sağlanmıştı. Kadının özgürlüğünün, elle tutulur sınırlılıkları, eşinin kendi adına bağımsız çalışmaya girip giremeyeceği konusunda kocaya izin verme ya da bunu reddetme ve üstlenmiş olduğu her türlü yükümlülüğü iptal etme hakkı veren yasa gücünden kaynaklanıyordu. Eğer kocasının izniyle, evin dışında çalışmışsa, kazancı, genel kural olarak, kocasının mülkiyetinin bir parçası olacaktı. Bu gibi kurallar, cinsiyet farklılığıyla birlikte giden, o kendine özgü özgür olmayışı ortaya koyar.

Bunlar, kadınların (eşler olarak) sivil toplumun üyeliğinden ve onun yasalarından dışlanmaları olgusunun, diğer ezilen grupların maruz kaldığı dezavantajlardan tamamen farklı bir şey olduğu gerçeğinin altını çizer. Örneğin, –biçimsel ve yasal olarak en azından kendi emek güçlerinin sahibi olan ücretli işçiler– bu anlamda bir eşten daha az katı sınırlamalara tâbi idiler. Yalnızca evli kadın, yurttaş statüsünün temel koşulu olan kendi nam ve hesabına mal-mülk edinme hakkını ona tanımayan mutlak bir engelle karşı karşıya idi (bu noktaya, liberal özel mülkiyet düşüncesinin en cüretkâr eleştirmenleri tarafından bile şimdiye kadar çok az ilgi gösterilmiştir).[14]

Evlilikteki mülkiyet açısından Prusya yasası iki temel modeli izlemiştir. Genel mal ayrılığı ön kabulüne dayanan "Yönetsel birlik" (*Verwaltungsgemeinschaft*) denen şeyle, eşlerin hangi mallarının bir araya geleceğine bağlı olarak çok sayıda varyasyona olanak veren gerçek "mal birliği" (*Gütergemeinschaft*) arasında fark gözetmiştir.

Birinci düzene göre (ALR, II,1, § 205-344) kadının evliliğe getirdiği her türlü mal kocasının kontrol ve yararlanma hakkına tâbi idi. Her ne kadar koca, belirli malların (esas itibariyle taşınmazlar) eşinin rızası olmadan özünü azaltmaktan men edilmiş olsa da, bu tür malların geliri üzerinde serbestçe tasarruf edebilirdi ve –önemli bir nokta– bunu kendi kişisel borçları için kullanabilirdi. Üstelik, evlilikle, kadının taşınabilir mallarının tam, koşulsuz hakkına da sahip oluyordu. Daha önce işaret edilmiş olduğu gibi, aynı ilke, kadının ev dışındaki her türlü bağımsız kazancı için de geçerliydi.

14 Yukarıda not 5'te aktarılan pozisyonlarla karşılaştırınız.

İkinci sistem, mal birliği (ALR, II, 1, § 345-433), her iki eşin malını (ya da bunun önemli bir kısmını) ortak mülkiyete tabi tek bir kütle içinde birleştiriyordu. Biçimsel hukuki terimlerle, bu durumda kadın, eşit hak ve yükümlülüklere sahip ortak-iye (*co-owner*) idi. Bu hüküm, her şeyden çok, evlilik sırasında elde edilen tüm mallar üzerinde kadına yasal bir hak –ölüm ya da ayrılma nedeniyle evliliğin son bulması halinde gerçekleşecek bir talep– tanıyordu. Bununla birlikte evlilik devam ettiği sürece, kadın, "ortak" mallarla ilgili herhangi bir karar veremiyordu. Bu hak en çok, (toprak gibi) belirli malların devir ve ipotek edilmesi durumunda ona bir veto hakkı tanıyordu.

Bu her iki evlilik-içi mal sisteminde, Roma Hukuku'nun ve onun bireyci mülkiyet nosyonlarına direnmiş Cermen ve ortaçağ geleneklerinin sınırlamalarını görebiliriz. Bu mirasın unsurları, 1900 tarihli Medeni Kanun'un (*BGB*) düzenlemelerinde hâlâ varlığını sürdürüyordu. Yalnızca Alman hukuk biliminin muhafazakâr temsilcileri değil, göreceğimiz gibi, liberal ilkelerin savunucuları da, modern bireyciliğin yıpratıcı eğilimlerine karşı koymaya muktedir bu hiyerarşik mülkiyet yapısını, "cemaat" formunu hatırlatan mülkiyet haklarını yüceltme eğilimi göstermişlerdir.[15]

Bununla birlikte, bu bağlamda "cemaat" nosyonunun –eğer onu gerçekten eşit haklar ya da paylaşılan sorumluluklarla ilişkilendirmek istersek– çok yanıltıcı olacağını unutmamalıyız. Oysa, evlilik içi mülkiyetin her iki biçimi, evliliğin bir sonucu olarak kadının mallarının hemen hemen tümünün kocasının yönetimine (tasarruf gücü) geçeceği temel varsayımında (ve bu, anılan dönemde, Avrupa'daki evlilik yasalarının çoğu için geçerliydi) birleşmiştir: "Koca, her yerde, tüm mal kütlesiyle isteği gibi ilgilenmek gibi çok büyük bir güce sahipti... *Bir cemaat sistemi, bir eşitlik sistemi olmak zorunda değildi*".[16]

Geleneksel evlilik düzenini savunanlar sık sık evlilik gücünün, önce, koruyucu bir ilişki ve yasanın, zayıf taraf olan kadınlara, şefkatli bir tavizi olarak anlaşılması gerektiğini iddia ederler. Evli olan bir kadına tam ve eşit mülkiyet yönetimi özgürlüğü talebi, "hiç kuşku yok ki Alman kadınının gücünü ve doğal yeteneklerini aşırı değerlendirmektir".[17] Prusya yasası pek çok açıdan kadının korunmaya özel ihtiyacı olduğu ön kabulünü onaylar görünmektedir. Kocaya, karısını uygun koşullarda yaşatmak, kişiliğini ve onurunu dış dünyaya karşı savunmak, mülkiyet ilişkilerinde ve mahkemelerde onun çıkarlarını temsil etmek ve hatta özel durumlarda eşinin borçlarının sorumluluğunu kabul etmek görevlerini yüklemektedir (ALR, II, 1, § 184-204).

---

15 Karşılaştırınız, O. Von Gierke, *Der Entwurf eines bürgerlichen Gesetzbuchs un das deutsche Recht* (Leipzig, 1889), s. 394, 405 ve devamı; ayrıca aşağıda 4. bölümde verilen referanslarla karşılaştırınız.

16 Pollock ve Maitland, *English Law*, cilt 2, s. 400, 403 vurgu bana ait.

17 Gierke, *Entwurf*, s. 471.

Kocasının hesaplarına karşı karısının çıkarlarını korumayı hedefleyen durumlarda yasa bunu açıkça "kadının avantajsız duruma düşmemesi ve kandırılmaması" için yapmaktadır" (*a.g.e.*, § 20).

Bununla birlikte yasa koyucu, her zaman ve istikrarlı bir şekilde kadın cinsinin doğal zayıflığı ve deneyimsizliğini ileri sürmemektedir. Başka türlü, kadına *Schlüsselgewalt* (kocasının borcunu üstlenme hakkı) ve benzer bir şekilde *Notverwaltungsrecht* şeklinde bir hayli özgürlük tanıması nasıl açıklanabilir? İkinci terim, kocanın ehliyetsizliği ya da uzun süreli yokluğu durumunda "kadına malların düzenli bir şekilde yönetilmesi için her şeyi yapma" hakkı tanınması anlamına geliyordu (*a.g.e.*, § 202). Sözde doğal bir ehliyetsizlik iddiası, "mahfuz statü" (*Vorbehaltsgut*) denilen şey lehine verilen tavizler dikkate alındığında daha da zayıf olmaktadır. Evlilikten önce ya da sonra sözleşmeye dayanan özel düzenlemeler temelinde, karı her tür malın tam iyelik haklarına sahip olabilirdi. Kocasının rızasını alma ihtiyacı olmadan, sözleşme yapabilir, dava açabilir ve alacaklılara karşı sorumluluk alabilirdi (*ALR*, II, 1, § 208 f; 221-230).

Evlilikteki mülkiyet ilişkileri çözümlemesini, özgür ve eşit bireylerin bir birliği olarak burjuva toplumunu oluşturan genel normlarla ilişkilendirirsek karmaşık ve oldukça belirsiz bir manzara ile karşı karşıya kalırız. Kimi açılardan, evli kadının hukuki statüsü vesayet altında bulunan küçüklerin durumuyla yakın benzerlikler gösterir; başka açılardan ise, kocanın, karısının malı üzerindeki kontrolle birlikte normal olarak bir kamu gücüne verilen hak ve yükümlülükleri elde ettiği ölçüde, feodal bağımlılık koşullarını akla getirir. Evli kadın böylelikle patriarkal ve pederşahi (paternalist) endişelerin konusu olur. Ve yine de, belirli koşullar altında, hemen hemen sivil hayatın tüm işleri için tam sorumluluk alma yetkisine sahip olabilir. Yasa koyucunun niyetlerinin bu çelişik durumu, kendisini en çarpıcı bir şekilde kadının bağımsızlığı lehindeki özel düzenlemelerde gösterir. Yasa, evlilik kurumunun patriarkal temellerine meydan okumadan modern ihtiyaçlar ve çıkarlar için bir alan yaratma girişiminde bulunmuştur.

19. yüzyıl hukuki düzenlemeleri, özellikle yargılama alanında, Prusya yasasının özgürleştirici potansiyelini bastırma eğilimi göstermiştir.[18] Evliliği, evrenselci ilkeler alanından ayıran bir dizi özel kurallar ağı yaratarak etkisiz hale gelmiştir. Liberalizmin temel kabullerine ve pederşahiliğe (paternaliz-

18 Bu noktada yargılama sistemindeki süreçleri de dikkate almak zorundayız. Biçimsel sözleşmelerin olmadığı durumlarda mahkemeler kocanın yönetim ve intifa hakkı lehinde kararlar veriyorlardı. Mevcut araştırmalardan kaç kadının *Vorbehaltsgut*'da sağlanan olanaklardan fiilen yararlandığı, ya da İngiliz farklı statü kurumunun bir benzeri olarak bunun yalnızca mülk sahibi sınıflara özgü bir şey olup olmadığını anlayabilmek zordur. Karşılaştırınız, S. M. Okin, "Patriarchy and Women's Property in England. Questions on Some Current Views", *Eighteenth Century Studies*, 17 (1983/84) içinde, s. 121-138.

me) karşı olan vurgusuna göre, gereksiz güç, gayrimeşru güçten ayrılamaz olmuştur. Özerk bireyin vazgeçilmez hakları konusunda ısrar eden Kant, âlicenap pederşahi (paternalist) devleti, "akla gelebilecek en büyük despotizm" olarak nitelemiştir.[19] Evlilik yasasıyla ilgili olarak da eski darbımeseli, "O senin efendin olacak"ı, teyit etmiştir.[20]

"Adeta bir kölelik durumu"

İngiliz genel hukukuna göre evlilikte mülkiyet

İngiltere'nin yasalarında kadın cinsi çok büyük bir favoridir.
– Blackstone[21]

Caniler, Aptallar, Kadınlar ve Küçükler. Bu Sınıflandırma Sağlıklı mı?
– 1869'da İngiliz kadın hareketinin bir broşürünün başlığı[22]

Alman evlilik yasalarını İngiliz benzerleriyle ilişkilendirerek, Almanya'daki koşulların, burjuva toplumunun tarihsel olarak geç gelişmesiyle yeterince açıklanıp açıklanamayacağı genel sorusunu ele almak için daha iyi bir konumda olacağız. İşin başında temel bir güçlükle karşı karşıya geliyoruz. İster hukuki doktrinlerin teorik yapısını, isterse yasama ve yargı hakkının uygulanışını ele alalım, Kıta ve Anglo-Saxon hukuk gelenekleri arasında kimi temel farklılıklar böyle bir girişimin yararlılığını sınırlandıracaktır.[23]

Kısa olması için bu farklılıkların en ilgili özelliklerini özetleyeceğiz. Ortaçağlar'dan beri Kıta Avrupa'sının hukuk sistemlerini dönüştüren belirleyici etkiler ve devrimci yeniliklere karşın İngiliz Genel Hukuku, Roma Hukuku'nun kabulünden ve benzer şekilde, modern doğal hukukun rasyonalist doktrinlerinden görece az etkilenmiştir. Avrupa'daki Roma hukuk biliminin ve mutlakiyetçi devletin ittifakından kaynaklanan sistemli düzenlemenin unsurlarına sahip olmamıştır. Yargılama hakkı yazılı hukukun nor-

19 Kant, "Über den Gemeinspruch: Das mag in der Theoire richting sein, taugt aber nicht für die Praxis", W. Weischedel (ed.), *Kant, Werke in zwölf Bänden*, cilt 11 (Frankfurt, 1964), s. 146.

20 Kant, *Die Metaphysik der Sitten, Werke*, cilt 8 (Wiesbaden, 1956) içinde, s. 392.

21 W. Blackstone, *Commentaries on the Law of England*, cilt 1 (Oxford, 1765), s. 433.

22 Aktaran L. Holcombe, "Victorian Wives and Property", M. Vicinus (ed.), *A Widening Sphere. Changing Roles of Victorian Women* (Bloomington, 1977) içinde, s. 273.

23 Karşılaştırınız, A. B. Schwarz, "Das englische Recht und seine Quellen", K. Heinsheimer (ed.) *Die Zivilgesetze der Gegenwart*, cilt 2 (Mannheim, 1931) içinde, s. 3-76; H. Peter, "Englisches Recht", *HRG*, cilt 1, s. 922-939; F. Wieacker, *Privatrechtsgeschichte der Neuzeit*, 2. baskı (Göttingen, 1967), s. 496 ve devamı; W. Friedmann, *Legal Theory*, 5. baskı (Londra, 1967), s. 515-555.

matif çerçevesini oluşturan soyut kurallara değil fakat tarihsel teamülün belirli örneklerine dayanmıştır. Bu yönelim ayrıca mahkemelerin ve hukuk mesleğinin, Genel Hukuk'un tarihsel gelişmesindeki başat rolünü da açıklayacaktır.

Bu nitelikleriyle İngiliz Genel Hukuku, genel bir burjuva hukuku modeli (*bürgerliches Recht*) içine kolaylıkla yerleştirilemez. *Allgemeine Rechtsfahigkeit* ya da *Rechtsperson* gibi normatif kategorilerin tam karşılıklarını bulamayız. Ne de, genellikle bir "burjuva" evreyi açıkça gösteren tarihsel dönemlendirmenin kriterlerini Alman toplumunun evrimine basit bir şekilde transfer edebiliriz. Örneğin, kıta Avrupa'sında hukuki dönüşüm ve yasalaştırmada kilit kabul ettiğimiz bir dönem, İngiliz özel hukukunun gelişmesinde (1760-1830) yarım asırdan fazla süren uzun bir durgunluk dönemine denk düşer. Hukuk reformu dinamiğinin hız kazandığı izleyen on yıllarda bile o zamana kadar yoksul kalmış grupların evrensel hukuk eşitliği taleplerine cevap vermez. Aksine, bu türden değişiklikler –ve bu durum özellikle bizim temamıza uygundur– önceki özel ayrıcalıkların sınırlarını tedricen genişleten bir süreç içinde gerçekleşmiştir: "Burada, İngiltere'de büyükler için olan hukukun, herkes için hukuk olduğunu sık sık söylemek fırsatını bulmuşuzdur".[24]

Almanya'da olduğundan daha fazla İngiliz Genel Hukuku evli olmayan kadının (*feme sole*) statüsüyle eşin (*feme covert*) statüsü arasında daha açık bir ayrım gözetmiştir. Evli kadın bağımsız bir hukuki kişilik olarak var olmazken, evlenmemiş kadın, bir erkeğin sahip olduğu aynı medeni haklardan yararlanıyordu. Bekâr bir kadının da kamusal hayata (yani, oy verme, jüri hizmeti, kamu görevi) katılmaktan dışlandığı doğrudur ama o mülkiyete ilişkin her türlü hak ve yükümlülüklere ve böylelikle geçerli yasal eylem kapasitesine sahipti. *Feme sole*'nin bağımsızlığı, kadının eşit haklara sahip olduğunun kabul edilebilirliğini ve pratiğini ortaya koyduğu için, 19. yüzyıl reform taleplerinde önemli bir işlev yerine getirmiştir. Bu da, İngiltere'de evli kadının hukuki özgürleşmesinin, "sanki kendisi bir *feme sole* imiş gibi" aynı statüyü elde ettiği noktaya kadar, neden tedrici bir benzeşme biçiminde ortaya çıktığını açıklar.[25]

Üstelik, bekâr bir kadının sahip olduğu mülkiyet hakları, kamusal alanda da erkeklerle eşitlik talebi için bir atlama taşı hizmeti görebiliyordu. 19. yüzyılın seçimlere ilişkin reformları, siyasal katılım için mülkiyet engellerini kaldırdığı ölçüde, mülk sahibi ve vergi mükellefi olmak sıfatıyla, siyasal hakların koşullarını yerine getiren kadın kategorisinde bulunanların sayısı artmıştır. Örneğin, J. Stuart Mill, 1867 yılında seçim kanununda "erkekler" sözcüğünün "kişiler" sözcüğü ile değiştirilmesini önerdiğinde, zaten mevcut

24 Pollock ve Maitland, *English Law*, cilt 2, s. 402.

25 1882 tarihli Evli Kadının Mülkiyet Hakkı Yasası'nın metni için bkz. Holcombe, *Wives*, s. 243-252.

olan bu mülkiyet hakları eşitliğini ilan etmiş oluyordu.[26] Kadın hareketinin, mahkemelerde "erkeğin" evrensel, jenerik anlamını talep ettiği propaganda kampanyaları da bu bağlamdadır.[27] O günlerde bu çabalar başarılı olmamış olabilir ama kadınların dışlanmasının son derece kırılgan ve keyfi nedenlerini –bir yargıcın kadının ancak ceza hukuku alanında kişi olarak ele alınabileceğini açıkladığı ünlü davada olduğu gibi– teşhir etmiştir.[28]

İngiliz kadını evliliğe ayak basarak otomatik olarak hukuki kişi statüsünü kaybediyordu. Koca ve karının özdeşliğini farz eden hukuki masal, deyim yerindeyse kadını görünmez kılıyordu. Yasanın gözünde o artık mevcut değildi.[29] 19. yüzyılın ortalarına kadar Genel Hukuk konusundaki sistemli yeniden inşası İngiliz hukuk geleneğinin yetkili yorumu kabul edilen Blackstone, bu özdeşliği aşağıdaki şekilde tanımlıyordu:

> Evlilikle koca ve karı hukuk önünde tek bir kişidir: Yani, kadının kendisi ya da hukuki varlığı evlilik sırasında askıya alınır ya da en azından kocasının varlığı ile bütünleşir ve pekişir: Onun kanatları, koruması ve *siperi* altında her şeyi yapabilir; ve bu nedenle bizim Fransız-yasamızda *feme-covert* diye anılır; *covert-baron* ya da kocasının, *baron*'unun ya da lordunun koruması ve etkisi altında olduğu söylenir; ve onun evlilik sırasındaki durumuna *coverture* denir.[30]

Bütün diğer kurallar evliliğin bir kişide temsil edilmesinden kaynaklanır. İlke olarak, evli kadın, ayrı bir hukuki kimliği öngören hiçbir hak ve yükümlülüğe sahip olamayacaktır. Bu genel kabulün garip emareleri olacaktır. Böylece karı ve koca önemli hediyeleri karşılıklı olarak alıp veremezler ya da birbirleriyle sözleşme yapamazlar. Sanki koca kendisine bir hediye vermiştir ve "karısıyla yapılan bir sözleşme, yalnızca kendisiyle yapılan bir sözleşme olabilir".

Bu masalın, –Prusya yasasındaki daha esnek düzenlemelerden farklı olarak– İngiliz eşin hemen hemen hiçbir koşul altında hukuki eylem kapasitesini elde edememe gibi bir etkisi daha olacaktır. Aynı nedenler haksız fiil ve suç karşısındaki sorumluluğunu da sınırlandıracaktır. Yasa kadının bu durumlarda cebir altında –kendi iradesiyle değil kocasının zorlayıcı iradesi altında– hareket ettiğini varsaymaktadır. Amerikan Bağımsızlık Savaşı sırasında kralcıların malları müsadere edildiğinde, bu müeyyide karının çeyiz hakkını (bir du-

---

26 Karşılaştırınız, J. S. Mill, *Autobiography, Collected Works*, cilt 1 içinde, s. 285.

27 Karşılaştırınız, M. Ostrogorski, *The Rights of Women. A Comparative Study in History and Legislation* (Londra, 1893), s. 44 ve devamı.

28 Karşılaştırınız, B. Harrison, *Separate Spheres. The Opposition to Women's Suffrage* (Oxford, 1975), s. 55 ve devamı.

29 Karşılaştırınız, N. Basch, *In the Eyes of the Law. Women, Marriage and Property in Nineteenth Century New York* (Ithaca, 1982), s. 15-79; Holcombe, *Wives*, s. 18-36.

30 Blackstone, *Commentaries*, cilt 1, s. 430.

lun geleneksel olarak kocasının mülkünde pay sahibi olma hakkını) da ortadan kaldırma tehdidi yaratıyordu. Bu durumda savunma avukatları söz konusu özdeşlik masalını kadının lehine dönüştürmeyi başarmışlardır:

> Asıl sorun, (ihanete karşı U. V.) yasanın, kendi iradeleri olmayan kişileri kapsamak niyetinde olup olmadığıdır... Yasanın iradesi olmayan kişiler olarak kabul ettiği reşit olmayan küçükler, deliler ve *feme-covert*'lerin tümü özgür olarak hareket edemezler.[31]

Yukarıdaki gibi durumlara, İngiliz yasasına göre hukuk pratiği, Blackstone'un çok sık aktarılan kadın cinsine uygun muamele edilmesini öngören formülünü doğrular görünüyordu. Buna rağmen, aynı nedenle yasa, "bir efendinin kölelerinin ya da sığırının eylemlerinden sorumlu olduğu gibi" karısının bütün eylemlerinden sorumlu bir kocanın gücünü kanıtlıyordu.[32] Mary Wollstonecraft'tan August Bebel'e kadar kölelik koşullarıyla ilgili bu benzetme İngiliz evlilik yasalarının bütün kritik hükümlerine egemendi. Gerçekten de İngiliz evli kadının temel haklardan ve yükümlülüklerden yoksun bırakılma düzeyi, her türlü modern, meşru otorite kavramıyla çelişiyordu. Alman yasasının, kocanın eşinin temsilcisi olarak hareketini öngören evlilik vesayeti en azından cemaat düşüncesini haklı kılabilecek kimi unsurlar içerirken, Genel Hukuk bu türden haklılaştırmalara esas olacak herhangi bir temel ortaya koymuyordu.

Benzer farklılıklar evlilik içi mallar alanında da gözlenebilirdi.[33] İngiliz Genel Hukuku Kıta'daki mal birliğine (*Gütergemeinschaft*) benzer bir şey kabul etmiyordu. Kocanın himaye ve hâkimiyeti altındaki evli kadının, kişi sayılmayan, durumu nedeniyle, kadın evlilik sırasında edinilen mallar üzerinde hak iddia edemiyordu. Aynı ilke, en azından pek çok durumda, Prusya yasasının mahfuz statü durumunda (*Vorbehaltsgut*) karşılaştığımız akdî düzenlemeleri dışarıda bırakıyordu. Kadının evlenirken getirdiği mal gayrimenkul olduğu sürece –bütün Avrupa hukuk sistemlerinde olduğu gibi burada da– kocanın yalnızca yönetim haklarına ve intifa hakkına sahip olduğu doğrudur. Yani, evliliğin sona ermesiyle bu tür mallar, her türlü düzenleme yetkileriyle birlikte kadına geri dönüyordu. Buna ek olarak, (yukarıda değindiğimiz) çeyiz hakkı, dul kadına kocasının taşınmaz malları üzerinde hayat boyu belirli bir pay sahibi olma hakkını garanti ediyordu.[34]

---

31 Aktaran L. Kerber, *Women of the Republic. Intellect and Ideology in the American Revolution* (Chapel Hill, 1980), s. 134.

32 Mill, *Subjection*, s. 284.

33 Karşılaştırınız, Blackstone, *Commentaries*, cilt 2, s. 433-436.

34 Burada olduğu gibi her yerde de dulun durumunun, özellikle eğer biraz mülkü varsa ve kişisel özgürlüğün kimi yararlarını dikkate alırsak, evli kadına göre daha iyi olduğunu kabul edebiliriz.

Ortaçağların esas itibariyle tarımsal toplumlarında, bu tür kurallar kadının malına makul bir koruma sağlıyordu. Çeyizin esas itibariyle taşınır mallardan oluştuğu bir toplumun çok değişik koşullarında bu artık yeterli olamazdı. Zira bu tür mallar (vasiyetle ilgili düzenlemeler de dahil) kocaya aitti. Dahası, "kadının hizmetlerine sahip olma hakkı"nın bir parçası olarak, kadının gelirlerini kendi malı olarak elde edeceği kabul ediliyordu. Bu haklara karşılık olarak benzer geniş yükümlülükler de kocanın payına düşüyordu. Bir koca, karısının evlilikten önce borçları için bile sorumluydu "zira kadını ve onun her türlü durumunu birlikte kabul etmişti".

Eğer, evli kadının hukuki düzenden dışlanması İngiltere'de başka yerlere göre daha katı bir şekilde uygulanmış görünüyorsa bunun nedeni burada bireysel mülkiyetin –örneğin, ticaret, kredi ve sözleşme hukukunda– çoktan feodal sınırlamaların prangalarından kurtulmuş olması gerçeğiyle ilgiliydi. Başka hiçbir yerde, Blackstone'un formülünde ileri sürüldüğü gibi tahakküm edici bireyciliğin, "bir adamın dünyadaki dışsal şeyler üzerinde, evrendeki herhangi bir başka bireyin hakkını tümüyle dışlayarak talep ettiği ve uyguladığı o yegâne ve despotik şeyin: Mülkiyet hakkının" böylesine şüpheye yer bırakmayacak terimlerle tanımını bulamayız.[35] Öte yandan başka hiçbir yerde bireysel mülkiyet ilkesi, evli kadının mülkiyet haklarında olduğu gibi, en katı bir şekilde sınırlandırılmamıştı.

Blackstone'un kendisi de bu eşitsizlikte hiçbir çelişki görmeyecektir. Karı ve kocanın hak ve yükümlülüklerini yalnızca evliliğin kurumsal anlamlarına göre tanımlamıştır. Kadın, kökenleri ve amaçları zorunlu olarak *Herrschaft* ima eden: "Efendi ve Uşak - Koca ve Karı - Ebeveyn ve Çocuk - Vasi ve Vesayet Altında Bulunanlar, özel hayatın o büyük ilişkileri" içinde bir yere sahiptir.[36] Kadının (özdeşlik masalıyla gerçek gibi kabul edilen) ikincilliği evliliğin birincil amacıyla haklı gösteriliyordu: Kuşkuya yer bırakmayacak babalık bağlarıyla meşru vârisler yetiştirmek. Mülkiyetle aile nesebi arasındaki bağ (ve bunun birbirini izleyen nesiller arasındaki devamlılığı) toplumsal istikrarın zorunlu bir koşulu olarak görülüyordu. Çağdaşlarının pek çoğu gibi Blackstone da evli bir kadının bağımsızlığını, her şeyden önce, dışarıdakilerin, yani piçlerin, meşru bir evladın mülkiyet haklarını haksız yere ele geçirebileceği tehlikesiyle ilişkilendiriyordu.

Erken 19. yüzyıldaki Alman ve İngiliz hukukunu karşılaştırmamız, her durumda, hukuk düzeninin kamusal ve özel boyutları arasındaki gözle görünür bir içsel gerilimi gözler önüne serer. Nitekim, mutlakiyetçi-bürokratik devlet görece daha liberal bir evlilik yasası çıkarmıştır. Görmüş olduğumuz gibi Prusya yasası, kadının bağımsız bir hukuki kişilik olarak kabul edilme-

35 Blackstone, *Commentaries*, cilt 2, s. 50.

36 Blackstone, *Commentaries*, cilt 1, s. 410.

sine işaret eden kimi eğilimler ortaya koymuştur. 1688'den sonra İngiltere kamusal alanda yurttaşların özgürlüklerini güvence altına alan kurumları güçlendirmiştir. Buna karşılık aile hukuku, kocanın ve babanın neredeyse mutlak gücünü müeyyideye bağlayan feodal geçmişin hiyerarşik mirası içinde kapalı kalmıştır.

Kamusal özgürlük ve özel yönetim arasındaki paradoks, eğer karşılaştırmamızı Amerika'daki Genel Hukuk geleneklerini içerecek şekilde yaygınlaştırırsak daha da bariz olarak görülecektir. Yeni kurulmuş cumhuriyetçi bir yönetim şekli içinde bile, evliliğin eski Genel Hukukun özelliklerini koruduğunu görürüz.[37] Genel olarak mülkiyet yasaları, –örneğin, toprak mülkiyetinin seferber edilmesi ve feodallikten kurtarılmasında görüldüğü gibi– ekonomik gelişmenin yeni taleplerine uygun olarak dönüştürülmüşken, evlilik içindeki mülkiyet haklarının dağılımı, 19. yüzyılın ortasına kadar değişmeden kalmıştır.

Her yerde –ve de yalnızca Almanya'nın güya özel durumuyla ilgili olarak da değil– burjuva hukukunun farklı alanlarında asimetrik bir modernleşme sürecini yansıtan belirli çelişkilerle karşı karşıya kalırız. Öyle görünüyor ki, her yerde, evlilik ve aile hukuku, ekonomik ve siyasal liberalleşmenin dinamiğinin gerisinde kalmıştır. Ancak 19. yüzyılın ilk yarısı için, burjuva toplumunun kamusal ve ailevi yapısı arasındaki yakın benzerliklere dayanamayız. Siyasal özgürlük ve patriarkal despotizm pekâlâ yan yana var olabiliyordu. Aksine, siyasal sistemin otoriter yapıları, zorunlu olarak, özel evlilik alanında benzer yapıları çağrıştırmıyordu.

İngiltere'nin özel durumu

İlerleme ve geriliğin diyalektiği

Yüzyılın ortalarına doğru Alman ve İngiliz hukukundaki gelişmeler kalıp değiştirmeye başladı. Prusya'da mahkemelerin muhafazakâr tutumuyla desteklenen siyasal gericilik, medeni kanunun liberal hükümlerini geriye götürme girişiminde bulundu.[38] Buna karşılık İngiltere'de, nihayet 1880'lerde evli kadının hukuki özgürleşmesine yol açacak bir reform hareketine tanık oluyoruz. Bu reformlar, İngiliz hukukunun niteliği olan devamlılık, esneklik –ve hiç de önemsiz sayılamayacak– geriliğine uygun bir şekilde ilerledi. İngiliz kadınlarına, Fransa ve Almanya'da ancak 20. yüzyılda elde edilebilen kişi-

37 Karşılaştırınız, Basch, *In the Eyes of the Law*, s. 25 ve devamı.

38 Karşılaştırınız, S. Buchholz, "Savigny's Stellungnahme zum Ehe - und Familienrecht. Eine Skizze seiner rechtssystematischen und rechtpolitischen Überlegumgen", *Ius Commune*, 8 (1979) içinde, s. 166 ve devamı.

sel bağımsızlık koşullarının sağlanması bir dereceye kadar arkaik bir hukuk sisteminin bozukluklarıyla açıklanmalıdır.

Bu bağlamda evlilik, genel bir krizin en göze çarpan belirtilerini ortaya koydu. Özellikle de, hukuk sisteminin Genel Hukuk ve İçtihat (*Equity*) olarak iki ayrı dala ayrılmış olmasından kaynaklanan bölünmelerin neden olduğu çelişkiler ve karışıklıkların etkisi altında kaldı. 1780, 1882 ve 1893 tarihli Evli Kadının Mülkiyet Yasası, 1873 yılında Yargılama Yasası şeklinde ifadesini bulacak daha genel bir rasyonalizasyon süreci tarafından tahrik edildi. Mülkiyet Yasası, kadın özgürlüğü davasına güçlü bir popüler destek nedeniyle değil büyük ölçüde bu daha geniş gelişmelerin bir parçası olarak hukuk mesleğinin desteğini kazanabildi.[39]

"Neredeyse Benthamcı dönemin sonlarına kadar, her Liberalin benimseyeceğini düşünebileceğimiz bir reformu bu kadar geciktiren neydi?"[40] 19. yüzyıl İngiltere'sinde kadınların gecikmiş özgürleşmesinin nedenlerini araştıran Dicey'in klasik hukuk ve kamuoyu açıklamasının sorusu buydu. Bu bağlamda bir hayli önemli olan, İngiliz toplumundaki en varlıklı sınıfların kızlarının çeyizini kocasının zimmetine geçirmesini önlemek için Genel Hukukun katılığının etrafını dolaşmayı her zaman bilmiş olmaları gerçeğidir. Hiç kuşku yok ki, İçtihat hukuku (*Equity Law*) tarafından "mahfuz statü" olarak tanımlanan bu hesaplaşmalar, birey olarak kadının bağımsızlığını sağlama hedefini gütmüyordu. Bunlar kadının ailesinin mülkiyet çıkarlarını teminat altına almak amacı taşıyordu. Evli kadını "kendi" malı üzerinde özgürce tasarruftan mahrum bırakan güya "beklenti üzerindeki sınırlamalar"ın sık sık işin içine katılması, bu çıkarların ayrıca kadının zayıflığının, yani karının, kocasının "tekme ve öpücükleri" karşısındaki zayıflığının yıkıcı sonuçlarına karşı korunduğunu da düşündürmektedir. Bununla birlikte, bu ayrıcalıklı mülkiyet, ilke olarak evli kadının tüm tasarruf gücünü gerektirebileceği için, bütün evli kadınlara ayrı mülkiyet hakkı konusunda aynı ayrıcalığın ihsan edilebileceği yolunda bir işarette de bulunmuş oluyordu.

Bu türden taleplerin eninde sonunda başarıyla karşılanması bir dizi etkene bağlıydı: Benthamcı radikalizmin etkisi ve onun eskimiş hukuk uygulamalarını sistemli eleştirişi; azınlıkların ihtiyaç ve çıkarlarını kamusal tartışmanın forumuna çekme kapasitesine sahip bir parlamenter sistem; ve John Stuart Mill'in hiç de azımsanmayacak kişiliği ve etkisi.

Yalnızca modern liberalizmin filozofu değil her şeyden önce bir ahlâkçı olarak kamusal rolüyle Mill, bütün bir neslin entelektüel profilini şekillendirdi. Kimi zaman kitlelerin katılımcı taleplerine güçlü çekinceler ifade eder-

39 Karşılaştırınız, M. L. Shanley, "Suffrage, Protective Labour Legislation and Married Women's Property", *Signs* 12 (1986) içinde, s. 74 ve devamı.

40 Dicey, *Law and Public Opinion*, s. 382.

ken; cinsiyetlerin yasal ve siyasal eşitliğine tam olarak kendini adamıştı. *Kadınlara Boyun Eğdirilmesi* (*Subjection of Women*, 1869), 19. yüzyıl Alman liberalizmi ortamında bulunamayacak teorik bir pozisyon sunuyordu. Bu eserin Almanya'da gördüğü kabul, eğitimsel ve mesleki fırsatların genişletilmesi konusunda Mill'in temennilerini destekleyenlerde bile, onun tezinin temel iddiası olan –erkekler gibi– kadınlara da yasal haklar talebinin yalnızca, onların evlilik ve aile içindeki etkili işlevselliği açısından değil de özerk bireylerin talepleri olarak değerlendirilmesi gerektiği görüşüne açıkça direnç gösterildiğini ortaya koyar.[41]

Kadının özgürleşmesine uygun koşullar arasında, değişen toplumsal ve ekonomik ortamdan da söz etmeliyiz. Yüzyılın ortalarında, çalışan evli kadınların sayısı, yaklaşık 750.000 ya da tüm çalışan kadınların % 25'ini bulduğunda, *coverture* kurumu kapsamındaki adaletsizliklerin temel bir toplumsal sorun olarak ortaya çıkabileceği kritik eşiğe ancak ulaşılmıştı. Her şeyden önce bu adaletsizlikler, çalışan işçi sınıfı kadınlarının artan sayısı ve kocalarının bunların gelirleri üzerinde hak talep etmeleri musibeti sonucu yoksulluğa sürüklenen ve kendilerine ve çocuklarına yalnızca devletin yoksullara yaptığı yardım sayesinde bakabilir olmalarıyla görünür hale geldi. Bu gruptaki kadınlar –ve aynı durum orta sınıf kadınların çoğu için de geçerlidir– *farklı statü* ve onun pahalı akdî düzenlemelerinden yararlanma olanağı bulamıyorlardı:

> Dolayısıyla, teoride değil ama gerçekte zenginler için bir hukuk, yoksullar için de başka bir hukuk ortaya çıktı. Zenginlerin kızları, çoğunlukla, içtihadın hatırı sayılır korumasından yararlanıyorlar; yoksulların kızları genel hukukun ağırlığı ve adaletsizliği altında çile çekiyorlardı.[42]

Bu, İngiltere kamuoyunun eşit haklar konusunda kadınların taleplerine Almanya'dan daha sempatik baktığı anlamına gelmiyor. Her iki ülkede de bu tür talepler, kadının malları ayırma ve kişisel bağımsızlık isteğinin evliliğin çöküşüne yol açacağı korkusuyla karşılanıyordu. Burada olduğu gibi orada da, "fiziki güç konusundaki taş devri iddiası", militarist ve emperyalist yayılmanın zorunluluklarıyla güçlenerek, cinslerin tam eşitliğini tasavvur edilemez bir hale getiriyordu.[43] Bununla birlikte İngiltere'de, sırf geleneksel ayrıcalıkların uzatılabilmesiyle, mülkiyet sorununu, kadınların özgürlüğünün daha kapsamlı ve daha radikal anlamlarından ayırmak mümkün oluyordu.

41 Karşılaştırınız, H.-U. Bussemer, *Frauenemanzipation und Bildungsbürgertum. Sozialgeschichte der Frauenbewegung in der Reichsgründungzeit* (Weinheim, 1985), s. 64 ve devamı.

42 Dicey, *Law and Public Opinion*, s. 381. Bütün evli kadınların yalnızca yaklaşık % 10'u farklı statü hükümlerince korunuyordu.

43 Karşılaştırınız, C. Rover, *Women's Suffrage and Party Politics in Britain 1866-1914* (Londra, 1967), s. 28-52.

Parlamentonun Muhafazakâr üyelerine bile, önerilen reformların, "her evli kadına, her İngiliz beyefendisinin nesiller boyu kendi kızına sağlamış olduğu hemen hemen aynı haklardan" daha ileri gidilmeyeceği konusunda garanti verilebiliyordu.[44]

Evli kadınların mülkiyet haklarını sınırlandırmayı sürdüren çok sayıda anormalliğe rağmen yüzyılın başında hem İngiliz ve hem de Alman yorumcuların bu reformları, neden diğer ülkelerde var olan koşullara göre çok ileri reformlar olarak anladıklarının nedeni açık değildir.[45] 1900 tarihli Alman Medeni Kanunu da evli kadının kendi kazancı üzerindeki hakkını kabul etmiş ve önceki on yıllarda kazanmış olduğu ödünleri de (en önemlileri dava açma ve bazı mesleklere girebilme hakkı) pekiştirmişti.

Bununla birlikte, yasaya göre evlilikteki hemen hemen bütün mülkiyet sistemlerinde kocanın hâlâ "kendi malı olmayan şeyler üzerinde tasarruf gücünü" (*Wieacker*) koruduğu ölçüde önemli bir fark varlığını sürdürüyordu. Karısının evliliğe getirdiği eşyalarla ilgili olarak, koca, yönetim ve intifa haklarını kullanmaya devam ediyordu. İngiltere'de evlilikle birlikte otomatik olarak bütün kadınlara kişisel malları üzerinde evrensel bir hak olarak gelişen şey, Almanya'da, evlilik öncesi özel düzenlemeler yapılmasını gerektiren özel bir ödün olarak kalmıştı. Alman hukuk biliminin başat etkisi altında yasa, bir kez daha, temel bir eşitsizliğin patriarkal ilişkisini onaylamış oluyordu. Evlilik, bir *Bürgerliches Gesetzbuch*'un, otoritesinin asıl temeli olarak talep ettiği evrensel hak prensibi olarak hâlâ bir istisna olarak kabul edilmişti ve bir yarım yüzyıl kadar da öyle kaldı.

İngiliz reformcularının gözünde kadının bağımsızlığı onun mal ayrılığı hakkıyla karmaşık bir şekilde bağlantılıydı. Onların görüşüne göre, Kıta Avrupası medeni hukukunda çok önemli bir yeri olan cemaat sistemleri (*Gütergemeinschaft*), "ortak" mülkün patriarkal yönetimden ayrılamayacağını kesin bir şekilde kanıtlıyordu. Yalnızca ekonomik yarar açısından değerlendirildiğinde mal birliğinin, bölünmüş iyeliğe göre kesin avantajları vardı çünkü evlilik sırasında elde edilen mallarda kadına bir pay sağlıyordu. Eğer iki sistemi, evli kadının kişisel bağımsızlığı açısından karşılaştıracak olursak bilanço farklı görünecektir. Bu birlik, eşlerden yalnızca biri tarafından (kabaca 1970'lere kadar) yönetilip temsil edildiği sürece, kadının ikincil pozisyonunu koruyordu. Bu üstünlük sağlayan noktadan bakıldığında İngiliz hukuk tarihçisi, 19. yüzyıl sonlarındaki reformları, ilerlemenin, diyalektik olarak İngiliz kurumlarının geriliğine bağlı olduğu genel bir kalıp içinde görebilir. Tam da bu nedenle Genel Hukukun özdeşlik-masalı, yüzyıllar boyu ko-

44 Dicey, *Law and Public Opinion*, s. 387.

45 Karşılaştırınız, Weber, *Ehefrau*, s. 361-370; Dicey, *Law and Public Opinion*, s. 389 ve devamı; Wieacker, *Privatrechtsgeschichte*, s. 474 ve devamı.

canın hemen hemen mutlak gücünü müeyyideye bağlamıştı; hukuki eşitlik düşüncesi yalnızca bireyci mal ayrılığı kavramıyla kök salabilirdi:

> Başka yerlerde koca ve karı arasındaki birliğin, Katolikliğin bütün saldırılarına karşı direnip büyüdüğünü ve başarılı olduğunu ve modern yasalarda zafer kazandığını görebiliriz. Çok önceleri biz kendi bireyci yolumuzu seçtik.[46]

Liberalizm ve burjuva özgürleşmesi

> ***Yasalardan ve doğanın kendisi tarafından çizilmiş sınırlardan habersiz ve tek amaç güden o insanlar, soyut bir eşitlik idealinin peşinde koşarak, kadınların kendilerinin bile istemesinin mümkün olmayacağı çok daha ileri haklar talep edebilirler. Bu tür insanlar bir kez daha tüm insanlık ve burjuva*** (bürgerlich) ***erdem ve mutluluğunun en kutsal ve en kalıcı temellerini yıkacaklardır.***
>
> – C. WELCKER[47]

O zaman, kadınların özgürlüğü için daha uygun koşulları yaratan şey, İngiltere'nin siyasal kültüründeki bireyci değerlerin üstünlüğü müydü? Makalenin sonuç bölümü, Alman ve İngiliz liberalizminin kimi temel düşüncelerini karşılaştırarak, bu soruyu ele alacaktır. Liberal hukuk ve devlet teorilerinin toplumsal cinsiyet eşitliği davasına hizmet edebilecek özgürleştirici potansiyeliyle ilgileniyoruz. Geleneksel liberalizmin sınırlılıklarını aşmaya muktedir olan hangi epistemolojik ilkeler ve hangi siyasal önceliklerdi? Tersinden sorulursa, liberal önermelerin beyan olunan evrenselliğinden toplumsal cinsiyet meselelerini muaf tutmak isteyenlerin yardıma çağırabileceği değerler ve tartışma açıcı stratejiler hangileriydi?[48]

Bir zamanlar Mary Wollstonecraft, Condorcet ve von Hippel gibi reformcuların taleplerini destekleyen, "insan hakları"nın evrensel doğrularının cazibesi, yüzyılın ortalarına gelindiğinde güvenilirliğinin çoğunu yitirmişti. Bununla birlikte İngiliz liberalizmi, faydacılığın akılcı etiği açısından *status quo*'nun radikal eleştirisi için yeni kaynaklar bulabiliyordu.[49] Eğer mevcut

---

46 Pollock ve Maitland, *English Law*, cilt 2, s. 433.

47 C. Welcker, "Geschlechtsverhältnisse", *Staatslexikon*, Cilt 5 içinde, s. 663.

48 Karşılaştırınız, O. Dann, *Gleichheit und Gleichberechtigung. Das Gleichheitspostulat in der alteuropäischen Tradition und in Deutschland bis zum ausgehenden 19. Jahrhundert* (Berlin, 1980), s. 170 ve devamı, 205.

49 Karşılaştırınız, E. Halévy, *The Growth of of Philosophical Radicalism* (Londra, 1972); Dicey, *Law and Public Opinion*, s. 63 ve devamı. Burada, ne Bentham'ın ne de James Mill'in açıkça kadınların özgürleşmesi için yazmış olduklarını vurgulamalıyız. Biz, faydacılığın genel imaları ve potansiyeliyle ilgileniyoruz.

bütün kurumların meşruiyeti en fazla mutluluk ilkesi mahkemesinin önünde kanıtlanmak zorundaysa, o zaman kadınların maruz kaldığı dezavantajlar büyük bir adaletsizlik olarak görülebilir. Üstelik, "mutluluğun" maddeci inşası ve daha önceki, maddi dünyaya ilişkin çilelerin yok edilmesine yönelik adanmışlık, başka durumlarla olduğu gibi bu durumda da, hukuki gizemleştirme görünümünün arkasındaki katı güç ve yıkım gerçeğini gözler önüne sermeyi mümkün kılabilir. Eşitlik ilkesi, bireysel çıkar düşüncesi içinde var olan eğilimleri tesviye etmek için kullanılabilir. Yani, istisnasız bütün bireyler kendi mutluluk arzularının tatmini için aynı hakkı talep edebildikleri –ve her kişi kendi çıkarının en yetkili yargıcı sayıldığı– ölçüde, erkek vesayeti lehindeki geleneksel faraziyeler (ve kuşkusuz, kadınların özel olarak korunmaya hakları olduğunun onaylanması) meşruiyetten yoksun kalır.

Özgürleşme yönündeki bir diğer hamle, faydacı yasama bilimi projesine ve özellikle genel bilimsel ilkelerin doğrudan ve türdeş olarak her türlü –ve hatta en eşit olmayan– insan ilişkisine uygulanmasından elde edilebilir. Mill'in en etkili eleştirilerinden bazıları, evliliği, şeklen eşit ortaklar arasındaki herhangi bir ticari muameledeki aynı bireyci ilkelerle değerlendiren tartışma stratejisine yönelikti. Bu açıdan bakıldığında Mill, haklı gösterilemeyecek pek çok tahakkümde olduğu gibi, kadınların maruz bırakıldığı özel yasaları teşhir edebilmişti.[50]

Bu noktada Alman liberalizmi ortamındaki çok farklı felsefi yönelime dikkat çekebiliriz. Alman liberalizmi soyut ilkelerin –ve her şeyden çok toplumsal cinsiyet ilişkileri alanında– sınırlı uygulanabilirliğini vurguluyordu. Bunun yerine, hayatın somut koşulları ve sınırlılıklarının normatif gücüne dikkat çekiyordu.[51] Bununla birlikte, hukuki eşitlik düşüncesine uygulanan geleneksel kısıtlamalar artık açıkça ikna edici bir açıklama ve haklılaştırma sağlamaya muktedir değildi. Sivil toplumu aile reislerinden oluşan bir topluluk (*Gemeinschaft der Hausväter*)[52] olarak gören meşruiyet taleplerini karşılayamıyordu; zira hakların bireysel haklar olarak anlaşılması liberalizmin anayasal programlarının temel itici gücüydü. Üstelik, hakları talep etme ve uygulama kapasitesi, kimi zaman gönülsüz de olsa, bekâr kadın için kabul ediliyordu. Buradaki en büyük güçlük, "erkek ve kadının tam hukuki eşitliğini"[53] onaylama ve aynı zamanda, bu düşünceyi hem evlilik hem de siyaset alanında yasaklama niyetinden kaynaklanıyordu. Eşitlik ve farklılığa

50 Karşılaştırınız, Mill, *Subjection*, s. 290 ve devamı.

51 Karşılaştırınız, Rotteck, "Gleichheit", *Staatslexikon*, cilt 6 içinde, s. 47. Welcker, "Geschlechtsverhältnisse", s. 665, 669.

52 Karşılaştırınız, Gall, *Liberalismus*, s. 165.

53 Welcker, "Geschlechtsverhältnisse", s. 670; ayrıca karşılaştırınız, K. Brater, "Frauen", K. C., Gluntschli ve K. Brater (ed.), *Deutsches Staatswörterbuch*, cilt 3 (Stuttgart, 1858) içinde, s. 722 ve devamı, 727.

aynı anda bağlı olmak, tartışmayı ancak hukuki olmayan ya da hukuk-üstü zorunluluklara taşımakla mümkün olabilirdi. Onlar evliliğin kıyas edilemez değerlerini, sevgi birliği ve farklı bir çizgide, erkek ve kadın cinsiyet karakterinin doğal ve indirgenemez tamamlayıcısı olarak kabul ediyorlardı

Bu tür haklılaştırma kalıpları sevginin mal birliği kurumunu destekleme manevrası olarak kullanılışında bariz olarak görülüyordu. Genel bir ilke olarak kabul edilen ortak iyelik düşüncesi liberaller için lanetlenmiş bir şeydi çünkü özgürlüğün olmazsa olmaz garantisi olan bireysel mülkiyet öz-niteliğinden yoksundu. Bu nedenlerle, 19. yüzyıl liberalleri, köy ortak hayatından arta kalmış kolektif görenek ve hakları olduğu kadar sosyalizmin deneylerini de reddediyorlardı.[54]

Bununla birlikte, bireysel özgürlüğün ve bağımsızlığın önceliği, tartışma evliliğe yönelince askıya alınıyordu. Burada, hukukun itibarı ayrılmaz bir şekilde ortak mülkiyete bağlanıyordu.[55] Yalnızca bu tür bir mülkiyetin, iki bireyin tüm var oluşunu kucaklayacak duygusal bir ilişkinin doğasını ifade edebileceği söyleniyordu. Fakat, resmi hukuk alanının dışında ve üstünde sırf bir etik güç olarak kutsanan sevgi perdesi arkasında bu tez, mülkiyetin ve özgürlüğün hukuk alanında özel bir dağıtımını onaylıyordu. Sevginin eksiksiz bir kendini adama olarak, doğası gereği, kocanın kontrol ettiği bir "birliğe" mülkiyetini terk edecek olan, şaşmaz bir şekilde kadın oluyordu.

> Kadın, onun hayatının her yönüne katılabilmek için kendi seçimi olan adama kendisini ve kendi nefsini teslim ettiği gibi, malına ilişkin herhangi bir ayrımı da kabul etmeyecektir. Malını tamamen ve kayıtsız şartsız, kendi çıkarının da içerildiği, kocasının onayına teslim edecektir. Bu ilişkide kadının tâbi bir rol üstlenmesi... doğa tarafından erkeğe bahşedilen pozisyonun bariz sonucundan başka bir şey değildir.[56]

Romantik duygularla tınlayan karı-koca sevgisinin yeni bir değerlendirmesi, evlilik düşüncesinde pekâlâ iki eşin hem birliği hem de bireyselliği olabilirdi. Ancak bizim bağlamımızda sevgi üzerine yapılan vurgu, --daha önceki romantizmin ütopyacı öngörülerinde yapılmış olduğu gibi– artık hem erkekleri hem de kadınları geleneksel cinsiyet rollerinin prangalarından kur-

---

54 Karşılaştırınız, G. F. Kolb, "Güttergeneinschaft", *Staatslexikon*, cilt 6 içinde, s. 275-283.

55 Welcker, "Geschlechtsverhältnisse", s. 670; Rotteck, "Familie", s. 598 ve devamı (*Vorbehaltsgut*'un kimi yararları üzerine yapılan kimi vurguyla da olsa); Bluntschli, "Ehre", *Staatswörterbuch*, cilt 3 içinde, s. 203, 211.

56 Gerber, "Betrachtungen über das Güterrecht der Ehegatten nach deutschem Rechte", *Iherings Jahrbücher* 1 (1857) içinde, s. 257; karşılaştırınız, H. V. Sybel, "Über die Emanzipation der Frauen" (Bonn, 1870), aktaran M. Twellmann, *Die deutsche Frauenbewegung. Ihre Anfänge und erste Entwicklung 1843-1869*, cilt 2 (Meisenheim, 1972) içinde, s. 198.

tarma isteğini dile getirmiyordu.[57] Sevgi, arkadaşlık ve entelektüel birliktelik olan bir evlilik imajından koparılmıştı. Bunun yerine, her zaman iki bireyin hukuki eşitsizliğini kabul etmiş olan muhafazakâr bir birlik anlayışıyla birleşmişti.

Hiç kuşku yok ki, Gerber ve Sybel gibi yazarlar, sevgi düşüncesinin paylaşılan mülkiyet nosyonlarını destekleyebileceğinin farkına varırken, bunun kendi başına, mal birliğinin hiyerarşik düzenini haklı kılamayacağının da farkına vardılar. Bu meşruiyet boşluğu sevgi ve hukuki bağımlılık ilişkileri arasındaki bağın neden cinsiyetin doğası konusunda determinist bir anlayışla mühürlendiğini anlamaya yardımcı olabilir. Amaç, hak eşitsizliğini, herhangi olası bir meydan okumaya karşı, cinsiyetin –"insan iradesi, kişisel yetenek ve zamanın geçişiyle doğruluğundan şüphe edilemeyecek"– biyolojik farklılığı temeline dayandırmaktı.[58] Bu gibi önermeler, "ister beden gücü, sağlık, zihinsel ya da duygusal mizaçtan kaynaklansın ... sırf fiziki ve ahlâki" eşitsizliklerin hukukun normatif kategorileri karşısında geçerli olmayacağı şeklindeki burjuva eşitlik idealinden geri çekilindiğini doğrular.[59]

Bununla birlikte bu çelişki, cinsel karakterin değişmez birbirini tamamlayıcılığı ileri sürülerek çözülemez. Erkek ve kadın doğasının farklı, ama yine de zorunlu olarak birbirini tamamlayıcı özellikleri içi boş bir formül olarak kalır; zira bu liberal inançlar açısından eşit olmayan değerdeki nitelikleri içeren asimetrik bir ilişkiyi önceden kabul eder. Erkek, doğa tarafından "özerk eylem"e koşullanmışken, kadın "taşımak, doğurmak, beslemek ve korumak" değerlerine yönlendirilmelidir. Yüceltilmiş dişilik nosyonu çeşitli erdemleri içerebilir. Bununla birlikte önemli olan nokta, ne daha yüksek bir ahlâk, ne de saflık ve vakar; ne kutsal mabette dişi papazlık rolü; ne de "daima yeşil kalanın meşe ile birliği" gibi metaforların bireysel özgürlüğün eşitliymiş gibi sayılmasının mümkün olduğudur.[60] Hukuki kategorilerin tanımında kadının –daha üstün ahlâki niteliğine rağmen–, her zaman olduğu gibi çocuklar ve delilerle aynı sepete konması bir rastlantı değildir:

> Bir seçim yasasının bütün kadınları, gerekli mülke sahip olsalar bile, cinsiyetleri nedeniyle dışlaması, böyle bir yasanın çocukları toylukları, delileri zihinsel özürleri ya da toplumsal uygunsuzları kötü şöhretleri nedeniyle dışlamasından daha büyük bir tutarsızlık değildir.[61]

---

57 Karşılaştırınız, U. Vogel, "Rationalism and Romanticism. Two Strategies for Women's Liberation", J. Evans ve diğerleri (ed), *Feminism and Political Theory* (Londra, 1986) içinde, s. 34 ve devamı.

58 Sybel, *Emanzipation*, s. 198.

59 Rotteck, "Gleichheit", s. 43; karşılaştırınız, Welcker, "Geschlechtsverhältnisse", s. 661, 664.

60 R. V. Mohl, *Staatsrecht, Völkerrecht und Politik*, Monographien, cilt 3, 1868 (yeni baskı Graz, 1962), s. 303, not 1.

61 K. Maurer, "Familie", *Staatswörterbuch*, cilt 3 içinde, s. 503.

Ne de hukuki yetki meselesinin, son tahlilde, fiziki güç temeline göre kararlaştırılması bir rastlantıdır:

> Selleri ve yangınları kontrol etmek, vahşi hayvanlar ve insanlarla mücadele etmek, yollar ve siperler yapmak, savaşmak vs. gibi konularda yalnızca erkekler ortak yarara hizmet edebilir. Dolayısıyla kadınların kamusal işler konusunda eşit hak talebinde bulunabilmeleri doğru değildir.[62]

Özgürlük önermesinden, (Welcker'in toplumsal cinsiyet ilişkileri anlatısında en az kırk kere su yüzüne çıkan) müphem bir "vakar" nosyonuna benzer bir geçiş de tarihsel süreç anlayışından kaynaklanır. Bu nokta en iyi bir şekilde Maine'in *Eski Hukuk*'undaki (*Ancient Law*) Avrupa uygarlığı sürecinin ve gelişmesinin temel kavramlarıyla yapılacak bir karşılaştırma ile gösterilebilir. Bireylerin ve mallarının soydan (akrabalık) koparılması ve de ailenin doğal bağlarının yerini sözleşmeye dayanan zorunlulukların alması, Maine'in anlatısında ilerleyen toplumlara özgü genel bir evrim yasası olarak görünüyordu. "Statüden sözleşmeye geçiş"[63] babanın yetişkin oğulları üzerindeki gücünü olduğu gibi, kölelik ve kulluğun temellerini aşındırmıştı. Yakın zamanlara kadar, yalnızca evlilik yasaları, fiziki güce dayanan o barbarca ilişkilerin kalıntılarını devam ettirmişti. Bu bağlamda Hıristiyanlık, Cermenik tahakküm yapılarının mirasını pekiştirme konusunda özel bir sorumluluk üstlenmişti. Özellikle evli kadının mülkiyet haklarına sahip olmamasıyla ilgili olarak, "Kilise Hukuku'nun yorumcuları uygarlığı derinden yaralamışlardır".[64]

Alman liberalizminin yorumcularına göre, barbarlık ve uygarlık arasındaki eşik, tarihin o erken döneminde, doğu despotizminden (poligami), Cermen-Hıristiyan aile yapısına – "insanlığın tarihindeki en büyük ve en umut verici ilerlemeye" geçilmesiyle çoktan aşılmıştı.[65] İlerlemenin ölçüsü, tekeşli evlilikle desteklenen kadına saygı ve "erkeklere onur ve şövalyelik görevlerinin verilmesiydi".[66] Bu ideal karşısında, kadının hemen hemen mutlak bağımlılığını koruyan Cermenik hukukun güç ve baskı unsurları önemsizleşmişti. Burada da, liberalizmin ütopyacı hedeflerinden geri çekilindiğini ve –tarih ve doğa tarafından benzer şekilde desteklenen– mevcut hukuki kurumların desteğiyle yasal eşitsizliklerle güç arasındaki bağın izlerinin silinme eğilimini gözlemleriz.

---

62 R. V. Mohl, *Staatsrecht, Völkerrecht und Politik*, Monographien, cilt 3, 1868 (yeni baskı Graz, 1962), s. 303, not 1.

63 Maine, *Ancient Law*, s. 170.

64 *A.g.e.*, s. 158.

65 Welcker, "Geschlechtsverhältnisse", s. 667; Bluntschli, "Ehe", s. 201 ve devamı.

66 Welcker, "Geschlechtsverhältnisse", s. 657.

Dönemin diğer toplumsal ve siyasal karşı karşıya gelişlerinde –Yahudilerin özgürleştirilmesi ve köylülerin kişisel köleliğin boyunduruğundan kurtarılması tartışmalarında– liberal kampanyaların etkililiği, doğal eşitsizliği, belirli tarihsel kökenlerine ve güç ilişkilerinin çimentolaşmasına göndermede bulunarak göreceleştiren ve delip geçen bir stratejiye borçluydu. Gerek tarihsel "doğa", gerekse kişisel gücü yalın güçle eşitleme niyetleri liberalizmin özgürleştirici teorilerinin temel önermeleriydi. O zaman neden bu kritik potansiyel toplumsal cinsiyet ilişkileri alanına aktarılmamıştı? Öyle görünüyor ki, toplumsal istikrar koşullarının liberal kavramlarında cinsiyetlerin eşitsizliği, toplumu düzensizliğe karşı koruma gibi özel bir işleve sahipti. Bu eşitlikçi taleplerin çok korkulan kontrol edilemeyecek patlamasına karşı son siperdi. Gerek ailede, gerekse "kamusal haklar ve yükümlülükler arenasında kadın ve erkeklerin tam eşitliği"[67] düşüncesinin bizzat kendisi – Bentham, Harriet Martineau ve hepsinden çok Fransız sosyalistlerine atfedilen o "ahlâk düşkünü teoriler" sivil düzenin genel çöküşünü el çabukluğu ile gerçekleştiriverecek korkutucu imajlar yaratmıştı. Zaten "yanlış yönde" hareket edilen bir dönemde, eşitlikçi taleplerin tatmin edilmesinde, kadınların tam eşitliğine karşı olan engeller, "toplumun aşırıya kayması ve bütün bent kapaklarının kırılması" karşısında tek güvence olarak kalmıştı.[68]

Her şeye rağmen kadınların oldukça mütevazı hukuki eşitlik talepleriyle, toplumsal çöküşün vahiy şeklindeki öngörülerini birbirine bağlayan somut deneyimler nelerdi? İlk olarak, Saint-Simon'cuların deneyimlerine – geleneksel evlilik biçimlerinin yerine serbest aşkın aşırılıklarını koymak isteyen, "Komünistlerin o yabani arzusuna"[69] karşı çağdaşlarının gösterdikleri isterik rahatsızlık ve öfkeyi hatırlayabiliriz. Bu provokasyonla mücadele ederken Alman liberalizmi, aynı zamanda, bir başka cepheyi de savunmak zorundaydı. Muhafazakâr karşıtlarının, bireyci değerlerin istikrarlı bir şekilde uygulanmasının zorunlu olarak aristokratik ayrıcalıkların lağvedilmesinin ötesine geçeceği iddialarının da aksini ispatlamak durumundaydı. Geçmişin hiyerarşik düzenini savunanlara göre, liberalizm, liberal eşitlik düşüncesinin tahrik ettiği tatmin edilemez talepler nedeniyle ne herhangi bir mülkiyet eşitsizliğine, ne de, son tahlilde, cinsler arasındaki herhangi bir farklılığa saygı gösterebilirdi.[70] İki savaş hattının tam ortasında yakalanan Alman liberalleri, düzenin zorunlu bir garantisi olarak patriarkal evliliği korumak zorundaydılar. Bununla birlikte, aynı zamanda, burjuva eşitliğinin normları-

67 *A.g.e.*, s. 665.

68 Mohl, *Staatsrecht*, s. 303.

69 Bluntschli, "Ehe", s. 215; ayrıca karşılaştırınız, Kilb, "Ehe", *Staatslexikon*, cilt 4, s. 180.

70 Karşılaştırınız, Welcker, "Geschlechtsverhältnisse", s. 665; Dann, *Gleichheit*, s. 178.

nı bu şekilde göreceleştirmenin bir sonucu olarak, patriarkal ilkelerin, anayasa hukukunun kamusal alanında kendisini yeniden ortaya koyma tehlikesine karşı da kendilerini savunmak durumundaydılar.[71]

Tarihsel gelişmesinin her aşamasında, evrensellik ve baskı kutupları arasındaki bu gerilim, burjuva toplumu liberal modelinin bir özelliği oldu. Rasyonel bir hukuk düzeni projeksiyonlarında, eşitlik, özgürlüğün olmazsa olmaz bir koşuluydu. Ama liberal teorinin somut tarihsel çerçevesine uygulandığında bu önerme her zaman kadınların, ev hizmetçilerinin, ücretli işçilerin, yoksul ve çaresizlerin dışlandığı parantezlerle bir arada gidiyordu.[72] Akıl temeline dayalı ve tahakkümden uzak toplumsal düzen düşüncesinin, bu boyutta dışlamalara rağmen inanılabilirliğini koruyup koruyamayacağı ciddi olarak gelecekteki toplumsal ilerleme algısına bağlıydı.

Klasik liberalizm sık sık, zaman içinde sınırlı bölünme ve zorlukların ötesine geçen ütopyacı bir bakış açısına sahip sayılmıştır. Bu ödün, dikkatlerimizi yalnızca toplumsal mertebe ve sınıf engellerine odaklarsak geçerli olabilir. Toplumsal cinsiyete ilişkin olarak ise daha az geçerli görünmektedir. Bu alanda 19. yüzyıl liberalizmi, geleneksel güç yapılarını aşabilen bir gelecek toplum imajı ("*soziales Zukunftsbild*")[73] imajı yaratamamıştır. Aksine, liberal doktrin, kadını, sözde doğal ve değişmez cinsiyet nitelikleriyle tanımlayarak, özerk etkenler olma kurucu özelliklerinden – özgürlük ve kendini geliştirme kapasitesinden mahrum bırakmıştır. Kadınlar, "kamusal tartışmada ve rasyonel kararlarda kendilerini yönetmeye muktedir özgür ve eşit yurttaşlardan oluşan etkileyici toplum düşüncesinde" sözü edilen kişilere dahil değildi.[74] Burjuva ideallerinin iddia edilen ütopyacı boyutları, evrensel haklar önerme ve vaatlerinden ayrılamazdı. Eğer insan soyunun yarısı bu vaadin dışında bırakılırsa, idealin kendisi yalnızca ideolojik işlevlere hizmet edecektir.

Öte yandan, John Stuart Mill gibi örnekler, bizim hâlâ liberal teorinin eşitlikçi potansiyelinden söz etmemize olanak verecektir. Gerçekten de burada, yurttaşların özgürlüğünün artık özel alanda tahakküme dayanmayacağı; aksine siyasal özgürlüğün, bireylerin kendi kişisel ilişkilerindeki bağımsızlık ve eşitlikle güçlendirilmiş olacağı özgür bir toplum imajı buluruz.[75] Ancak bu vizyon bile hâlâ kadınların eşitliği üzerinde belirli zorluklar ortaya koymaktadır. Eşit haklar ve ekonomik bağımsızlık koşullarına eşit erişim teme-

71 Rotteck, "Familie", s. 607.

72 Karşılaştırınız, J. Kocka, "Bürgertum und Bürgerlichkeit als Probleme der deutschen Geschichte vom späten 18. bis zum frühen 19. Jahrhundert", Kocka (ed.), *Bürger und Bürgerlichkeit im 19. Jahrhundert* (Göttingen, 1987) içinde, s. 21-63

73 Gall, *Liberalismus*, s. 177.

74 Kocka, "Bürgertum und Bürgerlichkeit", s. 32.

75 J. S. Mill, *Subjection*, s. 295.

linde, evlilik, bir dostluk bağı olabilir. Bununla birlikte, ailenin iç düzeni konusunda Mill – gönüllü katılım temeline dayanması ve hukuki üstünlük lekesi taşımadan da olsa, hâlâ cinsiyete dayanan işbölümünün geleneksel kalıplarını onaylıyordu.[76] O zaman, kimi açılardan, tam da bu örnek, kadın ve erkek eşitliğinin, *Bürgerlichkeit* ideallerine adanmış bir toplumda yeri olup olamayacağı konusundaki kuşkuları destekliyordu.[77]

76 *A.g.e.*, s. 324.

77 Karşılaştırınız, W. C. Krousse, "Patriarchal Liberalism and Beyond. John Stuart Mill and Hariett Taylor", J. B. Elshtain (ed.), *The Family in Political Thought* (Brighton, 1982) içinde, s. 135-172.

ÜÇÜNCÜ KISIM

Almanya ve Fransa'da Orta Sınıflar

10

FRANSIZ BOURGEOISIE VE ALMAN *BÜRGERTUM*, 1870-1914

Hartmut Kaelble

19. yüzyılda Fransız *bourgeoisie*'nin toplumsal, kültürel ve siyasal başarıları Almanlar üzerinde muazzam etki yaptı. O sırada hâlâ modern ve yeni olan orta sınıflar, hiçbir başka Avrupa ülkesinde, ileri derecede gelişmiş görünmüyordu. Fransız *bourgeoisie*, Alman *Bürgertum*'un geleceğini, böyle bir gelecek tereddüt ya da husumetle karşılansa bile, temsil eder görünüyordu. Fransız *bourgeoisie*'sini sarmış olan bu modernite hâlesi yalnızca Fransa'nın kültürel ve ekonomik olarak Almanya'nın önünde olduğu Fransa-Prusya savaşı dönemi öncesine de özgü değildi. Almanya'nın ekonomik olarak Fransa'yı geçtiği 19. yüzyılın sonlarında bile, Fransız *bourgeoisie*'si Almanya'da hâlâ bir model olarak kabul ediliyordu. Werner Sombart, Fransa'yı, *bürgertum* da dahil, bütün "modern toplumsal sınıfların doğum yeri" olarak değerlendiriyordu. Tercüme edilmesini imkânsız bulduğu tek kavram, *bürgertum* teriminin kendisiydi.[1] Modern tarihçiler o sırada hâlâ Fransa'yı Almanya'dan daha burjuva olarak görüyorlar ve bu ülkeyi "klasik burjuva ulusu" olarak niteliyorlardı.[2] İkinci İmparatorluğun sonundan ve burjuva Üçüncü Cumhuriyet'in kurulmasından beri başka hiçbir Avrupa ülkesi, böylesine güçlü bir şekilde, Almanya'nın, özellikle de Alman *Bürgertum*'unun gelişmesinin standart ölçüsü olarak kabul edilmemişti.

Fransız *bourgeoisie*'si gerçekten de o kadar farklı mıydı; ve onu o kadar farklı kılan şey neydi? Bu esas itibariyle bir siyaset sorunu muydu; Fran-

1 W. Sombart, *Die Deutsche Volkswirtschaft im 19. und im Anfang des 20. Jahrhunderts* (Berlin, 1919), s. 440.

2 H. A. Winkler, "Bürgertum", *Sowjetsystem und Demokratische Gesellschaft*, cilt 1 (Freiburg, 1966) içinde, s. 949.

sız *bourgeoisie*'sinin daha büyük siyasal gücü ve dolayısıyla daha burjuva bir devletin varlığıyla mı ilgiliydi? Ya da bu daha ziyade bir toplumsal yapı meselesi miydi? Fransız *bourgeoisie*'si daha kapalı, iç gerilimler, aristokratik tavırlar ve işçi sınıfı beklentilerince o kadar tehdit edilmeyen bir toplumsal sınıf mıydı? Ya da bu bir kültür meselesi, Paris'in Avrupa'nın geri kalan kısmına örnek teşkil ettiği burjuva hayat tarzıyla mı ilgiliydi? Şimdiye kadar bu soruya güvenilir herhangi bir cevap verilmemiştir çünkü tarihçiler Fransız *bourgeoisie*'sini, onun ileri derecede gelişmiş burjuva hayat tarzı ve kültürüyle, Alman *Bürgertum*'uyla hiçbir zaman tam olarak karşılaştırmamışlardır.

Fransız ve Alman orta sınıflarının aşağıdaki karşılaştırmasında, onların toplumsal tarihinin akla gelen her türlü yanıyla ilgileneceğim. Temel meselelerden birisi, ZiF Araştırma Merkezi'nin *Bürgertum*-Grubu tarafından kapsamlı bir şekilde tartışılmıştır ve dolayısıyla bu kitaptaki katkıların kimisinde tekrar görülür. Bu, Almanya'daki liberal *Bürgerlichkeit*'in yetersizliği ve de bunun altında yatan sosyo-tarihsel nedenlerle ilgilidir. Bu mesele kolaylıkla yanlış anlaşılabilir ve bu nedenle ayrıntılı bir şekilde ele alınmalıdır; bu ciltteki diğer katkıların da açıkladığı gibi mesele, ancak kimi belirli Batı Avrupa ülkeleriyle karşılaştırıldığında anlamlı olur. Geç 19. ve erken 20. yüzyılda, bu ülkeler esas itibariyle Fransa, Büyük Britanya,, Hollanda ve İsviçre'yi içerecektir. Eğer Avrupa'nın tümü ölçü olarak alınırsa, Almanya'da *Bürgerlichkeit*'in göreli yokluğundan söz edilemez. Aynı şekilde, Reich içinde, bugün Federal Cumhuriyet'te (Baden-Württemberg, Bavyera, Hansa şehirleri ve Ren nehrinin som kıyısındaki bölgeler) olduğuna göre, İmparatorluğun daha az önemli belirli bölgeleri için liberal bir *Bürgertum*'un göreli yokluğu, 1914'ten önce belirleyici değildi.

19. yüzyılın geri kalan kısmında burjuva liberalizmindeki bu yetersizlik, Batı Avrupa'nın geri kalan kısmıyla karşılaştırıldığında, genel terimlerle Almanya'ya özgü olarak düşünülebilecek ekonomik ve toplumsal gelişme yolunun bir sonucu değildi. Bu yetersizliği, Fransa ve Almanya'da orta sınıfları niteleyen toplumsal yapı ve kimi belirli ve sınırlı mantalite farklılıklarına bakarak değerlendirme girişiminde bulunacağım. Bu katkıdaki temel amacım, bu farklılıkları ayrıntılı olarak ele almak ve aynı zamanda daha önceki tartışmanın, örneğin Alman *Bürgertum*'unun feodalleşmesi gibi, kimi sonuçsuz kalmış yanlarından kaçınmaktır.

Bu deneme, Fransız ve Alman toplumundaki farklılıkların çok daha önemsiz olduğu günümüz perspektifinden yazılmıştır. Bu çalışma, iki dünya savaşı ve iki savaş arasındaki dönemin anlaşmazlıklarının, basit bir şekilde siyasal yanlış hesaplardan değil, fakat Avrupa toplumlarının –bizim olayımızda Fransa ve Almanya'nın– oldukça farklı yönlerde gelişmiş oldukları arka plana uygun olarak ortaya çıkmış olduklarını göstermeye çalışacaktır.

Fransa ve Almanya arasında var olan toplumsal yabancılaşmanın hayati bir unsuru, Fransız ve Alman orta sınıflarının farklı yönlerde gelişmiş olmalarıdır. Bu farklı gelişmelerin dönemin siyasetini nasıl etkilemiş olduğunu göstermeyeceğim; ne de günümüz Avrupa toplumlarının birbirlerine ne kadar benzediklerini gösterme girişiminde bulunacağım. Bu denemede yalnızca bu farklı gelişme olgusunu aydınlatmaya çalışacağım.[3]

Burada benim temel ilgim Fransız ve Alman orta sınıfları arasındaki farklar olduğu için, bu bağlamda, özellikle Fransa'yı Almanya'dan farklı kılan şeyi ele alacağım. Kuşkusuz bir başka temel sınırlama, bu tartışmanın yalnızca Avrupa orta sınıfları *içindeki* farklılıkları ele alacağı gerçeğidir. Bu karşılaştırmada ele alınacak farklılıklar, Avrupa'nın Japonya, Birleşik Devletler, Polonya ya da Rusya ile karşılaştırılmasında zorunlu olacak unsurlardan farklı nitelikteki ya da daha az önemli farklılıklardır. Bir başka deyişle, bizim karşılaştırmamız, kendine özgü Avrupa orta sınıfı içindeki farklı tiplerle ilgilidir: Söz konusu olan, bir orta sınıfın varlığı ya da yokluğu değildir. Bu sınırlama, karşılaştırma Avrupa orta sınıflarının ortak temel özelliklerini veri kabul edeceği için önemlidir. Orta sınıfın ortak tarihsel köklerini ve sanayileşen Avrupa toplumlarının, 19. yüzyıl orta sınıflarında, profesyonelleşme ve büyük iş hayatından kaynaklanan muazzam değişikliklere yol açtığı *burjuvalaşmayı* (*Verbürgerlichung*) ele almayacağım; ne de bunu her ülkedeki orta sınıfların soylulukla, devletle, işçi sınıfıyla ilişkisini anlatırken, ya da Avrupa'da entelektüellerin rolünü incelerken yapacağım. Bu türden bir inceleme, daha önce büyük ölçüde araştırılmamış bir alanda sıfırdan başlamayı gerektirir ve bu nedenle çok fazla ayrıntıyı içerir.

Maalesef, yer darlığı nedeniyle, iki ülkenin karşılaştırmasının ötesine geçip, her ülkede mevcut olan muazzam bölgesel çeşitliliğe bakmaktan da sarfınazar edeceğim. Bu yalnızca Paris'in emsalsizliği nedeniyle değil fakat Almanya'nın güney ve batı ve Fransa'nın kuzey ve doğu kesimlerinde bulunabilecek benzerlikler açısından da çok ilginç bir girişim olurdu. Bu alandaki araştırmalar da, birkaç cümle ile özetlenebilecek kadar gelişmiş değildir.

Geç 19. ve erken 20. yüzyılda Fransa ve Almanya orta sınıfları arasındaki farklılıklar bir hayli idi. Başka hiçbir çağda, birbirlerinden bu kadar ayrı değillerdi. Bu özellikle, aşağıdaki birbiriyle yakından ilişkili dört durum için doğrudur: (1) Almanya'da *Großbürgertum* hâlâ siyasal iktidarı soyluluk-

3 Bu makale, Volkswagenwerk Stiftung tarafından desteklenen ve Almanca olarak *Nachbarn am Rhein:Entfremdung und Annäherung der französischen und deutschen Gesellschaft seit 1880* (Münih, Beck, 1991) yayınlanan daha büyük bir projenin bir parçasıdır. Bielefeld'de ZIF Araştırma Grubu'nun sohbet, konuşma ve konferansları eşsiz bir entelektüel uyarı sağladı. Bu, grubun örgütleyicisi ve ilham gücü olan Jürgen Kocka'nın gerçekten olağanüstü bir başarısıdır. Bu makaleyi dikkatle inceledikleri ve önerileri için Heinz-Gerhard Haupt, Jürgen Kocka ve Allan Mitchell'e teşekkür etmek isterim.

la paylaşıyordu ve bu nedenle Fransız *haute bourgeoisie*'ye göre çok daha zayıftı; (2) Fransa'da *bourgeoisie* daha güçlü bir şekilde bütünleşmiş ve birleşmiş bir toplumsal sınıfken, Almanya'da *Bürgertum* kendi içinde derin bir şekilde bölünmüştü; (3) Almanya'da devletin *Bürgertum* dünyasına müdahalesi, orta sınıfın Fransa'da olduğundan çok daha fazla bölünmesine neden olacak şekilde daha fazlaydı; (4) Alman *Bürgertum*'u *bourgeoisie*'nin karşı karşıya bulunduğundan çok daha fazla, diğer toplumsal tabaka ve sınıfların farklı bileşimleriyle karşı karşıya idi ve bu onun Fransız benzerine göre çok daha az liberal olmasına yol açıyordu.

Soylulukla iktidarı paylaşma

Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Almanya'da soyluluğun çok daha büyük olan siyasal gücü, Almanya'yı Fransa'dan farklı kılan birinci, en bariz ve en iyi bilinen bir özellikti ve iki ülkenin insanları için birbirlerini anlamayı özellikle güçleştiriyordu. 1914'ten önce, tek bir burjuva şansölye yoktu; ne de burjuva bakanlar kesin bir çoğunluğa sahipti. Aynı durum, federasyondaki en büyük devlet, aristokrasinin özellikle başat bir rol oynadığı Prusya için de geçerliydi. Bu aristokratlar, burjuva çıkarlarını temsil eden manken adamlar değildi. Almanya'daki aristokrat siyasal liderlerin arkasında güçlü bir çıkar bloğu yer alıyordu: Sağlam, zamanın koşullarına göre, ileri derecede modern tarımcı bir kitle, *Bund der Landwirte* (Tarım Birliği). Bu büyük ölçüde toprak sahibi aristokrasi ve ayrıca aristokrasinin egemen olduğu etkili muhafazakâr partiler tarafından kontrol ediliyordu.[4] Anayasa da, *Bürgertum*'dan çok aristokrasinin etkili olduğu bir İmparatorluk Sarayı ile Fransa'dakinden radikal şekilde farklıydı. İmparator yalnızca askeri işlerde değil fakat merkezi siyasal kararların pek çoğuna da müdahale edebiliyordu. Reich hükümeti büyük ölçüde ona bağımlıydı ve İmparator hükümet üzerinde, ağırlıklı olarak burjuva, ama zayıf Reichstag'dan daha etkiliydi. Alman aristokrasisi, prensip olarak bir burjuva toplumunda tahayyül edilebilecek en büyük siyasal etkiye sahipti.

Alman aristokrasisi, Fransa'da düşünülemeyecek olan ayrıcalıkları, evlatları için koruyordu. Fransız aristokrasisinden çok daha büyük ölçüde ordu ve yönetimde en yüksek pozisyonlara erişimi vardı. Hem Prusya hem de

4 Alman tarihinde soyluluğun rolü konusundaki genel ele alış için bkz. A. J. Mayer, *Adelsmacht und Bürgertum: Die Krise der Europäischen Gesellschaft 1848-1914* (Münih, 1984) s. 98 ve devamı. *Bund der Landwirte* konusunda bkz. H.-J. Puhle, *Politische Agrarbewegungen in kapitalistischen Industriegesellschaften* (Göttingen, 1975), s. 68 ve devamı, ayrıca yanı yazarın "Aspekte der Agrarpolitik im 'Organisierten Kapitalismus'", H.-U. Wehler (ed.), *Sozialgeschichte heute* (Göttingen, 1974), s. 543-564. Muhafazakâr partiler konusunda bkz. W. Ribbhegge, *Deutscher Konservatismus seit 1780* (yayınlanacak).

Saksonya'da önde gelen bütün pozisyonlar aristokrasinin elindeydi. Prusya'da, 1910 yılında, on bir bakandan yedisi, on iki *Oberpräsidenten*'den (vilayetlerdeki en yüksek görevliler) on biri, yirmi iki polis şefinden on beşi ve hatta *Landräte*'nin (bölgesel memurlar) ve *Oberamtmänner*'in (bölge başkanları) çoğunluğu soyluydu; pek çok durumda eski soylulardandı. Prusya-Almanya ordusundaki generallerin pek çoğu hâlâ soyluluktan geliyordu. Subay kadroları arasında bile, *Bürgertum* uzun süre azınlıkta kalmıştı. 1890'lar gibi geç bir tarihte, subayların hemen hemen yarısı soylu kanındandı. Her ne kadar devlet görevlileri ve subaylar için kariyer talepleri oldukça yüksek idiyse de, üst pozisyonlar için görevlendirme hâlâ aristokratik geçmişe sahip olan adamlarla sınırlıydı. Aslında Birinci Dünya Savaşı'ndan önceki yirmi yıl boyunca en yüksek pozisyonları işgal eden soyluların oranında artış bile olmuştu.[5]

Bu tablo abartılmamalıdır. Zamanla, soyluluğun elindeki en üst görevlerin oranı, kısmen yönetici bürokrasinin artışı ve kısmen de Birinci Dünya Savaşı'ndan önce ordunun muazzam genişlemesiyle geriledi. Prusya'da bile, *Bürgertum*'un etkili olduğu, örneğin ticaret ve sanayi bakanlıkları, donanma ve yüksek mahkemeler gibi alanların bulunduğu kesinlikle doğrudur. *Bürgertum* uzmanlık bilgisini gerektiren ikinci düzeye egemen olurken, soyluluk kendisini, İmparatorlukta, vilayetlerde, bölgelerde ve mıntıkalardaki en yüksek görevlerle sınırlandırıyordu. Bununla birlikte Reich'ın güney kesimi Fransa ile daha fazla benzerlikler gösteriyordu. Bavyera, Württemberg, Baden ve Hessen-Darmstadt'ta yerel soylular, yönetimdeki önde gelen pozisyonları, Prusya'da olduğu ölçekte işgal etmiyordu. Güneydeki *Bürgertum* oldukça uzun bir süredir lider rolü oynuyordu. Bugün eski Federal Cumhuriyeti oluşturan topraklarda –daha sonraki gelişmeler için önemli bir olgu– önde gelen pozisyonlar ayrıcalıklarında ısrar eden bir soyluluk tarafından *Bürgertum*'dan koparılmış değildi.

Bununla birlikte, Birinci Dünya Savaşı'ndan önce istisnalar vardı. Elbe'nin doğusunda soyluluğun getirdiği gelenekler, beklentiler ve sınırlılıklar 1914'ten önceki Alman toplumunda başattı. Bu durum Fransızlar tarafından da açıkça görülüyordu. "Alman düşüncesi" diye yazıyordu 1907'de, Fransa'nın Almanya konusundaki en bilgili uzmanlarından birisi, "her za-

5 Karşılaştırınız, H. Henning, *Die deutsche Beamtenschaft im 19. Jahrhundert* (Stuttgart, 1984), s. 35-37, (Saksonya, Prusya, Baden-Württemberg, Bavyera ve Hessen-Darmstadt hakkında malzeme içerir); H. Reif, *Westfälischer Adel 1770-1860* (Göttingen, 1979); "Adelsanteile in Preussen",: Stenografi. Protokolle des Preußischen Hauses der Abgeordneten, 3. Sitzung, 14 Ocak 1911, s. 104 (çeşitli yerlerde yeniden yayınlanmıştır; bunlar arasında, W. Runge, *Politik und Beamtentum im Parteienstaat: Die Demokratisierung der politischen Beamten in Preussen zwischen 1918 und 1933* (Stuttgart, 1965), s. 170; D. Bald, *Der deutsche Generalstab 1859-1939* (Münih, 1977), s. 104-113.

man kendini geçmişin güçleriyle elinden geldiği kadar uzlaştırma girişiminde bulunmuştur... Mantıksal olarak uyumlu ve bütünleşmiş bir devlet yaratmak yerine, geleneğe boyun eğmeyi, monarşik otoriteye saygısını kanıtlamayı sürdürmüş ve geleneksel hakları ihlal etmemek için mümkün olan her şeyi yapmış ve demokrasiye doğru balıklama atlamamıştır".[6]

Almanya ile Fransa arasındaki tezat Birinci Dünya Savaşı'na giden yıllarda daha da keskinleşti. 1871'de Üçüncü Cumhuriyet'in kurulmasından sonra Fransız soyluluğu, Louis Philippe önderliğindeki Bourbon gericiliği ve III. Napolyon'un İkinci İmparatorluğu sırasında geri kazanmış olduğu gücün büyük kısmını yitirdi. Soyluların ayrıcalıklı bir şekilde ulaşabildikleri bir kraliyet sarayı artık yoktu. 1875 tarihli yeni Anayasa'dan sonra hükümetin başlarının ya da bakanların hemen hemen hiçbiri soyluluktan gelmiyordu. 1873'te cumhuriyet karşıtı bir çoğunluk tarafından devlet başkanı seçilen Kont MacMahon, Üçüncü Cumhuriyet'te siyaseten aktif olan tek ünlü soyluydu. Güçlenen cumhuriyetten önce teslim oldu ve 1879 yılında Cumhurbaşkanlığından istifa etti. Fransız soyluluğu yalnızca bölgesel düzeyde az çok siyasal bir etkiye sahipti. Ulusal düzeyde başat olan *bourgeoisie* idi. Fransa'da güçlü Tarım Birliği'nin bir karşılığı yoktu.[7] III. Napolyon'un düşüşü ve Üçüncü Cumhuriyet'in kurulması hiç şüphe yok ki, her iki toplumun birbirinden uzaklaşmasında önemli bir dönüm noktasıydı. Bismarck'ın Fransa üzerindeki askeri zaferi ve Reich'ın kurulmasıyla *Bürgertum*'un kaybettiği şeyi, III. Napolyon'un yenilgisi ve 1875 Anayasası'yla Fransız *bourgeoisie*'si kazandı.

Fransa'da, soyluların oğullarının ayrıcalıkları konusunda Prusya'daki gibi bir tekel yoktu. Bu özellikle ordu için geçerliydi. Üçüncü Cumhuriyet sırasında soyluluktan gelen generallerin oranı ciddi olarak geriledi. 1879 yılında, generallerin % 39'u soyluluktan geliyordu; 1900'de bu oran yalnızca % 20'ydi. Subaylar uzun bir süredir burjuvaziden geliyordu ve aslında bunların önemlice bir kısmı küçük-burjuva kökene sahipti.[8] Yüzyılın başında Fransız soyluluğu, Prusya'daki durumdan farklı olarak, yönetimin üst kade-

---

6 H. Lichtenberger, *Das moderne Deutschland und seine Entwicklung* (Dresden, 1908), s. 9 ve devamı.

7 Fransa'da soyluluğun ekonomik ve siyasal etkisi konusunda M. Agulhon'un çok güzel özetine bkz. "La propriété et les classes sociales", *L'Histoire de la France rurale*, cilt 3, *Apogée et crise de la civilisation paysanne: 1889-1914* (Paris, 1976) içinde, s. 87-94 (19. yüzyılın ikinci yarısı); 1871'den sonra Fransız kabine ve parlamentolarında soyluların oranı konusunda bkz. J. Charlot, "Les élites politiques en France de la IIIe à la Ve République", *Archives européenes de sociologie* 14 (1973), s. 78-92; J. Estébe, *Les ministres de la république 1871-1914* (Paris, 1982); M. Dogan, "Les filieres de la carriére politique en France", *Revue française de sociologie* 8 (1967); J. G. Heineberg, "Personnel of the French Cabinets", *American Political Sciense Review* 25 (1931), s. 389-396.

8 Karşılaştırınız, W. Serman, *Les officiers français dans la nation 1848-1914* (Paris, 1982), s. 818; C. Charle, "Le recrutement des hautes fonctionnaires en 1901", *Annales* 35 (1980), s. 380-409; F. Bédarida, "L'armée et la République", *Revue historique* 88 (1964), s. 151.

melerinde çok daha az önemli bir rol oynuyordu. 19. yüzyıl boyunca, *concour*'lar şeklindeki adı konmayan bir rekabet giderek görevlendirmenin göze çarpan bir aracı oldu. 1880'lere gelindiğinde, İkinci İmparatorluğa kadar yönetim görevlerinde önemli bir paya sahip olan güçlü burjuva aileler artık etkili değildi. Fransız soyluluğu da bu tür bir rekabete boyun eğmek zorunda kalmıştı.

Bununla birlikte, en üst yönetim pozisyonlarındaki aristokratların oranı, yüzyılın başında, bugün olduğundan kesinlikle daha yüksekti. Özellikle, savaş ve donanma bakanlıklarında olduğu gibi, *concour*'un kendini geç kabul ettirdiği (1880) dış ilişkiler ve diplomatik hizmette de hâlâ bazı aristokratik korunmuş alanlar bulunuyordu. Kamu alanında görünür olmayan, müsteşarlık ya da danışma komiteleri gibi bazı önde gelen pozisyonlarla ilgili olarak Fransa'daki soyluların oranının, Prusya'daki orana benzer olduğunu da belirtmek önemlidir. İkinci İmparatorluk sırasında müsteşarların % 24'ü soyluluktan geliyordu ki bu oran Üçüncü Cumhuriyet'te düşmüştür.

Her iki ülke arasında, kamusal ya da sosyal sorumluluk alanlarındaki önde gelen yönetsel pozisyonlarla ilgili olarak, her yeni gelen rejimle birlikte "temizlenen" gerçek bir tezat mevcuttu. Cumhuriyet'in kurulmasından önce, Fransa'daki valilerin hemen hemen yarısı soyluydu; Birinci Dünya Savaşı'nın arifesinde on validen biri soyluydu; Fransız Cumhuriyeti'nin, yalnızca orduda değil yönetimdeki kamusal yüzü bir burjuva görevlinin şeklini alıyordu. Bununla birlikte, Prusya ordusu ve Prusya yönetimi, soyluluğa yalnızca daha etkili bir siyasal rol ve daha büyük avantajlar sunmakla kalmıyor ama ordu ve yönetim esas itibariyle soyluluk aracılığıyla kamu alanında temsil ediliyordu.[9]

Birinci Dünya Savaşı'nın arifesinde, *Großbürgertum* ve *haute bourgeoisie*'yi niteleyen köklü güç farklılığının öngörülebilir bir gelecekte ortadan kalka-

9 Bu konudaki genel çalışmalar şunlardır: C. Charle, *Les hautes fonctionnaires en France au IXe siècle* (Paris, 1980), s. 27 ve devamı, 33 ve devamı, 61 ve devamı; *Intellectuel et élites en France, 1880-1900*, 2 cilt, devlet tezi (Paris, 1986); "La naissance d'un grands corps", *Actes de la recherche en sciences sociales* 42 (1982), s. 3-17. Ayrıntılı çalışmalar için bkz. C. Charle, "Le recrutement", s. 307; G. Thuillier, *Bureaucratie et bureaucrates en France au XIXe siècle* (Cenevre, 1980), s. 334 ve devamı (konkurlar ve kayırmacılık); *conseil d'état* konusunda bkz. V. Wright, *Le conseil d'état sous le Second Empire* (Paris, 1973); J. Siwek-Pouydesseau, *Le corps préfectoral sous la Troiséme et Quatriéme République* (Paris, 1969), s. 128 (Broglie hükümeti sırasında valiler); "Sociologie du corps préfectoral (1800-1940)", Aubert ve diğerleri, *Les préfects en France: 1800-1940* (Cenevre, 1978) içinde, s. 163-172; bakanlıkların yöneticileri hakkında bkz. V. Wright, "Les directeurs des administrations centrales sous le Second Empire", *Les directeurs de ministères en France* (Cenevre, 1976) içinde, s. 44 ve devamı (soyluların oranı); E. Chaudeau, *Les inspecteurs des finances au XIXe siècle: Profil social et role économique, 1850-1914* (Paris, 1986), s. 45 (soyluların oranında 1890'dan önceki % 12'den 1890 sonrasında % 9'a azalma); L. Beregeron ve G. Chaussinaud-Nogaret, *Grands notables du Premier Empire*, 11 cilt (Paris, 1978-1984); Prusya'daki yüksek bakanlık görevlerinde soyluların oranı için bkz. Henning, *Beamtenschaft*, s. 37 ve devamı.

cağını gösteren hiçbir şey yoktu. *Bürgertum*'un soylulukla olan iktidar bölüşümüne karşı itirazda bulunacağı ya da tüm siyasal gücü kendi ellerine alma girişiminde bulunacakları yolunda pek az gösterge vardı. Küçük sol-liberal azınlık dışında *Bürgertum* iktidar paylaşımında statükoyu kabul etmiş görünüyordu. Bu statüko, girişimci faaliyetlerine serbestliği garanti eden, ekonomik büyümeyi sağlayan ve ayrıca Almanya'nın dünyadaki yerini garanti eden bir statükoydu. Her halükârda bunlar yetki devriyle tehdit edilecek şeyler değildi. *Großbürgertum*'un pek çok üyesi, yalnızca aristokrasiyle olan bu iktidar paylaşımını kabul etmekle kalmıyor ayrıca Reichstag'daki temsilcileri ve büyük mülk sahipleriyle olan siyasal ittifakları aracılığıyla bunu destekliyordu. Bu siyasal ittifakın önemli siyasal sonuçları oldu. Almanya'nın dünya politikasına, Fransa ve İngiltere'ye karşı seferberliğe ve daha sonra 1914 savaş hedeflerine iç destek sağlıyordu. Alman liberalizmi içindeki bölünmeye katkıda bulunuyor ve Reich hükümetini o zamanın en büyük Alman siyasal partisi olan Sosyal Demokratlar'ın katılımına karşı koruyordu. Ayrıca, Prusya'da seçimler için zorunlu olan asırlık mülkiyet koşullarının gevşemesini önlemeye yardımcı oluyor ve Reichstag'ın hükümet üzerindeki düşük nüfuzunu garanti ediyordu. 1890'ların başında, ittifak içindeki büyük sanayi ve toprak sahibi aristokrasi arasında hiç kuşkusuz ciddi krizler ve çıkar çatışmaları vardı. Bu sorunlar 1905'ten sonraki yıllarda ve Birinci Dünya Savaşı'ndan hemen önce devam etti, yine de, ittifak asla bozulmadı.[10]

Soyluluğun büyük siyasal nüfuzunun ve kamu alanındaki güçlü varlığının bu şekilde kabul edilmesi, Alman liberalizminin 1870'lerden sonraki muazzam bunalımıyla yakından ilgiliydi. Bu bunalım, soyluluğun İmparatorluk'tan önce bile liberalizmi reddetmiş olmasıyla ortaya çıkan Almanya'ya özgü koşullarla daha da yoğunlaşıyordu. Liberalizmin bu tür büyük bir bunalımı Fransa'da Birinci Dünya Savaşı'ndan önce görülmedi. 1870'ler Fransa'da da bir dönüm noktasıydı ama, Almanya'dakinin tam zıddı olarak – bu liberallerin iktidara yükseldiği ve monarşist akımların dışlandığı bir dönemdi. Bu karşıt gelişmelerin, ayrıntılı olarak incelenmesi gereken ama burada giremeyeceğim bir dizi farklı nedenleri vardı. Bu nedenler arasında: Tarihsel bir hareket noktası olarak Fransız devrimi; Fransız liberal ve cumhuriyetçilerinin ulusal çıkarların temsilcisi olarak kendilerini takdim etmeleri; Almanya'da var olmayan, liberallerin Katolik Kilisesi'ne karşı seferberlik fırsatı; Fransa'da, ekonomik ve toplumsal gelişmenin daha yavaş olan hızının, profesyonel gruplar, memurlar ve profesörler için, Almanya'da olduğu gibi

10 Karşılaştırınız, D. Stegman,, "Unternehmerverbände", *Handwörterbuch der Wirtschaftswissenschaften*, cilt 8 (Stuttgart, 1980) içinde, s. 155-170; H.-P. Ullmann, *Interessenverbände in Deutschland* (Frankfurt, 1988); *Der bund der Industriellen* (Göttingen, 1976); S. Mielke, *Der Hansa-Bund für Gewerbe, Handel und Industrie: 1909-1914* (Göttingen, 1976); H. Kaelble, *Industrielle Interessenpolitik in der Wilhelmischen Gesellschaft* (Berlin, 1976).

akademisyenlerin ve profesyonellerin, yani *Bildungsbürgertum*'un, kendilerini içinde buldukları türden bir kimlik bunalımına yol açmayışı sayılabilir.[11]

Alman *Bürgertum*'unun daha düşük toplumsal bütünleşme (entegrasyon) düzeyi

Savaş sonrası tarihçilere göre, Alman *Bürgertum*'u içindeki toplumsal gelişmeler, *Großbürgertum*'un toprak sahibi aristokrasiyle ittifak kurmasında önemli bir rol oynadı. *Großbürgertum*'un "feodalleşmesi" anahtar bir rol oynamış olarak görüldü. Şimdi, İmparatorluk içindeki iktidar bölünmesinin bu sosyo-tarihsel açıklamasına biraz ayrıntılı bir şekilde bakmak istiyorum.

Bürgertum'un "feodalleşmesi", onun, soyluluğun değerlerini ve hayat tarzını varsayılan kabul edişini, burjuva tutumlarını reddedişini ve ekonomi burjuvazisinin en üst tabakasının, "feodal-kapitalist" bir elit içinde toprak aristokrasisiyle tam olarak kaynaşmasını tanımlar. Çeşitli tarihsel çalışmalar bu olgunun ayrıntılı ve yaygın bir şekilde incelenmesine ayrılmıştır. Bunlardan bazıları, aristokratik ailelerle burjuva evliliklerinin bir sonucu olarak *Großbürgertum* ve soyluluğun giderek bütünleşmesini (entegrasyonunu) gösterme girişiminde bulunmuştur. Bu bütünleşme ayrıca, hâlâ aristokrasinin alanı sayılan (subaylar, toprak sahipleri, diplomatlar) prestijli kariyerlere *Großbürgertum*'un oğullarının girmesi yoluyla ve ayrıca parti ve resepsiyonlarda soylulukla sosyal temas yoluyla da olmuştur.

Bu feodalleşme kavramı ayrıca *Bürgertum*'un, burjuva olmayan bir toplumsal hiyerarşiye boyun eğmesini de ima eder. Bu durum kendisini ihtiyat subaylık görevlerine burjuva figürlerin gösterişli bir şekilde tayin edilmesi, bir şehrin fahri hemşeriliği ya da bir üniversiteden onursal doktora alma gibi özellikle burjuva onursal pozisyonlar yerine burjuvazinin, (İmparatorluğun kurulmasından önce *Bürgertum* içinde âdet olduğu gibi) asalet unvanı alması, aristokratik nişan ve unvanları tercih etmesi şeklinde kendini göstermiştir. Diğer tarihçiler feodalleşmeyi burjuvazinin, aristokrasinin hayat tarzını taklit etmesi olarak görmüşlerdir: Sağlam burjuva evleri yerine, şato benzeri villalar yaptırılması; büyük mülkler satın alınması; burjuva oğulların, burjuva *Landsmannschaften* ya da *Burschenschaften* yerine aristokratik öğrenci derneklerine girmesi; burjuva kızlarının, diğer orta sınıf kızlarla birlikte düzgün okullarda okumak yerine kibar orta dereceli özel okullarda okutulması; burjuvazinin geleneksel değerleri olan tutumluluk ve sağlamlıktan çok uzak, pahalı, taklit bir hayat tarzının benimsenmesi.

---

11 H.-G. Haupt, R. Hudemann, F. Lenger, G. Krumeich, J. J. Sheehan'ın D. Langewiesche (ed.), *Liberalismus im 19. Jahrhundert* (Göttingen, 1988) içindeki makaleleriyle ve ayrıca D. Langewiesche, *Liberalismus in Deutschland* (Frankfurt, 1988)'le karşılaştırınız.

Tarihçiler, *Großbürgertum*'un feodalleşme yönündeki eğilimlerinde yalnızca Avrupa'nın çoğu yerinde ortak olan burjuva hayat tarzının genel bir çöküşünü değil, fakat her şeyden önce, toprak sahibi aristokrasiyle öylesine muazzam sonuçları olacak daha sonraki siyasal ittifakın toplumsal temellerinin atılmış olduğunu görüyorlardı. Fransa'yı, kendisini soyluluğa uyarlamamış, liberal kalarak yine de siyasal iktidara tam olarak yükselmiş bir burjuva toplumu, tarihsel bir karşı-örnek olarak görüyorlardı.[12]

Son zamanlardaki çalışmalar, artan sıklıkla, *bourgeoisie* ve *Bürgertum* arasındaki bu zıtlığın epeydir abartıldığını göstermişlerdir. Bir yanda, siyasal iktidar basamaklarına ancak kısmen tırmanmış, siyasal olarak aristokrasiyle işbirliği yapmış ve bir ölçüde ordu ve yönetimdeki en üst pozisyonlardan dışlanmış bir *Bürgertum* vardır. Öte yanda, liberal olan, aristokrasinin yerine geçmiş ve ülkede siyasal iktidarı tam olarak ele geçirmiş bir *bourgeoisie*. Bununla birlikte, yanlış anlaşılmış olan şey bu olgunun arka planıydı. Son zamanlardaki çalışmalar, bunun ister ekonomik burjuvazi ile aristokrasinin feodal-kapitalist bir elit içinde kaynaşması, isterse *bürgertum*'un aristokratik toplumsal değerler sistemine boyun eğmiş olması şeklinde görülsün, Alman *Bürgertum*'unun baskın bir şekilde toplumsal feodalleşmesi yönünde çok az kanıt olduğunu göstermiştir.

Burada özellikle önemli olan, Alman burjuvazisi arasındaki çok zenginler, mülti-milyonerlerdir; çünkü kendileri için aristokratik bir hayat tarzı yaratmayı göze alabilecek olanlar yalnızca onlardır. Birinci Dünya Savaşı öncesi dönem üzerine yapılan araştırmalar göstermektedir ki, bu zengin, büyük işadamlarının çok azı aristokrasiden kişilerle evlenmiştir. Bu mülti-milyonerlerin çoğunun milyoner aileler içinde yetişmiş olmaları ve böylelikle evlenilebilecek bir yaşta aristokrasi için cazip bir evlilik ortağı oldukları gerçeğine rağmen durum budur. Ayrıca bu pek zengin birkaç yüz burjuva ailesinin kızları, şimdiye kadar varsayıldığından çok daha az bir oranda aristokrasiden kişilerle evlenmişlerdir. Bu kızların yalnızca beş tanesinden birisi soyluluktan kişilerle evlenmişlerdir ve bunlar da kısa bir süre önce asalet unvanı kazanmış ailelerdir, eski soylular değildir. Ayrıca aristokrasinin de burjuva çevrelerle evlenme eğilimi içinde olmadığı görülmektedir. Gerek burjuvazinin gerekse soyluluğun evlilik pazarları, dolayısıyla, kesişme eğilim göstermemiştir.

Bu burjuva mülti-milyoner oğullarının kariyer seçimi, aristokratik modelin burjuva toplumu üzerinde ne kadar az bir etkiye sahip olduğunu göster-

12 F. Zunkel, *der Rheinisch-Westfälische Unternehmer:1834-1879* (Köln,1962); "Industriebürgertum in Westdeutschland", H.-U. Wehler (ed.), *Moderne deutsche Sozialgeschichte* (Köln, 1970), s. 309-341; W. Zapf, *Wandlungen der deutschen Führungsgruppen: 1919-1961* (Münih, 1966), s. 38 ve devamı.

mesi bakımından özellikle yol göstericidir. Bunların çok azı, yalnızca on kişiden biri, o sırada aristokratik olarak görülebilecek – toprak sahipliği, subaylık ya da diplomatlık gibi kariyerleri seçmişlerdir. Bunların büyük çoğunluğu burjuva modelini izlemiş ve kendileri de girişimci olmuşlardır. Eğer babalarının işini devralmamışlarsa, kendi işlerini kurmuşlardır. Girişimci olmadıkları durumlarda da, genellikle başka tür burjuva kariyerler, özellikle de serbest meslekler seçmişlerdir. Bu serbest meslekler, daha aristokratik olan mesleklerle aynı sıklıkta seçilmiştir.[13] Böylelikle, şimdiye kadar, Fransız *bourgeoisie*'si ile Alman *Bürgertum*'u arasında var olduğu genel olarak kabul edilen, aristokratik normlara boyun eğme ya da iş âleminin büyük ailelerinin soylulukla kaynaşması şeklinde bir zıtlık yoktur.

Kuşkusuz bu, büyük sanayinin ve büyük toprak sahiplerinin siyasal işbirliğinin, herhangi bir arka plana bağlı olmadan ortaya çıktığı anlamına gelmez. Fransız ve Alman orta sınıfları arasındaki ikinci can alıcı fark, çok daha önemliydi: Alman işadamlarının burjuva toplumu içindeki toplumsal tecrit edilmişliği ne kadar belirginse; doktorlar, avukatlar, mimarlar gibi serbest mesleklerle ilişkisi, devlete yakın –hükümet görevleri, yargıçlık, profesörlük, kilise görevleri ve hatta öğretmenlik gibi– mesleklerle olan ilişkine göre o kadar daha azdı. Bu toplumsal tecrit edilmişlik, yalnızca toplumsal bağların değil fakat aynı zamanda Alman ekonomik burjuvazisinin burjuva toplumunun diğer kesimleriyle olan siyasal dayanışmasının da Fransa'da olduğu kadar güçlü bir şekilde gelişmediği anlamına geliyordu. Bir bütün olarak *Bürgertum*, Fransa'daki benzeri kadar kapalı ve bütünleşmiş bir toplumsal sınıf değildi. Daha bölünmüş ve daha fazla parçalara ayrılmış bir sınıftı. Fransa'dan farklı olarak, Alman burjuvazisinin üst tabakalarıyla toprak sahibi aristokrasi arasındaki siyasal işbirliğinin önünde durabilecek olan güçlü toplumsal bağlar yoktu.

1914'ten önce Almanya'da *Bürgertum* içinde daha fazla birlik ve bütünleşme yönünde bir eğilim kesinlikle söz konusuydu. Yüksek nitelikli görevliler, serbest meslekler, üniversite ve yüksek okullardaki öğretmenler arasındaki geleneksel eğitim avantajları azalmıştı. İş sahibi girişimciler daha fazla eğitim görüyordu. Girişimcilerin artan oranda bir kesiminin bir tür yüksek öğrenimi vardı. Bu özellikle, 1914'ten önce çoğunluğu üniversite ya da bir teknoloji enstitüsünden mezun olmuş menajerler için geçerliydi. Daha da büyük önemi olan bir olgu ise girişimci ailelerinin, yüksek devlet memuru, akademisyen ve profesyonellerin (*Bildunsbürgertum*) aileleriyle çok daha sıkı bir

13 Bkz. H. Kaelble, "Wie feudal waren die deutschen Unternehmer im Kaiserreich?", R. Tilly, *Beiträge zur quantitativen deutschen Unternehmensgeschichte* (Stuttgart, 1985) içinde, s. 148-174; D. L. Augustine Perez, "Heiratsverhalten und Berufswahl in den nichtagrarischen Multimillionärsfamilien in Deutscland vor 1914", yayınlanmamış yüksek lisans tezi (FU Berlin, 1983), s. 63 ve devamı.

şekilde iç içe geçmiş olmalarıydı. 1864 yılında, yirmi beş profesörden ancak bir tanesi iş âlemindeki bir aileden gelirken, 1910 yılında on kişiden biri geliyordu. Westfalya'da 19. yüzyılın ilk üç çeyreğinde en üst görevliler arasında yalnızca otuz kişide bir kişi iş âleminden geliyordu. Yüzyılın başında, bu oran beşe bir olmuştu. Bölgesine göre değişmekle birlikte, üçe bir ve beşe bir oranında yüksek görevli; ve (örneğin Saksonya'da olduğu gibi) beşe bir oranında yargıç benzer bir kökene sahipti. Rhineland ve Westfalya'da işadamlarının oğulları, memur ya da serbest mesleklerden ailelerden evleniyorlardı. Yüzyılın başında, *Bildungsbürgertum* ile işadamları arasındaki ayrım çizgisi, artık 19. yüzyılın ilk yarısında olduğu kadar güçlü bir şekilde çizilmiyordu.[14]

Bununla birlikte, Fransa'dan farklı olarak, girişimci burjuvazi ve de burjuva toplumunun geri kalan kısmı arasındaki ayrım çizgisi, yüzyılın başında hâlâ sabitti. Okul ve üniversite düzeyinde bile Almanya'daki *Bürgertum* Fransız *bourgeoisie*'sinden çok daha az kapalıydı. Özellikle yüzyılın başı aşıldıktan sonra işadamlarının çocukları, yüksek görevlilerin, doktorların, avukatların, papazların, öğretmenlerin ve profesörlerin çocuklarının izlediğinden farklı bir eğitim yolunu izliyorlardı. İşadamlarının çocukları *Realoberschulen* ve *Realgymnasien*'lere, ondan sonra da teknoloji enstitülerine (*technische Universitäten*) devam ediyordu. Buna karşılık, *Bildungsbürgertum*'un çocukları *Gymnasien*'lere gidiyor ve daha sonra, pek çok durumda, üniversitelerin felsefe ve hukuk fakültelerinde okuyordu. Fransa'da *bourgeoisie*'nin çocukları aynı öğrenim kurumlarında birbiriyle karışma eğilimi ortaya koyuyordu. Lycée'ye ve daha sonra aynı *grandes écoles*'lere gitme eğilimi gösterdikleri için birbirlerinden, Almanya'da olduğundan çok daha az ayrılıyorlardı.[15] Alman yüksek öğreniminde görülen daha ileri derecedeki uzmanlaşma bu farklılıkları pekiştirme eğilimi gösteriyordu.

Fransız ve Alman orta sınıfları arasındaki fark, Alman *Bürgertum*'u içindeki tek yanlı bütünleşme ile daha da artıyordu. İşadamlarının oğulları akademisyen ve profesyonellerin dünyasına katılmış olabilirlerdi ama Alman toplumunda işadamları hâlâ tecrit edilmiş durumdaydı. Akademisyen ve profesyonellerin iş dünyasına yönelişi söz konusu değildi. Yüzyılın başında yalnızca on büyük girişimciden biri akademik ya da profesyonel ailelerden geliyordu. Bu 19. yüzyılın başında var olan orana benzer bir orandı. Öte yan-

14 Kayda değer bilgiler için bkz. Henning, *Beamtenschaft*, s. 11 ve devamı; H. Kaelble, *Sozialmobilität und Chancengleichheit im 19. und 20. Jahrhundert* (Göttingen, 1983), s. 50, 76, 90 (profesörler, yüksek memurlar); Berger, "Ergebnisse der Landesverbandstatistik. Allgemeine Lage und Herkunft der höheren Beamten Sachsens", *Amt und Volk* 2 (1928), s. 224 (çoğu 1914'ten önce göreve başlamış Saksonya'daki yargıçlar).

15 F. Ringer, *Education and Society in Europe* (Bloomington, 1979), s. 157 ve devamı; "Bildung, Wirtschaft und Gesellschaft in Deutschland 1800-1960", *Geschichte und Gesellschaft* 7 (1981), s. 262-275.

dan, Fransa'da 1912'de her dört girişimciden biri yüksek memur ya da profesyonel ailelerden geliyordu. Fransız *bourgeoisie*'nin iç bütünleşmesi, bu anlamda, çok daha güçlüydü.

Almanya'da *Bürgertum* içindeki toplumsal gruplar arasındaki evliliğin önünde daha güçlü engeller bulunmuş olabilir. Yalnızca, doktorlar, avukatlar ya da yüksek memurlarla evlenmeleri pek de uygun olmayabilecek iş dünyasındaki mülti-milyonerlerin kızları değil fakat ayrıca iş dünyasındaki geriye kalan ailelerin kızları da çok nadiren serbest meslekten insanlarla evleniyordu. Almanya'da 1914 yılında iş dünyası ve serbest meslekler tamamen ayrı dünyalarda yaşamıyorlardı ama yine de, Fransa ile karşılaştırıldığında, aralarında hâlâ güçlü engeller mevcuttu. Almanya'da, Fransa'da olduğu kadar, birleşmiş bir orta sınıf yoktu.[16]

Bürgertum içindeki bu heterojenliğin bir dizi farklı nedenleri olduğu anlaşılıyor. Bunlardan birisi gelenekle ilgiliydi. Fransa'da olduğundan çok daha fazla, üst düzey memurlar ve eğitimli elit, sanayileşmenin yarattığı değerlerden ve hiyerarşiden kopuktu. İşverenlerin kâr ve büyüme mantalitesine olduğu gibi, ortaya çıkmakta olan sanayi toplumuna, sanayi şehirlerine, gelir ve ekonomik başarının eğitimden daha önemli olduğu yeni toplumsal hiyerarşilere karşı, eğer düşman değillerse, kuşkuluydular.

Sanayi devrimi öncesinden gelen bu eski burjuva eliti, yeni toplumsal hiyerarşide pek çok toplumsal prestij ve saygı yitirmişti. Ayrıca sanayileşmeyi kendi ekonomik pozisyonlarını krize sürükleyen bir şey olarak görüyorlardı. *Bildungsbürgertum*'un büyük bir kesimi, bu krizin ve ona kendini uyarlama konusundaki gönülsüzlük nedeniyle, sanayileşmeden uzak durmak, yüksek okullardaki ve üniversitelerdeki ders programlarını değiştirmeyi reddetmek, kendi prestijlerinin üzerine kurulu olduğu eski eğitime inatla bağlı kalmak, girişimci değer ve kavramlarını küçümsemek, moderniteyi reddetmek ve oğullarının kariyer seçimini ve kızlarının evliliğini iş dünyasından uzak tutmak suretiyle, sanayileşmeye tepki gösteriyorlardı.[17] Almanya'da ekonomik burjuvazinin, eğitimli ve profesyonel elit tarafından bu dışlanışı o zama-

16 Almanya için bkz. Henning, *Beamtenschaft*, s. 122 (evlilik); Kaelble, "Wie feudal", s. 155 ve devamı; "Social Mobility", s. 104, 228 ve devamı; Henning, "Soziale Verflechtungen"; Fransa için bkz. M. Lévy-Leboyer, "Le patronat français 1912-1973", M. Lévy-Leboyer (ed.), *Le patronat de la seconde industrialisation* (Paris, 1979), s. 142; C. Charle, "Lex milieux d'affaires dans la structure de la classe dominante ve 1900", *Actes de la Recherche en Sciences Sociales* 20/21 (1978), s. 87; Y. Cassis, bu ciltte; A. Daumard, *Les bourgeois et la bourgeoisie en France* (Paris, 1987).

17 F. Ringer, *The Decline of German Mandarins. The German Academic Community 1890-1933* (Cambridge, Mass. 1969); H. Mommsen, "Die Auflösung des Bürgertums seit dem späten 19. Jahrhundert", J. Kocka (ed.), *Bürger und Bürgerlichkeit im 19. Jahrhundert* (Göttingen, 1987) içinde, s. 288-315; D. Langewiesche, "Bildungsbürgertum und Liberalismus im 19. Jahrhundert", J. Kocka (ed.), *Bildunsbürgertum* (Stuttgart, 1989) içinde; A. Lees, *Cities Perceived. Urban Society in European and American Thought 1820-1940* (Manchester, 1985), s. 140 ve devamı, 181 ve devamı, 311; O v. Simson, *Der Blick nach Innen* (Berlin, 1986); W. Lepenies, *Die drei Kulturen* (Münih, 1987).

nın Fransız gözlemcileri tarafından üzerinde konuşulan bir şeydi. 1908 yılında, Sorbonne'da profesör olan Henri Lichtenberger, Almanya gezisi hakkında şunları yazıyordu:

> Eski kalıtımsal ve kültürel soyluluğun yerine, meziyet ve statüyü, işbilirlik ve başarı ile ölçen yeni bir girişimci aristokrasi ortaya çıkmaktadır. Kuşkusuz, bunun nihai sonuçları henüz gelecekte yatmaktadır; ve bu modern toplumun ortasında eski toplumsal gruplar her zamanki koşullarıyla varlığını sürdürmektedir. Böylelikle serbest mesleklerle ilgilenen *bourgeoisie* –entelektüeller, profesörler, memurlar ve subaylar– bu girişimci ruhu tarafından dokunulmamış olarak kalmaktadır.[18]

Buna karşılık Alman gözlemciler, Fransız burjuva toplumunun daha kapalı oluşundan ve Fransız eğitim görmüş elitinin burjuva ekonomisiyle ilgili olarak çok daha az çekincelere sahip olduğundan söz ediyorlardı. İktisatçı Werner Sombart, "Almanya'daki entelektüeller başka yerlerde olduğundan çok daha fazla burjuvaziye yabancılaşmıştır" diyordu.[19] O sırada, toplum hakkında oldukça bilgili bir Alman, Ren'in öteki tarafındaki toplum için şöyle yazıyordu: "Fransa'da eğitim ve mülkiyet, burada olduğundan çok daha uyum içindedir".[20]

Fransa'da akademisyenlerle girişimciler arasındaki bu daha yakın ilişkinin bir diğer, daha geleneksel temeli vardı: Yerleşik sivil ileri gelenler tabakası, *kodamanlar* (*notables*), Fransa'da Almanya'dan daha gelişmişti. *Ancien régime* ile modern kapitalist toplum arasındaki uzun geçiş döneminde bu *kodamanlar*, özellikle vilayetlerde, büyük şehirlerin dışında, kırsal bölgelerde ve küçük kasabalarda yukarı tabakayı oluşturuyordu. Bu kodaman tabakası farklı toplumsal gruplardan –toprak sahibi soylular, ilk girişimciler, doktorlar, avukatlar ve burjuva toprak sahipleri– oluşuyordu ve mülk sahibi olma, yöre sınırları içinde kariyer icra etme ve uzmanlaşmış bilgiye sahip olma gibi niteliklerle öne çıkıyorlardı. Bunların başat siyasal etkisi, kısmen seçimler için gerekli mülkiyet koşulları ve kısmen de geleneksel bir toplumda tipik olan toplumsal rızaya ve bir elitin liderlik ve iktidar iddiasına dayanıyordu.

Fransa'da Üçüncü Cumhuriyet sırasında etkisini yitirmeye başlayan ama pek çok yerde iki savaş arası döneme kadar etkisini koruyan bu kodamanlar tabakası, dinamik özü girişimcilerden oluşmadığı için, modern burjuvazi değildi. Kodamanların değerleri daha gelenekseldi ve gelirleri, yaygınlaşan girişimcilikten çok, zaten sahip oldukları topraktan kaynaklanıyordu. Aynı

18 Lichtenerger, *Das moderne Deutschland*, s. 56.

19 Sombart, *Volkswirtschaft*, s. 450.

20 O. A. H. Schmidz, *Das Land der Wirklichkeit der französischen Gesellschaftsprobleme* (Münih, 1914), s. 225.

zamanda bunlar, feodal haklarla bağları olan *ancien régime*'in bir eliti de değildi. Liberal ya da daha az ihtimalle cumhuriyetçi düşüncelerin destekçileri kesinlikle değillerdi. Bununla birlikte, bu bağlamda kesin olan şey, 19. yüzyılın başından itibaren ekonomik burjuvazi, akademisyen ve toprak sahiplerinin toplumsal olarak bu kodamanlar tabakası içinde bütünleşmiş ve ortak siyasal eylemler gerçekleştirmiş oldukları gerçeğiydi. Aynı zamanda, Almanya'nın önemli bölgelerinde, işadamları, memurlar ve toprak sahipleri kesin olarak bölünmüş toplumsal gruplardı. Dolayısıyla Fransız *bourgeoisie*'nin daha sıkı bütünleşmesinin kökleri *kodamanların* güçlü iç bütünleşmesinden kaynaklanıyordu.[21]

Almanya'daki ekonomik burjuvazinin daha fazla olan tecrit olmuşluğu, çok modern bir gelişme ile daha da yoğunlaşıyordu – büyük işlerin ortaya çıkışı. 1850'ler ve 1860'larda sanayi devriminin klasik girişimcisi, ekonomik gücü açısından, hâlâ tamamen kentsel burjuva toplumunda kök salmıştı. En çok birkaç bin işçi çalıştırıyordu. Bu, genellikle şehirle güçlü bağları olan yerel bir girişimdi ve yönetimi görece basit bir işti. Bu girişimcilerin zenginliği, kendi kasabalarının sınırları içinde etkileyici olmuş olabilir ama ulusal düzeyde böyle değildi. Yerel burjuva toplumunun içinden geliyorlar, onun içinden evleniyorlar ve onunla hâlâ sağlam bir şekilde bütünleşmiş bulunuyorlardı. Kentsel *Bürgertum*'un ve *Kleinbürgertum*'un diğer üyeleriyle buluştukları ve yerel siyasal yönetimde etkili oldukları müzeler ve gönüllü dernekler (*Vereine*) vardı.

1880'lerde ortaya çıkan bu yeni *Großunternehmer*'in (büyük girişimciler) sanayi devriminin geleneksel girişimcilerinden ne denli farklı olduğu abartılmamalıdır. *Großunternehmer* binlerce işçi çalıştıran ve aileleriyle birlikte Alman kasabalarının pek çoğundan daha fazla nüfusa sahip girişimlere sahiptiler. Bu büyük girişimler çoğu kez bir dizi farklı yere dağılmıştı. Böylelikle bunların sahipleri çok ender olarak yerel kent toplumuyla bütünleşmişti. Bu tür girişimleri yönetme işi karmaşık bir işti ve *Bürgertum*'un geri kalan kısmının hemen kolaylıkla kavrayacağı bir şey değildi. Zenginlik ve güçleri açısından bu büyük işler, kentsel serbest mesleklerle ya da yerel memurlar ve öğretmenlerle ortak çok az şeye sahipti. Onların çok üzerinde duruyorlardı ve Alman toplumunun en zengin ve ekonomik açıdan en güçlü kesimine mensuptular.

Bu *Großunternehmer*, Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Alman mülti-milyonerlerinin çoğunluğunu oluşturuyordu. Bunlarla Alman *Bürgertum*'unun

---

21 *Kodamanlar* hakkında bkz. J.-M-Mayer, *Le débuts de la Troisième République 1871-1899* (Paris, 1973), s. 9 ve devamı; W. Mager, *Frankreich vom Ancien Régime zur Modern* (Stuttgart, 1980), s. 195 ve devamı; A. Jardin ve A. J. Tudesq, *La France des notables 1815-1848*, cilt 2 (Paris, 1973), s. 220 ve devamı.

geri kalan kısmı arasındaki büyüyen ekonomik mesafenin, geleneksel toplumsal bağları çözmede, evlilik ve kariyer seçimlerinin geleneksel kalıplarını kırmada ve bir zamanlar yakın olan toplumsal temasları sona erdirmede etkisi olmuştur. Büyük sanayiciler ve daha sonra onların çocukları, *Bürgertum*'un geri kalan kısmına onları daha da yabancılaştıracak kendi hayat tarzlarını yavaş yavaş geliştirmeye başlamışlardır. Şato benzeri lüks villaları, debdebeli resepsiyon ve suareleri geleneksel *Bürgertum*'la olan farklılıklarını daha da büyütmeye hizmet etmiştir. Bunu basit olarak soyluluğun hayat tarzının taklidi olarak yorumlamak, pek çok durumda, olgunlaşmamış bir sonuca ulaşmak olacaktır. Yeni burjuvazinin eklektik yaklaşımı sık sık onu *Bürgertum*'dan olduğu kadar soyluluktan da uzaklaştırmıştır. Aynı olgu, hiç kuşkusuz, Fransa'da da mevcuttu. Bununla birlikte, öyle görünüyor ki, Almanya'da bu sanayiciler tabakası, Birinci Dünya Savaşı'ndan önce, Fransa'da olduğundan daha hızlı ve daha farklı bir ölçekte yaygınlaştı. Bu yeni elitle, akademisyenler ve profesyoneller arasındaki bağları gevşeten ekonomik faktörler Almanya'da daha güçlü görünüyordu.

İlk bakışta, *Bürgertum* içindeki daha güçlü iç bölünmelere ilişkin bu iddia şaşırtıcı gelebilir. Fransız *bourgeoisie*'si, her ne kadar ilk bakıldığında Almanya'da bu bölünmeler sanki mevcut değilmiş gibi görünse de, her zaman Almanya'dakinden daha ciddi bölünmüş gibi ele alınmaktadır: Bu bölünme kendini Paris'teki *bourgeoisie* ile taşra arasında; Katolik ve laik *bourgeoisie* arasında ortaya koymuştur. Bununla birlikte Almanya'da, ekonomik burjuvaziyi *Bildunsbürgertum*'dan ayırandan tamamen farklı türden bölünmelere ek olarak, güçlü dinsel ve toplumsal bölünmeler de vardı. Örneğin (son zamanlarda üzerinde kimi ilginç çalışmalar yapılmış olan) Protestan ve Yahudi ve (henüz geniş ölçüde araştırılmamış olan) *Bürgertum*'un Protestan ve Katolik kesimleri arasındaki bölünmeler gibi. Ayrıca, Ruhr patronları, Hansa tüccarları ve Saxon sanayicileri arasında, 1914'ten önce çıkarlarını temsil edecek ortak bir örgüt kurmayı olanaksız kılacak güçlü bölgesel farklılıklar bulunuyordu. Üstelik, Berlinli bankerlerin, üniversite profesörlerinin, üst düzey memurların, ressamların, yazarların artan prestiji, kentli sermaye ile taşra arasındaki farklılıkları yoğunlaştırıyordu.

Bu ayrım çizgileri çoğu kez Fransa'da mevcut olan basit sözleşmelerden çok daha karmaşıktı ama, Alman *Bürgertum*'u içindeki sanayi burjuvazisi ile *Bildungsbürgertum* arasındaki ayrımın ötesine geçiyordu. Bu bölünmeler, Almanya'da bir burjuva toplumsal sınıfının varlığını sorgulatabilecek kadar da güçlü değildi. Yine de, yüzyılın başında Almanya'daki orta sınıfın, Fransa'da olduğundan daha fazla birleşmiş olduğuna işaret ediyordu.[22]

22 Berlin'in artan önemi ve şehrin 1914'ten önceki burjuvazisi hakkında bkz. W. Fischer, M. Stürmer, T. Nipperdey, W. Knopp ve J. Kocka, *Berlin und seine Wirtschaft* (Berlin 1987) içindeki kat-

Bürgertum'un devlet tarafından parçalara ayrılması (çözülmesi)

Bürgertum'un Fransız *bourgeoisie*'sine göre daha az bütünleşmiş olmasının ek bir nedeni, devletin burjuva toplumuna, özellikle de kariyer dünyasına müdahale ederek, burjuva toplumsal hiyerarşisini yönlendirip düzenlemesiydi. Her ne kadar devlet bu kontrolü gerçekleştirmede her zaman etkili olamadıysa da, Alman orta sınıfını, Fransa'da görülmemiş ölçüde parçalara ayırma (çözme) konusunda başarılı oldu.

Alman devletinin burjuva mesleklerini düzenlemesi Fransa'da düşünülemeyecek bir şeydi. Bu 1914'ten önce, özellikle avukatların durumunda açıkça görülüyordu. Almanya'da avukatlar, özellikle 1879 tarihli hukuk mesleğini düzenleyen yasadan sonra, profesyonel faaliyetlerinde devlet tarafından çok sıkı denetleniyorlardı. Sınavlar, avukatlar ya da üniversite hocaları tarafından değil de devlet sınav komisyonu tarafından yürütülüyordu. Eğitimlerini hukuk firmalarında değil, devlet *Referendare*'lerinde (idari stajlar) görüyorlardı. Mesleğe kabule, bir profesyonel meslektaşlar heyeti değil de Adalet Bakanlığı'nın yöneticileri karar veriyordu. Mesleğin icra edilişi avukatlardan oluşan bir disiplin komitesi tarafından denetleniyor ama herhangi bir kişiyi bu komitenin önüne çıkarma yetkisi yalnızca devlet savcısının elinde bulunuyordu. Bu ön soruşturmanın devletin yargıcı tarafından yapılması gerekiyor, temyiz müracaatları yalnızca devlet mahkemelerine yapılabiliyordu. Prusya'da avukatlar, aynı zamanda noterlik de yapıyorlarsa, bir memurla aynı statüye sahip bulunuyorlardı ve meslek sayımlarında basitçe memur olarak kaydediliyorlardı. Almanya'nın her yerinde, hukuk mesleği aslında serbest değildi.

Yüzyılın başında, Alman avukatları arasında, devletin bu kontrolüne çok sınırlı bir muhalefet vardı. Bu düzenlemenin de avukatlara belirli avantajlar kazandırdığını belirtmek gerekir. Bu onları rekabetten koruyor, güvenli bir geliri garanti ediyor ve daha yüksek bir toplumsal prestij sağlıyordu. 1879 düzenlemeleri ayrıca Prusyalı avukatlara önceki daha sıkı devlet kontrolüne göre belirli bir ölçüde özgürlük de sağlıyordu. Her halükârda, yüzyılın başında, avukatlar üzerindeki devlet kontrolü, meslek faaliyetlerinin, *Bürgertum*'un geri kalan kısmı için ortak olmayan ve bu nedenle onların bölünmesine hizmet eden kurallarca belirlendiği anlamına geliyordu.[23]

kılarına bkz.; Almanya'daki Yahudi burjuvazisinin özellikleri konusunda bkz. W. Mosse, *Jews in the German Economy. The German Jewish Elite 1820-1935* (Oxford, 1987); S. Volkov, "Jüdische Assimilation und jüdische Eigenart im deutschen Kaiserreich", *Geschichte und Gesellschaft* 9 (1983), s. 331-348.

23 Aynı zamanda geniş bibliyografya içeren şu eserlere de bkz. H. Siegrist, "Gebremste Professionalisierung. Das Beispiel der Schweizer Rechtsanwaltschaft im Vergleich zu Frankreich und Deuts-

Devlet kontrolü daha az ölçekte Alman tıp mesleği için de geçerliydi. Doktorlar üzerindeki devlet kontrolü, 1860'lardan sonra hızla gerilemeye başladı ama yüzyılın sonlarına doğru yeniden arttı. Bir kez daha, doktorların çoğunluğu bu gelişmeyi destekliyor ve ayrıca tıp dernekleri tarafından da savunuluyordu. Doktorlar tıp sınavlarına, aynı zamanda meslektaşlarının ya da bir üniversite heyetinin önünde değil de bir devlet komisyonu önünde giriyorlardı. Mesleğe kabul profesyonel meslek heyetleri tarafından değil, devletin memurları tarafından kararlaştırılıyordu. Mesleği icra edişleri resmen kabul gören profesyonel dernekler içinde örgütlenmiş bir devlet disiplin komitesince denetleniyordu. Burada devlet kontrolü hukuk mesleğine göre daha hafif olabilirdi ama yine de doktorları rekabetten alıkoyuyor, onlara güvenli bir gelir sağlıyor ve mesleğe daha fazla prestij kazandırıyordu. Avukatların durumunda olduğu gibi mesleğin, doktorları hem memurlardan hem de girişimcilerden ayıran özel kurallarca düzenleniyor olması, burjuva toplumu içinde bir başka bölünme yaratıyordu.[24]

Kıta Avrupa'sında Almanya'ya en büyük tezat Fransa'dan değil fakat, devletin burjuva toplumuna daha az ölçekte müdahale ettiği İsviçre'den geliyordu. Ve dolayısıyla bu ülkede, profesyonel faaliyetlerin bir ilkesi ve ortak burjuva ideolojisi olarak serbest rekabet Almanya'ya göre daha derin kökler salmıştı.[25] Profesyonel faaliyetlerin Fransa'da nasıl örgütlendiği konusunda da önemli farklılıklar vardı. En büyük farklılık hukuk mesleğinde görülüyordu. Yüzyılın başında Fransa'da avukatlar devlet karşısında Alman meslektaşlarının sahip olduğundan çok daha fazla bağımsızlığa sahiptiler. Sınavlar devlet komisyonlarının değil, üniversitenin işiydi. Eğitim, devletin değil hukuk derneklerinin ya da diğer profesyonel heyetlerin aracılığıyla hukuk firmalarında staj yapılarak sağlanıyordu. Mesleğe kabul profesyonel bir kurul

---

chland im 19. und 20. Jahrhundert", W. Conze ve J. Kocka (ed.), *Bildunsbürgertum im 19. Jahrhundert* (Stuttgart, 1985) içinde, s. 301-331; H. Siegrist, "States and the Legal Professions. France, Germany, Italy and Switzerland. 18th to early 20th Centuries"; H. Sierist, "Die Rechtsanwälte und das Bürgertum. Deutschland, die Schweiz und Italien im 19. Jahrhundert", J. Kocka, *Bürgertum im 19. Jahrhundert*, cilt 2 (Münih, 1988) içinde, s. 92-123.

24 C. Huerkamp, "Ärtze und Professionalisierung in Deutschland. Überlegung zum Wandel des Arztberufs im 19. Jahrhundert", *Geschichte und Gesellschaft* 6 (1980), s. 361 ve devamı, 377 ve devamı; "Die preußisch-deutsche Ärzteschaft als Teil des Bildunsbürgertums. Wandel in Lage und Selbstverständnis vom ausgehenden 18. Jahrhundert bis zum Kaiserreich", Conze/Kocka, *Bildunsbürgertum* içinde, s. 379; C. Huerkamp, *Der Aufstieg der Ärtze im 19. Jahrhundert* (Göttingen, 1985), s. 254 ve devamı; R. Neuhaus, *Arbeitskämpfe, Ärztesreiks, Sozialreformer. Sozialpolitische Konfliktregelungen 1900 bis 1914* (Berlin, 1986); M. Ramsey, "The Politics of Professional Monopoly in 19th Century Medicine. The French Model and Its Rivals", G. L. Geison (ed.) *Professions and the French State. 1700-1900* (Philadelphia, 1984) içinde, s. 254 ve devamı, 269 ve devamı.

25 Karşılaştırınız, Siegrist, "Gebremste Professionalisierung", s. 314 ve devamı; R. Braun, "Zur Professionalisierung des Ärztestandes in der Schweiz", Conze/Kocka, *Bildunsbürgertum* içinde, s. 332-357.

tarafından kararlaştırılıyor ve mesleğin icrasını denetleyen disiplin komitesi profesyonel meslektaşlardan oluşuyordu. Yalnızca meslekten ihraç edilme gibi olağanüstü durumlarda avukatlar devlet mahkemeleri önünde suçlanabiliyordu. Kıtanın başka hiçbir yerinde avukatlar Fransa'da olduğu kadar özerkti. Fransız devletinin hukuk mesleği üzerinde daha fazla kontrol sağlama yolundaki sık sık tekrarlayan girişimlerine rağmen, avukatların Louis Philippe zamanından beri var olan bağımsızlıkları, devrim öncesi gelenekte de güçlü köklere sahipti ve Birinci Dünya Savaşı öncesi yıllarda başarıyla korunmuştu.[26]

1910 dolaylarında Fransa ve Almanya'da tıp mesleği ile ilgili farklılıklar o kadar keskin değildi, ama yine de önemliydi. Fransa'da doktorlar üzerindeki devlet düzenlemesi de çok daha azdı. Eğitim, mesleğe kabul ve tıp mesleğinin icrası büyük ölçüde tıp mesleğinin kendisi tarafından yapılıyordu. Sınavlar üniversite kurullarının işiydi ve mesleğe kabul, içinde devletin hemen hemen hiçbir rol oynamadığı profesyonel komiteler tarafından kontrol ediliyordu. Fransa'da tıp mesleği büyük ölçüde özerkti.[27]

Genel olarak, Fransa'da meslekler Almanya'ya göre çok daha bağımsızdı ve devlet tarafından çok daha az kontrol ediliyordu. Profesyonel eğitim, değişik mesleklere kabul ve mesleklerin icrası üzerindeki kontrol büyük ölçüde meslek sahiplerinin kendisine kalmış bir şeydi. 1789 Devrimi bütün meslek örgütlerini özellikle de serbest mesleklerin en eskisi ve en gelişmişi olan avukat örgütlerini kaldırmış ve mesleğe girişte ya da mesleğin icrasının kalitesi konusunda herhangi bir kontrolün olmadığı serbest piyasa ilkelerini kabul ettirmişti. Bununla birlikte Louis Philippe yönetiminde avukatlar güçlü meslek örgütleri kurmayı başarmışlar ve böylelikle devrim öncesi dönemle bağlantıyı yeniden kurmuşlardı. Avukatların örgütü, diğer serbest meslekler için bir öncüydü. Almanya ile kesin bir tezat teşkil edecek şekilde, Fransa'da, Fransız Devrimi'nin mirası olarak kalan şey, Fransız *bourgeoisie*'sinin her türlü devlet kontrolünü reddetmesiydi. Almanlardan farklı olarak, serbest meslekleri devlete karşı hem savunuyorlar hem de savunmak istiyorlardı. Meslekler konusundaki bu özerklik başarısı, Fransa'da ortak bir burjuva bilincinin üzerinde gelişebileceği bir temel olmuştu. Almanya'da bu olmadığı için geriye kalan tek şey değişik profesyonel gruplar arasında meşakkatli bir uzlaşmanın nasıl sağlanabileceği idi.

Alman devleti yalnızca mesleklere müdahale etmekle kalmıyor fakat ayrıca burjuva toplumsal hiyerarşisine de müdahale ediyordu. Bu ise *Bürger-*

---

26 Karşılaştırınız, Siegrist, "Gebremste Professionalisierung", s. 393 ve devamı; J.-L. Debré, *La Justice au XIXe Siècle. Les Républiques des avocats* (Paris, 1984).

27 J. Lennard, *La vie quotidienne du médecin de province au XIXe Siècle*, 2 cilt (Paris, 1977); Ramsey, *Medecine*.

tum'un bir toplumsal sınıf olarak çözülmesine katkıda bulunuyordu. Monarşik Alman devleti, karmaşık bir nişan ve unvan sistemiyle zenginlik ve gelirden kaynaklanan farklılıkların ötesine geçen bir dizi ince farklılıkla, Alman toplumunu yapılandırmaya girişmişti. Bunda belirli bir rol oynayan şey burjuva figürlere asalet unvanı verilmesiydi ama bu Almanya'da ne genel bir uygulamaydı ne de Fransa'da Napolyon dönemi, Louis Philippe'in iktidarı ve de İkinci İmparatorluk döneminde olduğu gibi, önemli bir *Amstadel* (göreve bağlı soyluluk) ya da *Briefadel* (beratla verilen soyluluk) tabakası yaratmıştı.

Almanya'da çok daha önemli olan *Ratstitel* (onursal danışman unvanı) sistemiydi. Bu unvan saraya erişme hakkı veriyordu. 1848'den sonra ve 1860'larda bu, siyasal kontrol kurmanın bir yolu oldu. Yalnızca devletin seçtiği bir eliti teşvik etmekle kalmıyor ama ayrıca *Bürgertum* içinde gerçek bölünmeler yaratıyordu. Her burjuva mesleğin bir unvana sahip olması söz konusuydu; bunlar, her biri farklı bir bakanlık tarafından verilen doktorlar için *Medizinalrat*, girişimciler için *Kommerzienrat*, avukatlar için *Justizrat*'tı.

Buna ek olarak Alman devleti karmaşık bir onur sistemi geliştirdi. Şehir yönetimlerinin bahşettikleri onursal makamlar ve üniversitelerin verdiği onursal unvanlardan ayrı olarak, karmaşık bir siyasal nişan/madalya sistemi vardı. Yalnızca Prusya'da, her biri ayrıca kendi içinde alt sınıflara ayrılan, dört farklı liyakat madalyası vardı: Kırmızı Kartal, Siyah Kartal, Taç ve Hohenzollern. İmparatorluk içindeki diğer devletler Prusya örneğini izliyordu. Saksonya'da üç pâye bulunuyordu: Albrecht, Heinrich ve Liyakat Madalyası. Bütün bu pâyeler içinde karmaşık bir hiyerarşi vardı. Bazıları belirli türden insanlara veriliyordu. Örneğin, Prusya Siyah Kartal Madalyası yalnızca memurlara ve subaylara veriliyordu ve asalet unvanı verilmesiyle ilişkiliydi. Saksonya Heinrich Madalyası yalnızca subaylara veriliyordu. Eğer başka yerde değilse, Prusya'da ihtiyat subay sistemi, burjuva toplumsal hiyerarşisinde önemli bir unsurdu.

Her ne olursa olsun, Alman devleti ekonomik farklılıkları, devletten devlete küçük değişiklikler gösteren, küçük farklılıklar şebekesi yoluyla kapatmada başarı sağlıyordu. Alman kamu hayatında devletçe yaratılan toplumsal farklılıklar, çoğu kez ekonomik başarı ya da zenginlikten daha önemli bir rol oynuyordu. Çağdaş bir Fransız gözlemci, bu olgu karşısında çarpılmıştı: O zamanki İmparatoriçenin beş yıl Fransızca okutmanlığını yapan Jules Laforgue, "Almanya'nın Fransa'da en iyi bilinen tipik özelliklerinden birisi, unvanlara olan aşklarıdır... Prusya rütbe düzeninin kırk-üç kategorisi vardır (bir parlamento temsilcisi, düşük rütbeli bir saray görevlisinin ardında, kırkıncı derecede bulunur)" diye yazıyordu.[28]

Öte yandan Fransa'da devlet nişan ve unvan sistemi çok daha basitti ve

28 J. Laforgue, *Berlin, der Hof und die Stadt* (1887) (Frankfurt, 1970), s. 60.

bourgeoisie'nin bir sınıf olarak birliğini o derece zayıflatmıyordu. Üçüncü Cumhuriyet'te artık soyluluk unvanı verme yoktu. Fransa'da rütbe ve mevkiler toplumsal farklılıklarda küçük derecelendirmeleri tanımlamak açısından iyi görülmüyordu. Orta sınıfı değişik profesyonel gruplara bölen danışman unvanı da mevcut değildi. Beş sınıfı olan tek bir nişan vardı: *Legion d'honneur*. Bu nişan ilke olarak toplumun bütün üyelerine açıktı ve *bourgeoisie* içinde bölücü bir unsur değildi.

Öte yandan, belediye başkanlığı ya da parlamento temsilciliği gibi kamusal seçimlerle belirlenen pozisyonlar Fransa'da, Almanya'da olduğundan çok daha fazla önemseniyordu. Bu tür seçimle gelmiş görevliler Fransa'nın kasaba ve bölgelerinde önde gelen pozisyonları işgal ediyorlardı. Almanya'da olduğu gibi, toplumsal farklılıkları yaratan yalnızca ekonomik başarı ve zenginlik değildi. Değişikliği yaratan, üzerinde burjuvazinin etkisi olan pozisyonların ürünü pâyeler ve doğası gereği burjuva-cumhuriyetçi nişan ve madalyalardı. Fransa'da onursal pozisyonlar ve nişan ve madalyalar dolayısıyla Fransız *bourgeoisie*'sinin sınıf birliğini güçlendirme eğilimindeydi ve *Bürgertum*'un nişan ve madalyaları, pâyeleri ve unvanları gibi onun sınıf birliğini bozmuyordu.

Diğer toplumsal yapılar ve çatışmalar

Yüzyılın başında Almanya ve Fransa'da burjuva mantalitesi ve değerleri farklı gelişti çünkü *Bürgertum* ve *bourgeoisie*'nin farklı toplumsal yapıları vardı ve farklı toplumsal çatışmalarla karşı karşıya idiler. Aralarındaki zıtlıklar, Avrupa bağlamında, o sırada 1850'de olduğundan daha keskindi ve bugün olduğundan ise çok daha keskindir. Bunlar ayrıca benzer bir ekonomik gelişmişlik düzeyine sahip olan diğer Avrupa ülkelerindekilere göre çok daha barizdi. Alman toplumunun iki niteliği özellikle önemliydi: Ekonomik olarak bağımsız küçük *bourgeoisie*'nin zayıflığı ve sanayi işçilerinin daha yoğun oluşu ve işçi hareketinin etkileyici örgütsel gücü. Bu etkenlerin her ikisi de Almanya'da burjuva modelinin cazibesinin neden az olduğunu ve hem soyluluğun hem de işçi sınıfının burjuva kültürüne neden güçlü bir şekilde direndiğini açıklar.

Großbürgertum, onu Fransa'da olduğundan çok daha istikrarsız ve belirsiz bir toplumsal duruma indirgeyen bir toplumsal yapıyla karşı karşıya idi. Bunun temel nedenlerinden birisi, Almanya'da ekonomik olarak bağımsız küçük burjuvazinin ve bağımsız çiftçilerin, Fransa'da olduğundan çok daha küçük bir toplumsal tabaka oluşturması gerçeği idi. Almanya'daki dört ya da beş ekonomik olarak etkin kişiden yalnızca birisi, bir başka deyişle küçük bir azınlık, bu toplumsal tabakaya mensuptu. Öte yandan Fransa'da bu ta-

baka ekonomik olarak etkin nüfusun hemen hemen yarısını meydana getiriyordu. Almanya'da yalnızca bağımsız çiftçilerin değil fakat ayrıca şehir merkezlerindeki, asıl *Bürgertum*'a (usta zanaatkârlar, tacirler, toprak sahipleri ve nakliyeciler) yakın olan esnaf ve ticaret küçük burjuvazisinin de sayısal olarak Fransa'da olduğundan çok daha zayıf oluşu önemlidir. Bunun temel nedeni ise küçük burjuva toplumsal tabakasının, genel nüfusun büyüme hızı oranında büyümemesidir. Sayıları mutlak olarak azalmamış ama toplumsal ağırlıklarının çoğunu yitirmişlerdir. Diğer taraftan Fransa'da çok daha yavaş ama çok daha dengeli bir nüfus artışı söz konusuydu; küçük burjuvazi toplumsal statüsünü korudu.

Kuşkusuz, istatistik bürosunun bağımsız olarak tanımladığı tabakanın yalnızca bir kısmı gerçekten ekonomik olarak güvenli bir hayat yaşıyordu. Önemli bir kesimi, değişik nedenlerle, işçilerinkinden hiç de farklı olmayan bir hayat sürüyordu. İstatistiksel olarak kesin bir şey söylemenin zor olduğu bu zaafa karşın, Almanya'daki insanların bir hayli küçük bir kesiminin hayatlarını bağımsız ekonomik faaliyetlerle kazandığı gerçeği de ortadadır. Dolayısıyla, ekonomik bağımsızlıkla birlikte giden mantalite ve toplumsal âdetlerin etkisi Almanya'da çok zayıftı. Almanya'da sanayi burjuvazisi, Fransa'da olduğu gibi, bel bağlanacak geniş bir bağımsız küçük burjuvazi tabakası gibi aynı güveni verebilecek bir tampona da sahip değildi.[29]

Aynı zamanda, Almanya'daki sanayi burjuvazisi, Fransa'da olduğundan çok daha büyük bir işçi sınıfıyla karşı karşıyaydı. Fransa'da ekonomik olarak aktif nüfusun yaklaşık üçte biri işçi sayılırken, Almanya'da bu oran yarıdan fazlaydı. Hem Fransa hem de Almanya'da, emekçilerin önemlice bir kesimi toprakta, şehirlerde ev ekonomilerinde, küçük işletmelerde, esnaflıkta ve kişisel hizmetlerde çalışıyordu. Bu emekçileri işçi partileri için seferber edebilmek zordu. Alman emekçilerinin yarıdan fazlası sanayi işletmelerinde çalışıyordu. Buna rağmen, yüzyılın başında Almanya'daki sanayi işçilerinin sayısı Fransa'dakinden çok daha fazlaydı ve sanayi Alman toplumunda çok daha büyük bir rol oynuyordu. Ludwigshafen, Gelsenkirchen ya da Kattowitz gibi sırf sanayi işçisi bulunan şehirler Almanya'da Fransa'ya göre daha yaygındı.[30] Burjuvazi ve işçiler arasındaki mesafe, hızla büyüyen beyaz yakalı işçi ve memur tabakasıyla kapatılmıyor ya da azaltılmıyordu. Bu yeni tabakanın sayısının ya da büyüme hızının, yüzyılın başında, Almanya'da Fransa'ya göre daha büyük ya da daha hızlı olduğunu gösteren bir kanıt yoktur.

---

29 Kuşkusuz yalnızca yaklaşık değerleri veren bu sayılar için bkz. P. Flora, *State, Economy and Society in Western Europe 1815-1975*, cilt 2 (Frankfurt, 1987), s. 498, 514, ayrıca H.-G. Haupt'un bu ciltteki katkısına bakınız.

30 P. Flora, A. Przeworski, ve diğerleri, "The Evolution of the Class Structure in France, 1901-1958", *Economic Development and Cultural Change* 28 (1980), s. 725-752.

Kısmen bu farklı sınıf yapısı nedeniyle, Almanya'daki sanayi burjuvazisi, aynı zamanda güvenilir siyasal müttefiklere de sahip olmaksızın, – özellikle daha radikal olmasa bile daha büyük bir toplumsal çatışmayla karşı karşıya idi. Birinci Dünya Savaşı'nın arifesinde, Almanya'daki sosyalist sendika hareketinin iki buçuk milyon üyesi vardı. Altı ücretliden birisi, bu güçlü, sağlam bir şekilde merkezileşmiş ve etkili işçi örgütünün üyesiydi. Siyasal olarak radikal değilse de, Avrupa'daki en etkili işçi sınıfı örgütüydü.

1910 yılında Fransa'daki sendika üyelerinin sayısı bir milyon olarak tahmin ediliyordu (sosyalist CGT yarım milyondan biraz az üyeye sahipti). On işçiden birinden biraz azı sendikalar içinde örgütlenmişti. Sosyalist partiler açısından da benzer bir durum geçerliydi. Birinci Dünya Savaşı'nın arifesinde, söylem olarak radikal ve güçlü bir şekilde merkezileşmiş Alman SPD, dört milyondan fazla seçmeni seferber edebiliyordu. Avrupa için o sırada bu çok yüksek düzeyde bir seçim desteği idi ve Alman burjuvazisini ciddi olarak endişelendiriyordu. Fransız SFIO çeşitli siyasal akımların çok daha gevşek bir ittifakıydı ve savaştan önce en çok bir buçuk milyon oy elde edebiliyordu. Böylelikle Alman burjuvazisi Fransa'daki benzerlerinden çok daha güçlü bir şekilde örgütlenmiş bir muhalefetle karşı karşıyaydı.

Bu durum, Fransa'da toplumsal muhalefetin Almanya'dakinden daha az şiddetli olduğu anlamına gelmez. Birinci Dünya Savaşı'ndan önce, hem Fransa'yı hem de Almanya'yı etkileyen grev dalgasının en yüksek olduğu ve daha önce görülmemiş boyutlara ulaştığı sırada, her iki ülkede yarım milyon kadar işçi grevdeydi. Her iki ülke yılda, ortalama sekiz milyon işgünü kaybediyordu. Bu, Fransa'da daha az sanayi işçisi bulunduğu için, Fransız işçileri arasındaki muhalefet düzeyinin, Almanya'ya göre muhtemelen daha yüksek olduğu anlamına gelir. Polisin ve askerin müdahalesi gibi baskıcı önlemler, Fransız burjuva hükümeti tarafından Almanya'ya göre daha geniş çapta kullanılıyordu. Alman hükümeti, Paris'in kontrolünü yeniden ele geçirebilmek için Fransız yönetiminin orduyu kullanmak zorunda kaldığı Paris Komünü boyutlarında bir olayla hiçbir zaman karşı karşıya kalmamıştı.[31]

---

31 Sendika üyeliğiyle ilgili sayılar için bkz. Y. Lequin, "La Montée des antagonismes collectifs", Y. Lequin, *Histoire des français XIXe et XXe Siècles* (Paris, 1983), s. 455 ve devamı; S. Mielke (ed.), *Internationales Gewerkschaftsbuch* (Opladen, 1983), s. 342, 445 ve devamı; H. Kaelble, *Auf dem Weg zu einer europäischen Gesellschaft* (Münih, 1987), s. 84 (Sanayi işçileriyle ilgili olarak her iki ülkedeki farklar o kadar büyük değildi. Bununla birlikte, çağdaşlar için sendika üyelerinin mutlak sayıları muhtemelen çok önemliydi); parti üyelikleriyle ilgili rakamlar için bkz. H. Grebing, *Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung* (Münih, 1977), s. 104; oy sayıları için bkz. T. T. Mackie ve R. Rose, *The International Almanac of Electoral History* (Londra, 1984), s. 132, 152; her ikt ülkedeki işçi hareketi hakkındaki karşılaştırmalar için bkz. J. Kocka, "Die Trennung von bürgerlicher und proletarischer Demokratie im europäischen Vergleich", J. Kocka, *Europäische Arbeiterbewegung im 19. Jahrhundert* (Göttingen, 1983), s. 5-20; H.-G. Haupt, "Sta-

Yüzyılın başında iki ülkede durumu gerçekten farklı kılan şey, Almanya'da burjuvazinin karşıtlarının çok daha sağlam ve dolayısıyla çok daha tehdit edici örgütlülüğü idi. Bu Alman burjuvazisini devlet müdahalesi aramaya daha eğilimli kılıyordu. Fransız burjuvazisi, 1914 öncesi dönemde bu eğilime karşı durmakta daha başarılıydı.

Fransa'da sanayi burjuvazisinin liberal ve cumhuriyetçi kanatları, diğer toplumsal tabakalardan daha büyük düzeyde siyasi destek sağlıyordu. Bir dizi ekonomik krize rağmen, Fransız küçük burjuvazisi cumhuriyetçi siyasal kültüre bağlılığını sürdürüyordu. Fransız beyaz yakalı işçiler de daha liberaldi. Fransa'da 1914'ten önce, siyasal yönelim ve ağırlık itibariyle *Deutschnationaler Handlungsgehilfenverband*'la (Alman Sekreterler Ulusal Derneği) karşılaştırılabilecek bir örgüt mevcut değildi. Dolayısıyla burjuva liberalizmi, Fransa'da yalnızca sanayi burjuvazisi arasında değil, fakat toplumun orta tabakaları arasında da daha fazla siyasal desteğe sahipti.[32]

Sonuç

Fransa ve Almanya'nın sosyo-tarihsel bir karşılaştırması, İmparatorluk döneminde Almanya'da *Bürgerlichkeit* içinde bir yetersizlik olup olmadığı, eğer böyle ise bunun neden öyle olduğu şeklindeki ZiF Araştırma Grubu'nun ve bu makalenin ortaya koymuş olduğu soruya yalnızca kısmi bir açıklama getirebilir. Bu soru ele alınırken Fransa ile yapılacak bir karşılaştırma kaçınılmazdır.

atliche Bürokratie und Arbeiterbewegung. Zum Einfluss der Polizei auf die Konstitutuierung von Arbeiterbewegung und Arbeiterklasse in Deutschland und Frankreich zwischen 1848 und 1880", J. Kocka (ed.), *Arbeiter und Bürger im 19. Jahrhundert* (Münih, 1986), s. 219-254; H.-G. Haupt ve diğerleri, "Der politische Streik", *Jahrbuch derArbeiterbewegung* (1981), s. 13-53; F. Boll, "Streikwelle im europäischen Vergleich", W. J. Mommsen ve H. G. Husung (ed.), *Auf dem Weg zur Massengewerkschaft* (Stuttgart, 1984) içinde, s. 109-134; M.-L. Christadler, *Die geteilte Utopie. Sozialisten in Frankreich und Deutschland* (Opladen, 1985), s. 11-24; F. Boll, "International Strike Waves: A Critical Assessment", W. J. Mommsen ve H. G. Husung (ed.), *The Development of Trade Unionism in Great Britain and Germany, 1880-1914* (Londra, 1985), s. 78-100; uluslararası planda grev ve sendikalar hakkında çok bilgi verici bir kaynak için özellikle bkz. K. Tenfelde (ed), *Arbeiter und Arbeiterbewegung im Vergleich* (Münih, 1986); Fransız burjuvazisinin etkileri konusunda bkz. H.-G. Haupt ve K. Hausen, *Der Pariser Kommune* (Frankfurt, 1979), s. 190 ve devamı; Fransa'daki toplumsal çatışmanın mükemmel bir anlatısı için karşılaştırınız, P. Fridenson, "Le conflict social", A. Burgiere ve J. Revel (ed.), *Histoire de la France*, cilt 3 (Paris, 1990).

32 H.-G. Haupt, "Soziale Ungleichheit und Klassenstrukturen in Frankreich seit der Mitte des 19. Jahrhunderts", H.-U. Wehler (ed.), *Klassen in der europäischen Sozialgeschichte* (Göttingen, 1979), s. 121 ve devamı; G. Crossick ve H.-G. Haupt (ed.), *Shopkeepers and Master Artisans in 19th Century Europe* (Londra, 1984), s. 21 ve devamında editörlerin "Giriş"ine bakınız; H. A. Winkler, "From Social Protectionism to National Socialism: The German Small Business Movement in Comparative Perspective", *Journal of Modern History* 48 (1976), s. 1-18; J. Kocka, *Angestellte zwischen Faschismus und Demokratie* (Göttingen, 1977), s. 323 ve devamı; H.-G. Haupt, "Angestellte in der französichen Gesellschaft vor 1914", J. Kocka (ed.), *Angestellte im europäischen Vergleich* (Göttingen, 1981) içinde, s. 112-141.

Birinci Dünya Savaşı'ndan önceki kırk yıl içinde, ortaya çıkan monarşist, muhafazakâr, ya da dinsel muhalefeti kontrol altında tutabilen istikrarlı, liberal Fransız Cumhuriyeti ile içinde liberal hareketlerin yer aldığı ama bir güce sahip olmadığı otoriter Alman monarşisi arasında tartışılmaz bir tezat vardı. Kuşkusuz bu tezat, yalnızca basit olarak *bourgeoisie* ve *Bürgertum* arasındaki toplumsal farklılıkların bir sonucu değildi. Pek az değinilen başka farklılıklar da ayrıca önemliydi: Fransa'da liberal hareketlere bir çapa görevi yapan Fransız Devrimi, Almanya'daki 1848 Devrimi'nin bunun ancak çok zayıf bir yedeği olduğu; Fransa'da ulus-devletin daha erken kurulmuş olması ve de Alman ulus-devletinin yalnızca geç ortaya çıkmakla kalmayıp ama muhafazakâr devlet adamlarınca yaratılmış olması ve böylelikle Alman liberalizmi için bir başarı olarak görülemeyeceği; Fransız ordusunun liberal Cumhuriyet'le özdeşleşmiş oluşu. Bu özdeşlik Dreyfus Olayı ile sarsılmış ama yıkılmamıştı.

Daha başka farklılıklar arasında şunlar yer alır: 19. yüzyılın sonuna kadar Fransız burjuva liberalizminin etkili bir şekilde ona karşı güç seferber edebildiği Katolik Kilisesi ve bunun işlevsel bir paralelinin Almanya'da bulunmayışı; 1914'ten önce Fransız liberalizminin lehine bir olgu olarak Fransız siyasal ve kamusal hayatında entelektüellerin daha büyük bir öneme sahip olması; Fransa'da devleti kimi liberal olmayan müdahalelerden koruyan ve burjuva liberalizmine daha geniş bir eylem alanı sağlayan nüfus değişim hızının daha yavaş oluşu.

Avrupa standartlarıyla, Fransa ve Almanya arasındaki farklılıklar, 19. yüzyılın başında, yüzyılın sonunda olduğundan çok daha güçlü ve daha sonra 20. yüzyılda olduğundan da çok daha genişti. Temel fark Fransız *bourgeoisie*'sinin yegâne siyasal güç olması ve siyaset, yönetim ve ordudaki tüm üst düzey pozisyonları kontrol etmesiydi. Buna karşılık, Alman *Bürgertum*'u soylulukla iktidarı paylaşıyor ve soyluların oğullarına yönetim ve orduda önde gelen pozisyonları terk eden bir sistemi kabul etmek zorunda kalıyordu. Yalnızca üniversitelerde, adaletin yerine getirilmesinde ve yerel yönetimlerle Güney Alman devletlerinin hükümetlerinde *Bürgertum* kendi adına bir lider pozisyonu elde etmeyi başarabiliyordu. Bu farklılıklar, Elbe'nin doğusundaki toprak sahibi soylularla siyasal ittifak yoluyla *Bürgertum*'un iktidar paylaşma düzenlemeleri yapması olgusuyla daha da yoğunlaşıyordu. 1870'ler Alman liberalizminin derin kriz yıllarıyken, aynı on yıl Fransa'da liberallerin ve cumhuriyetçilerin güçlenmesine tanık olmuştu.

İkinci bir zorunlu fark, *Bürgertum*'un toplumsal ilişkilerinin ve hayat tarzlarının farklı yönlerde parçalandığı bir dönemde, *bourgeoisie*'nin daha sıkı toplumsal bütünleşmesi ve daha büyük toplumsal birliğiyle ilgiliydi. Almanya'da *Großbürgertum*'un büyük toprak sahipleriyle yapmış olabileceği bir it-

tifakın her türlü engelini ortadan kaldıran, ekonomik burjuvazi ve *Bildungsbürgertum* arasında mevcut olan muazzam bir ayrılık da ayrıca *Bürgertum*'u bir toplumsal sınıf olarak soyluluğa karşı daha zayıf kılıyordu. Bu ayrılık kısmen sanayileşmenin eski resmi ve eğitimli elite karşı ortaya koymuş olduğu tehdit, kısmen de Almanya'da geleneksel bir *kodamanlar* tabakasının var olmayışının neden olduğu bir ayrılıktı. Almanya'da büyük iş çevrelerin çok hızlı ekonomik yükselişi ve bu işadamları yukarı tabakasıyla *Bürgertum*'un geri kalan kısmını ayıran ekonomik mesafeyle ilgiliydi. *Bürgertum*'un parçalanmasıyla ilgili bir diğer temel faktör, değişik burjuva mesleklerine ve toplumsal hiyerarşilere devletin müdahalesiydi.

Son olarak, yüzyılın başında, Fransa'daki sanayi burjuvazisi, toplumsal olarak kendisine yakın olan geniş bir toplumsal tabakanın –kendine yeterli ve çoğunlukla cumhuriyetçi küçük burjuvazinin– sağlam destek temeline sahipti. Buna karşılık, Almanya'daki burjuvazi, toplumsal anlamda, yalnızca sayısal olarak üstün değil fakat aynı zamanda kendilerinden daha iyi örgütlü ve söylem olarak da daha saldırgan bir sanayi proletaryası ile karşı karşıyaydı. Burjuva değerleri ve hayat tarzları, Fransa'da, siyasal olarak daha güçlü bir aristokratik kültürün ve çok ileri derecede gelişmiş bir işçi sınıfı kültürünün parçaladığı ve sınırlandırdığı Almanya'ya göre daha büyük bir cazibe gücüne sahipti.

Bu farklılıklar abartılmamalıdır. Fransız *bourgeoisie*'si ve Alman *Bürgertum*'u Avrupa orta sınıflarının geniş tayfı içinde yalnızca farklı türlerdi. Onlar arasındaki bu farklılıklar, sözgelimi Avrupa ile Japonya, ya da Rusya ile Birleşik Devletler arasındaki farklar kadar derin değildi. Bu iki değişik toplumun hangisinin daha modern olduğu konusunda spekülasyon yapmak zordur ve belki de boşunadır. Fransız *bourgeoisie*'si, aristokrasiyle iktidar paylaşma sistemini sona erdirmiş, daha kapalı bir sınıf olmuş ve 1910'lar civarında liberal meslekler, bağımsız, kendini örgütleyen meslekler olarak kendileri hakkında daha modern bir anlayışa sahip oldukları için, daha modern görünebilir. Öte yandan, Alman *Bürgertum*'unun daha modern olma konusunda kimi iddiaları da olabilir. Aile işletmelerinin çok daha erken gerileyişi ve modern büyük girişimlerin çok daha erken ortaya çıkışı; özellikle kamu yönetimi ve ekonomi arasındaki kariyer uzmanlaşmasının Almanya'da daha ileri oluşu gibi. Alman devleti ve yerel otoritelerce gerçekleştirilen toplumsal reformlar daha gelişkindi ve çok daha önce gerçekleştirilmişti; burjuva çıkarlarını temsil eden örgütler sayıca daha çok, farklılaşmış ve etkiliydi. Bazı alanlarda, Fransız ve Alman burjuva toplumları arasında, örneğin toplumsal çatışmaya yönelik tutumlar alanında, toplumsal protestolara karşı polis ve asker kullanılması konusunda ve serbest piyasa rekabeti konusundaki tavırlar konusunda herhangi önemli bir fark bulmak zordur.

Geriye şu sonuç kalıyor: 20. yüzyılın başında Fransa ve Almanya'daki orta sınıflar, Avrupa çerçevesi içinde, farklı yönlerde gelişmişlerdir. En önemli farklılıklar Fransa'da burjuva liberalizminin gücü, tam gelişmiş bir parlamenter sistem için daha büyük destek sağlaması, devlet müdahale ve kontrolüne karşı daha fazla muhalefet edişi, daha fazla hoşgörü, anti-semitizme karşı daha büyük direnç ve entelektüellerin daha büyük siyasal etkinliği.

19. YÜZYILIN SONLARINDA ALMANYA VE FRANSA'DA KÜÇÜK BURJUVAZİ

Heinz-Gerhard Haupt

Gazeteci Günter Gaus'un küçük burjuva (*kleinbürgerlich*) bir aileden geldiği yolundaki sözleri Federal Cumhuriyet'in müteveffa Şansölyesi Ludwig Erhard tarafından şöyle düzeltilmişti: "Hayır, iyi bir burjuva aileden (*gutbürgerlich*)".[1]

Bürgertum ve *Kleinbürgertum* (küçük burjuvazi) arasındaki ilişkiler sorunu bu sözlerde açıkça görülür. Küçük burjuvazi bağımsız bir toplumsal grup muydu, yoksa onu *Bürgertum*'un bir parçası mı saymamız gerekir? Küçük usta zanaatkârları ve dükkân sahiplerini mülk sahibi ve eğitimli *Bürgertum*'dan ayıran nedir? Onları ne birleştirir?

Aşağıda, girişimci ve esnaf olarak, sermaye sahipliğini emeği ile birleştirme olgusunun nitelediği bir toplumsal grup, küçük burjuvazi üzerine yoğunlaşacağım. Usta zanaatkâr ve küçük esnaf kendi işlerinde çalışırlar; dükkân ya da atölyeye sermaye yatırmış kişiler olarak üretim ve dağıtıma kendi emeklerini katarlar. Sanayi burjuvazisi gibi, üretim araçlarına sahiptirler ve bunları kontrol ederler. O geniş mülkiyet sahibi toplumsal tabakaya aittirler ve onlar gibi becerilerini işgücü piyasasında satmak zorunda değildirler. Bununla birlikte onları sanayi burjuvazisinden farklı kılan şey, bedensel emeğin önemi, girişimlerinin büyüklüğü ve mülkiyet düzeyidir.[2]

Sınıf analizine olanak veren bu genel farklılıkların dışında, toplumsal tarihçiler ayrıca benzerlik ve farklılıkların gerçek mertebesini belirlemek ve

1 G. Gaus, *Zur Person. Portrâts in Frage und Antwort* (Münih, 1964), s. 49.

2 Sınıf çözümlemesi tartışmasının bir özeti, H. G. Haupt (ed.), *"Bourgeois und Volk zugleich"? Zur Geschichte des Kleinbürgertums im 19. und 20. Jahrhundert* (Frankfurt, 1987)'nin giriş bölümünde görülebilir.

her iki toplumsal grubun farklı ortamlarda yaşayıp yaşamadığını ya da aralarında pek çok bağlantı olup olmadığını tespit etmek zorundadırlar. Ele alınabilecek tüm olası yönlerin arasında, biz burada esas itibariyle Almanya ve Fransa'daki orta sınıfın kimi özel niteliklerine ışık saçabilecek yönler üzerinde duracağız. Bu sınıflara özgü olan hangi yapısal özellikler ve davranışsal kalıplar, küçük burjuvazi ile burjuva safları arasındaki ekonomik ilişkilerde, siyasal bağlantılarında ve toplumsal hareketliliklerinde kendini ortaya koyar? Bu kavramsal çeşitliliğin, daha katı bir tanıma göre kimi avantajları vardır ve bize daha katı bir tanım ya da sistemli yaklaşımda kolaylıkla gözden kaçabilecek kimi geçiş biçim ve düzeylerine bakmak imkânı verir.

Almanya ve Fransa'nın karşılaştırılması, üst orta sınıf ve küçük burjuvazi yaşam alanlarındaki ilişkilerde farklılıklar bulma beklentisi yaratabilir. Daha önceki araştırmalar, sınıf ilişkilerinin daha güçlü ortak (*ständisch*) karakteri nedeniyle, usta zanaatkârlarla girişimciler, dükkân sahipleriyle tüccarlar arasındaki toplumsal mesafenin Almanya'da, 1789'dan sonra iş hayatında ortak yapıların yalnızca marjinal bir varlık gösterdiği Fransa'dan daha büyük olduğunu ileri sürmüştür.[3] Alman devletlerinde sanayileşmenin daha yüksek olan hızı ve büyük işletmeler yönündeki eğilim, küçük iş sektörü için kimi sonuçlar doğurmuştur. Her ne kadar bu yalnızca küçük iş dünyasının yıkımına yol açmakla kalmamış ve aynı zamanda yenilerinin kurulmasına ve diğerlerinde üretimin dönüşmesine yol açmışsa da, yine de, usta zanaatkârlar üzerinde, Fransa'daki küçük girişim temeline dayalı kapitalist gelişmede olduğundan çok daha fazla etki yapmıştır.[4]

Muhafazakâr güçlere, küçük burjuva örgütlerin sağladığı ve Heinrich August Winkler'in "yeniden sigorta" politikası olarak tanımladığı siyasal destek, Almanya'da küçük burjuvazi ile burjuva muhafazakârlar arasında sıkı bir koalisyona işaret eder gibi görünür. Buna karşılık, daha az muhafazakâr ve otoriter, devletçe daha az şekillendirilen Fransız siyasal kültüründe, küçük burjuvazi için farklı siyasal yöneliş fırsatlarına olanak veriyordu.[5] Bu nedenle, kentsel küçük burjuvazi ve onun üst orta sınıf çevrelerle ilişkisine bakarak işe başlıyor olsak da Fransız ve Alman toplumları arasındaki farklılıklara da eğilmek zorunda kalacağız.

3 Fransız zanaat işçilerinin 19. yüzyılın ikinci yarısındaki durumu hakkında hemen hemen hiçbir özel çalışma yoktur. Arcak son zamanlarda bu alanda kimi araştırmalar yapılmış ama henüz yayınlanmamıştır.

4 Ayrıntılı gelişmeler için bkz. W. Fischer, *Wirtschaft und Gesellschaft im Zeitalter der Industrialisierung* (Göttingen, 1972), s. 315 ve devamı; F. Caron, *Histoire économique de la France XIXe-XXe siècle* (Paris, 1984).

5 H. A. Winkler, *Mittelstand, Demokratie und Nationalsozialismus. Die politische Entwicklung von Handwerk und Kleinhandel in der Weimarer Republik* (Köln, 1972); S. Volkov, *The Rise of Popular Anti-Semitism in Germany. The Urban Master Artisans, 1873-1896* (Princeton, 1978); Fransa için özellikle bkz. P. Nord, *Paris Shopkeepers and the Politics of Resentment* (Princeton, 1986).

Mevcut girişim, Fransız ya da Alman küçük burjuvazisinin kapsamlı bir tarihinin henüz yazılmamış olduğu gerçeği ile sınırlandırılmaktadır. Ayrıca, ele alınan dönemde, yani, küçük burjuva sektörüne yönelik ekonomik tehdidin arttığı ve aynı zamanda artan devlet müdahalesinin bir sonucu olarak bu toplumsal grubun örgütsel faaliyetlerinde bir artışın da görüldüğü, yüzyılın başında, Fransa'daki usta zanaatkârların durumu ve toplumsal davranışları üzerine de çok az çalışma yapılmıştır. Bu, burjuva toplumunun farklı kesimleri arasında bütün çatışmaların ve ittifakların kendini gösterdiği bir dönemdir ve bunlar birlikte ele alınabilir. Yerel mikro çalışmaları daha genel çözümlemelerle birleştirerek, her iki ülkedeki orta sınıfların karakteristik özelliklerini belirlemek için zorunlu olan kimi etkenleri de gün yüzüne çıkarma girişiminde bulunacağım.

Gerçek ve görünür bağımsızlık

Mülkiyet tarafından garanti edilen ve eğitimle korunan bağımsızlık, hem küçük burjuvazi hem de üst orta sınıf tabakalar tarafından yararlanılan bir şeydi. 20. yüzyılın sonlarına kadar bağımsız olmak ücretli işgücünün sıkıntılarından kurtulmak isteyen işçilerin de rüyasıydı. Bununla birlikte küçük ustaların ve esnafın bağımsızlığı, yaşanmış bir realite olmaktan çok bir özlem olarak ortaya çıktı. Onların tehdit altındaki ve sınırlı bağımsızlığı, onların statüsünü üst orta sınıflardan farklı kılıyordu. Onları az ya da çok kontrol edip yönetebilen varlıklı burjuvazinin farklı kesimleriyle değişik ilişkiler içindeydiler.

1914'den önce, fason çalışma sisteminin (*Verlagssystem*) temelini teşkil eden ekonomik ilişkiler içinde kişisel bağımsızlık biçimleri hâlâ varlığını sürdürüyordu. Bu ilişkide dağıtıcının piyasaya olan erişimi, üretimi çoğunlukla aile temelli olan küçük ustaya kendi ödeme politikasını ve bitmiş ürünün kalitesiyle ilgili ayrıntılı koşulları empoze etme imkânı veriyordu. Bu sistemde mal üretiminin küçük çaplı üreticisi, sanayileşmenin erken dönemlerinde ortaya çıkmış olan ticaret burjuvazisi tarafından egemenlik altına alınıyordu.

Bu örgütlenme biçimi Almanya'da 19. yüzyılın ikinci yarısında, özellikle konfeksiyon, ayakkabı, puro yapımı sanayiinde ve aracılık biçiminde de inşaat alanında, varlığını sürdürüyordu.[6] Fransa'da ise tekstil sanayiinde olduğu kadar, bıçak, oyuncak ve mobilya üretiminde varlığını sürdürdü.[7] Bu da-

6 Bkz. R. Boch, *Handwerker-Sozialisten gegen Fabrikgesellschaft* (Göttingen, 1985); H. Aubin ve W. Zorn (ed.), *Handbuch der deutschen Wirtschafts - und Sozialgeschichte*, cild 2 (Stuttgart, 1976), s. 332 ve devamı; U. Engelhardt (ed.), *Handwerker in der Industrialisierung. Lage, Kultur und Politik vom späten 18. bis ins frühe 20. Jahrhundert* (Stuttgart, 1984).

7 Bkz. G. Dupeux, *Aspects de l'histoire sociale et politique du Loire-et-Cher, 1884-1914* (Paris, 1972), s. 563 ve devamı; Y. Lequin, *Les Ouvriers de la région lyonnaise* (Lyon, 1977), s. 142 ve devamı;

ğıtım faaliyetinin bir kısmı, malları perakendecilere aktaran toptancı tacirler tarafından yürütülüyordu. Bununla birlikte, bu saf piyasa ilişkisi sıkı ve doğrudan bağımlılık ilişkilerini gizliyordu.

Fransız Ulusal Meclisi'nin Ticaret Komisyonu tarafından 1913 yılında ticari dernekler ve temsil edici heyetler üzerinde yapılan bir gözleme göre, dükkân sahiplerinin % 87.8'i ürünlerini bireysel olarak kendileri satın alıyorlar ve görüşülenlerin % 71.3'üne göre de bunu üreticilerden değil de toptancılardan satın alarak yapıyorlardı. Bunların % 32'sinde tek bir toptancıya; % 13'ünde iki toptancıya bağımlılık tipikti. Örgütlerin % 52'sinin kanaatine göre dükkân sahipleri, kendilerine kredi sağlayan tüccarlara bağımlıydı. Satın aldıkları anda malların fiyatlarını ödeyememeleri ve borçlanmaya başvurmak zorunda kalmaları, çok sayıda küçük perakendeciyi ve fason sistemdeki zanaatkârı tüccar sermayesine başvurmak zorunda bırakıyordu. Kendileriyle görüşme yapılanların yalnızca % 8.2'si tedarikçilerin özel ayrıcalıklar; % 8.7'si toptancıların tedarik konusunda tekel talep ettiğini ve % 3.5'i toptancının kârdan hisse istediğini söylüyordu.

Bu küçük yüzdelere rağmen, dükkân sahiplerinin işlerinin bundan etkilendiği ve mali ve ticari hareket alanlarının sınırlandırıldığı açıktı.[8] Bu durum, Kuzey Fransa'da, Châlons-sur-Marne Ticaret Odası tarafından vurgulanıyordu: "Toptancılar küçük perakendecilere kredi temdit imkânları sağlıyor ve bunun sonucu olarak da küçük esnaf daha iyi fiyat tespit etme bağımsızlığına artık sahip olamıyor".[9]

Sermaye temin etme ve dağıtma konusunda faaliyet gösterenler yalnızca toptancılar değildi; burjuvazinin diğer kesimleri de bunu yapıyordu. Daha önce sözü edilmiş olan Fransız araştırmasına göre, kendisiyle temas kurulanların % 17'si, dükkân sahiplerinin aile dışı krediye bağımlı olduğunu; % 47'si, hem aile, hem de aile dışı sermayeye bağımlı olduğunu kabul ediyordu. Paris'te olduğu gibi Niort şehrinde de, içinde küçük dükkân sahiplerinin ve usta zanaatkârların yer aldığı, kiminin bu ağa yakalandığı, kiminin kriz dönemlerinde battığı yoğun bir finansal ilişkiler şebekesi kurulmuştu.[10] Toptancılar, noterler, avukatlar mülk sahibi burjuvazi ve karanlık bir aracılar dünyası, küçük esnafa kredi vermeye gönüllü tefeci saflarını oluştu-

özellikle bkz. çağdaş araştırmalar: P. Du Maroussem, *La question ouvrière* (Paris, 1891-96), cilt 1, *Charpentiers de Paris: Compagnons et indépendants* (1891), cilt 2, *Ebénistes du faubourg Saint-Antoine* (1892).

8 Al Landry, "Rapport au nom de la commission de commerce et de l'industrie chargée à une enquête sur la situation du commerce en France et notamment sur la condition actuelle du petit commerce", Chamber of Deputies, 10th legislature, 1914, no. 3452.

9 Archieves nationales, C2498.

10 A. Daumard, *La Bourgeoisie parisienne de 1815 à 1848* (Paris, 1962), s. 69 ve devamı; J. C. Martin, "Commerce et commerçants à Niort au XIXe siècle, Les faillites", *Bulletin de la Société historique et scientifique des Deux-Sévres*, ikinci seri 13 (1980).

ruyordu. Bunların gelecekleri ne kadar belirsizse güvenceleri o kadar sınırlı ve kendilerine açılan kredi o kadar pahalı oluyordu.

Küçük burjuvazinin, tüketici tekellere ve yerel iktidar gruplarına olan bağımlılığı da unutulmamalıdır. Örneğin, lüks eşya pazarı için çalışan Toulouse'li bir usta zanaatkârın, yerel aristokrat aileleriyle olan müşteri ilişkisini bozması zor oluyordu. Doğu ve Orta Fransa'daki sanayi şehirlerinin pek çoğunda küçük dükkân sahipleri, işçilerin faaliyetlerini desteklerlerse kendi varoluşlarının endişesine kapılıyorlardı. Lothringen çelik patronları, kendi kontrollerinde olan su ve elektriği kesme tehdidinde bulunuyorlar; Decuzeville'deki maden sahipleri, grev dönemlerinde gerekli erzak tedarikini önlemek için şehirdeki dükkânları satın almaya çalışıyorlardı.[11]

Bütün bu gibi durumlarda, küçük burjuvazi, burjuva hiyerarşisi içindeki yerlerinin açıkça farkına varıyor ve değişim ilişkilerinin aynı zamanda siyasal tahakküm ilişkisi olduğunu görüyordu. Birinin diğerine bağımlı olması kadar küçük burjuvazi ile burjuvazinin durumundaki farklılıklar, kredi marjlarının daraldığı, geri ödemelerin talep edildiği kriz dönemlerinde özellikle açıkça görülüyordu. Bu ilişkilerde ortaya çıkan, burjuvazi ile küçük burjuvazi arasındaki çıkar birliği değil fakat çıkar çatışmasıydı. Bu tür ilişkiler aracılığıyladır ki küçük burjuvazi ya da onun önemli kesimleri, ticari, mülk sahibi ve finans burjuvazisiyle temasa geçmiş oluyordu.

1900'e gelindiğinde durum değişmeye başlamıştı ama bu ilişkiler önemli sektörlerin hayatlarını ve iş uygulamalarını etkilemeye devam ediyordu. Bu burjuva grupların pek çoğu burjuvazinin sınırlarında yaşıyor ve özellikle ödeme yeteneği sınırlı olanlara kredi verirken ve küçük bir sermaye temeli bulunan ve çok az menkul değere sahip küçük ustalarla iş yaparken, kimi zaman işlerini, kapalı kapılar ardında sürdürüyordu.

Ancak, küçük burjuvazinin bu marjinal unsurlardan başka, burjuvazinin ileriye-bakan kesimleriyle de ilişkisi vardı. Buradaki ilişkiler daha az kişisel, daha fazla iş hayatına uygundu. Küçük esnafın ve zanaatkârların iş yapmak zorunda olduğu yeni gruplar arasında şimdi, ekonominin canlı olduğu dönemlerde arz sanayii için pek çok sipariş veren ama ekonominin gerilediği dönemlerde bu siparişleri kuruyan dev sanayiciler; küçük burjuvazinin mensuplarını bölüm müdürü olarak işe alan büyük mağazalar ve dükkân zincirleri vardı.[12]

St. Etienne'de 1860'ta kurulan ve 1898 yılında bir limitet şirkete dönü-

---

11 D. Reid, *The Miners of Decazeville, A Genealogy of Deindustrialisation* (Cambridge, Mass. 1985), s. 75 ve devamı.

12 Karşılaştırınız, M. Lévy-Leboyer, "Le patronat français a-t-il été Malthusien?", *Le Mouvement social* 88 (1974), s. 9 ve devamı; M. Miller, *Au Bon Marché (1869-1920) ou le consommateur apprivoisé*, (Paris, 1987); F. Faraut, *Histoire de la belle Jardinière* (Paris, 1987), özellikle s. 13 ve devamı.

şen, Güneybatı Fransa'da pek çok şubesi bulunan 1911/12 yılında 24 milyon ciroya sahip olan "Casino" işletmesi, bu yeni tür yapının tipik bir örneği idi. Öylesine büyük bir alıcıydı ki, tedarikçilerle yaptığı sözleşmelerin koşullarını tek taraflı olarak belirleyebiliyordu. Bu durum, yiyecek ve tüketim eşyası sanayilerinin çok sayıda küçük işyerine bölünmüş olması ve bunların şirketin baskın pazar payını dengeleyememesi gerçeği ile kolaylaştırılmış oluyordu. Şube müdürünün faaliyet özgürlüğü daha da sınırlıydı; malların miktarına karar verebiliyor ama türlerine karar veremiyor ve pek çok durumda, hasarlı ya da çürümüş ürünleri iade etme yetkisine bile sahip bulunmuyordu. Ayrıca ana şirkete, üzerine faiz işletilmeyen ve onun işletme sermayesinin bir kısmını oluşturan bir depozito vermek zorunda bulunuyordu.[13]

Her ne kadar şube müdürleriyle ana şirket arasındaki ilişkiler sözleşmeye dayanıyor ve iş hayatına daha uygun ve daha az kişisel görünüyorsa da, bu modern burjuva gruplar, yüksek düzeydeki sermaye yatırımlarıyla küçük burjuva çevrelerinde var olan müşteri ilişkilerini nasıl istismar edeceklerini biliyorlardı. Fransa'da 1891 yılında bir parlamento komisyonu vergileri artırma konusunu tartışırken, Paris'teki büyük mağazalar, vilayetlerdeki küçük tedarikçilerini siyasal baskı için seferber edebiliyordu.[14] Ekonomik ve siyasal ilişkiler iç içe geçmişti ve bağımlılık ilişkileri açıkça görünür olmuştu.

Son olarak, 19. yüzyılın sonlarında hem küçük dükkân sahipleri hem de usta zanaatkârlar, resmi kuralların nüfuz etmiş ve şekillendirmiş olduğu bir alanda faaliyet gösteriyorlardı. Bu onların *foncionnaire*'lerle, görevi üretim ve işçi haklarına ilişkin yasal kuralların yerine getirilmesini sağlamak olan devlet görevlileriyle, temaslarının temeli idi. Bu tür bir gözetim, döneme ve yerel siyasal duruma göre farklılıklar gösteriyordu. Kural olarak bu gözetim, yerel otoritelerce de desteklenen görevlilerin, kuralları bozan az sayıda küçük burjuva üretici ve esnafla uğraşmak durumunda olduğu yerlerde çok sertti. Yerel esnaf ve zanaatkârın çoğunluğunun bu kararname ve kurallara karşı olduğu ve kuralların bizzat kendisinin tartışıldığı yerlerde bu gözetim çok daha az katıydı. İşçilerle ve diğer çalışanlarla pek çok çatışmanın olduğu bir dönemde, otoriteler küçük burjuvaziye karşı şiddetli önlemler alarak yeni bir toplumsal çatışma yaratmak istemiyorlardı.

Bununla birlikte, resmi kuralların uygulanmasında belirli bir ölçüde oportünizm olsa da Fransa'da olduğu gibi Almanya'da da küçük burjuvazi ile şehir makamlarının temsilcileri arasında hâlâ ciddi boyutlarda bir çatışma

13 Rheims'deki doklar için bkz. P. Gemahling, "La concentration commerciale sans grands magasins", *Revue d'économique politique* 26 (1912), s. 170-192.

14 Archieves nationales, C4598, 26 Haziran 1891.

mevcuttu.[15] Sütleri ve şarapları denetlendiğinde ne kadar duygusal olduklarını; küçük işletmelerin, yasal olan ya da olmayan yolları kullanarak var olabilmek için, Pazar günü çalışma yasağı ya da kadınların gece çalışmaması gibi emeği koruyan yasaların hayata geçirilmesine karşı ne güçlü bir var olma savaşı verdikleri ve işçi ve fabrika müfettişlerinin ziyaretlerine nasıl karşı çıktıkları iyi bilinir.[16] Yüzyılın sonlarına doğru, büyük ölçüde sembolik olan para cezalarını ödemeyi küçük bir mesele olarak görmüyorlardı. Aksine, çok güçlü protestolarda bulunuyorlar ve bu onursuz uygulamayı sona erdirmesi için otoritelere müracaat ediyorlardı.

Resmi kurallarla, bu büyük ölçüde bilinmeyen sosyal politika alanı, küçük burjuvazi ile devlet otoriteleri arasındaki ilişkinin incelenmesinde yeni bakış açıları sunmaktadır. Büyük ve orta büyüklükteki fabrikalarda uygulanması genel kabul gören emeği koruyan yasalar, küçük işadamlarını yasal heyetlerin kıskacına sokmuştu. Devletin gücü ve devletin kuralları onlar için son derece büyük bir sorundu. Eğer devlet müdahalesinin bu alanında, küçük burjuvazi ve zanaatkârların deneyimlerini dikkate alırsak, küçük burjuvazinin devlete olan inancı ve takıntısı tezi, o zamanlar dönemin çeşitli derneklerinin yayınlarının incelenmesinden çıkarılan bu tez, hiç değilse Almanya ve Fransa için değiştirilmek zorunda kalacaktır.

Bütün bu etkenlerin bir sonucu olarak, küçük burjuvazinin önemli kesimleri için bağımsızlığın bir masal olduğu anlaşıldı. Kimi zaman kişisel, kimi zaman iş hayatıyla daha ilgili nitelikteki ekonomik ilişkiler küçük burjuvaziyi burjuvaziye bağlıyor – aslında onlara tâbi kılıyordu. Kredi vermek ya da vermemek, sipariş yapmak ya da iptal etmek yoluyla burjuvaziyi var olmanın ya da iflasın karar vericisi yapıyor; iş hayatı uygulamalarının ayrıntılarına müdahale ederek, çoğunluk bunu gerekli gördüğünde, ekonomik bağımlılığı siyasal tahakküme dönüştürüyordu. Dolayısıyla bu bakış açısına göre, küçük bağımsız zanaatkâr ve tacirlere ilişkin geleneksel imajın değiştirilmesi gerekiyordu. Bu görüşe göre, kısmen parçalanmış ve güçlük içinde de olsa, küçük tacir ve zanaatkârlar yine de, elektrik motoru ve sermayedeki artışlar yoluyla bağımsız, yenilikçi ve var olmayı başaran bir nüveye sahip olabiliyordu. Söz konusu değişiklik, pek çok ülkeden mallar sunan ve zengin vitrinleriyle halkı kendine çeken zengin perakende dükkânlarına ilişkin geleneksel imaj açısından da yapılmak zorundadır.

Kuşkusuz, bağımsız, hali vakti yerinde usta zanaatkâr ve müreffeh tacir

15 H.-G. Haupt, *Les Petits Commerçants et la politique sociale. Etude sur l'application du repos hebdomadaire en France et en Allemagne avant 1914* (Bremen, 1983).

16 F. Raison-Jourde, *La Colonie auvergnate de Paris au XIXe siècle* (Paris, 1976) içindeki örneklere bakınız; 19. yüzyılın ikinci yarısında Almanya'da da, şehir sağlık otoriteleriyle küçük üreticiler ve dükkân sahipleri arasındaki çatışmalarda, bölgesel ve yerel arşivlerde kaydedilmiş olduğu üzere, benzer tutumlar mevcuttu.

vardı. Adolf Noll, Münster ve Arnsberg'le ilgili çalışmasında, bu grup hakkında bize istatistiksel olarak ikna edici ama tasvir yönünden çok canlı olmayan bir anlatı sunmuştur. Benzer şekilde Hansjoachim Henning çalışmasını hemen hemen tümüyle küçük burjuvazi içindeki oligarşi üzerinde yoğunlaştırmıştır.[17] Bu çalışmalar küçük burjuvazinin kendini içinde bulduğu bağımlılık ilişkilerini ele almamaktadır. Usta zanaatkârın bağımsızlığını, ham maddelerini değişik tedarikçilerden satın alma konusunda ve ürünlerinin satışında farklı alıcılar arasında bir seçim yapıp yapamadıkları kriterlerine göre ölçersek, o zaman, Alain Cottereau'ya göre, 20. yüzyılın başında Paris'te aktif nüfusun % 2'sinden azı bağımsızdı. Bu sonuca, 1901'de nüfus ve meslekler konusunda yapılan sayıma göre Fransa'daki tüm işlerin % 80'inin, ister tek başına isterse aile üyeleriyle birlikte küçük işadamlarınca yapıldığı olgusunu da eklememiz gerekir.[18] Bu tür istatistiksel bir arka plana göre, yukarıda ileri sürülen iddialar daha da akla yakın olmaktadır. Aynı zamanda, Almanya ile Fransa arasında da bir fark görebiliriz. Almanya'da, bağımsız ustaların sayısı, Ren'in öteki yakasında olduğundan açıkça daha fazlaydı.

Her iki ülkedeki bir diğer fark, Fransa'da daha güçlü olan ve orada küçük burjuvazi ile burjuvazi arasındaki ilişkiler üzerinde çok daha fazla etkili olan fason sisteminin gücü ve dayanıklılığıyla ilgiliydi. Kuşkusuz bu izlenim, 19. yüzyılın sonunda Almanya'daki fason sistemiyle ilgili çok az araştırma yapılmış olduğu gerçeğinin de bir ürünüdür. Almanya'daki gelişmede, banka sermayesinin öneminin, bu ülkedeki gelişmenin ayrı bir özelliğini oluşturduğu da açıktır. Alman kooperatif ve ticaret bankaları, operasyonları içine küçük iş sektörünü dahil ederken, Fransa'da usta zanaatkârlar tamamen tedarikçilerin ya da değişik saygınlık derecelerindeki diğer kişilerin vereceği krediye bağımlıydı. Fransa'daki bu çok kötü durum nedeniyle, küçük ve orta boyutlu işletmelere kredi sağlanması yönündeki yasa 1910'da önerilmiş ve 1917'de yürürlüğe girmişti. Sanayi yatırımlarının, özellikle de istikrarsız ve krize açık küçük dükkân ve atölyelere yönelik yatırımların riskinden korkan Fransız bankalarının ihtiyatlı politikası, finansal yardım konusunda küçük burjuvaziyi aileye ya da marjinal burjuva gruplara dayanmaya zorluyordu.[19]

Eğer bir toplumsal grubu onunla olan ekonomik ilişkiler yoluyla tanıyabilirsek, o zaman profesyonel orta sınıf üyelerinin çok azının küçük burjuvazinin sorunlarını kavradığı söylenebilir. Avukatlar ve noterler, finansçılar

17 A. Noll, *Sozio-ökonomischer Strukturwandel des Handwerks in der zweiten Phase der Industrialisierung unter besonderer Berücksichtigung der Regierungsbezirke Arnsbertg und Münster* (Göttingen, 1975). Henning için 29 nolu dipnota bakınız.

18 A. Faure, "Note sur la petit entreprise en France au XIXe siècle, Représentation d'état et realite", İktisat Tarihçileri Yıllık Konferansı'na katkı, Paris 1980.

19 J. Bouvier, *Un Siècle de banque française*(Paris, 1973).

ve tasarruf bankalarının müdürleri, atölyeleri teftiş edenler ve belediye memurları, tüccar kapitalistler ve toptancılar, ustaların ve dükkân sahiplerinin işleri ve hayat tarzları konusunda bir fikre sahip olabilirlerdi. Bununla birlikte, yazılı kaynaklar bir yana bırakılırsa, *haute bourgeoisie* arasında küçük burjuvazinin durumu hakkında pek az bir aşinalığın var olduğu görülmektedir. Bunun bir kanıtı olarak, 19. yüzyılın sonunda, yüksek bir bölge mahkemesi başkanının kızının tepkisi gösterilebilir. Bu kız, bir akrabasının Bremen'de bir toptancı tacirle evlendiği haberi üzerine, "tebrik mektubunda kız kardeşinin misafirlere tezgâhın arkasından hizmet edip etmeyeceğini büyük bir sıkıntı ve biraz mahcup bir şekilde soruyordu".[20] Muhtemelen, kişisel bağımlılıklar yerini daha çok iş hayatına uygun ilişkilere bıraktığı ölçüde, burjuvazinin nüvesi, küçük burjuva toplumunun iç yapısı hakkında daha da az kavrayışa sahip oluyordu ve de noterler ve avukatlar gibi aracıların önemi artıyordu. Hiç kuşku yok, aynen ticaret şebekesi içinde küçük dükkânların önemini koruması gibi, kimi sanayi girişimcileri için küçük tedarikçiler de önemlerini koruyorlardı. Burjuvazi ve küçük burjuvazi için bağımsızlık, kendi öz tanımlarında ve özlemlerinde sabit bir noktaydı ama bu onlar arasında bir köprü oluşturmuyordu.

Küçük burjuvazi ve üst orta sınıf arasındaki toplumsal engeller

Orlean'cı Odilon Barrot, 1849 devriminin arifesinde, küçük burjuvazinin halkın tam içine yayılmış olduğu ama yine de *bourgeoisie* ile teması bulunduğu yorumunu yapıyordu.[21] Bu ifade, biraz ihtiyat kaydıyla, 19. yüzyılın sonunda da geçerliydi. Almanya ve Fransa'da en çok tanınan ve en başarılı girişimcilerin önemlice bir kısmı (birincide ikinciden daha çok) baba mesleğinin usta zanaatkâr ya da dükkân sahibi olduğunu belirtiyordu. Her iki ülkede, daha sonra resmi pozisyonlara yükselmiş olan öğrenciler, zanaatkâr ve dükkân sahiplerinin oğullarıydı. Kuşkusuz sistemli bir çözümlemenin yerine geçemese de, bu dağınık bilgi kırıntıları yine de orta sınıfın üst ve orta tabakaları arasındaki ayrımın o kadar da tam olmadığını ve küçük burjuva bireyler için kendi durumlarının üstüne yükselme yollarının bulunduğunu ve üst orta sınıf hayat tarzını edinebildiklerini gösterir. İstatistikler bunun yaygınlığı konusunda bize herhangi bir işaret vermiyor çünkü usta zanaatkâr ve dükkân sahiplerinin tümünü kapsamıyor.[22] Bununla birlikte 1880'den son-

20 T. Spitta, *Aus meinem Leben* (Münih, 1969), s. 91.

21 O. Barrot, *Mémoires posthumes* (Paris, 1975), cilt 1, s. 209.

22 H. Kaelble, *Soziale Mobilität und Chancengleichheit im 19. und 20. Jahrhundert. Deutschland im internationalen Vergleich* (Göttingen, 1983), s. 42 ve devamı, 245 ve devamı.

ra her iki ülkede mevcut olan durumu, o yüzyıldaki gelişmelerin daha genel çerçevesi içine oturtursak, durumun 1850'de olduğundan bir hayli değişmiş olduğu görülür. Ayrıca, üst orta sınıf mertebesine ulaşan, yukarı doğru hareketlilik yolunu tırmanmanın ne kadar zor olduğunu da görürüz.

Alt sınıfların çok az mensubu toplumsal hiyerarşinin yükseklerine çıkmayı başarabilmiştir. 19. yüzyılın ikinci yarısında usta zanaatkârlar ve dükkân sahipleri için toplumsal anlamda yukarı tırmanışın en yaygın stratejisi, oğullarını beyaz yakalı işlere ya da küçük resmi pozisyonlara girebilmeleri için "eğitim sermayesi" ile donatmaktı. Bremen'de bu yol dükkân sahiplerinden çok usta zanaatkârlar için tercih edilen bir yolken, Brunswick'te usta zanaatkârlar ve küçük dükkân sahiplerinden ziyade tacirler bu yolu tercih etmişlerdir.[23] Bir başka ilerleme yöntemi yalnızca kişinin işini geliştirmesiydi. Yüzyılın sonunda Brunswick'ten gelen haberler, perakendeci tacirlerin ayrıca belirli ürünler için toptancı olarak hareket ettiğini, acentelik yaptıklarını ya da tasarruf bankalarından birisinin bürosunu kurduklarını göstermektedir.[24] Bu tür çeşitlenme biçimi burjuva olarak nitelenebilir zira, hayatını kurtarmak (*Nahrungssicherung*) prensibinden ayrılmayı ve kâr mekanizmasına uyumu temsil etmektedir. Bu ayrıca, ücretli emeği bağımsız faaliyetle destekleme ve değişik kaynaklardan aile gelirini artırma şeklindeki proleter pratiğinin değişik bir şekli olarak da yorumlanabilir. Atölyenin ve perakende ticaretin ötesine geçen pek çok daha kazançlı işlere atılma girişimi arasında belirli bir miktar ileriye doğru toplumsal hareket de olmalıdır. Bununla birlikte, çoğu durumda realite, uzun bir atılım ve başarısızlık sürecidir; dev sıçramalardan çok küçük adımlar sürecidir ve ancak pek az durumda bir iki nesil içinde başarı sağlanabilmiştir. Küçük burjuvazi aslında, kişinin içine doğduğu ve geride bırakmaya çalıştığı bir geçiş sınıfıydı. İhtiraslı küçük burjuva, *bourgeoisie* ve *Bürgertum* mensubiyetinin peşindeydi.[25]

Evlilik, kişinin toplumsal pozisyonunu değiştirmenin en gözde yoluydu ve öyle kaldı. 19. yüzyılın ortasında Paris'teki bir bakkalın burjuva aileden bir kadınla evlenmesi hiç de zor değildi. Bununla birlikte, yüzyılın sonuna gelindiğinde, elde mevcut tüm bilgilere göre, bu çok ender gerçekleşiyordu. Jean-Pierre Chaline, Rouen'de durumun böyle olduğunu doğrulamıştır; Bremen ve Brunswick'le ilgili çalışmalar da bize benzer bir tablo vermekte-

23 Bunlar, 1890-1914 dönemi için Bremen rehberlerine ve Brunswick'deki evlilik duyurularına dayanarak benim yaptığım tahminlerdir.

24 Brunswick için karşılaştırınız, Staatsarchiv Wolffenbüttel, 12A Neu Fb 7 a 320 I: Küçük perakende ticareti etüdü.

25 Bkz. G. Crossick ve H.-G. Haupt, "Master Artisan and the Historian", G. Crossick ve H.-G. Haupt (ed.), *Shopkeepers and Master Artisans in Nineteenth Century Europe* (Londra, 1984) içinde, s. 6 ve devamı.

dir.[26] Tacirlerin ve daha az ölçekte de olsa girişimcilerin oğulları için daha yaygın olan bir uygulama, usta ve dükkân sahiplerinin kızları arasında eş aramak olmuştur. Bu tür bir toplumsal yükselmenin iyi bilinen edebi örneği, Theodor Fontane'ın Frau Jenny Treibel'idir:

> Ah, annesi, becerikli Frau Bürstenbinder, küçük yavruyu her zaman pek şık giydirirdi. Kadınsı aklıyla ne yaptığını çok iyi bilirdi. Şimdi güzel küçük yavru ticari bir danışman olmuştu ve her istediğini elde edebilirdi ki, her zaman o ideale, aslında Burjuvazi'nin bir şaheseri olmak da dahildi![27]

Küçük burjuvazinin kızları, üst orta sınıf oğulları için yalnızca ileri derecede evcimen olduklarından değil, fakat ayrıca tutumlulukları, çalışkanlıkları ve tertipliliklerı nedeniyle de cazipti. Öte yandan küçük tacirler ve ustalar için üst sınıf ailelerle bu bağlantının kendi başına avantajları da vardı. Örneğin, batıdaki Fransız şehri Niort'ta, Jean-Babtiste Martin tarafından gösterilmiş olduğu gibi, küçük dükkân sahiplerinin güvenilirliği büyük ölçüde bu ilişkilere bağlıydı ve üst orta sınıfa mensup damatlar, atölyenin ya da dükkânın varlığını sürdürmesinde çok yararlı olabiliyordu.

Bu örneklerden her iki toplumun tümü için genellemeler yapılıp yapılamayacağına bakmak gerekir. Yine de bu örnekler, her ne kadar üst orta sınıfta yeni gelenlere karşı, yüzyılın sonunda 1850'lere göre daha güçlü bir direnç olsa da, küçük burjuvazi için üst orta sınıf çevrelere girmeyi başarmak hâlâ mümkündü. Bu fırsatlar, kuşkusuz sınırlıydı. Küçük burjuvazi, üst orta sınıfın kullandığı ilerleme stratejilerini benimsemişti: Çeşitlilik, üretimin yaygınlaştırılması, eğitim ve evlilik. Frau Jenny Treibel'in üst orta sınıf ideali konusundaki çoğu yersiz hayranlıkları, toplumsal kökeninin fark edilmemesi için uygun konuşma tarzını benimseme çabalarının bir örneği idi. Her ne kadar üst orta sınıfın ilerleme ilkeleri, genel geçerliği olan bir şey olarak kabul görüyorduysa da, çoğu kez enerjik bir şekilde bastırılmayı gerektiren şey kişinin küçük burjuva geçmişiydi.

Bireysel zanaatlar ya da küçük tacirler arasında oligarşiler kurulması da *burjuvalaşmanın* (*Verbürgerlichung*) bir şekli olarak yorumlanabilir. Lyon'da, hemen hemen % 50'sinin çalışma hayatları sonunda miras bırakmadan öldüğü kasaplar, ev satın alarak, birbirleriyle evlenerek ve miras yoluyla yüzyılın sonlarında, bir kasaplar hanedanının temellerini yaratmışlardı.[28] Henning'in

---

26 Karşılaştırınız, J. P. Chaline, "Les contracts de mariage à Rouen au XIXe siècle. Etude d'après l'enregistrement des actes civils publics", *Revue d'histoire économique et social* 48 (1970), s. 260 ve devamı; ayrıca bkz. W. H. Sewell Jr., *Structure and Mobility. The Men and Women of Marseille, 1820-1870* (Cambridge, 1985).

27 T. Fontane, *Frau Jenny Treibel* (Frankfurt, 1984), s. 20.

28 M. Boyer, "Les mètiers de la viande à Lyons de 1860 à 1914 (une étude sur la petite bourgeoisie)", tez, Lyon Üniversitesi, 1985, s. 477 ve devamı.

de Westfalya'da[29] gözlemlemiş olduğu bireysel mesleklerde istikrarlı bir nüve oluşması, mülkiyet sahipliği de dahil üst orta sınıfın başarısının tipik özelliklerinin yanı sıra sosyal davranışın feodal kalıplarının da yeniden canlanmasıyla bir arada gidiyordu.

Üst orta sınıf hayat tarzlarının bu şekilde benimsenmesi, küçük burjuvazinin kariyerlerini değiştirdiği anlamına gelmiyordu; aksine bunlar birkaç nesil boyunca devam ediyordu. İstikrar ve kişinin geleceğini planlayabilme yeteneği üst orta sınıfın varoluşunun temel özellikleriydi. Şimdi ustaların ve esnafın küçük bir kesimi tarafından sahip olunan bu özellikler, onların, en azından orta dönemde, hayatlarını yeniden kurma ve çeşitli zanaatların ve küçük tacirlerin sözcüsü olarak öne çıkmalarını mümkün kılıyordu.

Üst orta sınıfla olan ilişkilerinde, küçük burjuvazi içinde üç farklı grubun varlığı ayırt edilebilir ve bu üçlü bölünme bireysel mesleklerle de kesişir. Birinci grupta, ekonomik kariyerlerindeki sınırlı ama gerçek değişiklikler onların toplumsal olarak ilerlemesini ve hatta üst orta sınıfa katılmasını mümkün kılar. İkinci grup, üst orta sınıf hayat tarzları sayesinde, küçük burjuva toplumu içinde tecrit edilmiş toplumsal gruplar oluşturmaları gerçeğiyle nitelenir. Üçüncü grup, günlük ilişki içinde oldukları alt sınıflarla yakınlık içinde yaşar. İlk iki grup hem Almanya'da hem de Fransa'da bir azınlık oluşturur. Usta zanaatkârların ve tacirlerin büyük çoğunluğu kendilerini üçüncü grup içinde bulurlar. Üst orta sınıfın iksirini elde edebilen ya da onların hayat tarzını taklit etmeyi başarabilen mutlu azınlık, proleter işgücü olma durumuyla küçük burjuva bağımsızlığı arasında salınıp duran o büyük çoğunluğa göre küçük bir azınlıktır. İlk iki grup, Almanya'da, Fransa'da olduğundan daha büyüktür. Bunun nedeni her iki ülkedeki sanayileşmenin farklı düzeyi ve zanaatların gerek halkın gözünde ve gerekse yasal statü olarak farklı oluşuna dayanıyor olabilir.

Bremen'den bir örnek, üst orta sınıf gruplarla, küçük burjuvazinin bir kesimi arasındaki toplumsal istikrar derecesinin farklılığını ampirik olarak ortaya koyabilir. 1890'la 1914 arasında, küçük dükkânların ortalama olarak yaklaşık altı yıl iş yaptıktan sonra kapandıklarını; buna karşılık, varlık nedenleri küçük burjuva kuruluşlardan pek de farklı olmayan, şubeler de dahil, bütün ticaret yapan firmalarda bu oran bire yedidir.[30] Fransa'da, yüzyılın başında, dükkân satışları ve iflaslarla ilgili istatistikler, küçük işletmelerin orantısız ölçüde yüksek olduğunu ortaya koyar.[31] Küçük burjuvazi-

29 H. Henning, "Handwerk und Industriegesellschaft. Zur sozialen Verflechtung wesfhälischer, Hondwerkmeister 1870-1914", K. Düwell ve W. Köllmannn (ed.), *Rheinland-Westfalen im Industriezeitalter*, cilt 2 (Wuppertal, 1984) içinde, s. 178 ve devamı.

30 Bunlar rehberden benim yaptığım tahminlerdir. Ayrıca bkz. H.-G. Haupt, "Kleine und große Bürger im Bremen um 1901", *Bremisches Jahrbuch* 64 (1986), s. 151-169.

31 *Recensement général de la population*, 1906, cilt 1 (Paris, 1911), s. 452.

nin ekonomik hayatının karakteristik özelliği, kısa dönemli planlama ve hızlı değişimdi. Bremen'de dükkân sahipleri arasında yeni işe girenlerin, daha büyük işletmelerdeki işadamlarına göre oranı daha yüksekti ve ayrıca şehir içinde evini değiştiren, ya da şehirden büsbütün ayrılanların oranı da daha büyüktü. Yeni ve daha iyi bir yer konusundaki bu sürekli arayış da, onların bağımsızlığının kısa ömürlü karakterinin bir ifadesiydi ki bu durum her zaman uzun dönemli bir perspektiften çok geçici ya da kısa dönemli bir olgu olarak görülmüştür.

Küçük perakendeci için planlama, kişi yaşlandıkça gelirin artmadığı gerçeğine bağlı olarak zor hale gelmiştir. Ancak, Bremen örneğinin gösterdiği gibi, toptancı tüccarların gelirleri yaşın ilerlemesiyle birlikte artmış ya da zaten yüksek olan bir düzeyde sabit kalmıştır. Hem Fransa'da hem de Almanya'da küçük dükkân, işçiler ve onların dulları arasında görülen, emekliliğin devreye girmesinden sonra da değişmeyen, ileri yaştaki yoksulluğu önlemenin bir yolu olarak görülmüştür. Eğer Bremen'i tipik olarak kabul edebilirsek, ailelerin rolü değişiklik göstermektedir.

1900 dolaylarında Bremen'deki dükkânların üçte biri dışarıdan işgücü kiralamıyordu; hem eşler hem de çocuklar çalışıyor ve aileyi üretimin ve yeniden üretimin alanı haline getiriyordu. Erken sanayileşme döneminden farklı olarak, usta zanaatkâr ve dükkân sahipleri hanelerindeki işgücünü artırmak için daha büyük ailelere sahip değillerdi. Aslında, Almanya'da olduğu gibi Malthus'çu Fransa'da da çocuk sayısını sınırlı tutuyor; aile işini sürdürmek kadar kaynaklarını belirli bireysel kariyerler üzerinde yoğunlaştırıyorlardı. Diğer taraftan, toptancı tüccarlar arasında yalnızca küçük bir kesim kiralık işgücü ve çırak olmadan çalışıyordu. Burada aile ve iş arasında sınır çizgisi çoktan çekilmişti. Jürgen Habermas'a göre, bu bölünme, bir orta sınıf kamusal alanı ve orta sınıf değerleri yaratılmasıyla bağlantılıydı.

Her ne kadar küçük burjuvazi ile üst orta sınıf arasındaki fark, her iki ülkede de, üst orta sınıfla işçiler arasında var olan fark kadar büyük değilse de, yine de, toplumsal davranış, tutumlar ve geleceğe yönelik bakış açısından aralarında önemli farklılıklar vardı. İstikrar ve geleceği planlama becerisi, üst orta sınıflarda dükkân ve atölye sahiplerinde olduğundan çok daha fazlaydı. Ayrıca toplumda farklı pozisyonları işgal ediyorlardı. Her ne kadar küçük burjuva statüsü işçiler için bir hedef teşkil ediyorduysa da, o sınıfa doğmuş olanlar için bu çoğu kez üst orta sınıf pozisyonlara atlamak için bir geçiş evresiydi. Kuşkusuz üst orta sınıf içinde de, profesyonel kariyerlerde belirli bir miktar hareketlilik ya da kararsızlık olsa da bu değişiklikler aynı toplamsal alan içinde yer alıyor ve toplumsal pozisyonu kaybetmede çok daha düşük bir başarısızlık oranı görülüyordu.

Bütün bu farklılıkların yanı sıra, hiç kuşkusuz, önemli benzerlikler de mev-

cuttu. Usta zanaatkârlar ve dükkân sahipleri, tüccarlar ve sanayiciler gibi, aynı çapta ve aynı nitelikte olmasa da, üretim araçları ve mülkiyet sahibiydiler. Her ikisi de, çocuklarına gerek fiziki emeğe dayanmayan bir kariyer imkânı sunmak ya da ekonomik sermayeye ek olarak belirli bir miktar kültürel sermaye kazandırmak için mevcut eğitim kurumlarından yararlanıyorlardı. Her iki grup arasında derin bir çatlak var olduğu varsayımıyla işe başlanmamalıdır. Gerçekte bir gruptan diğerine geçiş için değişik yollar ve bir dizi ara düzeyler söz konusuydu. Kuşkusuz ayrıca geriye, üst orta sınıfın kendi içindeki farklılıklar sorunu ve üst orta sınıf kariyerlerde istikrarsızlığın derecesi kalır.

Toplumsal pozisyonlarını değiştirmek için ustalar ve perakendecilere açık olan fırsatlar hem Fransa'da hem de Almanya'da birbirine benzerdi. Üst orta sınıf pozisyonlara yükselme başarısı açısından değerlendirildiğinde bu fırsatlar her iki ülkede de çok azdı. Yarı burjuva koşulları pekiştiren ve bu koşullarda yaşayan küçük burjuvaların sayısı Almanya'da, proleterleşmiş ve bağımlı zanaatkârların sayısının çok olduğu Fransa'ya göre daha yüksekti. Her iki ülkede de, zanaatkârlar ve dükkân sahipleri doğum kontrolü uyguluyor ve çocuklarının gelecekteki kariyerleriyle ilgileniyorlardı. Diğer taraftan Malthus'çuluk Fransa'da, Almanya'da olduğundan daha güçlüydü. Bütün bu söylenenler, daha kesin bilgilere dayanan daha ayrıntılı bir karşılaştırmaya işaret etmektedir.

Burjuvalaşma (*embourgeoisement*) ve burjuva değerlerin benimsenmesi

Burjuva toplumunun ortaya çıkmasına eşlik eden erdemler, usta zanaatkârların ve dükkân sahiplerinin dernek ve federasyonlarının yayınlarında sık sık görülüyordu.[32] Çalışma, tutumluluk, düzen, aile ve mülkiyet övülürken, tembellik, israf, düzensizlik, ahlâk gevşekliği ve yoksulluk lanetleniyordu. O yayınların bir ilginç özelliği, o sırada burjuva düşüncesine egemen olan toplumsal sorunlara az ilgi gösterilmiş olmasıdır. Bunun olası nedenlerinden birisi, ustaların ve dükkân sahiplerinin kendi hayat tarzlarını ve üretim metotlarını, toplumsal sorunların çözülmesinde örnek olarak görmüş olmalarıdır. Patriarkal ilişkiler, girişim yoluyla yukarı doğru toplumsal hareketlilik olasılığı, eğitimsel nitelikler: Toplumun yoksulluğu, köksüzlüğü ve siyasal radikalizmi önlemek için benimsemesi gereken çözümler bunlardı. Sözcükler ve imgeler, korkular ve umutlar her iki ülkede de benzerdi. Almanya'da bu övgü 1880'lerde çoktan yaygındı; ama Fransa'da 20. yüzyılın başına kadar gerçek anlamda ciddi bir etki yapmaya başlamadı.

32 H.-G. Haupt (ed.), *Die radikale Mitte. Lebensweise und Politik von Handwerkern und Kleinhändlern in Deutschland seit 1848* (Münih, 1985) içindeki özetlere bakınız.

Burjuva erdemlerinin bu benimseniş ve övülüşü, *embourgeoisement* (*Verbürgerlichung*) [burjuvalaşma] olarak anlaşılmalı mıdır? Araştırmanın mevcut düzeyi esas alınırsa, burjuva toplumunun gelişmesiyle ilişkilendirilen ideallerin üst orta sınıfın öz-bilinci ve kendini haklı çıkarmasının temeli olmaya mı hizmet ettiği ya da küçük burjuvazinin de ayrıca, bu arada, bu değerleri edinip üst orta sınıfın ideolojik artçılığına mı soyunduğu ucu açık bir soru olarak kalmalıdır. Hangisi olursa olsun, küçük burjuvazi üst orta sınıfın davranış töresini kesinlikle benimsemiş ve aynı zamanda ona belirli bir işlev ve eğilim kazandırmıştır. Ustaların ve dükkân sahiplerinin dünyasını, yaşama koşulları nedeniyle üst orta sınıfa mensup olma görüntüsü bile veremeyecek olan alt sınıfların dünyasından ayırma işlevi görmüştür.

Küçük bağımsız ustaların ve esnafın tutumluluğu onları, proletaryanın sözde müsrifliğinden ayırıyordu; dükkânların güler yüzlü iç mekânları izbelerin karanlık koridorlarıyla; küçük burjuvazinin terbiyesi alt sınıfların sözde laubaliliği ile karşılaştırılıyordu. Aynı bakış açısıyla, istikrarsız ve kısa ömürlü dükkânların ve atölyelerin sahibi olan, bir burjuva hayatı yaşamaya ne eğitimi ne de toplumsal temeli uygun bulunan küçük burjuvazi de dışlanabilirdi. Bremen Dükkân Sahipleri Derneği'nin tüzüğünde şunları okuruz: "[Bu Derneğe] kabul edilmenin belirleyici kriteri, uygun eğitim ya da uygun bir işi düzenli bir şekilde yönetme yeteneğinin kanıtlanmış olmasıdır".[33] Dönemin ortak görüşüne göre, koca işçi olarak çalışırken, eşin yönettiği o bakkal dükkânlarında ne eğitim ne de düzen vardır. Bu bağlamda, dolayısıyla, burjuva değerlerinin benimsenmesi, onurlu ya da daha az onurlu işler arasında bir farklılaştırma aracı olarak anlaşılabilir.

Bununla birlikte, burjuva değerlerinin benimsenmesi, yalnızca küçük burjuvazi sınıfı içinde değil fakat dışarıda onun üst orta sınıfla olan ilişkilerinde de rol oynuyordu. Başka bir deyişle bu değerler üst orta sınıfın kendisine karşı da kullanılabiliyordu.

Küçük bağımsız üreticilerin ve tacirlerin, dernekler ve siyasal gruplarca peşinden koşulduğu dönemde, onlar ayrıca hicvedici saldırıların ve karikatürlerin de hedefi oluyordu. Dar görüşlü tavırları ve itaatkârlıkları, korkuları ve dar kafalılıkları sürekli saldırı konusu oluyordu. *Klein*, "sınırlı", "yerel" ve "dar ufuklu" olarak niteleniyordu.[34] Bu saldırıların çapı araştırılmış değildir ama var oldukları kuşku götürmez. *Kleinbürger*'in desteklediği ve *Bürgertum*'a doğru yöneldiği temel üzerinde kendileri ve dünya hakkındaki görüşleri de bu bağlamda kendilerine atfedilen olumsuz rollere karşı bir savunma, kendilerini ortaya koyma aracı olarak da anlaşılabilir. Bu tür saldırılara

33 Staatsarchiv Bremen, 4, 75/7-VR235.

34 G. Stein (ed.), *Philister-Kleinbürger-Spiesser. Normalität und Selbstbehauptung* (Frankfurt, 1985) içindeki örneklere bakınız.

karşı kendilerini savunurken, usta zanaatkârların ve küçük tacirlerin örgütlü nüvesi, 19. yüzyılın ortalarında Fransız işçi hareketinin kendini keşfetmesine benzer şekilde, daha güçlü bir öz kimlik duygusu kazanmış olabilir.[35]

Yüzyılın sonunda Fransa'da küçük burjuvazi ile *bourgeoisie* arasındaki karşı karşıya geliş, kamusal siyasal alanda oldukça yaygındı.[36] Bu karşı karşıya gelişte küçük burjuvazi kendini 1789 Devrimi'nin değerlerinin savunucusu, geçen zamanda, şimdi onlara karşı kendini korumak zorunda kaldıkları aristokrasinin bir parçası haline gelen *bourgeosie*'nin mirasçısı olarak sunuyordu. Küçük tacirlerin savunma örgütleriyle desteklenen bu karşı karşıya geliş, küçük burjuvazinin kendisini aşmış ve işçi sınıfı tarafından da desteklenmişti. Alman *Kleinbürger*'i hükümetin faaliyetlerini ve *Bürgertum*'un uygulamalarını, tutumluluk, çalışkanlık ve adil rekabet standartlarına göre değerlendirdiğinde, siyasal bir suçlamadan çok, ahlâki bir suçlamada bulunuyordu.

Patriarkal aile hayatı modelini, ya da ekonomik olarak işletilen atölye ya da dükkân modelini kamusal siyasal hayata uygularken, küçük burjuvazinin temel eleştirisi, siyasal liderlerin küstahça gururuna, müsrifliğine ve skandala eğilimli oluşlarına yönelikti. İlk kez David Blackbourn'un[37] işaret ettiği bu yön, *Kleinbürgertum*'un kendisini *Bürgertum*'a karşı hangi argümanlarla ve ne şekilde savunduğunun keşfedilmesi için daha dikkatli bir şekilde incelenmek zorundadır.

Fransa'da olduğu gibi Almanya'da da küçük burjuvazi, onları içine almak ya da dışlamak arasında gidip gelen üst orta sınıf politikasının hedefiydi. 20. yüzyılın başında, her iki ülkede, ortaya çıkan, *Reichsverband des deutschen Mittelstandes* (Alman Orta Sınıfı Ulusal Derneği), Hansa Ligi ya da *Association des classes moyennes* gibi önemli hareketler dükkân sahiplerini ve ustaları üst orta sınıfın politikaları ve çıkarlarıyla daha yakından ilişkilendirmek girişiminde bulunmuştur.

Bu girişimin belirli bir tarih öncesi vardır. Fransa'da, 1848 devriminden beri kentsel küçük burjuvazinin kimi kesimleri, cumhuriyetçi hareketle işbirliği yapmış ve Üçüncü Cumhuriyet'te kendi özlemlerine uygun bir hükümet şekli görmüştür. Ayrıca onlar için, sosyalist gruplar arasında, bu gruplar, 1890'a kadar, işçi sınıfından daha çok *peuple*'e (halka) yöneldikleri ölçüde, siyasal bir sığınak bulmak daha kolay olmuştur. Ancak 1880'ler krizinde, büyük çaplı ticaret ve sanayi çok sayıda zanaatkârın ve dükkân sahibinin varlığını tehdit eder görünmeye başlayınca küçük burjuvazinin bu siya-

35 Krşılaştırınız, J. Rancière, *La nuit des prolétaires. Archives du rêve ouvrier* (Paris, 1981).

36 Nord, *Paris Shopkeepers*, s. 31 ve devamı.

37 D. Blackbourn, "Between Resignation and Volatility. The German Petite Bourgeoisie in Nineteenth Century", Crossick ve Haupt, *Shopkeepers*, içinde, s. 43 ve devamı.

sal yönelişi değişmiş ve kendi bağımsız örgütlerini kurmaya başlamışlardır. 1890'larda, sosyalist partilerle kopuş derinleştiğinde, taşra derneklerinin çoğu radikallere yakın durduğunda, 1900'den sonra Paris'te muhafazakârlar ve kralcılar egemen olmuştur. Her ne kadar Paris'teki bu gelişme 1914'ten önce birkaç başka şehre yayılmışsa da Fransa'daki başat ilişkiler, Fransız Devrimi'nin geleneklerine sahip çıkan, dayanışmayı öven şarkılar söyleyen ve özel mülkiyet hakkını savunan radikal sosyalistlerle olmuştur.

Almanya'daki tek seçenek *Reichsverband* değildi ve *Mittelstand*'ın kuzey ve güney Almanya'daki mensupları arasında kesinlikle bir bölünme söz konusuydu. Bununla birlikte bu gelişme, *Mittelstand*'ın liberallerden genel olarak uzaklaştığı ve bizzat kendisinin küçük burjuva çıkarlarını görmezden gelişinin liberal bir yansıması şeklinde ortaya çıktığı bir arka plana göre olmuştu. Dükkân sahiplerinin ve zanaat derneklerinin kimi kesimleri, toplumsal korumacılık politikasına ve *Bürgertum*'un çeşitli kesimlerinin çıkarlarına denk düşen anti-demokratik hedeflere kazanılmıştı.[38]

İki ülkedeki farklılıklara katkı yapan başka bir şey de, Almanya'da devletin, küçük burjuvaziye hem sembolik hem de gerçek tavizler vererek, onları *Mittelstand* olarak, işçi sınıfından çok daha erken ve güçlü bir şekilde ayırma girişimi olgusudur.

Üst orta sınıf hedefleri için küçük burjuva desteğini kazanma yönündeki bu girişimlerin yanı sıra, küçük burjuvaziyi karar verme süreçlerinin dışında tutma girişimlerini de unutmamalıyız. Bu girişimler ticaret odası üyeliği seçimlerinde şehirlerdeki siyasal seçimlerden daha barizdi.

Fransa'da 1882'den sonra şehirlerde eşit seçme hakları yürürlükteydi ve de küçük burjuvazi sık sık kent yönetimlerinde sorumluluk almayı başarmıştı. Almanya'da, mülkiyet koşulları nedeniyle, bakkallar ve küçük ustaların ancak sınırlı bir etkisi vardı.[39] Her iki ülkede de seçim haklarının her türlü genişlemesine karşı çıkan bir iş aristokrasisi vardı. Bremen ve Hamburg gibi az sayıda Alman şehrinde küçük perakendecilere kendi ticaret odalarını (*Kleinhandelskammer*) kurma izni verilmişti ama Brunswick ve St. Etienne gibi şehirlerde sık sık çatışmalar oluyor[40] ve yerel kodamanlar bu toplumsal dışlama politikasını, başvuruların uygun nitelikte olmamasıyla haklı göstermeye çalışıyordu. St. Etienne'de sorun bir sınıf oy sisteminin uygulanmasıyla kısmen çözülmüştü ama sözü söyleyenler yine kodamanlardı. Böy-

38 Winkler, *Mittelstand*.

39 M. Agulhon ve diğerleri, *Les Maires en France du Consulat à nos jours* (Paris, 1986); J. Reulecke, *Geschichte der Urbanisierung in Deutschland* (Frankfurt, 1985).

40 R. Gellateley, *The Politics of Economic Despair. Shopkeepers and German Politics 1890-1914* (Londra, 1974); J. Lorein, "Histoire sociale et attitudes mentales. Les archives de la Chambre de Commerce de Saint-Etienne", *Actes du 89e Congrès national des Sociétés savantes* (Lyon, 1964), cilt 2, s. 793-809.

le bir sistemin var olmadığı Brunswick'te durum siyasal olarak çok kutuplaştı. Seçmenlerinin herhangi bir şekilde genişlemesini istemeyen ticaret odalarına karşı, koruyucu anti-Semitik talepler ortaya atan ve Alman Sosyal Partisi'ne (*Deutchsoziale* Partei) kendini bağlayan *Schutzverein* (Koruyucu Dernek) kurulmuştu. Bu siyasal katılma ve eklemlenme liberalizmden uzaklaşmayı teşvik etti.

Üst orta sınıf etkisinin bir başka sınırı, küçük burjuva toplumunun yapısında aranmalıydı. Daha önce belirtmiş olduğum gibi bu, hareketin kural, istikrarın istisna olduğu ileri derece akışkan bir ortamdı. Örneğin, genel olarak varlıklı kabul edilen Lyon'lu kasaplar arasında, 19. yüzyılın son çeyreğinde on kişiden biri şehirde adres değiştirmiş ve üçte biri de adres kitaplarından tamamen çıkmıştı.[41] Kuşkusuz bunların tümü proleter olmadı; kimisi öldü, kimisi de toplumsal pozisyonunu iyileştirdi ya da değiştirdi. Ama çalkantının boyutları o kadar büyüktü ki, o sırada işçi sınıfı içinde yer alan hareketi andırıyordu.

İşçiler arasında olduğu gibi, küçük burjuvazi arasında da koşullar öylesine hızlı değişti ki, uzun dönemli ekonomik istikrar gerektiren üst orta sınıfa doğru bir yöneliş olası değildi. Buna ek olarak gelirlerin, her halükârda, üst orta sınıf hayat tarzını yaşamaya elverişli olmaması gerçeği vardı. 19. yüzyılın ortasında Düsseldorf'lu usta zanaatkârların yaklaşık yarısı vergi vermek zorunda değildi.[42] Karl Bücher'in tahminine göre, 1893 yılında Leipzig'li zanaatkârların % 60.8'i ailelerini besleyemeyecek kadar düşük bir gelire sahipti.[43] Bu koşullar altında, üst orta sınıf normları, küçük burjuvazinin işçi sınıfına yakın kesimleri arasında ilerleme gösteremezdi. Bunların çoğunluğu usta zanaatkârlar ve dükkân sahipleriydi. Küçük burjuvazinin bu kesimi içinde üst orta sınıf yöneliminde olan dernek ve örgütler en düşük etkiye sahip olabilecekti.

Ekonomik toplumsal ve siyasal temaslara rağmen, küçük burjuvazi ve üst orta sınıf grupları ayıran etkenler, onları birleştirenlerden daha güçlüydü. Her iki sınıf da mülkiyet sahibi iken, 19. yüzyılın sonuna gelindiğinde küçük burjuvazi, kendi tanımıyla, daha ileri derece bir istikrarsızlık ve bağımlılık, hayatlarını planladıkları ve sürdürdükleri yolların belirgin farklılığı ve son olarak belirli siyasal çıkarlar nedeniyle üst orta sınıftan ayrılmış bağımsız bir toplumsal gruptu. Bu genel fark her iki ülkede de çok güçlüydü. Sanayileşmenin bir sonucu olarak ortaya çıkan ulusal özellikler, her ne kadar

41 Boyer, "Les métiers", s. 512 ve devamı.

42 F. Lenger, *Zwischen Kleinbürgertum und Proletariat. Studien zur Sozialgeschichte der Düsseldorfer Handwerker 1816-1878* (Göttingen, 1986), s. 33, 240.

43 K. Bücher, "Eigentumsverhältnisse der Leipziger Handwerker", *Schriften des Vereins für Sozialpolitik* 67 (Leipzig, 1897), s. 699-705.

yetersiz araştırma nedeniyle bilgilerimizde boşluklar olması mümkünse de, toplumsal ilişkiler ve temaslar alanında daha az belirgindi. Bu ulusal özellikler her iki ülkedeki cumhuriyetçi geleneklerin farklı ağırlığında, devletin bütünleştirici politikalarının kapsamının farklılığında ve karar verme sürecine katılmada her iki ülkede var olan farklı olasılıklarda kendini ortaya koyuyordu. Orta sınıfın istikrarı ve güvenliği, düzenliliği ve önceden tahmin edilebilirliği abartılmıştır. Üst orta sınıf ideolojisinin etkisi konusunda, bu etkinin en çok nerede hissedildiği, söz konusu ideolojinin *Kleinbürger*'i ele geçirip geçiremediği; ve onların *burjuvalaşmasını* (*embourgeoismen/verbürgerlichung*) sağlayıp sağlamadığı ya basit olarak küçük burjuvazinin kendi özel ihtiyaçlarına uygun olarak bu ideolojiyi benimseyip benimsemediği konusunda hâlâ belirsizlikler vardır. Küçük burjuvazinin, proletaryanın koşulları altında yaşayan ve çalışan kesimi üzerinde üst orta sınıf etkisinin derecesini henüz tespit etme olanağına sahip değiliz.

12

ALMAN VE FRANSIZ İŞLETMELERİNDE OTORİTE İLİŞKİLERİ, 1880-1914

Patrick Fridenson

Fransa ve Almanya'da, 1880 ve 1914 yılları arasındaki dönemde büyük ölçekli işletmelerin ortaya çıkışı, zamanla her iki ülkede işletmelerde yeni tarz bir otoritenin gelişmesine yol açtı. Otoriteden yalnızca, bir yanda girişimcilerin, diğer yanda işçi ve çalışanların yer aldığı iki kutuplu bir ilişkiyi kastetmiyorum; aksine bir işletmenin tüm emir-komuta yapısını – birliğini ve içindeki farklı gruplar arasındaki ittifak ve çatışmaları anlıyorum. Bu otorite ilişkileri yalnızca dikey olarak işletmenin tepesiyle tabanı arasında var olmuyor, fakat ayrıca yatay olarak hiyerarşideki her çalışma düzeyi içinde de yer alıyordu. Buna ilk işaret edenlerden biri olan Max Weber'in belirttiği gibi, otorite ilişkilerinin bu şekilde yürütülmesi, kendi kuralları, normları ve yöntemleri olan belirli bir işletme yapısı yaratmıştır.[1] Bu yapı ayrıca, ekonomik burjuvazinin, aslında, bir bütün olarak her iki ülkedeki orta sınıfın algılamasında ve öz-imajında bir değişikliğe de katkıda bulunmuştur.

Bizim burada ele alacağımız şey, henüz büyük ölçüde bilinmeyen ve belirli işletmeler hakkındaki birkaç küçük monografi ve belirli şehir ve bölge tarihleri dışında incelenmemiş bir ilişkiler ağıdır. Fransız ve Alman orta sınıflarının 19. yüzyıldaki durumunu genel olarak ele alan az sayıdaki çalışma, işletmelerin burjuva liderleriyle o işletmelerdeki işçiler arasındaki ilişkileri neredeyse tümüyle görmezlikten gelmiş ve bu büyük şirketlerin mutlak monarşilere benzediği imajını yaratmıştır.[2] Aslında böyle bir varsayımda bulunmak için çok az neden vardır.

1 M. Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft* (2. Ed., Tübingen, 1972), cilt 1, Bölüm 10.

2 Karşılaştırınız, A. Daumard, *Les Bourgeois et la bourgeoisie en France depuis 1815* (Paris, 1987), s. 189-193.

Benim burada yapmak isteğim şey, ilk olarak, büyük işletmelerdeki burjuva yönetiminin "ideal tipinin" bir taslağını vermeye çalışmak ve bunu Almanya ve Fransa'daki gerçek işleyişle karşılaştırmaktır.[3] Ortaya koymak istediğim soru şudur: Üçüncü Cumhuriyet'in Fransız girişimcileri mi, yoksa İmparatorluğun Alman girişimcileri mi gerçekte daha burjuvadır? O zaman her iki ülkedeki burjuva otoritesinin temel bir türüne bakacağım: 1880 ile 1914 arasında yürürlüğe giren ve yaygınlaşan atölye kuralları. Burada işletme içinde var olan ve hem insanların eylemlerini hem de bu eylemlerin nasıl haklılaştırıldığını belirleyen hiyerarşik modellerle ilgileneceğim. Son olarak, her iki ülkenin otomobil sanayiindeki paternalizme bakacağım. Bu yeni ve sanayileşmenin aynı dönemde başlayan ikinci evresine özgü olan bir sanayi sektörüydü. Belki de bu yolla, orta sınıf hakkındaki genel tartışmaya, kendini yalnızca işverenler ve işçiler arasındaki stratejiler, yapılar ve çatışmalarla sınırlandırmayan ama işletmeye mikrokozm halinde bir toplum olarak bakan bir işletme kavramı önerilebilir.

Almanya ve Fransa'da girişimciliğin burjuva karakteri

Burjuva-olmayan modeller

Her iki ülkede girişimciliğin burjuva karakteri sorununa yaklaşmanın bir yolu, burjuva öncesi ya da burjuva olmayan çeşitli biçimlerdeki o pederşahi otorite biçimlerine bakmak olabilir. Ekonomik burjuvazi yeniyi eskiyle karıştırmıştır. Bu tür bir burjuva öncesi unsur, işletmelerin yönetilmesinde soyluluğun pozisyonuydu; bir başkası ise dinin etkisiydi.

İşletmelerin yönetiminde soyluların oranı ve ağırlığı Almanya'da Fransa'dan fazlaydı. Bunun nedenleri, soyluların genellikle ağır sanayi ile daha fazla ilgilenmeleri ve ağır sanayinin de Alman ekonomisindeki önemiyle birlikte bu sanayi dalında soylulukla burjuvazinin işbirliği yapmasında aranabilir.[4]

Bu bağlamda, dinin önemini değerlendirmek çok daha zordur. Din, kimi durumlarda işletme içindeki birlikteliğin bir unsuru olarak kullanılmıştır. Örneğin, Montbéliard yöresindeki Peugeot, pek çoğu bizzat Protestan papaz tarafından tavsiye edilen yalnızca Protestan işçileri işe almıştır. Fransız kömür madeni şirketleri Polonya'dan Katolik madenciler getirdiğinde, Katolik papazları da birlikte getirmiştir. Almanya'da Hıristiyan sendikaların, "kızıl" sendikalara göre çok daha az da olsa, pek çok üyesi bulunuyordu. Buna

3 Tutarlılık nedeniyle kendimi Federal Alman Cumhuriyeti ve Alsas bölgesiyle sınırlandırıyorum.

4 J.-M. Flonneau, "L'Etat et grande bourgeoisie industrielle en Prusse des années 1840 aux années 1860", *Le Mouvement Sociale* 26 (1986), s. 59-61.

karşılık Fransa'da Hıristiyan sendikaların etkisi, beyaz yakalı Katolik işçilerle sınırlı kalıyordu.[5] Belirli koşullar altında din, otoriteyi kabul etmeyi kolaylaştırıyordu. Kuşkusuz Fransız ve Alman işçilerin dine bağlılığı incelenen dönem içinde azalmıştır. Bu nedenle Protestan bölgeler için bile dinin belirli bir çalışma etiğine aracılık edip etmediği kesin değildir. Benzer bir şekilde Sosyal Katoliklik, 1891 tarihli papalık genelgesi *Rerum Novarum*'dan çok önce yoğun çabalar harcanmış olmasına rağmen, Katolik işçiler arasında aslında pek de tutunamamıştır.

Dinin girişimciler arasındaki önemine gelince, Almanya'dan farklı olarak Fransa'da Protestanlığın azınlıkta olduğu, dolayısıyla Protestan girişimciler tarafından yönetilen bir işletmenin işçiler üzerinde daha fazla etki ya da güç sahibi olup olmadığı çok tartışmalıdır. Protestan ve Katolik etkilerin var olduğu Kuzey Fransa'daki tekstil sanayii üzerine yapılan bir çalışma, bu anlamda ciddi bir fark ortaya koymamıştır. Öte yandan, Alsace'daki (Alman) işletmeleriyle ilgili bir çalışma, işletme yönetimindeki devamlılık, girişimciler arasındaki bütünlük ve eğitime verilen yüksek değeri, girişimcilerin esas itibariyle Kalvin'ci geleneğe bağlı Protestan olmaları gerçeğine dayandırmaktadır.[6] Ayrıca, girişimcilerin küçük bir kesimi Sosyal Katoliklik tarafından güçlü bir şekilde etkilenmişti. Bu Sosyal Katoliklik Fransa'da, Emile Cheysson gibi önde gelen mühendisler tarafından teşvik edilmiştir. Bu akımın temel iddiası, girişim sahiplerinin, en önemli çalışma sorunlarını sendikalara ya da devletin müdahalesine gerek olmadan yalnızca dinin yardımıyla barışçıl ve insani bir şekilde çözebilecekleriydi.[7]

Büyük işletmelerin liderleri bir diğer burjuva olmayan kurumdan, ordudan da bazı şeyleri ödünç almışlardır. Bu dönemde demiryolu, maden şirketleri ve büyük mağazalar, personelinin terfi sistemini olduğu kadar, emir-komuta ve disiplin sistemlerini de askeri hareket tarzına göre yapılandırmışlardır. Askerlik geçmişi olan kişiler de üretim yönetiminde ve personel işlerindeki görevler için aranılır olmuştur. Werner Siemens, topçu okulunda gördüğü eğitimden çok etkilenmiştir. Alman iş uzmanları, orduyu karmaşık ama etkili bir örgüt modeli olarak tavsiye etmişlerdir. Fransa'da, önce mühendis olarak çalışan ama daha sonra iş sahibi olan Henri Fayol, 1888'den sonra, büyük, merkezileşmiş şirketlerde farklı işlevlerin şirketin üst yönetiminden ayrılarak uzman bir kadroya devredilmesini öngören bir yapılanma-

5 Y. Cohen, E. Mattern, "Les automobiles Peugeot et le pays de Montbéliard avant et pendant la guerre de 1914-1918", tez, Besançon Üniversitesi, 1981; P. Pierrard, *L'Eglise et les ouvriers en France* (Paris, 1984).

6 D. Landes, "Religion and Enterprise. The Case of the French Textile Industry", E. C. Carter ve *diğerleri, Enterprise and Entrepreneurs in the Nineteenth and Twentieth Century France* (Baltimore, 1976) içinde; M. Hau, *L'Industrialisation de l'Alsace, 1803-1939* (Strasbourg, 1987), s. 395-430.

7 E. Cheysson için bkz. *Millieux* 8 (1987) ek no 27'ye bakınız.

yı savunuyordu. Fayol ayrıca işletmelerde askeri yöntemlerin uygulanmasını istiyordu.[8] Almanya'da Heinrich Mann *İmparatorluk Üçlemesi* adlı kitabında (yalnızca *Der Untertan*'da değil, fakat ayrıca izleyen ciltler *Die Armen* ve *Der Kopf*'da) askerlikte görülene yakın pederşahi bir otorite modeli çiziyordu: Teğmen, girişimcinin "süper-ego"su oluyordu.[9]

İki burjuva modeli

Bu dönemdeki girişimci otoritesinin en önemli biçimleri, girişimciler ya da mühendisler tarafından "icat edilen" ve iktisatçılar ve sosyologlarca uyarlanan iki özgün burjuva modeline dayanıyordu. Bu modeller toplumsal gerilimlerin olduğu bir dönemde geliştirilmişti: Fransa'da 1880'lerdeki işçi mücadeleleri ve Almanya'da 1889'la 1891 arasındaki maden işçileri grevleri. 18. yüzyılın, orta sınıfı aristokrasiye karşı saldırıda gören aydınlanmacı burjuva modellerinden farklı olarak, 1880'lerin ve 1890'ların modelleri daha çok savunmacı bir karakterdeydi. Orta sınıf şimdi yeni, bu kez alt sınıflardan (mavi ve beyaz yakalı işçiler orta tabakaların kimi kesimleri) gelen bir muhalefetle karşı karşıyaydı.

Birinci model, saf haliyle liberalizme denk düşen *laissez-faire* ilkelerinin azami bir şekilde uygulanmasını savunur. Girişimci en ileri derecede hareket serbestisine sahip olmalıydı ve otoritesi herhangi özel bir kurum tarafından sınırlandırılmamalıydı. Girişimciyle ona bağlı işgücü, ya da firma ile onun dışındaki dünya arasındaki anlaşmazlıklar toplumun bütünü için geçerli hukuki normlar (Fransa'da *1801 tarihli Medeni Kanun*) temelinde düzenlenmeliydi. Her özel duruma uygun *ad hoc* yöntemler tercih edilecekti. Girişimci "kendi evinde efendi" ya da Fransa'daki darbımesele göre *Charbonnier est maître chez soi* (*Herkes kendi evinin efendisi*) olmayı talep ediyordu.

Standardımız olarak eğer bu modeli alırsak o zaman dışsal sınırlamalara daha az maruz kalan Fransız girişimci, Alman benzerine göre daha burjuva görünecektir. Sosyal politika güzel bir örnek oluşturur. 1883 yılında Alman parlamentosunda, iş kazaları, sorumluluk ve tazminat kurallarını belirleyen bir yasa kabul edilmişti. Öte yandan, Fransız girişimciler 1898 yılında, Fransız parlamentosunda benzer bir yasasının geçmesini önlemeyi başarmışlardı.[10] Almanya'da 1880'lerde, işçilerin sağlık sigortası, kaza sigortası, sakatlık ve emeklilik konularını ele alan yasalar kabul edilmişti. Fransa'da girişimci-

8 J. Kocka, "Industrielles Management. Konzeptionen und Modelle in Deutschland vor 1914", *Vierteljahrschrift für Sozial - und Wirtschaftsgeschichte* 56 (1969), s. 332-372; D. Reid, "Genèse du fayolisme", *Sociologie du travail* 28 (1986), s. 82-87.

9 Bu bilgi için Paul-Michael Lützeler'e teşekkür etmek isterim.

10 J. Stone, *The Search for Social Peace. Reform Legislation in France 1890-1914* (Albany, 1985); F. Ewald, *L'état-providence* (Paris, 1986).

lerin engelleme stratejisinin bir sonucu olarak, sosyal sigortayı düzenleyen yasalar 1928-1930'a kadar yürürlüğe girmemişti.[11]

Bu klasik liberal model, Fransa'da bile en saf haliyle var olmamıştı. En azından iki istisna vardı:

(1) Bireysel (girişimciyle işçiler, işçilerle gözetim yapan personel ve işçilerin kendi aralarındaki) anlaşmazlıkları 1806 tarihinden kalma bir yasanın sonucu olarak, içinde girişimcilerin ve işçilerin seçimle gelmiş temsilcilerinin bulunduğu özel bir kurum, *conseils de prud'homme,* çözme girişiminde bulunuyordu.

Bunun mümkün olmadığı durumlarda *conseil* yasal olarak bağlayıcı kararlar veriyordu. 1914'e kadar olan dönem içinde bu tür hakemlik kurullarının sayısı ve onların önüne gelen olayların sayısı sürekli arttı. Bu olayların çoğu, bu uzlaştırma mahkemelerinin yetki alanının ticaret ve sanayideki tüm işçilere yaygınlaştırıldığı 1907'den sonra bile, anlaşarak çözülüyordu. Böyle bir uzlaştırma mahkemesinin bulunduğu her kasabada, bu mahkemelerin kararları zamanla yerel çalışma hukuku olarak gelişti. Almanya bu kurumları, sanayi mahkemelerini ve uzlaştırma mahkemelerini onlara aynı bireysel ve yerel niteliği tanımadan ithal etti. Almanya'da bu mahkemeler daha çok devlet yasasının çerçevesi içinde çalışıyordu.[12]

Conseils de prud'homme'ların açıklanan hedefi, denge ve adaleti korurken, baskı yöntemlerinin başarılı olamadığı, işgücü devrini durdurmak ve işgücünü disiplin altına almaktı.

(2) İşgücü piyasasındaki çalkantının bir sonucu olarak, küçük kasabalardaki, özellikle metal sanayiindeki pek çok girişimci, geleneksel hayırseverlik yoluyla girişimci otoritelerinin meşruiyetini güçlendirmeyi hedefleyen himaye politikasını terk etmeye zorlanmıştı. Bunun yerine "gerçek" bir paternalizm politikası izlemeye başladılar. Yüz binlerce yeni işçiyi kendilerine çekmek ve istihdam etmek durumunda oldukları için, işverenler işçilerin, özellikle de nitelikli işçilerin varlık koşullarıyla ilgili her şeyle ilgilenmek zorunda olduklarını hissediyorlardı. Bu aynı zamanda, işçilerin toprak sahibi olmalarına dayanan önceki bağımsızlıklarının yok olması anlamına geliyordu. Bundan böyle işçiler tamamen işverenlerine bağımlı oluyorlardı.

Buna paralel olarak, işverenler, grevlerde ifadesini bulan işçilerin hoşnutsuzluğuna ve sendika ve sosyalist hareketin eleştirilerine karşı kendileri-

11 D. Simon, "Le patronat face aux assurances sociales 1920-1930", *Le Mouvement Sociale* 27 (1987), s. 7-27; H. Kaelble, *Auf dem Weg zur europäischen Gesellschaft* (Münih, 1987), s. 73-82.

12 A. Cottereau, "Cent quatre-vingts années d'activité prud'homal", *Le Mouvement Sociale* 28 (1987), s. 3-8; W. Eberwein ve J. Tholen, *Belegschaften und Unternehmer,* 4 cilt (Beremen, 1982-1984).

ni koruyacak yeni bir meşruiyet yaratmak için çeşitli boş zaman dernekleri ve *fête*'ler (şenlik) oluşturdular. Toplumsal ilişkilerinin karmaşıklığı girişimcilere kendi otoritelerini ortaya koymak için başka olanaklar sunan büyük şehirlerden farklı olarak, daha küçük kasabalardaki paternalizm bağımsız bir toplumsal dünyanın oluşmasına yol açtı. Kimi açılardan bu görece kapalı toplumsal çevrenin çeşitli liberal özellikleri vardı. Bu durum girişimcilerin inisiyatifi devletin, cemaatlerin ya da toprak sahibi *bourgeoisie* gibi yerel grupların eline bırakmak istemediğini gösteriyordu.[13] Buna karşılık Bismarck İmparatorluğu devlet paternalizmini ağır sanayide vesayet sisteminin devamı ile birleştiriyordu.[14]

Girişimci yönetiminin ikinci modeli sosyal-liberal olarak tanımlanabilir. Bu modelde işverenin işçileri karşısındaki hareket özgürlüğü çeşitli sınırlamalara tâbidir ve firma içinde kamu hayatının ilke ve yöntemlerini, özellikle de kişinin hukuken korunmasını teçhiz eden yeni kurumlar yaratılmaktadır. İşletme bir tür anayasal monarşi haline gelmektedir.

Eğer bu modeli ekonomik girişimciliğin burjuva niteliğini tanımlamak için standardımız olarak alırsak, 1880'lerden sonra Alman girişimciler Fransız benzerlerine göre tartışmasız çok daha burjuva görünecektir. Aşağıda tartışılacak olan işçi komitelerinin rolü de dahil bir dizi etkene dayanarak kimi yazarlar "anayasal fabrika"dan, işletme içindeki anayasacılıktan bile söz etmişlerdir. Her halükârda, bu tür bir niteleme Almanya için abartılıdır. Kamusal hayattan farklı olarak, işverenlerle işçiler arasında gelişen ilişkiler karar verme sürecine katılmayı içermiyordu. Var olan şey, daha çok işletme yönetimi ile personel arasındaki iletişimin resmileşmesiydi. Bu tür bir işletme yönetimi girişimciliğin burjuva karakterinin bir göstergesi olarak görülebileceği gibi, aynı şekilde, devletin müdahaleci önlemleri ve sendikalardan gelen baskı karşısında Alman işverenlerin görece zayıflığının bir kanıtı olarak da ele alınabilirdi. Alman işverenler henüz bir sanayi ilişkileri politikasının unsurlarını geliştirmemişlerdi ve Fransa ile yapılan bir karşılaştırma yalnızca Fransız meslektaşlarının, işletme içindeki otorite ilişkilerinin resmileşmesi yönünde çok daha az hevesli olduklarını gösterir.

Bu noktada Almanya ve Fransa arasındaki tezat konusunda iki şey söylemek gereklidir. Birincisi, Fransa'da 1880'lerde, büyük hunharlıkla bastı-

13 G. Noiriel, *Les Ouvriers dans la société française XIX-XX siècle* (Paris, 1986), s. 77-80, 89-92 (İngilizce baskısı, *Workers in French Society in the 19th and 20th Centuries* (Oxford/New York, 1990); D. Reid, "Industrial Paternalism. Discourse and Practice in 19th Century French Mining and Metallurgy", *Comparative Studies in Society and History* 27 (1985), s. 579-607; S. Elwitt, *The Third Republic Defended* (Baton Rouge, 1986), s. 114-169.

14 P. De Roussiers, "Le paternalisme allemand", *La Science Sociale* 31 (1901), s. 408; M. Nolan, "Economic Crisis, State Policy and Working-Class Formation in Germany, 1870-1900", I. Katznelson ve A. R. Zolbert (ed.), *Working-Class Formation* (Princeton, 1986) içinde, s. 360 ve devamı.

rılan amansız grevler, Cumhuriyetçilerin, potansiyel seçmenler olarak işçilerle çok daha fazla ilgilenmelerine yol açtı. Bu nedenle işverenlerin gücünü sınırlandırmaya yardımcı olacak ve işletme içindeki işçilerin medeni haklarını koruyan yasaları desteklediler. 1884 yasası hem işverenlere hem de işçilere örgütlenme özgürlüğü tanıdı; işverenlerin dört yıl engellemeye çalıştıkları 1890 yasası, maden işçilerine Güvenlik Komitelerine delege seçme hakkı getirdi. Bu delegelerin ücretleri işverenler tarafından ödeniyordu ve bunlar her maden işçisinin erişebileceği bir kamusal şikâyet sicili tutuyorlardı. 1894'teki bir diğer yasa maden şirketlerinin işçilerin hastalık ve emeklilik planları üzerinde, daha önce işverenlerin ilaç kullanımını ve hastalığın niteliğini kontrol edebildikleri, hastalık izninin süresini belirleyebildikleri ve maden işçilerinin hareket kabiliyetini sınırlandırabildikleri düzenlemeleri iptal etti. Bu yasa, fonların yönetimini maden işçilerinin seçimle gelmiş temsilcilerinin eline bırakıyor ve emekliliğin ulusal düzeyde uygulanması için kurallar getiriyordu.[15] Daha önce 1880 yasası, cumhuriyetçi seçim ve eşitlik ilkelerini işçilere de yaygınlaştırdığı gibi, uzlaştırma mahkemelerinin başkan ve başkan yardımcılarının bu mahkemelerin üyeleri tarafından seçilmesini ve bütün üyelere bir temsil tazminatı ödenmesini sağlamıştı.[16] 1892'deki bir yasa ise "işverenlerle işçiler arasındaki kolektif sorunların hakemlik ve uzlaşma" yoluyla çözülmesini mümkün kılmıştı. 1902'den sonra parlamento üyeleri bu kolektif anlaşmaların hukuki statüsünü tanımlayan yasalar hazırladılar. Bütün bu yasaların temel amacı talep ve şikâyetleri makul bir şekilde kanalize etmekti. Diğer taraftan bunlar ayrıca, işletmeler içinde yönetilebilirlik açısından daha iyi düzenlemeleri gerektiren modern topluma özgü bazı boşluklara işaret ediyordu. 20. yüzyılın başında pek çok entelektüel, sendikaların temsili organlarının yetkilerini siyasal temsil modeliyle uyumlu bir şekilde düzenleyecek bir "toplumsal anayasacılık" düşlüyorlardı.[17]

İkinci olarak, liberal Fransız girişimcileri kendilerini, devlet karşısındaki yetkilerini savunmak ve kendi otoritelerini sorgulayan işçi eylemlerini bastırmakla sınırlandırmamışlardı. İşgücü piyasasındaki durum onları davranışlarını dikkatle belirlemeye zorluyordu. Sosyal Katolik Emile Cheysson gibi bazıları, onlara belirli bir özerklik sağlayacak olan bir *patronage éclairé*

15 D. Reid, "The Role of Mine Safety in the Development of Working-Class Consciousness and Organisation. The Case of the Aubin Cole Basin, 1867-1914", *French Historical Studies* 12 (1981), s. 108-110; D. Reid, *The Miners of Decazeville* (Cambridge/Mass., 1985), s. 132-139. Ayrıca bkz. Jürgen John, "'Autoritäre' und 'Konstitutionelle' Fabriken im Deutschen Kaiserreich", *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 35 (1987), s. 599-600.

16 M. Kieffer, "La législation prud'homal de 1806 à 1907", *Le Mouvement Sociale* 28 (1987), s. 18 ve devamı.

17 P. Rosanvallon, *La Question syndicale* (Paris, 1988), s. 97-108, 246-248.

(aydın vesayeti) taraftarıydı. Diğerleri, özellikle işçi hareketinin en güçlü olduğu yerlerde, örneğin kuzeydeki kömür madeni havzasında, 1891'den sonra sendikaların tanınması ve yerel ya da bölgesel işveren derneklerine müzakere haklarının verilmesi de dahil sözleşmeye dayanan bir politikanın benimsenmesinden yanaydı. Bu yolla, belirli sayıda Fransız işvereni, işçilere karşı daha açık bir strateji, devletin getirmiş olduğu değişiklikleri daha da ileri götüren bir strateji izlediler.[18] Bu bulgular Fransa ve Almanya arasındaki gelişme farklılıklarını daha da göreceli kılmaktadır. Bununla birlikte, temel siyasal yönelişlerdeki farklılıklar varlığını korumaktadır.

İşveren denetiminin ulusal farklılıkları ve sınırları

Almanya'da olduğu gibi Fransa'da da işveren otoritesi, onun yardımıyla teknik ilerlemeyi takip edebildikleri ve ayrıca işgücü piyasasının hareketliliğine olduğu kadar toplumsal gerilimlere tepki gösterebildikleri yeni insan kaynaklarının kullanılmasına bağlıydı. Büyük firmaların yönetimlerinin giderek daha fazla özel olarak eğitim görmüş personele ihtiyaç gösterdiği ve bu yönetimin artan oranda üst düzey çalışanlar ve mühendislerce üstlenildiği iyi bilinir. Gözetim sağlayan personelin, bu görevler için seçim kriterlerinin daha fazla titizlik istediği ve de işverenlerin ileri derecede vasıflı işçiler ve çalışanlar için birbirleriyle rekabet ettikleri bir sırada, bu personelin sayısında da artış olduğunu biliyoruz. Bundan kaynaklanan şey, çıktıdan ziyade yeterlilik ideolojisiyle bir arada tutulan bir girişim yapısıydı. Bu arka plana uygun olarak, her iki ülkedeki girişimci otoritesinin farklı yapılarına ve aynı zamanda yeni girişimci katmanın kompozisyonundaki farklılıklara bakmak istiyorum.

Belirli tarihsel örnek olaylarda, Fransa'daki büyük firmaların yönetim yapıları, Almanya'dakilerden daha az karmaşık ve daha az çeşitliydi. Albert kimya fabrikası, Dyckerhoff çimento fabrikası ve Mannesmann işletmesi gibi farklı tür firmalarda, açıkça otokratik tek işveren yönetiminden çoklu yönetime (*polycracy*), bir başka deyişle çeşitli tamamlayıcı yönetim, işlev ve personele doğru bir evrim görülüyordu. Fransa'da ayrıca, demiryolu ve maden şirketlerinde, metal ve kimya sanayiinde, hiyerarşik yapıların giderek yaygınlaşması söz konusuydu; ancak bu Almanya'da var olan çeşitlilik boyutlarında değildi. Alman girişimciler yetkilerinin bir kısmını, Fransa'daki benzer derneklere göre daha güçlü olan ve otoritelerini hayata geçirmeyi daha iyi başarabilen işveren derneklerine terk etme eğilimdeydiler. Bu dernekler baş-

18 G. Noiriel, "Du 'patronage' au 'paternalisme'. La restructuration des formes de domination de la main d'oeuvre ouvriére dans l'industrie métallurgique française", *Le Mouvement Sociale* 29 (1988).

langıçta yerel düzeyde idi ve özellikle de sosyal politika sorunlarıyla ilgileniyorlardı. 1904'ten sonra ulusal örgütler olarak varlık gösterdiler.[19]

Sombart ve Wiedenfelt, kural olarak teknisyenlerin, Almanya'da, 1914'ten önce büyük sanayi şirketlerinin yönetim organlarında herhangi bir önemli rol oynamadığını göstermişlerdir. Öte yandan, Fransa'da, mühendislerin sanayi ve ticari politikalardaki etkisi öyle boyutlara ulaşmıştı ki, Fransızların önde gelen düşünürlerinden birisi, üniversite profesörü Henri Le Chatelier, 1917 yılında onları üretimi göz ardı etmekle suçlamıştır: "Fabrikanın kralı ustabaşıdır; mühendis ancak ikincil bir rol oynar ve zaten daha gelişmiş bir sanayi organizasyonuna sahip olan Almanya'dan farklı olarak, yönetim faaliyetleriyle daha fazla ilgilidir."[20] Fransa'da mühendislerin çoğunluğu ordunun ve kamu yönetiminin yöntemlerine saygı göstermek üzere eğitilmişlerdi ve bu eğitim onları çoklu yönetimi benimsemeye eğilimli kılmıyordu.

Bu sırada büyük firmaların yönetim metotları ve otorite yapıları üzerinde kamu yönetimi modelinin etkilerini nasıl belirleyeceğiz? Almanya'nın durumunda, tarihçiler görüş birliğinde değildir. Jürgen Kocka, Alman bürokratik geleneğinin, büyük sanayi ve ticaret firmalarında yönetimsel yapıların gelişmesinde katalizör rolü oynadığına inanmaktadır. Öte yandan Robert Locke, özel ekonomik sektördeki yönetim yapılarının verimliliğinden devlet bürokrasisinin kazançlı çıktığı görüşündedir.[21] Prusya'dakine benzer şekilde uzun bir bürokratik geleneğin var olduğu Fransa'da, girişimciler kendilerini kamu yönetiminin basitçe taklit edilmesiyle sınırlı tutmamışlardır. Esas itibariyle bankalar ve demiryolu şirketlerinde bu tür bir taklit söz konusu olmuştur. Bu farklılıklar konusunda üç olası açıklama vardır.

İlk olarak, her iki ülkedeki tipik işletme farklıydı. Almanya'da, büyük firmalar çoğu kez yatırım şirketleriydi; buna karşılık Fransa'da (örneğin Saint-Gobain örneğinde olduğu gibi, birden çok aile tarafından sahip olunan firmalar da dahil) çok sayıda aile şirketi vardı. Almanya'da fabrika sahibi bir uzmanken, Fransa'da genel bilgi ve tecrübe sahibi olarak kalmıştı.

İkincisi, her iki ülkede girişimcilerin öğrenim ve eğitimleri farklıydı. Alman *Gymnasium*'unda ve diğer eğitim kurumlarında elde edilen eğitim, Fransa'da olduğu gibi, çok geneldi ve uygulamaya yönelik değildi. Bununla birlikte Almanya'da, bu dönemde, uygulamalı bilimlerde eğitim gören mühendis ve uzmanların sayısı, Fransa'dakinin iki katı kadar yüksekti. Alman-

19 H. J. Fiedler, "Entwicklungen von Organisations - und Autoritäts-Strukturen bei deutschen Großunternehmen", tez, Frankfurt Üniversitesi, 1978; C. Dufour, "Le patronat ouest-allemand. Une centenaire polyactif", *La Note de L'IRES* 5, no. 14 (1987), s. 42-44.

20 M. Leclere, *La Formation des ingénieurs à la étranger et en France* (Paris, 1917), s. 95.

21 J. Kocka, "Family and Bureaucracy in German Industrial Management, 1850 to 1914. Siemens in Comparative Perspective", *Business Historcial Revew* 45 (1971), s. 133-156; R. Locke, *The End of the Practical Man* (Greenwich, 1984, s. 249 ve devamı.

ya'da parasal yönden devletten bağımsız olan ticaret kolejleri de kurulmuştu. Bu ticaret kolejleri kendilerini, öğrencilerine ikili muhasebe yöntemini öğretmekle sınırlandırmıyorlar, fakat iş yönetimi teorisinin sistemi içinde bir araya getirilen yönetimin her yönüyle ilgileniyorlardı. Her ne kadar bunun çoğu teori yönelimli olsa da bu yeni konu somut durumların incelenmesiyle de ilgileniyordu. Bu konuya ayrılan ve 1906 yılında kurulan yeni dergideki makalelerin yarısı bu tür somut örnekleri ele alıyordu. Fransa'da benzer bir durum yoktu.[22]

Üçüncüsü, her iki ülkede de azınlıkta olan, işletme yöneticilerinin oranı muhtemelen Almanya'da Fransa'ya göre daha yüksekti. 1912 yılında Alman işverenlerinin yaklaşık % 33'ü bu kategoriye dahildi; Fransa'da bu oran % 30'du. İşletme yöneticileri, işletme planlaması, örgüt yapısının iyileştirilmesi ve atölye mevzuatının geliştirilmesiyle daha çok ilgileniyorlardı. Bunların, geleneksel aile işletmecilerine göre daha dinamik olmaları da mümkündü.[23] Fransa'da en iyi bilinen işletme yöneticisi Fayol, bütün bu niteliklere sahipti ve yalnızca aile şirketinin gerileyeceği değil fakat ayrıca anonim şirketlerin ve yöneticilerin gücünün artacağı kehanetinde bulunuyordu.[24]

Her iki ülkede girişimci otoritesinin gelişimindeki farklılıklara baktıktan sonra, şimdi kısaca bu otoritenin sınırlarına bir göz atmak istiyorum. İşyerinde bile işverenin kontrolü mutlak değildi. Bu girişimci gözetimine tabi olanlar esas itibariyle vasıflı işçilerdi; bu durum vasıfsız işçileri daha az etkiliyordu. Ayrıca, 1880'le 1914 arasında, kömür ve metal sanayii gibi dallarda, işverenlerin açıkça onayladığı, belirli grupların işyerindeki özerkliği görece gelişti. Bu gelişme, fabrika disiplininin tartışmasız sıkılaştığı bir dönemde meydana geldi. Örneğin yönetimin Taylorizm şeklinde doğrudan gözetim yaptığı işletmelerde, çalışanlar el becerisine dayanan özerkliklerini yeniden elde ettiler.[25]

İşveren otorite ve gözetiminin işçilerin özel hayatları üzerindeki etkileri açısından ikili bir gelişme oldu. Bir yanda, pederşahi firmaların egemen olduğu kasabalarda işveren denetiminde bir artış oldu. Çalışanların denetimi buralarda, örneğin, işçilerin yaşadıkları yerlerin temizliğine kadar genişledi. Büyük kasabalardaki daha büyük mağazalar da ayrıca, çalışanlarının özel ha-

22 Locke, *The End*, s. 155-241.

23 J. Brockstedt, "Family, Enterprise and the Rise of the Large Scale Enterprise in Germany (1871-1914). Ownership and Management", A. Okochi ve S. Yasuoka (ed.), *Family Business in the Era of Industrial Growth* (Tokyo, 1984), s. 260; M. Lévy Leboyer, "The Large Family Firm in French Manufacturing Industry", Okochi ve Yasuoka, *Family Business*, s. 230; H. Kaelble, "The Rise of Managerial Enterprise in Germany c. 1870 to c. 1930", K. Kobayashi ve H. Morikawa (ed.), *Development of Managerial Enterprise* (Tokyo, 1986), s. 79.

24 Reid, "Genese".

25 Reid, *The Miners*, s. 124-127; Eberweir/Tholen, *Belegschaften*, cilt 3.

yatlarını göz altında bulundurdular. Diğer yandan pederşahi kontrol unsurlarının (siyasal ve sendikal faaliyeti sınırlandırma, yerel tacirleri denetleme, yerel siyasal makamlar işgal etme, dinsel uygulamaları izleme gibi) pek çoğunu terk eden bir hayli işveren de oldu.

Bu liberalleşmenin iki nedeni vardı. Birincisi, işçi sendikalarının artan önemi ve Fransa'da, Cumhuriyet'in yerine oturması, işverenlerin, girişimci otoritesinin, yalnızca firmanın verimliliğine engel olabilecek belirli unsurlarını terk etmelerini uygun hale getirdi. İkincisi, sermayeyi hareketli ve artık belirli bir kasabaya bağlı olmayan bir şey olarak gören yeni bir girişimci tavrı hâkim olmaya başladı. Bununla bağlantılı olarak iki endişe daha vardı; şöyle ki, çalışma saatleri dışındaki görece özerklik işçiyi daha üretken ve daha az isyankâr yapabilirdi ve birlik beraberlik duygusunun (*esprit de corps*) yaratılması yalnızca kendi başına bir amaç olarak değil fakat insanları etkili yönetmenin bir ürünü olarak görülüyordu.[26]

Her iki ülkedeki atölye mevzuatı

Atölye mevzuatının çözümlenmesinde bir dizi zorluk söz konusuydu. Bunların birincisi, her iki ülkeye ait elde mevcut kaynakların sayısıyla ilgilidir. Fransa Ulusal Kütüphanesi, 1789'dan 1914'e kadar olan dönem için 600 kaynak içerir ki bunların 360'ı mikrofilm halinde yayınlanmıştır.[27] Büyük firmaları ele alan monografik çalışmalar dışında, Almanya'daki atölye mevzuatıyla ilgili olarak, benim bilebildiğim, yalnızca iki sistemli çalışma mevcuttur. Bunlar, sırasıyla 1838-1888, 1880 ve 1910 dönemlerine ait 26 atölye mevzuatını irdelemektedir.[28] İkinci zorluk, her iki ülkede de yüzlerce kere kopya edilmiş atölye mevzuatı modelleri olduğu gerçeğiyle ilgilidir. Bir başka deyişle bunlar, kısmen yasal olarak getirilmiş kuralların etkisiyle büyük ölçüde formalite haline gelmiş belgelerdir ki, girişimciliğin burjuva karakterini gösterme rolü açısından üzerlerinde bir soru işareti vardır.[29]

Bu tür itirazlara bir tepki olarak denebilir ki, bir kere, bu atölye mevzuatı belirli dönemler içinde yenilenmiş, işverenler tarafından yerel toplumsal koşullara uyarlanmıştır ve ikinci olarak, tam da bu formalite ve taklit unsuru onları temsili kılmaktadır. Son olarak, kişi kendini basit metin analiziyle sınırlandıramaz. Bu fabrika kurallarının gerçekten uygulanıp uygulanma-

---

26 Noiriel, *Les Ouvriers*; F. Faraut, *La Belle Jardinière* (Paris, 1987); Reid, "Genese".

27 Karşılaştırınız, A. Biroleau, *Les Règlements d'ateliers 1798-1936* (Paris, 1984).

28 W. Hromadka, *Die Arbeitsordnung im Wandel der Zeit am Beispiel der Hoechst AG* (Köln, 1979); B. Flohr, *Arbeiter nach Mass* (Frankfurt, 1981).

29 H. Schomerus, *Die Arbeiter der Maschinenfabrik Esslingen* (Stuttgart, 1977); Biroleau, *Les Règlements*, s. 48, 51, 63.

dığı sorgulanmalıdır ki bu noktada, grevler ve uzlaştırma mahkemeleri kararları bize ek bilgi sunmaktadır. Kaynak malzemedeki bu eşitsizlik dikkate alınmakla birlikte, her iki ülkedeki farklılıklar benzerliklerden daha fazla görünmektedir.

Atölye mevzuatının uygulanması

İlk fark atölye mevzuatının sayısındaki farktır. 19. yüzyıl boyunca Fransa'da, çocuk işgücü durumu dışında, 22 Mart 1841 tarihli yasanın bir maddesinde, kuralların belirlenip yayınlanacağının belirtilmesi hariç atölye mevzuatının genel bir hukuki çerçevesi mevcut değildi. İşverenlerin disipline ilişkin haklarını sınırlandıran, 1819'dan sonra sol-kanat parlamenterlerin hazırladığı bir hayli yasa vardı ama bu önerilerin hiçbiri yürürlüğe sokulmamıştı. 1832'de çok çekingen bir yasa disiplinle ilgili para cezalarına sınırlar getirmişti.[30] Öte yandan Almanya'da, iş kazalarının önlenmesiyle ilgili bir yasanın 1891'de geçmesinden sonra, yirmiden fazla işçi çalıştıran fabrikalarda atölye mevzuatı zorunlu hale gelmişti.

Bu yasanın ortaya çıkışının tarihi, atölye mevzuatının öneminin altını çizer. 1889 yılında son derece büyük bir endişe yaratan maden işçileri grevinin ışığında Ren eyaletinin başbakanı ve daha sonra Prusya sanayi ve ticaret bakanı, Baron Hans von Berlepsch, 1889 tarihli, işverenlerle madencilerin seçimle gelmiş işçi temsilcilerinden oluşan bir komite kurulması yönündeki anlaşmasının, "Berlin Protokolü"nün, ötesine geçilmesinin zorunlu olduğu görüşüne ulaştı. Onun kanaatine göre gerekli olan şey, "örgütlü" bir işçi temsilciliği oluşturulmasıydı. Bu öneri Kayzer II. Wilhelm'in 1890 Şubat Kararnamesiyle desteklendi. Seçim kampanyasının ortasında yayınlanan metin, işletmelerdeki işçi temsilciliğinin biçimini belirlemeyi devletin sorumluluğuna veriyordu: Temsilciliğin "üyelerine ortak endişe konusu olan meseleleri düzenlemeye katılma ve işverenlerle ve benim hükümetimin organlarıyla olan ilişkilerinde çıkarlarını koruma yetkisi" veriyordu.[31]

Devlet düzenlemesinin gerekliliği, 1890'da Berlin'de iş güvenliğinin düzenlenişini ele alan uluslararası konferansın başarısız kalışıyla desteklenmiş oluyordu. Bununla birlikte işverenler devletin bu taleplerine karşıydı ve sözcülerinden birisi, Alman Sanayicileri Ulusal Birliği'nin (*Centralverband deutscher Industrieller*) genel sekreteri 1890 yılında atölye mevzuatının oluşturulmasının, "bu girişimden tek başına sorumlu olan işverenlerin hakkı"

30 A. Cottereau, "Les Règlements d'atelier au cours de la Révolution Industrielle en France", Biroleau, *Les Règlements* içinde, s. 5, 21.

31 H. J. V. Berlepsch, *"Neuer Kurs" im Kaiserreich? Die Arbeiterpolitik des Freiherrn von Berlepsch, 1890 bis 1896* (Bonn, 1987).

olduğunu ilan etti.[32] 1891 tarihli yasaya göre, atölye mevzuatı, günlük iş saati ve molalar, ücretlerin ödeneceği süre ve biçim, ihbar süresi, para cezalarının türleri ve düzeyi, bu cezalara nasıl karar verileceği ve bu paraların nerede kullanılacağı ve ceza olarak kesilen ücretlerle ne yapılacağı gibi hükümleri içermek zorundaydı.

Fransa'da atölye mevzuatı esas itibariyle işverenin tek başına kararına bağlı olduğu için, 1800'le 1880 arasındaki dönemde bu tür düzenlemelerin yalnızca az sayıdaki dokuma fabrikası, mekanik iplik fabrikaları ve bazı büyük işletmelerde (maden, metalürji, makine mühendisliği) görülmesi şaşırtıcı değildir. 1880'lerden sonra, atölye mevzuatının sayısında kesin bir artış oldu. Bu dönem, sanayileşmenin ikinci evresi, hükümetin Cumhuriyetçilerin eline geçmesi ve işçi hareketinin gelişmesiyle nitelenen bir dönemdi.

Gerçekte, en azından 1866 öncesi dönemde, klasik liberal model işe yaramamıştı. Fransa'nın her yerinde uzlaştırma mahkemeleri, işverenler tarafından tek taraflı oluşturulan atölye mevzuatını reddediyor; ya işçi ve işveren arasında anlaşma olmadığı gerekçesiyle mevzuatı değiştiriyor, ya da işverenlerin ahlâk ve adalet kavramlarına bağlı yetkilerini sınırlandırmaya girişiyordu. Bunun para cezaları üzerinde belirli bir etkisi oldu. 1866 yılında temyiz mahkemesinin iki kararında uzlaştırma mahkemelerinin bu uygulaması geçersiz sayıldı ve işverenler tarafından tek başına oluşturulan atölye mevzuatının hukuken geçerli olduğu açıklandı. Bu yeni bir gelişmenin başlangıcıydı. İşverenin egemenliği ve ekonomik gereklilik iddiası o andan itibaren adalet ve iyi niyet kriterlerinin önüne geçti. İşletmesi içinde uygulayacağı müeyyideler yasallaştırılarak işverene şimdi bir tür özel yargılama hakkı tanınıyordu.

Bu yüksek mahkeme kararları şimdi liberal modele itici bir güç kazandırmış oldu mu? Bu çok kuşkuludur. Uzlaştırma mahkemelerinin pek çoğu temyiz mahkemesinin kararını kabul etmedi ve tartışmalı mevzuatla ilgili ya da işveren tarafından adalet ve iyi niyet kurallarına göre tek taraflı olarak empoze edilen kararlar konusundaki eski uygulamasını sürdürdü. Ayrıca, ek bir olgu daha vardı ki, bu da, 1880'den sonra pek çok atölye mevzuatının, çalışma anlaşmazlıklarının hemen ardından yürürlüğe girmiş ve işverenle işçi arasındaki görüşmelerle ya da gayri resmi uzlaşmalarla çözüme ulaştırılmış olduğu gerçeğiydi. Bu tür mevzuatın yalnızca çok az bir kısmı, genellikle işverenin uzlaştırma mahkemelerinin bir kararına karşı yüksek mahkemeye başvurduğu durumlarda işveren tarafından tek taraflı olarak empoze edilmiş görünüyor. Bu türden atölye mevzuatı çağdaşlarınca ne yasal ne de meşru sayılıyordu.[33]

---

32 Flohr, *Arbeiter nach Mass*, s. 21.

33 A. Cottereau, "Les règlements intérieure devant les prud'hommes au XIX siècle. Des épreuves de légitimité", Paris konferansına katkı, 20-22 Ocak 1988.

Almanya'da 1891 yasasının bir sonucu olarak, işverenin, yeni atölye mevzuatı çıkarmadan önce seçimle gelmiş bir işçi komitesiyle toplantı yapması mümkündü. Bu sosyal-liberal modelin bir zaferi anlamına gelir miydi? Bu toplantıların isteğe bağlı olması gerçeği bir yana, bu tür bir karşılıklı görüşmeyi öneren 1909 tarihli yasa da hiçbir zaman uygulanmamıştır.[34] Öyle görünmektedir ki, pek çok işletme herhangi bir atölye mevzuatı çıkarmamış ya da çıkardığında bu konuda önceden işçilere danışmamıştır. Ayrıca zaman geçtikçe, işçi komitelerinin sayısı da azalmıştır. 1905 yılında, yirmiden fazla işçi çalıştıran işletmelerin yalnızca % 10'unda bu komiteler mevcuttu. 1891 yasasına dayanarak kurulan bu işçi komitelerinin etkisi, 1890'dan önce çeşitli girişim sahiplerinin kurdukları komitelerin etkisinden daha azdı.[35]

Bununla birlikte bu engeller ve güçlükler abartılmamalıdır. M.A.N. tesisleri üzerine yapılmış ayrıntılı bir çalışma, işçi komitelerinin şirketteki bütün gruplarca kabul edilen bir kurum olduğunu göstermektedir. İşçilerin ortak çıkarlarının temsilinin yolunu açmış, anlaşmazlıkların çözülmesinden pratik dersler sağlamış ve modern sanayi ilişkilerinin gelişmesinde önemli bir aşama olmuştur.[36] Diğer yandan Fransa'da, kömür madeni ve daha sonra da demiryolu şirketleri dışında, çok az sayıda işletme işçilerin örgütlü temsiline izin vermiş ve bunun olduğu durumlarda da, bu genellikle grevler ya da diğer toplumsal anlaşmazlıklar sonucu gerçekleşmiştir.[37] Bir dizi nüans dikkate alınsa bile, Alman girişimcilerin, Fransız meslektaşlarına göre sosyal-liberal modele daha yakın oldukları görülmektedir.

Atölye mevzuatının içeriği

Atölye mevzuatının içeriği söz konusu olduğunda, Almanya ile Fransa arasında ayrıca açık farklılıklar vardı. Bu tür mevzuatın tarzını belirleyen hukuki etkiler her iki ülkede farklıydı. Alman işletmelerindeki atölye mevzuatı, Avusturya ve İsviçre hukuku, özellikle de İsviçre'nin Zürih kantonundaki 1859 tarihli fabrika yasalarından etkilenmişti. Her iki durumda da, atölye mevzuatını genelleştirme, evrensel olarak bağlayıcı kurallara açık tanımlar getirme ve işverenin yetkisini sınırlandırma ya da denetleme eğilimi vardı.[38]

34 Komitelerin ihtiyari olma niteliği Muhafazakâr partiler tarafından olduğu kadar Sosyal Demokrat partilerce de onaylanıyordu. 1900'le 1905 arasında yalnızca madencilikte komitenin dinlenmesi zorunluydu.

35 Eberweir/Tholen, *Belegschaften*, cilt 4 (1984), s. 1904, 1906-1922.

36 H. J. Rupieper, *Arbeiter und Angestellte im Zeitalter der Industrialiseirung* (Frankfurt, 1982), s. 152.

37 J. Rückert ve W. Friedrich, *Betriebliche Arbeiterausschüsse in Deutschland, Großbrittanien und Frankreich im späten 19. und frühen 20. Jahrhundert* (Frankfurt, 1979); P. Fridenson, "Die Arbeiterpolitik großer Unternehmen in Frankreich und ihre Auswirkungen auf die Arbeiterschaft 1880-1914", J. Kocka (ed.), *Arbeiter und Bürger im 19. Jahrhundert* (Münih, 1986) içinde, s. 200.

38 Hromadka, *Arbeitsordnung*, s. 4 ve devamı.

Fransa'da 1789 devriminden önce var olan ve devletin temsilcilerine disiplin kurallarının oluşturulmasına müdahale hakkı veren bir uygulama olan eski "fabrika polisi" uygulaması sona ermişti. Onun yerine şimdi iki yeni yetki söz konusuydu. İlki, 1791 yasası ve *code civil*'in etkisiyle, atölye mevzuatı, tüzel kişiliği yok ederek, birey olarak yurttaşın önceliğini vurguluyordu. İkincisi, kaza ve şehirlerdeki mahkemeler yasal normların işletmeler içinde tutunması rolünü üstlenirken, uzlaştırma mahkemelerinin kurulması yoluyla atölye mevzuatı yerel koşullara uyarlanıyordu.

Dar anlamda atölye mevzuatının içeriği, ayrıca, her iki ülkede farklıydı. Fransa'da daha çok, özellikle yeni makina ve yeni ürünlerin devreye girmesiyle ortaya çıkan teknik sorunlarla (eğitim, güvenlik hükümleri) ilgilenme eğilimi gösteriyordu. Bu bariz bir şekilde teknisyen ve mühendislerin bu mevzuatın oluşturulmasına katılmalarıyla ilgili bir olguydu. Ayrıca işyerindeki kazalarla ilgili Fransız hukuk kararlarından da etkilenmişlerdi. Bu türden bir mevzuat Almanya'da daha seyrek görülüyor, daha az ayrıntılı oluyor ve hukuken tanımlanmamış bulunuyordu. Almanya'da toplumsal sorun –sağlık bakımı, emeklilik ve mesken sorunu– merkezde yer işgal ediyordu. Bunlar Fransız atölye mevzuatının nadiren ele aldığı konulardı ki muhtemelen, Fransız girişimcilerin, her türlü resmi sosyal politika düzenlemesini mümkün olduğunca, engellemeye çalıştığı Fransız pederşahiliğinin özellikleriyle ilgiliydi. Her iki ülke arasındaki en büyük fark, Fransa'da böyle bir sınır yokken, Almanya'da para cezalarının yasal bir sınırının bulunmasıydı.

Bununla birlikte, disipline ilişkin düzenlemeler her iki ülkede de birbirine çok benziyordu. 1800 ile 1914 arasında disipline ilişkin aynı hükümlerin sürekli olarak yeniden görülmesi, işverenlerin daha güçlü olduklarının bir kanıtı değildi. Her halükârda, bu açıdan Almanya Fransa'dan daha az burjuva değildi. Aksine, girişimcilerin işçilere iyi davranışı, görevlerle rollerin adil bir şekilde dağıtılması yönündeki burjuva kurallarını benimsetmedeki çabalarının güçsüzlüğünü gösteriyordu. Bu açıdan bakıldığında atölye mevzuatının artan çeşitliliğinin gösterdiği şey, ne bir "güç teknolojisinin" (Foucault) atılımı ne de çalışma disiplininin sıkılaşmasıydı. Bu daha ziyade mevzuatla yerleşmiş alışkanlıklar ve işverenin gücünün istikrarsızlığı arasında sürüp giden bir gerilimin kanıtıydı. Girişimci burjuvazinin işgücünü "uygarlaştırma" çabaları kuşkulu bir teşebbüs olarak kalıyordu.[39]

İki benzerlik daha, beyaz yakalı işçilerin rolü ve atölye mevzuatının hukuki statüsüyle ilgilidir. Her iki ülkede, beyaz yakalı işçiler için düzenlen-

39 H. Zwahr, "Ausbeutung und gesellschaftliche Stellung des Fabrik - und Manufakturproletariats am Ende der Industriellen Revolution im Spiegel Leipziger Fabrikordnungen", W. Jakobeit ve U. Mohrmann (ed.), *Kultur und Lebensweise des Proletariats* (Berlin, 1974) içinde, s. 85-136; Rupieper, *Arbeiter und Angestellte*, s. 98; Cottereau, *Les Règlements atelier*, s. 18 ve devamı.

miş, onların işletme içindeki özel statüsünü vurgulayan özel çalışma (hizmet) kuralları vardı. Bununla birlikte her iki ülkede de, atölye mevzuatının hukuki statüsü belirsiz olmayı sürdürüyordu. Pek çok hukukçu bunlara sözleşmeden doğan bir nitelik atfediyor ve bunları işçilerle işverenler arasındaki iş akdinin ayrılmaz bir parçası olarak görüyordu. Başkaları ise bunları, özel bir kurum olarak aile ile, bir kamu kurumu olarak devletin arasında bir yere yerleştirilen, belirli bir kurumun, işletmenin "iç yasaları" olarak görüyordu.

Atölye mevzuatının çözümlenmesi, genel olarak, Fransa'da, kamu, daha çok yerel otoritelerin müdahalesinden kaynaklanan küçük değişiklerle, esas itibariyle klasik liberal sistemin girişimci otoritesi görüntüsünü doğrular. Girişimci otoritesinin Almanya'daki sosyal-liberal görüntüsü ise büyük ölçüde merkezi hükümetle, devletlerin hükümetlerinin etkisine bağlıdır. Bunlar, siyasal olarak işçileri bütünleştirmek arzularının sonucu, girişimcilerin çoğunluğundan daha liberal olmak zorundaydılar. Yüzyılın başında işler hareketlenmeye başladı. Almanya'da artan sayıda işveren, toplumsal konular ve personele ilişkin daha esnek bir politika benimsemeye istekli görünüyordu. İşletmelerinde, işçi dernekleri ya da boş zaman dernekleri kurmaya giriştiler. Fransa'da, yönetici Henri Fayol, kendi yönetim kuruluna, işçilerin sınırlı temsilinin yararlarını anlatıyordu. Kişisel notlarında, yönetimin yetkilerini ele geçirmeye kalkışmamak ve kendilerini ücretler, çalışma süresi gibi sorunlarla sınırlandırmak ve kendi eylemlerinden parasal yönden sorumlu olmak koşuluyla, güçlü işçi sendikalarını onaylıyordu.[40]

Örnek olay: Almanya ve Fransa'da otomobil sanayii

1912 yılında Alman otomobil sanayii 35.877 işçi istihdam ediyordu. Fransa'da istihdam edilenlerin sayısı ise çok benzerdi. Her iki ülkede sanayiin yapısı da birbirine benziyordu. Küçük ve orta büyüklükteki çok sayıda şirketin yanı sıra, az sayıda büyük firmalar vardı ki, benim inceleyeceğim bunlardır.[41]

Alman otomobil imalatçıları

İki firmayı ayrıntılı olarak ele alacağım: İlk başta bir aile şirketi olan ama giderek müdürler (menajerler) tarafından yönetilen Daimler ve beş kardeşin yönettiği Opel. Bu firmalar hakkında bildiklerimize göre, bunlar girişimci otoritesinin sosyal-liberal modelinin iyi örnekleridir. Bu tür bir girişim-

40 Reid, "Genese", s. 90 ve devamı; Eberweir/Tholen, *Belegschaften*, cilt 4, s. 1915 ve devamı.

41 Almanya'da daha küçük bir otomobil fabrikası üzerine bir çalışma için karşılaştırınız, S. Chopp, "Une entreprise: Mathis", tez, Strasbourg Üniversitesi, 1986.

ci otoritesi, basit olarak, her atölyenin başındaki ustabaşıyla konuşmaktan, merkezi olarak yönetilen karmaşık bir üretim organizasyonuna doğru evrimleşmiştir. Bu Opel'de, 1906 yılında Rüsselsheim'da kıdemli bir mühendisin başına geçirildiği ve imalat sürecini, verimliliği koordine eden ve her ustabaşına bir talimat kitapçığı temin eden merkezi bir çalışma bürosunun kurulmasıyla oldu.[42] Untertürkheim'daki, uzun bir süre için aslında "özerk ustabaşı cumhuriyetleri federal sistemi" olan Daimler tesislerinde, 1911'den itibaren her ustabaşıya, işçi başına düşecek ücret miktarını belirleme yetkisini ciddi olarak sınırlandıran bir parça-başı ücret rehberi temin eden merkezi bir büro kuruldu.[43] Opel'de ustabaşıların yetkileri daha da sınırlandırılmıştı. 1906'dan sonra ustabaşılara, yalnızca bir parça-başı ücret tarifesi değil fakat ayrıca işin türünü ve çalışılan süreyi kaydetmeleri gereken kartlar (*Begleitkarten*) verildi.[44] Daimler'de işçiler yalnızca bölüm mühendislerine değil fakat ayrıca ücretleri belirlemekten sorumlu olan beyaz yakalı işçilere de bağımlı kılındı. 1909 yılında, muhtemelen Opel örneğini izleyerek, firma, müdürlere eldeki malzeme, işgücü ve bunların ücretleri hakkında bilgi sağlayan bir kart sistemi başlatıldı. 1911'de bir mühendis, olabilir ki, merkez bürodaki en üst kişilerden biri, ücretleri kesin olarak belirlemekle görevlendirildi.[45]

Ciddi toplumsal anlaşmazlıklardan sonra, 1906 yılında, Daimler atölye mevzuatını yayınladı ve bir işçi komitesi kurdu. Bu komite, ücret düzeninden memnun olmayan her işçiye destek sağlama hakkına sahipti. Kuşkusuz son karar firmanın yönetimine bağlıydı. Bu komite ayrıca, eğer bir işçi çok yüksek olarak düşündüğü bir para cezasına çarptırılmışsa, yöneticiler nezdinde bunu temyiz etmek hakkına da sahipti. Öyle anlaşılıyor ki atölye mevzuatı yürürlüğe girmeden önce var olan bu komite, 1906 yılında, Alman Metal İşçileri Derneği'nin (*Deutscher Metallarbeiter-Verband*) yerine, işçilerin ücret görüşmelerindeki temsilcisi olarak tanındı. İşçilerden gelen bir taleple ilgili olarak bir anlaşma daha yapıldı ki, buna göre tesisteki her kısım, ücret anlaşmazlığı durumunda ustabaşıyla muhatap olacak bir işyeri temsilcisi seçebilecekti. Eğer bir anlaşma sağlamak için bu yeterli olmazsa, işçi komitelerinin sorunu yönetime götürme hakları vardı.

Yine de, daha sonra, 1910'da bir anlaşmazlık olunca, firmanın yöneticileri, onların yalnızca istişarî bir işlevlerinin olduğunu iddia ederek işçi komitesinin görüşlerine kulak asmadılar. Tesislerin dışında işçiler Stuttgart'taki sanayi mahkemesinin korumasından da yararlanıyordu. 1911 yılında bu mahkeme, Daimler'in, atölye mevzuatında yönetimin yaptığı ihbar süresini

42 A. Kugler, "Von der Werkstatt zum Flieband", *Geschichte und Gesellschaft* 13 (1987), s. 319-321.

43 B. Bellon, *Mercedes in Peace and War* (New York, 1990), s. 38.

44 Kugler, "Von der Werkstatt", s. 320.

45 Bellon, *Mercedes*, s. 43-44.

kısaltan değişikliklere ve baskı uygulamak üzere fazla mesaiyi yasaklamasına karşı direnen işçilerden 77'sine uyguladığı para cezalarını geçersiz saydı. Bununla birlikte mahkeme, işçilerin karşı çıktığı atölye mevzuatındaki değişiklikleri kaldırmadı.[46]

İşçilerle görüşmek Daimler yönetiminin her zaman uyguladığı bir politikaydı. Bunun tek bir istisnası oldu: Daimler'in de üyesi bulunduğu metal sanayiindeki işverenler derneğinin (*Verein Deutscher Metallindustrieller*) aldığı 1910'daki lokavt tehdidi kararıyla dayanışmada bulunmak için.[47]

Firmanın yönetimi açısından atölye mevzuatı, işçilerin firmanın çıkarlarıyla özdeşleşmesini sağlamak üzere düşünülmüş bir araçtı. Firma, her ne kadar 1912 yılında işçilerin ev yapabilmesi için gerekli arsanın satın alınması amacıyla kullanılacak sermayenin bir kısmını temin ettiyse de, işçilerin özel hayatlarına müdahale etmedi. Bunu, ev sahipliğinin işçilerin Sosyal Demokrasi'den uzak durmasını sağlayacak ve onları "sağlam bir Bürgersleute" haline getirebilecekleri umuduyla yaptılar.[48]

Açıktır ki Daimler yönetiminin sosyal-liberal politikasının açıklaması, kısmen işçilerinin yüksek düzeyde örgütlenmesiyle ilgiliydi. Fransa'daki durum oldukça farklıydı.

Fransız otomobil imalatçıları

1914'ten önce Fransa'daki girişimci otoritesi uygulamasını, iki ilginç olay sembolize eder. 1904 Mart'ında, Billancourt'daki La Minèrve otomobil fabrikasında işçiler, bir ustabaşının onları tabanca ile tehdit etmesi üzerine bütün makineleri kırdılar.[49] 1906 baharında işçiler sekiz saatlik iş günü için grevde olduklarından, Paris'teki otomobil imalatçıları, zaman zaman işçilerin üzerine oturduğu fabrikadaki bütün tabureleri kaldırmaya ve fabrika bahçesinde yakmaya karar verdiler.[50]

Fransız otomobil imalatçılarının işçilerine yönelik politikaları, Almanya'da olduğundan çok daha otokratikti. Yalnızca bir firma bir işçi komitesi kurdu: Delaunay-Belleville. Bir başka olayda firma (Renault) işçi delegelerine izin verdi ama bu delegelerin bir komite oluşturmasına izin verilmedi. 1906 grevlerinden sonra çalışma mevzuatı sıkılaştırıldı ve o andan itibaren işverenler "fabrikalarda görenek yoluyla yerleşmiş olan her türlü hak-

46 *A.g.e.*

47 *A.g.e.*

48 *A.g.e.*

49 L. Berlanstein, *The Workers of Paris 1871-1914* (Baltimore, 1984), s. 175 ve devamı.

50 P. Friedson, "Die Arbeiter in der französischen Automobilindustrie 1890-1914", D. Puls (ed.), *Wahrnehmungsformen und Protestverhalten* (Frankfurt, 1979), s. 228-261.

ka" karşı direndiler. Firmalar genellikle işçileriyle görüşme yapmıyordu. Çalışma anlaşmazlıklarından önce, bir önlem olarak işçilerin işten çıkarıldığı ya da cezalandırıldığı yolunda pek çok haberler vardı. Renault'da gerekli ihbar süresi bir saatti. 1914'ten önce Daimler'de bu süre on dört gündü. Kural olarak işçiler, amaçlarını elde etmek için greve gitmediler. Ancak, girişimci otoritesi ne zaman söz konusu olduysa, işverenler sert oldular. 1903 yılında Peugeot'da, işçiler atölye mevzuatındaki bir değişikliği reddedince böyle bir olay ortaya çıktı. Benzer bir şekilde, işçiler bir ustabaşının görevden alınmasını, bir işçinin yeniden işe alınmasını, parça başı çalışmanın kaldırılmasını ya da çalışma saatlerinin ölçülmesini talep edince, işverenler bunun bir greve yol açmasına hazırlıklıydılar.

Fransız işverenleri işçilerini, Alman meslektaşlarından daha sıkı bir şekilde denetliyorlardı ve en ileri pederşahi gelenekle, çok sayıda toplumsal kurum oluşturuyorlardı: Mesken, tüketici kooperatifleri, sigorta ve emeklilik fonları, boş-zaman dernekleri ve özellikle de spor dernekleri.[51]

Öte yandan merkezileşmiş yönetim, Alman firmalarında olduğundan daha az gelişmiş görünmektedir. 1912'den sonra yalnızca Renault'un, operasyonları planlamak ve her işçiye talimat yazıları göndermekten sorumlu bir tane merkezi bürosu vardı. 1907 ile 1914 yılları arasında mühendis Ernest Mattern idari bir *instrumentarium* başlattı: Terfi politikası, talimat kitapçıkları, denetim kartları, üretim planları ve stok envanter grafikleri. Mühendislerle vasıflı işçiler arasındaki alışılmış ilişkiyi bozdu ve yönetimin örgütsel sorumluluklarını, kârlılığı üretimin takibine bağlayarak, üretim alanına taşıdı. Bununla birlikte savaştan önce bir planlama bürosu kurmadı.[52]

Klasik liberal modelin bir başka kanıtı, işçilerle anlaşmazlık olduğu zamanlarda işverenler arasında pek az bölgesel anlaşma yapılmış olduğu gerçeğidir. Her ne kadar 1905'te Lyon'da, 1906'da Paris'te temaslar olmuşsa da, o tarihten sonra otomobil sanayiindeki belli başlı işveren dernekleri üyelerinin ve onların işçilerle olan ilişkilerine müdahale etmedi. Bunun yerine devletle olan ilişkiler ve işletme yönetimlerindeki verimliliği vurgulayan basın haberleri üzerine yoğunlaştılar.[53] Tek tek işletmelerin ileri derecede özerklikleri söz konusuydu. Bunun kanıtı, fabrika temsilcileri sisteminin 1913 yılında Renault'da sona eriş biçiminde görülebilir. Sistem yalnızca dört ay yürürlükte kalmış ve bir grevden sonra terkedilmişti. Devlet ve yasama otoriteleri de mesafeli durdular. Devlet anlaşmazlıklara yalnızca her iki tarafa ilişkin bilgi toplayarak ve grevcilere karşı kullanılmak üzere firmalara polis ve asker temin ederek müdahale etti.

---

51 J. L. Laux, *In First Gear* (Liverpool, 1976); Friedson, "Die Arbeiter".

52 Cohen, "Ernest Mattern", s. 119, 129 ve devamı, 137, 140-143, 154 ve devamı, 167, 179.

53 Chambre Syndicale des Constructeurs d'Automobiles arşivi, Paris, 1909-1914.

1907 ile 1914 arasında yedi otomobil firmasında, Fransız otomobil sanayiinin hemen hemen tümünde kural haline gelen Taylorcu sistemin benimsenmesi de liberal otorite modeline ayrı bir destek sağlamış olabilir. Her halûkârda Taylorizm bu modelin güçlenmesine katkıda bulunmuş, ona farklı işçi grupları arasındaki ilişkilerin değersizleştirilmesi ve çözülmesini sağlayan teknikler sunmuştur. Böylelikle işçilere, burjuvazinin geliştirdiği ölçülebilir ve değiştirilemez başarı standartlarına sadık kalmaktan başka yapacak bir şey kalmamıştır.[54] İşverenler, işçiler arasındaki dayanışmanın ve onların geleneksel değerlerinin bu şekilde parçalanmasının, sendikal hareketin ve sosyalizmin sonunu getireceğini umuyorlardı.

Sonuçlar

Fransa ve Almanya'da 1880'le 1914 arasında girişimci otoritesinin evrimi, çağa yeni bir meşruiyet modeli ve kişisel olmayan genel kurallarla nitelenen, saf finansal kârlılık endişelerinin çok ötesine geçen girişimci etkinliğine güçlü bir vurgu yapan yeni bir davranış biçimi getirdi.[55] Bu süreçte ustabaşı pozisyonunun önemi azaldı ve otoritesi ciddi olarak sınırlandırıldı. Öte yandan mühendisler ve beyaz-yakalı işçiler, işletme içindeki kendi pozisyonlarını güçlendirerek avantaj sağlamaya kalkıştılar. İşçiler, gerek fabrika içinde gerekse yerel düzeyde, öz-yönetim arzularına denk düşen, çıkarlarının kolektif temsilini talep ettiler. Sanayi öncesi modellerin önemi azaldı. İşçilerin üniforma giydiği ve askerce selam verdiği M.A.N. gibi işletmeler bir istisna idi.[56] Zamanla, en azından büyük firmalarda, devlet ve yerel koşullarca pek çok yönden etkilenen bir burjuva girişimci *modus vivendi* (geçici anlaşma) hâkim oldu. Almanya'da bu daha ziyade sosyal-liberal, Fransa'da ise liberal izler bıraktı.

Kuşkusuz her ülkenin içinde, bölgeye, sanayi dalına, işletmenin büyüklüğüne ve de döneme bağlı olarak farklılıklar vardı.[57] Yeni fabrikaların mima-

54 P. Fridenson, "Une tournant taylorien de la société française (1904-1918)", *Annales E. S. C.* 58 (1987), s. 1034-1036.

55 J. Kocka, "Capitalism and Bureaucracy in German Industrialisation before 1914", *Economic History Review* 33 (1981), s. 459.

56 Rupieper, *Arbeiter und Angestellte*, s. 99.

57 Almanya için karşılaştırınız, W. Ruppert (ed.), *Die Arbeiter* (Münih, 1986); H. Steffens, *Autorität und Revolte* (Weingarten, 1986); E. Glovka-Spencer, *Management and Labour in Imperial Germany. Ruhr Industrialist as Employers, 1896-1914* (New Brunswick, 1984); H. Junkers, "Entwicklung und Wachstum der Stahl - und Hüttenwerke Oberhausen und Neu-Oberhausen 1880-1890, Beispiele unternehmerischer Entscheidungen in der Gute-Hoffnungs-Hütte", tez, Heidelberg Üniversitesi 1970; V. Hentschel, *Wirtschaftsgeschichte der Maschinenfabrik Esslingen AG 1846-1918* (Stuttgart, 1977); G Schulz, *Die Arbeiter und Angestellten bei Felten und Guilleaume* (Wiesbaden, 1979); S. H. F. Hickey, *Workers in Imperial Germany. The Miners of the Ruhr* (New York, 1985).

risinde ve pek çok fabrika sahibinin ikametgâhının gösterişli tarzında daha ileri kanıtlar da bulunabilir.[58] Ancak bu noktada kendimizi, bir yanda girişimci yetkilerinin ve genellikle bağlayıcı bir mevzuatın tesisi; diğer yanda işletmelerdeki işgücünün yararına olan pek çok bireysel hakkın hayata geçirilmesi arasındaki zor bir uzlaşma izlenimiyle sınırlandırmalıyız. Bu çelişkili yapı, kamusal alanda var olduğu şekliyle burjuva toplumsal düzeniyle karşılaştırılamaz. Açıktır ki, işletmelerdeki burjuva otorite biçimleri, Birinci Dünya Savaşı sırasında hâlâ gelişme süreci içindeydi.

58 K. Herding, "Industriebild und Moderne. Zur Künstlerischen Bewältigung der Technik im Übergang zur Großmaschinerie 1830-1890", H. Pfeiffer ve diğerleri (ed.), *Art social und art industriel. Funktionen der Kunst im Zeitalter des Industrialismus* (Münih, 1987) içinde, s. 424-468.

13

Burjuva Liberalizmi ve Halk Sağlığı: Bir Fransa Almanya Karşılaştırması

Allan Mitchell

Fransız Devrimi'nden sonra liberalizmin ikiyüzlülük yaptığı açıktır. Geriye doğru 18. yüzyılın monarşik mutlakiyetçiliğine baktığınızda siyasal özgürlükleri ve insan haklarını savunan ilerici bir anayasal hareket olarak görünür; ama ileriye doğru 19. yüzyılın yükselen halk demokrasisine baktığınızda, kendisini mevcut düzeni sürdürmek isteyen inatçı bir muhafazakâr güç olarak ortaya koyar. Sosyo-politik ideolojilerde çoğu kez görüldüğü üzere liberal geleneğin de belirli çöküşü bu nedenle gözlenebilir: Başlangıçta yenilikçi bir anlayış yerleştikten sonra, yavaş yavaş reformcu özelliklerini yitirir, mevcut koşulların savunucusu haline gelir ve yeni itici güçlere karşı kendini korur.

19. yüzyılda Avrupa tarihi için öylesine tipik ve geliştirici olan o ayrıntılı *Weltanschauung*, liberalizm de böyle oldu. Gerçekten de Napolyon Bonapart ile Birinci Dünya Savaşı arasındaki dönemi liberal çağ olarak niteleme konusundaki çekicilik bir hayli yüksektir. Ne ki, liberalizme genel bir tanım bulmayı başaramadığımız, nüanslarının farkına varamadığımız ve geçirmiş olduğu çeşitli değişiklikleri tanımlayamadığımız sürece değeri olan çok az şey aktarılmış olur. Bu görevi kısa bir makalede başarmak hemen hemen imkânsızdır. Ancak sınırlandırılmış ve odaklanmış bir incelemeyle belki o liberal ikiyüzlülüğün üzerine bir dereceye kadar daha parlak bir ışık tutabilir bu muazzam sorun içinde daha iyi bir yön bulabiliriz.

Fransa ve Almanya arasındaki aşağıdaki karşılaştırma, 19. yüzyıl boyunca her iki ülkenin de önüne geçilemez bir *burjuvalaşma* (*Verbürgerlichung*) süreci içinde oldukları varsayımıyla başlıyor. Bu nedenle her iki ülkenin de karakteri, her ne kadar Almanya'daki gelişme geç kalmış bir sanayileşme ve ge-

cikmiş ulusal birlik nedeniyle bir dereceye kadar daha yavaş olsa da, artan ve önemli bir şekilde *bourgeoisie* (*Bürgertum*) tarafından belirlenmiştir. Yalnızca burjuva unsurlar güçlü olduğunda liberal ideoloji yol alabilirdi. Bu anlamda liberal çağ, aynı zamanda bir burjuva çağıydı. Bu gözlem patentli bir bayatlık olarak görülebilir ama aslında dikkatli bir incelemeyi gerektirmektedir. Bu amaç için, Fransa ve Almanya'da halk sağlığı sorunu, teori ve pratiğin zengin oluşumu üzerine daha yakından odaklanmada bize hizmet edecektir.

Avrupa liberalizminin birliği ve çeşitliliği

Eğer 19. yüzyılın ortasından başlarsak, kendimizi doğrudan Avrupa liberalizminin klasik çağında buluruz.[1] Ulusal farklılıkları ele almadan önce siyasal ve entelektüel olarak kararlı olan bu kanaat akımının ortak niteliklerini kavramak iyi olur. Liberal görünüşlerin sonu gelmez karmaşıklığının ışığında pek çok tarihçi genel bir tanımın işe yaramaz olduğunu düşünür. Tek başına Alman liberalizmi çok zor sınıflandırılabilecek şaşırtıcı boyutta kronolojik ve bölgesel çeşitlilik ortaya koymuştur. 1848 öncesi liberalizmin bir antolojisinin girişi, dolayısıyla şu görkemli cümle ile sona erer: "Almanya'da liberal hareketin birliği yalnızca onun çeşitliliğinden fışkırır".[2] Bu doğru olabilir ancak kulağa Kutsal Teslis doktrininin tebliği gibi gelmektedir. Herhangi bir kavramı ifade etmenin bizzat bünyesinde var olan kaçınılmaz sınırlılıklar bir yana, bu tür belirsiz nitelemeler, eğer "liberalizm"i çözümleyici bir kategori olarak kullanacaksak çok yetersizdir. Daha önce etkili olmuş bu tarihsel olguyu ele almak niyetinde olduğumuz sürece onun temel prensiplerini ortaya koyma çabasından uzak duramayız. Bunların üçü özellikle önemlidir.

Liberalizm her şeyden önce bir kendi kendine yetme felsefesiydi. Gerçek bir liberal için bireyden daha önemli bir şey yoktu. Dünya, kendi kaderlerini belirleyen tek tek kişiler ya da pederşahi aileler etrafında dönüyordu. Bu aynı zamanda onların hakkı ve göreviydi. Bireysel hak ve kişisel özgürlüğün insanlığın devrolunamaz tasarrufu olduğu şeklindeki liberal inanç, bu gerçek müjde, liberalizmin anavatanından, İngiltere'den geliyordu. *Özgürlük Üzeri-*

1 Genel değerlendirmeler için bkz. G. Ruggrieo, *The History of European Liberalism*, 2. baskı (Cambridge, Mass., 1948); A. Bullock ve M. Schock (ed.), *The Liberal Tradition from Fox to Keynes*, 2. baskı (Londra, 1966); D. Sidorsky (ed.), *The Liberal Tradition in European Thought* (New York, 1970); L. Gall (ed.), *Liberalismus*, 2. baskı (Königstein, 1980); A. Arblaster, *The Rise and Decline of Westren Liberalism* (Londra, 1984).

2 W. Schieder, "Probleme einer Sozialgeschichte des frühen Liberalismus in Deutschland", Schieder (ed.), *Liberalismus in der Gesellschaft des deutschen Vormärz* (Göttingen, 1983) içinde, s. 9-21. Liberalizmin kronolojik olarak özel bir tanımı, D. Langewiesche, "Gesellschafts - und verfassungspolitische Handlungsbedingungen und Zielvorstellungen europäischer Liberaler in den Revolutionen von 1848", *a.g.e.*, s. 341-362'de savunulmaktadır.

ne (1859) adlı parlak çalışmasında John Stuart Mill, bu görüşün parçalanamaz özünü sık sık aktarılan tek bir cümlede yakalamıştı: "Birey, kendisi üzerinde, kendi aklı ve bedeni üzerinde hükümrandır".[3] İfade özgürlüğü, basın özgürlüğü, seçim özgürlüğü gibi bütün o liberal talepler, insanoğlunun ayrıca bu temel hakları kullanmaya muktedir olduğu varsayımı altında, buradan kaynaklanıyordu. Bu açıdan liberalizm kararlı bir şekilde iyimserdi çünkü bireyin "rasyonel özgür seçimine" göre düşündüğünü ve davrandığını öne sürüyordu.[4]

19. yüzyılın ilk yarısında liberal özlemler bir anayasa talebiyle yakından ilişkiliydi. Bu yalnızca bazı hukuk ilkelerini açıkça ifade etme değil, fakat ayrıca onları siyasal bir çerçeve içinde şaşmaz bir şekilde ve metin olarak güvenceye alma meselesiydi.[5] Başından itibaren bu hedefin, biri açık seçik, diğeri ima olunan iki bileşeni vardı. Mutlakiyetçiliğin keyfi gücünü sınırlandırmak açıkça ilan ediliyordu. İlk başta bilinç dışı ama daha sonra son derece bariz başka bir hedef ortaya çıktı: Demokrasinin radikal aşırılıklarını önlemek. Siyasal kutuplar olarak demokrasi ve mutlakiyetçilik liberaller için sürekli bir tehlike teşkil ediyordu. Bunların görece ağırlıkları yüzyıl boyunca değişti; tiranca yönetimin yeniden inşası, özellikle Paris Komünü'nden sonra, liberaller için tatmin olmamış bir halkın yapacağı devrimden daha az tehdit ediciydi. Yine de, bireysel özgürlüğün temel görüşleri titizlikle resmediliyor ve tutkuyla savunuluyordu. Kuşkusuz zaman zaman farklılıklar ortaya çıkıyor ama bireycilik, her şeye rağmen bütün gerçek liberallerin gıpta edilen ideali olarak varlığını koruyordu.[6]

Liberalizm, müdahaleci devlete karşı bir savunmayı temsil ediyordu. Liberallerin devlete düşman oldukları söylenemez.[7] Aksine, liberal devlet pek çok görev üstlenmişti ve temelde Avrupa yönetim şeklinin geleneksel biçimleriyle çatışma içinde değildi. Kuşkusuz, bireyciliğin açıklanmış ilkesini iptal edecek olan özel ya da aile hayatına kaygısızca müdahale edilemezdi. Bu açıdan liberalizm, *juste milieu*'nün (suya sabuna dokunmayanların) doktriniydi. Devletin kimi durumlarda oynayacağı ama kimi durumlarda oyna-

3 J. S. Mill, *On Liberty* (Harmondsworth, 1974), s. 68.

4 Sidorsky, *Liberal Tradition*, s. 2.

5 Bkz. L. Gall, "Liberalismus und 'bürgerliche Gesellschaft'. Zu Charakter und Entwicklung der liberalen Bewegung in Deutschland", *Historische Zeitschrift* 220 (1975), s. 324-356. Fakat ayrıca Mommsen'in eleştirisine de bakınız, W. Mommsen, "Der deutsche Liberalismus zwischen 'klassenloser Bürgergesellschaft' und 'organisiertem Kapitalismus'. Zu einigen neueren Liberalismusinterpretationen", *Geschichte und Gesellschaft* 4 (1978), s. 77-90.

6 Bkz. Arblaster, *Rise and Decline*, s. 15.

7 Liberalizmin devlet karşıtı eğilimi abartılmıştır, örneğin, J. Droz, *Histoire des doctrines politiques en France* (Paris, 1963), s. 72. Konuyla daha ilgili olarak, D. Grimm, "Verfassungsrechtliche Anmerkungen zum Thema Prävention", *Kritische Vierteljahresschrift für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft* 1 (1986), s. 38-54.

mayacağı meşru bir rolünün olduğu görüşünü benimsemişti. Bireysel hakların ve kişisel özgürlüklerin anayasal garantisinin tek başına yeterli olmayacağı, çünkü bir toplumda bütün bireyler, iki ya da daha fazla kişisel çıkar birbiriyle çatışsa bile, bir toplum içinde yaşamak ve etkileşmek zorundaydılar. Dolayısıyla kuşkulu durumlarda devlet "olumsuz" ya da savunmacı bir işlev yerine getirebilir. Devletin bireyi ve ayrıca toplumu koruması meşrudur ki bu, ordu ve diplomasiyi olduğu kadar polisi ve mahkemeleri haklı kılacaktır.

Böylelikle teoride liberaller, kurulu siyasal otoriteye geniş tavizler vermeye hazırdılar. Bununla birlikte, bu görünüşte esnek duruşun (çoğu kez belirsiz) sınırları vardır, zira liberal görüşe göre devlet özel olarak "olumlu" bir işleve sahip değildir. Müdahalesiyle bir bireyin varlığını, o kişinin bu eylemi onaylayıp onaylamamasına bakmaksızın, değiştirmeye kalkışmamalıdır. Bu nedenle, başlangıçta hayırseverlik çoğu zaman özel bir meseleydi ve devletin bir işlevi değildi.[8]

Ekonomik alanda da, benzer bir şekilde, liberaller arasında paylaşılan teorik bir pozisyon vardı; bununla birlikte farklı uygulamalar sık sık bu pozisyona eşlik etmiştir. Ünlü liberal slogan, *laissez faire, laissez passer*, liberalizmin erken döneminde oldukça tartışmalıydı ve çoğu kez neredeyse ifade edilmiş olduğu görmezden geliniyordu. Ama zamanla durum açıklığa kavuştu: Liberalizm serbest ticaretten yanaydı ve bu 1860 yılında İngiltere ve Fransa arasındaki Cobden antlaşmasıyla resmen açıklanmıştı ki kısa süre sonra Alman Gümrük Birliği de buna katıldı. Bu saflaşma, Avrupa 1873 yılında ekonomik bir krizle tökezleyince daha da açık bir hale geldi. Şimdi liberal olmak demek serbest ticarete bağlılıktı. Bismarck, 1875 yılında liberal meslektaşı Rudolf von Delbrück'ü görevden alınca, bu Almanya'da liberal ekonomik politikanın reddedildiğinin bariz bir işaretiydi.[9]

Liberal olmak demek aynı zamanda tutumlu davranmaktı. Liberaller genellikle *küçük bütçe* (*petit budget*) para politikasını destekliyorlardı. İdeal devlet, işlevlerinde olduğu gibi, maliyesinde de sınırlı olmalıydı. Yurttaşın zenginliğinin ve gelirinin en az miktarından fazlasına el koymamalıydı ve kesinlikle zenginliğin "doğal" dağılımını sorgulamamalıydı. 19. yüzyıl liberali bu nedenle, ne şimdi ne de gelecekte gerekli görünen, müterakki gelir vergisi yandaşı olamazdı. Ne de olsa, toplumsal düzen, ayrıntıları belki eksik

8 H. K. Girvetz, *From Wealth to Welfare. The Evolution of Liberalism* (Stanford, 1950), s. 43-47; C. Sachsse ve F. Tennstedt, "Krankenversicherung und Wohnungsfrage", G. Asmus (ed.), *Hinterhof, Keller und Mansarde* (Hamburg, 1982) içinde, s. 271-297.

9 Bkz. I. N. Lambi, *Free Trade and Protection in Germany, 1868-1879* (Wiesbaden, 1963); H. Böhme, *Deutschlands Weg zur Großmacht. Studien zum Verhältnis von Wirtschaft und Staat während der Reichsgründungszeit 1848-1881* (Köln, 1966); ve hepsinden önemlisi H. Rosenberg, *Große Depression und Bismarckzeit* (Berlin, 1967).

ikmal edilmiş bile olsa, ana çizgileriyle mevcuttu. Her halükârda, toplumun yapısını keyfi bir şekilde sarsmak devletin yetkisinde değildi.[10]

Liberalizm burjuvaziyle sıkı bir şekilde bütünleşmişti. Liberal felsefe ve burjuva toplumsal statüsü tamamen aynı değildi ve bu nedenle "burjuva liberalizmi" kavramı, öncelikle iki açıdan, ancak dikkatle ve koşullu olarak kullanılmalıydı.[11] Birincisi, liberal düşünceler, "idari liberalizm", "bürokratik liberalizm" ya da "kabine liberalizmi" gibi ifade ve olguların ima ettiği şekilde, ticaret burjuvazisinin tekelinde değildi. Pek çok daha az bilinen ismin yanında Alexis de Tocqueville'in öne çıkan bir örneğini teşkil ettiği "aristokratik liberalizm" bile vardı.[12] Benzer bir şekilde bir "proletarya liberalizmi"nden söz edilip edilemeyeceği bir yana bırakılabilir; her halükârda liberal kavramlar büyüyen işçi hareketi üzerinde de bir cazibe oluşturuyordu ki, toplumsal değerlendirme sınırları açık olmayan "radikal liberalizm" aşikâr oldu.[13] Bu tür görünür bir muğlaklık liberalizm uzmanlarınca görmezlikten gelinemez ve liberalizmi burjuvazi ile özdeşleştirme konusundaki herhangi bir girişimi zorlaştırır.

İkinci neden de birincisi kadar zorlayıcıdır. Burjuvazinin bütünleşmiş olmadığı ve bir küme birbirine benzer çıkarı temsil etmediği inkâr edilemez.[14] Bu geniş temanın özellikle ilgili bir yönünden, yani Avrupa'nın her yerinde göze çarpan büyük ve küçük girişimler arasındaki farktan burada kısaca söz edilebilir. Pek çok çalışanı ve kendine özgü bir bürokrasisi olan büyük firmaların yöneticileri, pratik bir sorun olarak, devletin desteklediği sosyal güvenlik ve sigorta önlemlerini benimsemeyi göze alabilirler. Büyük iş ve fabrika sahipleri için para ve kâğıt harcamak o kadar bunaltıcı değildi. 19. yüzyılda sosyal yasalarla ilgili asıl sorun, bu tür önlemler açasından karşılaştırılamayacak kadar daha fazla zaman tüketici ve maliyetli olan, daha küçük meslek ve ticari girişimleri ilgilendirenlerdi. 1914 ve sonrasına kadar, özellikle Fransa'da ve ayrıca Almanya'da, o kadar çok gönülsüz küçük girişim-

10 Bkz. M. Frajerman ve D. Winock, *Le Vote de l'impłot général sur le revenu 1907-1914* (Paris, 1972); ve G. Krumeich, "Der politische Liberalismus im parlamentarischen System Frankreichs vor dem Ersten Weltkrieg", D. Langewische (ed.), *Liberalismus im 19. Jahrhundert. Deutschland und europäischen Vergleich* (Göttingen, 1988) içinde, s. 353-366.

11 Bu kavram üzerindeki görüş ayrılıkları için bkz. U. Haltern, *Bürgerliche Gesellschaft. Sozialtheoretische und sozialpolitische Aspekte* (Darmstadt, 1985), s. 60-63. J. Droz'un, "Liberalizm, son tahlilde, Fransız burjuvazisinin ekonomik çıkarlarının ifadesidir" şeklindeki iddiası çok düz bir iddiadır (Droz, *Histoire des doctrines*, s. 69). Karşı görüş, J. J. Sheehan, "Liberalism and Society in Germany, 1815-1849", *Journal of Modern History* 45 (1973), s. 583-604'te ifade edilmektedir.

12 Schieder, "Probleme", s. 15-19; R. Muhs, "Zwischen Staatsreform und politischem Protest. Liberalismus in Sachsen zur Zeit des Hambacher Fests", Schieder, *Liberalismus* içinde, s. 210 ve devamı.

13 Bkz. T. Offermann, *Arbeiterbewegung und liberales Bürgertum in Deutschland* (Bonn, 1979), s. 158-188.

14 Şimdi seçilmiş bibliyografya ile: J. Kocka, "Bürgertum und Bürgerlichkeit als Probleme der deutschen Geschichte vom späten 18. Zum frühen 20. Jahrhunderts", J. Kocka (ed.), *Bürger und Bürgerlichkeit im 19. Jahrhundert* (Göttingen, 1987) içinde, s. 21-63.

ci vardı ki, bunların devlet müdahalesine karşı olumsuz tutumu, bütün toplum için muazzam bir önem taşıyordu. Bu nedenle liberalizmin nasıl farklı algılandığını ve farklı burjuva türlerince neden değişik heveslerle savunulduğunu anlayabiliriz.[15]

Hızlı bir şekilde öne sürülen bu çekincelere rağmen, liberalizm pek çok burjuva çıkarını ve hayat tarzını temsil ediyordu. Liberal çağın, kronolojik olarak, burjuva toplumsal egemenliği ile çakışması kesinlikle bir rastlantı değildi. Burjuvazi ve liberalizm kavramları her zaman eşanlamlı değilse de, tarihsel olarak birbirleriyle büyük ölçüde bağdaşıyordu.[16]

Alman ve Fransız farklılıklar

Kuzey Alman Konfederasyonu'nun kurulmasından kısa süre sonra, 1866'ya gelindiğinde, Fransa ve Prusya-Almanya pek çok açıdan birbirine benziyor ve görünürdeki benzerlik açısından farklı duruyorlardı. Her ne kadar çağdaşların pek çoğu, çoktan oturmuş bir güç olarak Fransa'nın biraz daha avantajlı olduğunu düşünse de, nüfusları, arazileri, hükümet şekilleri, ekonomik kapasiteleri ve askeri güçleri hemen hemen eşitti. Bu koşullar altında bu iki büyük kıta devletinin, aynı zamanda ve benzer bir şekilde gelişmeye devam edeceği makul görünüyordu. Ama şimdi işlerin tersine döndüğünü biliyoruz; çünkü siyaset ve her şeyden önce savaş Almanya'nın lehine kararını verdi.[17] Ren'in her iki yakasında liberalizmin gelişmesini ana çizgileriyle verebilmek için bu bilinen olaylar ikna edici bir şekilde özetlenebilir.

Almanya

1866 savaşı Alman liberalleri için son derece sorunluydu. Liberallerin pek çoğu, Prusya ile Habsburg monarşisi arasındaki bir askeri çatışmadan nefret

15 Bu tema, H. Hatzfeld, *Du paupérisme à la sécurité sociale 1850-1940* (Paris, 1971), s. 263-320'de özellikle çok güzel tasvir edilmektedir.

16 Kimi Alman tarihçileri liberalizmle burjuvaziyi eşitleme eğilimindedir, örnek olarak bkz. H. A. Winkler, "Liberalismus. Zur historischen Bedeutung eines politischen Begriffs", Winkler (ed.), *Liberalismus und Antiliberalismus. Studien zur politischen Sozialgeschichte des 19. und 20. Jahrhunderts* (Göttingen, 1979) içinde, s. 13-19; ve H.-U. Wehler, *Das deutsche Kaiserreich 1871-1918*, 5. baskı (Göttingen, 1983). Bunlar D. Blackbourn ve G. Eley, *Mythen deutscher Geschichtsschreibung* (Frankfurt, 1980)'de sert bir şekilde eleştirilmektedir. Az çok genişletilmiş İngilizce baskı: *The Peculiarities of German History. Bourgeois Society and Politics in the Nineteenth Century Germany* (Oxford, 1984).

17 A. Mitchelll, *Bismarck and the French Nation, 1848-1890* (New York, 1971)'de kısaca özetlenmektedir; ayrıntılarıyla verilen kaynaklar: *The German Influence in France after 1870* (Chapel Hill, 1979); *Victors and Vanquished. The German Influence on the Army and Church in France after 1870* (Chapel Hill, 1984); aynı yazar, *The Divided Path. The German Influence on Social Reform in France after 1870* (Chapel Hill, 1991).

ediyordu. Prusya Alt Meclisi'ndeki liberaller bunun sakıncalarını askeri bütçeyi onaylamayı reddederek ifade ettiler. Kısa bir süre sonra pişman olunacak büyük eleştiri nutukları atıldı. Prusya dışında bu zaman zaman laftan öte bir şeydi: Örneğin Saksonya ve Frankfurt'taki liberal muhalefet yeni düzene boyun eğmeye zorlandı.

Fransa'ya karşı 1870 kampanyası ve onu izleyen Reich'ın birleşmesi, liberallerden daha başka tavizler kopardı. Baden ya da Bavyera'dan pek çok liberal, büyük kuşkularla ulusal davaya katılmış olsa da, ki sonunda katıldılar ve böylelikle tümüyle hoşlarına gitmeyen bir pazarlığı kabul ettiler.

1873 Büyük Bunalımı liberalizme öldürücü bir darbe vurdu. Büyük ya da küçük iş hayatı ekonomik krizle örselendi ve bu nedenle korumacılığa geçişi önlemekte yetersiz kaldı. Bismarck'ın derhal eski liberal müttefiklerini yüzüstü bırakması gerçeği bir yana, artık kendi aralarında da birleşmiş değillerdi. O zamana kadar siyasal rejimin başlıca desteği olan Ulusal Liberal hareket parçalandı ve bu şansölyenin o andan itibaren yeni bir koalisyonla ve liberal ilkelere pek fazla ilgi gösterme gereği duymadan yönetmesine fırsat verdi. Böylelikle, 1866'yı izleyen on beş yıl içinde Alman liberalizmi, belirleyici bir siyasal güç olmaktan erkenden çıktı. 1880'den sonra, Alman *Bürgertum*'u için, ulusal düzeyde, tutarlı, güvenilir ve dinamik bir parlamento temsili artık söz konusu değildi. Bunun yerine, ulusal müdahaleci devlet tam olarak gelişti ve 1918 Kasım'ına kadar Alman ulusuna egemen oldu.[18]

Fransa

III. Napolyon'un iddiaları hiçbir zaman tümüyle inandırıcı olmamıştı ve özellikle Meksika'daki fiyaskoyu izleyerek 1866'da aksi tesir yapmıştı. Avusturya-Prusya savaşı sırasındaki kararsızlığı ve Lüksemburg krizindeki telaşı liberal muhaliflerinin amansız eleştirisine yol açmıştı. İspanya tahtının veraseti konusunda Prusya ile olan anlaşmazlığı tırmandıran aptalca kararı hiç kuşkusuz onun liberaller karşısındaki siyasal zayıflığına verilebilirdi.

1870 savaşının kaybedilmesiyle Bonapartist devletçilik o andan itibaren Fransa'nın başat gücü olmaktan çıktı. Bunun yerini, az ya da çok kararlı bir şekilde cumhuriyetçi olan liberal muhalefet aldı. 1870'lerde devletin nihai şekli üzerindeki mücadele muhafazakâr Marshal MacMohan'ın seçim yenilgisi ve istifasıyla sonuçlandı. Buna ek olarak, 1914'e kadar, aslında 1940'a

18 L. Gall'ın şimdiye kadar belirtilen yazılarının ötesinde, özellikle bkz. H. A. Winkler, *Preußischer Liberlismus und deutscher Nationalstaat* (Tübingen, 1946); J. J. Sheehan, *German Liberalism in the Nineteenth Century* (Chicago, 1978); G. A. Ritter, "Entstehung und Entwicklung des sozialstaates in vergleichender Perspektive", *Historische Zeitschrift* 243 (1986), s. 1-90.

kadar, Fransız siyasetine egemen olacak oportünist, cumhuriyetçi, liberal ve esas itibariyle burjuva bir oydaşmanın (*consensus*) yolu açılmış oldu.

Bu arada, Fransız liberalizmi uzun ve esnek bir hayat yaşadı. 1866'dan sonra açıkça güçlendi ve ülkenin toplumsal gelişmesine yön verebileceğini ve devlet müdahaleciliğini sınırlandırabileceğini kanıtladı. Böylelikle Fransız ulusunun kendine özgü yolu Almanya'dan esas itibariyle farklıydı ama daha az çarpıcı değildi.[19]

Halk sağlığı karşılaştırması

19. yüzyılda bütün Batı Avrupa devletleri, hızı değişse de, sanayi toplumuna doğru uzun bir yolculuğa çıktılar. Er ya da geç, kaçınılmaz olarak, yoksulluk, kentleşme ve salgın hastalık gibi aynı ulusal sorunlarla karşı karşıya kaldılar. Bu ciddi meydan okumaya karşı Fransa, Almanya'ya göre nasıl bir tepkide bulundu? Ve bunun, hemen hemen eş zamanlı olan burjuva liberalizminin birbirinden farklı yönlerdeki ince işleyişiyle bir ilişkisi var mıydı? Üç örnek, bu soruların cevaplarını vermeye hizmet edebilir: Sosyal sigorta, çiçek hastalığı aşısı ve verem hastalığının bildirilmesi zorunluluğu. Ulusal uygulamalardaki farklılıklar ve bunların etkileri en iyi bir şekilde alınan sosyopolitik somut önlemlerle karşılaştırılabilir.

Sosyal sigorta

Almanya'da sosyal sigortanın gelişmesi esas itibariyle zanaatkârların kardeşlik dernekleri ve kömür madeni kooperatiflerinden kaynaklanır. Bu tür bir sosyal yardımın, tek tek işçilerin kişisel arzularına dayandığı için liberal ilkelerle tam uyum içindeki olağan biçimi, gönüllü sigorta grubuydu (*Hilfskasse*). Bununla birlikte kimi işletmelerde ve yörelerde zorunlu grup (*Zwangskasse*) ortaya çıkmıştı ama 1845 tarihli Prusya ticaret yasası yine de esas itibariyle gönüllü üyelik ilkesini öneriyordu.

1848'le 1870 arasındaki dönem için, gönüllülükle zorunluluk arasında üstü örtülü bir düellodan söz etmek mümkündür. Diğerleri gibi Prusya rejimi, özellikle Kuzey Almanya'da açıkça zorunluluğa eğilim gösteriyordu ama hem liberallerden hem de bizzat işçilerin kendisinden direnişle karşılaşıyordu.[20] Bu bir birlikte var olma evresiydi: Prusya'da *Zwangskassen*'in sa-

19 Fransız liberalizminin tarihyazımı daha yetersizdir. Kapsamlı bir ele alışın unsurları aşağıdakilerde bulunabilir: G. Bordeau, *Le libéralisme* (Paris, 1979); W. H. Logue, *From Philosophy to Sociology. The Evolution of the French Liberalism, 1870-1949* (De Kalb, Ill., 1983); A. Jardin, *Histoire de libéralisme politique de la crise de l'absolutisme à la constitution de 1875* (Paris, 1984) ve L. Girard, *Les bourgeois et la bourgeoisie en France* (Paris, 1987), s. 183-240.

20 Bkz. F. Tennstedt, *Soziale Selbstverwaltung*, cilt 2: *Geschichte der Selbstverwaltung in der Kran-*

yısı ikiye katlandı; ne ki liberal kanatlar altındaki gönüllü *Hilfskassen* de arttı. Diğerleri arasında Schulze-Delitzsche hareketi ikinciyi destekledi. Bu belirsiz durum, işçilerin kendi sosyal sigortalarını seçme hakkını korudukları 1869 Prusya ticaret yasasıyla sürekli hale geldi. Liberaller, devletin girişimini mümkün olduğunca engellemek istediklerinden, gönüllü *Hilfskassen*'i teşvik etmeyi sürdürdüler.[21]

Bu şekilde Alman imparatorluğu, yapısal olarak birbiriyle çelişen iki sosyal sigorta ilkesiyle işe başladı. Bu mücadele, 1870'lerde liberal etki varlığını koruduğu ve *Hilfskassen*'i desteklediği sürece keskinleşti. Bununla birlikte *Zwangskassen*'in avantajları giderek daha bariz bir hale geldi: Bu, daha geniş bir üyelik, daha etkili bir yönetim ve daha iyi tazminat anlamına geliyordu. Dolayısıyla, 1878'in anti-sosyalist yasaları *Hilfskassen*'i bir hayli engellerken devletin zorunluluğu getirme yönündeki baskısı da arttı.[22] Bu nedenle, Ulusal Liberaller ağır seçim kayıplarına uğrayıp Bismarck tarafından iktidardaki koalisyondan çıkarılınca liberal muhalefet güç kaybetti. Yerel direnç yeterince güçlü değildi ve 1881'e gelindiğinde *Zwangskassen* sayısal olarak *Hilfskassen*'i geçti. Böylece 1880'lerin Bismarck'çı toplumsal yasaları, devlet yönelimli sosyal sigorta programının esas olduğu uzun bir gelişme çizgisini fiilen devam ettirdi. Sonuç: "Gönüllü ve zorunlu sigorta arasındaki çatışma kesin olarak zorunluluk lehine sonuçlandı".[23]

Böylelikle Alman liberalizmi ulusal düzeyde, sigorta konusundaki mücadelede yenik düştü. *Hilfskassen* tökezleyip görece belirsizliğe sürüklenirken, devlet desteği ve karşılaştırılamayacak kadar daha büyük fonlarla *Zwangskassen* gelişti. Burada, zorunluluk ilkesinin nasıl geliştiğini daha fazla izlemeden, sosyal sigortanın 1914'ten önceki muazzam yaygınlaşmasına işaret edilmelidir. O zamana gelindiğinde, Alman halkının hemen hemen dörtte biri hastalık, kaza ve sakatlığa karşı doğrudan sigortalanmıştı. Aileler için dolaylı tazminatlar da buna eklenirse, toplam nüfusun yarıdan fazlası kapsanmış oluyordu.[24]

Yoğun olarak araştırılmış Alman sosyal yasaları alanına karşın, tarihsel parametreleri ve yönetsel ayrıntıları hâlâ biraz bulanık duran, pek fazla araştırılmamış Fransız *sécurité sociale* alanı söz konusudur.[25] Yine de, Alman-

---

kenversicherung (Bonn, 1977), s. 13-22; ve U. Frevert, *Krankheit als politisches Problem 1770-1880* (Göttingen, 1984), s. 151-184.

21 Frevert, *Krankheit*, s. 176.

22 Bkz. G. Stollberg, "Die gewerkschaftsnahen zentralisierten Hilfskassen im Deutschland Kaiserreich", *Zeitschrift für Sozialreform* 29 (1983), s. 339-369.

23 Frevert, *Krankheit*, s. 182.

24 F. Tennstedt, *Sozialgeschichte der Sozialpolitik in Deutschland* (Göttingen, 1981), s. 164-174; ve C. Huerkamp, *Der Aufstieg der Ärtze im 19. Jahrhundert* (Göttingen, 1985), s. 194-240.

25 Hatzfeld'in daha önce sözü edilen çalışmasına ek olarak, özellikle J. Léonard'ın pek çok çalışma-

ya'dan farklı olarak, Fransız devletince 1914'ten önce müdahalenin olmadığı bariz görünen Fransa ve Almanya arasında genel bir karşılaştırma mümkündür.

Fransa'nın durumunda her şeyden önce, *sociétés de secours mutuels*'in istikrarlı gelişmesini hatırlamak gerekir. Bu gönüllü gruplar eski korporatif ve dini örgütlerden çıkmıştır. Ancak bunların gerçek tarihi Restoration'la başlar ve Almanya'da olduğu gibi, 1848 devriminin keşmekeşine ulaşır. Alman *Hilfskassen*'i gibi Fransız *sociétés de secours mutuels*, birinci görevleri olarak işçileri hastalık ve sakatlığa karşı güvence altına almak olduğunu düşünüyorlardı. 1870'ten önce, (Bonapartist) devlet, 1852 Mart'ında iki kararnamenin tanıklık ettiği gibi, bu amaçları geliştirme ve devlet organları yoluyla denetim sağlama gibi benzer bir hevese kapıldı.[26] Bununla birlikte, Üçüncü Cumhuriyet'te, yeni rejim 1879'dan sonra devlet düzenlemesini kaldırmayı tercih ettiği için, temelde farklı gelişmeler oldu. Bunu takiben Fransız *société*'leri liberal baharlarını yaşamaya başladılar: 1889'a gelindiğinde, iki milyondan fazla üyeyi kapsayan sayıları, 10.000'e yükselmişti (bu sayı 1866'da 5.600'den azdı).[27]

Bu arada karşılıklılık hareketi örgütlenmiş ve bu hareketin 1883'de, Lyon'daki birinci ulusal kongresinde "inkâr edilemeyecek liberal" talepler ileri sürmüştü.[28] Maalesef, kongre tarafından kabul edilen, gönüllü *prévoyance associative* öngören yasa önerisi, muhafazakâr Senato'da derhal kabul görmedi ve yasalaşmak için 1889'u beklemek zorunda kaldı. Her şeye rağmen izlenecek yol belirlenmişti: Herhangi bir zorunlu sigorta olmadan gönüllülük prensibinin yaygınlaştırılması.

Sırası gelmişken, sigorta imkânlarının yaygınlaşmasının pek çok karşılıklılık yanlısı tarafından istenmeye istenmeye kabul edildiğinin de eklenmesi gerekir. Onlar daha çok gönüllü örgütlerin üyesi sayısını ve parasal yükümlülüklerini sınırlandırmaktan yanaydılar. Fransız sosyal sigorta siste-

---

sına bakılabilir, diğerleri arasında: *Les médecins de l'Oust au XIXe siècle* (Paris, 1978); *La médecine entre les savoirs et les pouvoirs. Histoire intellectuelle et politique de la médecine au XIXe siècle* (Paris, 1981); ve *Archives du corps. La santé au XIXe siècle* (Rennes, 1986). Ramsey'in nüfuz edici eleştirisine bakınız, M. Ramsey, "History of a Profession, Annales Style. The Work of Jacques Léonard", *Journal of Social History* 17 (1983), s. 319-338.

26 J. Bennet, *La mutualité des origines à la révolution de 1789* (Paris, 1981); J. Gaillard, "Le mutualisme au XIXe siècle", *Prévenir* 9 (1984), s. 9-15; ve B. Gibaud, *Mutualité/Securité sociale. Le rendez-vous manquéde 1945* (thèse à l'universitéde Main, Le Mans, 1984), s. 120-169 ve A. Mitchell, "The Function and Malfunction of Mutual Aid Societies in Nineteenth-Century France", Jonathan Barry ve Colin Jones (ed.), *Medicine and Charity Before the Welfare State* (Londra, 1991) içinde, s. 172-189.

27 O. Faure, "Le rôle de mutualité dans l'essor des soins (1850-1914). Premier aperçu", *Prévenir* 9 (1984), s. 69-74; ve "La médecine gratuite au XIXe siècle. De la charité à l'assistance", *Histoire, Economique et Société* 4 (1984), s. 593-608.

28 M. Rebérioux, "Premiéres lectures du Congrés de 1883", *Prévenir* 9 (1984), s. 75-85.

minde tıbbi bakım 1914'ten önce hemen hemen hiç kapsanmadı; daha sonra Fransa'nın nüfusunun beşte birini ancak oluşturan kabaca 5 milyon kişiye ulaşıldı.[29]

1870'ten sonra Ren'in her iki yakasında tıbbi tedavinin arttığı gözlenirse de bu evrim temel ulusal farklılıklar ortaya koyar. Günlük hayatta *Zwangskassen*'in maddi bir görünüm kazandığı Almanya'da devletin çok daha yaygın müdahalesi görmezlikten gelinemez. Buna karşılık Cumhuriyetçi Fransa, sıkı devlet kontrolüne karşı direnen liberal *mutualité*'yi korumuştur. Böylelikle Alman sosyal sigorta kurumlarıyla Fransız karşılıklılık dernekleri arasında, gerek kavram gerekse yönetim olarak temel bir fark varlığını sürdürmüştür. Biraz sonra gözlemleyeceğimiz gibi, bu birbirinden farklı koşulların sonuçları kısa sürede kendini gösterdi.

Çiçek hastalığı aşısı

En geç 1880'de istatistikler, her zaman sağlıklı değilse de, kesinlikle, çiçek hastalığının (Fransızca *variole*) yalnızca mücadele edilebilecek bir şey değil fakat hemen hemen tümüyle ortadan kaldırılabileceğini göstermiştir. Bavyera krallığı daha 1807 yılında zorunlu aşı programı başlatmıştı. Diğer birkaç Alman devleti ve şehri de zaman içinde aynı yola başvurdular, ancak, beklenebileceği gibi ulusal birlikten önce aldıkları önlemler yetersiz kaldı. 1870 savaşında Almanya, her ne kadar Alman sivil nüfusu henüz zorunlu aşılanmaya tabi tutulmamış da olsa, kavgaya aşılanmış bir orduyla girdi. O sırada ne Fransız halkı ne de ordusu, çiçek hastalığına karşı zorunlu ve sistemli bir şekilde korunmuştu. Sonuç olarak, 1870 güzü sonlarındaki Paris kuşatması sırasında, Prusya ordusu çiçek hastalığından 500'den az adam kaybederken, Paris garnizonu, 23.000'den fazla *variole* kurbanı bildiriyordu.[30]

Prusya kuvvetleri muzaffer ve gururlu olarak evlerine döndüler. Ancak, yüzlerce Fransız savaş esiri gibi, bunların da bir kısmı sırt çantalarında çiçek hastalığını taşıyordu. Sonuç, Prusya'da 1871 ile 1873 arasında binlerce Almanı öldüren korkunç bir salgındı. Yeni Alman ulus-devleti mantıklı sonuca vardı: 1874 yılında ulusal bir yasayla Almanya'nın her yerinde zorunlu aşı başlatıldı ve üç yıl içinde Almanya'da çiçek hastalığından ölüm oranı hemen hemen sıfıra indi.[31]

Kısa sürede uluslararası düzeyde bilinen ve onaylanan bu istatistiğin ışı-

29 Bkz. Faure, "Le rôle", s. 70 ve devamı; Gibaud, *Mutualité*, s. 192; ve A. Gueslin, *L'Invention de l'économie sociale. Le XIXe siècle français* (Paris, 1986), s. 167-212.

30 P. Darmon, *La Longue traque de la variole* (Paris, 1986), s. 358-366.

31 C. Huerkamp, "The History of Smallpox Vaccination in Germany. A First Step in the Medicalization of the General Public", *Journal of Contemporary History* 20 (1985), s. 617-635.

ğında Fransa'nın da derhal çiçek salgınına karşı nüfusunu korumak için benzer önlemlere başvurması beklenirdi. Ne ki, 1902 yılına kadar halk sağlığının bu kritik sektöründe hiçbir şey olmadı; yani çiçek aşısı Fransa'da Almanya'dan otuz sene sonra zorunlu hale getirildi. Bu süre içinde yılda ortalama 10.000 Fransız yurttaşı çiçek hastalığından öldü.[32]

Bu neden böyle oldu? Bunun cevabı, 19. yüzyıl sonlarının iki ünlü Fransız hekimi arasındaki retorik düelloda verilir. 1891 yılında bir yanda, her yıl bulaşıcı hastalıklardan, ama en çok çiçek ve tifodan 30.000 Fransız insanının gereksiz yere öldüğünü ileri süren Sorbonne tıp fakültesinin dekanı Dr. Paul Brouardel vardı. Brouardel'e göre, bu 30.000 Almanya'nın zorunlu aşı sisteminin benimsenmesiyle kurtarılabilirdi.[33] Ona, otuz yedi sayfalık basılı bir metinle meslektaşları önünde bir konuşma yapan Paris Tıp Akademisi'nin itibarlı üyesi Léon Lefort karşı çıkıyordu.

Bu konuşmadan yalnızca birkaç alıntı yapabiliriz. Zorunlu aşıyı başlatmak diyordu Lefort, "kişisel özgürlüğe karşı ağır bir darbe olacaktır". Aşılama halen gönüllüdür ve öyle kalmalıdır. Çiçek hastalığı istatistikleri hâlâ kesin değildir: "Hiçbir şey, kesinlikle hiçbir şey bilmiyoruz". Halk zorunlu önlemlerin gerekliliği konusunda ikna olmuş değildir ve pek çok hekim sırf aşı yapmak için taşraya seyahat etmek zorunda bırakılmayı istememektedir. Ayrıca, önce programın yürütülmesi için kaçınılmaz olan hazırlıkları yapmadan zorunlu aşıya karar vermek "fahiş bir haksızlık" olacaktır.[34]

Bu noktaya kadar Lefort'un uyarıları büyük ölçüde profesyonel niteliktedir. Ama açıklamasının ideolojik özü izlemektedir: "Sürekli Prusya'dan söz edilmektedir ve Prusya'da aşılama kabul edildiği için insan Fransa'da da aynen öyle olacağını hayal etmektedir. Bu büyük bir yanlıştır... Benim çocuğumu, onun ruhunu kurtarmak inancıyla benim rızam olmadan vaftiz etme konusunda ne kadar hakkınız yoksa, onun bedenini korumak niyetiyle benim irademe karşı onu aşılamaya da o kadar hakkınız yoktur". Gözlemlerinin sonunda Lefort hatasız bir şekilde, Fransız parlamentosunun zorunlu aşıyı uzun bir süre kabul etmeyeceği kehanetinde bulunuyordu; zira bu –tercih ettiği İngiltere örneğine vurgu yaparak– "ulusun liberal dehasıyla çelişki içinde olacaktı".[35]

Bu söylemde geç liberalizmin klasik ilkelerini kolaylıkla görebiliriz. Devlet, kişisel özgürlüğü tehlikeye atmamak için, salgın hastalıktan zavallı bir şekilde ölecek olan yalnızca özgürlük bile olsa, bireyin özel alanından uzak durmalıdır. Açıktır ki bu tutum yalnızca tıp elitince değil, burjuva toplu-

32 Darmon, *La Longue traque*, s. 366-371.

33 *Bulletin de l'Académie de Médecine*, 11 Hasım 1890.

34 *A.g.e.*, 13 Ocak 1891.

35 *A.g.e.*

munda tümüyle ve onun siyasal temsilcilerince de kabul görüyordu. Eğer tahmin edilen istatistikler kabaca doğru ise, 1875'ten sonraki otuz yılda, siyasal önderlik başka bir görüşü benimseyene kadar, yaklaşık 300.000 Fransız çiçek hastalığından ölmeye terk edilmiştir. Üçüncü Cumhuriyet'in "liberal dehası" insafa gelme konusunda gönülsüzdü.[36]

Aksine, Almanya'da ulusal aşı yasasının acil ve kapsayıcı etkisi, inatçı bir şekilde devletin desteklediği ve bilimsel olarak ortaya konan 19. yüzyıldaki bu tıbbi uygulamanın halk sağlığı için yalnızca "marjinal" bir önemi olduğunda ısrar edenleri durduracaktı.[37] *Zwangskassen*'in yaratılması gibi, zorunlu yasanın devreye sokulması da ancak zaten mevcut olan devlet müdahalesi yönünde bir eğilimin olduğu bir atmosferde mümkün olabilirdi. Daha sonra pek çok başkasının izlediği 1874 yasası Almanya'da, liberal ilkelerden uzaklaşma yönündeki ilk adımdı. Karşılaştırıldığında, Fransa'daki durum çarpıcı bir tezat teşkil ediyordu çünkü oradaki liberaller siyasal nüfuzlarını koruyorlardı. Fransa tesadüf eseri olarak değil fakat davulcuları farklı bir tempo tuttukları için farklı bir yönde yürüdü.

Verem hastalığının bildirilme zorunluluğu

Verem (tüberküloz), tıbben ve sosyolojik olarak çiçeğe göre oldukça daha karmaşık bir sorun yaratıyordu. Her şeyden önce, istatistikler çok daha tartışmalıydı. Yalnızca, Avrupa'da 19. yüzyılda veremden, diğer herhangi bir hastalıktan daha fazla insan öldüğünden emin olabiliriz. Toplumsal sınıfa göre bir çözümleme, her ne kadar akciğer hastalıklarının orta sınıf ya da aristokrasiye göre yoksul alt sınıfta çok daha sık görüldüğü kesinse de, pratik olarak imkânsızdı. Özellikle, hastaların bizzat kendilerinin bu korkunç gerçeği, aile doktorunun hoşa gitmeyen teşhisine karşı azametle karşı çıkan *grande dame* (*büyük hanım*) gibi saklamak için her şeyi yapmaları karşısında çok daha fazla kesin olunamazdı: "*Nous sommes trop nobles pour être tuberculeux*".[38] [Verem olmak için fazla soyluyuz.]

19. yüzyılın başında veremin irsî olduğuna genel olarak inanılıyordu. Bu kanaat, Robert Coch'un 1882'de hastalığın tek kaynağının bir basil (mikrop) olduğunu kanıtlamasından sonra yavaş bir şekilde değişti ama hiçbir zaman tam olarak ortadan kalkmadı. Ancak zamanla, veremden kaçınılabileceği ve hastalığın tedavi edilebileceği ve dolayısıyla sağlık ve tıbbî önlemlerin geliş-

36 Darmon, *La Longue traque*, s. 381-385.

37 G. Göckenjan, *Kurieren und Staat Machen. Gesundheit und Medizin in der bürgerlichen Welt* (Frankfurt, 1985), s. 10-26, 53-58,133-136 vs.'de ileri sürmektedir. Tıp tarihi konusundaki en son Alman araştırmaları için bkz. P. Weindling, "Medicine and Modernization", *History of Science* 24 (1986), s. 277-301.

38 J. Grancher, *Tuberculose pulmonaire et sanatoriums* (Paris, 1903), s. 25.

tirilmesi gerektiği bilimsel görüşü egemen olmaya başladı.[39] O halde soruyu şöyle sorabiliriz: Bu koşullar altında Almanya ve Fransa bariz verem salgını karşısında nasıl tepki gösterdiler?

Almanya'nın vereme karşı kampanyası 1880'lerin sosyal yasalarından ayrılamaz. Teorik ve belirli bir ölçüde de pratik olarak her Alman işçisi hastalığa karşı sigortalıydı ve olası bir hastanın ailesinin de devletten yardım görme hakkı vardı. Mevcut zorunluluk prensibine uygun olarak sigorta yetkilileri ileride işsiz kalacak işçiyi, eğer gerekirse uzun bir süre desteklemek zorundaydı. Bununla birlikte verem, çoğu zaman tam bir tedaviyi reddeden sinsi ve inatçı bir hastalıktı. Bu arada hasta çevresindeki insanlar için sürekli bir bulaştırma tehdidi taşıyordu. Sonuç olarak, Alman sigorta şirketlerinin yöneticileri, halk sanatoryumları kurulmasına maddi olarak katılmanın, hastaların, evde tazminat çeklerini alarak ve hastalığı ailelerine bulaştırarak tedavi edilmesindense buralara gönderilmesinin maliyet açısından kendi firmaları için çok daha yararlı olduğunun farkına vardılar. Böylelikle Almanya'daki sanatoryumların sayısı öneli ölçüde arttı.[40]

Bu kısa inceleme, halk sanatoryumları hareketinin tek başına halk sağlığında bir iyileşmeye yol açtığı varsayımına ulaştırmamalıdır. Buna, hareketin büyük bir itici güce kavuştuğu 1890'lardan önce verem hastalığından ölümlerin zaten az çok gerilemeye başladığı itirazı yapılabilir. Bununla birlikte, tek başına bu önlem, örneğin belediî temizlik işleri ve daha iyi beslenme gibi diğer önlemlerden ayrılamaz. Üstelik, yeni kurulan pek çok sanatoryum, tüm nüfusun ihtiyacını karşılamaktan uzaktı.[41] Yine de, halk sanatoryumları Almanya'nın vereme karşı saldırısını sembolize ediyordu. Bunlar, bilimsel tıbbın uzmanlaşmasının geniş olarak kavranması ve devlet tarafından ağırlıklı olarak finanse edildiği bir ortamda başarısız da değillerdi. Birinci Dünya Savaşı'ndan önceki çeyrek yüzyılda Almanya'daki ölüm oranı önemli ölçüde geriledi (yaklaşık % 39). Her ne kadar sanatoryum tedavisinin değeri zaman zaman abartılmışsa da en azından hastalıktan korunma etkisi uzun dönemde olumlu oldu.[42]

Bununla birlikte, halk sağlığının daha da iyileştirilmesini sağlamak için hastalığın doktorlar tarafından yönetici makamlara zorunlu olarak bildirilmesini teşvik etmek arzu edilen bir şeydi. Görece devlet yönelimli Alman imparatorluğunda bile bu yükümlülüğün önünde aşılması gereken pek çok

39 Bkz. E. Rist, *La tuberculose*, 3. ed. (Paris, 1954); ve O. Gesell, "Tuberkulose und Pneumologie im Wandel 100 Jahre", *Praxis der Pneumologie* 31 (1977), s. 333-337.

40 P. Weindling, "The Campaign against Tuberculosis and its Impact on Domestic Hygiene in Imperial Germany", Zentrum für Interdisziplinäre Forschung'da konuşma (Biefeld, 1986).

41 Göckenjan, *Kruieren und Staat Machen*, s. 49-58; ve R. Spree, *Soziale Ungleichheit vor Krankheit und Tod* (Göttingen, 1981), s. 36-41, 47-48.

42 Tennstedt, *Sozialgeschichte*, s. 186 ve devamı.

engel vardı. Salgın hastalıklar hakkında 1900 tarihli ulusal yasa bu hassas noktada sessiz kalmış ve bunu Reich'ın üye devletlerine bırakmıştı. Prusya da dahil bu rejimlerin çoğu bildirme zorunluluğu kampanyasına katıldılar ama bunu ancak 1914'ten önce, o da zayıflamış bir halde, başlıca ölüm halinde sağlamayı başarabildiler. Bu bile kısmi bir zaferdi, böylelikle sosyal politikada devlet müdahalesi yolu açılmış oluyordu.[43]

Savaş öncesi dönemde, vereme karşı savaş oldukça farklı bir yol izledi. 1914'ten önce veremin yol açtığı ölümler hemen hemen sabit kaldı; bu hastalıktan her yıl toplam 100.000'den fazla insan öldü. Yalnızca Paris'te her hafta akciğer vereminden 200'den fazla kişi öldü; bu Berlin'de ölenlerin iki katıydı. Bir halk deyişine göre 19. yüzyılda Fransa'da kolera 400.000, savaş 2 milyon ve verem 9 milyon ölümden sorumluydu.[44] Her ne kadar bu tür yuvarlak rakamlar kuşkulu görülürse de gerçekçi bir resmi oldukça iyi yansıtırlar ve en azından bu hastalığın amansız gücü hakkında bir fikir verirler.

Tanınmış bir Fransız uzmana göre, "bu sırada, yalnızca Almanya, sosyal sigorta sistemi sayesinde bu soruna bir çözüm bulmuştu".[45] Ancak halk sağlığının bu kritik döneminde Fransa'da neden görece çok az şey ortaya konmuştu? Bu soruya pek çok cevap verilebilir ama temel bir açıklama belki de şu mantıklı önermeler dizisinde bulunabilir: Fransa'da büyük sigorta şirketlerinin desteği olmadığı için bir sanatoryum hareketi ve tıbbın ileri derecede uzmanlaşması mevcut değildi; Alman *Zwangskassen*'in benzeri olmadığı için büyük sigorta şirketleri yoktu; bir Fransız *Zwangskassen*'i yoktu çünkü zorlayıcı sosyal yasalar mevcut değildi; ve bu tür yasalar yoktu çünkü devlet müdahalesinin başat etiği mevcut değildi. Böylece, hareket noktamızı yeniden kazanmış oluyoruz.[46]

Kendimizi biraz daha aydınlatmak için, Paris'te Rue Bonaparte'a (Bonaparte Sokağı) girebilir ve orada Tıp Akademisi'ndeki bir tartışmayı dinleyebiliriz. Tıp mesleğinin bir araya gelmiş elitleri ve dolayısıyla burjuva toplumunun uygun temsilcileri, veremin salgın hastalıkların açık ara en öldürü-

43 Prusya Kamu Sağlığı Bakanlığı'nın desteklediği bir yayına bkz. *25 Jahre preußische Medizinalverwaltung seit Erlaß des Kreisarztgesetzes* (Berlin, 1972), s. 208-224. Verem hastalığının evrensel zorunlu bildirimi ilk kez 1935 yılında başlatıldı.

44 E. Aron, "Le déclin des maladies traditionelles", M. Sendrail ve diğerleri (ed.), *Histoire actuelle de la maladie* (Toulouse, 1980), s. 397-422. Çağdaş çalışmalar hakkında bkz. L. Landouzy, *La tuberculose, maladie sociale* (Paris, 1903); ve G. Artaud, *Tuberculose et sanatoriums populaires* (Paris, 1914). En yeni Fransız araştırmaları için bkz. I. Grellet ve C. Cruse, *Histoires de la tuberculose. Les fièvres de l'âme 1800-1940* (Paris, 1983) ve özellikle P. Guillaume, *Du désespoir au salut. Les tuberculeux aux 19e et 20e siècles* (Paris, 1986).

45 Guillaume, *Du désespoir*, s. 259.

46 Daha fazla ayrıntı için bkz. Ab Mitchell, "Obsessive Questions and Faint Answers: The French Response to Tuberculosis in the Belle Epoque", *Bulletin of the History of Medicine* 62 (1988), s. 215-235; ve "An Inexact Science: The Statistics of Tuberculosis in Late Nineteenth-Century France", *Social History of Medicine* 3 (1990), s. 387-403.

cüsü olduğu konusunda görüş birliğindedirler. O zaman, bu hastalığı, veremi, resmi salgın hastalıklar listesine alıp, zorunlu olarak bildirilmesini talep etmek suretiyle kontrol altına almak mantıklı olmayacak mıdır? Bu, (burada kısaltılmış) tartışmaya kulak misafiri olalım:

> *Louis Hardy:* "Sessiz kalmak hekimin normal görevidir". En azından "vicdanına göre" hareket etmelidir.
>
> *Germain Sée:* Bireyleri rapor etmek demek onları "ebedi dışlamak" demektir. Zorunlu bildirim, "yargısız infazla" eşdeğerdir. "Hasta için en küçük bir yarar sağlamadan" yalnızca aile hayatına "en büyük karışıklığı" getirir.
>
> *Victor Cornil:* "Eğer verem listeden çıkarılırsa, bu açıkça tıbbi olmayan nedenlere bağlıdır... Saklamak istedikleri bir hastalığı duyurmakla, ailelerin hassasiyetinin rencide edilmesinden korkulur".
>
> *Augustin Gilbert:* "Eğer verem zorunlu olarak bildirilmesi gereken hastalıklar listesine konursa, bu düzenleme 'geçersiz' hale gelecektir".
>
> *Joseph Grancher:* "Duygusal nedenlerle" sıkı önlemlerden uzak durulmuştur. "Ailelerde, veremin, adı anılmadan ölünen bir hastalık olduğu konusunda zımni bir anlaşma vardır. Ve hekimler, bu ikiyüzlü yalanın suç ortakları olarak, ne konuşmaya ne de hareket etmeye cesaret edemezler".
>
> *Raoul Brunon:* Fransa'nın neden Almanya kadar çok sanatoryum yaratmadığı sorusu sorulduğunda, cevap şudur: "Bu adam çok yoksul; şu adam ailesini terk edemez; bir diğerinin akrabaları ondan ayrılmaya katlanamaz". Bu tür hastalar karşısında "sanatoryum" sözcüğü telaffuz bile edilemez. ... Ve herkes aynı şeyi söyler: "Ben zorlanamam. Ben kapatılamam".
>
> *Alphonse Laveran:* Zorlayıcı önlemler "büyük bir hayal" olacaktır ve dolayısıyla "rahatsız edici ve yararsız".
>
> *Albert Robin:* "Otoriter bir sistem herkese dayatılmamalıdır... Başkalarının deneyiminden yararlanmak bizim görevimizdir ama yalnızca her halkın kendi ulusal dehasına ne uygun ise amacımız için onu benimseyerek". Üstelik bu bir para meselesidir. "Fransa ulusal bütçesinin sürekli artışına, esas itibariyle yeni sosyal kurumlar neden olmaktadır". Devlet bütün hastalara bakmayı göze alamaz. "Bu nedenle, zorunlu bildirim karşısında ekonomik faktörler mutlak bir engel teşkil etmektedir".[47]

Savaş öncesi yıllara ait bu alıntılar istendiğinde başkalarıyla çoğaltılabilir. Ancak bunlar liberalizm ruhunun Fransa'da yaşadığını ve halk sağlığı-

47 Bu alıntılar, *Bulletin de l'Académie de Médecine* 1889-1913'ten derlenmiştir.

nın somut meseleleri üzerinde belirleyici bir etki yaptığının kanıtı olarak yeterlidir. Ancak Temmuz 1913'te Tıp Akademisi, zorunlu bildirimin yürürlüğe sokulmasını, kıl payı, kırk üçe karşı kırk beş oyla kararlaştırdı; bu Fransız parlamentosunun zaten mevcut olan kararsızlığını yalnızca kışkırtan çelimsiz bir sonuçtu.[48]

Bürgerlichkeit *ve burjuvalaşma*

19. yüzyılın sonunda liberalizm ve halk sağlığı arasındaki ilişkinin görmezden gelinen bu çözümlemesi, Alman tarihinin kendine özgü yolu (*Sonderweg*) üzerindeki şimdi yavaş yavaş önemini kaybeden tartışmadan çıkan iki hipoteze dikkat çekmektedir. O tartışmanın, özellikle de o zamana kadar yalnızca yetersiz girişimler yapılmış olan ciddi bir karşılaştırmalı toplumsal tarihe, belki de iyi bir başlangıç teşkil ettiği için, burada tekrarlanması gerekmez.[49]

Birinci hipotez Fransa'da *bourgeoisie*'nin esas itibariyle *Bürgertum*'dan farklı olduğu, çünkü birincisinin, Almanya'da olmayan devrimci bir geleneğe sahip olduğu varsayımından hareket eder. Ulusal farklılıklar o nedenle, temelde zaten mevcut olan toplumsal ayrılıklardan elde edilmektedir. Bu görüş, toplumsal tarih araştırmalarına açıkça vurgu yapmaktadır. Yeni perspektifler açmakta, taze ve esnek görünmekte ve aynı zamanda dış politikayı öncelikli kabul eden geleneksel tarihyazımına karşı bir polemik aracı olarak hizmet görmektedir.[50]

O pozisyonun eleştirisi, Almanya da dahil, Batı Avrupa toplumundaki temel eğilimlerin farklılıklarından ziyade benzerliklerinin altını çizer. Bu açıklama, hepsinden önemlisi, 19. yüzyılda Avrupa'da, kuşkusuz eş zamanlı olmayan ve değişik ülkelerde bunların ulusal geleneklerine dayanan biraz garip bir şekilde oluşan genel bir *burjuvalaşmaya* vurgu yapar. Böylece, belirli bir anlamda toplumsal farklılıklar ulusal ayrılıklardan elde edilmektedir; ulusal ayrılıklar toplumsal farklılıklardan değil. Bu kesinlikle eski tarihyazımına istenmeyerek yapılan bir geri dönüş değildir; aksine, Alman *Sonderweg*'inin temel ilkelerinin bir kısmını sorgulayan değişik bir vurgudur.[51]

---

48 Bkz. Gullet ve Kruse, *Histoire de la tuberculose*, s. 235-278; *ve* Guillaume, *Du désespoir*, s. 309-325. Veremin zorunlu bildirimi, tam 50 yıl sonra, hastalık antibiyotikler sayesinde çoktan kontrol altına alındıktan sonra, 1963 yılında Fransız parlamentosunca onaylanmıştır.

49 Dengeli bir yorum ve bibliyografya için bkz. H. Grebing, *Der deutsche Sonderweg in Europa 1806-1945* (Stuttgart, 1986).

50 Klasik kaynak Wehler, *Kaiserreich*'dir; bu daha mütevazı bir şekilde yazarın "Wie 'bürgerlich' war das Deutsche Kaiserreich?", Kocka, *Bürger* içinde, s. 243-280'de ifade edilmektedir.

51 Bkz. Blackbourn ve Eley, *Mythen deutscher Geschichtsschreibung*. Tartışma, Kocka, "Bürgertum", s. 48-54, 62 ve devamında özetlenmektedir.

Bu çelişkiler, her ulus-devletin kendi özel gelişmesini izlediği şeklindeki basit aksiyomla çözülebilir. Ayrıca, değişik ülkelerin teori ve pratiği, halk sağlığı gibi, belirli pratik sorunlarla ölçülmelidir. Bu anlamda Fransa ve Almanya, 19. yüzyılın sonlarında açıkça farklılaşmış deneyimler yaşamıştır. Almanya'da liberalizm, zafer kazanmış askeriyeye ve ulusal devletin siyasal geçit törenine katılıp, ideolojik uzlaşmalarla karakterini değiştirerek zayıflarken, Fransa'da liberal bileşken güçlenmiştir.

Liberal *Bürgertum* da dahil Alman halkının, devlet müdahaleciliğinin gelişmesi yoluyla somut toplumsal avantajlar elde etmeyi başardığı kesinlikle ileri sürülebilir. Fransız Üçüncü Cumhuriyeti'nde halk sağlığı önlemleri gözle görünür bir şekilde geride kalmıştır. Bununla birlikte uzun dönemde müdahaleci devlet büyük bir tehlikeyi barındırıyordu. Alman imparatorluk rejiminin sağlık alanında, proleter ya da burjuva, pek çok bireye ölçülebilir avantajlar sağlamış olması nedeniyle, Alman halkı ezici çoğunluğuyla büyük destek sağlamıştır. Sona ermekte olan 19. yüzyılda Alman halkının, müdahaleci Alman devletini kabul etmedeki devam eden istekliliği, aslında bunu onaylaması, anlaşılabilir bir şeydi; ama 20. yüzyılın başında felaketli sonuçlar verdi.

DÖRDÜNCÜ KISIM

Özel Sorunlar ve Perspektifler

BİR PARADİGMA OLARAK YAHUDİLERİN "VERBÜRGERLICHUNG"U

Shulamit Volkov

I.

Weimar Cumhuriyeti dönemine bakıldığında, hem erkek hem de kadın Yahudilerin *Bürger* sayıldıkları oldukça açıktır. Yahudiler büyük çoğunluğuyla şehirliydi ve hepsinden önemlisi ticaret ve serbest mesleklerle uğraşıyorlardı. Bizim bakış açımızdan o sırada Alman Yahudilerinin, terimin her iki anlamında da *Bürger* olduklarında kuşku yoktur: Devletin yurttaşları, onun *Bürger*'leriydiler ve onun içinde belirli bir toplumsal tabakaya, *Bürgertum*'a mensuptular.

Eğer *Kaiserreich* dönemine geri gidersek durum o kadar da açık değildir, ancak bürokrasiye girme ve ihtiyat birliklerinde subay olarak hizmet etme konusundaki kimi *de facto* sınırlamalar dışında Yahudiler tam yurttaşlık haklarına sahipti. 1871'e gelindiğinde, eğer asgari bir *Bildung* (eğitim) ve *Besitz* (mülkiyet) gibi kriterler uygulandığında, Yahudilerin büyük bir çoğunluğu hiç kuşkusuz, Alman *Bürgertum*'unun bir parçasıydı. Kentli, esas itibariyle ticari, iyi eğitim görmüş ve görünüşe bakılırsa varlıklı bir gruptu.

Zamanda biraz daha geriye gidildiğinde, manzara daha karmaşık bir hale gelir. Yahudilerin *Kaiserreich*'ın kurulmasından önceki hukuki statüsü bir Alman devletinden diğerine değişiklik gösteriyordu. Ancak 3 Temmuz 1869'da, dinsel aidiyet üzerindeki her türlü sınırlandırmaları ve dışlamaları kaldıran ve daha sonra bütün imparatorlukta uygulanan Kuzey Alman Federasyonu yasasıyladır ki Yahudiler Almanya'da tam ve eşit yurttaşlar, tam *Bürger* oldular.[1] O sırada Yahudi nüfusun geniş kesimleri, kelimenin ikinci

1 Bu sürecin, 1871 yılına kadar değişik Alman devletlerinde yasal pozisyonları anlaşılır bir tablo ile sunulan tam bir tasviri için bkz. J. Toury, *Soziale und politische Geschichte der Juden in Deutschland 1847-1871* (Düseldorf, 1977), s. 334-361, 384-389.

anlamıyla da *Bürger* sayılıyorlardı zira o zaman bile açıkça *Bürgertum*'a mensuptular.

Yahudilerin geleneksel karakteristiklerinin ikisi, onların toplumsal dönüşümüne ilişkin algımızı az çok çetrefilleştirir. Geleneksel olarak, Yahudiler, her ne kadar aslında yalnızca köylere ve küçük kasabalara kabul ediliyor olsalar da, genel olarak şehirli sayılıyorlardı.[2] Çoğu kez *Trödler* ve *Hausierer* (seyyar satıcı ve işportacı) gibi işlerle yoksul varlıklarını güç bela sürdürüyor ve hiçbir şekilde yükselen şehir burjuvazisinin bir parçası sayılamayacak olsalar da, faizcilik ve ticari faaliyetlerle, darbımesellere konu olacak kadar güçlü bir şekilde ilişkilendiriliyorlardı. 18. yüzyılın sonunda, Almanya'da yaşayan Yahudilerin yaklaşık % 80'inin, "bugün yiyip yarını düşünmeyen" alt tabakaya mensup olduğu tahmin ediliyordu.[3] Jacob Toury, o sırada Almanya'daki Yahudi nüfusunun üçte ikisinin, kendileriyle Alman *Bürgertum*'u arasındaki farklı pratik olarak "kapatamayacak" bir konumda oldukları sonucuna varıyor.[4]

Öyle ise, görünüşe göre Yahudilerin, yaklaşık 1800'le yaklaşık 1870 arasında, aradaki farkı kapattıkları, bu işi "başarmış" oldukları görülüyor. Uzun süren tartışmalar ve tekrarlanan gecikmelerden sonra, her ne kadar tek tek aileler bunu daha erken başarmış ve bunların büyük çoğunluğu sağlam burjuva olmuş olsalar da, geriye kalanlar iki ya da üç kuşak içinde tam yurttaşlık haklarını sonunda kazanmış oldular. Bunu nasıl yaptılar? Onların *Verbürgerlichung* [burjuvalaşma] süreçleri hakkında neler biliyoruz?

Aslında pek çok şey biliyoruz. O sırada toplumsal merdiveni tırmanan birey ve gruplar, ama daha çok da Yahudiler için, her ne kadar süreç olağanüstü karmaşıksa da, bu sürecin önkoşulları, evreleri, dinamikleri ve onunla birlikte gelen ıstıraplar konusunda oldukça bilgiliyiz. İlk bakışta Yahudiler için özel görünen ve dolayısıyla onların durumunu öğretici kılan şey, onların bu toplumsal yükselişinin bilinçli ve kasıtlı oluş derecesidir. Burjuva toplumuna girmek, onunla bütünleşmek, onun içinde kendini eritmek, bunlar 19. yüzyılda pek çok Yahudi için –kuşkusuz tümü için değil– hayattaki başlıca hedeflerdi. Pek çoğu için, bu alandaki başarı, genel başarı ve başarısızlığın tek ve yegâne sınavıydı. Üstelik, Yahudilerin *Verbürgerlichung*'u, birey-

2 Bkz. J. Toury, "Der Eintritt der Juden ins deutsche Bürgertum", *Das Judentum in der deutschen Umwelt*, H. Liebeschütz ve A. Paucker, ed. (Tübingen, 1977) içinde, s. 139-140. Ayrıca, S. M. Lowenstein, "The Rural Community and the Urbanization of German Jewry", *Central European History* 13 (1980), s. 218-236. İlginçtir ki Bavyera'daki Yahudiler şehirlere ancak sınırlı sayıda kabul ediliyordu. Karşılaştırınız, S. Schwarz, *Die Juden im Bayern im Wandel der Zeiten* (Münih, 1963).

3 Bu durumun özeti için bkz. M. Richarz, "Jewish Social Mobility in Germany during the Time of Emancipation (1790-1871)", *Leo Baeck Institute Yearbook* 20 (1975) içinde, s. 69.

4 Toury, *Der Eintritt*, s. 149-150.

ler üzerindeki etkileri bir yana, bir grup fenomeniydi. Özel ve kamuda sürekli tartışılan kolektif bir projeydi. 18. yüzyıl sonlarından itibaren hızla gelişen yeni Yahudi *Öffentlichkeit*'i (kamusal alanı) hemen hemen tümüyle bu sürecin taktiklerini izlemek, üzerine yorum yapmak, çeşitli taktiklerin avantaj ve dezavantajlarını tartışmak ve topluluğun bunu başarıyla gerçekleştiren üyeleriyle gurur duymak ve kendilerini kenarda kalmış bulanları kınamakla meşguldü.[5]

O zaman kullanılan terminoloji çok kafa karıştırıcıydı. Özgürleşmeden ama ayrıca *Annäherung* (yakınlaşma); *Anpassung* (uyarlanma); *Eingliederung* (bütünleşme) ya da *Identifizierung*'dan (özdeşleşme) söz ediliyordu. *Verschmelzung* (birleşme), *Aufgehen* (massedilme) ya da *Auflösung* (erime) birbirinin yerine geçecek şekilde kullanılıyordu. Zaman zaman *Anbürgerung*'dan da söz edildiği oluyordu.[6] Ancak sözcüklerin bu kullanımı, kendi içinde katılanların niyetlerinin karışıklığını gösteriyordu ve bizim sürecin ana karakterini görmezlikten gelmemize yol açmamalıdır. Söz konusu olan şey, açıkça ve her şeyden önce, Alman *Bürgertum*'una girebilmekti. Terminolojik ve kavramsal açıklık olmamasına rağmen Yahudi *Verbürgerlichung* süreci, bir grubun yukarı doğru hareketliliğinin ve orta sınıfa katılmasının özel ve açık seçik bir örneği olarak ortadaydı. Bu izlenmesi, belgelenmesi ve çözümlenmesi, başka bir duruma göre oldukça daha kolay olan ve bu nedenle başlangıçta bize geçici bir model olarak yardımcı olacak bir şeydir. Aşağıdaki tartışmada, Yahudi *Verbürgerlichung*'unun doğasını doğru anlamak ve 18. yüzyıl sonlarından 19. yüzyıl sonlarına kadar bu sürecin genel olarak incelenmesinde bir paradigma olarak potansiyelini araştırma girişiminde bulunulacaktır.

Alman Yahudi tarihinin yönlerinin çözümlenmesinin, bir bütün olarak Alman toplumunun durumunun göstergesi olarak ele alınması, tarihyazımında bir yenilik değildir. Azınlıklara karşı politika ve tutumların yol gösterici karakteri ve özgürleşme kavramının genel olarak önemi üzerinde son zamanlarda kapsamlı tartışmalar olmuştur.[7] Bu nedenle, yasal-formel ve siya-

5 Henüz, 19. yüzyılda Almanya'daki Yahudi *Öffentlichkeit* üzerine kapsamlı bir çalışma yoktur. Önemli bir başlangıç Jacob Toury'nin Avusturya'daki Yahudi gazeteleri üzerine çalışmasıdır. Bkz. *Die Jüdische Press im Österreichischen Kaiserreich. Ein Beitrag zur Problematik der Akkulturation 1802-1918* (Tübingen, 1983), Ayrıca H. Wassermannn, "Jews, *Bürgertum* and *Bürgerliche Gesellschaft* in a Liberal Era (1840-1880)", Tez, Kudüs, t.y., s. 109-115 içindeki yorumlara bakınız. Yeni *Öffentlichkeit*'in bir başka biçimi, haftalık sinagog vaazları için bkz. A. Altmann, "Zur Frühgeschichte der Jüdischen Predigt in Deutschland", *LBIY* 6 (1961) içinde, s. 3-59 ve D. J. Sorkin, *Ideology and Identity: Political Emancipation and the Emergence of Jewish Sub-Culture in Germany 1800-1848*, tez., Berkeley, Kaliforniya, 1983, s. 107-160.

6 Bkz. J. Toury, "Emancipation and Assimilation. Concepts and Conditions" [İbranice], *Yalkut Moreschet* 2 (1954) içinde, s. 167-182.

7 Bkz. S. Jersch-Wenzel, "Die Lage von Minderheiten als Indiz für den Stand der Emanzipation einer Gesellschaft", *Sozialgeschichte Heute. Festschrift für Hans Rosenberg zum 70.Geburstag* (Göttingen, 1974) içinde, s. 365-387; ve R. Rürup, *Emanzipation und Antisemitismus. Studien zur "Ju-*

sal anlamda *Verbürgerlichung*'la ilgili bu durumu bir yana bırakalım ve bunun yerine büyük ölçüde "alt sınıflara" mensup ve Alman Bürgertum'una, her ne kadar her zaman onun bütünleşmiş ve fark edilmeyen bir parçası olamasalar da, "girmeyi" başarmış Yahudilerin bu süreci üzerinde yoğunlaşalım. Toplumsal merdivende yükselebilmek için Yahudiler ne yapmak zorundaydı. Onları kuşatan toplumun onlardan bekledikleri neydi ve onların kendileri bu işe nasıl yaklaştılar? "Giriş" kriterlerini kim tanımladı, bunlar ne kadar dinamikti, nasıl ve kimler tarafından dönüştürüldüler? Açıkça, bu sorulara tam ve ayrıntılı bir cevap burada verilemez. İzleyen yalnızca bir taslak ve daha ileri düşünme ve araştırma için bir öneridir.

II.

Önce, yukarı doğru toplumsal hareketliliği ölçmek için, hemen hemen bütün araştırmalarda kullanılan kriterlerin, genellikle iki etken tarafından tanımlandığını hatırlamalıyız: Esas itibariyle vergi kayıtlarına göre belirlenen ekonomik refah ve çeşitli belediye ve devlet arşivlerinde kayıtlı aile reisinin mesleği.[8] Her ne kadar ikincisi, toplumsal statü, eğitim düzeyi vs. gibi şeyleri içerse de, bireyin toplumsal hiyerarşideki yerine ilişkin nihaî hüküm, açıkça, sahip olduğu mülk ve gelir düzeyinin miktarıyla ilgili varsayımlara dayanır. Bu kaçınılmaz olmakla birlikte sorunsuz değildir. Aslında benim tezim, asgari bir ekonomik refahın, *Bürgertum*'a girmek için bir önkoşul olduğudur. Böyle bir asgari, *Verbürgerlichung* için gerekli ama kendi başına yeterli değildir.

Yahudilerin burjuva toplumuna giriş hikâyesi, benim kanıma göre, Jürgen Kocka'nın, *Bürgertum*'un, ne eski rejime özgü bir zümre (*estate*) ne de Marksist ya da Weber'ci anlamda bir sınıf olduğu; ancak genellikle normlar ve değerler sistemi olarak algılanan bir kültür, "anlam ve değerlendirmelerin, mantalite ve kültürün genel ve aynı zamanda belirli bir kalıbı" şeklindeki iddiasını desteklemektedir.[9] *Verbürgerlichung*, hepsinden önemlisi bir

---

denfrage" der bürgerlichen Gesellschaft (Göttingen, 1975), s. 11-36, 74-94, 126-132. Özgürleşme teriminin gelişmesi konusunda bkz. *Geschichtliche Grundbegriffe*, cilt 2, özellikle s. 162-169, 178-185; ve J. Katz, "The Term 'Jewish Emancipation': Its Origins and Historical Impact", aynı yazarın *Emancipation and Assimilation. Studies in Modern Jewish History* (Farnborough, Hants, 1972) içinde, s. 21-45.

8 Toury, *Der Eintritt*'deki rakamlara ve kaynaklara bkz. Ve ayrıca bkz. A. Barkai, "Sozialgeschichtliche Aspekte der deutschen Judenheit in der Zeit der Industrialisierung", *Jarbuch des Instituts für deutsche Geschichte* 11 (1982) içinde, s. 237-260; ve "The German Jews at the Start of Industrialisation - Structural Change and Mobility 1835-1860", W. Mosse ve diğerleri (ed.), *Revolution and Evolution. 1848 in German-Jewish History*, (Tübingen, 1981) içinde, s. 123-149.

9 Bkz. Kocka, "Bürgertum und Bürgerlichkeit als Problem der deutschern Geschichte vom späten 18. Jahrhundert zum frühen 20. Jahrhundert", Kocka, *Bürger und Bürgerlichkeit im 19. Jahrhundert* (Göttingen, 1987) içinde, s. 42-48.

kültürleşme süreciydi; ve *Bürgertum*'a dahil olmak ya da nihai olarak ona girmek, ekonomik kriterlere göre belirlenemezdi; hele yalnızca bu kriterlere göre kuşkusuz hiç belirlenemezdi. Dolayısıyla Almanya'da Yahudilerin *Bürgertum*'a katılma derecelerine ilişkin, ekonomik göstergelere bağlı tahminlerimizin doğruluktan bir hayli uzak olması mümkündür. Bunlar bu bağlamda, belki de, Yahudilerin "başarısı"nın abartılı bir görünümünü vermektedir.

Öyle olsa bile, Kocka'nın tezine güvenmeyi sürdürerek, Alman *Bürgertum*'u "bir sınıf değildi, ama sınıfa kayıtsız da değildi".[10] Kişinin burjuva hayatı sürdürebilmesi için, ortalamanın üzerinde, devamlı bir geliri olması gerekliydi. Burjuvazinin kendine özgü kültürü, onunla yarışmak zorunda olduğu aristokrasinin önceki başat kültürü kadar, belki daha da fazla, ekonomik refaha bağlıydı. Gerekli parasal standardı sürdürebilmek *Bürger* için, hiç kuşkusuz çoğu kez endişe ve güvensizlik duygularıyla azap çeken yeni gelenler için, sürekli bir gerilim kaynağıydı.[11]

Yüz yıl ara ile iki örnek bu noktayı açıklar. Rahel Levin, daha iyi bilinen adıyla Rahel Varnhagen Berlin'de varlıklı bir tüccar ailesine doğmuştu. 1790'lardaki ünlü salonu, ailenin işini devralmış olan kardeşlerinden biri, Markus tarafından düzenli olarak ödenen ve annesiyle paylaştığı gelirle finanse ediliyordu. Bu salonun idamesi, hiç kuşkusuz, çok masraflıydı. Ayrıca Rahle başka şehirlere ve çeşitli dinlenme yerlerine havalı seyahatler yapıyor, oralarda "en iyi çevrelerle", aristokratlar ve yerel sanatçılarla arkadaşlık ediyordu. Sürekli olarak olanaklarının üzerinde yaşıyordu ve sonunda, 1809 yılında annesinin ölümüyle, serveti o kadar azaldı ki kardeşlerinin sınırlı ve münhasıran Yahudi çevresine geri dönmek zorunda kaldı. Birkaç, dikkate değer istisna dışında, –daha önce pek parlak olan– temasta bulunduğu kişiler çevresi şimdi yalnızca Yahudilere "indirgenmişti".[12]

Biraz gösterişçi olsa da duygusal Rahel için bu bir hayli sıkıntı, hayal kırıklığı ve acı anlamına geliyordu. Ama buna şaşırmış olmamalıdır. O erken zamanda bile oyunun kuralları oldukça açıktı: O zaman, her ne kadar büyük hevesle olmasa da, Yahudileri ve hatta Yahudi kadınları kabul etmeye hazır yarı-tarafsız bir toplum onlara herhangi bir özel koşul sunmuyordu.[13] Yoksullaşan aristokratların yerlerini korumasına izin verilebilirdi ama Yahu-

10 *A.g.e.*, s. 46; ayrıca bkz. T. Nipperdey, "Kommentar: 'Bürgerlich' als Kultur", Kocka, *Bürger* içinde, s. 143.

11 Burjuva varoluşunun bu önemli yönü, R. Vierhaus, "Der Aufstieg des Bürgertums vom späten 18. Jahrhundert bis 1848/49", Kocka (ed.) *Bürger*, içinde, s. 66-67'de doğru olarak vurgulanmıştır.

12 Rahel Varnhagen'in hayatının ayrıntıları için bkz. H. Arendt, *Rahel Varnhagen. Lebensgeschichte einer deutschen Jüdin aus der Romantik* (Münih, 1981), İngilizce ilk baskısı (New York, 1958).

13 "Yarı-tarafsız toplum" konusunda bu terimi ilk kullanan J. Katz'ın eserlerine, özellikle *Out of the Ghetto. The Social Background of Jewish Emancipation, 1770-1870* (Cambridge, Mass., 1973) 4. bölüme bakınız.

di bir kadına kesinlikle verilemezdi. Pek çok açılardan bu toplum yalnız kısmen burjuva idi; hâlâ standartları belirleyen esas itibariyle aristokratlardı. Bu Goethe tarafından *Wilhelm Meister*'de tasvir edilen bir hiyerarşi dünyasıydı ve yeni gelenler için zenginlik muazzam önem taşıyordu. Hannah Arendt, Rahel'in biyografisinde, "Her Yahudi, zenginlik olmasa bile, ekonomik güvencenin her türlü asimilasyon için birinci ve kaçınılmaz bir önkoşul olduğunu bilir" diye yazıyordu: "Yalnızca ve sırf zengin Yahudiler için asimilasyon vardır".[14] Ve burada "asimilasyon" ile yalnızca pasif olarak kabul edilmenin asgarisini anlatmak istemiş olabilirdi.

Şimdi daha sonraki bir dönemden başka bir olaya, Gerson Bleichröder'in olayına bakalım. Biyografisini yazan Fritz Stern'in bize anlattığına göre, Bleichröder yeni *Kaiserreich*'in Ocak 1871'de kurulmasından sonra muzaffer bir şekilde Berlin'e döndü. Reich'ın yaratılmasında yer almıştı ve Demir Haç nişanıyla geri döndü. "Berlin'in en tanınmış özel bankacısı ve şehrin en zengin yurttaşlarından biriydi; Bismarck'ın danışmanı ve elit kesimin pek çoğunun müşaviriydi". Ancak, Stern'in haklı olarak ifade ettiği gibi, o zaman bile, "yoksul bir adamın zengin olabilmesi, zengin bir adamın saygın olabilmesinden kolaydı". Yahudiler için bu pratik olarak imkânsızdı.[15] Rahel gibi, Bleichröder de sırf *Bürgertum*'a girmek özlemini taşımıyor ama ülkedeki en yüksek sosyal çevreye: Yalnızca Yahudilerin değil fakat ayrıca pek çok Hıristiyan *Bürger*'in sonradan görme sayıldığı karma elite katılmayı istiyordu. Bu dönem boyunca Alman toplumunda zenginliğin sınırlı etkisi, bu geç evrede bile, Bleichröder'in ikileminde açıkça kendini gösterir: Zenginlik kaçınılmazdı ama kesinlikle yeterli değildi. Öyle görünüyor ki bu 18. yüzyıl sonunun Berlin'inde olağandı. Bunun Yahudileri arasında, örneğin, 1760'lar gibi erken bir tarihte şehirde yaygın ayrıcalıklar elde eden ve 1791 yılında resmen tam Prusya yurttaşlığı hakkını kazanan, takdir ve gurur nesnesi haline getirilen darphaneci ve bankacı Daniel Itzig yoktu; ama en mütevazı olanaklarla 1743 yılında Berlin'e ulaşan fakat daha sonra Alman *Bildung* dünyasının gerçek bir "yıldızı" haline gelen Dessau'lu açıkgöz Yahudi Moses Mendelssohn vardı.[16]

Gerçek ya da tasavvur edilen getto duvarları yıkılmaya başlarken, ihtiras-

---

14 Arendt, *Varnhagen*, s. 168. Ayrıca bkz. Aynı yazarın *The Origins of Totalitarianism* (Cleveland, 1958), s. 56-67.

15 Bkz. F. Stern, *Gold and Iron. Bismarck, Bleichröder and the Building of the German Empire* (New York, 1977, s. 164-165.

16 18. yüzyılın ikinci yarısında, Berlin'de Itzig ve ekonomik olarak başarılı diğer Yahudiler hakkında bkz. Toury, *Der Eintritt*, s. 155. Mendelssohn'un hayatı etrafında oluşan efsane hakkında bkz. Sorkin, *Ideology*, 112-115 ve A. Altmann, "Moses Mendelssohn as the Archetypal German Jew", J. Reinharz ve W.Schatzberg (ed.), *The Jewish Response to German Culture. From the Enlightenment to the Second World War* (Hanover, 1985) içinde, s. 17-31.

lı ve yetenekli Yahudiler için *Annäherung*'un birincil hedefi *Bildungsbürgertum*'du. Gerçekten zengin olanlar, saray Yahudilerinin parlak örneğini izlemeyi sürdürdüler; ama bu giderek daralan bir yol haline geldi. Değişen bir toplumun göreli açıklığını algılamaya başlayan diğerleri, bu açıklığın en bariz bir şekilde ortaya konduğu, gerçekte bir ideoloji haline getirildiği yerde oraya girmenin peşinde koştular. Eski *Stadbürgertum* geleneksel olarak Yahudilere kapalıydı; ortaya çıkmakta olan ticaret burjuvazisi toplumsal olarak aristokrasiye bağımlıydı ve bunun giriş standartları çok katıydı. Yeni gelenlere, Yahudiler de dahil, tamamen kapalı olmayan tek kapı, *Bildungsbürgertum*'a giden yoldu. O sırada bu, yeni ortaya çıkan, oluşum halinde bir toplumsal gruptu ve Yahudiler, başkalarıyla birlikte ona girebilmeye çabalıyorlardı. Bir bakıma, onların çabaları, yalnızca –kabul edildiği üzere kendine has birtakım özellikleriyle ve sanki bir büyüteç altında gibi– çok daha genel bir toplumsal sürecin örneklerini teşkil ediyordu.

Yahudilerden fakat ayrıca *Bürgertum* için tüm diğer toplumsal tırmanıcılardan talep edilenleri en açık bir şekilde değerlendirmenin yolu, mutlakiyetçi devletin tam ve eşit yurttaşları olma yolunda onlara sunulan koşulları gözlemlemektir. Bunlar o zaman, yavaş yavaş kendini özgürleştirme sürecinde olan ve Habsburg bölgelerinde ve Güneybatı Almanya'da olduğu gibi Prusya'da da devlet bürokratlarınca geliştirilen ve Aydınlanmanın öncülüğü ile devletçiliğin özel bir karışımı olarak, *Bildungsbürgertum*'a girebilmek için asgari önkoşullar şeklinde açıkça tanımlanmıştı. Kendi dönemlerinin dilini konuşuyor, kendi toplumsal çevrelerinin deyimlerini kullanıyordu. Bunlar onu etkileyen ve fakat her şeyden önce *Bildungsbürgertum*'dan etkilenen yeni *Öffentlichkeit*'in ayrılmaz bir parçasıydı. Bunlar o sırada ve bu meselelerde, onun değer standartlarını belirleyen onun sesiydi. Bunlara göre, ayrıcalıklı olmayanlar arasında, özgür ve etkin yurttaş saflarına yükselmeyi hak edenler ve devlet için ya da devlet tarafından alınan kararlarda söz hakkı olanlar yeni *Bildungsbürger*'di. Aralarındaki daha ilerici olanların itiraf etmeye hazır oldukları gibi, Yahudiler eğer gerekli iyileşme sürecinden geçer ve reformcuların entelektüel ve etik idealine uyduklarını kanıtlarlarsa buna dahil edilebilirlerdi.

Christian Wilhelm Dohm'un 1781'de yayınlanmış kitabı *Über die Verbesserung der Juden*, hiç kuşkusuz türünün klasiğidir. Bu zamanın "sarsılmaz eğitimsel iyimserliği"nden ilham alan bir çalışmaydı ve aydınlanmış bir çevrenin yararlı etkilerine kuvvetle inanıyordu.[17] Yahudilerin burjuva "ıslahı"

17 Aktarılan ifade, Vierhaus, "Aufstieg", s. 66'dandır. Bkz. Dohm, *Über die bürgerliche Verbesserung der Juden* (Berlin, 1781). Dohm ve Dohm'un o dönemin bağlamı içindeki eseri hakkında bkz. H. Möller, "Aufklärung, Judenemanzipation und Staat. Ursprung und Wirkung von Dohms Schrift über die bürgerliche Verbesserung der Juden", *Deutsche Aufklärung und Judenemanzipation*, Beiheft 3: *Jahrbuch des Institutas für deutsche Geschichte* (Tel, Aviv, 1979), s. 55-93.

için hazırlanan diğer bürokratik planlar da aynı şekilde bu ruhtan ilham alıyordu. Bunların tümü, Yahudileri *Bürgertum*'a kabul edilebilir kılmak için yapılan planlardı; ancak bundan sonradır ki tam özgürlüğü elde etmeyi umabilirlerdi.

III.

Nihai özgürleşmeleri ve acilen *Verbürgerlichung* olmaları için, önkoşul olarak Yahudilerin önüne dört talep konulmuştu: Almancayı öğrenip kullanarak topluluğun mesleki yapısını ıslah etmek; öğrenme (*Bildung*) idealini benimsemek; yeni şekillenen burjuva töresini ve ahlâki davranış kalıbını (*Sittlichkeit*) özümsemek. Tarihsel literatürde *Produktivierung*, yani sözde "üretken meslekler" edinmeleri ve küçük esnaf olarak geleneksel rollerinden feragat etme hedefi talebine ilişkin çok şey söylenmiştir. Ancak bu, ıslahat programında, Yahudilerin kendileri söz konusu olduğunda, görece önemsiz bir unsurdu. Daha da önemlisi çeşitli Alman hükümetlerince gerçekçi bir politika olarak, her ne kadar zamanın yasama faaliyetleri içinde önemli bir özellik olsa da, hiçbir zaman fiilen uygulanmamıştı. *Verbürgerlichung* sürecinde, Habsburg sarayındaki, Prusya'daki ve Baden'deki reformcular için en önemli olan şey Almancanın kullanılması ve Yahudi çocukları için seküler eğitimin sağlanmasıydı. Aslında hem reformcular hem de reforma tabi olanlar, *Produktivierung*'un eninde sonunda yalnızca *Bildung*'la elde edilebileceğine inanıyorlardı.[18]

Dil meselesi özellikle ilginç ve belirleyicidir. 1739 gibi erken bir tarihte Hessen-Kassel prensliğindeki Yahudilere, iş hayatındaki faaliyetlerinde –İbranice ya da Eskenaziceyi (Yiddish) değil– Almancayı kullanmaları emredilmişti. Özellikle Eskenazice o sıralar Yahudiler arasında konuşulan dildi ve öyle anlaşılıyor ki özgürleşme meselesi ortaya atılmadan çok önce otoritelerce kuşkuyla karşılanıyordu.[19] Gerçekten de, 19. yüzyıla kadar bu dil çoğu kez tacirlerin ve hırsızların ortak dili olarak görülüyordu.[20]

II. Joseph'in Bohemya topraklarındaki Yahudiler için 1791'de ilan edilen birinci *Toleranzpatent*'i, Yahudilerin iki yıl içinde Almancayı kullanmaları-

18 Özellikle bkz. J. Carlebach, "Deutsche Juden und der Säkularisierungsprozeß in der Erziehung", H. Liebeschütz ve A. Paucker (ed.), *Das Judenthum* içinde, s. 55-93.

19 Bkz. Toury, *Der Eintritt*, s. 177. Ayrıca bkz. Toury, "Die Sprache als Problem der jüdischen Einordnung im deutschen Kulturraum", Beiheft 4, *Jahrbuch des Instituts für deutsche Geschichte* (Tel-Aviv, 1982) içinde, s. 75-95. Ayrıca karşılaşırınız, P. Freimark, "Language Behaviour and Assimilation. The Situation of the Jews in Northern Germany in the First Half of the Nineteenth Century", *LBIY* 24 (1979) içinde, s. 155-157.

20 Örneğin bkz. A. F. Thiele, *Die jüdischen Gauner in Deutschland, ihre Taktik, ihre Eigentümlichkeiten und ihre Sprache*, 2 cilt (Berlin, 1840).

nı öngörüyordu ve daha sonraki tüm diğer *Toleranzpatent*'lerde benzer hükümler getirilmişti. Galiçya için kaleme alınan *Toleranzpatent*'te Yahudilerin ayrıca Lehçeyi kullanmaları açıkça yasaklanmıştı.[21] Baden'de, Yahudileri ilgilendiren 1809 tarihli anayasal fermanın başarısı, bunlarla sınırlı olmamakla birlikte, Dükalıkta Yahudilerin Alman soyadları almaları ve Almanca konuşup yazmalarının derecesiyle ölçülmüştü.[22] Nihayet, bu ayrıca 1812 tarihli Prusya fermanının da ana temasıydı ve Yahudilerin statüsünü ilgilendiren 1833 tarihli yasada da korunmuştu; yurttaşlığa kabul edilmenin ve hayatî göç hakkının verilebilmesinin bir koşulu yapılmıştı.[23]

Eskenazice, Yahudi *Maskilim* (Aydınlanmanın izleyicileri) arasında, Alman bürokratları arasında olduğundan daha az popüler değildi. 1750'ler gibi erken bir tarihte Yahudiler için, her ne kadar önce esas itibariyle İbranice harfleri kullanarak da olsa, "yüksek-Almancaya çok yakın" okuma malzemesi yayınlanması için girişimler olmuştu.[24] Berlin'de Moses Mendelssohn etrafındaki çevre nefret edilen "bozuk özel dile" muhalefette kararlıydı; Almancayı kullanamamaktaki başarısızlıklarından daha çok Yahudiler arasında doğru İbranicenin gerilemesinden endişeliydiler. Karma, saf olmayan bir dilin kullanılmasına şiddetle karşı çıkıyorlardı çünkü bunu her nasılsa "gayriahlâki" buluyorlardı. Önce Almancayı kullanmak için değil de İbraniceyi canlandırmak için çaba gösterilmiş olması önemlidir.

İbranice aylık *Ha'Measef* (*Koleksiyoncu*) ilk kez 1784'te Königsberg'de, daha sonra Berlin'de ve son olarak da 1794'le kapandığı yıl olan 1797 arasında Dessau'da yayınlanmıştı.[25] Mendelssohn'un özgün İbranice metni ve her sayfada İbranice harflerle basılan yeni Almanca İncil çevirisi bile Almancanın tanıtılmasından çok Yahudi toplumunun İbraniceyi kullanmasını geliştirme konusunda ısrarlıydı.[26] Ancak 19. yüzyılın başlarına doğru bu tered-

21 Bkz. J. Karniel, "Die Toleranzpolitik Kaiser Josephs II", *Schriftenreihe des Instituts für deutsche Geschichte*, Tel-Aviv Üniversitesi, cilt 9 (1986), s. 399-418, 429-449.

22 Baden için bkz. R. Rürup, "Die Emanzipation der Juden in Baden", Rürup, *Emanzipation* içinde, s. 37-73, özellikle s. 49.

23 Prusya yasaları için bkz. I. Freund, *Die Emanzipation der Juden in Preußen unter besonderer Berücksichtigung des Gesetzes vom 11 März 1812*, 2 cilt (Berlin, 1812). Posen'daki Yahudilerin "Almanlaştırılması" için modern ve kapsayıcı bir çalışma yoktur. Belli başlı bir özet J. Jacobson, "Zur Geschichte der Juden in Posen", G. Rhode (ed.), *Geschichte der Stadt Posen* (Neuendettelsau, 1953) içinde, s. 243-256'da bulunabilir. Almanya'daki yasal durumun yararlı bir özeti için bkz. M. Richaz (ed.), *Jüdisches Leben in Deutschland. Selbstzeugnisse zur Sozialgeschichte 1780-1871* (Stuttgart, 1976) içinde, s. 19-26.

24 Toury, *Die Sprache*, s. 77. ('dem Hochdeutsch sehr nah').

25 *Ha'Measef* hakkında bkz. M. A. Meyer, *The Origins of the Modern Jew. Jewish Identity and European Culture 1749-1824* (Detroit, 1967), s. 115-119. Bu süreli yayının entelektüel arka planı için bkz. Stern-Taubler, "The First Generation of the Emancipated Jews", *LBIY* 15 (1970) içinde, s. 3-40.

26 Bkz. Carlebach, *Deutsche Juden*, s. 73-76. Carlebach'ın ilginç yorumu bu çeviri hakkında geçmişte yazılanların pek çoğundan ayrılmaktadır.

düt artık hissedilmiyordu. Almanca ve çoğu kez aşırı titiz Yüksek Almanca, Yahudi *Bildungsbürgertum*'un dili olacaktı.[27]

Bununla birlikte, Alman Yahudileri arasında Eskenazicenin kullanılması hiçbir zaman tümüyle ortadan kalkmadı. Poznan, Silezya, Galiçya ve Rusya'dan sürekli gelen göçler onu ısrarla canlı tuttu. Üstelik onun kullanımı yerel Yahudi *Bildungsbürgertum*'u için bir huzursuzluk konusu olmaktan da asla geri kalmadı. 20. yüzyıl başı Viyana'sında, Jacob Wassermann, dindaşlarının pek çoğunun Eskenazicesinden bir buçuk yüzyıl önceki Moses Mendelssohn'dan daha az rahatsız değildi. Eskenazice, kültürleşmiş Yahudilerin özellikle içerlediği bir "ötekilik" işareti olsa da sorunun daha geniş boyutları vardı.

Ancak 18. yüzyılın ikinci çeyreğindedir ki Almanya'da ortak bir edebi dil norm haline geldi ve *Hochdeutsch* eğitimli orta sınıf tarafından konuşma dili olarak daha bile sonra benimsendi. Geleneksel olarak çok sayıda diyalekt ve yerel gündelik dillerle bir arada varlığını sürdürdü. Ancak zamanla, içeriye olduğu kadar dışarıya doğru da, bireyin ulusa mensubiyetini açıkça ifade eden ortak bir dil haline geldi.[28] Yazı ve konuşmada *Hochdeutsch*'u kullanmak her şeyden önce bir toplumsal tabakanın, *Bildungsbürgertum*'un üyeliğinin ve daha sonra bir ulusa, zuhur eden Alman *Kulturnation*'a mensubiyetin ifadesiydi. Buna karşılık diyalekt, kültürleşme öncesinin, daha alt bir sosyal statünün göstergesiydi ve özellikle Kuzey Almanya'da kullanıldığı görülüyordu. 1830 gibi geç bir tarihte Jung-Deutschland idealistleri, Yahudilerin Eskenaziceyi gözden düşürmek için kullandıklarına benzer tezlerle, *Plattdeutsch*'un kullanımına karşı çıktılar.[29]

Bundan başka, dilin kullanımı, *Bildungsbürgertum* tarafından yaratılan ve bir ulusun özü sayılan tam da o tip bir kültüre, "konuşulan kültüre" girebilmenin önkoşuluydu.[30] Bilim, sanat ve kamusal işler hakkındaki, ortak bir dilde yürütülen söyleme katılabilmek, o sırada mensubiyetin en yüksek ifadesi olmuştu. Almanya'daki pek çok diğer alt ve çoğu kez kırsal toplumsal unsurlar gibi Yahudiler de her zaman bu söylemin dışında kalmıştı. Bunun nedeni yalnızca dil engeli değil fakat ayrıca bu söylemle ilgili tüm referans ve iletişim dünyasının, onların ufuklarının tümüyle dışında kalmasıydı.

Bu dünyaya girebilmek *Verbürgerlichung*'un özüydü ve Yahudiler bunu başarabilen dışarlıklıların (*outsiders*) çabalarının örneğini teşkil ediyordu. 18. yüzyılın başında tiyatroya giden ya da kütüphaneler, edebi dernekler ve benzeri işlere karışan Yahudiler hakkında kimi bilgilere sahibiz. Bu o za-

27 Bkz. Freimark, *Language*, s. 176.

28 Bkz. Vierhaus, "Aufstieg", s. 71 ve Freimark, *Language*, s. 158-160.

29 *A.g.e.*, s. 165.

30 Bkz. T. Nipperdey, "Kommentar", s. 147. Bu tartışma için ayrıca bkz. Nipperdey, *Deutsche Geschichte 1800-1866. Bürgerwelt und starker Staat* (Münih, 1983), s. 255-271.

man yalnızca az sayıda bireyin ilgi gösterdiği bir şey olabilir. Bununla birlikte yüzyılın sonuna gelindiğinde, en saf şekliyle Alman dilini kazanma çabaları ve edebi ve sanatsal ürünleri hırsla tüketmek Alman Yahudilerinin tüm bir nesli için gerçek bir tutku haline geldi. Bu artık marjinal bir olgu değildi.[31]

Hali vakti yerinde olanlar özel hocalar tuttular. Yine de, 1781 gibi erken bir tarihte, Mendelssohn'un en yakın mesai arkadaşlarından biri David Friedländer, yoksulların çocukları için dini eğitimin yanı sıra seküler eğitim de sunmak amacıyla Berlin'de bir "özgür okul" kurdu. Daha sonra, her ne kadar bunlar artık bir hayır kurumu olmasa da, Frankfurt, Breslau, Dessau ve Hamburg'da benzer okullar açıldı. Bunlar, yükselen Yahudi *Bürgertum*'un çocukları için bütünleşen bir Yahudi neslini eğiten ve yeteneklileri *Gymnasien*'lere ve üniversitelere girmeye hazırlayan yeni tip okullardı.[32] Habsburg yönetimi altındaki topraklarda *Toleranzpatent*, ya kendileri için yeni okullar açmalarını ya da çocuklarını, çoğu kez yaygın muhalefet karşısında, yukarıdan gelen emirlerle Yahudilere açık hale getirilen genel okullara göndermelerini emrediyordu. Daha sonra, yeni Yahudi okullarının temel amacı Almanca öğretmek olarak düşünüldü. 1822'de, 1805'te kurulmuş olan Hamburg'daki geleneksel *Talmud Torah* bile öğrencileri için Almanca akşam dersleri başlattı.[33] Böylece, sürecin ya da *Verbürgerlichung*'un bir parçası olarak, özellikle Yahudiler için ortak dili kazanmanın önemi abartılamaz.

IV.

Verbürgerlichung'un erken döneminde, aydın Yahudi eğitimciler arasında pek çok tartışma vardı. Ancak bunların tümü dil meselesi üzerinde anlaşıyorlar ve Yahudi alışkanlık ve terbiyesine özen gösterilmesinin gerekliliği konusunda ikna olmuş bulunuyorlardı. Burada, bu kültürleşme sürecinin, grubun bütünü için can alıcı olan, Yahudi ya da Yahudi olmayan bütün aydın reformcuların kolaylıkla üzerinde birleştiği başka bir yönü vardı. Eskenazicenin kullanılması gibi, bu da, Doğu'dan sürekli olarak göç eden Yahudilerin ve köylerden şehirlere göç dalgalarının canlı tuttuğu, 20. yüzyıl içlerine kadar geçerliğini koruyan bir şeydi.

1806 yılında çıkmaya başlayan ilk Almanca Yahudi gazetesi, Alman Yahudilerinin kültürleşme konusundaki çabalarını açıkça ortaya koyar. *Sulamith*,

---

31 Alman Yahudileri arasındaki ilk Aydınlanma konusunda bkz. A. Shohet, *Die Wende der Zeiten. Der Beginn der Aufklärung im deutschen Judentem* [İbranice](Kudüs, 1960); ve J. Katz, *Tradition and Crisis. Jewish Society at the End of the Middle Ages* [İbranice] (Kudüs, 1968), s. 284-297.

32 Friedländer hakkında bkz. Meyer, *Origins*, s. 57-84. Yeni Yahudi okulları ve Yahudi eğitimi konusunda: M. Eliav, *Jewish Education in Germany during Enlightenment and Emancipation* [İbranice] (Kudüs, 1961). Daha kısa Almanca çevirisi *Bulletin des Leo Baeck Instituts* 3 (1960), s. 207-215'te.

33 Freimark, *Language*, s. 169-170.

Yahudilerin Alman *Bildung* ve *Sittlichkeit*'ini benimsemelerini öğütlemekten asla yorulmamıştır.[34] Açıklanmış olan hedefi, *Bildung* için Yahudi kapasitesinin geliştirilmesiydi ve bu amaçla doğru davranışın cesaretlendirilmesi kesinlikle gerekli görünüyordu. Gazete 1807 yılında Frankfurt Yahudilerinin durumunu inceliyor ve onların aydınlanmış olmasını, temizlik standartlarına ve kişisel terbiye ve cinsel tavırlarının "doğruluğuna" bağlıyordu.[35] Son zamanlarda ortaya çıkan burjuva toplumu tarafından normalleştirilenlere uygun yeni davranış standartları vaazlarda da tekrarlanıyor ve kabule hazır bir kitleye empoze ediliyordu.

Sittlichkeit, dilin kullanımı gibi, yalnızca bireyin meselesi değildi. *Verbürgerlichung* süreci içinde toplum da bir bütün olarak uyum sağlamayı öğrenmeliydi. Böylelikle, daha saygın ibadet biçimleri ve özellikle dini ayinler sırasında ileri geri sallanmanın ve her türlü görünür tutku ifadesinin terk edilmesi yolundaki çağrılar "düzelme" yönündeki genel cemaatçi baskının bir parçası haline getirilmişti. Sachsen-Weimar-Eisenach'da bir hükümet emirnamesi sinagoglarda uygunsuz davranışı yasaklıyordu ama her inanıştaki liberal reformcu bu tür alışkanlıkların kınanması konusunda anlaşırken, Leopold Zunz gibi Yahudi reformcular "ağlayıp inlemeye" son verilmesini zorunlu görüyordu.[36] Burada yine, aydın bürokrasi ideali ile çeşitli Yahudi ya da Yahudi olmayan reformcunun ideali yakınlaşmış oluyordu. Bu ortaya çıkmakta olan ortak bir kültür temeline dayalı bir yakınlaşmaydı ve Yahudilerden, belki diğerlerine göre daha açıkça ve daha şamatalı bir şekilde bunun norm ve değerlerine uymaları isteniyordu.

Öyle görünüyor ki yalnızca uzun süren bir telkin sürecinin geleneksel yönelimli Yahudilerin kafasına sokabileceği bu yeni davranış, terbiye ve âdet standartları yeniydi ve yalnızca onlar için değil fakat aynı zamanda diğerleri için de tehditkârdı. *Bürgertum*'un belirgin davranış kalıbı son şeklini ancak 18. yüzyılın ikinci yarısında alacaktı. Kimi tavırlar uzun bir uyarlanma süreci sonunda aristokrasiden edinilmişti ama *Bürgertum* bu mirası büyük ölçüde inceden inceye işlemişti. Az ya da çok görünürdeki davranış kuralının ötesinde, ayrıca, "tutumluluk, göreve bağlılık ve tutkuların sınırlandırılması temelinde" kendine özgü bir ahlâk da yaratmıştı.[37] Yeni burjuva kültürünün bir parçası olmak isteyen herkes, bu katı ahlâkın emrettiği kurallara uy-

34 Tam bir çözümleme, Sorkin, *Ideology*, s. 83-106'dadır. G. L. Mosse, "Jewish Emancipation between Bildung and Resceptability", Reinharz ve Schatzberg (ed.), *The Jewish Response* içinde, s. 1-16'daki mükemmel tartışmaya bakınız.

35 Mosse, "Jewish Emancipation", s. 4. *Sittlichkeit*, *Bürgertum* ve genel bir kültürel fenomen olarak cinsel normlar arasındaki bağlantılar konusunda ayrıca bkz. Mosse, *Nationalism and Sexuality. Respectability and Abnormal Sexuality in Modern Europe* (New York, 1985).

36 Mosse, "Jewish Emancipation", s. 6. Zunz hakkında ayrıca bkz. Meyer, *Origins*, s. 144-181.

37 Mosse, *Nationalism*, s. 4-5.

mayı öğrenmek zorundaydı. Bu, hem çoğu kez eski davranış kalıbından radikal bir ayrılmayı gerektirdiği, hem de önerilen kuralların aslında kesinleşmemiş olması nedeniyle, özellikle zor bir görevdi. Bu kurallar, kendi dinamiklerini yaratarak, sürekli akışkan bir haldeydi. 20. yüzyıla kadar sonradan görme, yalnızca tam olarak uyum göstermediği için eleştirilmemiş; ne kadar çok gayret ederse etsin, bu kuralların açık olmayışları bu tür iddiaları yeterince inanılır kılmıştır.

Böylelikle, Almancayı kullanışları küçük görülemeyecek olsa bile, Yahudi "şivesi" üzerine sürekli laf söylenmiştir. Aynı şekilde her zaman, başka hiçbir grup uyum için onlar kadar çok çabalamamışsa da, Yahudilerin uygun olmayan tavırlarından sürekli şikâyet edilmiştir. Hem dili öğrenme hem de uygun tavır ve âdetleri uygulamada, burjuva toplumunun talepleri Yahudilerin kendileri tarafından tamamen içselleştirilmiştir. Yine de, Fritz Mautner ya da hatta Franz Kafka gibi kişilerin sözlerinde Almancanın kullanımı konusunda bir miktar rahatsızlık hâlâ sezilebilir. Uygun olmayan Yahudi davranışları konusundaki suçlamalar, Schnitzler ve Georg Hermann'ın Yahudi karakterlerini rahatsız etmiştir.[38] Bu tür endişeler Yahudi liberallerle de sınırlı değildi. Yeni ortodoksluğun yandaşları için olduğu kadar, uygun, hatta örnek olacak davranışlar da muhtemelen "kardeşlerimizin ve dinimizin" Yahudi olmayan (burjuva) toplumunun gözünde onurlandırılmasına katkıda bulunduğu için, *Kiddush Ha'shem*'in (Tanrı'nın adının kutsallaştırılması) alkışını almıştı.[39]

Son olarak, iki sorun daha, *Bürgertum* yolunda Yahudilerin yaşadığı kültürleşme sürecini gözler önüne serebilir: Görece basit olan giyim sorunu –giysiler ve şapka– ve daha temel bir sorun olan teolojik ve dinsel uyum. Burjuva şapkasının öyküsü bir süre önce Hermann Bausinger tarafından tartışılmıştır.[40] Yahudiler için sorun özellikle can sıkıcıydı. Başın örtülmesi dinsel bir âdetti ve *Bürger*'in karmaşık şapka giy-şapka çıkar âdeti Yahudiler için bir hayli güçlük çıkaracak bir şeydi. Bununla birlikte, bu tür dış görünüş meselelerinde "ihmal", o kadar üzerinde durulan bir şeydi ki ortodoks Yahudiler bile yavaş yavaş alışkanlıklarını değiştirdiler. Yüzyılın başında bürolarda ya da şehir kafelerinde serpuş giymediler; kimsenin göremeyeceği evlerinde

38 Benim "Selbstgefalligkeit und Selbsthaß: Die deutschen Juden zu Beginn des 20. Jahrhunderts", *GWU* 1 (1986) içinde, s. 1-13; ve "The Dynamics of Dissimilation: Ostjuden and German Jews, Reinharz ve Schatzber (ed.), *The Jewish Response*, içinde, s. 195-211'deki daha kapsamlı tartışma ile karşılaştırınız.

39 Bkz. Sorkin, *Ideology*, s. 151'de S. Herxheimer, *Sabbath-, Fest - und Gelegenheits-predigten* (Bernburg, 1838), s. 231, 236'dan aktarıyor. Yeni-ortodoksluğun yaklaşımı hakkında daha genel olarak ayrıca karşılaştırınız, M. Breuer, "Neo-Orthodoxy - Old and New Aspects" [İbranice], *Zehut* 2 (1982) içinde, s. 31-39.

40 Bkz. H. Bausinger, "Bürgerlichkeit und Kultur", Kocka (ed.), *Bürger* içinde, s. 124-130.

ya da mutlu bir şekilde, genel uygulamanın da öyle olduğu sokaklarda serpuşlarını giydiler. 19. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde, burjuva alışkanlığı olan kapalı yerlerde başın açık olması kuralına, reforma tabi olmayan Yahudiler arasında bile her yerde uyuldu. Kimi hahamlar mahkemelerde bile, eğer yargıç "kategorik olarak bunu talep ediyorsa" başı açık yemin edilmesine izin verdi.[41] Yine burada, yalnızca Yahudilere özgü olmayan, yeni âdetlere uyma sorunuyla karşı karşıyayız ama onların durumu daha karmaşıktı ve kendi aralarında açıkça konuşuluyor ve hatta tartışılıyordu.

Öteki önemli ve zor dönüşüm alanı dinsel reformdu. 18. yüzyıl sonlarından itibaren gelişme içinde olan Museviliğin *Verbürgerlichung*'u iki katlı bir süreçten oluşuyordu: Cemaatten bireye ve ritüel ve yasadan, görev ve ahlâk kavramlarına kayan vurgu.[42] Erken Yahudi Haskalah'ı (Yahudi Aydınlanması), ya Mendelssohn'un hayat boyu çabasında olduğu gibi seküler nosyonları özümseyerek ya da buna paralel ayrı, seküler bir Yahudi ulusal kültürünü ihya ederek Museviliğin sınırları içinde değişim girişimlerinde bulundu.[43] 19. yüzyılın başında bu iki alternatif de eşit derecede yetersiz görünüyordu. Musevilik daha sonra Katoliklik ve Protestanlığın Almanya'daki deneyimine benzer bir dönüşüm sürecinden geçti.[44]

Katolikler için dinle, ortaya çıkmakta olan Alman ulusal kültürü arasındaki boşluğu doldurmak temel bir problemdi. Kiliseye *Bildung*'un sokulması ve Katolikliğin hümanizm yönünde doktrin, kurum ve otoriteden uzaklaşması ve "içselliğin" gelişmesi devam edip giden Katolik tartışmanın merkezindeydi. Benzer şekilde Protestanlar için Aydınlanma ile kabul edilebilir bir sentez arayışı içinde olunması, erken 19. yüzyılda önde gelen temalardan birisi oldu. Vahiy üzerine yapılan vurgu, kendini Tanrı'ya adama ve ahlâk kurallarına uygunluğa dönüştürüldü ve Protestanların soğu bir kalp, iç duygu, günah ve nedamet tecrübesi daha da baskın kılındı. Schleiermacher'in, "Akıl Çağı"nda dinin ikilemine bulduğu romantik çözüm, yaklaşık bir yüz-

41 Bkz. M. Breuer, *Jüdische Orthodoxie im deutschen Reich 1871-1918. Sozialgeschichte einer religiösen Minderheit* (Frankfurt-am-Main, 1986), s. 21, 232-234.

42 Bu çözümleme büyük ölçüde Sorkin, *Ideology*, s. 5-9 ve G. L. Mosse, "The Secularization of Jewish Theology", Mosse, *Masses and Man. Nationalist and Fascist perceptions of Reality* (New York, 1980), s. 249-262'ye dayanır.

43 Mendelssohn'un bu konudaki görüşünü ortaya koyuşu hakkında bkz. Mendelssohn, *Jerusalem oder über religiöse Macht und Judentum* (Berlin, 1783), *Gesammelte Schriften*, G. G. Mendelssohn (ed.) (Leipzig, 1843-45), cilt 3, s. 255-262. Mendelssohn'un pozisyonu hakkında bkz. A. Altmann, *Moses Mendelssohn: A Biographical Study* (Philadelphia, 1973). Ayrıca bkz. Meyer, *Origins*, s. 22-56 ve A. Funkenstein'ın ilginç makalesi "The Political Theory of Jewish Emancipation From Mendelssohn to Herzl", *Jahrbuch des Instituts für deutsche*, Beiheft 3 (1979), s. 13-28. Ulusal eğilim ve onun o erken dönemdeki en belirgin temsilcisi Herz Wesseley (172-1805) için bkz. Sorkin, *Ideology*, s. 57-61; Eliav, *Jewish Education*, s. 44-51; Stern-Taeubler, *First Generations*, s. 29-33.

44 Bu değişimin tam ve derli toplu bir özeti için bkz. Nipperdey, *Deutsche Geschichte*, s. 406-440.

yıl sonra Protestan teolojisini etkilemişti. Ancak onun düşünceleri Hıristiyanlar arasında hâlâ tartışılırken Yahudi reformcular üzerinde de ağırlık kazanmış ve yalnızca reform yanlısı Leopold Zunz tarafından değil fakat ayrıca yeni-ortodoksluğun kurucusu Samson Raphael Hirsch tarafından uygulanmaya başlanmıştı.[45] Musevilik için bireyin içsel imanına yapılan vurgu ve ahlâkın önceliği aslında bir yenilikti. Ancak Hıristiyan Kilisesi'ndeki gelişmelere paralel ve *Verbürgerlichung*'un taleplerine bir karşılık olarak Schleiermacher'in yaklaşımı kaçınılmaz görünüyordu. Reformcu Yahudi vaizler onun vaazlarını sık sık dinliyorlardı; o da onlarınkini arada sırada izliyordu.[46] Musevilik bu şekilde tüm Yahudi *Bildungsbürgertum* nesline hoşa gider bir hale getirildi.

Yahudi cemaati ve Museviliğin kendi içindeki değişiklikler, daha geniş toplumdaki değişikliklerle paralel giderken, özellikle aşırı bir durumla karşı karşıya kalındı. Musevilik o sırada örnek olmaya layık bir hukuk dini sayılıyordu.[47] Bu anlayışın temelinde Talmud yasasına geleneksel bağlılık yatıyordu. *Bildung* ruhuyla yapılacak bir reform, Yahudiler için, geçmişle Katolik ya da Protestanlar için olandan çok daha radikal bir kopuş olarak değerlendiriliyordu. Kimi ilk reformcular ve bu etkinin altında hareket edenler için bu çatışmanın ortaya koyduğu ikilem sonunda din değiştirmeye yol açtı.[48] Cemaat içinde kalan diğerleri için ise hayat boyu sürecek bir iç mücadele anlamına geliyordu. Bununla birlikte genel olarak, *Verbürgerlichung* sürecinde olan Alman Yahudileri, kendi ayrı Yahudi kimliklerini korumayı başardılar. Yahudi inancının Alman *Bürger*'i olarak yeni hayatlarına uyacak yeni bir Musevilik türü yarattılar. Kendi özel *Bildung* ve *Sittlichkeit* karışımlarını, kendi itirafçı din markasını ve hatta kimilerinin iddia edebileceği gibi kendi özel alt-kültürlerini yarattılar. Bunun asgari önkoşulu, giderek daha başat hale gelen Alman *Bürgertum*'unun kültürüyle temelden bir yakınlık kurmaktı.

V.

Burada iddia edildiği gibi, Yahudi *Verbürgerlichung*'unun başlangıç süreci pek çok açılardan, geç 18. ve erken 19. yüzyıl Almanya'sında yukarı doğru

45 Zunz hakkında bkz. Meyer, *Origins*, s. 44-182; Hirsch hakkında Sorkin, *Ideology*, s. 202-232 ve Breuer, *Jüdische Ortodoxie*, s. 61-90.

46 Vaazlar hakkında bkz. Sorkin, *Ideology*, s. 107-160.

47 Özellikle Kant tarafından. Bkz. Kant, *Die Religion innerhalb der Grenzen der bloßen Vernunft*, Karl Volânder (ed.), (Hamburg, 1961). Ayrıca bkz. N. Rothenstreich, "Kant's Image of Judaism" [İbranice], *Tarbiz* 27 (1957-58), s. 388-405.

48 Bkz. Meyer, *Origins*, s. 85-114; ayrıca C. Cohen, "The Road to Conversion", *LBIY* 6 (1961) içinde, s. 259-279; ve Katz, *Out of the Ghetto*, Bölüm 7.

hareketli toplumsal grupların izlediği sürece benzer ve hatta paradigmatikti. Ancak bu paralelliğe rağmen, ayrıca kendine özgü özellikleri de vardı. Yahudilerin bu hassas "giriş" meselesini başarmada kimi avantaj ve dezavantajları vardı. Aşılmaz engellerle karşılaştılar ama kimi zaman da ayrıca kendilerini özellikle müsait başlama noktalarında ve beklenmeyen avantajlarla karşı karşıya buldular.

Hatırlanmalıdır ki Yahudiler, yüzyıllardır Avrupa Hıristiyan toplumunda dışarlıklıydılar (*outsiders*). Orta çağlarda ve *ancien regime*'de Yahudi olmayan bir topluma girmek, normal olarak, –hem dinsel hem de sosyolojik anlamda– Museviliği terk etmeyi gerektiriyordu. Bununla birlikte, özgürleşme, önceden dinini değiştirmeden bu girişi ilk kez olanaklı kılıyordu ve dolayısıyla tamamen yeni bir meydan okuma oluşturuyordu. Bir senteze, hem Yahudi hem de Yahudi olmayan kültürel unsurların, her iki kültür cephaneliğinden alınan avantajlı özelliklerin bir araya getirilerek, yaratıcı bir bileşime ulaşmak gibi yeni bir ihtiyaç doğdu. Bu durumun potansiyellerini gerçekleştirme çabalarında Yahudiler muazzam bir görevle karşı karşıya kaldılar. Ancak, başlangıçta en büyük zorluğu ortaya koyacak gibi görünen kimi özel etnik ve dinsel geleneklerin, zamanla oldukça olumlu değer taşıdığı görüldü.

Yahudilerin finans ve ticaret dünyasındaki deneyimleri, onların *Bürgertum*'a yükselmeyi başarmalarında hiç kuşkusuz önemliydi. *Produktivierung*'a hiçbir zaman ciddi olarak kalkışmamış olmaları, ticari faaliyetin hızlı geliştiği bir dönemde, iyi eğitilmiş ve iyi konumda olanlara yeni ve umut verici fırsatlar yarattığı için, büyük bir sorun olmadı. Ancak, geleneksel Yahudi toplumunun diğer daha az bariz nitelikleri de *Verbürgerlichung* sürecinde yararlı etkiler doğurdu.

Julius Carlebach'ın aşırı pozisyonunu kabul edip, Yahudi dinsel geleneği külliyatının, "sonunda evrensel olarak kabul gören Batı-Avrupa *Bürgerlichkeit* ideolojisinin tüm temel norm ve değerlerini" içerdiği iddiasını tartışmak gerekmez.[49] Yine de, bunlardan bazılarını içerdiği söz götürmez; diğerleri Getto'da yüzyıllar süren hayat içinde geliştirilmişti. Burjuva öncesi çağda, Yahudi hayat tarzında, ılımlılık, tevazu, tutumluluk, temizlik ya da çalışkanlığın gerçek önemini tespit etmek zordur. Bununla birlikte, bu tür normlar Yahudiler için dince önerildiğinden, zaten, hiç değilse kısmen yerine getirilmiş oldukları ve daha sonra burjuva hayatının standartlarınca belirlenen taleplerin, çeşitli şekillerde bu kuralları yansıttığı için görece kolaylıkla kabul edildiği ve içselleştirildiği ileri sürülebilir.

Yahudi hayat tarzının kimi yönlerinin, bazı alanlardaki etkinliği açıkça

49 Bkz. J. Carlebach, "The Forgotten Connection: Women and Jews in the Conflict between Enlightenment and Romanticism", *LBIY* 24 (1979) içinde, s. 115-118. Alıntı s. 116'da.

görülebilir.[50] Modern öncesi dönemlerde, Yahudilerde çocuk ölümlerinin, onları çevreleyen toplumlara göre istikrarlı bir şekilde daha düşük olduğunu gözlemlemek ilginçtir. Burjuva ahlâkının zamanla yerleştirdiği çocuklara karşı yeni tutum, daha önceki Yahudi pratiği ile uyumluydu. Çocukların eğitimi üzerindeki geleneksel vurgu, benzer bir şekilde, *Verbürgerlichung* sürecinde Yahudilere yararlı oldu. Paradoksal olarak, Yahudi olan ya da olmayan aydın reformcularca, benzer şekilde saldırılan ve reddedilen eski tarz Yahudi din okulu *Cheder*, nesiller boyu Yahudi çocukları arasındaki yüksek okuma yazma düzeyini mümkün kılmış, onlara kimi sağlam öğrenme alışkanlıkları kazandırmış ve bilgililere saygı gösterilmesini sağlamıştı.[51]

Yahudi ve burjuva aile hayatı değerleri konusunda araştırmacılar bölünmüştür. Her halükârda geleneksel kavramlar pek çok durumda yeni normların kabulü ve özümsenmesi için herhangi bir engel teşkil etmemiştir. 19. yüzyılın üçüncü çeyreği boyunca Yahudi aile hayatı örnek kabul edilmiş ve *Bürgertum*'un hem Yahudi hem de Yahudi olmayan sözcülerince övülmüştür.[52] Eski alışkanlıklar ve eski tarzlar böylece Yahudilerin *Verbürgerlichung*'una katkıda bulunmuştur. Gerçekten de onları *par excellence* burjuva yapmıştır.[53]

Ancak Yahudiler belirli engellerle de karşılaşmıştır. Bunların belki de en korkunç olanı ev sahibi kültürün giderek sözünü sakınmayan yurtseverliğidir. Aydınlanmacı kozmopolitliğe rağmen, "Anavatan sevgisi ve yurtsever bir ruh" 18. yüzyıl ortası gibi erken bir tarihte burjuva erdemleri sıralamasında yüksek bir yer işgal ediyordu.[54] George Mosse, yurtseverlik ve milliyetçiliğin burjuva değerlerinin gelişmesi için vazgeçilmez olduğunu, zira duygusal ve cinsel enerjilerin bu kanalla kişisel tutku alanından kolektif heyecan ve kamusal merhamet alanı aktarılabileceğini iddia ediyordu.[55] Her halükârda 19. yüzyıl ilerlerken milliyetçilik, Alman *Bürger*'inin ve özellikle *Bildungsbürgertum*'un öz-bilincinde giderek artan önemli bir rol oynuyordu.

Bu, başından itibaren Yahudiler için sorunlu oldu. Mendelssohn'un yurtseverliği daha az aşikârdı ve onun neslinin aydın Yahudileri, insanlığın kar-

---

50 Izleyenlerin ayrıntısı için benim iki makaleme bakınız: "Erfolgreiche Assimilation oder Erfolg und Assimilation: Die deutsche-jüdisch Familie im Kaiserreich", *Wissenschaftskolleg zu Berlin, Jahrbuch*, 1982/83 içinde, s. 373-388 ve "Soziale Ursachen des Erfolgs in der Wissenschaft. Juden im Kaiserreich", *HZ* 245 (1987) içinde, s. 315-342.

51 Carlebach, *Deutsche Juden*, s. 66'daki yorumlara bkz.

52 *Gartenlaube*'deki Musevilik imajı ve Yahudi hayatı için bkz. Wassermann, *Jews*, s. 124-136.

53 Bkz. F. Stern, "The Integration of Jews in Nineteenth-Century Germany - Lamar Cecil, Reinhard Rürup ve Monika Richarz'ın Makaleleri Üzerine Yorumlar", *LBIY* 20 (1975), s. 81.

54 Kozmopolitlikten milliyetçiliğe geçişin klasik ele alınışı için hiç kuşkusuz bkz. F. Meinecke, *Weltbürgertum und Nationalstaat* (Münih, 1907). Yükselen *Bildunsbürgertum*'un yurtseverliği konusunda bkz. Vierhaus, *Aufrtieg*, s. 65-66.

55 Bkz. Mosse, *Nationalism and Sexuality*, s. 10-20.

deşliğine ve aklın evrenselliğine inanıyorlardı. Ancak Napolyon savaşları deneyiminden ve Romantizmin devreye girmesinden sonra, tam da Yahudiler Alman milliyetçiliğinin ruhunu benimsemeye başlarken, yeni gelişen ulus kavramı giderek daha dışlayıcı oldu. *Bildungsbürgertum*, ilk oluşumundan itibaren kendini ulusal bir kolektivite olarak görüyor, özerkçiliğin bölücülüğünü aşmaya, ama ayrıca her türlü çoğulculuk ölçütüyle savaşmaya çalışıyordu. Yukarı doğru toplumsal hareketlilik ulus içinde asimilasyona eşit olunca, Yahudilerin burjuva standartlarının katılığını karşılamadaki herhangi bir başarısızlıkları derhal eksik ulusal duygunun bir başka göstergesi olarak teşhis edildi. Onların sarsılmaz sadakatlerini kanıtlamaları için hiçbir özveri miktarı yeterli olmamış görünüyordu. Son darbe, 1916'daki Yahudi nüfus sayımı (*Jüdenzählung*) denilen şeyle geldi. Bu muhtemelen savaş çabalarına Yahudilerin katılımını ölçmek için tasarlanmıştı ama Yahudiler tarafından "cemaatimize karşı şimdiye kadar yöneltilmiş en utanç verici, unutulmaz hakaret" olarak değerlendirildi.[56]

Yeteneğe gerçekten açık ve Yahudileri kabul etmeye potansiyel olarak hazır tek toplumsal grup olan *Bildungsbürgertum*, işin başından itibaren ideolojik olarak öyle bir yapıdaydı ki, aslında onları yalnızca kısmen kabul edebilirdi. Humboldt'un ulus düşüncesinin etkisi altında ve Grimm kardeşlerin çalışmalarının sonucu olarak, örneğin yerel köy diyalektleri daha yüksek bir ulusal dilin temel taşları olarak daha büyük bir itibar kazandı. Bütün bir halk kültürü, burjuva kültürünün tamamlayıcısı olarak kabul edildi; belki biraz modası geçmiş sayıldı ama yine de ulusal mirasın bir parçasıydı. Bu yeni milliyetçilik temelinde, değerlerin dönüşmesi, yeni burjuva toplumunu yaratma süreci içinde, artık toplumsal ve kültürel bir devrim sayılmıyor ve giderek daha fazla evrimsel, tarihsel bir süreç olarak görülüyordu.[57] Öte yandan Eskenazice acımasız bir şekilde alay konusu oluyor; geleneksel Yahudi hukukuna uyulması kategorik olarak reddediliyordu. Yahudi entelektüellerin paralel bir "Musevilik bilimi" yaratma girişimlerine ve bu bakımdan da Alman yol göstericiliğinin izlenmesine rağmen, Yahudi etnik özellikleri, tarihselciliğin (*historicism*) bu türü tarafından asla meşru kabul edilmiyordu. Yahudi grup dayanışması duygusu ve paylaşılan bir geçmiş, Alman milliyetçiliğinin gereklerine tosluyordu. 18. yüzyılın sonunda bu büyük bir sorun olmayabilirdi ama 19. yüzyılın sonunda kesinlikle temel bir sorun oldu.

---

56 *Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums*, cilt 63 (1919), s. 8'den, E. G. Reichmann, "Der Bewußtseinswandel der deutschen Juden", W. E. Mosse (ed.), *Deutsches Judentum in Krieg und Revolution 1916-1923* (Tübingen, 1971), s. 516'dan aktarılıyor.

57 Humboldt hakkında bkz. Meinecke, *Weltbürgertum*, bölüm 3. Bu açıdan dil meselesi üzerine bkz. Toury, *Die Sprache*, s. 80, Freimark, *Language*, s. 158. *Volkskultur* hakkında Bausinger, s. 135-136'daki yorumlara bakınız.

VI.

Her şeye rağmen, *Verbürgerlichung* yalnızca burjuva hayat tarzı ve ahlâkının özümsenmesi demek değildi. Ayrıca başkaları *gibi* yaşamak ve ayrıca onlarla *beraber* yaşamak anlamına da geliyordu. Onlar için benzer olmak, yalnızca ona katılmak için bir önkoşuldu. En azından 19. yüzyıl ortalarına kadar, *Verbürgerlichung*'un koşullarını belirlemiş görünen *Bildungsbürgertum* bunları tam da şöyle tanımlıyordu: Katılmak isteyenlerin kendileri *Bildungsbürger* olmak zorundadırlar ve ancak o zaman kabul edilmeyi umut edebilirler. Üstelik *Bildungsbürgertum*, bünyeye kabul edilecek olanların içine sığacağı kurumsal yapıyı da kurmuştu.

Yeni burjuva toplumu, dernekler, kulüpler ve çok sayıda yarı-kamusal topluluklardan oluşuyordu.[58] Lonca ve *Stände* ilkeleri temeline dayalı eski tip toplumsal örgütlere asla kabul edilmeyen Yahudiler, bu yeni örgütlere girmek için her çabayı gösterdiler.[59] Bu konuda kaynaklar sınırlıdır ama karşı karşıya bulundukları engellerin ciddiyeti konusunda hiçbir kuşkuya yer bırakmazlar. Mevcut araştırmaların en iyisi, Yahudilerin Avrupa mason localarındaki durumunu ele alır.[60] Burada dinsel hoşgörü, temel bir ilke sayılır ama, yalnızca Almanya'da da değil, Yahudilerin localara girmesi çok ender olarak uzun süren çekişmeler olmadan gerçekleşebilmiştir. 18. yüzyılın sonunda, Yahudiler kimi zaman, ortaya çıkmakta olan *Bildungsbürgertum*'a özgü yeni edebi derneklere girmeyi başarmışlardır. Gerçekten de Yahudi erkek ve kadınlar, yüzyılın başında, Berlin salon sosyetesinin bir parçası olmuşlardır ama bu olgu, gerçekten etkileyici olsa da, marjinal olarak kalmıştır. Genel olarak, burjuva dernekleri dünyası, en "bilgili" Yahudilere bile ancak kısmen açık olmuştur.

Bu da paradigmatiktir. Esas itibariyle *Bildung*'a ve bir ölçüde paylaşılan milliyetçiliğe dayanan burjuva dernekleri ilkesel olarak açık – ama uygulamada hemen her zaman engelleyici olmuştur. İtikadî engeller her yerde *Bürgertum* için çok önemliydi. Aynı şekilde toplumsal ayrımlar sıkı sıkıya korunmuştu. 18. yüzyılın ikinci yarısında ve 19. yüzyılın başlarında, edebî dernekler, normal olarak alt sınıf unsurları dışlarlardı. Çok ender de olsa yakın

58 Bkz. Nipperdey, "Verein als soziale Struktur in Deutschland im späten 18. und frühen 19. Jahrhunderts", Nipperdey, *Gesellschaft, Kultur, Theorie. Gesammelte Aufsätze zur neueren Geschichte* (Göttingen, 1976) içinde, s. 174-205; ayrıca aynı yazarın *Deutsche Geschichte*, s. 267-271'deki yorumları. Şimdi ayrıca Kocka, *Bürgertum*, s. 33'le karşılaştırınız.

59 Yahudilerin bu eski tarz kurumlardan dışlanmalarının tek kısmi istisnası, onların, genellikle yerel feodal lordların otoritesi altında bulunan belediyelere ara sıra kabul edilmeleridir. Bkz. J. Toury, "Types of Jewish Municipal Rights in German Townships. The Problem of Local Emancipation", *LBIY* 22 (1976), içinde, s. 55-80.

60 Bkz. J. Katz, *Jews and Freemasons in Europe* (Cambridge, Mass., 1970).

zamanlarda Aschaffenburg'da "alt sınıfa (*stand*) mensup bireyler"in statü gereği dışarıda bırakılması görülmüştü.[61] Ayrıca kadınlar da değişik burjuva derneklerinde her türlü faaliyete katılmaktan sistemli olarak alıkonulurlardı.[62] Yahudilerin durumunda olduğu gibi ara sıra istisnalar yapılırdı ama bunlar herhangi bir ciddi değişikliğe yol açmazdı.

Durum hiçbir zaman tamamen açık değildi. Silah kulüpleri, spor kulüpleri, müzik dernekleri ve benzerlerinin Yahudilere ilişkin olarak tutarlı bir politikaları yoktu. Genelde, Yahudiler için bunlara giriş Napolyon savaşları sırasındaki yurtseverlik dalgası sırasında, Aydınlanmanın en parlak dönemine göre daha zordu. Ve daha sonra, görece daha liberal zamanlarda, örneğin 1840'larda ya da 1860'larda kapılar daha büyük kolaylıkla açılır olmuştu. Nihayet, 1880'lerden sonraki artan milliyetçilik tam bir bütünleşmeyi bir kez daha olanaksız kıldı.[63] O zaman alternatifler açıkça belliydi. Gerçekten de 1800 gibi erken bir tarihte Frankfurt am Main'da üç tip edebi dernek vardı: Karma, yalnız Hıristiyanlara açık ve yalnızca Yahudilere açık olanlar. 19. yüzyıl boyunca Yahudiler başta büyük şehirler, küçük kasabalar ve köylerde de olmak üzere her türden dernek kurdular. Burjuva toplumu, retoriğine rağmen, artan oranda sınırlandırıcı olduğunu kanıtlıyordu. Asgari miktarda mülkiyeti ve gerekli *Bildung*'u bir araya getirmeyi başarabilen, bir yere bağlı olmayan bireyler kabul ediliyor; ama bir grubun üyeleri, böyle nitelendirildiklerinde, gerçek, paylaşılan bir topluluk duygusuyla değil, ikincilikle, "negatif bütünleşme" ile idare etmek zorundaydılar.[64]

Bir kez daha, Yahudilerin durumu tek değildi. Hem kadınlar hem de işçiler, burjuva toplumunun yükselttiği engellere benzer şekilde tepki gösteriyorlardı. *Bürgertum*'un etkin ve eşit üyeleri olmadan onun değerlerini daha da içselleştirebildikleri paralel örgütler kuruyorlardı.[65] Hepsinden önemlisi, alternatif bütünleşme yolları geliştirme ihtiyacının aslında burjuva toplumunun doğasının bir belirtisi olduğu görülüyor. *Bürgertum*, bütün toplumsal gruplarca kabul edilecek kendi standartlarını kendi seçici, giderek daha

---

61 Bkz. M. Stützel-Prüsner, "Die deutschen Lesegesellschaften im Zeitalter der Aufklärung", O. Dann (ed.), *Lesegesellschaften und bürgerliche Emanzipation. Ein europäischer Vergleich* (Münih, 1981), s. 77.

62 Bkz. U. Frevert, *Frauen-Geschichte. Zwischen bürgerlicher Verbesserung und neuer Weiblichkeit* (Frankfurt-am-Main, 1986), s. 35-36. İngilizcesi, *Women in German History. From Bourgeois Emancipation to Sexual Liberation* (Oxford/New York, 1986).

63 Bu ve izleyen tartışma için bkz. Wassermann, *Jews*, s. 71-96.

64 Terim, Dieter Groh'un Sosyal Demokrasi'yi analizinden alınmıştır. Bkz. Groh, *Negative Integration und revolutionärer Attentismus: Die deutsche Sozialdemokratie am Vorabend des Ersten Weltkrieges* (Frankfurt-am-Main, 1973); Benzer bir bakış, G. Roth, *The Social Democrats in Imperial Germany: A Study of Working-Class Isolation and National Integration* (Totowa, N. J., 1963).

65 Kadın dernekleri konusunda şimdi Frevert, *Frauen Geschichte*, s. 72-80, 104-128'deki kısa özete ve notlarındaki bibliyografyaya bakınız.

elitist ve pek çok açılardan kesinlikle türdeş karakterini yitirmeden belirlemede olağanüstü marifetli görünüyordu.[66] Her ne kadar Yahudileri kabul etmemenin mantığı, kadın ve işçilerin katılımına karşı kullanılandan farklı idiyse de sonunda ortaya koyduğu sorunlar ve geliştirilmesi gereken çözümler bu tip bir toplum için tipikti ve onun doğasını yansıtıyordu.

19. yüzyıl boyunca Yahudiler ve Yahudi olmayanlarca, *Bürgertum*'u tanımlayan sınırlar değişiyor, giriş koşulları dönüşüyor ve onun "en önde gelen sektörü" yeniden biçimleniyor olsa bile, "negatif bütünleşme" stratejisi uygulandı. 19. yüzyılın ortaları gibi geç bir tarihte *Bildungsbürgertum*'un maddi giriş koşulları hâlâ pek yüksek değildi. Formel eğitim koşulları bile nispeten mütevazı idi. Yukarı doğru hareketli aileler pek fazla çaba harcamadan buraya girmeyi umabilirlerdi. Ama 1848'den sonra, *Bildungsbürgertum* ve *Wirtschaftsbürgertum* arasındaki bağlar güçlendi ve olası yeni katılacaklar için hem mülkiyet hem de eğitim önkoşulu önemli ölçüde artırıldı. *Bürgerliche Gesellschaft* denen şey ileri derecede farklılaştı, karmaşıklaştı ve çeşitlendi. Gruplar ve alt-gruplar liderlik için mücadele ediyor ve kendi içlerindeki ve aralarındaki sınırlar sürekli değişiyordu.[67] Yahudilerin davranışları bir kez daha bu dönüşümleri yansıtıyordu. O sıradaki toplumsal değişime özellikle iyi uyum sağlamış görünüyorlardı ve çaba harcanarak elde ettikleri statülerini korumak ve geliştirmek için çabuk tepki gösteriyorlardı.

Yüzyılın ortasına kadar eğilim, Yahudi çocuklarını en iyi eğitim olanaklarına kavuşturmak ve onları iş hayatına yönlendirmekti. Daha sonraki yıllarda, üniversitede okumak ve meslek edinmek yaygın bir fenomen haline geldi. Meslek istatistikleri bu olguya tanıklık eder. 1895'e gelindiğinde Yahudi işgücünün yaklaşık % 7'si, genel nüfustaki % 6.4'lük orana karşı "serbest meslekler ve resmi görevler"deydi; bu mesleklere girişleri, daha sonra, özellikle büyük kasabalarda ve her yerden çok başkent Berlin'de, çok daha bariz hale geldi.[68] Üstelik, bu daha geç tarihte bile, Yahudilerin bürokrasiye ancak nadiren girebildikleri hatırlanmalıdır; dolayısıyla bu kategori içinde, serbest mesleklerdeki payları karşılıklı olarak çok daha yüksektir.

Yahudiler, göreli ekonomik durumları dikkate alındığında bile, yüksek öğrenim kurumlarında açıkça daha fazla temsil ediliyorlardı.[69] Modern bur-

66 Orta sınıfın bütün toplum tarafından paylaşılan kendi standartlarını oluşturduğu süreç ve özellikle İngiltere'de toplumsal bir unsur olarak kendi özelliğini nasıl koruduğunun parlak bir tartışması için bkz. H. Perkin, *The Origins of Modern English Society 1780-1880* (Londra, 1969), s. 271-340.

67 Bkz. H.-U. Wehler, "Wie bürgerlich war das Deutsche Kaiserreich?", Kocka (ed.), *Bürger* içinde, s. 246-257.

68 Bkz. U. O. Schmelz, "Die demographische Entwicklung der Juden in Deutschland von der Mitte des 19. Jahrhunderts bis 1933", *Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft* 8 (1982) içinde, s. 64.

69 Bkz. N. Kampe, "Jews an Antisemites at Universities in Imperial Germany (I) - Jewish Students: Social History and Social Conflict", *LBIY* 30 /1985) içinde, s. 357-394.

juva toplumu için profesyonelliğin ve üniversite eğitiminin farkına varan Yahudiler, bu sınır bölgelerine büyük bir enerjiyle girdiler. Bir kez daha, bu konuda yalnız değillerdi. 19. yüzyılın son çeyreğindeki üniversiteye kayıt rakamları, *Kleinbürgertum*'un unsurlarının aynı yönde hareketlerinin yoğunluğunu kanıtlar.[70] Kadınların değişen özlemleri de ele alınması gereken bir konudur. 19. yüzyılın sonlarında, öyle görünüyor ki, mükemmel görgü kuralları sergilemek ya da yabancı bir dili güzel konuşmak ve biraz sanat ve müzik bilgisine sahip olmak artık yeterli değildi. Kadınlar daha tam, daha formel eğitim, *Abitur*'a katılma izni, üniversitelerde okuyabilmek, daha geniş meslek seçme özgürlüğü ve daha fazla mesleki fırsat eşitliği için çaba göstermeye başladılar.

Marjinal grupların çabaları, hem *Bürgertum*'un değişen doğasını hem de *Verbürgerlichung*'un değişen dinamiklerini yansıtır. Bununla birlikte Yahudiler için nihai hedefler zamanla birlikte değişiyordu. Yaklaşık yüzyılın ortalarından itibaren, ama yeni *Kaiserreich*'de eşit hakların sonunda tanınması ve bununla birlikte giden acil toplumsal hayal kırıklıklarından sonra daha da duygusal bir şekilde, Yahudiler bireysel ve kolektif ihtiraslarını yeniden formülleştirmiş görünüyorlardı. Burjuva hayatının olağan taleplerinden bağımsız olarak, daha fazla toplumsal yükselme, daha hızlı modernleşme ve özellikle kültür alanında olmak üzere çok daha büyük başarılar elde edilmesi, şimdi bağımsız hedefler haline gelmişti. Yahudiler kimi bölgelerde, daha sonra *Bürgertum*'un Yahudi olmayan mensuplarınca da benimsenecek olan, yeni standartlar oluşturmaya başladılar. Yahudi *Bürger*'i, kızların eğitimi, doğum oranının azaltılması ve profesyonel sağlık bakımının yoğun olarak kullanılması alanlarında öncülük etti. Kendi dernek, kulüp ve toplulukları da bir farklılaşma sürecinden geçiyor ve dayanışma duyguları radikal bir şekilde yeniden formülleştiriliyordu. Artan kendine güvenlerinin çapını ve emarelerini ele almak için burada yer yok.[71]

* * *

Bütün bir yüzyıl için Yahudi hayatının temel itici gücü, tam *Verbürgerlichung* elde etme çabasıydı. Bu tarihi incelemek bize bu görevin gerektirdiği anlamın ve çabanın emsalsiz bir görünümünü temin etti. Bu çözümlemenin kimi unsurları, paradigmatik olarak görülebileceği için, özet halinde tekrarlanmayı hak eder:

---

70 Bkz. K. H. Jarausch, *Students, Society and Politics in Imperial Germany* (Princeton, 1982), s. 114-134; F. Ringer, "Bildung, Wissenschaft und Gesellschaft in Deutschland 1800-1960", *Geschichte und Gesellschaft* 6/1980) içinde, s. 5-35.

71 Bu temanın daha ayrıntılı bir şekilde el alınışı benim "Erfolgreiche Assimilation" ve W. E. Mosse (ed.), *Juden im Wilhelminischen Deutschland 1890-1914* (Tübingen, 1976) içindeki çeşitli makalelerde bulunabilir.

Birincisi, kültürleşmenin: Ortak burjuva dilinin, paylaşılan alışkanlık ve âdetlerin, *Bildung* idealinin benimsenmesinin ve de *Sittlichkeit* standartlarının egemenliğinin önemi muazzamdır. Bu bağlam içinde *Bildungsbürgertum*'un rolü genel olarak ve özellikle de, kültürleşmenin parametrelerini tanımladıkları ve bu parametrelere kendi amaçları için bir ölçüde akışkanlık ve manipülasyon sağladığı için, memur sınıfı için de özellikle önemlidir.

İkincisi, Yahudi örneğinin dikkat çektiği, geleneğin etkileridir. *Verbürgerlichung* için bir başlangıç noktası olarak görülen, geleneğin taşıdığı değişik bileşenlerin avantaj ve dezavantajlarının Yahudi *Verbürgerlichung*'unun hızı ve yoğunluğu açısından hayatî olduğu kanıtlanmıştır. Çok muhtemeldir ki bunlar, başkaları için de eşit derecede önemliydi.

Üçüncüsü, Yahudilerin "girme" çabalarını izleyerek, burjuva toplumunun sınırlılığının somut anlam kazanması. Bu toplumun, hem bütünleştirici potansiyelinin bir ölçüsü olarak hem de dışlayıcılığının gerçek derecesini güçlendirmek için geliştirmiş olduğu mekanizmalar, aynı şekilde bu bakış açısı sayesinde aşikâr olmuştur.

Dördüncüsü, *Bürgertum*'un sınırlarını tanımlamak için temel bir kriter olan milliyetçilik, Yahudilerin durumu gözden geçirildiğinde gereken ilgiyi görmelidir. Milliyetçiliğin, bir bütün olarak *Verbürgerlichung* süreci açısından önemi küçümsenmemelidir.

Son olarak, burjuvazinin öncelikler duygusunun niteliği olarak dinamizm, onun değişen öz-tanımı ve önde gelen sektörünün dönüşümü, Yahudilerin asimilasyon çabalarına tümüyle yansımıştır. Ayrıca bu çabaların sınırlarını da tanımlamıştır.

19. yüzyıl sonlarından itibaren *Verbürgerlichung* kavramı, Almanya'da Yahudilerin kolektif davranışının çözümlenmesinde artık yeterli değildir. Onların gelişmesini bir paradigma olarak incelemenin yararlılığından da, bu nedenle vazgeçilmiştir. 20. yüzyılın başından itibaren artan anti-Semitizme karşı tepkilerinin kendine özgü nitelikleri, ayrı bir Yahudi milliyetçiliğinin gelişmesi ve iç ve dış göç sorunları baskın olmaya başlamıştır. Nasyonal-Sosyalistlerin iktidara gelmesi, sonunda onların Alman toplumu içindeki mutlak emsalsizliğini her zamandan daha bariz bir hale sokmuş ve onunla birlikte yalnızca özgürleşmenin, *Verbürgerlichung* ve asimilasyonun değil, fakat Alman-Yahudi tarihinin tamamen sonu gelmiştir.

15

1800'DEN SONRA ALMAN *BÜRGERLICHKEIT*: SEMBOLİK UYGULAMA OLARAK KÜLTÜR

Wolfgan Kaschuba

'Bu gazeteyi okumak bana her zaman en iyi toplumda, Avrupa'da ve ötesinde Almanya'yı temsil eden bir kültür içinde yaşadığım duygusunu vermiştir.'[1] Bu dramatik cümle yazar Heinrich Laube tarafından, 1830'lardaki hayatını gözden geçirirken, 1869 yılında yazılmıştır. Sözünü ettiği gazete, o sıralar Almanya'daki en iyi gazete sayılan ve Stuttgart'ta büyük bir yayıncı Johann Friedrich Cotta tarafından yayınlanan *Augsburger Allgemeine Zeitung*'dur. Bu gazetenin okuyucuları pekâlâ kendilerini, Alman inceliğinin ve uygar ruhunun seçilmiş taşıyıcıları ve bekçileri gibi hissetmiş olabilirler. *Augsburger Allgemeine*'nin abone kayıtları günümüze ulaşmış olsaydı, o sırada Alman burjuva toplumunun makul bir Kim Kimdir?'ini temin etmiş olabilirdi.

Böyle bir liste yok ve her halükârda tarihsel denklem öyle göründüğü kadar basit değildir. Toplumun "daha iyilerinin" *Allgemeine*'yi okuduğu doğruydu ama okuyucuları burjuva çevrelerin ötesine de uzanıyordu. İyi haber almak ve burjuva çevreleri içindeki tartışmaları ve fikir ayrılıklarını takip etmek isteyen birisi için, kendisi onların bir mensubu olmasa bile, gazetenin abone ücreti, ne olursa olsun, sağlam bir yatırımdı. *Allgemeine* okuyucusu yalnızca "ait olma" duygusunu hissetmek istemiyor fakat aynı zamanda aidiyet görüntüsünü de yaratabilmek istiyordu. En azından, eğitim ve kültür ufukları açısından kendisinin de bir *bürgerlich* olduğunu göstermek istiyordu. Böyle olmakla beraber, bu denklem işe yaramadı. *Allgemeine*'nin bir okuyucusu olmak, aslında, *Bürgerlichkeit*'in güvenilir bir işareti değildi çün-

1 H. Laube, "Erinnerungen: 1810-1840", H. Laube, *Gesammelte Werke*, ed. H. H. Houben, cilt 40 (Bkz. Leipzig, 1909) içinde, s. 157 ve devamı.

kü aslında bu genel olarak moda olmuş bir statü sembolü haline gelmişti ve böylelikle sembolik değeri çok azalmıştı.

Bu örnek temel bir soruna işaret ediyor: *Bürgerlichkeit*, o zaman da şimdi de, sistemli bir kategoriden başka bir şey değildi; daha doğrusu, tanımlayıcı ve birleştirici bir niteliğe sahipti. Terim, tutumlara ve kültürel faktörlere göndermede bulunur ve açık bir sosyolojik kategorileştirmeye olanak vermez. *Bürgertum* ve *Bürgerlichkeit* (burjuva mantalitesi, kültürü ve hayat tarzı) eşleşik değildir. Toplumsal bir alanın tasviri basitçe kültürel bir alana transfer edilemez. 19. yüzyılın başlarında *bürgerlich* terimi, özgün hukukisiyasi bağlamının ötesine geçip, sosyo-kültürel değerler alanına yayıldığında semantik güçlükler de çoktan bariz bir hal almıştı. *Bürgerlichkeit*, artık yalnızca basit olarak hukuki statüye işaret etmiyor; mülkiyetten mesleğe, zevklerden eğitime uzanan farklı kriterlere dayanan, burjuva kültürü ve hayat tarzının doğru olarak ifade edilebilmesi için bütün bu niteliklerin bir araya gelmesini gerektiren bir toplumsal statüye işaret eden karmaşık bir kavram olarak gelişmiş bulunuyordu.[2]

Eğer *Bürgerlichkeit*'i tarihsel olarak gelişen kültürel bir *praxis* olarak düşünürsek, o zaman bu fenomenin incelenmesine ilişkin yaklaşımımızı değiştirmemiz gerekir: Önceden tanımlanmış bir toplumsal yapıdan hareket edemeyiz ve kültürel değerleri ve kalıpları sistemli bir şekilde buna mal edemeyiz. Bunun yerine, burjuva kültürel *praxis*inin, somut toplumsal eylem çerçevesi içinde kendini ifade ettiği o toplumsal durumlar ve yapılardan hareket etmemiz gerekir. Bu gibi durumlarda kültür kendi "burjuva niteliğini" tanımlar ve kendi özel toplumsal profilini ortaya koyar. Kim, hangi koşullar altında ve hangi haklılık derecesiyle kendisini *bürgerlich* olarak tanımlayabilir?

Tarihsel burjuva öz-bilinci, 18. yüzyılın sonlarıyla 19 yüzyılın başlarında yazılmış çok sayıdaki otobiyografi ve mektuplardaki kadar, başka hiçbir yerde yansıtılmamıştır. Bunlar bir tür "öznel tanıklık", burjuva hayatının yansımaları ve onun tipik kendine hayranlığının örnekleridir. Bir şekilde bunların anlattıkları olaylardan yıllar sonra anı şeklinde yazılmış olmaları, kaynak olarak onları daha değerli kılmaktadır. Bellek ve geriye dönük yorum sorunlarını görmezlikten gelmeksizin, otobiyografiyi hem edebi bir tür hem de burjuva kültürünün zorunlu bir özelliği olarak öne çıkaran şey bu perspektiftir: Estetik bir uygulama olarak toplumsal bir kendini sunuş ve öz-üsluplaştırma.

Yazılı anıların, çoğunlukla, temaları, aktörleri ve onların davranışını son derece belirli kalıplar içinde yer almış şekilde aksettirişi açıklayıcıdır. Bilinen

2 Kavram ve bunun tarihi konusunda bkz. M. Riedel, "Bürger, Staatsbürger, Bürgertum", O. Brunner ve diğerleri (ed.), *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, cilt 1 (Stuttgart, 1972) içinde, s. 672-725.

olguların, toplumsal olayların, kariyer durumlarının ya da kamusal hadiselerin hatırlanışı, bilinçli ya da bilinçsiz olarak, burjuva *Lebenswelt*'inin (hayatdünya) iç yapısını yansıtır. Önemli olan şey bu olayların gerçekliği değil, fakat onun öznel algılanışıdır: Burjuva modeline göre biçimlenen, yeniden yorumlanan ve hatırlanan, hayatın prizmasından geçerek hatırlanan bir tarih.

Kuşkusuz bu kaynaklar bize 19. yüzyılın ilk yarısındaki burjuva hayatının istatistiki olarak temsil edici bir görünümünü sunmayacaklardır.[3] Bununla birlikte, bu türden bir grup-biyografi yaklaşımı, sosyo-yapısal çalışmalardan farklı olarak, burjuva kültür tarzları alanının çok daha derin bir kavrayışını temin edebilir. Burada kültür sözcüğünü onun iki katlı anlamında kullanıyorum: Dar tarihsel anlamında burjuva kültür geleneği kadar, her günkü *praxis*, burjuva hayat tarzının bütünlüğü olarak, daha geniş modern anlamında.

Devrimler arasında: Burjuva uyanışı

Tarihsel bir perspektif içinde burjuva 19. yüzyılının başlangıcı iki devrim arasında bir dönem gibi görünmektedir. Arkasında, Fransa'da olduğu gibi Almanya'da da en azından mutlakiyetçilik sonrası bir toplumu kurmayı gündemine almış 1789 Fransız Devrimi yatıyor. Önünde ise, henüz başlamış "sivil toplum" (*Bürgergesellschaft*) girişiminin kitlelerin erken gelişmiş talepleriyle karşılandığı ve sonuçta bir tür burjuva-pragmatik Realpolitik lehine terk edildiği 1848 Alman devrimi yer alıyor. Bunlar Avrupa tarihinde, arada can alıcı fikirlerin doğduğu, sosyo-tarihsel süreçlerin harekete geldiği, gelecekteki sınıf-yönelimli ve sınıf örgütlü Alman burjuva toplumuna yol açacak, çizgilerdir.

Henüz *estatelerin* (zümrelerin) o eski düzeninden tamamen bağımsız olmayan ama onu pek çok açıdan dönüştüren, yeni ekonomik, toplumsal ve kültürel profil, burjuva var oluşunun bizzat kendini biçimlendirmeye başladı. Karl Marx, o sırada Alman burjuvazisi tarafından adım adım oluşturulan sınıf koşullarından söz eder. Bu terimi kullanarak o yalnızca üretim iliş-

3 Tarihsel kaynaklar olarak, 1790'la 1805 arasında doğmuş, farklı kariyer ve toplumsal arka planlardan gelen, esas itibariyle erkek yazarların kaleme aldığı otuz anıyı kullandım. Ayrıca yayınlanmış mektuplar ve kültür üzerine dönem yazılarından da yararlandım. Her ne kadar sistemli bir şekilde temsili bir grup seçmediysem de, yapılan seçim aslında tarihsel *Bürgerwelt*'in gerçek yapısını yansıtır. Otobiyografiler içinde en sık görülen kariyerler, aslında en büyük ve toplumsal olarak en etkili burjuva gruplarıdır; yani, üniversite profesörleri, fabrika sahipleri, yazarlar ve yüksek rütbeli memurlar. Bunlar, kendileri hakkında otobiyografik bir anlatıyı yalnızca aileleri ve çocukları için değil ayrıca daha geniş halka aktarmayı, neredeyse itirazsız kabul eden ve bunu bir alışkanlık haline getiren bir tip burjuvayı kapsamaktadır. Sanatçılar, sanat simsarları, doktorlar ya da kadınlar tarafından yazılan anılar istisnaidir. Dolayısıyla, bu açıdan seçilen yazarlar, yüzyılın başı ile 1848 ihtilali arasındaki dönemde *Bürgertum*'un bir tür grup biyografisini sunarlar.

kilerini kastetmemiştir; fakat ayrıca toplumsal ve kültürel hayatın koşullarını kastetmiştir. Kültür açısından bu, (*Lebenswelt*)'in ve eski, modası geçmiş muhafazakâr (*Pfahlbürgerliche*) patrisyen ve kodamanların eski stereotiplerine artık uymayan şehir burjuva gruplarının hayat tarzının muazzam bir dönüşümü anlamına geliyordu.

İnsan öyle bir izlenime kapılıyor ki, Alman aydınlanmasının son yılları ile önceki Biedermeier'i ayıran yirmi ya da otuz yıllık dönem gerçek burjuva "deneyimi" dönemiydi. Yeni kariyer ve eğitim stratejileri geliştirilmiş, yeni kamusal ve özel hayat biçimleri aranmış, yeni aile modelleri ve toplumsal cinsiyet rolleri denenmişti. Hayatlarını yaşadıkları şekliyle, yüzyılın başında doğan neslin, anne babalarının ve büyük anne ve büyük babalarının nesline göre farklı ufuklar ve farklı beklentiler içinde olduklarını açıklıkla görebiliriz. Yeni toplumsallaşma, yeni eğitim fırsatları, siyasal düşünceler ve yeni toplumsal değerler yoluyla çocukluğun ve gençliğin, bireyin gelişmesinde önemli dönemler olduğunun "keşfedilmesi", burjuva deneyim ve hayat planlarında gözle görülür bir genişleme duygusu yaratmıştır.[4]

Kuşkusuz ilk başta bu yalnızca, imalatçılar ve tüccarlar, kamu yönetimindeki eğitimli memurlar, okullar ve üniversiteler, yazarlar, gazeteciler, avukatlar ve sanatçılar gibi çok küçük, görece ayrıcalıklı burjuva grupları için söz konusuydu.[5] Ayrıca, esas itibariyle erkekler ve erkek toplumsal rolleri için geçerliydi. Bu yeni burjuva dünyasında, bir kadın için kendi kariyerini ve özel hayatını şekillendirmek fırsatı, kesinlikle çok sınırlıydı. Bu da onları bir yanda olumlu beklentileri ve umutları diğer yanda olumsuz deneyimleri arasındaki çelişkiler konusunda daha da duyarlı yapıyordu. Yeni burjuva özgürleşme düşüncelerinin hâkim olduğu bir durumda, daha genç neslin kadınları onlara biçilen roller konusunda annelerinin olduğundan çok daha duyarlı olmuş olmalıdırlar. Yazar, eş, anne, 1816'dan sonra *Stuttgarter Morgenblatt*'ın (eğitimli sınıflar için sabah gazetesi) editörü Therese Huber, bir arkadaşına tevekkülle şunları yazıyordu: "Erkekler konuştuğu zaman kadınların sessiz kalması gerektiğini ve samimi çevreler dışında asla siyaset hakkında konuşmaması gerektiğini hep bildim." Bir süre sonra, iğneleyici bir havayla, "Halka, benim çorap örmekte gazete editörlüğünden daha iyi olduğumu ve öyle yapmam gerektiğini söyle" diye yazıyordu.[6]

---

4 Bkz. H. H. Gerth, *Bürgerliche Intelligenz um 1800. Zur Soziologie des deutschen Frühliberalismus* (Göttingen, 1976). Bu ilk kez 1835'te yayınlanmışu ve hâlâ okumaya değer.

5 Daha ayrıntılı bir sosyolojik etüt ve toplumsal profiller için bkz. R. M. Lepsius, "Zur Soziologie des Bürgertums und der Bürgerlichkeit", J. Kocka (ed.), *Bürger und Bürgerlichkeit im 19. Jahrhundert* (Göttingen, 1987) içinde, s. 79-100.

6 G. Könıg, "Therese Huber", *Baden und Württemberg im Zeitalter Napoleons*, yayınlayan Württembergisches Landesmuseum, Stuttgart, cilt 1 ve 2 (Stuttgart, 1987), s. 1126 ve devamından aktarılıyor.

Bununla birlikte 1819'dan ve Özgürlük Savaşlarından ve güney Almanya'daki ilk anayasal başarılardan, ama ayrıca Karlsbad Fermanları'ndan sonra, bu deneyim ve yeni yollar arama heyecanı zayıflamış görünüyordu. Restorasyon siyasetinin ve Biedermeier kültürünün değişen koşullarında burjuva hayatı kendini burjuva olmayan bir topluma uyarlıyordu. Başlangıçta elde edilenlerle tatmin olan *Bürgertum* şimdi asıl çabasını, kazandıkları pozisyonları hukuken ve toplumsal olarak güvence altına almaya yöneltiyor ve burjuva özlemlerinin uzak sahillerine ulaşmaya çalışmıyordu. 1848 geldiğinde girişim gönülsüz oldu.

Her ne kadar yapılacak bariz değerlendirmeler varsa da, devrimler arasındaki bu dönemin, Alman toplumsal tarihinde burjuvazi teriminin ikirciksiz olumlu çağrışımlar taşıdığı bir dönem –belki de tek dönem– olduğu görülmektedir. *Bürgertum*'un iki ya da üç genç kuşağı, devletçiliğe ve mutlakiyetçiliğe karşı bir öz-bilinçle büyüdü. Onların kendi burjuva çıkarlarıyla yeni ve modern bir toplum için programları bir araya gelerek belirli temel siyasal ve toplumsal tutumların temelini oluşturdu: Kamu hayatının ilkeleri, bireycilik, söylem, kamu yararı ve ilerleme. Bunlar, o zamanlar henüz içi boş ideolojik formüller olma kuşkusunu taşımayan ahlâki ve manevi değerlerdi. Hâlâ burjuva değer ve özlemlerini tanımlıyorlar ve "başat" toplumsal normlar olduklarını ispatlama yükünü henüz taşımıyorlardı. İlerlemenin peşinden koştukları iyimserlik ve safça empati bir burjuva öğrenci derneğinin 1818 yılında Freiburg'da tartıştığı konuların listesinde gözler önüne serilir:

> Monarşik ya da temsili bir devlette, hükümdarla halk arasında aracı olarak hareket edecek bir *zümre* (*estate*/stand) olmalı mıdır? Almanlarda zevk var mıdır? Şimdiye kadar Almanya'da neden bir panteon inşa edilmemiştir? Erkeğin mi yoksa kadının mı doğası daha duygusaldır? Bir kral naibinin bir uyruğu idam etme hakkı var mıdır? Aklın gerçek ve saptırılmamış eğitimi üzerine, Alman halkının kültür tarihi üzerine bir yazı.[7]

Bir kültürel habitus olarak *Bürgerlichkeit*

Bu temalar Almanya'nın her yerinde *Vormärz* döneminde (1848'den önceki dönem) insani ve toplumsal ilerleme üzerine yapılan burjuva tartışmalarının karakteristiği idi. İş arkadaşları, tanıdıklar ve aynı kafadan insanlar arasında bunları tartışmak, fikir ve "akıl" alışverişinde bulunmak gündelik bir burjuva göreneği idi. Pek çok durumda hali vakti yerinde usta zanaatkâr ve düşük rütbeli memurlarda olduğu gibi yerel toplumsal elit de bu söylemin

7 E. Münch, *Erinnerungen. Lebensbilder und Studien aus den ersten sieben und dreißig Jahren eines deutschen Gelehrten*, cilt 1 (Karlsruhe, 1836), s. 316.

bir parçasıydı. Eşitler arasında bir *Bürger* olarak tartışmalara katılıyorlar; görüşleri dinleniyor ve saygı görüyordu. Ama bunlar gerçekten "eşitleri" arasında mıydılar ve burjuva idealleri konusundaki heyecanlarıyla zaten burjuva çevrelere ait miydiler?

Burjuva çevrelere kimin kabul edilip kimin kabul edilmediğini belirlemenin güçlüğü ve ayrım çizgilerinin neler olduğu, bir hukukçu ve daha sonra diplomat Robert von Mohl'un anılarındaki sahnelerle gözler önüne serilir. Kendisi iyi bir burjuva aileden olan yazar, anılarında 1815/16'da Stuttgart'ta "en iyi ailelerden olmasa da kesinlikle düzgün ailelerin kızları ... memurların tüccarların ve benzerlerinin kızlarıyla" katıldığı dans derslerini anlatır. Dans pistinde birlikte çalışırlar. Bununla birlikte: "Danstan sonra hiç kimse bu kızlara evine kadar refakat edemezdi. Eğer sokakta rastlanırsa onlarla konuşmak ya da yürümek kesinlikle söz konusu değildi".[8] Zira bu yalnızca duygusal karışıklıklara yol açmaz, ama daha da önemlisi kızgınlıklara yol açardı. "Düzgün" de olsalar, onlar "iyi toplum"a mensup değillerdi. von Mohl, "başta gelen aileler"den uygun partnerlerle balolarda ve dışarıya kapalı az çok resmi akşamlarda bir araya gelecekti. Dans sınıfından hanımlar bu tür olaylardan dışlanıyordu.

Bu türden gruplar, o sıralarda, hayatın kendisinin inkâr ettiği mutlu sonla biten hafif romanların en gözde malzemesiydi. Bununla birlikte, senaryo, toplumsal gerçekliği yansıtıyordu. Bir bütün olarak kentli toplum arka planına dayanarak bu "düzgün" aileler gerçekten de burjuva bir çevreyi temsil ediyordu. Belirli toplumsal durumlarda ve diğer toplumsal gruplarla karşılaştırıldığında bunlar kabul görüyor ve ait olduklarını hissetmelerine izin veriliyordu. Uzun dönemli ilişkinin, evliliğin, yüksek öğrenimin ya da gelişmiş zevkin önemli olduğu başka toplumsal ve insancıl durumlarda dışlanıyorlardı.

Bir kez daha, toplumsal bölünmenin genel çizgilerini çizmek zordur. Farklı durumlarda *bürgerlich* nitelikleri farklı şeyler ifade edebiliyor ve edebi hayatta, sosyal eğlencede ve siyasal söylemde az ya da çok yaygın bir şekilde kullanılıyordu. *Bürger*'e belirli bir kültür ve belirli bir toplumsal statü atfetme girişimi tarihsel gerçeklik karşısında başarılı olmuyordu çünkü burjuva kültürü ne sırf belirli bir toplumsal gruba bağlıydı ne de pek çok alanda toplumsal olarak biçimlenmişti. *Bürgertum* genel toplumsal durum, bağlam ve etkileşimlerde sık sık merkezi bir rol oynayabiliyor, ama çoğu durumda tek katılımcı olmamış ve böylelikle hiçbir şekilde türdeş bir toplumsal grup oluşturmamış görünüyordu.

Bu, burjuva kültürünün, onu eski toplumsal grupların, örneğin aristokrasi ya da sanayi öncesi zanaatkârların kültürel modellerinden farklı kılan ayırt

8 R. von Mohl, *Lebenserinnerungen, 1799-1875*, cilt 1 (Stuttgart, 1902), s. 82.

edici bir özelliği idi. Kültürel pratik ve toplumsal formasyon, büyük ölçüde, eşleşikti (*congruent*). Dahası, kültür pratiği repertuvarı ve bunların içinde geçerlilik kazandığı toplumsal çevreler ahlâki kurallar ve yasaklarla düzenleniyordu. Bu dönem için iyi bilinen örnekler, *Sitte und Brauch* (âdet ve görenekler) içinde gizlenen günlük hayatın kuralları kadar, giyimi, cenazeleri ve festivalleri düzenleyen kurallardır.

Öte yandan, burjuva öz-algısı açısından kişinin kendi değerlerinin ve davranış normlarının toplumun geri kalanı içinde desteklenmesi ve yayılması kültürün temel bir işleviydi. Bir hayat tarzı ve davranış kuralı olarak burjuva kültürü, kendisi için evrensel toplumsal geçerlilik talep ediyordu. Kendisini diğer bütün toplumsal gruplar için referans noktası olarak görüyordu. Kendi iç sürekliliği ve özelliği temelinde gelişmiyor, fakat en büyük geçerliliğini diğer grupların kültürleri ile diyalogda ve bunun gerektirdiği sürekli değişim ve alış-verişte ifade ediyordu. Liberal politikacı, dikkatli eleştirmen ve "toplumda burjuva atılımının" büyülenmiş görgü tanığı Paul Pfizer, 1831'de şunları yazıyordu:

> Şimdi her şey olan, devlet, kilise ya da aile değildir; daha ziyade artık her şeyi talep eden, her şeyi kuşatan toplumdur. Toplum bizim kaderimiz, intikam aracımız, gereksinimimizdir. Eğer bunlar toplumsal modele uymazsa, kişinin kendi doğasına şiddet uygulaması, kendi yaradılışını değiştirmesi, kendi içsel eğilimlerinden ve kendi karakterinden feragat etmesi bugünlerde mükemmelen makul kabul edilen bir zarurettir.[9]

Dans dersleri gibi, evrensellik iddiasının belirli bir miktar burjuva ayrıklığı lehine sınırlandırıldığı türden durumlarda bile, bu herhangi bir biçimsel yasaklama yoluyla değil fakat daha çok kültür pratiği ve onun sembolik dili tarafından aktarılıyordu. Çocukken şiirsel yaratı yönünde ilk adımları atmamış bir kişi, kim olursa olsun, daha sonra konuşmada ve yazmada, kendi duyarlılığını ifade etmede melankoli tınısı bulmada güçlük çekecektir. Müzik olmayan bir evde büyüyen kim olursa olsun burjuva salon kültürü için gerekli olan yeteneklerde geri kalacaktır. Kısaca, kültürel kuralları iyice öğrenemeyen kişi, kim olursa olsun onlar tarafından dışlanıyordu. Duyarlılığın samimiliği ve bunları ifade edecek kültürel yetenek, kültürün birleştirici mi yoksa toplumsal farklılığın bir uygulaması mı olacağını belirliyordu.[10] 1820'lerde Kassel'in kültür tarihinin bir "taslağı", bize, soyluluk dışında "iki toplumsal katman" ayırt etmenin mümkün olduğunu söyler:

---

9 *Briefwechsel zweier Deutscher*, editör P. Pfizer (Stuttgart, 1831), alıntı 1832 baskısından.

10 Toplumsal farklılık kavramı hakkında bkz. P. Bourdieu, *Die feinen Unterschiede. Kritik der gesellschaftlichen Urteilskraft* (Frankfurt, 1982), özellikle s. 405-499.

> Daha yüksek katman, üniversite öğrenimi görmüş özellikle yüksek rütbeli memurlar, "yüksek sanatlar" subaylar ve benzer mertebede olanlardan oluşmuştu. Ticaret ve sanayiden ancak birkaç birey bu toplumsal sınıfın bir parçası sayılıyordu ve bunlar da eğitim, aile ilişkileri ya da özel bir yetenekle şöhret kazanmış kişilerdi. İkinci katman, ticaret ve sanayi ile uğraşan, daha düşük rütbeli memurlar, vasat sanatçılar ve sairenin bulunduğu geniş kitleden oluşuyordu. Bu iki katmanın dışındaki herkes toplumun bir parçası sayılmıyordu.[11]

Öyleyse, kentli *Bürgertum*'un toplumsal yapısı buydu ve bu iki katmandan yalnızca birincisi kendisini *bürgerlich* olarak adlandırabilirdi.

Toplumsal olarak belirlenen ama kültürel olarak oluşmuş bir habitus olarak anlaşılan *Bürgerlichkeit*, çok katlı ve değişken, ama temel ilkelerinde, kendi içinde toplumsal kimliğin belirleyici unsurlarını taşıyan bağlayıcı bir modeldi. Maddi şeylerin kullanımı, ideal değerlerin kabulü, davranışın belirli kültür kalıplarına bağlılık, tümü birlikte ele alındığı zaman tam bir *Lebenswelt* oluşturma yoluyla, burjuva öz-anlayış ve bilincini aktarıyordu. Burjuvanın ikinci doğasını somutlaştırıyor, uygun norm ve şekilleri alışılmış hale getiriyor ve "kültür" için, bir kimlik modeli ve bir farklılık aracı olarak ikili bir işlev oluşturuyordu.

Bir farklılık aracı olarak ikinci işlevi, 19. yüzyılın başında özel bir önem kazandı. Yalnızca bu, statü ayrıcalıklarının terk edilmesi ve biçimsel engellerin olmamasına rağmen, toplum içinde sınırların ve mesafelerin korunmasını mümkün kılarak hem bireyler hem de toplumsal bir grup olarak burjuva grupların kamusal bir kimlik oluşturabilmelerini sağladı. Dil ve öğrenim, giyim ve fiziki hareket tarzı, yemek alışkanlıkları ve ev dekoru, aile biçimleri ve onur nosyonu, bir tür işaret sistemi olarak işlev gören çok geniş bir gündelik davranış tayfı (spektrum) oluşturuyordu. Bunun etkililiği, maddi ve entelektüel kültürle belirli bir birliktelik ifade eden, kimi tarz ve zevk kalıplarının *Bürgerlichkeit*'in resmi mührü gibi hareket ettiği "toplumsal işaretler" ve "sembolik formlara" bağlıydı.

Sınırlı toplumsal/siyasal etkisi ve toplumsal ve mekânsal dağınıklığı nedeniyle bu kültürel bileşim süreci Alman *Bürgertum*'u için karşılaştırılabilir diğer Batı Avrupa ülkelerindekinden daha önemliydi. Siyaset, basın, ekonomi, memuriyetteki kariyer fırsatları açısından ve kamu hayatını etkileyebilmedeki genel yetenekleri nedeniyle, Fransa ve İngiltere'deki burjuva gruplar çok daha geniş bir eylem alanına sahipti ve aslında bir sınıf olarak örgütlenmeye daha yakındı. Öte yandan Almanya'da yalnızca kültürel anlamda burjuva sınırlılık ve kimlikleri ortak ifade bulabiliyor ve sanat ve edebiyat, eğitim, tarih

11 O. Bähr, *Eine Deutsche Stadt vor 60 Jahren. Kulturgeschichtliche Skizze* (Leipzig,1884), s. 157.

ve estetik alanında paylaşılan bir yaklaşımla kendini kanıtlama imkânı buluyordu. Bu kültür pratiği yalnızca sosyo-siyasal zayıflığı telafi edecek bir model olarak anlaşılmamalıdır. Aslında yeni burjuva elit, toplumsal beceriler ve yetenekler için olumlu yeni bir program çizmişti. *Bildung* (eğitim) da ayrıca ilerleme için eğitim demekti ve orta sınıf tarihsel bilinci, çağdaş siyasal anayasal söylem için rehberlik yapıyordu.

Bu "kültür" kavramındaki yeni olan şey, hayatın her alanındaki burjuva kültür kalıplarının çok yönlü yararlılığının anlaşılması olmuştu. Artık ortak kültürden edinilmiş ve statik toplumsal bir ufka sağlamca yazılmış mekanik davranış kalıpları söz konusu değildi. Bu yeni burjuva kültürü, daha önce bölünmüş grupları, alt-kültürleri, kariyer ve itikadî grupları birbirine bağlayan daha ziyade çaprazlama bir bağdı. Bu kültür ortak düşünce ve ilgileriyle, bu paylaşılan unsurlar yerleşik bir toplumsal biçim kazanmadan çok önce yeni geçişler ve ilişkiler yaratmıştı. Müzik, edebiyat, sanat ya da felsefe, her şeyden önce, etrafında daha kalıcı toplumsallık biçimlerinin zamanla kristalleşebileceği ve sonunda çevreler ya da dernekler biçiminde burjuva kamusal hayatının kalıcı yapıları haline gelebilecek iletişim ve söylem unsurlarıydı.

"Yeni toplum" - Burjuva grupları ve görünümleri

Çağdaşlar için bu dönemle 18. yüzyıl sonları arasındaki fark da ayrıca çok aşikârdı. 18. yüzyılın özgür imparatorluk şehirlerinde, eyalet başkentlerinde ve orta büyüklükteki kasabalarında burjuva hayatı, Almanya'nın ortak, yöresel ve itikadî bölünmüşlüğünü yansıtıyor ve pek çok durumda profesyonel statüye bağımlı, geleneksel düşünme biçimlerine batmış sınırlı bir ufku temsil ediyordu. Burjuva kamu hayatı mevcut değildi ve az sayıdaki, uygun bir kültür ve iletişim çevresinden mahrum "gizli dernek" ya da eski okuma çevreleri, yalnızca gelecekteki Alman *Bürgerlichkeit*'inin birer küçük adacığıydı.[12]

Kiel'in en iyi ailelerinin birinden gelen Andreas Wilhelm Cramer, 1790'larda şunları yazıyordu: "Henüz, kulüpler, restoranlar, pastacılar yoktu... kişi gayretli bir kariyer ve özel hayatla, belki nakış, dil ve kâğıt oyunu hakkında hiçbir şey bilmeyen, ama örmede ve onarmada, mutfakta ve kilerde çok başarılı bir eşe güvenebilirdi".[13] Kiel'de eğer hiç yok değildiyse, burjuva sa-

12 Bkz. R. V. Dülmen, *Die Gesellschaft der Aufklärer* (Frankfurt, 1986), s. 81 ve devamı; M. Prüsener, "Lesegesellschaften im 18. Jahrhundert", *Börsenblatt für den Deutschen Buchhandel* (Frankfurt ed. No. 27, 1972), s. 189-301.

13 A. W. Kramer, *Haus-Chronik, meinen Anverwandten und Freunden zum Andenken gewidmet* (Hamburg, 1822), s. 15 ve devamı.

lon kültürünün bazı izleri vardı. Bir memurun oğlu olan Ernst Münch, Baden'deki küçük bir kasaba hayatının benzer mütevazı bir resmini şöyle verir: "Her ne kadar benim kasabamda zarafet ya da kibar toplumsal çevreler yolunda pek az şey vardıysa da ... yine de zaman zaman amatör tiyatro gösterilerini de içeren oldukça cazip buluşma akşamları ve hanımefendi çevreleri bulunuyordu".[14] Rheinfelden'de "iyi toplum"un temel direkleri arasında sayılanlar birer davetiye alırlardı. Karl Friedrich Klöden, Prusya'daki yoksullara dayanan okul yıllarını hatırlar: "Edebi açıdan kasaba gerçek bir çöldü. İncil, ilahi ve okul kitapları dışında çok az kitap bulunurdu".[15]

Burjuva *Gesellung und Gesellschaft*'ında (sosyallik ve toplum) 1800'den sonraki değişim, genç ve yaşlı nesillerin otobiyografilerinde tasvir edilen hayat tarzlarındaki tezatta görülür. Çocukların bir nesli içinde kariyer ve grup formasyonları değişmiştir. Paylaşılan kültürel pratikler temelinde yeni burjuva ortamlar ve yeni toplumsal ilişkiler ortaya çıkmıştır. Sosyalliğin hem örgütlü hem de gayri resmi yeni biçimleri çiçeklenmiş *Bürgertum*'un hayatını ve çevresini dönüştürmüştür. Yaş günleri, çocuk partileri, yeni açılan gezinti alanlarındaki yürüyüşler, kırlara yapılan gezintiler, evlerde müzik akşamları, balolar, kahvehanelere yapılan ziyaretler, müze derneklerinde akşam toplantıları, bu yeni burjuva sosyalliğinin, pek çoğu daha önce bilinmeyen, çeşitli biçimleriydi. Çocukların yaş günü partileri gibi örgütlenen, gezinti yapmak gibi örgütlü olmayan boş zaman faaliyetleri gerçek yeniliklerdi. Otto Elben, Koblenz'de kitap satıcısı olarak geçirdiği günleri hatırlarken neredeyse modern boş zaman etkinlikleri sayılabilecek şeyleri tasvir eder. Düzenli yürüyüşler ve gezintilerden, işten sonra jimnastik temrinlerinden, arkadaşlarla birlikte yüzmekten, dostların evlerinde ya da koro derneklerinin bir parçası olarak müzikli akşamlardan, küçük parti ve ziyafetlerden söz eder.[16]

Kuşkusuz her şey de tamamen yeni değildi. Bu faaliyetlerden bir kısmı aristokratik kökenleri ele verir; diğerleri ise önceki burjuva sosyal faaliyetlerinin uzantılarıdır. Geç 18. yüzyıl okuma grupları ve edebiyat çevreleri, mason ve aydınların loca ve örgütleri, kafe ve çayhane kulüpleri (Gotha'da 27 burjuva ailesinin *Theegesellschaft*'ı hemen hemen hiç değişmeyen üyeleriyle 1778'den 1820'lere kadar varlığını korudu).[17]

Bununla birlikte ancak 19. yüzyıldadır ki bu sosyalleşme biçimleri gündelik burjuva kültürünü içerir hale geldi ve daha geniş topluma yayıldı ve kök saldı. Amatör tiyatrolar ve formel olamayan tiyatro izleyici çevreleri kurul-

14 Münch, *Erinnerungen*, cilt 1, s. 69.

15 K. F. Klöden, *Von Berlin nach Berlin. Erinnerungen 1786-1824* (Berlin, 1978), s. 116.

16 O. Elben, *Lebenserinnerungen. 1823-1899* (Stuttgart, 1931), s. 29 ve devamı.

17 Karşılaştırınız, H. A. D. Reichard, *Seine Selbstbiographie (1751-1828)*, ed. H. Uhde (Stuttgart, 1877), s. 92.

du. Kısa süre sonra, her küçük Alman kasabasında genç burjuva hanımları ve erkekleri için sosyal muhitler ortaya çıktı. Hanımlara özgü çevreler yaygınlaştı. Kahvehane, "güzel bahçesi, cana yakın sahibi ve büfeden sorumlu daha da cana yakın bir kuzeniyle, her açıdan zarif ve rahat günlük bir buluşma yeri haline geldi".[18] Doğa, etnoloji ve tarih çalışmaları için yarı-bilimsel dernekler faaliyetlerini duyurdular. 1848 öncesi derneklerin (*Vereine*) gerçek yaygınlaşması 1820'ler gibi erken bir tarihte, koro dernekleri, jimnastik kulüpleri ve sanat dernekleriyle yaygınlaşmaya başladı.

Bu dernekler kısa süre içinde burjuva toplumsal ve siyasal hayatının en önemli kurumları haline geldiler. Küçük aile ve akrabalık çevrelerinin yanı sıra bu dernekler *Bürgertum*'a, daha önce toplumsal ve bölgesel olarak dağınık olan, burjuva çevrelerini bir araya getirmede yeni fırsatlar yarattı. Bunlar böylelikle anlamlı bir burjuva şebekesi yaratmış oldu.

Otobiyografilerde, koro dernekleri ve jimnastik kulüplerinin ilk üyeliklerinin dikkat çekecek kadar çok örneklerini buluruz. 1820 ve 1830'larda, geleceğin yayıncısı Otto Elben, Stuttgart'taki bir jimnastik kulübünün üyesiydi. Kulüp daha çok *Gymnasium* mezunlarıyla onların ebeveynlerinden oluşuyordu. O, kulüpteki genç bir adam olarak, Württemberg'in 1848 öncesi memur, profesör ve siyasi elitinin yarısını tanımıştı. Daha sonraki hayatında da sıkı dost olarak kaldığı iki düzineden fazla "iyi isim"le tanışmıştı. Çalışmalarıyla ilgili olarak Koblenz'e taşındığında jimnastik kulübü aracılığıyla derhal yerel burjuva toplumuyla temasa geçti ve koro faaliyetleri düzenledi.[19] Heinrich Laube de bize Halle'e gelişinin çok canlı benzer bir tasvirini verir. Yüzme kulübünde edinmiş olduğu arkadaşları şehirdeki öğrenci ve burjuva çevrelerine girmede ona yardımcı oldular. Wilhelm von Kügelgen, Dresden'deki benzer deneyimleri anlatır.[20]

Farklı burjuva gruplarının, benzer kültürel tarzlar ve tutumlarla ortak örgütlerde kaynaşmaları, aslında serbestçe değiştirilebilen yegâne para haline gelen "ortak burjuva kültürü"nün yeni bir kalıbını yarattı: Bu bir tür ulusal burjuva parası oluyordu. *Bildunsbürgertum*'un ortak dili ve gündelik kültürü, zamanla yerel ve bölgesel burjuva kuşatılmışlıklarını aştı: Bu ulusal burjuva parasını genelleştirdi. Hamburg'daki burjuva toplumu şimdi, Gotha ya da Karlsruhe'deki burjuva toplumuyla aynı temel kuralları benimsemeye ve kullanmaya başladı. Temel modeli bilen ve onu uygulayan kim olursa olsun şimdi artık her yerde uygun burjuva çevrelerine girmek için bir bilete sahipti.

---

18 Münch, *Erinnerungen*, cilt 1, s. 312.

19 Elben, *Lebenserinnerungen*, s. 28 ve devamı.

20 Karşılaştırınız, Laube, s. 54 ve devamı;W. v. Kügelgen, *Jügenderinnerungen eines alten Mannes* (1870), (Berlin, t. y.), s. 339 ve devamı.

Silezyalı Heinrich Laube 1830'lardaki olumlu deneyimini aktarır: "Eğitimliler arasında buradaki kadar muazzam bir kültür; bilgi ve zevk konusunda böylesine zarafet başka herhangi bir yerde bulunamaz".[21] Bir sanat öğrencisiyken kendisi de Dresden'de konuk olarak bulunan Kügelgen, yalnızca kısa bir görüş alış-verişinden ve şehrin "sosyetesi" hakkında çok tedbirli bir soruşturmadan sonra bir öğrenci arkadaşını tanıştırır: "Jena *Burschenschaft*'tan (öğrenci derneği) yeni arkadaşım, Ernst Föster'i sanat kulübüne gururla tanıştırdım ve o, sanki yakında herkes tarafından sevilen Jean Paul Friedrich Richter'in, herkes tarafından sevilen damadı, ressam ve mükemmel bir yazar olacağı biliniyormuş gibi, içten bir şekilde karşılandı".[22] Diğer şehirlerden aktarılan deneyimlerden de açıkça görüldüğü gibi, bu açıklık yalnızca Alman üniversite şehirlerinin akademik muhitiyle sınırlı değildi.

Kentli bir orta sınıf, kentli bir muhit ve sosyal hayatın az çok kentlileşmesi, hiç kuşkusuz bu gelişmenin önkoşuluydu. *Bürgerlichkeit*, şehir ortamını, yalnızca burjuva elitinin büyük grupları şehirlerde yoğunlaşmış olduğu, ya da şehirlerin rakipsiz kariyer olanakları sunduğu ve yalnızca bu deneysel alanın devlet kontrolünden, tarihsel temellerden görece bağımsız bulunduğu ve burjuva düşüncesinin kültür geleneklerinin verimli bir ortam sunduğu için önkoşul olarak görmüyordu.[23] Çok daha önemli olan, kültürel olarak aracılık yapacak toplumsal form ve kurumların uygun bir şekilde yoğunlaşmasının yalnızca şehir ortamında bulunacağı gerçeğinin *Bürgerlichkeit* için kendisine ait bir kültürel bütünlük oluşturma olanağı vermesiydi: Orta dereceli okullar, tiyatrolar, gazeteler, yayınevleri, dernekler, örgütler, jimnastikhaneler ve gezinti yerleri. Bu kentsel *mélange*'ın (karışım) yoğunluğunda, bu sayılanlar, onlar olmazsa burjuva kültürünün gelişemeyeceği kamusal hayat biçimlerinin ortaya çıkması için önkoşul oluşturuyordu. Bu yeni burjuva kültürü, eski Goethe okuyan kasaba papazı ya da kimyageri, *Bürgerlichkeit*'i artık eğitim ya da moda konusundaki belirli tutumlarla tatmin olmayan ama kültür klavyesindeki her notaya açık bulunan yeni *Bürger* sınıfından ayırıyordu.

Robert von Mohl'un 1820'lerde Tübingen ve Heidelberg üniversite şehirlerini karşılaştırması bu açıdan çok öğreticidir. Muhafazakâr teoloji geleneği, Protestan etiği ile olduğu kadar yerel memurları yetiştirme rolüyle ufku sınırlı Tübingen'de burjuva hayatı, dar kafalı, sınırlı, küçük kasaba ve küçük burjuva; "son derece kendine özgü renklere" sahipti. "Tübingen'deki profesörler arasında bile rafine bir sosyal hayatın hiçbir türü yoktu. Burada hayat, gerçek bir Svabya *Bürger*-aile hayatıydı". Mohl, arkadaşların resmi olmayan

21 Laube, *Erinnerungen*, s. 78

22 Kügelgen, *Jügenderinnerungen*, s. 356.

23 J. Reulecke, *Geschichte der Urbanisierung in Deutschland* (Frankfurt, 1985), s. 17.

ziyaretlerini, ev partilerini, müzikli eğlenceleri, çayhaneleri, konukseverliği ve restoranları ("akşamları her yer sımsıkı kapalıydı") özlüyordu. Bütün bunları Heidelberg'e taşındığı zaman orada bulacaktı. "Svabya taşra kasabasının dar burjuva hayatı yerine, burada daha liberal, daha rafine bir sosyal hayat ve âdabımuaşeret vardı" ve o bunu, haklı olarak, "hukukçular için hukukçular tarafından" yönetilen Heidelberg Üniversitesi'nin "modern" bilimsel yönetimine bağlıyordu. Üniversite ve şehirdeki atmosfer, *haute-bourgeois* ile aristokratik etkinin bir sonucu olarak tamamen farklıydı. Hukuk bilimi pek moda bir konuydu ve Almanlar kadar yabancı akademisyenleri, öğrencileri ve diğer ilgili kişileri kendine çekiyordu ki kasaba, bir kaplıca tatil kasabasından farklı olmayan bir atmosfer kazanmıştı. Burada hayat Mohl'a, Neckar nehrinin aşağılarında, "çok lüks ve oldukça zarif" görünüyordu.[24] Bu, "kaba ve *gemütlich*" olanla "lüks" arasındaki ince fark, eninde sonunda kültürel tarzlar ve formlarla ilgili bir şeydi. Heidelberg ve Tübingen'de var olan şey, iki değişik kentli toplum modeliydi. Heidelberg'deki sosyal hayat ayrıca kendi toplumsal seçimini de yapıyordu. Farklı burjuva gruplarının gelir ve mülkiyet açısından aralarındaki önemli farkların ışığında, Heidelberg örneği, belirli bir kültürel tarza sahip olma ve belirli sosyal çevrelerde hareket etme anlamında, *Bürger* olmak için gerekli ekonomik temelin türü ya da varoluş güvenliğinin derecesi hakkında bize az çok bir fikir verir. Kuşkusuz bunu mutlak sayılarla ifade edemeyiz zira önemli olan yalnızca parasal zenginlik değil fakat daha ziyade belirli bir yaşama standardının maddi düzeyi ile ahlâki ve kültürel olarak belirlenen bir hayat tarzının karışımıdır. Böylece bir *Bürger* olmak demek, yalnızca yoksulluktan uzak olmak demek değil fakat buna ek olarak, burjuva toplumsal hayatının belirli formlarının ve toplumsal sorumluluklarının maliyetini karşılayabilecek bir pozisyonda olmak demekti. Eğer birisi, gerekli eğitime sahip ama çayhanede geçirilecek bir öğleden sonra, gezintiler, balolar, yemekli akşam partileri ya da dernek üyeliği için gerekli olanaklara sahip değilse, o zaman o kişi dışarıda kalırdı. "Uygun bir burjuva gelirine"[25] sahip olmadan, bu ne toplumsal olarak ne de kişinin kariyerinde ya da siyasette *Bürgerlichkeit*'i, paylaşmasının olanağı yoktu.

Burada, burjuva olanla olmayanın fiiliyatta arasına bir çizgi çeken ve günlük olarak işleyen toplumsal öz-düzenlemeli bir mekanizma görüyoruz. Bu mekanizma öyle işliyordu ki, ekonomik, toplumsal ve kültürel engellerin seçici operasyonu tamamen doğal bir şey gibi görünüyordu. Ernst Dronke, Berlin'de "yüksek burjuva kültürü"nün kendisini, ev hizmetçilerinin, yüksek düzey kariyerlerin, modanın ve tiyatroya abone olmanın sosyo-ekono-

24 Mohl, *Lebenserinnerungen*, s. 103 ve devamı.

25 F. C. Dahlmann, *Die politik auf den Grund und das Maß der gegebenen Zustände zurückgeführt*, ed. O. Westphal (Berlin, 1924), s. 14 (1847 tarihli ikinci edisyonun ikinci basımı).

mik duvarı arkasında nasıl koruduğunun çok anlamlı bir tasvirini verir. Evleri, kahvehaneleri ve kulüpleri tasvir ederek Berlin'de büyük şehir hayatının insancıl ve toplumsal altyapısını bize sunar: Öğle vakti Café Kranzler'de "subaylar ve modaya uygun genç adamlar"; Königstadt Konditorei'de, "işadamları ve borsadan kişiler"; Café Unter der Linden'de, öğrenciler; Gendarmenmarkt yakınındaki Stehéli'de kraliyet danışmanlık üyeleri, opera starları, "eğitimli beyefendiler" ve subaylar.[26] Bu insanların herhangi biriyle aynı yerde bulunmak demek kendine güvenen bir görünüm, yeterli para ve harcanabilir zamana sahip olmak demekti. Burada göstere göstere sergilenen şey, kültür ve eğlenceye ayrılabilecek serbest ya da boş zamandı. Sanayici Werner von Siemens, öğleden sonraları, "kibar sosyete" Tiergarten ve Unter den Zelten'de gezinti için bir araya geliyordu diye hatırlıyordu.[27]

Bağlantı işaretleri: Gündelik kültürün siyasal simgeleri

Gelecekteki burjuva toplumunun pek çok yönleri, oldukça daha küçük bir ölçekte zaten bu değişik sosyalleşme biçimlerinde yansıtılmıştı. Dikkat çeken bir yön, daha önce ayrı olan deneyim ve faaliyet alanları arasındaki boşluğu doldurmak ve kültürel pratiğin eski sınırları ve bölünmelerini aşmak için yapılan girişimin yapılış şeklindeydi. Ciddi eğitim çalışması, zevkli faaliyetlerle; estetik eğlence siyasal söylemle; entelektüel faaliyet fiziki dinlenme ile birleştirilmişti. Bireyler ve onların ihtiyaçları, topluca ve evrensel olarak gelişecek ve yaşanacaktı. Bunların burjuva karakteri: Eğlence, eğitim, kariyer ve siyaset kavramları olarak kamusal hayatta sergilenecekti. Burada ortaya çıkmakta olan şey, "fikirler ve tavırlar ortaklığının" sınırlarını belirleyen burjuva kamusal hayatıydı;[28] ve bu toplumsal hayatın yapıları ve biçimleri içinden, aynı zamanda, hâlâ yarı mutlakiyetçi bir devlet ve toplum içinde siyasal taleplerini örgütlüyor ve biçimlendiriyordu. Madame de Stael 'insancıl Berlin'i övüyordu: "Öte yandan Berlin, basın özgürlüğünün bir sonucu olarak, son yıllarda akıllı insanların toplandığı yer ve Alman dil ve edebiyatının yaygınlaşmasıyla yeni ve aydınlanmış Almanya'nın gerçek başkenti oldu".[29]

Öğrenci *Burschenschaften*'i, 1817-1818 civarında kamu hayatı üzerinde daha göze çarpan bir baskı uygulamaya başladı. "Kulüpleri" ile, yerel "kültürsüzlüğe" ve küçük kasaba otoritelerine karşı "ortak Alman karakteri"nin gözle görünür bir ifadesini ortaya koydular. "Saksonların yalnızca Sakson-

26 E. Dronke, *Berlin* (1846), ed. R. Nitsche (Darmstadt, 1974), s. 46 ve devamı.

27 W. v. Siemens, *Lebenserinnerungen* (Leipzig, 1943), s. 65.

28 W. Hardtwig, *Vormärz. Der monarchische Staat und das Bürgertum* (Münih, 1985), s. 26.

29 A. G. de Stael, *Über Deutschland (1814)*, ed. M. Bosse (Frankfurt, 1985), s. 110.

larla buluştuğu, Vestfalyalıların yalnızca diğer Vestfalyalılarla ilgilendiği ve Brandenburg Marc'ından adamların yalnızca March'daki arkadaşlarıyla bir araya geldiği *Landsmannschaften* (bölgesel öğrenci dernekleri) hakkında kuşkularımız vardı. *Landsmannschaften* aramızda ne kadar güçlü temsil ediliyorduysa, biz büyük Alman *Landsmannschaft*'ımızla o kadar çok gurur duyuyorduk".[30]

Dıştan mütevazı görünen koro dernekleri ve jimnastik kulüpleri bile kendilerini açıkça Alman ulusal tarihinin ve Alman ulusal kültürünün bir parçası olarak görüyor ve 1848 öncesi burjuva elitinin siyasal kavramlaştırmaları üzerinde hatırı sayılır bir etkiye sahip bulunuyordu. Belki de daha önemli olan, burjuva değer ve düşüncelerinin savunucusu ve propagandacısı olarak, etkilerini burjuva çevrelerin ötesine, genel olarak topluma yaymalarıydı. Pek çok durumda bu değer ve düşünceler ilk kez bu yolla kamusal farkındalığın bir parçası oldu ve toplum içinde yaygın siyasal etki yarattı. Heinrich Laube kendi burjuva nesliyle gurur duyuyordu: "Alman vatanseverliğinin ve birleşik bir Almanya arzusunun tarihte çok gerilere gittiğini düşünmek yanlıştır. Bu düşünme şekli ve özlem, moderndir".[31]

O andan itibaren burjuva toplumsal hayatı ayrıca kamusal hayat ve siyaset anlamına geliyordu. 1814'ten sonra Kurtuluş Savaşları'nı anmak için düzenlenen ilk "ulusal" kutlama ve festivallerin, daha sonraki jimnastik kulüpleri ve koro derneklerinin öncüleri tarafından desteklenmiş olması bir rastlantı değildir. Ve bunlar, ulus-devleti düşüncesinin ve tarih bilincinin tartışılıp yayılmasına büyük bir ilgi göstermişlerdir. 1817 Wartburg festivalinden biraz önce ulusal Alman festivallerinin tipik biçimleri gelişmeye başlamış ve devrim öncesi döneme kadar Goethe ve Schiller festivalleri şeklinde devam etmiştir. Aynı zamanda, sembolizmi gündelik burjuva hayatına ulaşan, ulusal mitoloji ve ulusal kült kalıpları gelişmiştir. Bir kez daha Madame Stael, bu kez ince bir istihza ile şunları yazıyordu: "Kadınlar kendi hayatlarını roman, erkekler ise tarih olarak tanzim etmeye çalışıyorlar".[32]

Bu tavır en verimli ifadesini, Napolyon'a karşı yürütülen Kurtuluş Savaşları'ndan sonra genç adamların, bol kardeşlik giysileri, uzun saç, kırmızı ve siyah başlık giyerek, Orta Çağlar Almanyası'na sevgilerini ifade ettikleri "1813-sonrası gençliği'nin alt-kültüründe buldu. Laube, Silezya'nın her yerinde "jimnastik coşkusu, eski Alman kostümleri, Jahn'ın folkloru ve yabancılara karşı ateşli şarkılarla" karşılaşıldığını aktarır.[33] Ludwig Uhland, 1816'da Stuttgart'tan ailesine şunları yazıyordu: "Herkes jimnastik olayların-

30 Laube, *Erinnerungen*, s. 56.

31 *A.g.e.*, s. 51.

32 de Stael, *Über Deutschland*, s. 637.

33 Laube, *Erinnerungen*, s. 10.

dan ve ulusal kostümlerden söz ediyor".[34] Kügelgen'in de Dresden'de benzer deneyimleri vardı ve 1814'te ve hatta daha sonra acı ve müstehzi Ludwig Börne şunları yazabiliyordu: "Biz özgür Almanlar olmak istiyoruz, nefretimizde özgür, sevgimizde özgür... Ama biz kılıcın oğullarıyız ve demir bizim altınımızdır".[35] İlk kez olmak üzere, demokratik toplum vizyonları ve milliyetçi-militarist anavatan rüyaları tehlikeli bir şekilde bir araya geliyordu.

Kültürel ve siyasal olarak bu fenomen çok önemliydi zira, ilk kez bu biçimde ve büyük ölçüde siyasal bir "düşünüş tarzı" (*Gesinnungshabitus*) ortaya konmuş oluyordu. Belirli toplumsal ve siyasal inançları ifade etmek ve bunları yalnızca küçük, bohem, içe dönük sanatçı ve edebiyat çevrelerinde değil fakat genel olarak topluma yaymak üzere oldukça özel ifade biçimleri ve üslup araçları kullanılıyordu. Kaynaklar, bu işaret ve sembollerin gündelik "normal" burjuva hayatının nasıl bir parçası haline geldiğine ilişkin sık sık emareler ortaya koyar: Açıkça "siyasal" arkadaş çevrelerinin oluşturulması, *Burschenschaft*'a bağlılık sembolleri, giyim tarzı ve selamlaşma biçimleri ve Schiller'in *Die Räuber* ya da Novalis'in *Heinrich von Ofterdingen* gibi kült kitaplarından açıklayıcı alıntılar.

Alman tarih ve siyasetinde bu tür sembolik katılım biçimleri niteliksel olarak yeni bir şeydi. Bunlar, şimdi görünür ve çağdaşlar için anlaşılabilir hale gelen ve hiç kuşkusuz kısmen Fransız ve İngiliz modellerinden esinlenmiş olan gündelik burjuva kültürünün siyasal rengine esaslı bir katkıydı. Bu aydınlatıcı siyasal jestlerin geçici bir moda olmaktan öte bir şey olması ve modern siyasal kitle kültürünün siyasal müjdecisi olma yolunda genel bir yayılmayı ve kültür praxisinin titizliğini temsil etmesi, 1848 devrimine varan yıllarda doğrulanmıştı. Bu, siyasal ve sembol ve simgelerin gündelik burjuva hayatında giderek önem kazanmasıyla sağlanmış oldu. Bu sembolizm, diğer emektar "kurtuluş" olayında olduğu kadar belki aşikâr değildi ama eşit derecede yanılmazdı. Okuduğu gazete, sakalının kesimi, kullandığı sözcükler ya da giyimiyle belki "liberal" ya da "demokrat", belirli bir estetik ya da üslup kalıbına uyan belirli bir tip ortaya çıkıyordu. Ayrıca, yol gösterici grup davranış biçimleri de vardı: Freiburg'daki "özgür düşünceliler" Müze'de buluşuyordu;[36] "radikal siyasal partinin yazarları" Berlin'deki Café Stehéli'de toplanıyordu.[37] Kuşkusuz bu, bu tür siyasal sembollerin 1848 öncesi *Bürgertum*'u için zorunlu olduğu anlamına gelmemektedir. Bununla birlikte, bu siyasal sembolik kodları bilmek ve onun kurallarına uymak şimdi *Bürgerlichkeit*'in erkek bileşeninin kültürel niteliklerinin bir parçasıydı.

34 *Uhlands Briefwechsel*, ed. J. Hartmann, Kısım 2 (Stuttgart, 1912), s. 25.

35 L. Börne, *Gesammelten Schriften*, cilt 2 (Berlin, t. y.), s. 125.

36 K. A. Varuhagen von Ense, *Denkwürdigkeiten des eignen Lebens*, cilt 2 (Berlin, 1971), s. 340.

37 Dronke, *Berlin*, s. 48.

"Eğitimlilerin kültürü olarak" *Bildung*

Burjuva hayatının etrafında döndüğü merkezi eksen, hiç kuşkusuz, burjuva *Bildung*'u kriteriydi. Bu önceki nesillerde olduğundan daha güçlü bir kültürel topluluk oluşturan birleştirici bir etkendi. Temel özellikleri itibariyle o zaten erken çocukluğun ebeveynlerin elinde okul öncesi bir eğitim olarak görüldüğü "modern" bir eğitim modeli olmuştu. İlk okuma ve yazma denemelerinde düzenli olarak edebi kuralların ve hatta küçük bilimsel deneyleri ve didaktik oyunların tanıtılması söz konusuydu. Çocukların okuma malzemelerini ve oyunlarını seçmedeki özgürlüğe rağmen, örneğin ailenin kütüphanesinden kitapların tavsiye edildiği, şarkıların öğrenildiği, küçük mineral koleksiyonların kullanıldığı, manyetik ya da elektrikli oyuncakların hediye olarak verildiği ya da bir aile gezintisinden sonra çocukların baba için gezinin bir öyküsünü yazmalarının beklendiği bir ortamda eğitim hedefleri şeffaflaşmıştı.[38]

Daha sonra, genellikle ebeveynin, akrabaların ya da özel öğretmenlerin evdeki eğitimiyle tamamlanan ilkokul ya da *Bürgerschule* geliyordu. Burada dikkat edilmesi gereken şey, daha sonra kamu hayatındaki rolleri için çocukların ne derece hazırlandığıdır. Aile içinde ve diğer samimi çevrelerde, şiir okumaya, piyano çalmaya ve hatta kendi şiirlerini ya da düşüncelerini sunmaya teşvik ediliyorlardı. Aynı zamanda, belirli toplumsal cinsiyet rolleri için açık bir hazırlık vardı. Kızlar, çoğu kez, erkek kardeşlerinin derslerinde "hazır bulunan refakatçi"lerdi ve onların kendileri de boş zaman faaliyetleri ve el sanatları konusunda eğitiliyorlardı. Eğitim yönünden daha ihtiraslı ailelerde kızlara da edebiyat dersleri veriliyordu.

Otobiyografilerde, üç ya da dört gibi erken bir yaşta başlayarak evde verilen bu eğitimin çok canlı örneklerine rastlanır. Bu durum, entelektüel ve yaratıcı malzeme ortak servetinin erken yaşta edinilmesinin ne derece geliştirici bir deneyim olduğunun altını çizer: Yeni bir neslin çocukluk deneyimi için olduğu kadar, ayrıca yetişkin topluluğun, zevk meselelerinde, tarihsel anlayışta ve dünyayı algılamada paylaşılan ufuklarını geliştirici bir deneyimidir bu. Erken çocuklukta, okunan ya da incelenen malzemenin bilinçli kazanımının henüz mümkün olmadığı bir durumda, burjuva eğitimi "kolektif bir tarzın yaratıcısı" olma rolünü çoktan üstlenmiştir. Küçük burjuva çocuğunun çocukluk deneyimini biçimlendiren, artık ebeveynlerin bölgesel ya da profesyonel muhitinin özellikleri değildir; fakat daha ziyade, burjuva *Lebenswelt*'inin paylaşılan eğitim yapısının ortak estetik ve pedagojik özellikleridir.

Son olarak, –erkek çocuklar için– *Gymnasium* ve üniversitede geçen yıllar gelir ki, bu süreçte çocuğa ya da genç adama kendi bağımsız görüşünü

38 Elben, *Lebenserinnerungen*, s. 10.

ve kendi ilgilerini izlemesini sağlayacak yönde büyük ilgi gösterilir. Bu eğitimin belirgin bir özelliği klasik-hümanist öğreti ile doğa bilimleri ve din, ahlâk ve felsefe çalışmalarıyla desteklenen, karakter geliştirici eğitimin ne şekilde bağdaştırıldığıdır. Okullar bu kriterler düşünülerek seçilir. Nihayet, bu sağlam genel eğitimin garanti edilmesiyle, ebeveynler oğullarının okullarda ve üniversitelerde yeteneğe ilişkin bir dizi konuyu denemelerinden memnundular. Her şey derhal "hesaba geçmek" zorunda değildi; pek çok durumda daha da önemli görünen çok yönlü ve yararlı bir "eğitim sermayesi"nin oluşturulmasıydı.

"Biz henüz çocukken, ebeveynlerimiz üniversite çalışmalarımızın sonunda, eğitimimizi tamamlamak için uzun bir yolculuğa çıkmamıza karar veriyorlardı". Eğitimin sonundaki bu ara, bir oryantasyon dönemi, Robert Mohl ve erkek kadeşleri için ebeveynlerince sağlanan bir seyahat ödeneğiyle mümkün kılınmıştı.[39] Böyle bir seyahat dönemi pek çok genç burjuva adamın hayatında önemli bir dönüm noktasıydı. Uzun geziler, başka aileleri ziyaretler kadar değişik iş ve kariyer ortamlarında gönüllü ve pratik çalışma, gençlik ve eğitim hayatından, olgunluk ve kariyer hayatına geçişi işaret ediyordu.

Aynı zamanda bu seyahatler (*Wanderjahre*), nihai kariyer seçimini yapmadan önce, kişinin kendini sınadığı bilinçli ve kapsamlı bir gözlem dönemiydi; bunlar ayrıca kişinin karakterinin gelişmesine hasredilmiş bir dönemdi. Her ne kadar otobiyografiler seçici olma ve bu noktada bir miktar kendini yüceltme eğilimi gösterse de, pek çok durumda kariyer seçimi bağımsız olarak yapılmaktaydı. Aile çevresi bir eğilim yaratıyor ve de ebeveynler nihai kararı yönlendiriyordu ama kariyer ve hayat yolları artık belirlenmiyordu. Artan bir sıklıkla, oğul babasının adımlarını izlememeyi seçiyor; aslında, otobiyografilerden açık olarak görüldüğü üzere bunu ender olarak yapıyorlardı. Ebeveynlerinin eğitimini finanse edemediği Heinrich Laube bile, maddi olanakları elverdiği ölçüde kendi kararlarını bağımsız olarak vermişti.[40]

Eğitim arka planındaki bu benzerlikler değişik burjuva gruplarının genç nesillerini daha da yaklaştırıyor ve paylaştıkları şeylerin sayısını artırıyordu. *Bürgertum*'un oğullarının eğitimi, yeni sosyalizasyon biçimleri temelinde yeniden yapılandırılıyor ve gelişiyor ve buna uygun düşen ortak deneyim modelleriyle aktarılıyordu; benzer yaşlarda kişi, benzer bir şekilde yaşıyor ve benzer değişiklikler geçiriyordu. Oyunlar, oyuncaklar, okul arkadaşlıkları, piyano dersleri, Goethe'yi okumak, yazma girişiminde bulunmak, genç "tütün kulüpleri", *Primaner*'in (orta dereceli okulların sekiz ya da dokuzuncu

39 Mohl, *Lebenserinnerungen*, s. 119.

40 Laube, *Erinnerungen*, s. 54.

sınıfındaki öğrenciler) grup kültürü, öğrenci *Burschenschaften*'i, daha sonraki kariyer hayatına da yayılacak gençlerin tüm akran grup yapısı – bütün bunlar burjuva *rite de passage*'daki (geçit töreni) istasyonlar olarak uygun yerini alıyordu. Bu istasyonların her biri için oldukça kesin toplumsal cinsiyet ve yaşa bağlı, estetik olarak tayin edilmiş değer ve davranış normları vardı ki bunlar burjuva eğitiminin ortak praxisi içinde aşılanacak ve yeniden üretilecekti. Duyarlılık kişisel yapıya özgü bir şey olarak yaşanıyordu. Bununla birlikte, bu aynı zamanda yüce duygular kültünün model ve teamüllerini, özellikle girift dostluk ritüellerini ve mektup yazma stillerini yansıtıyordu. 1818 yılında,[41] "bana, ruhsal ve fiziki benliğime neler olduğunu soruyorsun insanın kendi kişisel ilişkisine bile yansıtılan dünyadan uzakta" diye başlayan bir mektup (tek değil), estetik dilbilimsel düzeyin bir örneğidir.[42]

Bununla birlikte, insanın, bu tür eğitim evrelerinin biyografik sıralanışında tarihsel burjuva özgeçmişlerinin bireyselliğini keşfetmiş olduğuna inanması yanlış olacaktır. Bunların içerdiği şey, daha ziyade *Bürgerlichkeit*'in ayrıntılı bir modelidir. Bu biyografik birbirini izlemeler artık, ebeveynlerin neslinde hâlâ kısmen olduğu gibi, tek bir yol çizgisini tasvir etmezler; fakat daha ziyade "ayak uyduran bir neslin" görüntülerini verirler. Otobiyografik öz-anlatıların pek çoğu, her ne kadar her yazar, kuşkusuz, "kendi" özel yolunun biricikliği konusunda her zaman ikna olmuş olsa da, tekdüze grup-biyografi yapısına sahiptir. Kiel'li hukukçu Andreas Wilhelm Cramer gibi, hayatının "altın tevazuuna" geri dönüp bakan,[43] ve burjuva bireycilik idealine müstehzi bir ışık tutan bir yazar çok ender olarak görülür. Kişinin kendi hayatını özgürce yapılandırmasının yeni olanakları, gerçekte, çoğu kez, normal, "ortalama" bir burjuva hayatıyla sonuçlanmıştır.

Bu eğitim stratejilerinin iki hedefi vardı. Bir yanda, eğitim ve kariyer nitelikleriyle ilgili daha dar olan bir ilgi vardı; ama ayrıca "eğitimlilerin kültürünün", bir tür burjuva pasaportu işlevi gören, yokluğu, ne zenginlik ne de kariyer nitelikleriyle tam olarak telafi edilebilen, özel değerinin fark edilmesi söz konusuydu. Ekonomik burjuvazi – imalatçılar ve büyük tüccarlar da bu eğitim sürecinde yer almaya gayret etmişlerdir. Sanat derneklerinde, salonlarda ve bu "daha rafine" *Bildung*'un yetiştirildiği ve aktarıldığı çevrelerde üyelik peşinde koşmuşlardır. Bu tarz, bir çağdaş tarafından saygısızca karikatürize edilmektedir:

> Bugünün Almanı yalnızca elinde kalem ve kâğıtla insanca ifade ve faaliyete muktedirdir. Bunları elinden alın onun düşünce gücünü soymuş olursunuz.

41 Münch, *Erinnerungen*, cilt 1, s. 326.

42 W. Lepenies, *Melancholie und Gesellschaft* (Frankfurt, 1969), s. 100.

43 Cramer, *Haus-Chronik*, s. 21.

> Yalnızca opera ve tiyatroda dünyanın gidişinin ve tarihin yasalarının farkına ve yalnızca orada kendi etik ilkelerinin ve entelektüel özgürlüğünün bilincine varabilir.[44]

Bu *Bildungsprozeß*'e bilinçli ilgi, gözlendiği ve eleştirel bir şekilde incelendiğinde Robert von Mohl tarafından öğrencilik günlerinin sonunda kendi gelişmesi hakkında yaptığı öz-değerlendirmede gözler önüne serilir. Bunu anılarının bir parçası olarak yazmıştır ama besbelli ki 1824 yılındaki günlüğüne göndermede bulunmaktadır:

> Yaklaşık yirmi beş yaşında idim. Bu zamanın on iki yılını *Gymnasium*'da, üç buçuk yılını üniversitede ve üç yılını seyahat ederek geçirmiştim... Hayal gücüm bilimdeki yeni düşüncelerin ya da hayat koşullarındaki iyileşmelerin sonuçlarını algılamaya yeterliydi. Şiir yeteneğim yoktu; metafizik spekülasyona eğilimim ya da hatta saygım yoktu, bunların izi bile yoktu. Benim sınırım var olan gerçekliğin yasalarını tümevarımla keşfetmekti. Eğitimim esas itibariyle modern bir eğitimdi.[45]

Her ne kadar, özellikle orijinal olmasa da bu öz-niteleme *Bildung*'un oldukça belirli bir modeliyle uyum içindedir. Bireysel deneyim ve tutkuların çoktan, öz-algı, estetik kalıplar ve kişisel kariyerlerin, onları "standartlaştıran" ve "millileştiren" normları ne derece izlediğini gösterir. Burjuva özne, kendi gözlem ve endişesinin "nesnesi" haline gelmişti. Kendi oluşum sürecine, sanki dışarıdan bakıyormuşçasına, analitik bir ilgi gösteriyordu. Bizim, *Bürgerlichkeit* kavramı altında topladığımız bütün bu olgular, değerler sistemi ve davranış biçimleri anlamında oldukça kesin bir sosyo-kültürel pratiği yansıtan bu karmaşık *Bildung* kavramı etrafında toplanmış görünüyor. Her halükârda, bu "eğitimlilerin kültürü" otobiyografilere nüfuz etmiş; bireysel deneyimin ipliği ile burjuva grup biyografisinin kumaşını dokumuştur.

Modernite olarak *Bürgerlichkeit*: İşaretler ve damgalar

İlerleme ve modern hayata ilişkin burjuva nosyonları, 1800'den sonra çok zengin bir çeşitlilik içinde ve sonsuz derecede var olmuştu ve bu nosyonlar çağdaşlarca büyük bir coşkuyla tartışılıyordu. Hiç kuşkusuz, yeni şeylere, yeni fikirlere ve yeni davranış biçimlerine karşı olan tutum, burjuva tarz ve zevkinin ölçütüydü; zira tam da burada, modernite ile moda düşkünlüğü arasında, "farklılıklar" kendini ortaya koyuyordu.

Çok açıklayıcı bir alan, teknolojiye karşı olan tutumdu. Tren ve buharlı

44 Pfizer, *Briefwechsel*, s. 113.

45 Mohl, *Lebenserinnerungen*, s. 39.

gemi gibi yeni ulaşım araçları, yeni sanayi üretimi teknikleri ve yeni üretim merkezleri olarak fabrikaların kendisi, eğer henüz gerçek çevrenin bir parçası değilse de, en azından ufukta görünmüştü. Özellikle küçük teknik yenilikler gündelik burjuva hayatında önemli bir rol oynamaya başladı: Teleskop, sırlı teneke kaplar, cam armonika, çalar saat, litografya baskı, baston şeklinde şemsiye, elektrik sarsıntılı aletler, oyuncak trenler, yapı taşları gibi teknik oyuncaklar. Şehirlerin ya da savaşların renkli ve aydınlatılmış panoramik görüntüleri çocukları olduğu kadar büyükleri de büyülüyordu.

Televizyonun erken bir biçimi gibi, şeylere bakmanın yeni bir yolunu öğretiyordu: Aslında uzakta olan, garip ve egzotik şeyler, burjuva vizyonunu ve burjuva ufuklarını genişletiyordu.[46] Fontane, çocukken mercek arkasındaki büyüleyici resimlerle, "Yunan bağımsızlık savaşı gibi 1820'lerin tarihsel olaylarını izlemesinin zihninde unutulmaz izlenimler" bıraktığını söylemiştir.[47] Ernes Münch, babasının mercek arkası ışıklı gösterisinde, Merian'ın bakır levha kabartma resimlerini hayret içinde seyretmeleri için sınıf arkadaşlarını birer birer eve davet etmişti. Bu deneyimin bir sonucu olarak, "küçük kafamda, eski ve yeni şeylere bakmanın tamamen yeni bir yolu oluştu" diye hatırlamaktadır.[48]

Her iki yön de önemliydi: Teknik objelere sahip olmak ve "günlük hayatta teknoloji"yi kullanabilecek bir beceri kazanacak şekilde onlardan yararlanmak. Pek çok şey, büyükbabalarının teleskopla onları oyun oynarken uzaktan izlediğini keşfettiklerinde olduğu gibi öngörülmeyen durumların bir sonucu olarak çocukların kafasına sistemli bir şekilde sokuluyordu. Bu ortaya çıkınca, onun çocuklara bu uzaktan görme yeteneğinin sırrını açıklaması ve teleskopun ilkesini öğretmesi gerekiyordu. Yetişkinlerin öğrenme yolları çocuklarınkinden hiç de farklı değildi: Bir Pazar gezintisinde, yaklaşan bir tanıdığa cep teleskopunun (dürbün) yardımıyla bakabilmek için durmak, pek sevilen ve bu yeni görme şeklinin teşhirinin benimsenmiş bir yoluydu. Ne zaman ki pek çok taklitçi bunu genel bir tutkuya dönüştürdü, o zaman bu uygun olmayan bir münasebetsizlik sayıldı.

Teleskop, teknoloji hayranlığının burjuva medeniyet eleştirisi ve doğa hasretiyle bağdaşmaz olmadığının güzel bir örneğidir. Bu hayranlık, aydınlanmış "dünyanın büyüden kurtulmasının" (Max Weber) aynı zamanda telafi edici "sihirli etkiler" yaratmaya da yetenekli olduğunu gösteriyordu. Her halükârda teleskop, dağların doruklarının ve vadilerin daha güzel bir panoramasını vermekte, görsel deneyimi totallik ile kısmilik arasında yapılandırmakta çok yararlıydı ve bu arada da kişiye "doğanın güzel noktalarını" zevk-

46 Örneğin bkz. Baden-Württemberg gezi rehberi.

47 T. Fontane, *Meine Kinderjahre* (Leipzig, 1959), s. 127.

48 Münch, *Erinnerungen*, cilt 1, s. 39.

le gözlemleme olanağı veriyordu.[49] Aile hayatının yeni rolleri ve "modern" biçimlerinin çağdaş tartışması daha başka alanlar da açıyordu. Kazanılması ya da kaybedilmesi söz konusu olan konular, kamusal ve özel alan arasındaki sınırlar, çocuklarla ebeveynler arasında değişen ilişkiler, yeni erkek-kadın ve kadın-anne rol modelleri kadar "toplumsal cinsiyet özelliklerinin" genel sorunlarıydı.[50] Tek bir örnek seçmek gerekirse: 19. yüzyılın ilk yirmi yılında (eğitimli) burjuva babaların, çocuklarının bakım ve eğitiminin duygusal yönleriyle daha aktif bir şekilde ilgilenmeleri hiç de olağanüstü görünmemektedir. Wilhelm von Kügelgen, baba iki oğlanla evde kalırken, anne ve kızların bir kaplıca dinlenme yerine uzun bir seyahat yaptıklarında, ailesinin erkek ve kadın yarısı arasında yaşanan geçici bir bölünmeyi anlatır. "Bir aradaki hayatımız, babalar ve oğullar için oldukça sıra dışı bir şekilde düzenlenmişti". Birlikte oyun oynadıklarını ve akşamları çok duygusal sohbetler yaptıklarını;[51] başka bir deyişle, gericiliğin son döneminde ya da Wilhelm döneminde hayal bile edilemeyecek duygusal olarak açık ve samimi durumların yaşandığını aktarır. Hukuk profesörü Cramer, evliliğinin ilk yılları hakkında benzer çizgide şeyler yazar: "Hiçbir yıl, bir ayağımla beşiği salladığım ve aynı zamanda tozlu elyazmalarından saçma sapan parçalar kopya ettiğim yıllardan daha mutlu olamazdı".[52]

Kuşkusuz bu örnekler, o sırada oluşmakta olan burjuva aile ve toplumsal cinsiyet rollerinin genel geçerliliğinin aksini kanıtlamaz. Bununla birlikte, Biedermeier ve Mart-öncesi dönemin burjuva aile rollerinin reçetesini yazmaya başlamasından önceki bu geçiş döneminde, başka olası davranış modellerinin sondajının yapılmış olması ilginçtir. Bu reçetede, hem gerçekte hem de mecazen korse zafer kazandı.

Denemeler yapma konusundaki bu kısmi açıklık ve gönüllülük, belki de, burjuvazinin, 19. yüzyılın başındaki kimlik arayışlarının bir ifadesiydi. Buna karşılık, entelektüel hareketsizlik ve ihtirassız vasatlık, açıkça burjuva olmayan özellikler olarak görülüyordu. Küçük burjuvazi ya da soyluluk, her biri kendine göre, muhafazakâr olabilirdi, ama *Bürgertum* yeni ufuklar arayışındaydı. Bu tür temel ideolojiler temelinde farklılıklar açıktır. Soyluluktan farklı olarak *Bürgertum* bugünü geçmiş üzerinden yorumlamıyor ama bu-

49 K. W. Kolbe, *Mein Lebenslauf und mein Wirken im Fache der Sprache und der Kunst* (Berlin, 1825), s. 9.

50 Sorunun hâlâ mevcut temel tarihsel çerçevesi konusunda bkz. K. Hausen, "Die Polarisierung der 'Geschlechtscharaktere' - Eine Spiegelung der Dissoziation von Erwerbs - und Familienleben", W. Conze (ed.), *Socialgeschichte der Familie in der Neuzeit Europas* (Stuttgart, 1976) içinde, s. 367-393; ayrıca bkz. U. Frevert, *Frauen-Geschichte. Zwischen Bürgerlicher Verbesserung und Neuer Weiblichkeit* (Frankfurt, 1986), özellikle s. 15-80.

51 Kügelgen, *Jügenderinnerungen*, s. 380 ve devamı.

52 Cramer, *Haus-Chronik*, s. 19.

günde gelmekte olanın tarih-öncesini görüyordu. Küçük burjuvaziden farklı olarak, tarihsel ve yerel dünyaları, olabilecek olan dünyaların en iyisi olarak göklere çıkarmıyor, bunun yerine bakışını ileri ve yana çeviriyor ve özeleştirel olmak istiyor; başka ülkelerle olduğu kadar tarihle de karşılaştırmalar yapıyordu. Modernite pasif bir nitelik değildi; bu yalnızca değişimin dalgası üzerinde yüzmek anlamına gelmiyordu. Aksine, somut burjuva çıkar ve isteklerine varlık kazandırıyor, ilerlemeye yönelik engelleri olduğu kadar gelişmenin gereklerini de soruşturuyordu. *Mittelstand* teriminde ifade edilen şey, o sırada henüz sosyolojik bir model olmayan ve dünyanın etrafında dönmesi gibi onun burjuva merkezi etrafında döndüğü bu kavrayıştı.

Otobiyografiler, modernite ve ilerleme temalarının yansımaları olarak okunabilir:

> Ben gençliğimden beri kendimi eski şeylerin yeni olduğuna ve henüz yeni yerleşen bir şeyin yine değiştiğine alıştırdım. Büyük dünya olaylarını, en azından onların başlangıcında ve onlara aracı olan insanlarda gördüm ve bu bana hiçbir acı vermedi. Aksine bu benim için zevkli bir temaşa idi. Bu gibi koşullar altında geçmişe ve yerleşmiş olana sofuca bir saygı, büyük değişimden korkmak kadar yakışıksızdı.[53]

Kuşkusuz bu tür tutumlar, geçmişten ve tarihten tam bir kopuşu ima etmiyordu. Onların yaptıkları şey, bugüne, tarihsel geçmişle gelecek arasındaki bir evre olarak yeni bir perspektif kazandırmaktı. Geçmişe karşı açık bir yönelim gösteriyorlar ve sağlam bir bireysel ve grup biyografi perspektifi oluşturuyorlardı. İnsan, yine de, bu yeni burjuva neslinin yalnızca belirli alanlarda toplumsal ve kültürel denemeler yapmaya istekli oldukları ve buna giriştikleri izlenimini ediniyor. Faaliyet, başarı, bireysellik üzerine yapılan vurguya ve bu kavramlardan hareket eden toplumsal modernleşme taleplerine rağmen özellikle kamusal hayatta, eski burjuva ahlâki-manevi törelere bağlılık varlığını güçlü bir şekilde sürdürüyordu. Ekonomik burjuvazi ve profesyoneller bile bu anlamda öz-disiplin uyguluyor ve yalnızca lüks ve aşırı tüketime mesafe koymakla kalmıyor fakat her türlü bohem moda telkinlerden de kaçınıyordu.

Bu kesinlikle herhangi soyut geleneksel değerlere sofuca bir saygının sonucu değildi. Yeni elitin ekonomik ve toplumsal statüsünün, pek çok açıdan, hâlâ bir hayli güvensiz ve daha geniş burjuva toplumsal spektrumuna (tayfına) bağlı olması gerçeği karşısında biraz ihtiyatlılık basiretli görünüyordu. Ve bu sağlamlığın ve görev duygusunun olduğu kadar onur duygusunun da kanıtlanmasını gerektiriyor ve kişinin hayattaki tavrını da içeriyordu. İlginçtir ki, bu ayrıca otobiyografi yazanların, hayat çizgileri 19. yüz-

53 Mohl, *Lebenserinnerungen*, s. 73.

yılın ikinci yarısına rahatlıkla ulaşan kendi çocuklarına da bir mesajdı: Otobiyografinin kendisi, eski ve yeniyi birbirine bağlayan değerlerin toplumsal devamlılığının bir aracısıydı; değerlerin bir nesilden diğerine geçişini sağlıyordu.

Gazete yayıncısı Otto Elben, babasının moderniteye karşı tavrını, 1820'lerde *Schwäbische Kronik*'te kendi yayıncılık kavramları üzerinden özetler. Gazete şu tür yeni konuları ele alacaktı:

> ilk Cannstatt halk festivalinden şarkı festivaline, Schiller festivallerinden bilimsel konferanslara festivallerin canlı bir şekilde tasviri; sanayi sergileri hakkında haberler; fabrikaların tasviri; ulusal ekonominin önemli bir parçası olan şarapçılık ulusal ödülleri; ulusal ekonomi üzerine yazılar; eğitici ve propaganda şeklinde makalelerle demiryolu yapımına etkili destek verilmesi; etnografya ve coğrafya ile ilgili bölümlerin başlatılması.[54]

Bu gelenek ve ilerlemeyle ilgili, dengeli doğasıyla oğlunu pek çok etkileyen ve onun da kendisine mal ettiği bir tutumu ve ilerlemeyi gösteriyordu.

Bürgerlichkeit bu bağlamda ilerleme yoluna duyulan bir tür güveni gözler önüne serer. Bu güven, *Bürgertum*'un kendi modernleşme kapasitesine olan inancı kadar, bunun toplumun geri kalan kısmı üzerinde örnek etkisi yapacağına olan inancına dayanır. Kuşkusuz burjuva öz-tanımları çoğu kez bu dengeleme işinde gündelik burjuva pratiği ile çelişir. Örneğin, liberal duruş, devlet görevlilerinin ve sanayicilerin devlete yaptıkları hizmet karşılığında pek arzu edilen "soylu yapılma" eylemiyle hiç de bağdaşmaz. Demokratik özgürlük nosyonu, ulusal mitoslar yaratılmasıyla bir arada güçlükle yaşar. Bireyin otorite karşıtı güdüsü çoğu kez devlet ihalelerine girmesiyle ya da kendisine bir devlet görevlisi olarak kariyer seçmesiyle sonuçlanır. Burjuva değerleri, genel toplumsal ilerlemenin talepleri, neredeyse farkına varılmadan kendisini bireysel burjuva ilerleme planları şeklinde ortaya koyduğunda pragmatik ya da ikircikli karakterini gözler önüne serer.

Bu anlamda burjuva otobiyografileri ideoloji tarihinin gerçek sanat eserleridir. Sürekli teori ve pratik arasındaki bu çelişki temasına, yalnızca onu biyografik öz-meşruiyet figürleriyle çözmek için geri dönerler. Toplumsal uyum ve siyasal uzlaşma, hâlâ "burjuva öncesi" bir ortamda zorunlu olan bir burjuva niteliği olarak haklılaştırılır. Kendi davranışlarını "ılımlı" ve "mütevazı" olarak tanımlamayı severler. İlerleme ve modernite, öyleyse, kuşkusuz tümü bir anda tamamlanamayacak ve böylelikle gerçek toplumsal ve siyasal çevre ile ahenk içine sokulması gereken ideal zorunluluklar olarak sunulur. Kişinin biyografisi ve kişinin kendi başarısı o halde "orta yolun" haklılığının nihaî kanıtı olarak takdim edilir.

54 Elben, *Lebenserinnerungen*, s. 3.

Modernitеye seyahat

Bilinen görüntüleriyle "hareketli" 19. yüzyıla ne kadar aşina olunsa da, otobiyografilerde seyahat motifinin ne kadar sıklıkla göründüğünü ve burjuva seyahat düşüncesinin ne zengin bir spektrum (tayf) oluşturduğunu görmek yine de şaşırtıcıdır. Seyahatin gündemi yalnızca birkaç gün süren düzenli aile gezileri, akrabalara yapılan ziyaretler, gençler için grup gezileri ve iş seyahatlerinden oluşmuyordu; hepsinden önce kaplıca dinlenme yerlerine yapılan ziyaretler geliyordu. Bir yazar, Karlsbad'a otuz yedinci ziyaretini anlatmakta ya da bir başkası "Nordseebad Wyk auf Föhr"de[55] her yıl kalışını aktarmakta sıra dışı herhangi bir şey görmüyordu. Robert von Mohl, bir miktar muziplikle, bir devlet görevlisinin "en büyük başarısının, elli yıl hiç ara vermeden Teinach'daki banyoları ziyaret ettiğini ve burada adına bir heykel dikildiğini" tasvir etmektedir.[56]

Şaşırtıcı olan başka bir şey de yalnızca kişinin eğitimini geliştirmek amacıyla yapılan seyahatlerin sayısıdır. Kimi yazarlar arasında bu "seyahat humması" o kadar sık ve öylesine düzenli olur ki, bu durum, bir kez daha *Bürgertum*'la boş zaman arasındaki ilişkiyi gözler önüne serer. Boş ve serbest zaman ya da en azından çok miktar serbest zaman, genel olarak burjuva eğitimi için yapılan bu burjuva seyahatlerinde belirleyici bir önkoşuldu. Bu dahi, yeni "zaman ekonomisi"nin bir parçasıydı ki bu nosyon etkili ve rasyonel zaman ölçümü ilkesiyle yetersiz ve tek yanlı olarak anlatılmaktadır. Bu ayrıca diğer, daha gevşek *Bildungzeit* (öğrenmek için zaman) ilkesini de içeriyordu.

Kuşkusuz burjuva seyahatinin eski modelleri, yüzyılın başında ailelerce kullanılıyordu: Örneğin Goethe'nin ayak izlerini takip ederek, özellikle "doğa gezginlerinin Mekkesi" İsviçre'de yapılan "zevkli, eğlenceli ve doğayı gözlemleyen", rotaları klasikleşmiş ve *Bürgertum*'un doğa sevgisini estetik olarak oluşturacak ve eğitecek geziler.[57] Reichardt anılarında bu tip bir seyahati, "yerleşmiş bir moda unsuru"[58] olarak tanımlar ve anılarında "İsviçre'ye yaptığım ilk seyahat" standart formülü tekrar tekrar görülür.

Sanat tarihine hasredilen geziler de 19. yüzyılda devam etmiştir ve antikite ve klasik dönemle yüz yüze gelmeler şeklinde değerlendirilir. Seyahat edebiyatında ve seyahat rehberlerinde, gece nerede kalınabileceği ve nerelerdeki onur köşelerinde kişinin adının baş harflerinin ebediyete taşınmak üzere

---

55 Laube, *Erinnerungen*, s. 179; C. V. Tiedemann, *Aus sieben Jahrzehnten. Erinnerungn*, cilt 1 (Leipzig, 1905), s. 141.

56 Mohl, *Lebenserinnerungen*, s. 49.

57 R. Prutz, *Schriften zur Literatur und Politik*, ed., B. Heppenauf (Tübingen, 1973), s. 37 ve devamına göre.

58 Reichardt, *Seine Selbstbiographie*, s. 50.

kazınabileceğine ilişkin bilgiler de dahil, eğitim deneyimi büyük bir titizlikle tasvir edilir ve önerilir. Goethe'nin kendisi de Strasbourg katedralinin kulesinde işte tam da bunu yapmıştır.[59] Bu, *Bildungsreise* (eğitim gezisi) ritüelinin bir parçasıdır. Seyahat bir deneyim modeli ve bir model deneyim olarak uygun bir şekilde düzenlenir. Bu *Weltanschauung* pratiğine açıklığın ve *Selbst-Bildung* (kendini yetiştirme) iradesinin görünüşteki kanıtıdır.

Eski modele göre, pratik olarak tek uygun seyahat biçimi, yalnızca "iyi" hanlarda mola verilen ve at arabasıyla yapılan seyahatti. Seyahat edenler bir süre için akrabalarına ya da arkadaşlarına uğramayı da isterlerdi. Seyahat alanı coğrafi olarak genişlemiş olsa da, kültürel olarak sınırlıydı. Burjuva seyahati, denenmiş ve güvenilen biçimlerde, alışılmış toplumsal düzeyde ve garip ya da yabancı gündelik hayattan uygun uzaklıkta hareketi ifade ediyordu. Yurtdışında bile kişi eski ve tanıdık olanı arıyordu.

Yeni model bu kültürel tecrit edilmişlikten ayrıldı. Kişinin zaten okuyarak ya da genel eğitim yoluyla aşina olduğu uzaktaki sanat ve kültürü ziyaret etmenin ve onu kavramanın yerini yabancılarla diyalog aramak, yabancı şeyleri görmek aldı. Bu yeni program kültür, teknoloji, siyaset, tarih, bilim, edebiyat, sanat ve gündelik hayatı içeriyordu. Buna neredeyse belirli bir simgecilik bile atfedilebilir: Diğer ülkelerin ve şehirlerin sanat, tarih ve biliminde bir *tour d'horizon* (ufuk turu) zorunluydu. Müzelere, kiliselere, tiyatrolara, operalara, üniversitelere ve arşivlere ziyaretler devam ediyordu. Arkadaşlar ve tanıdıklardaki, özel evlerdeki, kafelerdeki ve balo salonlarındaki toplumsal programlar da sürüyordu.

Yine de yeni bir şey eklenmişti: "Moderniteye" seyahat. Bu seyahat iki yeni ulaşım aracıyla başlıyordu: Buharlı gemi ve tren. Bir teknoloji turu gezgine yeni fabrikalar, köprüler, makineler, savaş gemileri, yeni liman inşaatları ve yeni tren istasyonlarını görerek, ilerlemeyi birinci elden incelemek ve kendi duyularıyla yaşamak olanağı veriyordu. "Yolda güzel bir buhar makinesi ve kömür madeni gördük" diye yazıyordu bir Belçikalı seyyah, 1828 yılında günlüğüne.[60] Şimdi artık hiç kimse, gezi programının bir parçası olarak bunlar olmadan, İngiltere'ye ya da Fransa'ya seyahat etmiyordu.

Ayrıca siyasal *Bildungsreise* de vardı. Paris'in müzelerini bile ziyaret etmeden önce, kişi çoğu kez Devrimin mekânlarına, savaşların ve idamların "orijinal mahallerine" gidiyordu. 1830'un Temmuz barikatları, Devrimci mekânların harcıâlem turlarına yeni atraksiyonlar katmak için tam zamanında yetişti. Leipzig'e giden bir ziyaretçi, Völkerschlacht savaş alanına bir gezi yapma fırsatını nadiren kaçırıyor; Londra'yı ziyaret eden bir kişi ise Parlamento'yu ziyaret etmemiş ve görüşmeleri izlememişse ciddi olarak bir şeyler

59 *A.g.e.*, s. 207.

60 *Reisebericht eines westfälischen Glasindustriellen*, ed., H. Vollmerhaus (Dortmund, 1971), s. 70.

kaçırmış oluyordu. Tarihsel mekânlara, büyük ulusal olayların mabetlerine yapılan bu ziyaretler hep burjuva kimlik arayışının bir parçasıydı.

Son olarak, bir çeşit bir yurtiçi-etnoloji söz konusuydu: *Volksleben*'i (halkın hayatını) ve insanın kendi toplumunda özel olan şeyleri araştırmak. Heinrich Laube, bu Volk'u, 1830'larda Prag'ın mahzen-barlarında bulduğunu düşünüyordu: "Onların basit zevklerini öğrenmek istiyordum ve akşamları bir dans salonu arıyordum". Benzer bir merak onu Viyana'daki halk festivallerine götürdü.[61] Benzer hedefler peşinde koşan diğer ziyaretçiler Kopenhag'ın Tivoli'sini ya da Paris'in gece kulüpleri ve tiyatrolarını, ama artık arabayla değil, yürüyerek ziyaret ediyorlardı.

Modern seyahat, "halkın arasında dolaşmak" ve dışsal olmayan, yalnızca içsel, bir kültürel mesafe koymaktan ibaretti. Kişi, bu büyük metropolü görmek ve "bu dünya şehrinin hengâmesini" birinci elden yaşamak için Londra'yı otobüsle dolaşıyordu. Kişi toplumsal algılamasını geliştirmek için dokları, tren istasyonlarını ve hatta yetimhane ve hapishaneleri ziyaret ediyordu. Tasvirlerin pek çoğu, bir ülkenin bilinmeyen içlerindeki keşif yolculukları gibi bir hava taşıyordu; örneğin Manchester'in farklı kesimlerindeki bir gezintiyi, "sanayi işçilerinin yaşadığı yoksul ve pis bölgeler" de dahil anlatıyordu. Bununla birlikte, hoş sürprizler de vardı: "Çevrede güzel meydanlar ve heykeller de vardı. Sokakların ve evlerin üzerinden geçen demiryolu hatları çok ilginçti".[62]

Yabancı toplum ve kültürlerin pek çok yönü şimdi daha geniş bir çerçeve içinde, farklı bakış açılarından ve daha açık bir zihinle görülüyordu. Seyahat modeli içindeki seçenekler şimdi gerçekten çok daha genişti ve bunlardan gezginler birey olarak farklı karışımlar halinde farklı seyahat tipleri seçebiliyordu. Neye vurgu yapılacağı, koşullara, bireysel tercihlere ve eğitimsel ihtiyaçlara bağlıydı ama genellikle, zıt deneyimlere ve karşıtlıkların *mise en scène*'ini (mizansen) yaratacak şekilde elden geldiğince geniş bir çeşitliliği içerme girişiminde bulunuluyordu: Sanat ve teknoloji, kiliseler ve devrimci olayların sahneleri, balo salonu ve yetimhaneler, yürüyüşler ve tren yolculukları. Burada burjuva praxisinin belirleyici bir unsuru yatar: Turist gezileri artık münhasıran bir sınıf ayrıcalığı değildir. Büyük sanat eserleri ve teknoloji şimdi herkesin ulaşabileceği bir şeydir. Demiryolu hatları ve yaya yolları herkese açıktır. Seyahatin bireysel unsurları, fiyattaki küçük farklılıklar dışında, "eşitlikçi" bir şekilde düzenlenmiş görünmektedir.Yine de, bir "burjuva serüveni" olarak bu seyahat modeli, uygun edebi ve estetik eğitim yoluyla, kültür kalıpları ve görme alışkanlıkları bu tür bir *Weltanschauung*'a hazırlanmış olan kişilere özgü bir kazanımdı.

61 H. Laube, *Reise durch das Biedermeier* (Hamburg, 1965), s. 257, 299.

62 Elben, *Lebenserinnerungen*, s. 84 ve devamı, 91.

Bu tür bir seyahat programındaki geniş ufukları ve gereken kültürel sentez kapasitesini gözler önüne serebilmek için, liberal yayıncı Otto Elben'in 1846'daki gezilerinin kısa bir özeti verilmektedir. Elben'in ilk istikameti Köln'deki bir Alman-Flaman şarkı festivaliydi. Heilburn'dan buharlı bir gemiyle ayrıldı, Neckar'dan aşağı ve daha sonra "şahane, şiirsel bir geziyle" Ren üzerinde seyahat etti. Yolda gemiye binen ve aynı yöne giden bazı burjuva koro gruplarıyla tanıştı. Köln'e varınca, pek çok festival konuşmalarından ilkini yaptı ('şarkı festivalleri benim için bir hitabet okulu oldu'); ulusal renkler taşıyan müzik ve koro çalışmalarında yer aldı, tur ve gezilere katıldı ('Drachenfels ve Godesberg'de gerçekten popüler toplantılar düzenlenmişti'). Daha sonra koro gruplarıyla birlikte buharlı gemiyle Mainz'e kadar uzandı. Oradan ekspresle, programında bir sanat sergisinin, üniversite ziyaretinin, kahvehanelerin ve "Sakson İsviçresi'nin kırsalına" bir gezinin de bulunduğu Dresden'e trenle devam etmeden önce, Völkerschlacht mahallini gezdiği Leipzig'e gitti.

Dresden'den trenle, yoğun programında opera ve tiyatro, üniversitede "canlı" Gneist ve Ranke'yi gördüğü, Potsdam, Charlottenburg, kendi bölgesinden dostları ve gazete editörlerine ziyaretler olan Berlin'e ulaştı. Bunu Rügen'e üç günlük ve içinde Tivoli'deki hayata bir göz attığı, müzeleri gezdiği, değişik türden buharlı gemileri gördüğü ve Danimarka donanmasını ve kalelerini ziyaret ettiği Kopenhag'a daha uzun süren bir gezi izledi. Gece vapuruyla Kiel'e döndü, oradan trenle, Schleswig-Holstein'da "Almanya Sorunu"yla ilgili toplantı ve tartışmaları izleyebilmek için Rendsburg'a seyahat etti.

Son olarak, at arabası ve trenle Hamburg üzerinden Brüksel'deki bir şarkı festivali için Belçika'ya geçti ve burada çeşitli dernekler, gazinolar, kitap kulüpleri ile tanıştırıldı, elektrikli telgraf tesisinin yanı sıra müzeleri dolaştı. Bunu, Paris, Londra ve İskoçya'daki birkaç ay, Portekiz'e ve Afrika'ya uzun bir gemi yolculuğu izledi ve on beş ay sonra İtalya üzerinden evine döndü. Yayıncı altı ay sonra evlendi. Tarih, Württenberg'de basın özgürlüğünün ilan edildiği gün olan 2 Mart 1848'di.[63]

Bu, doğa, teknoloji, kendi hemşerileri ve egzotik yabancılarla, toplumsal hayatla, siyasetle, bilimle, sanatla ve savaş gemileriyle, dostlar ve tanıdıklarla karşılaşıldıktan sonra nihayet modernite içinde son bulacak olan zaman içinde bir burjuva yolculuğuydu. 1848'de Alman burjuvazisinin neden olduğu kargaşanın tam ortasında evine döndü. Bunlar, daha sonra "ılımlı ilerleme"ye soyunan ve daha sonra da Alman *Bürgerlichkeit*'inin "çırakları" olarak otobiyografilerini, hayatlarının öyküsünü yazan aynı *Bürger*'di.

63 *A.g.e.*, s. 64-112.

16

İTALYAN "*BORGHESIA*"SI

Marco Meriggi

1930'ların başında liberal filozof Benedetto Croce, "borghese" sözcüğünün yanıltıcı bir kullanımının İtalyancada yaygın hale geldiğinden şikâyet ediyordu. Croce'ye göre "borghese" doğru olarak yalnızca orta ve erken modern zamanlarda feodal toplumsal yapıdaki "burgher"lerin toplumsal statüsünü tespit etmek için kullanılabilecek tarihsel bir kategoriydi. Dolayısıyla modern kullanımı, özellikle de toplumun ekonomik ve işlevsel olarak farklılaşmış katmanlarının "borghese" denilen tek bir toplumsal birim altında toplanması halinde, çelişkili ve net olmaktan uzaktı. Croce, üretim araçları sahipleri ile serbest çalışan profesyonellerin, bilim adamlarını ve de "eğitimli sınıflar"ın, aynı toplumsal kategori içine nasıl sokulabileceğini soruyordu.

Esas itibariyle kırsal bir toplumda, İtalyan entelektüellerinin prestijli tabakasının önde gelen son temsilcilerinden birisi olarak on yıllarca hâkim bir pozisyona sahip olan Croce, İtalyan *borghesia*'sını siyasal değerler çerçevesi içine oturtmayı tercih ediyordu. Onu, özel bir dizi üretim ilişkileri içindeki bir pozisyonun tanımladığı bir sınıf olarak görmek yerine, *borghesia*'yı, "merkezi" pozisyonu gereği toplumun genel çıkarlarını temsil eden bir "orta sınıf" olarak görüyordu. Croce, "Borghese" teriminin çağdaş yanlış kullanımı konusunda, modern dünyanın değerlerine karşı yanlış yönlendirilmiş aristokratik ya da proleter bir polemiğin sonucunu yakaladığını düşünüyordu.[1]

Croce'den kısa süre sonra faşist gazeteci Nello Quilici, İtalyan *borghesia*'sı üzerine, "ilerleme ve modernitenin taşıyıcısı, geleceğin yurttaşı"na ithaf etti-

1 B. Croce, "Di un equivoco concetto storico: La borghesia", B. Croce, *Etica e politica* (Bari, 1931) içinde, s. 321-338.

ği bir kitap yayınladı. Bununla beraber, Croce'den farklı olarak onun "ideal burjuva" vizyonu, "sürekli yatırım yapan; inisiyatif ve çabasının kârını, ulusal zenginliğin artırılması için yeniden yatıran, yorulmak bilmez bir üretici" şeklindeydi. "Faşizmin uyandırdığı emperyal bilincin" yarattığı yeni iklimde, bu "burjuva ruhu"nun kısa sürede gelişip yayılacağı kehanetinde bulunuyordu.

Quilici'nin *borghesia*'sı her şeyden önce, korporatif ve otoriter devletle sıkı işbirliği yapan bir ekonomik üreticiler sınıfıydı. Croce için çok değerli olan "dünün burjuvası"nı Quilici küçümseyerek "çiftçilere, sanayicilere ve tüccarlara yukarıdan bakan, kibirli ve tutarsız bir memur sınıfı, bürokratlar kalabalığı" olarak görüyordu. Bağımsızlık savaşından sonra "borghese", hümanist kültürleri onları modern teknolojinin düşmanı yapan, serbest meslekler: Avukatlar, doktorlar, edebiyatçılarla eşanlamlı hale gelmişti. Quilici veciz bir şekilde şu sonuca varıyordu: "Eğer, (ekonomik anlamında) 'borghese', (siyasal anlamında) 'liberalizm'le özdeşleştirilecekse, o zaman ... 'borghese' yok olmaya mahkûmdur".[2]

Croce ve Quilici'nin sahip olduğu bu çelişkili görüşler, bu dönemde "borghese" kavramının geçirdiği tarihsel dönüşüm sürecini doğru bir şekilde yansıtan sözlük ve ansiklopedilerin gözden geçirilmesiyle anlaşılabilir. 1875 gibi geç bir tarihte *borghese/borghesia* maddeleri orta çağlara ait burjuva statüsünün geleneksel hukuki tanımını veriyordu. 19. yüzyılın son çeyreğinde toplumsal ve ekonomik manzara yeni bir önem kazanmaya başladı: Terim şimdi, kendini aristokrasiyle nüfusun geri kalan kısmı arasına girmeye zorlayan "orta-sınıf"a (*ceto medio*) işaret ediyordu. Çağdaş bir yazara göre, şimdi söylenmek istenen şey, "olanaklardan tamamen mahrum olsalar bile *borghese* statüsüne (*civile condizione*) hak iddia eden o borghese sınıfıydı (*cittadini*)". Carpi için "orta sınıf", "ulusun kalbi, hukuk biliminde, edebiyatta, sanatlarda, bilimde, ticarette, askeriyede ve siyasette en parlak yeteneğin kaynağı"ydı. Bununla birlikte, işler değişmeye başlamıştı: Babaların nesli, "evlere, atölyelere ve toprağa bel bağlamıştı", çocukları ise kendilerini avukatlığa, edebiyata, memuriyete devletin yüksek görevlerine adamışlardı'.[3]

Borghesia artan bir şekilde kendini üretimdeki rolden uzaklaştırıyor ve bunun yerine belirli "entelektüel becerileri"ni yeni roller ve işlevlerde kullanmaya başlıyordu. Bununla birlikte, toprak sahibi aristokratik rantiyenin kendi toplumsal konumuna verdiği dışsal ifadeyi vermekte gerekli olanaklar ve tarzdan yoksundu. Hemen hemen bütün sözlükler "burjuva"nın ayrıca, "sadelik, güzellik ve incelikte yetersizlik, sıradan"lık ima ettiği konusunda görüş birliğine varıyordu. Aynı zamanda bu zümreyi (*estate*) "halk"tan kesin bir şekilde ayıran ekonomik ve siyasal niteliklerden de söz ediyorlar-

2 N. Quilici, *La borghesia italiana* (Milan, 1942), cilt 2, s. 360, 419, 432.

3 L. Capri, *L'Italia vivente. Studi sociali* (Milan, 1878), s. 14, 299, 360, 419.

dı. Sınıf çağrışımları da ağırlık kazanmaya başlamıştı. 1912 yılında bir sözlük, "bir sosyalist gözünde" "burjuva"nın, –her zaman açık olarak tanımlanmayan– proletarya, işçiler ya da işçi sınıfı üzerinde belirli ayrıcalıklara sahip o sınıf olduğunu ifade ediyordu.[4]

Ancak İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra İtalyanca sözlüklerde *borghesia* kavramının daha ileri bir semantik uzantısı görülmeye başlandı ki bu genel olarak kullanımdaki gerçek gelişmenin gerisinde kalma eğilimi gösteriyordu. Ahlâk, kültür ve gelire göndermede bulunan geleneksel açıklamaların yanı sıra yeni yorumları bulmaya da başlıyoruz. Yine de, *borghesia* 'proletarya ve aristokrasi arasındaki, serbest çalışanlar, ücretle çalışanlar, tüccarlar ve küçük mülk sahiplerinden oluşan toplum tabakası'ydı. Şimdi, sanayici ve bankerlerin mensup bulunduğu bir *haute bourgeoisie*'ye (*grossa borghesia*) göndermeler yapıldığını görüyoruz.[5] 1971'de yayınlanan İtalyan Dili Sözlüğü, *borghesia*'nın ekonomik rolüne en büyük ağırlığı verir. Siyaset ve kültür açısından yapılan tanım şimdi geri çekilmiştir. *Borghesia*, "hayatlarını ticaret ve sanayide serbest, ya da özel sektörde ya da kamuda önde gelen pozisyonlarda çalışarak kazanan bireylerden oluşan toplumsal sınıf" olarak tanımlanmaktadır.[6] 1983 yılında ortaya çıkan bir sözlük *borghesia*'yı, üretim araçları sahiplerinden ve onların hayat tarzını, hedeflerini ve ideallerini paylaşan diğer gruplardan oluşan bir toplumsal tabaka olarak tanımlamaktadır.[7] Bu arada, özünde aristokratik, muhafazakâr "sıradan burjuvazi" eleştirisi yerini büyük ölçüde *borghesia*'nın ilerici rolüne ilişkin sol kanat eleştiriye bırakmıştır: Buna göre *borghesia* mensubu, "hızlı değişim karşısında, muhafazakâr muhalefet yoluyla kendi toplumsal pozisyonunu savunmak ve güçlendirmek isteyen" birisi olarak tanımlanmaktadır.[8]

Bu sözlükbilimsel-semantik değişimler, İtalyan *borghesia*'sının Fransız Devrimi ile Birinci Dünya Savaşı arasındaki maddi gelişmesini yansıtmaktadır. Üç son derece önemli gelişme evresi fark edilebilir: Birinci evre boyunca, profesyonel becerilerin ve kararlılığın ekonomik güçten daha önemli olduğu bir süreç içinde *borghesia* aristokrasiden ortaklığı ayırmıştır. *Borghesia* daha sonra tartışmasız bir siyasal güç pozisyonu elde etmeye çalışmıştır. Nihayet, ancak 1930'larda tamamlanan son evrede, *borghesia* dikkatini sanayi gelişmesi üzerinde yoğunlaştırmıştır.

İdeal-tipik biçimlerinde bu üç evre, Croce'den Quilici'nin *borghesia*'sına giden bir yol izler. Bu bağlamda "burjuva", mülkiyet sahiplerini, (kendi-

4 P. Premoli, *Il tesoro della lingua italiana* (Milan, 1912).

5 S. Battaglia, *Grande dizionario della lingua italiana* (Turin, 1961).

6 G. Devoto ve G. C. Oli, *Dizionario della lingua italiana* (Floransa, 1971).

7 N. Zingarelli, *Vocabolario della lingua italiana (1917-1922)*, (Bologna, 1983).

8 Devoto/Oli, *Dizionario*.

sinden *borghesia umanistica* diye söz edilen) serbest çalışan profesyonelleri ve girişimcileri içerir. Bu bileşenler 19. yüzyıl boyunca değişik oranlarda bir araya geliyordu ve ne birbirini izleyen ne de bir diğerini dışlayan formasyonlar olarak ele alınmalıdır. Bu üç temel grubun her biri bir süre için kendini burjuva sınıfının sembolik temsilcisi olarak sunabilmiştir.

Devlet ve *borghesia*

19. yüzyılda kendi pozisyonunu, üretici ya da ekonomik rolüyle değil de sosyal yapının "ortasındaki" konumuyla vurgulayan İtalyan *borghesia* tanımının başatlığı nasıl izah edilebilir?[9] Gerçek odur ki, tarım sektörü dışında, İtalya'daki üretim yöntemleri, sözde "burjuvazinin yüzyılı" denilen 19. yüzyıl boyunca yalnızca sınırlı ve yavaş bir değişim göstermiştir. Almanya ve diğer Avrupa ülkeleriyle karşılaştırıldığında İtalya 20. yüzyıla bariz bir şekilde bir tarım toplumu olarak girmiştir.

TABLO 16.1
İtalya ve Almanya'da Sektörlere Göre İş-güç Biçimleri*

		İstihdam edilenlerin yüzdesi		
	Yıllar	*Tarım*	*Zanaatlar ve sanayi*	*Ticaret ve hizmetler*
İtalya	1871	61	23	16
	1881	62	25	13
	1911	56	27	17
Almanya	1849	56	24	20
	1882	43	34	23
	1907	35	40	25

(*) W. Fischer ve diğerleri (ed.), *Handbuch der europäischen Wirtschafts - und Sozialgeschichte*, cilt 5 (Berlin, 1985), s. 126.

9 Bu katkıda, *borghesia* konusunda İtalya'da son zamanlarda yapılan araştırmalardan, ayrıntılı referanslar vermeden, yararlandım. Konuyla özellikle ilgili olanlar şunlardır: G. Baglioni, *L'ideologia della borghesia industriale nell'Italia liberale* (Turin, 1974); P. Macry ve R. Romanelli (ed.), "Borghesie urbane dell'Ottocento", *Quaderni Storici* 56 (1984) içinde, s. 333-612; P. Farneti, *Sistema politico e società civile* (Torin, 1971); P. Frascani, "Les professions borghesees en Italie à l'époque liberale (1860-1920)", *Mélanges de l'École Française de Rome - Moyen age - Temps Modernes* 97 (1985) içinde, s. 325-340; P. Macry, "Notables, professions libérales, employés", *a.g.e.*, s. 342-359; R. Romanelli, "La bourgeoisie italienne entre modernité et traditions. Ses rapports avec l'État aprés l'unification", *a.g.e.*, s. 303-323; P. Macry, "Sulla Storia sociale dell'Italia liberale. Per una ricerca sul 'ceto di frontiera'", *Quaderni Storici* 35 (1977), içinde, s. 521-550; G. Melis, "La Cultura e il mondo degli impiegati", S. Cassese (ed.), *L'amministrazione centrale* (Turin, 1984) içinde, s. 301-402; E. Ragionieri, "La storia politica e sociale", *Storia d'Italia Einaudi*, cilt 4 (Turin, 1976) içinde; R. Romanelli, *L'Italia liberale (1861-1900)* (Bologna, 1979); P. Sylos Labini, *Saggio sulle classi sociali* (Bari, 1974); P. Villani, "Gruppi sociali e classe dirigente all'indomani dell'Unita", *Storia d'Italia Einaudi-Annali*, cilt 1 (Turin, 1978) içinde, s. 881-978.

19. yüzyılın sonunda İtalya'da sanayileşme, İngiltere'de bir yüzyıl, Almanya'da ise 50 yıl önceki düzeye ulaşmıştı.

19. yüzyıl İtalya'sındaki toplumsal değişmenin temel itici güçleri, sanayi ya da ekonomiden ziyade, siyasal-kurumsal faktörler olmuştur. İlk evrede (1800-1815) Napolyon-Fransız hukukunun devreye girmesi, Kuzey ve Orta İtalya'da gücü zaten azalmış olan patrisyen-şehirli aristokratik feodal düzen kalıntılarını ortadan kaldırmıştır. Aynı zamanda, hem aristokrasinin sosyopolitik iktidarını yıkan hem de ileri derecede eğitimli *borghesia*'nın yükselişini teşvik eden modern merkezi devlet yönetimi oluştu.

Bununla birlikte, Napolyon çağı, mülkiyet ve üretim ilişkilerinin değiştirilmesinde çok az etkili oldu. Büyük ölçekli toprak sahipliği, kilise mülklerinin satılması sonucu soylu olmayan bir avuç toprak sahibi onlara katılsa da, aristokrasiyle sınırlı kaldı. Kuzeyde büyük miktarda sermaye ve modern teknoloji kullanan ama güneyde çok ilkel bir durumda olan tarım, en önemli ekonomik sektör olarak varlığını sürdürmeye devam etti. Bu birinci evrenin özellikle karakteristik olan yanı, toplumun hâkim tabakası karşısında siyasal yöneticilerin belirgin bağımsızlığıydı. Değişim durumu, yabancı orduların koruması altında, mülkiyet sahibi yeni bir burjuva tabakasının ve hukuk profesyonellerinin ortaya çıktığı ve bu grupların yeni yasalar ve zanaatları düzenleyen mevzuatın iptal edilmesiyle daha da güçlendiği bir biçimde ortaya çıktı.

İkinci önemli değişim evresi (1859-1871), Piedmont-Sardinya'nın liderliği altında, değişik bölgesel toplumsal elitlerin birbirleriyle uzlaştığı ulusal birlik dönemine denk düşer. Bu süreç ilk başta yürütme erkini güçlendirdi, ancak parlamentonun oynadığı önemli rol ayrıca *borghesia umanistica*'ya yeni bir etki kazandırmaya yardımcı oldu. Bu evrede, değişik burjuva grupları –mülk sahipleri, profesyoneller, devlet memurları ve girişimciler– sıkı bağlantı ağları kurmaya başladılar. Bu çerçevede, 1880'lere kadar sahneye hâkim olan büyük toprak sahipleri ve serbest meslek sahiplerinin ağırlığından, yeni ulusal devletin siyasal ve toplumsal liderliğine yükselen *borghesia umanistica*'ya doğru kesin bir ağırlık kayması oldu.

Kimi yörelerde aristokrasi, her ne kadar –özellikle Lombardiya ve Toskanya'da– temel endişesi Habsburglardan bağımsız olmak idiyse de, ulusal birlik hareketine liderlik etmişti. Soyluluk kendisini yönetici bir güç olmaktan çok muhalif bir güç olarak görmeye alışmıştı ve birleşmeden sonra, siyasal önderlikle doğrudan ilgilenmek yerine, bir toplumsal elit rolünü tercih etti. Ulusal harekete mesafeli duran ya da hatta karşı çıkan Orta ve Güney İtalya'nın aristokrasisi, yeni devletin yönetiminde yer almaya daha da az hazırlıklıydı. Piedmont soyluluğu bu durumun istisnasıdır. Kamu yönetimine katılma ve monarşiye sadakat konusundaki köklü geleneği ile yeni ulus-dev-

letin siyasal elitinde temel bir rol oynadı ve mensupları parlamenter siyaset, askeriye ve yönetimde güçlü pozisyonlar işgal ettiler.

Ulusal birlik sürecinde, Almanya'da Prusya'nın oynadığı role benzer bir rol üstlenen Piedmont, ulus-devlete egemen olamayacak kadar küçük bir bölgeydi. İçeride zayıflık, dışarıda güvensizlik durumuyla karşı karşıya bulunan Piedmont eliti böylelikle, yeni devletin asgari yönetilebilirliği için diğer bölgesel elitlerin desteğine mecbur kaldı. Bu bağımlılık sonunda Piedmont aristokrasisinin gerilemesini sağladı. Bu eğilim, başkentin Turin'den Floransa'ya daha sonra da (1871'de) coğrafi olarak daha iyi bir konumda olan ve bölgesel elitlerin daha dengeli bir karışımına olanak veren Roma'ya taşınmasıyla simgelendi. Güneyin aristokratik mülk sahipleri genel olarak yeni düzene karşı olduğu için siyasal sınıf büyük ölçüde serbest mesleklerden, özellikle de hukukçulardan devşirildi. İtalyan monarşisinin ilk evresinde, toprak sahibi, aristokratik siyasetçiler hâlâ görece önemli bir rol oynamış olsalar da, kısa süre içinde yerlerini, özellikle kamu otoriteleriyle sıkı ilişkilere giren meslekler aldı.

TABLO 16.2
1861'den 1903'e İtalyan Hükümet Üyelerinin Toplumsal ve Mesleki Arka Planları (yüzde olarak)*

	1861-1876	*1876-1903*
Aristokrat	43	16
Soylu olmayan	57	84
Toprak sahipleri	21	3
Asker	23	15
Serbest çalışanlar ve entelektüeller	45	59
Memurlar	11	22

(*) P. Farneti, "La classe politica della Destra e della Sinistra", I. Zanni Rosiello (ed.), *Gli apparti statali dall'Unità al fascismo* (Bologna, 1976) içinde, s. 285-301.

Hiçbir Avrupa parlamentosu, hatta Fransa'nınki bile, üyelerini ağırlıklı bir şekilde serbest çalışan profesyonellerden özellikle de hukukçulardan oluşturmamıştır.[10] Burjuva profesyoneller ayrıca diğer kamu görevlerinde ağırlıklı bir şekilde temsil ediliyorlardı ve hatta ordu gibi geleneksel olarak aristokratik kurumlarda da yer edinmeye başlamışlardı. 1872'ye gelindiğinde İtalyan subaylarının yalnızca % 9'u aristokrat kökenliydi (bu oran Almanya'da % 48'dir). 1887'ye gelindiğinde payları % 3'e geriledi; buna karşılık 1911'de Alman subaylarının üçte biri, generallerin ise yarısı unvan sahibiydi. 1904 yılında İtalyan generallerinin yalnızca altıda biri aristokrattı.

10 P. Turiello, *Governo e governati in Italia*, 2 cilt (Bologna, 1882); 2. Cilt s. 297'ye bakınız. 1870'lerde İtalyan parlamentosu, avukat 170 üyeye sahipti; bu sayılar Fransız parlamentosunda 48, Avam Kamarası'nda 30 ve Reichstag'da yalnızca 10'du.

Modernleşme sürecinde devletin önemli bir rol oynadığı İtalya gibi bir ülkede, burjuva tabaka uzun bir süre esas itibariyle devletle ilişkisi üzerinden tanımlanmıştır (*borghesia burocratica*). Bunun kamu hayatına yön verme derecesi, bu nüfuzunu, kurucu özelliği gönüldaş bir şekilde hükümdarın haklarının yeniden ifade edildiği anayasal bir monarşide kullanmış olduğu düşünülünce daha da şaşırtıcı gelmektedir. Alman imparatorluğu ya da Avusturya-Macaristan monarşisiyle karşılaştırıldığında, hükümdarın egemenliği ilkesi ile parlamenter sistem arasındaki bu çelişki, uygulamada yumuşatılmıştır. "Burjuva" parlamento, yürütme üzerindeki kontrolünü, sonunda siyaset arenası ile yönetim arasındaki bir geçişim (*osmosis*) süreci sayesinde yürütmüştür. En azından 1890'lara kadar yönetimdeki üst düzey görevliler ya da memurlar, profesyonel sivil memurlardan değil de, aktif parlamenter siyasetten ya da kamu hayatının (üniversiteler gibi) diğer alanlarından devşirilmiştir. Dolayısıyla bürokrasi, parlamento çoğunluklarının sürekli değişimini kesin olarak yansıtan son derece esnek ama gelip geçici bir örgüt olmuştur. 1880'lere kadar hem seçme hakkı ve hem de siyasal olarak aktif yurttaşların çevresi sıkıca sınırlandırılmıştır. İtalyan parlamentosu her ne kadar monarşinin yeni-mutlakiyetçi ve otoriter girişimlerine etkili liberal bir muhalefet ortaya koyabilmişse de, "aşağıdan" bakıldığında aristokratik-burjuva diktatörlüğün eşsiz bir aleti gibi görünmüş olmalıdır.

1882'deki seçme hakkının genişletilmesinden önce oy verme ve seçimlerde aday olma hakkı, belirli bir derece eğitim ve ekonomik bir sayımın gereklerini yerine getirebilme koşuluna bağlıydı. Bu koşullar öylesine katıydı ki, yalnızca alt sınıflar değil, fakat tüm "eski" ve "yeni" (bir arada krallık nüfusunun % 98'ini oluşturan) *piccola borghesia* seçme ve seçilme hakkından dışlanmıştı. Yalnızca zengin mülk sahipleri, üniversite öğrenimi görmüş profesyoneller (yani, noterler, mimarlar, eczacılar), simsarlar, papazlar, akademi ve ticaret odalarının üyeleriyle, asker ve sivil memurların oy vermesine izin veriliyordu. Bu sistemin içindedir ki, İtalyan literatüründe *borghesia umanistica* olarak bilinen sosyal formasyon kendine özgü siyasal meşruiyet damgasını kazanmıştı. *Borghesia umanistica*, en zengin aristokratik ve toprak sahibi sınıfların artan oranda çekildiği kamu hayatına egemen olmaya başlamıştır. "Eğitimli sınıfların" siyasal ve yönetimsel rolleri, uzun süredir sahip oldukları toplumsal hâkimiyeti daha da güçlendirmiştir. Siyasal ve toplumsal gücün bu birleşimi, 1890'lara kadar İtalyan *borghesia*'sını nitelemeye devam edecektir.

Borghesia ve toplum

Her ne kadar *borghesia*'nın bu ince tabakası, *par excellence* İtalyan siyasal sınıfı, toprak sahipleri ve aristokrasiye karşı savaşını erken kazanmış olsa da,

onların kültürel ve toplumsal değerlerini uzun süredir kabul etmişti. Profesyonel sınıflar arasında tarımsal ve aristokratik dünyadan edinilmiş olan mantalite yaygındı. Beceri ve eğitimlerini, her zaman cömert olmasa da yeterli gelir sağlayan, en azından onları alt sınıflardan ve *piccola borghesia*'dan ayıran bir hayat tarzını desteklemeye yetecek bir servet olarak görüyorlardı. Beyaz ekmek, biftek ve kaliteli şarap tüketilmesiyle birlikte evlerinde iyi hizmetçiler istihdam edilmesi onları açıkça ayrı bir sınıf yapıyordu.

Genelde çok yoksul olan ve üst sınıfların bile uluslararası ölçütlere göre pek zengin sayılamayacağı bir ülkede[11] mülk sahibi olmak sembolik özel bir önem taşıyordu. Devlet hisse senedi ve tahvillerine yapılan yatırımla birlikte mülke yapılan yatırım sermaye sahipliğinin en hâkim biçimiydi. Bunların her ikisi de riski ve getirisi düşük yatırım biçimleri olarak niteleniyordu. Her şeyden önce, rantiyelerin yaygın felsefesiyle uyum içindeydi ve rakip gruplar karşısında toplumsal mesafe ve farklılık stratejilerine temel sağlıyordu. Aristokrasi ve *borghesia*'nın bazı kesimlerinin geriliği, *borghesia umanistica*'nın siyasal ve toplumsal aracılık rolü oynamasına olanak veriyordu.

Borghesia'nın bu kesiminin başatlığı, onun akademik eğitimine ve hem maddi hem de kültürel yoksullukla nitelenen bir ülkede meşru kültürü tekel altına almalarına dayanıyordu. Okuma-yazma bilmeyen kitleler yalnızca oy hakkından dışlanmıyor ama ayrıca kamusal kurumlarla ilişki için zorunlu olan en basit yetenekten bile yoksun bulunuyorlardı.

TABLO 16.3
İtalya ve Almanya'da 1870'ten 1900'e Okuma-Yazma Bilmeyenler (yüzde olarak)*

	Askere alınanlar		*Evlilik sicilleri*	
	1870	*1900*	*1870*	*1900*
İtalya	59	33	e59	34
Almanya	2	0	e k	0 1

e= erkek k= kadın

Bu kategoriler askerlik hizmetine girerken ya da nikâh kütüğünü imzalarken kendi adlarını yazamayanları ifade etmektedir.

(*) Fischer, *Handbuch*, s. 138.

11 Almanya'da 1914'te kişi başına düşen gelir 6.440-7.000 Fransız frankı, İtalya'da ise yalnızca 2.570 frankı; bkz. V. Zamagni, "The Rich in a Late Industrialiser. The Case of Italy 1800-1945", W. D. Rubinstein (ed.), *Wealth and the Wealthy in the Modern World* (Londra, 1980) içinde, s. 141. 1911 yılında değeri bir milyonun üzerinde olan mirasların sayısı İtalya'da 1.500, İngiltere'de 30.000, Fransa'da 1.500, Almanya'da 11.000'di; bkz. A. M. Banti, "Les richesses borgheses dans l'Italie du XIXe siècle. Exemples et remarques", *Mélanges de l'École Française de Rome - Moyen age - Temps Modernes* 97 (1985) içinde, s. 361-379.

Böyle bir toplumda "aracı" grupların önemi belki de o kadar şaşırtıcı değildir. *Borghesia umanistica* toplumun örgütlenmesi için gerekli bilgiyi tekeline almıştı ve kültürel açıdan az gelişmiş bir sivil toplumu, işlevlerini ve iktidar kaynaklarını genişletmeye kararlı ulus-devlete bağlamaya yardımcı oluyordu.

Bu "aracı" sınıf içinde avukatlar ve doktorlar en fazla saygı duyulan gruplardı ve buna ayrıca öğretmenler, memurlar, noterler, eczacılar ve en azından kuzeyde mühendisler de dahildi. Uzun bir süredir yeni devlete karşı olan papazlar bocalayan bir sosyo-politik pozisyon işgal ediyorlardı. Bu meslekler ortak manevi ve siyasi değerleri paylaşan bir toplumsal tabaka oluşturuyor; Benedetto Croce'ye göre "kamu yararına" ilgi duyan ve kendilerini bu konuda sorumlu gören herkesten oluşan bir sınıftı bu.

Bu *borghesia umanistica* ne kadar yaygındı ve bileşimi neydi? Bilgi aktaran herkes (papazlar da dahil) söz konusu olduğunda, 1881 yılında bu gruba girmeye hak kazananlar nüfusun yaklaşık % 1.5'iydi ki bu sayı aşağı yukarı oy verme hakkına sahip olanlara denk düşüyordu. Okuma-yazma bilmeyenlerin yüksek oranına rağmen İtalya, 19. yüzyılın ikinci yarısında (1890'larda Almanya'da olduğundan yüksek) oldukça büyük bir üniversite öğrencisi sayısına sahipti. Bu oransızlık hayatın her alanında yankısını buluyordu: Toplam nüfusa oranla İtalya'da Almanya'dan çok daha fazla üniversite mezunu bulunuyordu.

TABLO 16.4
1901 Yılında İtalya ve Prusya'da
Her 1000 Nüfusa Düşen Doktor ve Avukat Sayısı (%)

	Doktorlar	*Avukatlar*
İtalya	0.68	0.74
Almanya	0.51	0.12

M. Barbagli, *Disoccupazione intellettuale e sistema scolastico in Italia* (Bologna, 1974), s. 38.

İtalya'nın bu zayıf vücut üzerinde kocaman kafalı bir ülke imajı, güneydeki durum incelendiğinde güçlenir. Bu ekonomik bakımdan geri bölgelerde, nüfusun her 1.000 kişisine karşı bir doktor ya da avukat bulunuyordu ve öğrenci sayısının nüfusa oranı kuzeyde olduğundan çok daha yüksekti. Modern bir ekonominin olmadığı her yerde, *borghesia*, kendi kendisini yeniden üretebilmek için örgün eğitime ve profesyonel mesleklere yöneliyordu.

Borghesia umanistica türdeş bir birim değildi; aksine yalnızca kamu hayatına katılmalarının onları bir araya getirdiği birbirine benzemeyen yerel iktidar gruplarından oluşuyordu. Kulüp ya da dernekler gibi toplumsal örgütler nadir, ulusal eşgüdümden yoksun ve kuzeyle sınırlıydı. Bu nedenle devlet, çıkarların temsili alanında daha da büyük bir önem kazanıyordu. *Borghe-*

sia'nın "yetersizlikleri" ve burjuva toplumunun "gecikmesi" ayrıca modern parlamenter siyasal yapıların yokluğunda ifadesini buluyordu. Parlamentoda "sağ" ve "sol", bölgesel ve yerel çıkarlar, değişken ve kırılgan koalisyonlar tarafından temsil ediliyordu. Keskin ideolojik bölünmelerin olmadığı bir durumda, bölge ve yerellik çizgisinde bölünmüş toplumlarda tipik olduğu gibi, siyasal örgütlenmenin egemen biçimi himaye ve kayırma ilişkileri şeklinde oluyordu. Bu himaye ve kayırma ilişkilerinde –*borghesia umanistica*'nın merkezindeki– hukuk mesleği daha fazla prestij kazanıyordu. Parlamento salonu, tüm bölgeler ve yöreler arasındaki çıkar çatışmalarının çözüldüğü bir mahkeme salonuna dönüşmüştü ki bu genelde Güney İtalya'nın karakteristik toplumsal ilişkilerini kesin olarak yansıtıyordu.

1880'lerin atılımı

19. yüzyılın ortasından itibaren Kuzey İtalya'da, modernleşme sürecinin Avrupa'nın başka bölgelerini de etkileyen müzevir semptomları görülür oldu; sanayi çağının kâr güdüsü giderek öne çıktı ve prestij skalasında mühendis, doktor ve avukatın yerini almaya başladı. 1880'lerden itibaren ekonomik ve teknik *borghesia* ancak yüzyılın başından sonra gerçekten belirleyici bir güç haline geldiyse de, kendini giderek daha çok seslendirmeye başladı.

İç ve dış siyasal faktörler toplumsal gelişme sürecini teşvik etti. 1882 yılında oy verme hakkı bütün okur-yazar erkeklere tanındı.[12] Bu önlem, kuzey ve büyük şehirlerin yararlanacağı seçmen kitlesini üç kat büyüttü. Ayrıca, himaye ve kayırma sisteminin yıkılmasına yardımcı oldu ve profesyoneller ve toprak sahiplerinden oluşan siyasal bloğu zayıflattı. Avrupa ülkeleri arasında yoğunlaşan emperyalist rekabet, İtalya'nın da kendi sömürgeci iddialarını ortaya koyma çabası, toplum ve devletin yapısında daha ileri değişikliklere yol açtı. Bürokrasi dramatik bir şekilde genişledi ve bu durum işsiz güneyli entelektüellerin beklentilerinin karşılanmasına yardımcı oldu. Bu ayrıca parlamentodaki giderek iddialı hale gelen burjuva olmayan hiziplere karşı da zorunlu bir tepki olarak göründü. Güç dengesi kesin bir şekilde, yasamanın aleyhine, bürokrasi ve yürütmenin lehine döndü.

Bu değişik iktidar kümesi ayrıca, 1878'de serbest ticaretten ılımlı bir himayeciliğe geçişin ve 1887'de tam bir tarife sisteminin uygulanmaya başlamasının gösterdiği gibi, devletin ekonomideki pozisyonunu da güçlendirdi. Yatırım ve buluşları harekete getireceği umuduyla belirli şirketlere kamusal ihaleler verme ve ayrıcalıklar tanıma siyasetine dayanan devletçi sanayileşme hamlesi, ekonomik yapısı öylesine geri ve tarımsal olduğu için sömürge edinme mücadelesinde rekabet edemeyen ülkenin rekabet gücünü de artırmayı hedefliyordu.

12 Genel oy hakkı ancak 1911'de uygulandı.

Bu dışarıdan güdülenen ekonomik modernleşme süreci, İtalyan sanayi burjuvazisi arasındaki modern-öncesi tutumların korunmasına ve mülk sahipleri ve profesyonel *borghesia*'nın rantiyeci mantaliteye meydan okuma konusundaki başarısızlığının azalmasına da katkıda bulundu. Onun üretimin örgütlenmesi konusundaki organizmacı ve paternalist yaklaşımı, tarımcı köklerini kötüye kullanmaya devam ediyordu. İtalyan sanayi burjuvazisi böylece daha geniş toplumsal rolü hakkında bir bilinçten yoksundu ve siyasal programı, sanayileşme süreci yoluyla toplumun genel olarak dönüştürülebileceği olasılığını bile pek gündeme almıyordu. Sanayiciler bunun yerine, girişimcilik riskini göze almadan, toplumun geri kalan kısmının gelişmemiş koşullarını sömürerek ve devleti koruyarak kâr sağlamayı umuyorlardı.

Yürütme faaliyetinin çapının yaygınlaşması ve yönetimin artan etkisi parlamentonun gücünü engelliyordu. Parlamenter giderek kendini, devletle örgütlü toplumsal çıkar grupları arasındaki ilişkileri yönetmekte daha iyi konumda görmeye başlayan bürokrasi ile müvekkilleri arasında bir aracılık rolünde buluyordu. 1860'larda burjuva siyasal sınıfının önemli bir kesimini oluşturan memurlar, 1890'larda etkilerini daha da artırmayı başarmışlardı. Artan maaşlarıyla kendilerini, ekonomik olarak ve gündelik hayatta alt orta sınıflardan farklılaştırmak için iyi bir pozisyondaydılar ve kariyer yollarının resmi hüviyet kazanması parlamento karşısındaki özerkliklerini de güçlendiriyordu. 19. yüzyılın ilk on yılında, siyasal karar verme sürecinde ve siyasetin belirlenmesinde yükselen sanayi *borghesia*'sı ve onun çıkar gruplarıyla rekabet etmeye başlayarak bir kast niteliği kazanmaya başlamışlardı. Gerek siyasette gerekse genel olarak toplumda teknik ve otoriter unsurlar yeni bir önem kazanırken aracı unsurlar giderek daha az önemli olmaya başlıyorlardı.

Bu gelişmeler, 1890'lardan itibaren kitle mitingleriyle siyaset sahnesini işgal etmeye başlayan militan bir fabrika proletaryasının ortaya çıkışıyla da çakıştı. Toplumsal çıkar grupları, işçi sendikaları, profesyonel dernekler ve işveren federasyonları şeklinde örgütlendi. Sosyalist ve Katolik kitle partileri hem parlamentoda hem de genel olarak toplumda giderek önemli bir rol oynamaya başladılar. Burjuvazi ve proletarya arasındaki yapısal mücadele, *borghesia umanistica* ile "eğitimsiz ahali" arasındaki geleneksel karşıtlığı yerinden ederek, açık sınıf savaşı şeklinde yürütülmeye başlandı. Kodamanların eski düzeni çözülmeye başlamıştı ve eğitimli *borghesia* eski hamilik yöntemlerinin yeni koşullar altında etkinliğini kaybetmeye başladığını keşfediyordu. Yeni birleşmiş İtalya'nın ilk yirmi yılına damgasını vurmuş olan oligarşik-liberal iktidar yapısı sınırlarına ulaşmıştı.

1890-1914 yıllarında İtalyan yarımadasının toplumsal karmaşıklığı dramatik bir şekilde arttı. Kuzeyin sanayileşmiş bölgeleri, az gelişmiş güney bölgeleriyle karşılaştırıldığında önemini sürekli olarak artırdı. İtalya'da siya-

sal iktidar ilişkilerinin niteliği ve örgütlenmesi, Almanya'dakine benzemeye başladı.

1898'de İtalya'da siyasal özgürlükler geçici olarak askıya alındı. Alman anayasası modeline uygun olarak, "monarşi ilkesi" parlamentonun haklarının önüne geçti. Bununla birlikte bu "burjuva *coup d'etat*"sı, büyük ölçüde *borghesia* içindeki bölünmelerin önemli ölçüde katkıda bulunmasıyla beş ay içinde tersine döndürüldü. İzleyen on beş yılda *borghesia* örgütlü işçi sınıfı realitesine kendini uydurdu ve ilk geçici toplumsal reform inisiyatifleri kendini gösterdi. Aynı zamanda yönetimin ve diğer iktidar merkezlerinin (yani askeriye) burjuva düzenine garanti sağlamakta giderek başarısız görünen parlamento karşısındaki özerkliği artmaya devam etti.

Bununla birlikte, bu otoriter dönüşe Birinci Dünya Savaşı'nda tam etki kazandıran destek, aristokrasiden gelmedi; ve onu geleneksel değerleri yeniden hâkim kılmaya çalışır şekilde görmek yanlış olur. Aksine, bu, kendi sınıf çıkarlarının yeni bir anlayışına ulaşan yeniden yapılanmış İtalyan *borghesia*'sının politikasıydı. Bu yeniden tanımla, burjuva olmayan sınıflardan, özellikle de sınıf bilinci olan ve *piccola borghesia*'dan farklı olarak, orta-sınıf değerlerini benimsemeye ne hevesi ne de yeteneği bulunan sanayi proletaryasından gelen artan baskılar altında oldu.

Karşılaştırmalı konular

Yaklaşık kırk yıl önce Gaetano Salvemini Almanya ve İtalya'nın 1814'ten 1870'e kadar olan siyasi tarihini karşılaştırmıştı.[13] En çok, her iki ülkenin ortak meselesi olan ulusal yeniden birleşme ile ilgilenmişti ama ayrıca toplumsal konulara da değinmişti. Her ne kadar İtalya'nın siyasal yapısının –birleşmeden önce Almanya'daki otuz iki devlete karşılık İtalya'da yalnızca sekiz devlet vardı– Almanya'ya göre çok daha az parçalanmış olmasına rağmen, çok daha gayrimütecanis olduğuna işaret etmişti. İtalya, Kutsal Roma İmparatorluğu gibi eski federatif yapılara ya da daha modern kurumlar olan Alman Federasyonu (Deutscher Bund) ya da Zolverein gibi kurumlara sahip değildi. Bölgesel aristokratların birbirine bağlılığı görece daha gevşekti.

Alman ve İtalyan aristokratları ayrıca kültürel, toplumsal ve ideolojik düzeyde de birbirinden farklıydı. Alman soyluluğu monarşik ve feodal bir geleneğe dayanıyor ve kendisini otoritenin ve ayrıklığın (*exclusivity*) değerlerinin koruyucusu olarak görüyordu. Yönetici hanedan ve son mutlakiyetçi iktidar yapısıyla sıkı sıkıya özdeşleşmişti. Yönetimde, askeriyede ve diplomaside hâkim bir konumu vardı. Buna karşılık İtalyan aristokrasisi, Roma

13 G. Salvemini, "Germania e Italia dal 1814 al 1870", *G. Salvemini, Scritti sul Risorgimento* (Milan, 1961), s. 441-453.

ve güney hariç tutulursa, patrisyen ve kentli bir karaktere sahipti. Cumhuriyetçi duygular barındırıyor ve mülk sahibi *borghesia* ile evliliğe çok açık bulunuyordu. Kuzey İtalya'da feodal yapılar ve hukuki formlar yüzyıllar önce her türlü otoriteyi yitirmişti ve yerel aristokrasiye kesinlikle sağlam bir temel teşkil etmiyordu. Ülkenin büyük kesimleri yabancı devletler tarafından yönetildiği için soylular kamu yönetimi deneyiminden de yoksundular. Onlar, Almanya'daki benzerlerinden farklı olarak, siyasal yönetim gücünden ziyade mülkiyet ve statüyle tanımlanan bir toplumsal tabakaydı. Bu durum, İtalyan aristokrasisinin, Alman *Kaiserreich* soyluluğundan çok önce siyaset sahnesinden ayrıldığını açıklamaya yardımcı olabilir.[14]

Yeni Reich'ın diğer devletlerindekilere göre daha güçlü olan Prusya soyluluğundan farklı olarak, bütün yarımadanın arazisinin on birde birine sahip olan "küçük" Piedmont'un hanedan aristokrasisi, diğer bölgesel ve toplumsal elitlere açık olmak zorundaydı. Bu katılma süreci içinde, mensuplarını aristokratik ve burjuva mülk sahipleri ve eğitimli, ekonomik olarak faal olmayan *borghesia* arasından devşiren bir grup soylu erk, etki ve prestij sahibi oldu. *Borghesia*'nın "hümanist" kesimi, onun kültür ve değerlerine açık olmayı sürdürürken aristokrasinin pozisyonunu ele geçirdi. İş-güç piyasası yoluyla bu *borghesia umanistica*, ulusal birleşme projesi için hayati önem taşıyan, siyasetteki ve devlet aygıtındaki aracı işlevleri tekeline aldı. Sonuç olarak, İtalyan monarşisi parlamenter bir karakter kazandı ve mülk sahibi ve eğitimli *borghesia*'ya geniş siyasal alan kazandırdı. Son olarak, aristokrasinin yürütme ve yasamadan geri çekilmesi, dinamik bir faktör olarak bürokrasiye Almanya'dakinden bile büyük bir önem sağladı.

Her iki ülkenin *borghesia*'sı için devletle olan ilişki, kendi pozisyon ve iktidar temellerini anlamada merkezi bir unsurdu. Bununla birlikte, Alman *borghesia*'sı monarşik-aristokratik devlet tarafından "kolonize" edilirken, İtalyan devleti İtalyan *borghesia*'sı için bir meşruiyet ve öz-savunma aracı olarak hareket etti ki *borghesia* bu aracı kendi bağımsız sınıf kimliğini ve bir sınıf olarak *borghesia*'nın sınırlarını (oy hakkı sınırlamaları) tanımlama girişimlerinde kullandı. İtalyan *borghesia*'sı monarşinin kolonizasyonunu ve devletin kontrolünü başarmıştı: Aslında, *borghesia* devlet *olmuştu*.

Görmüş olduğumuz gibi *borghesia* uzun bir süre için aslında bir "üst orta-sınıf"tı, yani, üretim ilişkilerindeki yerinden ziyade siyasi, ahlâki ve kültürel anlamda, rantiyenin tarımsal ahlâkını paylaşan ve kâr saikine kuşkuyla bakan bir *borghesia*.

Bu onu Almancadaki anlamıyla bir *Bildungsbürgertum* (eğitimli orta sınıf) yapar mı? Bu soru, her ne kadar ele alınması gereken kimi önemli farklılıklar olsa da, olumlu cevaplandırılabilir. Alman *Bildungsbürgertum* içinde otori-

14 Bu kitaptaki H. Kaelble ve W. Mosse'nin katkılarına bakınız.

ter devlet memuru öylesine başat bir figürdü ki serbest meslekler bile devletin yörüngesine çekilmişti. İtalyan *borghesia umanistica* içinde bu ilişkiler tersine çevrilmişti. Yarımadanın serbest çalışan profesyonelleri varlık nedenini (*raison d'être*) toplumun geri kalan kısmının maddi ve kültürel yoksulluğundan alıyordu ve siyasal ifade haklarına sahip olan bir sınıfın ayrıcalıklarından yararlanıyordu. İstikrarsızlık durumundan yararlanarak, siyasal ve yönetimsel ilişkileri bundan böyle kendi kontrolleri altında olacak modern bir devlet yarattılar. Merkezileşmiş otoriter monarşi tarafından atanan Alman *Bildungsbürgertum*'undan farklı olarak, İtalyan *borghesia umanistica*'sı bağımsız bir kimliğe sahipti. Onun hegemonyası esas itibariyle toplumun geri kalan kısmının yoksulluk, bozulmuşluk, az gelişmişlik ve depolitizasyonuna dayanıyordu.

Ekonomik ve toplumsal modernleşme açısından Almanya kesinlikle İtalya'nın önündeydi. *Junker*'in devam eden hâkimiyeti kendi başına bu modernleşme süresini aksatmadı. Sanayi büyüme hızı İtalya'dakinin iki katıydı; toplumsal yasalar bir hayli önce yürürlüğe girmişti; dernekler ağı çok daha sıkıydı ve de burjuva karşıtı güçlerin temsil edildiği parti sistemi daha moderndi. Öte yandan İtalya'da, *borghesia umanistica*'nın yarı-diktatörlüğü ekonomik durgunlukla ve rantiye ideolojisi temeline dayalı toplumsal modelin bilinçli bir şekilde korunmasıyla sonuçlandı. Her ne kadar İtalyan modeli, moderniteye hızlı bir "sıçrayışın" sancılı toplumsal sonuçlarını önlemeye çalıştıysa da, ayrıca eskimiş himaye ve paternalist toplumsal ilişkilerinin varlığını sürdürmesine yardımcı oldu. Croce'nin İtalyan *ceto medio*'sunun en önemli niteliği olarak vurguladığı "kamu yararı"na bağlılığın sınırlarının görünür olduğu nokta burasıdır. Modernleşmeye geç kalmış kendini adayış, İtalya'nın kendi nüfusunun refahına gösterilen ilgiden çok, Avrupa güç sisteminde İtalya'nın pozisyonuyla ilgili endişelerce güdülenmişti. Eğer Gaetano Salvemini karşılaştırmasını *Kaiserreich*'le İtalyan devletinin aynı zamandaki kuruluşunun ötesine taşımış olsaydı, muhtemelen yeni ve beklenmedik benzerliklerle ya da en azından 1871'de uzak görünen benzerlik işaretleriyle karşılayacaktı.

Sanayi *borghesia*'sının genişlemesi ve fabrika sistemiyle yarımada, otoriter bir dönemden kurtulmuş olmadı. Sanayi burjuvazisi kısa süre içinde örgütlü muhalefetle karşı karşıya geldi: Militan fabrika proletaryası sonunda ideolojik olarak bağımlı *piccola borghesia*'nın tuzaklarından kurtuldu. Öte yandan İtalyan liberalizmi, militarist, sömürgeci ve "liberal olmayan" eğilimler geliştirmeye başladı. Croce'nin çok değer verdiği mülk sahipleri ve serbest meslekler, *borghesia*'nın saflarında yer almanın onurunu yeni korporatif devletin girişimci ve bürokratlarına terk ettiler. Bu eğilimler tam ifadelerini faşizm abartısı içinde bulacaklardı.

MACAR ORTA SINIFININ GELİŞMESİ: BAZI DOĞU-BATI KARŞILAŞTIRMALAR*

György Ránki

I.

Macaristan'da 1787 yılındaki ilk nüfus sayımında 8.5 milyon toplam nüfusun 500.000'i soylu, 190.000'i *Bürger*'di.[1] Bu rakamlar, Fransız Devrimi sırasında, Macaristan hâlâ Habsburg monarşisinin bir parçasıyken, bu ülkenin ne kadar geri olduğunu gösterir. Söz gelimi Hollanda'da, 18. yüzyılda, bir burjuva sınıfının ortaya çıkışını teşvik eden bütün faktörler –şehir geleneği, şehir özerkliği, loncalar, mutlakiyetçi devlete bağlı artan bir kamu görevlileri tabakası, Aydınlanma düşüncesi– Macaristan'da da vardı ama bunların güçleri ve etkileri karşılaştırılamayacak kadar düşüktü. 15. yüzyılda, güçlü monarşi yönetimi döneminde, Macaristan'daki kentsel gelişme çoktan Almanya'nın çok gerisindeydi,[2] ve bu, 150 yıl mücadeleden sonra Macaristan'da egemenliklerini kuran Türklerin, 16. yüzyılın sonunda ve 17. yüzyılın başında pek çok Macar kasabasını ortadan kaldırmalarından önceydi. Varlıklarını sürdürdükleri yerlerde şehirler, giderek artan aristokratik bir gücün ve daha katı bir şekilde uygulanan serfliğin gölgesi altında varlıklarını sürdürdüler; dolayısıyla hem sayısal hem de siyasal olarak herhangi önemli bir rol oynayamadılar. 18. yüzyılda daha canlı bir emtia ticareti şehirlerin

(*) György Ránki 1988'de öldü. Makalesinin İngilizce baskısını okuma şansı olmadı. Macar ortasınıfına işaret etmek üzere Almanca metinde kullanmış olduğu *Bürgertum* bu nedenle tercüme edilmedi.

1 Şehirde eve sahip olan ya da ticaret ya da imalatla uğraşan soylular da ayrıca burjuva (*Bürger*) sayılıyordu. *Magyarország története*, cilt 5 (Budapeşte, 1980), s. 433.

2 J. Szücs, *Vázlat Európe három történelmi régióiaról* (Budapeşte, 1981); J. Szücs, "The Three Historical regions of Europe", *Acta Historica* 29 (1983), s. 131-183.

gerileyişini durdurdu ve pek çok durumda şehirlerin canlanmasına yol açtıysa da, sayısal olarak az ve siyasal hakları son derece kısıtlanmış olan *Bürgertum* ne ekonomik ne de toplumsal olarak önemli bir rol oynayabildi. Ayrıca Aydınlanma düşüncelerinden etkilenen, *Bürgertum*'dan ziyade, soyluluğun bir kesimiydi.[3]

Kendi şehirli geleneklerine ve medeni haklara[4] sahip olan *Stadtbürgertum*, büyük ölçüde Macar değildi ve Almanca konuşuyordu ki bu olgu burjuva özgürleşme sürecini tam olarak kolaylaştırmış değildir. Pest'te 1687 ile 1790 tarihleri arasında vatandaşlık hakları kazanan 2.354 kişinin % 44'ü Macaristan'da doğmamıştı; Avusturya'dan (% 30) ve Almanya'dan (% 14) gelmişti.[5]

Hayatları ve işleri şehrin kurallarınca ve loncalarca düzenlenen bu patrisyen burjuvaların sayısı 19. yüzyılda, şehir nüfuslarının kır nüfusundan daha fazla arttığı bir dönemde, hızla arttı. 1787 ile 19. yüzyılın ortaları arasında, genel nüfus, % 55'lik bir artışla, 8.5 milyondan 23.2 milyona yükseldiğinde şehir nüfusu iki katına çıktı. Bu dönemde nüfusun üç kat arttığı Budapeşte, 1855'te 139.000 sakini ile Macaristan'ın en büyük şehri haline geldi.[6]

Bu şehirlerdeki *Bürgertum*, Fransız Devrimi'nin herkese mal ettiği gündemin öngördüğü siyasal dönüşüm mücadelesinin hiçbir şekilde ön saflarında olmadı. Macaristan parlamentosunda yalnızca ikişer temsilci bulunduran şehirler, yeni ekonomik eğilimler ve piyasa ilişkilerine egemen olmak bir yana, bunların farkına bile varmadılar. Güvenliğe ve toplumsal statüye büyük değer veren, ekonomik temelleri ya zanaatkâr loncaları ya da hem bölgesel hem de mallarının çeşitliliği açısından sınırlı ticarete dayanan patrisyenler, yeni ortaya çıkan ve zenginleşen girişimcilerle giderek daha az rekabet edebiliyorlardı. Daha önce toplumsal pozisyonları marjinal olan bu girişimciler iş hayatının modern biçimlerine daha açıktı ve Batı Avrupa pazarının sunduğu yeni fırsatları daha iyi kavrayabiliyordu.[7] Dana eti, tütün ve deri gibi tarım ürünlerindeki dış ticaret Napolyon savaşlarından sonra artmıştı ama *Stadtbürgertum*'un tacir kesimi bunda yer almamıştı çünkü bu iş, çoğunluğu şehirlerden dışlanmış olan Yahudilerin elindeydi.

19. yüzyılın ekonomik burjuvazisi içindeki bu işlevsel dönüşüm hiçbir şekilde Macaristan'a özgü bir şey değildi; çok daha gelişmiş burjuva geleneklerine sahip olan ülkelerde de meydana geliyordu. 19. yüzyılın sonlarına ait bir burjuva girişimciler listesinde, önceki on yıllarda ekonomik hayatın önde

3 D. Kosáry, *Culture and Society in Eighteenth Century Hungary* (Budapeşte, 1987), s. 29-33.

4 E. Deák, *Das Städtewesen der Länder der ungarischen Krone (1700-1918)*, cilt 1 (Viyana, 1979).

5 *Budapest története*, cilt 3 (Budapeşte, 1975), s. 133.

6 K. Keleti, *Hazánk és népe* (Budapeşte, 1873), s. 48.

7 V. Bácskai ve L. Nagy, "Market Areas, Market Centres and Towns in Hungary in 1828", *Acta Historica* 26 (1980), s. 1-25.

gelen isimleri olan çok az isme rastlıyoruz. Bu işlevsel değişim, modern kapitalizmin yeni taleplerinin bir ifadesiydi. Kapitalist ticaretin 17. ve 18. yüzyıllarda, daha uzun ve daha sistemli bir kentsel gelişme süreci temelinde geliştiği ülkelerde, hiç kuşkusuz, geleneksel mülk sahipleri ve tacirler, önde gelen modern imalatçılar arasında daha büyük bir oran teşkil ediyordu.

Almanya'da olduğu gibi Fransa'da da burjuvazi içindeki bu işlevsel değişim, Yahudilerin özgürlüğünü kazanması ve Yahudi olmayan ulusal *Bürgertum* içine kabul edilerek bir Yahudi *Bürgertum*'unun ortaya çıkışıyla az ya da çok yakından ilişkiliydi. Geleneksel *Bürgertum*'un sayısal, toplumsal, siyasal ve ekonomik olarak, ulusal soyluluğun gerisinde olduğu Macaristan'da yeni yeni ortaya çıkan burjuvazi arasında Yahudilerin önderlik rolü ve daha yüksek olan oranları çok daha belirgindi. Buna ek olarak, eski Macar soyluluğu yeni ekonomik hayatta, hemen hemen hiçbir rol oynamadığı için, modern kapitalist iş hayatı ve kurumları neredeyse tümüyle yeni, ağırlıklı olarak Macar olmayan bir burjuvazinin, bir ya da iki nesil önce Macaristan'a gelmiş olan Yahudi ve Alman burjuvazisinin elindeydi. 19. yüzyılın ilk yarısında Yahudilerin sayısı 78.000'den 250.000'e yükseldi ve bu artışın temel nedeni, oldukça yüksek bir doğurganlık oranının yanı sıra, ülkeye göçün artışıydı. Bohemya ve Moravya'dan Yahudi tüccarlar daha 18. yüzyılda, II. Joseph'in hoşgörü fermanıyla teşvik görerek, Macaristan'a yerleşmişti. Napolyon döneminde ekonomik canlılık ve büyük arazilerdeki tarımsal ürün artışları, onların ekonomik başarıları için uygun koşulları sağlamış oluyordu.

Geleneksel *Stadtbürgertum* Yahudilerin bu artışını sınırlandırmaya kalkışınca, Macar soyluluğu, tamamen ekonomik güçlerinin artışı nedeniyle, Yahudilerden yana çıktı.[8] Her ne kadar ilk Yahudi işadamları ve girişimcileri 1830'larda ve 1840'larda çoktan varlık ve toplumsal statü sahibi olmuşlardıysa da, Yahudilerin çoğunluğu o sırada hâlâ yasal sınırlamalardan zarar görüyorlardı. Bir Yahudi, miras yoluyla mülk edinemez, loncalara giremez, devlette ve yerelde memur olamazdı ve ayrıca liberal akademik meslekler-den dışlanırdı. 1840 yılına kadar Macaristan'da doğmuş ya da orada yerleşmek için resmen izin verilmiş Yahudilerin şehirlerde yaşama, ticaret ve zanaatla uğraşma ve mülk satın alma hakkı yoktu. Yahudiler 1852 yılına kadar avukat olamazlardı.

Genel olarak, 19. yüzyılın ortalarında *Bürgertum* hâlâ ekonomik ve siyasal önderlik için soyluluğa kafa tutamayacak kadar zayıftı. Bununla birlikte soyluluk içinde, ülkenin siyasal, ekonomik ve kurumsal düzenini Batı Avrupa modeline uyarlamanın zorunlu olduğunu düşünen etkili, ülkesini düşünen güçler vardı. Serfliği kaldıran ve feodal yasa ve kurumları iptal eden 1848/49

8 Daha fazla ayrıntı için bkz. K. Vörös, "Ungarns Judentum vor der bürgerlichen Revolution", K. Hitchins (ed.), *Studies in East European Social History*, cilt 2 (Leiden, 1981) içinde.

devrimi liberal soyluların liderliği altında oldu ve *Bürgertum* tarafından sempati ve çoğu kez de destekle karşılandı.

1848 devriminden ve onu izleyen Macaristan'ın Avusturya'ya karşı kurtuluş mücadelesinin yenilgiyle sonuçlanmasından sonra ve 1867 Avusturya-Macaristan uzlaşmasından (*Ausgleich*) sonra, her ne kadar feodal yapının, örneğin toprak dağıtımında kimi maddi ve hukuki kalıntıları, varlığını sürdürse de, uygun yasal ve kurumsal sistemiyle bir burjuva toplumsal düzeni kuruldu.[9] Kârı azamileştirmeye yönelik burjuva prensibi şimdi artık küçük bir şehirli azınlığa münhasır değildi. Tüketim ve hayat tarzına yaptığı vurguyla aristokratik mantalite gibi, Latifundia'nın egemenliği de devam etmiş olsa da, toprak şimdi kısmen, kimi zaman eski sahiplerinin elinde, kimi zaman kapitalistlerin arazi satın almasıyla iş hayatının bir parçası haline geldi. Büyük mülklerde çalışan tarım işçileri saklı tutulursa şimdi sermaye ve emek hareket özgürlüğünü kazanmıştı.

Burjuva sosyal formasyonunun, örneğin, yasal eşitlik, aleniyet, devletin piyasaya müdahale etmemesi gibi diğer tipik özellikleri kısa sürede Macar toplumunun vasıfları olarak kendilerini kabul ettirdi. Fransa ve Almanya'dan tamamen farklı olmayan bir şekilde Macaristan ayrıca serbest akademik mesleklerde hızlı bir artışa tanıklık etti ve bu *Bürgertum* içinde giderek önemli bir rol oynamaya başladı. Bunlara ek olarak, siyasal-anayasal alanda Almanya'nın gelişme kalıbıyla paralellik gösteren kimi çarpıcı gelişmeler de vardı. Macar *Bürgertum*'u, her şeye karşın, Alman benzerlerinden önemli ölçüde zayıftı ve en erken 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında önemli bir siyasal güç pozisyonu elde edebildi.

Her ne kadar, aşağıda, Macar *Bürgertum*'unun gelişmesini, burjuva toplumunun (*bürgerliche Gesellschaft*) tipik özellikleri anlamında özetlemeye çalışacaksam da, hiç kuşkusuz Batı ve Orta Avrupa ülkeleriyle var olan benzerliklerden çok, Macaristan'ın kendi ulusal özelliklerini vurgulamak istiyorum.

II.

Macaristan'da burjuva toplumu ve sınıfının gelişmesinin temeli, kuşkusuz Batı Avrupa'da etkisini gösteren eğilimlerden bağımsız olmayan Macaristan ekonomisindeki gelişmelerdi.[10] 20. yüzyıl içlerine kadar egemen olan tarım sektörüydü ve bu olgu yalnızca büyük mülk sahiplerinin güçlü ekonomik ve önder sosyal ve politik rollerinde kendini ortaya koymuyor; fakat ayrıca 1940 gibi geç bir tarihte hâlâ ülke nüfusunun % 50'sini oluşturan köylülü-

9 Burjuva toplumunun temel özellikleri H. Kaelble'nin bu ciltteki katkısında ele alınmaktadır.

10 I. T. Berend ve G. Ránki, *The European Periphery and Industrialisation 1780-1914* (Cambridge, 1982), s. 21-28.

gün sayısal ağırlığında da görülüyordu. Öte yandan imalat sektörü çok ağır gelişiyordu ve ancak daha sonradır ki, ülkenin ithalata bağımlılığını azaltmak için sanayileşmenin hızlandırılması yönünde çabalar sarfedilmişti.

Bu gecikmiş ve görece zayıf sanayileşme, Macar *Bürgertum*'unun kendine özgü yapısıyla sıkı sıkıya ilişkiliydi. Modern burjuvazinin en üst tabakasının nüvesinin kökleri tarım ürünleri ticaretindeydi. Bu ise toprak sahibi soyluluğun koruduğu Yahudilerin ekonomik yükselişiyle ve 1860'lardan sonra büyük ölçüde tarım ürünleri ihracatına dayanan ekonomik canlanmayla bağlantılıydı. Bu ekonomik canlanmanın merkezinde, nüfusu 1855 ve 1869 arasında 139.000'den 270.000'e yükselen Budapeşte,[11] ülkenin başkenti, bulunuyordu. Toplumsal yapı bakış açısından, nüfustaki bu büyük artışın en önemli sonuçlarından birisi yeni bir *Bürgertum*'un ortaya çıkışı oldu. Modern bir ekonominin taleplerini ancak kısmen karşılayabilen eski korporatist kasaba *Bürger*'i giderek marjinal bir rol oynuyordu. Eski ayrıcalıklarını kaybetmeleri ve ihtiraslı Yahudi *Bürgertum*'un özgürleşmesiyle, kasaba *Bürger*'inin görece çok az bir kısmı, esas itibariyle inşaat işleriyle uğraşanlar, daha çok arsa ve eve dayanan zenginliklerini ekonomik kullanıma sokabildiler. 1873 yılında en yüksek vergiyi ödeyen 1.072 Budapeşteli yurttaşın yalnızca dörtte biri, vatandaşlık haklarını 1848'den önce kazanabilmişti. Bunların çoğunluğu hızla gelişen emtia ticaretinden geliyordu.

Birkaç on yıl içinde, tümü bir arada 150 aileden oluşan, çok varlıklı ve esas itibariyle Yahudi, belirli bir tüccar tabakası kendini kanıtlamıştı.[12] Daha çok Avusturya kökenli, az sayıda girişimci kendini bu gruba bağladı. 1860'lardan itibaren, zenginliğini emtia ticaretinden elde etmiş olan bu burjuvazinin üst tabakası, dikkatini sanayileşmenin sunduğu daha büyük fırsatlara yöneltti. Her ne kadar başlangıçta, ekonomik faaliyetin önceki alanlarıyla –örneğin, değirmencilik sanayii, daha önce ihracatın en önemli maddesi olan tahılı şimdi işliyordu– yakın bağlarını sürdürdülerse de kısa süre içinde ve hızlı bir şekilde sanayinin diğer dallarında yatırıma yöneldiler.[13]

Yüzyılın sonuna gelindiğinde bu sanayiciler ayrıca bankacılık sektöründe de en önemli rolü oynuyorlardı. Buna karşılık bankalar, Macar ekonomisinin ikinci önemli itici gücü olan yabancı sermaye ile sembiyoz halinde ilişkiliydi ve çoğunluğu Yahudi olan bankerler, Macaristan burjuvazisinin etkili bir kesimini oluşturuyordu. Bunlar hem önde gelen bankaların yöneticileri hem de güçlü girişimcilerdi. Arkalarında yalnızca büyük kişisel servetleri değil fakat ayrıca büyük kredi kurumlarının ve yabancı finans konsorsiyumlarının birikmiş mütedavil sermayesi bulunuyordu.

---

11 Budapeşte, 1873 yılında Buda, Pest ve Obuda'nın hukuki olarak birleştirilmesiyle kuruldu.

12 K. Vörös (ed.), *Budapest története*, cilt 4 (Budapeşte, 1978), s. 222 ve devamı.

13 I. T. Berend ve G. Ránki, *A Century of Economic Development* (New York, 1974), s. 24-40.

Bu üst burjuva tabakayla bağlantılı olarak, diğer iki grup şimdi ancak ikinci sırada yer alıyordu: Bunlar, kimisi eski patrisyen ailelerin neslinden gelen geleneksel mülk ve gayrimenkul sahipleri ve ülkenin batı kesimlerinde daha sık görünen ve kökenleri zanaat loncalarına dayanan imalatçılardı. Bu, bir kez daha, Budapeşte vergi kayıtlarında yansımasını bulur. Yüzyılın sonunda en çok vergi ödeyen 700 kişi arasında 224 banker ve fabrika yöneticisi; 178 tüccar ve 148 ev ve mülk sahibi vardı. 1888 yılında bu en çok vergi ödeyenlerin yalnızca % 10'u eski patrisyen ailelerin üyeleriydi.[14] Macaristan'da, 1900'ler civarında burjuvazinin en üst tabakasını oluşturan toplam 800 ile 1.000 arasında aile vardı: 3.000 ile 4.000 arasında aile ise orta sıraları oluşturuyordu.[15]

Bu ekonomik burjuvazi Birinci Dünya Savaşı'ndan önceki 20 yıl içinde ve emsalsiz bir ekonomik canlanma sayesinde zenginliğini çok hızlı bir şekilde artırdı. 1897 yılında en çok vergi verenlerin üçte ikisi, 1.500 krondan az vergi ödüyordu. 1912 yılında, bu dönemde enflasyon % 30'un altında olsa da, en çok vergi verenlerden tek bir tanesi bile bu miktarın altında ödeme yapmamıştı.[16] Büyük bankalar kendilerini anonim şirket halindeki sanayi girişimlerine dönüştürürken, bireysel vergilerin, gelir ve zenginliğin bir göstergesi olarak giderek tartışılır olduğu doğrudur.[17] Yine de, ekonomik burjuvazinin, mülkleri, imalat sanayiini, bankacılık ve ticareti birleştirmek yoluyla Macar toplumunun giderek önemli bir kesimi haline geldiği açıktır.

1910 nüfus sayımına göre, 18.264.533 kişilik bir nüfusta, yirmiden fazla işçisi olan fabrika sahiplerinin yarısı (desteğine muhtaç olanlar da dahil) 11.233 kişiydi; ayrıca 42.089 kişi de beş ile yirmi arasında işçi çalıştıran imalatçılardı. 400.000 tüccarın % 10 ile % 15'i ekonomik burjuvaziye dahildi; geri kalanlar küçük-burjuvaydı. Bunlara, *Bürgertum*'un sınırlarında duran 43.760 ev sahibi ve beyaz yakalı işçinin en üst kesimi de eklenebilir.[18]

Burjuvazinin en zengin mensupları, soylularla birlikte, Macar toplumunda hayat tarzları kesinlikle aristokratik olan yeni bir plütokratik eliti oluşturuyordu. Macar burjuvazisinin üst tabakasından zengin aileler, büyük toprak sahipleriyle üç şekilde ilişkiliydi: Evlilik yoluyla, arazi satın alarak ve unvanlar ve hanedan armaları edinerek. Sanayileşmeden bile önce büyük miktarlarda varlık edinmiş ilk neslin az sayıda burjuva ailesi, bu üç bütünleşme

14 K. Vörös, *Budapest legnagyogg adófizetői* (Budapeşte, 1979), s. 76.

15 P. Hanak, *Ungarn in der Donaumonarchie. Probleme der bürgerlichen Umgestaltung eines Vielvölkerstaates* (Viyana, 1984), s. 362.

16 Vörös, *Budapest legnagyogg adófizetői*, s. 102.

17 I. T. Berend ve G. Ránki, *Magyarország gyáripara 1900-1914* (Budapeşte,1955), s. 142-172. Macaristan'ın sanayi üretiminin % 75'i anonim şirketler tarafından sağlanıyordu ve bütün imalatçı işletmelerin % 55'i önde gelen beş banka tarafından kontrol ediliyordu.

18 *A szociologia elsö magyar mühelye*, cilt 2 (Budapeşte, 1973), s. 11-14.

yönetimini hemen hemen aynı anda kullanmış ve mükemmelen "asimile olmuşlardı". Bu aileler daha sonra sanayileşme sürecinde rol oynamadılar ve yeni yüzyılın başındaki önemli kapitalist girişimciler listesinde isimleri artık görülmez oldu. Toprak şeklinde mülk edinmek, artık basitçe bir sembol olarak değil de, kapitalist girişimin önemli bir parçası olarak hâlâ "iyi bir yol" sayılıyordu.

Sanayi ve kredinin ekonomik burjuvazi için en önemli alanlar olmaya başlamasıyla birlikte, burjuvazinin belirli bir tabakası, soyluluk içinde asimile olmak artık kendileri için önemli bir hedef olmayan, kendi çevrelerinden evlenen ve kendi değer sistemlerine bağlı bir tabakası daha da öne çıktı. Ancak bu burjuva tabaka, kendilerine sunulduğu zaman soyluluk unvanlarını reddetmedi ve banka yönetim kurullarında en iyi ailelerden kişilerin oturmasından her zaman memnun oldu.

Macar tarihçiler bu nedenle Macar *Bürgertum*'unun genel feodalleşmesinden söz etmişler ve modern Macaristan toplumunun karakteristik bir özelliği olarak önde gelen her iki katmanın, aristokrasi ve ihtiraslı burjuvazinin, sembiyozuna işaret etmişlerdir. Bu feodalleşmenin bir önemli göstergesinin burjuva bireylerin artan oranda soyluluk unvanları elde etmeleri olduğu söylenmiştir. 346 Yahudi soylu ailesinden 8'i, 1824'le 1859 arasında; 118'i 1860'la 1899 arasında ve 220'si 1900'le 1918 arasında soyluluk unvanı elde etmişti.[19] Bu 346 aileden 202'si daimi ikametgâhlarının Budapeşte olduğunu belirtmiş ve % 70'i, soylu yapıldıklarında değişik faaliyetlerle uğraşır olsalar da, zenginliklerini ticari girişime bağlamışlardır. 346 Yahudi ailesinin soyluluk saflarına yükseltilmesi olgusu, bu feodalleşme tezinin belirleyici kanıtı olarak görülmüştür. Bu tezin bir başka kanıtı, 1893 yılında 1.000 en önemli mülk sahibi arasında 43 Yahudi soylunun bulunması olgusunda görülmüştür.

Yine de, Yahudi soylu ailelerinin büyük çoğunluğu ekonomide etkindi ve burada öncülük rolü oynuyorlardı. Budapeşte hisse senedi ve tahvil borsasında, sanayi ve ticaret odalarında, Sanayi Federasyonu'nda ve de önde gelen büyük bankaların yönetim kurullarında aktif olanların % 30-35 arası bir kesimi Yahudi soylu ailelerden geliyordu. Banka yöneticilerinden ayrı olarak, bu makamları işgal edenlerin çoğunluğu Yahudi burjuvazisinden devşiriliyordu. Bankacılık sektöründeki 152 önde gelen makam içinde 19'u yabancı bankaların temsilcileri, 31'i Macar soyluları, 23'ü Yahudi olmayan burjuva kişiler tarafından işgal edilirken, bu makamların 79'u Yahudi burjuvazisinin elindeydi.[20]

---

19 W. O. McCagg, "Hungary's 'Feudalized' Bourgeoisie", *Journal of Modern History* 44 (1972), s. 65-78 (bu rakamlar s. 67'deki tablodan).

20 W. O. McCagg, *Jewish Nobles and Geniuses in Modern Hungary* (Boulder, 1972), s. 136.

20. yüzyılın başında Macar ekonomisinde hâkim bir yere sahip olan bankacılık sektörü, soylulukla Yahudi olan ve olmayan burjuvazi arasındaki sembiyozu en açık bir şekilde gözler önüne serer.[21] Ancak bu sembiyozun feodalleşme olarak yorumlanıp yorumlanamayacağı çok kuşkuludur. Her şeye rağmen, soyluluk unvanı verilmiş Yahudi ailelerinin çoğu sanayi ve bankacılık dünyasının bir parçasıydı. Ve hatta, eğer yapay bir şekilde kendilerini soyluluğun hayat tarzına uyarlasalar, örneğin arazi edinseler bile, bundan kendi burjuva ilkeleri doğrultusunda ekonomik olarak yararlanıyorlardı. Bu feodalleşme tezini daha da geliştirmek yerine, Macaristan'ın durumunda gerekli olan şey, Almanya'da da olduğu gibi,[22] burjuva pratikleri ve hayat tarzını benimseyen soylu kesimlerin olup olmadığını araştırmaktır. Bu durum, burjuvazinin üst tabakası ile soyluluğun birleşmesiyle yeni bir plütokratik elitin oluşmasına yol açmış mıdır?[23] Her halükârda, Macar burjuvazisinin, 20. yüzyılın başlarında ülkede siyasal önderliği üstlenmediği, büyük çapta soyluluğun bir parçası haline geldiği ya da bir başka şekilde feodalleştiği tezi, esaslı bir şekilde yeniden incelenmek zorundadır.[24]

III.

Bu türden bir yeniden inceleme, ayrıca, *Bürgertum* kavramının daha kesin bir tanımının ve bir yandan akademik ve profesyonel elitle (*Bildungsbürgertum*), diğer yandan ekonomik burjuvazi (*Wirtschaftsbürgertum*)[25] arasında daha açık bir farklılaştırmaya gidilmesini zorunlu kılmaktadır. Söz konusu 346 Yahudi soylunun akademik ve profesyonel elitin bir parçası ve 1824'le 1918 arasında verilen binden fazla soyluluk unvanının kamu görevlileri, subaylar, tanınmış entelektüellerle ilgili olduğu kesindir.[26]

---

21 Berend ve Ránki, *Magyarország gyáripara 1900-1914*, s. 116-142.

22 Alman *Bürgertum*'unun feodalleşmesi üzerine ilk düşünceler için karşılaştırınız, E. Kehr, *Der Primat der Innenpolitik* (Fdankfurt, 1976) ve Hans Rosenber'in çalışması "Die Pseudodemokratisierung der Rittergutsbesitzerklasse", H. Rosenberg, *Probleme der deutschen Sozialgeschichte* (Frankfurt, 1969) içinde, s. 7-49. Bu konudaki daha yeni düşünceler için karşılaştırınız, D. Blackbourn, "Kommentar", J. Kocka (ed.), *Bürger und Bürgerlichkeit im 19. Jahrhundert* (Göttingen, 1987) içinde, s. 281-287; ayrıca H. Kaelble, *Das aristokratische Modell im deutschen Bürgertum des 19. Jahrhunderts* (Zentrum für interdisziplinäre Forschung, Forschungsgruppe "Bürger, Bürgerlichkeit und bürgerliche Gesellschaft", yeni baskı no 2, 1986/87, s. 9 ve devamı.

23 W. Mosse'nin bu ciltteki yazısıyla karşılaştırınız.

24 McCagg, *Jewish Nobles*, s. 66.

25 J. Kocka, "Bürgertum und Bürgerlichkeit als Probleme der deutschen Geschichte vom spâten 18 zum frühen 20. Jahrhundert", J. Kocka, *Bürger* içinde, s. 21-63, özellikle s. 21-28.

26 Macar tarihyazımı *Bildungsbürgertum* (eğitimli ve profesyonel orta sınıf) kavramını kullanmaz. P. Hanak'ın 1984'te yayınlanan (Hanak, *Ungam*) çalışmasının Almanca çevirisinde, bir bölümün başlığında (s. 369-374) kullanılmışsır. Bununla birlikte özgün Macarca metinde (*Magyarország Története*, cilt 7 [Budapeşte, 1978] kullanılan terim "resmi görevliler ve entelektüeller"di, (s. 452).

Her şeye rağmen, Macaristan'ın durumunda, akademik ve profesyonellerle ekonomik burjuvazi arasında tamamen farklı bir bölünme çizgisinin vurgulanması belki gereklidir. Üst düzey kamu görevlilerinin olduğu kadar Macar siyasal elitinin de, en azından 19. yüzyılın sonuna kadar, soyluluğun saflarından geldiği olgusunun ışığında, bu hızla genişleyen grubun *Bürgertum*'un bir parçası sayılıp sayılamayacağı ve onun sanayi burjuvazisiyle ilişkileri sorgulanmalıdır. Geleneksel elitin, büyük toprak sahiplerinin olduğu kadar, mali güçleri azalmakta olan soylu ailelerin de herhangi bir mesleki faaliyetten hazzetmediği iyi bilinen bir gerçektir.[27] Bunlar iş hayatıyla ilgilenmektense devlet hizmetinde bir kariyer seçmeyi ve böylelikle kendileriyle *Bürgertum* arasına bir ayrım çizgisi çekmeyi tercih ediyorlardı.

Batı Avrupa'da devlet görevlileri esas itibariyle burjuva kökenliyken, Macaristan'da esas itibariyle soyluluğun ve *gentry*'nin orta sıralarına mensuptular. 1867 tarihli Avusturya-Macaristan *Ausgleich*'inden sonraki yarım yüzyıl içinde, kamu hizmetindeki görevlilerin sayısı çok hızlı arttı. Yerel görevlileri dikkate almaz ve devletin istihdam ettiği gerçek devlet görevlilerini ele alırsak, 1870'de 9.503 görevlinin olduğunu görürüz ki bu sayı 1899'da 36.845'e ve 1909'da 50.253 gibi yüksek bir sayıya ulaşmıştı.[28] Macaristan'da devlet görevlilerinin çalışan nüfus içindeki oranı İngiltere ya da Almanya'da olduğundan çok daha yüksekti. Bununla birlikte uluslararası standartlara göre, Macaristan'daki durumda dikkat çeken şey, ne görevlilerin yüksek sayısı ne de, azımsanmaması gereken, devlet için önemleriydi; bu ekonomiye ve topluma başka ülkelerde olduğundan çok daha fazla müdahale eden bir devlet-

TABLO 17.1
1890 ve 1910'da Macar Kamu Görevlilerinin Toplumsal Bileşimi*
(yüzde olarak)

	Aristokrasi		*Gentry*		*Bürgertum*		*Diğer*	
	1890	*1910*	*1890*	*1910*	*1890*	*1910*	*1890*	*1910*
Başbakan	–	4.1	67.5	50.0	23.2	37.6	9.3	8.3
İçişleri Bakanlığı	1.8	–	64.1	47.6	24.5	42.8	9.6	9.6
Ticaret Bakanlığı	1.2	3.5	51.6	47.4	39.2	40.1	8.0	9.0
Maliye Bakanlığı	6.6	6.5	43.8	38.6	40.0	45.3	9.6	9.6
Ortalama	2.4	3.5	56.8	45.9	31.7	41.5	9.1	9.1

(*) A. János, *The Politics of Backwardness* (Princeton, 1983), s. 110.

27 G. Szekfü, *Három nemzedék. Egy hanyatló kor Története* (Budapeşte, 1920) s. 215; "Bir zamanların ayrıcalıklı sınıfları eski 'aristokratik' kariyerlere sıkı sıkıya bağlı kalmışlar ve eski alışılmış çevreden çıkıp sanayi ve ticarin hizmetine girmek yerine toplumsal merdivenden aşağı doğru inmeyi tercih etmişlerdir".

28 I. Hollós, *A Közszolgálati alkalmazottak nyugdijkérdései és a megoldási lehetösegék* (Budapeşte, 1926), s. 12.

ti.[29] Macaristan için gerçekten farklı olan şey, bu devlet görevlilerinin toplumsal kökenleri ve bileşimleriydi.

Daha başlangıçtan itibaren devlet görevlilerinin aristokrasi ve *gentry*'nin saflarından devşirileceği veri kabul edilmişti. Bu, bir ölçüde, Macar şehirli *Bürgertum*'unun geriliğinin, bu toplumsal tabakanın yeterli sayıda eğitimli aday ortaya koyamamasının bir sonucuydu. Köylülük de bu görevler için yeterli aday temin edemiyordu; buna karşılık soyluluk içinde uzunca bir süreden beri çok sayıda genç insan aile mülklerinden yeterli gelir elde edemiyor ve dolayısıyla yeni kariyer arayışı içinde bulunuyordu. Devlet hizmetinde bir pozisyon, arazi sahipliği yanında, onların toplumsal statüsüne uygun tek ekonomik faaliyetti ve devlet hizmetlerinin toprak sahibi sınıfın üyeleri için çekiciliği, bu tür pozisyonların iktidar şerefiyle kuşatılmış olması gerçeğiyle artıyordu. Soyluluğun bu şekilde "memurlaşması", toplumsal köken, mantalite, aile bağları anlamında ve bürokrasinin geleneksel toprak sahibi soylulukla özdeşliğini garantilediği ölçüde, neredeyse bir siyasal strateji şeklinde ortaya çıktı. Memurların pek çoğunun bizzat kendisi toprak sahibiydi.

Zamanla devlet görevlileri arasında soyluların oranı azalmış olsa da, bunların soylu olmayan kökenden gelen memurlar karşısındaki liderlikleri değişmez olarak kaldı. Bu ikinciler esas itibariyle Macaristan'ın Alman *Stadtbürgertum*'undan devşiriliyordu. Her ne kadar bu geleneksel grup, uzunca bir süredir modern ekonomik hayatın temposuna ayak uyduramasa ve yeni Yahudi *Bürgertum*'u şimdi çok daha önemli bir grup olsa da, eğitimi ve kültürü sayesinde memuriyetteki yüksek nitelikli pozisyonları işgal etmek için bir hayli uygundu.

Bu Alman kentlilerin toplumsal yükselişi ve asimilasyonu ticaret ve sanayideki varlıklarından çok, devlet hizmetindeki kariyerlerine bağlıydı. Her ne kadar devlet görevlilerinin, yargıçların vs. % 93'le % 97 arasında bir kesimi kendilerini Macar olarak tanımlasa da, aile isimlerine kısaca göz atılması, bakanlık görevlilerinin dörtte biri kadar yüksek bir kesiminin Alman olabileceğini gözler önüne serer. Maliye bakanlığında bu oran % 40'a ulaşmaktadır.

Yalnızca toplumsal kökenlerinin ışığında, bürokrasi ve ekonomik burjuvazi arasında, eğer bir çatışma değilse, kesin bir ayrım olduğunu kabul etmek akla yakındır. Devlet aygıtı ile soyluluğun orta kesimleri arasındaki özel yakınlıkta daha ciddi ve daha belirleyici olan, 1917'de çağdaş bir gözlemcinin aşağıdaki gibi tasvir ettiği, devlet görevliliği mantalitesiydi:

> 1848 devriminde Macaristan'da burjuvanın doğumundan sonra bile, Macar bürokrasisi feodal karakterini korudu. Macaristan'da kamu görevleri bugün

29 I. T. Berend ve G. Ránki, "Die Rolle des Staates in der wirtschaftlichen Entwicklung des 19. Jahrhunderts", J. Schneider (ed.), *Wirtschaftskräfte und Wirtschaftswege. Festschrift für H. Kellenbenz*, clit 3 (Stuttgart, 1978) içinde, s. 325-346, özellikle s. 340.

> hâlâ bir *fief* (tımar/ yurtluk) olarak telakki edilir. Devletteki resmi pozisyonlar hâlâ *nobile officium* olarak görülür; aile mirasının bir parçasıdır ya da kamu hizmeti için bir ödül olarak bahşedilmiştir... Yerel yönetim hâlâ memurlarını bir ya da iki soylu aileden devşirir; yerel yargıcı, noteri ve belediye başkanını aday gösteren hâlâ rejimin en büyük toprak sahibidir. Bakanlıklarda bugün hâlâ, yalnızca soyluların oğullarının başvurabileceği maaş ödenmeyen makamlar vardır. Bir başka deyişle, Macaristan'da kamu görevi hiçbir zaman bir gelir kaynağı olarak görülmemiş fakat, devlet iktidarının güvenliğini sağlamanın bir aracı olarak değerlendirilmiştir.[30]

Macaristan bürokrasisi, ancak çok uzak bir anlamda, Weberci ifadeyle, uzmanlık temeline dayanan bir aygıt olarak tanımlanabilir. Burada belirleyici olan, uzmanlığın yanı sıra ya da ona karşıt olarak, kişisel ilişkilerdi. Bu durum karşısında Macar devlet görevlileri, klasik *Bürgertum*'dan oldukça farklı ve çoğu kez ona zıt bir toplumsal sınıf olarak ele alınmalıdır. Bütün modern işlev ve faaliyetlerine rağmen bu bürokrasi bütün ekonomik ve siyasal ihtilaflarda büyük toprak sahiplerini desteklemiştir. Bu nedenle Macar *Bürgertum*'u en çok devlet gücünün bir parçasıydı ama onu hiçbir zaman fethedemedi. Soylulukla iktidarı paylaşmak yerine, toprak sahibi soyluluğa bağımlı bir devlet aygıtıyla karşı karşıya kaldı ve bu toprak sahiplerinin çıkarlarını, hem kurumsal hem de siyasal olarak savundu.

Bununla birlikte bu çatışmacı model iki açıdan değişiklik geçirmek zorundaydı. Birincisi bu devlet görevlileri yalnızca soyluluğun elindeki bir iktidar aleti değildi. Ayrıca halk sağlığı alanı ile bir altyapının kurulması için gerekli pratik önlemlerin sorumluluğunu üstlenmişti. Macaristan'daki ve Doğu Avrupa'nın geri kalan kısmındaki devletin bu tür faaliyetlerde Batı Avrupa'da olduğundan çok daha fazla rol üstlendiği iyi bilinir.[31] İkincisi, Birinci Dünya Savaşı'ndan önce var olan bu hukuki ve kurumsal sistem, yalnızca büyük toprak sahiplerinin çıkarlarını (hemen hemen toprakların yarısını onların elinde bırakarak) korumuyor, ama aynı zamanda giderek güçlenen ekonomik burjuvazinin ihtiyaçlarına da cevap veriyordu. Dolayısıyla devlet aygıtı burjuvazinin çıkarlarına karşı hareket etmiyor ama pek çok açıdan burjuva toplumunun ihtiyaçlarını dikkate alıyordu. Bu ihtilafların olmadığı anlamına gelmez. Devlet görevlilerinin kendi bağımsızlıklarını iddia etmelerinin ve siyasal bir sınıf halinde gelişmelerinin tetiklediği ihtilaflar gerçekten vardı.[32]

Ayrıca, devlet görevlileriyle aydınlar arasındaki kesin ve şüpheye yer bırakmayacak bir sınır çizmek de, olanaksız değilse bile, çok zordu. Aydınların

---

30 J. Hesslein, *A köstisztviselöprobléma* (Nyugat, 1917), s. 439.

31 Berend ve Ránki, *European Periphery*, s. 59-73.

32 János, *Politics*, s. 121-126.

pek çoğu, avukat, mühendis, doktor ya da öğretmen olarak, yani devlet memurları olarak faaldi. Devletin rolü genişledikçe, modern sivil işlevleri yerine getiren akademik eğitim görmüş devlet görevlilerinin sayısı da artıyordu. Personel açısından, memurlarla uzmanlar arasında kesinlikle açık bir ayrım yapmak da son derece zordu. Macaristan'da, 19. yüzyılda, akademik pozisyonların sayısı da hızla arttı.

Yüzyılın önceki kısmında bu pozisyonlar, hâlâ yüksek bir toplumsal statüye ve prestije sahip olan Katolik ruhban tarafından işgal ediliyordu. 1848'den önce, mutlakiyetçi devletin ve yerel yönetimlerin memurları arasında oldukça az sayıda avukat vardı; Macaristan'da hukuk diplomasına sahip yaklaşık 5.000 kişi bulunuyordu. "Devlet görevlisi" aydınların bir parçası olarak Budapeşte Üniversitesi'nin hukuk ve tıp fakültelerindeki, Madencilik Akademisi'ndeki ve öğretmen okullarındaki profesörler (yaklaşık 1.000 kişi) kadar, Maria Theresia'nın 18. yüzyılın sonlarında kurduğu okul şebekesinin öğretmenlerinin de (yaklaşık 10.000 kişi) bunlara eklenmesi gerekir. Ayrıca 2.000 kadar doktor vardı.

Avukatlar ve hukukçular arasında başat olanlar geleneksel soyluluğun oğullarıydı.[33] Bu meslekler aslında II. Joseph'in 18. yüzyıl sonundaki emirnamesinin bir sonucu olarak soylu olmayanlara açıktı. Bununla birlikte, ancak 19. yüzyılın ikinci yarısında, öğretim ve kariyer alanındaki tüm engellerin kaldırılmasından ve akademik kariyerin toplumsal yükselişin yolunu açmasından sonradır ki burjuva kodamanlar varlıklarını hissettirebildiler.[34] Başlangıçta, akademik kariyerlere yönelenler yoksullaşan *gentry*'nin oğullarıydı. Onların, bir üst sınıf hayat tarzını sürdürmek ve hukuk bilimine katılmak dışındaki başlıca ilgileri mühendislik, tıp ve profesyonel bir kariyerdi.

Ayrıca *Stadtbürgertum*'un oğulları, özellikle de Yahudi ailelerin oğulları da şimdi artan sayılarda akademik hayata yöneliyordu. 1850'lerde Budapeşte'nin okullarındaki üst düzey öğrencilerin çoğunluğu Yahudi burjuva ailelerden geliyordu. Macaristan'ın tamamında Yahudi kökenli üst düzey öğrencilerin oranı, 1870'te % 11.26'dan 1898/99'da % 22.13'e yükselmişti.[35] Üniversitelerdeki Yahudi öğrencilerin sayısında da bir artış vardı; 1850'lerin sonunda her beş tıp öğrencisinden biri Yahudi idi.[36] 20. yüzyılın başında akademisyenlerin % 30 ile % 35'lik bir kesimi Yahudi idi ve bu *gentry*'den gelenlerin oranına eşitti. Budapeşte'deki doktorların ve avukatların % 40-45'i Yahudi ekonomik burjuvazisinden geliyordu.

Akademik eğitim görmüş insanların geriye kalan % 40'ı *Stadtbürger-*

33 *Magyarország Története*, cilt 5, s. 595.

34 K. Vörös, "A modern értelmiség kezdetei Magyarországon", *Valóság* 10 (1975), s. 1-20.

35 J. Mazsu, *A hazai értelmiség fejlődésének néhány sajátossága* (Degrecen, 1984), s. 301 ve devamı.

36 *Magyarország Története*, cilt 6 (Budapeşte, 1979), s. 596.

tum'dan, 1849 ve 1867 arasında Macaristan'a yerleşmiş Alman ya da Bohemyalı görevlilerden, hevesli küçük burjuvaziden ve yalnızca çok nadir olarak köylülük ve işçi sınıfından geliyordu. Macaristan'da yaşayan, Macar olmayan (Slovak, Romen, Sırp) ailelerin çok az sayıda asimile olmuş, ihtiraslı oğulları, eğitimli orta sınıfın saflarına yükselmeyi başarıyordu. Bütün bu Yahudi olmayan burjuva memurlar ve entelektüeller uygun "burjuva ahlâkı"na sahip olmasalar bile,[37] Macar *Bürgertum*'unun her türlü yapısal çözümlemesinde dışarıda bırakılamazlar.

20. yüzyılın başlarından itibaren kapitalist ekonomi kendi entelektüellerini artan oranda yaratmaya başladı. Bankalarda ve kredi kurumlarında, imalat sanayiinde ve ticarette, teknik ve ekonomik uzmanlık isteyen kariyerlerin sayısı hızla arttı. Mühendisler, fabrika müdürleri, banka uzmanları ve hatta düşük rütbeli maaşlı çalışanlar ekonomik sektör içinde geniş bir beyaz-yakalı işçiler tabakası oluşturdular. Birinci Dünya Savaşı'ndan önce bu tabaka 50.000 kadar kişiyi içeriyordu. Memuriyetler *gentry*'nin tekelinde olsa da (% 40), Yahudi *Bürgertum*'unun çok düşük olan oranıyla (ancak % 5.5), ekonomik sektördeki beyaz-yakalı işçiler arasında durum tersine dönmüştü. Banka görevlilerinin hemen hemen üçte ikisi ve beyaz-yakalı sanayi işçilerinin yarısı Yahudi'ydi. Bu, 19. yüzyıldan farklı bir gelişmenin başlangıcıydı ki, o zaman kişinin burjuva statüsünü onun bağımsızlığı sağlarken, şimdi bu statü o kişinin içinde bulunduğu çalışma koşullarına bağlı olarak o kişinin gelir düzeyi tarafından belirleniyordu.

IV.

Macar *Bürgertum*'unu Batı Avrupa'daki benzer sosyal formasyonlardan farklı kılan neydi? Bu soru, ayrıntılı temel analizler bulunmadığı için öyle kolaylıkla cevaplandırılamaz. Eğer Macar *Bürgertum*'unun devlet gücüyle olan ilişkisi, ya da belli başlı büyük toprak sahipleriyle olan işbirliği, ya da devlet aygıtıyla olan bağlantıları üzerine odaklanırsak, o zaman Almanya ile ilgili olarak geliştirilen burjuvazinin iktidardan uzak kalması ve aristokratik hegemonya tezi, daha da münasip bir şekilde Macaristan'a uygulanabilir.[38] Bununla birlikte, bu soruna farklı bir yönden yaklaşmak ve *Bürgertum*'u onun ekonomik gelişmeyle uzun dönemli etkileşimi açısından ele almak daha verimli olabilir.

Bu tür bir çalışmada, bakmamız gereken şey, ekonominin ana sektöründeki farklı toplumsal tabakaların dağılımı, ticaret ve imalatla uğraşan *Bür-*

37 Hanak, *Ungarn*, s. 374.

38 A. J. Mayer, *Adelsmacht und Bürgertum. Die Krise der europäischen Gesellschaft 1848-1914*; H. Kaelble, *Auf dem Weg zu einer europäischen Gesellschaft. Eine Sozialgeschichte Westeuropas 1880-1980* (Münih, 1987), s. 30.

gertum'un oranı ve *Bürgertum*'un gelişme ve değişmeyi teşvik etmekte hangi sektörde en dinamik olduğu gibi şeylerdir. Ayrıca Budapeşte'dekiyle taşradaki şehirliler arasındaki farklılıkları da incelemek zorunludur. Modern büyük çaplı girişimin ve finans sermayesinin gelişmesi *Bürgertum* içinde, en üst burjuva tabakasının zenginliği ve gücünün dramatik bir şekilde artışına karşılık, orta burjuva tabakanın çözülüp küçük burjuva saflarına gerilemesiyle bir kutuplaşmaya neden olmuş mudur? Ya da içten patlamalı motordan, yavaş yavaş gelişen hizmet sektörüne kadar, teknik ve ticari yenilikler küçük burjuvaziyi güçlendirmiş ve ona yeni güç kaynakları sağlamış mıdır?

Burada, bağımsız kişi, beyaz yakalı işçi ya da memur gibi geleneksel kariyer ve sosyal sistem sınıflandırmalarına bağlı kalmak hiçbir şekilde yeterli değildir. *Bürgertum'un* yapısını yeterince kapsayacak yeni kategoriler bulmak zorundayız. Ayrıca, *Bürgertum* içinde ekonomik sektörleri ayrıştırmak da zorunludur çünkü bunların kimisi diğerlerine göre daha fazla olanak sunmaktadır. Farklı bölgelerdeki piyasa ilişkileri kadar, coğrafi olgular da özellikle önemli olacaktır; zira bunlar *Bürgertum*'un faaliyet alanının sınırlarını belirleyecek ve bir bütün olarak *Bürgertum* içindeki güçlerin ilişkilerini etkileyecektir. Farklı ülkelerdeki orta sınıf formasyonlarının gelişmesindeki benzerlik ve farklılıkları soruşturarak işe başladık, ancak Macaristan'ın durumunda geldiğimiz nokta daha geniş bir araştırma projesi oldu.

Daha genel sorulara cevap vermek cesaretini göstermektense, bu makalenin sonunda, 20. yüzyıl başındaki Macar *Bürgertum*'unun büyüklüğünü belirleyecek sayıları ortaya koyma girişiminde bulunacağım. Resmi olarak biraz cömert olduğu itiraf edilen kabule göre, bağımsız işadamları, tüccar ve esnaf, akademik dereceye sahip entelektüeller, devlet ve yerel yönetimlerdeki görevliler ve hatta kamu görevindeki polis ve haberciler de dahil toplam 734.426 *Bürger* vardı. O sırada Macaristan'da yaşayan yirmi yaşın üzerindeki 4.322.960 erkek, % 17 kadar bir şey, burjuva diye tanımlanan geniş gruba dahil olarak kabul edilebilir. Vergi istatistiklerinin yardımıyla çeşitli farklı tabakaları ayrıştırabiliriz. Zengin ve yüksek gelirli olanlar arasında şu ayrımları görürüz:

- 6.411, en az beş işçi çalıştıran bağımsız işadamı;
- 30.136, 20 kron kazanç vergisi ödeyen bağımsız tüccar;
- 62.716, entelektüel (doktor, avukat, öğretmen, papaz);
- 30.913, en az 18 kron vergi ödeyen resmi görevliler;
- 31.058, diğer resmi görevliler;

Toplam 161.234 kişi.

Bu istatistiğe göre,[39] bunların % 22'si *Bürgertum*'un üst ya da orta tabakasına, geriye kalanlar küçük burjuvaziye mensuptu. Eğer bağımsız zanaatkârların sınıflandırmasında beş işçi yerine üç işçi olsaydı ki bu daha makul bir sınır olurdu, o zaman genel sayı 10.000 ile 15.000 arasında artardı; bununla birlikte bu durum genel tabloyu temelden değiştirmezdi. Bu istatistik, 1900 nüfus sayımına göre, zanaat, madencilik ve ulaşımda çalışan 112.950 bağımsız kadını içermemektedir. Ancak bunlar, çoğunluk itibariyle, küçük burjuvazinin bir parçası olurlardı. Resmi görevli ve beyaz yakalı işçi olan 12.860 kadın da dışarıda bırakılmıştır çünkü çalışma olanağı ancak yüzyılın başından itibaren söz konusu olan kadınların önde gelen pozisyonlarda olmaları beklenemezdi.

Bu türden istatistikler, 20. yüzyılın başlarında radikal aydınların bir mensubu olan G. Rácz'ı, oldukça doğru olarak, Macar burjuvazisinin sayısal zayıflığına işaret etmeye ve şu sonuca varmaya yöneltmiştir:

> Toplumsal yapı söz konusu olduğunda, 1867 yılında Prusya krallığı, Macaristan'ın 1900 yılında olduğu kadar ileri bir sanayi devletiydi. Prusya'da sanayide yer alan bağımsız insanların oranı, toplam çalışan nüfusun % 35.9'uyken o sırada Macaristan'da bu oran % 19.9'du.[40]

39 *A szociológia első magyar műhelye*, cilt 2 (Budapeşte, 1973), s. 7-33.

40 G. Rácz, *A magyar osztálykapcsolás gazdasági alapjai és demokráciánk fejlődési lehetőségei* (Huszadik Század, 1909), s. 364.

KATKIDA BULUNANLAR HAKKINDA NOTLAR

YOUSSEF CASSIS (d. 1952) Cenevre Üniversitesi'nde görev yaptı. European University Institute'da ekonomi tarihi profesörüdür.. *Les banquiers de la City à l'époque édouardienne, 1890-1914* (1984) ve *Capitals of Capital* (2007) başlıklı kitapların yazarıdır. Temel araştırma alanı, 19. ve 20. yüzyıllarda İngiltere ve İsviçre'de banka ve girişimci elitlerin tarihidir.

CRISTIANE EISENBERG (d. 1956) Hamburg Üniversitesi'nde tarih okutuyor. Yayınları arasında *Deutsche und englische Gewerksschaften. Entsehung und Entwicklung bis 1878 im Vergleich* (1986) bulunuyor. Çalışmaları İngiliz ve Alman toplumsal tarihini kapsar ve sendikaların ve sporun evrimini karşılaştırmalı bir perspektiften incelemiştir.

UTE FREVERT (d. 1954) Konstanz Üniversitesi, Max Planck Institute For Human Development'da tarih profesörü. Modern Alman toplumsal tarihinde toplumsal cinsiyet ilişkileri üzerine genişçe yayını vardır. *Women in German History* (1989) ve *Ehrenmänner. Das Duell in der bürgerlichen Gesellschaft* (1991) ve A Nation in Barrack: Modern Germany, military conscription and civil society (2004) kitaplarının yazarıdır.

PATRICK FRIDENSON (d. 1944) Paris, École des Hautes Études en Science Sociales'de profesör. Araştırmaları 19. ve 20. yüzyıllarda Fransa'nın toplumsal ve iktisadi tarihi üzerinedir. Pek çok yayını arasında *Histoire des usines Renault* (1972) ve *The French Home Front* (ed. 1992) yer alır.

HEINZ-GERHARD HAUPT (d. 1943) Floransa Avrupa Enstitüsü'nün başkanlığını yapmıştır. Halen Bilefeld Üniversitesi'nde sosyal tarih profesörüdür. Modern Fransız toplumsal tarihi ve Avrupa küçük burjuvazisinin tarihi üzerine pek çok yayını vardır. *Sozialgeschichte Frankreichs seit 1789*'un (1989) yazarıdır ve *Shopkeepers and Master Artisans in Nineteenth Century Europe* (1984) ve *Comparatire and Transnational History* (2010, Jürgen Kocka ile birlikte) editörlüğünü yapmıştır.

ERIC J. E. HOBSBAWM (d. 1917 [ö. 2012]) Londra Üniversitesi Birbeck Koleji'nde emeritus profesör olarak görev yaptı. Avrupa toplumsal tarihi üzerine sayısız makale ve kitap yayınlamıştır. Bunlar arasında, *The Age of Revolution. Europe 1789-1848* (1962), *The Age of Capital, 1848-1875* (1975) ve *The Age of Empire, 1875-1914* (1987) yer alır.

HARTMUT KAELBLE (d. 1940) Berlin Humboldt Üniversitesi'nde profesör. Avrupa toplumsal tarihi üzerine karşılaştırmalı bir yaklaşımla pek çok araştırma yapmıştır. Kitapları arasında, *Social Mobility in the 19th and 20th Centuries. Europe and America in Comparative Perspective* (1985) ve *Auf dem Weg zu einer europäischen Gesellschaft. Eine Sozialgeschichte Westeuropas, 1880-1980* (1987) sayılabilir.

WOLFGANG KASCHUBA (d. 1950) Berlin Humboldt Üniversitesi'nde tarih okutuyor. Asıl araştırma alanı modern Alman toplumsal ve kültürel tarihi. *Volkskultur zwischen feudaler und bürgerlicher Gesellschaft*'ın (1988) yazarıdır ve *Dörfliches Überleben. Zur Geschichte materieller und sozialer Reproduktion ländlicher Gesellschaft im 19. und führen 20. Jahrhundert*'in (1982) ortak yazarıdır.

JÜRGEN KOCKA (d. 1941) Berlin Özgür Üniversitesi'nde tarih profesörü olarak çalıştı; Wissenschaftskolleg zu Berlin'in daimi üyesi. 2008'den beri Berlik-Brandenburg Sosyal Bilimler merkezi başkan yardımcısı. Modern toplumsal ve ekonomik tarih üzerine pek çok yayın yapmıştır; bunlar arasında *White Collar Workers in America 1890-1940* (1980); *Facing Total War. German Society 1914-1918* (1984) *Industrial Culture and Bourgeois Society. Business, Labor and Bureaucracy in Modern Germany* (1999); Anti-liberak Europe: A neglected story of Europeanization (2015) sayılabilir.

DIETER LANGEWIESCHE (d. 1943) Tübingen Üniversitesi'nde Orta ve Modern Çağlar profesörü. 19. ve 20. yüzyıllar Alman tarihi başlıca araştırma alanıdır. Yayınları arasında *Europa zwischen Restauration und Revolution. 1815-1849* (1985) ve *Liberalismus in Deutschland* (1988) yer alır.

MARIO MERIGGI (d. 1955) Trento Üniversitesi'nde Modern Avrupa Tarihi okutuyor. *Voluntary Associations and the Birth of Civil Society in Nineteenth Century Milan* (1992) adıyla bir kitap yayınlamıştır.

ALLAN MITCHELL (d. 1933) San Diego, Kaliforniya Üniversitesi'nde tarih profesörü. Modern Alman ve Fransız tarihi üzerine, aralarında *Bismarck and the French Nation, 1848-1890* (1971) ve *Victors and Vanquished. The German Influence on Army and Church in France after 1870*'in (1984) bulunduğu pek çok yayını vardır.

WERNER MOSSE (d. 1918 [ö. 2001]) East Anglia (Norwich) Üniversitesi'nde emeritus profesör; Londra Leo Baeck Enstitüsü başkanı ve Londra, Royal Historial Society üyesi olarak görev yaptı. Modern Avrupa tarihi ve Alman-Yahudi ilişkileri tarihi üzerine çok sayıda kitap yayınlamıştır. En son eserleri *The German-Jewish Economic Elite, 1820-1935* (1989) ve *Prestroika under the Tsars, 1855-1915* (1993).

GYÖRGY RÁNKI (1930-1988) Budapeşte Üniversitesi'nde tarih profesörü ve Macaristan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü Direktörü'ydü. Araştırmaları 19. ve 20. yüzyıllarda Doğu-Orta Avrupa ekonomik ve toplumsal tarihi üzerinedir. Pek çok kitap ve makalesi arasında *The European Periphery and Industrialization. 1780-1914* (ortak yazar Ivan Tibor Berend ile birlikte-1982) ve *The Hungarian Economy in the Twentieth Century* (1985) yer alır.

RICHARD TILLY (d. 1932) Münster Üniversitesi'nde Ekonomik ve Toplumsal Tarih profesörü. Alman ve Batı Avrupa tarihi üzerine pek çok yayın yapmıştır. Bunlar arasında (Charles ve Louise Tilly ile birlikte) *The Rebellious Century, 1830-1930* (1975) ve *Kapital, Staat und sozialer Protest in der deutschen Industrialisierung* (1980) sayılabilir.

URSULA VOGEL (d. 1938) Manchester Üniversitesi Yönetim Departmanı'nda tarih okutmaktadır. Araştırmaları siyaset teorisi tarihi ve 18. ve 19. yüzyıllarda kadının değişen hukuki statüsü üzerine yoğunlaşmıştır. Yayınları arasında *Konservative Kritik an der bürgerlichen Revolution* (1972) yer alır.

SHULAMIT VOLKOV (d. 1942) Tel Aviv Üniversitesi'nde Modern Tarih Profesörü ve Alman Tarihi Enstitüsü Direktörü. Modern Alman ve Avrupa toplumsal tarihi üzerine, Alman-Yahudi ilişkilerini de kapsayacak şekilde pek çok yayını vardır. *The Rise of Popular Antimodernism in Germany. The Urban Master Artisans, 1873-1896*'nın (1978) yazarıdır.

Burjuvazi Avrupa tarihini nasıl etkiledi? Orta sınıflar nasıl oluştu? Burjuvazi kendi suretinde bir Avrupa yaratıp sosyal sınıflar arasındaki ilişkileri dönüştürürken bir yandan kendi varlığını ve meşruiyetini güvence altına almayı diğer yandan da bunu tüm kamusal alana yaymayı nasıl başardı? Jürgen Kocka ve Allan Mitchell'in derledikleri *19. Yüzyıl Avrupası'nda Burjuva Toplumu* bu soruların cevaplarını arıyor.

Almanya'yı merkeze alıp, İngiltere, Fransa, İtalya, Rusya, Macaristan örnekleriyle karşılaştırarak burjuva kültürünün ve orta sınıfların ortaya çıkışının izlerini süren metinler, siyaset, hukuk, cinsiyet, onur, ekonomi, iş ahlâkı, çalışma hayatı, proletarya, eğitim, mülkiyet, düello, onur, kamu sağlığı gibi farklı odaklardan meseleyi ele alarak, Avrupa'da toplumsal hayatın nasıl esaslı bir değişikliğe uğradığını gözler önüne seriyor.

"Avrupa toplumu, 18. yüzyılın sonlarından beri, dinamizmini orta sınıfın üstlendiği, bir dönüşümden geçmiştir. Ancak bu toplumsal kategoriyi tanımlamak bir muamma olarak ortadadır. Tam olarak kimler orta sınıf sayılır? Ne gibi nitelikleri paylaşırlar? Ortak bir kültür tarafından mı tanımlanırlar? Gerçekte onları başkalarından ayıran nedir? Zaman içinde evrimleşen Avrupa uluslar topluluğu içinde ortak etkileri ne olmuştur?"

JÜRGEN KOCKA / ALLAN MITCHELL

THG
0412895
DCC

iletişim im

ISBN 13: 978 975 05 1749 5
9 789750 517495